33000

ISBN 978-9943-4183-4-9

«BILIM»

«I-II»

АҒАБИЙ

К. КАРИМОВ

КЕҢЕСБАЙ КАРИМОВ

АҒАБИЙ

«I–II»

Ж4(Ўз-61)
К25

КЕНЕСБАЙ КАРИМОВ

АҒАБИЙ

ТАРИЙХЫЙ РОМАН

I, II китаплар

(Екинши басылым)

НӨКИС
«БИЛИМ»
2017

УОК 821.512.121-3
КБК Қар 5
К-18

Кенесбай Каримов. Ағабий. *Тарийхый роман I, II китаплар (Екинши басылым).* Нөкис, «Билим» баспасы, 2017-жыл. 476 бет.

Авторы: **Кенесбай Каримов**

УОК 821.512.121-3
КБК Қар 5
К-18

Кенесбай Каримовтың «Ағабий» атлы романында қарақалпақ халқының XVIII-XIX әсирлердеги тарийхы хәм оның белгили азаматларының халықты жәмлестириў ушын алып барған гүреслери хәм қыйын тәғдирлери хаққында сөз етиледи.

Пикир билдириўшилер:

Әбдимурат Атажанов
Муратбай Нызанов

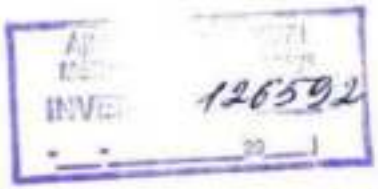

ISBN 978-9943-4183-4-9

© «Билим» баспасы, 2017

БИРИНШИ КИТАП

КӨШ

Пролог орнына

Шымбай шәҳәринен шығып, Кегейли көпиринен өткен бир топар адамлар арқа батыска тартылған арба жолға түсти. Ийинлериндеги табытты гезеклесип алмасып, тез кәдем таслап, асығып барар еди.

Соңғы сапарға атланып, енди өзгелердиң ийнинде баратырған адам бул жолға шекем талай соқпақлар менен арба жолларды басып өткени шубхасыз.

Буннан саррас жетпис жыл бурын, атасы Қулшы бий баслаған қарақалпақлардың көши Бухара менен Шымбай ортасын дастанып жатырған Қызылқум саҳраларын басып өткенде бүтин өзиниң мәңгилик мәканына жөнеп баратырған Ережеп ағабий еле он жаска тола қоймаған ойын баласы еди.

1

Бөриниң үзип-үзип улыған сести тынышлықты бузып жиберди. Ийтлер топары барлығы бирден шабаланып үрди. Сеслер әлле қайларға таралып, жаңғырықлап-жаңғырықлап барып тынды.

Тан ағарып атып киятыр. Еле көкжийекке бас көтермеген қуяштың нурлары алды бурын атлы адамның төбеси менен барабар келетуғын сексеўиллердиң ушларын жақтыртып, кем-кемнен әтирапқа жайыла баслады. Нурлар Бектемир жатырған жолым үйдиң түтиннен қарайған шанарағына түсти де, соңынан қара кийиз жабылған кәддин айқынластыра берди.

Шанаракка түскен жақтылдан сетем алған Бектемир оянып кетти. Азғанадан өзине келип, оңлы-солын аңлаған ол үстиндеги қасқыр шикти серпип таслап, орнынан турды да, тысқарыға шықты.

Жолым үйдиң иргесине ийирилген отар гүйис қайтарып жатыр. Ири қара мал менен жылқылар үйирин қорықлап, ат үстинде қалғыған адамның сүлдери анық көринеди. Түн бойы әтирапты коршаған жабайы даланың ан менен қусынан көшти қорықлаймаң деп, селт еткен нәрсеге шабаланып үретуғын ийтлер хәр қайсысы

хәр жерде, күргағырақ хәм ығырақ орын таўып алып, басларын алдыңғы аяқларына койып, сақлықты да есинен шығармай калғыўға кирискен. Балентирек төбенин үстине тигилген Қулшы бийдин кара үйи будырап көринеди.

Бөри тағы улыды. Еситкенлердин жүрегин силкиндирип жиберетуғын, өзине нала, коркыныш, айбат шегиў, өшпенлилик ырғақларын жәмлеген сырлы хәм жабайы даўыс бул сапары дым жақын жерден еситилди.

Әжел менен талай мәрте бетпе-бет келген, акшамлары көзлери шамдай жанған бөрилерге талай дусласкан Бектемирдин бир аршын келетуғын көкирегинин шеп тусы "шым" етти. "Заңғар, жалғыз өзи жортып, жекке-жарым жүрген мал менен түйени, тези келгенде көлиги әззилеген, карыў-жарақсыз жолаўшыны алып үйренген, өз гезегинде еки анқлы адам баласынан жәбир көрген көжжал каскыр болды ғой, шамасы. Акшам көштин малы менен адамына жалғыз шабыўға жүреги даўламай, бир жағы ашлықтан, екинши жағы өшпенлиликтен изимизге түскен шығар" деген ой келди, оған.

Бөрининн сести зилдей басын алдыңғы аяқларының үстине койып, калғып атырған Бөрибасарды "селт" еттирип оятты да, жуўан хәм тарғыл даўысы менен "арс" етип, үремен дегенше төне жүргән аўыл ийтлерининн топарына илесип көш пенен киятырған, Бөрибасардың ығын шалып, онын панасында жүрген менен турпаты анаў-мынаў бөрининн еркегинен калыспайтуғын көк ханшык денесине сай болмаған жиншке даўыс пенен "шаў" ете калды. Онын изинен кайсы бири ийелериннің асығыста тиклеген косын, кайсы бири үстининн жүги түсирилген соң отлаймаң, деп көштен шетлеп кетпеслиги ушын конар пайытта шидерленген түйелерди паналаған ийтлердин үрген даўыслары Қызылқумның алабын азан-казан етти. Әсиресе, жүрексиз, коркағырақлары үриўдин изин кансылаўға айландырып, қуйрықларын арткы аяқларының арасына кысып, ийесинен мәдет күтип, олар жатырған кослар менен жолым үйлерге такалып келип әбигерлене баслады.

Бул ўақытта көштегилер түўел оянып болған еди.

Кызығыўшан оқыўшымыз әлле кашан: «Қызылқумның ишинде үйсиз-жайсыз неғып жүрген аўыл, кандайдур жолым үйлер менен кослар, түйеге артылған жүклер менен канғыған бөрилер хаккындағы тутырыксыз гәплер», деп кәмийнеге гийне ете басласа тәәжип емес. Анығында биз буннан еки әсир бурын болған ўақыяларды баянлаў ушын тәўекел кайығына отырғанбыз хәм колдан келгенинше ата-бабаларымыздың басып өткен излерин кыял хәм сана көзи менен көриўге талпынамыз, каракалпаклардың өткен заманлардағы тарийхын

әдебий шынлық терезесинен баклаўға умтыламыз, ал сизден талап етилетуғыны биз бенен жолдас болыў, хүрметли оқыўшы.

Көштин жолға шыкканына бир хәпте болған еди. Хәр төўлик сайын узайып баратырған күн, хәр мәўрит сайын жылыўы молайып баратырған куяш, бир-бирине егиз козы киби мезгес шок-шок кум төбелери, сексеўиллер менен аксарлар өскен, баўыры жабайы анларға мәкан болған шет-шебирсиз алаплар, минекей бир хәптеден берли Аксуўаттан түнлетип көшкен аўыл менен жолдас болып киятыр. Ал, төкленген мәнзиллердин болса жеткеретуғын түри жок. Козы-ылағы маңыраған, ботасы бозлаған, қулыны киснеген, жетим-жесири алыс сапарға жарамайтуғын жақынлары калып баратырған аўылды кыя алмай, көз жаслары тыйылмай жылап, излерине карай-карай баратырған мәнзил каякта өзи? Кас карайғанша кумырска адым менен козғалып, кас карайған соң жети жүйреннен өтип кететуғын салкын хәм ызғар бәхәр акшамын бир хәмеллеп өткериў ушын машакатланып, жолым үйи барлар үй тигип, онысы жоклар кос согып әбигерленип, өкшелер менен коллар кабарып, алға умтылғандағы максет не өзи?

Анығын айтқанда бараўғын мәнзилдин кай жер екенлигин көштеги бир-еки адамнан өзгеси аныќ билмейди. Дурыс, көпшилик "Ата мәкан", "Ата журт", "Шымбай", "Дәўкара" деген сөзлерди еситкен, бирак оның алыс-жақынын, кай тәрепте екенлигин, кандай мәкан екенлигин аныќ билмейди. Тан атқаннан күн батқанға шекем күнбатыс арқаны нәзерге алып алға, тек алға илгерилеўди биледи. Өзгелерден сораўға олар да өзиндей, хәр кимнің болса да көңлине жағып кететуғын, сырлы, жүрекке жақын "Ата мәкан", "Шымбай", "Дәўкара" сөзлери шаршағанға мәдет бергендей боладыдағы, бирак өзи жеткермейди.

Бектемир даўысы еситилген бөрининн өзин көриў үмитинде этирапка аландады. Бөри көзге түсе бермеди. Көп егелиўди макул көрмеген ол ишкериге кирди. От жакпады, куман кайнатпады, тап атланыстағыдай жылдам хәрекет пенен керегенин басындағы коржынды алып, баўын шешти, онан айран толы мес пенен бир бөлек гөш алып әташтан орнына колланылатуғын жалпак темирдин үстине койды. Шыныкапты абайлап ашты да оннан кесе алып, местен айран куйды. Аўкатланып болып, коржынның баўын байлады. Коржынды, акшам жамылып калғыған каскыр ишигин керегеге илдирди. Керегеден қынаптағы қылышы тағылған, бир жағында кайқы қанжар илинген, тоғасы гүмистен, ал өзи өгиздин терисинен ийленген, ени ярым карыс келетуғын камарын белине байлады. Узынлығы бир кулаш, ерик сапты, кам териден өрилип, ушына коргасын куйылған, жуўанлығы бас бармак жуўанлығындай келетуғын лыр камшысын

шеп ийнине таслап, түтеси узын, пилтели мылтығын он ийинге асты да үйден шықты.

Узақ жолдың азабын тартып, харып-шаршап киятырған көштің бөрининң куйканы туршиктиретуғын жабайы даўысы таңғы шийрин уйқыдан оятып жиберген еди. Хәр жер-хәр жерде жолым үйлер менен кослардан түтин шыға баслады. Малға акшамы менен корыкшылык еткен сакшылар әлле қашан аякка турған еди. Әсиресе, кой отарларын корыклағанлар тыным таппай "хайта-хайт, бәс, куш" деп шаўкым салып атыр. Ондағы максет, қайымын тапса койға шабады, деген гүман менен епке келсе — бөрини үркитиў.

Бектемир балентирекке тигилген Кулшы бийдин үйи таман жүрди. Бий бәйбише таярлаған аска енди кол узаткан екен. Әдеп жүзесинен дәрҳал изге шегинди. Әлленемирде ишкериден "Келе бер, Бектемир", деген сести еситкеннен соң "Ассалаўма әлейкум" деп кирип барып есикте алп қәддин сәл бүккен халда енкейип тура берди.

— Ўәлейкум ассалам, Бектемир, бүк дизенди! — деген даўыс хәмирдей еситилди.

Кыска ғана жағдай сорасыўдан кейин Бектемир:

— Кулшы аға, қандай деп буйырасыз, көш жолға атланыўға таярлана берсин бе? — деди бийге сораўлы нәзер тигип.

Бий ойланып калды. Оған себеп бар еди. Көштин акшам конып, таңда жолға түсип сегбир тартып киятырғанына бир хәпте болды, көликлер шаршаған, адамлар да болдырған еди. Сол ушын усы жерде бир-еки конып, хәлленип алса қалай да шеп болмас. Акыры бир шешимге токтаған бий басын көтерди.

— Адамларға айт, коспарын бузбасын, усы жерде бир-еки конып, хәлленип алсын. Және айт, сак болсын, сыртымыздан жалғыз бөри айланып жүр, ашыққан ба, я адамға өшпенли ме, ким биледи, кулласы хәр нәрсеге таяр турынлар.

Усының менен сәўбет питти. Бектемир балентликтен пәсирекке түсип, даўыслады:

— Халайық, үйиниз бенен коспыңызды жыкпанлар, бүгин-ертен жолға шыкпаймыз. Бөриден сак болынлар, тағы қайталайман, аш бөриден сак болынлар. Азанғы тымық хаўада даўысы жаңғырлап көп жерлерге тарқалды.

Кула дүзде, Кызылкумның бир қойнаўында, инсан шаўкымын көп хәмпирлардан еситпеген жерлерде адамлардың даўыслары жаңғырды, мал мөңиреп, кулынлар кишнеп, нағыз кыслаўға айланғандай болды. Көштин коныс баскан жери де аз емес, дөгереги бир ат шаптырымдай бар еди. Салкем екі жүз шанарак сексеўиллери карағайдай болып өскен бир түбекти толтырып, мың жыллар бойы қалғып атырған Кызылқум шөлининң қойнын уйқыдан оятып жиберди. Нәрўан

сексеўилди кайырып жиберсең, "морт" етип түбиринен сынып түседи. Кеше кешкурын баспана излей алмағанлар сексеўилден дәрҳал баспана излеўге кириссе, кимдур шакмак тасты алып, курғак шөп жыйнап, оның астына кумда өскен шөплердин үпилдиригин койып, шакмак тасты бир-бирине урып от тутандырыў менен әўере, кеше кеште от жағып үлгергенлер ихтиятлылык пенен күлдин астына көмип койған көзды излестирмекте. Ал, кимлердур аўызкабағын алып, көнсыдан шок алып келиўге баратыр. Кулласы, хәр ким бир шарўа менен бөнт.

Кеше ғана коныс баскан болса да өз хәрекетлери менен бул жерде биротала калыўға бел байлағанға уксап хәрекет етип атырғанлардың абыр-сабыры жолым үйлердин биринде кебеженин үстинде өзининң қой терисинен тигилген қылка тонына оранып, уйқылап атырған бир қара баланы да оятып жиберген еди. Ол көзин ашып, үйдин түтининен карайып кеткен шанарағына қарап, сыртдағы шаўкымларға қулак түрип, бираз жатты. Анасы орнында жок, шамасы от жағып, аўқат писириўдин ғамында жүрген болса керек, ал, әкеси корыкшылыктан қайтпағанын билди. Қайдан келгенин билмейди, бирден "бул әтиратта ан көп болса керек" деген ой сап ете қалды да, ол қыялында әрший-әрший баланы жыллы орнынан турыўға мәжбүрледи. "Әх, әтген кеше дузак курып койғанымда, хәзир дузакты караўға барған болар едим". Көз алдына қоян сокпакка курылған дузакта тыпырлап атырған кишигирим ылактай келетуғын қоян елеслеп кетти. Жүреги дүрсилдеп, катты соға баслады. Шаппаң орнынан турды. Қылка тонын кийип, сыртка шықты.

Кулшы бий аўылының урыккыры болып өсип киятырған, он үш-он төрт жаслардағы, бойы ересеклерге теңлесип калған, денеси дуғыжым, мурны таңқы, аўзы үлкен, көзлери дөн манлайының түпкиринде жайласкан, гайратлы шашлары тикирейип турагуғын, жоралары оны бәркулла "тандыр бас" деп атар еди, басы үлкен болғанлыктан солай атаса керек, аяк-колы токпактай мыкты, малалай аяғы менен жуўан балтырына әкесининң етиги зорға сыятуғын бул баланың аты Кайырбай еди. Кишкентайынан "бай"ын коспай "Кайыр, Кайыр" деп шакыра бергенликтен, енди Кайыр болып кетти.

Кашарман топ, шуллык, асык ойында гирлегенлердин әдебин берип коятуғын, ерке өскен, ата-анасының жалғызы Кайырдың ең жаксы көретуғын нәрсеси ат миниў менен аншылык еди. Аксуўатты коя бергенде Тамдының ол жак-бул жағында тойдың бәйгиси менен ылағы болатуғын болса, әкеси Әрепбайдың манлайына тиккен буўрыл атын минип, азығын алып кете беретуғын еди. Миниске жаксы, гайратлы буўрылдың бәйгиге косатуғындай шабысы жок, ылакка жарап калардағы, бирак көкпар тартыўға Кайыр жаслаў, сол себеп буўрылдың үстинде турып көкпарды тамашалайды, бәйгиден озып келген атларды

үстинде дыр камшыны ысқыртып шыр түбелек айландырғанда басшысының жеген соққыдан жерде домалап атырғанын көрген қаракшылар Бектемирдин жанына жолаўға батына алмай, егленип қалды. Тақымның қатты қысылғанын сезген темиркөк жаныўар октай атылып, қаракшыларды шаңында қалдырған еди, сонда.

Бектемир атын қыстамады. Қара көрим жердеги төбешикти бағдарлап барып, бийикке шықты. Бул жерден көз жетер жерде ғыр әтирапта не бар екенлигин баклаў мүмкин еди.

Бийик құмлардың етегинде, ат шаптырым жердеги ойға жыйналған суў жарқырап көринеди. Малларды жаятуғын бийик-бийик төбешиклер де баршылық. Ол жерлер отлақлы болмағаны менен, бираз қәўипсиз, бийиктен баклап турса отарға жақынлаған қасқыр, порсық, шағал болса көзге түседи.

Суўдың дәретин еситкен адамлар, хаял-бала-шағалар кими мес, кими киширек құм ямаса жез дүнлерин алып, шаўқымласып суў алыўға шықты. Дөгерек бийтаныс, оның үстине өзи көзге түсе қоймаса да даўысы зәррелерди ушырған бөрилен қәўипленген адамлар суў алыўға топ-тобы менен барар еди.

Бул пайытта қой отарлары, бир-еки үйир жылқы менен қарамаллар да бийигирек төбешиклерге қарай айдалды. Көште Қулшы бийдин қой отарын, қарамал падасын, жылқыларын бағатуғын жалшылар бар еди. Қалғанлардың малы көбиреклери бес-алтаўы жыйылып бир шопан тутқанлары да, өз малын өзи бағатуғынлары да бар.

Бийдин жылқысы менен түйесине, қарамалына, ат үстинде қалғып отырғанын еслегенимиз Әрепбай жуўапкер. Оның хәмирин орынлайтуғын бес-алты шопанлары бар. Ал, қой отары Құлман дүмше менен оның балаларының алдында.

Енди қазанға салынған сур етти писирип, оны шопанлар сәрдары болған ери Әрепбай менен тилеп алғаны Қайырға жегизиўге асығып атырған келиншек Сәрбийкеден хабарлар болайық. Жолым үйге кирип, әлле бир керекли буйымды излеп, азғана егленип қалған Сәрбийке сыртқа шығып баласы Қайырды таппады. Ашка шыдамай қайнап турған қазанды сүзип, ет алғанын еле самар табактан шығып турған пуў менен сорпанын изинен абайлады. Жақын жерде тасалап ет жеп атырған шығар, каракан етпейин, деп әлленемирге дейин өз жумыслары менен бола берди.

Қалын сексеўилдин арасынан жол таўып, из билингендей кумлыкка шыкканнан соң Қайыр из қыдыра баслады. Көп өтпей қоян соқпакка тезлесип, сол силем менен жүрип отырып, көш қонған қойнаўдан алыслап кете берди. Ети жеп болынған соң Қайыр шетке ылактырып жиберген асық жилиқти қағып алған Бөрибасар соқпақ үстинде сүйекти ғайзап, иркилип калды. Бул пайытта таза из

қайырылған қалың путалыққа киретуғын кишилеў тесикке дузақшы бала дәслепки дузағын қойып үлгерген еди. Соқпақ алға илгерилеп, қоныстан қашықлаған сайын қумлақтағы излер де көбейе берди. Олар тек ғана қоянның излери емес, ал олжа излеп түн бойы жорткан үсы әтираптың аўшылары сағал, порсық, түлкиниң излери еди. Күтилмегенде шеттен соқпакка келип түскен, түйенин изине мегзеп жалпайып атырған изди көрген бала алды бурын танланайын деди: "Бул неним изи екен". Соң ойына "бөри" деген ой сап ете қалғанда, қорқып кетип, "аға" деп бақырып жибериўге сәл қалды. Изден назерин алып, дөгерекке алақлап көз таслады. Әтирапта дөнип турған көўип жоқлығын көрип хаўлығыўы басылайын деди. Соң Бөрибасарды ес көрип, изине қайырылып еди, ийт көринбеди. "Бөрибасар", деп қышқырып жиберди. Алыслардан "Бөрибасар", деген даўыс жаңғырып еситилгенде, ол өз даўысының жаңғырығы екенин аңламай, хәзир ғана басылайын деген хаўлығыўы тағы күшейип, көкирегинде әлле не нәрсе, дүрсилдеп соға баслады.

Қайыр көркак балалардан емес еди. Ерке өскенине қарамастан жылқыманлар менен коста қоныўдан, қарлы боранларда шығынып кеткен жылқы үйирлерин излеп табыўдан, акшамлары ана аўыл, мына аўылға атлы барып қайтыўдан хаўлыккан емес. Бийтаныс жер, пиядалық хәм жеккелик оны хаўлықтырған болса керек. Дурыс, жылқыларды излегенде, аўылдан аўылға хабар айтыў я әлле бир жумыслар менен барғанда ол бөркулла атлы болатуғын, изинде садык Бөрибасар ерип жүретуғын еди. Көрксан ямаса зериксен ат пенен, болмаса ийт пенен сөйлесиўге, кенесиўге болады. Олар сөз айтып жуўап бермесе де сөзди түсинеди. Жолдан адассаң "бурыл, хәй бурыл, сен шамасы жолдан адастың, Аксуўатка апаратуғын жол бул емес еди", деп атың мойнына шаппатлап койсаң, ат мысалы сенин сөзиңди укқан киби окыранып кояды да көп өтпей керекли сокпакка бурылып, сени мәнзилине туўры алып барады. Ийт те сонлай. Сол ушын да Қайыр дүзде жалғыз калғанын сезген пайытта ийттин атын айтып бақырып жиберген еди.

Сонын арасында из беттеги путалыклар катты силкинип, кандай да бир күш-күдиретли маклук арсыллап, бала таман келе берди. Бала маклук киятырған таманға тигилип калды. Көп өтпей күдиретли маклуктын кап-кара тумсығы, сонынан кесик қулаклары хәм өзи көринди. Бул Бөрибасар еди.

Баланын көрингеи изден коркканына ары келип, өзине ызаланды, коркпайтуғын, батыр екенлигин дәлиллеўди талап етип турған бир ишки даўыска қулақ қойған бала изге қайтыў пикиринен ўаз кешип, түйенин табанына мегзес из кеткен таманға қәлем таслап, илгерилей

үстинде дыр камшыны ысқыртып шыр гүбелек айландырғанда басшысынан жеген соққыдан жерде домалап атырғанын көрген қаракшылар Бектемирдин жанына жолаўға батына алмай, егленип қалды. Тақымның қатты қысылғанын сезген темиркөк жаныўар оқтай атылып, қаракшыларды шаңында қалдырған еди, сонда.

Бектемир атын қыстамады. Қара көрим жердеги төбешикти бағдарлап барып, бийикке шықты. Бул жерден көз жетер жерде ғыр атырапта не бар екенлигин баклаў мүмкин еди.

Бийик қумлардан етегинде, ат шаптырым жердеги ойға жыйналған суў жарқырап көринеди. Малларды жантығын бийик-бийик төбешиклер де баршылық. Оў жерлер отлақты болмағаны менен, бираз қаўипсиз, бийиктен бақлап турса отарға жақынлаған қасқыр, порсық, шағал болса көзге түседи.

Суўдың дәрегин еситкен адамлар, хаял-бала-шағалар кими мес, кими киширек күм ямаса жез дүнлерин алып, шаўқымласып суў алыўға шықты. Дөгерек бийтаныс, оның үстине өзи көзге түсе коймаса да даўысы зәррелерди ушырған бөриден қаўипленген адамлар суў алыўға топ-тобы менен барар еди.

Бул пайытта қой отарлары, бир-еки үйир жылқы менен қарамаллар да бийигирек төбешиклерге қарай айдалды. Көште Қулшы бийдин қой отарын, қарамал падасын, жылқыларын бағатуғын жалшылар бар еди. Қалғанлардың малы көбиреклери бес-алтаўы жыйылып бир шопан тутқанлары да, өз малын өзи бағатуғынлары да бар.

Бийдин жылқысы менен туйесине, қарамалына, ат үстинде қалып отырғанын еслегенимиз Әрепбай жуўапкер. Оның хәмирин орынлайтуғын бес-алты шопанлары бар. Ал, қой отары Қулман дүмше менен оның балаларының алдында.

Енди қазанға салынған сур еги писирип, оны шопанлар сәрзары болған ери Әрепбай менен тилеп алғаны Қайырға жегизиўге асығып атырған келиншек Сәрбийкеден хабарлар болайық. Жолым үйге кирип, әлле бир керекли буйымды излеп, аяна еленип қалған Сәрбийке сыртқа шығып баласы Қайырды таппады. Ашка шыдамай қайнап турған қазанды сүзип, ет алғанын еле самар табақтан шығып турған пуў менен сорпаның изинем абайлады. Жақын жерде тасалап ет жеп атырған шығар, қарақан етпейин, деп әлленемирге дейин өз жумыслары менен бола берди.

Қалын сексеўилдин арасынан жол таўып, из билингендей қумлыққа шыққаннан соң Қайыр из қыдыра баслады. Көп өтпей қоян соқпаққа тезлесип, сол силем менен жүрип отырып, көш конған қойнаўдан алыслап кете берди. Ети жеп болынған соң Қайыр шетке ылақтырып жиберген асық жилиқти қағып алған Бөрибасар соқпақ үстинде сүйекти гайзап, иркилип қалды. Бул пайытта таза из

қайырылған қалың путалыққа киретуғын кишилеў тесикке дузақпы бала дәслепки дузағын қойып үлгерген еди. Соқпақ алға илгерилеп, қоныстан қашықлаған сайын қумлақтағы излер де көбейе берди. Олар тек газа қоянның излери емес, ал олжа излеп түн бойы жорткан үсы өтиратпын аўлылары сағал, порсық, түлкиниң излери еди. Күтилмегенде шеттен соқпаққа келип түскен, түйениң изине мегзеп жалпайып атырған изди көрген бала алды бурын танланайын деди: "Бул неним изи екен". Соң ойына "бөри" деген ой сап ете қалғанда, қорқып кетип, "аға" деп бақырып жибериўге сәл қалды. Изден нәзерин алып, дөгерекке алақлан көз таслады. Өтиратта дөнип турған қаўіп жоқлығын көрип хаўлығыўы басылайын деди. Соң Бөрибасарды ес көрип, изине қайырылып еди, ийт көринбеди. "Бөрибасар", деп кишкырып жиберди. Алыслардан "Бөрибасар", деген даўыс жаңырып еситилгенде, ол өз даўысының жаңғырығы екенин аңламай, хәзир тына басылайын деген хаўлығыўы тағы күшейип, көкирегинде әлле не нәрсе, дүрсилдеп соға баслады.

Қайыр қорқақ балалардан емес еди. Ерке өскенине қарамастан жылқымшылар менен коста коныўдан, қарлы бораңларда шығынып кеткен жылқы үйирлерин изеп табыўдан, ақшамлары ана аўыл, мына аўылға атлы барып қайтыўдан хаўлыққан емес. Бийтаныс жер, пиядалық хәм жеккелик оны хаўлықтырған болса керек. Дурыс, жылқыларды изегенде, аўылдан аўылға хабар айтыў я әлле бир жумыслар менен барғанда ол бөркулла атлы болатуғын, изинде салық Бөрибасар ерип жүретуғын еди. Қорқсаң ямаса зериксең ат пенен, болмаса ийт пенен сөйлесиўге, кеңесиўге болады. Олар сөз айтып жуўап бермесе де сөзди түсинеди. Жолдан адассаң "бурыл, хәй бурыл, сен шамасы жолдан адастың, Аксуўатқа апаратуғын жол бул емес еди", деп аттың мойнына шапаатлап койсаң, ат мысалы сенин сөзиңди уққан киби оқыранып қояды да көп өтпей керекли соқпаққа бурылып, сени мәнзилине туўры алып барады. Ийт те сондай. Сол ушын да Қайыр дүзде жалғыз қалғанын сезген пайытта ийтпин атын айтып бақырып жиберген еди.

Соның арасында из беттеги путалықлар катты силкинип, қандай да бир күш-күдиретли мақлук арысалдан, бала таман келе берди. Бала мақлук киятырған таманға тигилип қалды. Көп өтпей күдиретли мақлуктың қап-қара тумсығы, соңынан кесик қулақлары хәм өзи көринди. Бул Бөрибасар еди.

Баланың көринген изден қорққанына ары келип, өзине ыза қылды, қорқпайтуғын, батыр екенлигин дәлиллеўди талап етип турған бир ишки даўыска қулақ койған бала изге қайтыў пикирине ўаз кешип, түйенин табанына мегзес из кеткен таманға қадем таслап, илгерилей

берди. Ол екиленген пайытта ишки даўыс "сен коркак емессең, сен батырсаң", деп тәкирарлай берер еди.

Көп өтпей соңғы дузақ қойылатуғын пайыт та жетти. Бала қолайлы бир жерди тапты да, кисесинен малдың аш ишегинен шыйратылып, кептирилген жинишке жипти алды. Әдетте дузақтың бир ушынан илмек исленип, жиптиң екинши ушы сол илмектен өткериледи хәм дузақ қойылатуғын жерде өскен бирер путаға беккем етип байланады. Дузақ қурыў ушын қоянның яки басқа аның хәр дайым жүретуғын жолының ең тар жери танланады, сол жерден өткен ан аңламай дузаққа илинген пайыты дузақ жиби тартылып, аңды услайды, қутылыўға урынған сайын дузақ жиби жаныўарды соншелли қысып бара береди.

Бала дузақ пенен алаң болып атырғанда илгерилеп кеткен ийттиң үргени еситилди. Қайыр изинен барса, ийт қандай да бир үлкен нәрсениң аўзында турған еди.

Инге кирип-шыққан излерге дыққат пенен тигилген Қайырдың жүреги аркасына тартып кетти. Түйе табанындай жабырайған из инге кирип кеткен еди. "Бөринниң изи, бөринниң изи, ишкеридe бөри бар", деди ишки даўыс хаўлығып. Сонын арасында иннен қансылаған жинишке даўыслар еситилгендей болды. Қулағына солай еситилген шығар, деп ойлаған Қайыр қансылаған сеслер үзиликсиз еситиле бергеннен соң барып даўыслардың иннин ишинен шығып атырғанына анық исенди. "Қаскырдың күшиклери, қаскырдың күшиклери", деди ишки даўыс. Ишки даўыс алдамаған еди.

Бала ойланып қалды. Не қылыў керек? Бөрибасар "арс-арс" етип, инге умтылып, ишке кирмекши болады, бирақ кең инге басы сыядыдағы, төси менен желкесине келгенде иннің дийўалына кепленип қала береди.

"Ана қаскыр инде болса керек".

Бул ой оғада үлкен қәўиптен дәрек берер еди. Ийтке исенсе болады, деген менен Қайырдың шерим етигиниң қонышына тығылған, тыйығы бир қарыс келетуғын, хәзир қәўип дөнди дегенше баланың қолында жүзи қуяш нурында жалтырап турған қынсыз гезлик пышағынан өзге жарақ жоқ.

"Дәрҳал кетиў керек", деп хәмир берди ишки даўыс.

Күн сәскеге шамалап қалды. Қазандағы сур ет писти. Сорбийкениң күйеўи келди. Жақын жерде жүрипти, деп шамаланған Қайырдан болса дәрек жоқ еди.

Атты байлап, ишке кирген Әрепбайдың дәслепки сөзи: "Қайыр неге көринбейди?" — болды.

— Жаңа ғана жүрип еди.

— Аўқатқа шақырмайсаң ба?

Сорбийке қазанған, табаққа ет салды. Ыдысларға шесы сорпа толтырылды. Қазанның қақпағын беккем жапты. Әтирапқа сер салып қарады, бирақ Қайырбай көринбеди. Соң даўыслады.

— Ақжигит-у-ў, хәй Ақжигит. Қаяқта жүрсең, тез келе ғой, ет суўып қалды.

Шақырыққа хеш ким жуўап бермеди. Бул ўақытларда Қайыр қоныстан әдеўир алыс жерде жүрген еди.

Ет желинип болғанша, Қайырдан дәрек болмады. Ерли-зайыплы ата-ананың көўилерине гүлгүла түсти. Тан алдында бөринниң улығаны, енди болса жалғыз баланың ушты-күйли көзден ғайып болыўы, оның үстине әтирап бийтаныс, аңлары менен соқпақлары бийтаныс. Қайыр қайда кетти? Аман болса болғаны, әйтеўир, деген ойлар ананың да, атаның да ишин ийттей тырнар еди.

— Мен шығып қонсылардың балаларынан сорастырайын, жораларына кеткен шығар, — деди үйден шығыўға бейимлескен Әрепбай. "Жораларына кеткен шығар", деп еситтирип айтқан сөзи өзине де мәлет берип, белине белбеў байлағандай болды. Ойын баласы ғой, аңғында жораларына кеткендур, деп қобалжыўын басқан Әрепбай буўрылға минип, жылқыдан хабар алыўға атланды.

Усы пайытта:

— Алды! Алып кетти! Хайт, хайт! Хәл, Ақтырнақ, бөс, бөс! Қаскыр алып кетти!!! — деген шаўқым азанғы халқасын ишип-жеўге отырған қоныс турғынларын дүрликтирип, мазасын алды.

Даўыс қум төбешиктиң баўырайында жайылған қой отарын қараўыллап турған шопанлар тәрептен келген еди. "Қойларға қаскыр шапты", деп ойлады Әрепбай. Ерксиз, тан алдында еситилген ет түршиктиретуғын қорқынышлы сести еследи. Баласы Қайырдың ғайып болыўы менен сес арасында қандайдур байланыс бар емес пе? — деген гүман кеўлиниң бир шетинде пайда болып, жолым үйдиң ортасына жағылған оттан тараған түтин киби кем-кем үлғая-үлғая, көкирегин толтырып жиберди. Әх, Қайыржан, қаяқтасаң? — деп гүрсингенин өзи де билмей қалды.

Аттың басын бурып, еки-үш жолым үй менен қослардың жанында иркилип, аттан түспей даўыслап, Қайырдың дәретин сорады. Қайырды хеш кимниң көрметен-билметенин еситкен сайын "Қайыр қайда? Аман ба, өзи?" деген сораўлар уясы бузылған хәррелер топары янлы басында ғаўлар еди. Дәрҳал бир шешимге келди. "Излеў керек! Излеп табыў керек". Қаяқтан излейди? Дөгерек атлы адамның төбеси көринбейтуғын сексеўиллик. Из! Излер! Әтирап қумлық, жумсақ қумда әлбетте излер қалады. Аяғы маладай болған Қайырдың қумда излери қалады ғой! Әлбетте қалады. Бөриниң де изи... Қараңғыда қармаланғанда қолына илинген таяқтай болып туйылған из ҳаққындағы

ойларға илесип, урланып келген бөри хаккындағы ой оны шоршытып жиберди. Жылкыдан хабар алыў пикиринен тез кайтып, үйине келди. Гез келген сексеўилдин түбирине атты байлады. Ат болса сексеўиллин бүршигин өткир тислери менен "гарш" еттирип үзип алып, карыўлы жаклары менен гүртилдетип шайнай баслады. Өзге дүньяны умыткан Әрепбай үйдин дөгереги, казан ошак басында басылған сан-санаксыз аяк излериниң арасынан тек ғана бир изди, баласы Кайырбайдың излерин карастыра баслады. Әне, оған көзи түсти. Баласының излери оған жаксы таныс, себеби кыстың басында шеримнен тигилген дүзиў табан етиктин ултанына өзи темирден нал қағып берген еди-дә! "Таптым", деп даўыслап жиберди ол тап баласын тапқандай қуўанып. Бул даўысты жолым үйдин дәскелерин жыйнастырып атырған Сәрбийке де анық еситип, баласын көриў ушын асығып сыртқа шықты. Бирақ сүйикли баласы көринбеди. Жылкыға кеткен ери үйдин дөгерегин айланшыклап, гүбирленип жүрипти.

— Таптым, шабазым, таптым. Анық Кайырдың изи! — Әрепбай сөйлениўи менен из кеткен таманға карай шалт адымлады, көп өтпей сексеўилликке кирип, көринбей калды.

Баласын көремен бе деп үйден шыккан хаял ненің не екенине түсинбей, аңырайып кала берди.

Бул ўақытта каскыр шапкан қой отарының бас-аяғын жыйнап, "хайта-хайт"ты салып, Қулман менен оның балалары апыр-топыр болып атыр еди. Бийдин мың қойын айдап, сәскеде төбешик қумның етегиндеги шок-шок селеў менен жантак араласып өскен жуўсанлы жерге жайып жиберип, хәр ким хәр жерден қараўыллап-ак турып еди. Қой бағыўға үйретилген түркмени ийтлер де бар еди. Кайдан жылыслап келип калғаны намәлим, бир топ каскыр аяк астынан қойға шапты. Ийтлердин шабаланып үргени, шопанлардың таяқларын сермеп, даўысларынан барынша бақырғанынан сескенип отырмастан, отардың бир шетинен тийип, көз-ашып жумғанша бес-алты саўлықты жайратып таслады. Хәй-пәйге каратпай, еки каскыр еки қойды желкесине қағып салып, көп узамай топары менен калың сексеўилликке сиңип кетти де, шопанлар менен оның изинде жайлаўды басына көтерип, топырақ шашып шабаланған ийтлер хеш илаж ете алмай, хайран болып кала берди.

Каскыр жарып кеткен токлылар халалланды. Көзин ашқаннан берли қой изинде киятырған Қулман дүмше өмири туўып еки аяқлы адамнан тартынбай күппә-күндиз отарға каскыр шапканын биринши көриўи еди. Таң калғанынан: "әстапыралла, әстапыралла" деп жаға услаўдан, халалланған саўлықлардың есабын алыўдан өзге шарасы калмады.

Таңғы пайытта еситкен бөри үни, каскырлардың отарға шабыўы гүдигин күшейтип жиберген Әрепбай белиндеги қанжары менен ийнине тасланған дыр камшысынан басқа жарағы жок екенлигин умытып, сексеўилликти қақ жарып, билинер-билинбес ғана болып атырған жабайы аңлар салған соқпақтың жумсақ қумында дүзиў табан етиктин изин қуўып келе берди. Оның үстине гейде соқпақтан шығып, және түсип отырған бир из гүман туўдырып еди, соңынан бул Бөрибасардың изи болса керек, деп шамалады. Үйдин дөгерегинде ийттин көринбегенин ядына түсирген соң, Қайырдың изи жанындағы белги ийттиң изи екенине исенди хәм «жанында ийти болса не қылар дейсең», деген ой менен өзин-өзи бираз жубатайын деди.

... Жүрегининң дүрсилдисин басыў ушын азғана еглентен Қайыр өзине келди. "Кеттик, жүр, Бөрибасар" деп ийтинин жүни үрпейген желкесинен тартып қойды. "Кеттик".

Бундайда коркыныш хасла дос болмайды. Алды-артына карамай патырлап кашса, шаўкым менен уята жакын жерде жатырған болса каскыр сетем алып, өрре турыўы, уяда болса қаўып дөнген деген сезим менен ининен шығыўы итимал. Мәғар, ана каскыр аңға шыккан шығар, ал еркек каскыр бир буйынтыкта күшиклерди караўыллап жатырғандур, ким биледи. Сақлық—коркаклық емес. Қайыр акырын ғана изге бурылып, өдеўир жерге шекем аяғының ушы менен жүрип бара берди. Изине қайрылып карамады. Он қолындағы гезликтин сабын катты кысканлыктан, бармаклары сыркырап кетти. Көринбес душпанға тасланатуғындай шеп қолының бармаклары да бүгилип, жудырық болып түйилген еди. Жүзлеген қадем усылай жүргеннен кейин жүрек етип, изине қарады. Басы себеттей болған менен ақылдың кемислиги ме, я индеги күшиклердин ийисин алып, өзлерин нышкырт етсем деген өшпенлилик пе, қулласы ийеси Қайырдың хәмирине бойсынбаған Бөрибасар еле каскыр ининиң аўзында ғә жер тырнап, ғә ырылдап әўере болып атыр. Қалай да қаўиптен қашыклаған шығарман, деп ойлаған дузақшы бала еркин дем алып, шаккан-шаккан адымлап кете берди.

Дузақшы баланы ишки даўысы алдамаған еди. Каскырдың үйсынан он-он бес адым аррағырактағы калың сексеўилди паналаған каскыр ийттиң даўысынан сетем алып, әлле қашан, төрт аяғына турған, масаладай жанған көзлери, қуйрығы, қулағы кесик, өзинен өдеўир айбатлы хәм турпатлы бийтаныс хайўан менен белин буўып алған еки аяқлы мақлукты гүзетип атыр еди. Жабайы, бирақ алдын ала билип туратуғын ишки сезим менен ол қулағы келте хайўанның инге кире алмайтуғынын дурыс аныклады, себеби ол инге өзи де сыймайтуғын еди, ал еки аяқлы мақлук күшиклерге жаманлық ойламады, сол ушын да дүздин сак хайўаны болған каскыр бул

белгисиз мақлукларға өзинин кай жерде екенлигин сездиргиси келмей, орнынан қозғалмады, бирақ инге киремен, деп әўереленген ийт ишкериге кириўден гүдерин үзип, ийесинин изинен сокпакка түскенге шекем олардан көз үзбей, желкеси гүжирейип, алға секириў ушын таярланып, артқа карай сәл майысқан, куўатлы аяқларын жазбай, хүжимге таяр халатта тура берди. Ийт пенен бала көзден ғайып болғаннан кейин ғана созылған қайыстай болып кернелген денесин бир заматта босастырды, желке жүни жатты, сақлық етемен деп қолға түсип турған олжасынан қәпелимде айрылып калғанына ызаланды ма, созып-созып кансылап қойды.

...Әрепбай болса жумсақ кумда анық билинип атырған таныс изди куўып келе берди. Азғана жүрген соң, сокпақтан бурылып, қалынға киретуғын бир куўыста курылған дузаққа көзи түсти. Өзин басып алып, алға илгерилей берди. Көп өтпей дузаққа түсип тыпырлап атырған сары қулақ қоянға гез келди. Белинен пышағын алып, дузақтың жибин кесип алмаслық ушын ықтыятлылық пенен "бисмилла"сын айтып қоянды баўызлап, пышағын кумға артты, бәркулла ийнине асыўлы, ишинде азық-түлик жүретуғын ешки терисинен тигилген калтаға қоянды салды, соң жолын тағы даўамлады.

Қайыр қызық-қызық пенен коныстан әдеўир кашықласып кеткен еди. Ата-бала дуз аны жүретуғын сокпакта гезлесемен дегенше, арадан әдеўир ўақыт өтти. Екеўи де шалт адымлар еди. Бала қаскырдың ининен тезирек узақласыў, қәўиптен қутылыў ушын асыкса, әке баласын, алладан тилеп алған жалғызын, қыйыншылыққа, жәбир-жапаға толы бул жақты әлемдеги сүйенишин хәм алданышы болған улын аман-саў көриўге асығар еди. Дузаққа түскен қоянды көргенде қыйыншылықларды көре-көре бершимек болып катып калған кеўлинде қандайдур бир жылы сезим оянып, жабыркаған жанын рәҳәтке бөлегендей болды. Ол қандай сезим еди, өзи? Усындай укыплы, дәўжүрек, коркпайтуғын улының бар екенлигине разы болған мақтаныш сезими ме еди ол? Өзи бул ялғаншыдан өтип кетсе, әкесиз калса да изинде кор-зар болмайтуғын, өмирден орнын табатуғын, орынбасар өсип киятырғанына болған исеним бе? Не екенин айырып, терен ойлаў ушын онда пурсат та, парасат та жок, хәзир сол азамат перзентинин төбесин аман-саў көрсе, сүйиншиге жолым үйи, бар байлығы буўрыл аты менен жалғыз түйесин косып берип жибериўге таяр еди.

Көп өтпей олар — ата-бала Қызылқумның жабайы аңлары салған тар сокпакта гезлести. Оннан алдын бир-биринин аяк дубиринен сетем алып, хаўлығысып та үлгерди. Куўанышларын жасыра алмай, әке алдында, бала изинде, олардын соңында турпаты екі жасар таналай келетуғын кесик қулақ Бөрибасар, гүнкиллесип келе берди.

— Каскырдың инине дус келдим, — деди Қайыр мактанышын жасыра алмай. Ишинде күшиклери де бар. Қансылағанларын өз қулағым менен еситтим.

— Қудай сақлапты. Ана каскыр аўға шыккан шығар. Бийтаныс жерде жалғыз жүриў қәўетерли, — деди әке. Даўыс ырғағында баласының анасын хабардар етпей, дузакка кеткенине қылған гийненин гирбини сезилер еди.

Бала болса бир өзи көркпастан дузақ қурыўға шыққанына, каскыр ининин көргенине, бәринен бетер курған дузағына қоян түскенине болған куўанышларын жасыра алмас еди, оны өз әкеси менен, анасы менен, коныста калған жоралары менен бөлисиўге асығар, кеўлиндегилерди сөйлеп бериўге кумар болып киятыр.

Бул пайытларда күн батысқа карай асыққан, ерте бөҳәр күнши түс пайытынан өтип, песинге аўа баслаған, ал бир ҳәптеден берли тынбай алға илгерилеп киятырған сырлы көшти Қызылқум қойнынын салқын хәм кәўип-қәтерге толы түни күтип атырған еди.

2

Дөгеректеги аўҳалдан толық хабардар болған Бектемир намазлығер пайытында күндизги ўақыялар бойынша бий менен мәсләҳәтлесиў ушын жыйнала баслады.

Намазлығерди окып болғаннан соң, сырты менен ишинен кийиз тутылған кара үйдин жапсарындағы каскыр терисинин үстинде тонын жамылып, калғыўға бейимлескен Қулшы бий тонның ысыслығынан рәҳәтленип, көзлерин жумды.

Жазылыўы қыйын болған жара киби жүрегинин түси сызлай баслады, бөҳәрги күништы жасырған аўыр-аўыр булт кәрўанларындай алғаў-далғаў қара зил ойлар санасына жайылып, көзлерине уйқы келтирмеди. Бул ойлар оны әлле қашаннан берли қыйнап келген, шарўаға жайлы, булақлары менен суўлы қудықлары мол Аксуўаттағы мәканнан аўылын алып, урыларша түн жамылып көшиўине, хәзиргидей жабайы дүзлерде өзин хәм каналасларын әўере-сарсан етиўге себепши болған еди.

Қулшы бий қырк бес жаслар әтирапындағы, узын бойлы, қайыннан келген, қыпшақларға тән сары сынлы, көк көзлери тигилип қарағанда өнменинннен өтип кететуғындай өткир, хәрекетлери салдамлы, аллын ойлап, ойлағанларын кеўлинен өткерип, қайсы сөзди айтыў кереклигин танлап айтатуғын, минези жайлары, тез ашыўлан-байтуғын адам еди.

Қулшының көп гүрринлерден еситиўинше қыпшақлардың ата-бабалары болған әййемги қыпшақлар тарийх дөреген и дөремеген

126392

заманларда Едил хәм Жайық дәрьяларының бойынан басланып, Урал тауларын жағалап бир шети Арал, бир тәрепи Каспий, бир таманы Каратенизге шекемги, оннан Кап тауына тирелген Дашты Қыпшақ. Сырт деп аталатуғын шетсиз-шексиз далаларда мыңлаған жыллар гезип, сан мың мәрте дүшпаны менен урысып, гә женип, гә женилип, гә үстемлик етип, гә тәрезли болып, гә патшалық дүзеп, гә тобы бузылып, көшип-конып жүрген қусайды. Олардан бөлинген бир топарлары Алтын орданың шаңарағы ортасына түскеннен кейин басқа елларге қосылып, қазақ ортасындағысы қазақ, өзбек ортасындағысы өзбек, қарақалпақ ишиндеги қарақалпақ болып, олардың бир руўына айланып кеткен көринеди. Ертеде Түркстанда жасап атырған қалың қарақалпақты жуңғарлар шаўып, "атанды жаў шапса қосылып шап", дегендей жуңғардан соң көп өтпей қазақ ханларының қысымы менен қарақалпақлардың бир бөлеги Сырды жағалап Ташкент, Фергана, оннан өтип Самарқанд пенен Бухараны паналаған болса, бир топары ески бабаларының журты Әмиўдәрьяның қуйы ағы, Арал жағасына көшип келген дейди. Кулшының ата-бабалары айтыўларға қарағанда "Ақ табан шубырынды"дан көп бурын Ферғана Даштын мәкан етип жүрген дейди, және олар негелур Түркстанды емес, Даўқара менен Шымбай өтирапын "ата журтымыз", деп айтып жүрер еди.

"Ат баспайман деген жерин үш мәрте басады" дегениндей, Аксуўаттан көшип киятырғанлардың ортасында Кулшыдан басқа хеш ким билмейтуғын "ата журтқа" енди бир аўыл асығып киятыр. Алдында белгисиз хәм қәўип-қәтерге толы узақ жол. Өзи Шымбайды барып көрген, Даўқараны еситкен, қыпшақ бийлериниң атларын сорастырған. Олар харып-шаршап киятырған, әмирге жаман атлы болған бул ағайинлерин қалай қабыллайды, жыллы ма, суўық па, ол жағы жети қабат перденің артындағы буйымдай, белгисиз.

Әх, бул дүньяның ғаўғасы көп екен-дә! Бир бийеден туўылған қулынлан ержетип ат болған, бир Торыкаска қыназат аттың себебинен басланған жәнжелдин аяғы қан төгиспеге апарып, бир арыс елди ханға жаманатлы қылады, деп ким ойлаған...

Санаға тынышлық бермей, көўилге гүдүла салып атырған ойлар көз алдында елеслеген жанлы сүўретлер менен алмасты.

Жаныўар Торыкаска... Манлайындағы қасқасы көкке жулдыз қандай жарасымлы болса, қараторы денине сондай жарасып түсетуғын еди. Қос қулағы қайшыланғанда жулдызды гөзлеп, сейисти көрип, қолынан жем тилеп оқыранғанда, кең танаўы қустың қос қанатындай желпилдер, ақалтеке белеўлеринен мийрас етип алған жиниште хәм узын мойнына онша үлкен болмаған басы қолдан қуйғандай жарасымлы. Омыраўы кең, узын хәм ық аяқларына аўыр дойнақлары қуйып қойғандай. Бели узын, саўрысы кең, артқы сынларының арасы

алпақ питкен, қуйрығы ябының қуйрығындай бир қушақ емес, тиреғинен аспайды. Омыраўына сийнемент салып, ердин тумсығының қасындағы қола шынғаға бекитилмесе, шабыстың патине шыдамай, ер артқа сыпырылып кетер еди. Шоқлығы бәлент болғанлықтан қуйысқан дәркар емес, оның үстине Торыкаска жаныўар айырым адлар үксап басын төменге нуқырып, "жер ийискеймен" демей, басы, мойны, жаўырның тәреги қылып, газ мойны гудырылай созылып, жулдыздай ағар еди...

Қапелимде өз қылығынан өзи ренжиди. Басына ис түсип, елден-елге көшип баратырғанда ат жөнинде қандай да бир қумарлық пенен тамсаныў орынсы болар ма екен? Оның орнына "сеннен айрылмаймыз, тәри болсақ бир төбе, өлсек бир шукыр", деп етегинен услап, изине ергенлердин ертеңги тәғдири жөнинде ойлаў ўажып емес пе?

Ертеңги күн, оның тәшўишлери хаққында ойлағысы келди. Көз алдына жабайы аңнан өзге хеш ким мәканламаған Қызылқумның үйдей-үйдей келетуғын төбешик-төбешик қумлары, маялыш пенен жуўсан өскен қыратлары менен баҳәрде қыстың қары, музынан қақ суўларын жыйнайтуғын таслақ тақырлары, бәлент-бәлент қум төбешиклериниң етегинде жыйналатуғын ызғардан нәр алып өскен сексеўиллы қойнаўлары елеследи. Оннан арқағында не бар екенлиги, ертең не болатуғыны белгисиз. Себеби, ертең еле келмеген. Сол үшин да бурын өтип кеткен, лийкин ўақыялары менен сүўретлери таска қашалғандай етип ядта из қалдырған кешеги күн сүўретлери орала берди.

Тағы да көз алдында, көзлеринде көк аспан тынып қалған, манлайдағы қасқасы жулдыздай жарқыраған, жаныўар торыкаска пайда болды. Аўа. Аўып-талып көшиўге себептин басы сол аттан басланған еди, жаныўар.

Атасы Артықтан қалған үш-төрт үйир жылқының ишинен таңлап алған торыкаска бийени Хийўаның кубла-батысын жайлаған түркменлерден бир атланыста олжа болып түскен ахалтеке арғымағына телиген Тағаберген сейис, ренки анасына мегзеген Торыкаска, ал, аяқлары буўданға мегземейтуғын узын, өзи оғаш-оғаш қулынды төрт қасқа дейин жат көзден таса етип, өсирген еди. Ғунан жасына дейин миниске де үйретпеди. Бес жасында той-жыйынға минилген Торыкаска алты жасына келгенде алды бурын кишигирим бәйгилерде озып келди. Ат көтерип, үлкен топлымларда байрақ алғаны Кожамәр бийдин бир баласының үйленген тойында болған.

Маңғытлардың үлкен бийи Кожамәрдың жүйрик атқа, алғыр тазыға, сунқар қуска қумар Төлесин атлы бир баласы бар еди. Ерке өскен, көзи көрип, назери кеткен буйымын қолға киритпегенше тыным таппайтуғын Төлесин тентек, өсиресе ат жилдиси еди.

Байрактан озып келип, я көкпар тартыста қайымшылағы, күш менен көзге түскен ат болса жиік-жаппар болып, ізіне түсіп, әкесінің дәулетінің ірымын сарыпдап болса да, епке келсе сатып алар, болмаса ат ұрысын таңып атты ұрлатар, оның есабын таппаса ат иесінің есігіне барып, аттың тұрған жерінде, қыс демей, жаз демей жатып алар еді.

Өзінің әкесі берген тойда бас байрақты алған Торықасқаны көрді де Төлесінің тынышы бұзылды, басқаларға тыныштық бермеді. Бір хәпте өтпей атырып, жылқыманларға бір үйір жылқы айдатып, Амантүбекке жетіп келді.

Құлшы бір үйір жылқы түге, мың бір жылқыға да, Торықасқаны алмаслаў нийети жоқ еді. Себеби, Торықасқаны — дәўлет басы деп ырым етті. Сүйіп қосылған қостары Жанымқыз неше жыллар бойы күрсақ көтермеди. Бийшара, перзент көрмегенине Құлшыдан бетер қайысты.

Хәзиргидей ядында, бир күни кешлетип отаўына түскен бийди Жанымқыз себепсиздеп-себепсиз жүдә көнилли күтип алғандай көринди. Жақында ғана төркинине барып қайтқан хаялы бирер күўанышлы хабар айтатуғын шығар, деп сабыр сақлады. Қостары ушып-қонып хызмет қылып, етигин шешип, тонын керегете илип, камшысын қыстырып, қабағы ашылып, пәйик болып жүрер еді.

Ақыры болмады. Бий бул шадлықтың себебин сорамақ нийетте:

— Төркиниңнен күўанышлы хабар еситтің бе? Күўнақ көринесең? — леди.

Жанымқыздың шырайлы жүзи бирден өзгерди. Ашық-жарық пайыты аспандағы күвшты булт каплаған киби, жайнап тұрған жүзі түнерип, бадам қабақлары үйілді. Кирпиклерине таңғы шық киби жас тамшылары илініп, жылтырады.

Жанымқыз тосаттан жылап жиберди.

— Не болып қалды? Аманлық па? Хәзир ғана шадлығыңды кім менен ортақласарыңды билмей тұрған адамға мегзер едің той.

Еки ийни селк-селк етип көтерілип-басылып, жүзін еки қолы менен басып, үйдің жапсарына қарай бұрылып алған Жанымқыз әлленемирде өзіне келді. Көз жаслары құрғады. Жалт етип бийге таслаған нәзеринде төгдирге тән бергенлик пе, яки өлім киби аўыр шешимге көнгенлик пе, өзгеше бир әндийше бар еді.

— Мен қайымман. Неше жыл болды, күрсақ көтермедим. Не илаж, алла салса биз көндик. Мине, он жылдың жүзі толды. Сені айыпламайман, айып өзимде, алла бермесе қайтейин.

Төбиғаты уялшақлаў хаялының дилўар болып кеткенине таң калмаслыққа илажы жоқ еді.

— Түсінсем буйырмасың, не айтып атырсан өзи?

— Түсінбейтуғын несі бар? Үстіме күндес әкелсең қайылман, деп атырман. Бул сөзлерди өз ишинде мың мәрте тәкирарлап, төгдирге мойынсынған болса да оны өз тилинен өзи еситкенде ишинде бир нәрсе үзилип кеткендей болды, отаўлың керегесине жылып алды. Керегени катты қысқанлықтан тырнақлары аўыра басланды.

Байғус Жанымқыз ашшы төгдирге бас ийип, ал Құлшы бий әдгименің төркинине түсінип болған еді. Бир ўақытлары қытай руўы бийінің тўлдей қызы болған, хәзир де шырайы хеш бир жаўаннан кем болмаған бул хаял бир тырнақтың дәртінен өзи сүйіп қосылған ери Құлшы бийди өзге бир кушакка беріўге, күндеслик азапларына ерінің қанағанша тислеп көніўге таяр еді. Хәй аналық мәргіясы, сен адамзат жаратқалы бери сум төгдир тасына талай мәрте урылып, шилпәрше болып сынсаңдағы күлдің көламтасынан қайта тирилип шығып, тағы да өз тилсимлерің менен инсан баласын хайран ете беретуғын қандайын мәргіясан, өзи?

Қолай етип, Жанымқыз өз ерінен, өзи менен он жыл бир дастыққа бас қойған, сүйікли ерінен еситиў өлим менен барабар болатуғын, бирақ бир күн болмаса бир күн оқшынан алынған садақ киби нышанға атылатуғын, сүйген жүректи жаралайтуғын "күндес" деген сөзди өзи айтып тынды. Бул сөзди еситкенде таң калғанын жасыра алмаған бий, бул сөздің ўақты-сәти келіп бир күни бәрибир айтылыўы дәркар екенин, қандай да бир урланып келетуғын ишки дәрт пенен сезер, оны сүйікли хаялына айтыў өзіне, оны еситиў хаялына каншелли аўыр болатуғынын шамалар еді. Узын бойлы, жасы отыздардағы нәзик келиншектің бул мәртлиги жаў менен, даў менен он үш жасынан бери алысып, бершимек болып кеткен жүрегіни "шым" еттирди, оны бурынғыдан да бетер жақсы көриў менен бирге оған деген хүрмети де бәлентлеп кетти.

Құлласы, айтылған гәп орынланды. Күндести де Жанымқыздың өзи таңлады. Өзи менен аталас ағасының қызын көндирип, ерине алып берди. Соңғылығында күндес болып алған өз аталас сиңлиси Айбийбиден көресінди де көріп киятыр, қайтеси енди...

Құлшы бий ырым етип Миянқалдеги қоңыратлар менен маңғытлар арасынан өз арысы қыпшақты, оған қосып қонсылас қытайларды ертип Қоқан аймағынан Бухара сорамындағы Амантүбекке көшти. Аралан көп өтпей алла берип, режеп айында Айбийби ул туўды, ал Торықаска бийе құлынлап, ол соңғылығында белгили Торықаска болып ержетти. Бул 1800 жыллар еді.

Раджаб айында туўылған улдың атын Раджаб қойды. Арапша — "Раджаб", қарақалпақша Ережеп болды.

Торықаска ержетип, Амантүбекти жайлаған дегеректеги елдердің тойларын дүбирлетип, байрақ алып жүргенде Ережеп те шыбық атты

тәклап, сүннәт той менән айҙар тойҙы тойлап болған, әкеси Кулшыға мегзәп, бойшан болаждығынан дәрек бирәп, аксары жүзенә көк көҙлөри жарасып, аўыл арасын шаңгытып жүретеүын бала ели. Онын үстине Ережеп те атка кумар болып өсип киятырған. Торыкаскаға болса ыкласы өзгеше, ат байлаўлы туратеүын сейисхана менән ат сейиси Тағабергенниң касында көп айланшыклап жүреди.

"Жок, атты алмаслаў ямаса сатыў жөнинде гәп болыўы мумкин емес". Бул сөзлерди Төлесин бар дыккаты менән тыңлағандай болды, бирак бийдин сөзининң каттыятлык пенен айтылғанына түсинбеди, түсингиси де келмеди. "Атынды сат, бий аға, әкемниң жылкысының бөрин ал, өткен жылы жүз жылкыға алмасып алған кара жүрмелди ал, Торыкаскаңы маған бер. Ол меники болсын", деген сөзди кайталай берер еди.

Төлесин үш күнде кетпеди, бес күнде де кетпеди, хәптеле де кетиўди кыялына келтирмеди. Әкеси Кожамяр менен Кулшы сыйласыклы еди, шетке үй тигип, асын берип отырды. Жылкыманы дөгеректеги жайлаўға бир үйир жылкыны багып жүре берди. Кулшы атланса Төлесин де атына минип жылкыларына кетер, бийдин келгенин билгеннен кейин кайтып келип өзи ушын тигилген үйге түсер, есикке келип турып алар, "атынды бер бий аға, әкемнин жылкысының бәрин ал, Торыкаска..." деген сөзди мыңыншы мәрте тәкирарлар еди.

Бийге де кыйын болды. Бир сапары ат деп делбе бола жаззап жүрген Төлесинди аяп, Тағаберген менен ойласты.

—Тағаберген, не кылсак екен? Төлесин өлерге келди. Мен де артык шыдай алар ма екенмен?

Тағаберген сейис жуўап бериўге үлгермей атырып, сейисханаға Ережеп кирип келди. Бийдиң Тағабергенге айткан ойласыклы гәпин еситип койған болса керек.

— Аға кимге бережексиз? Өлсем өлемен, Төлесинге каскаңы бермеймен, — деп жиберди. Әкесининң көзине мегзеген көк көзлеринен ушкын шашырар еди. Әжет баланың бул сөзлери бийди ойласыктан бөтамам кайтарып, бул хаккында кайтып аўыз ашпаўға мәжбүрлеген еди... "Тырнактай болып буның гәпине кара", — деп ойлады ол ишинен. "Өлсем өлемен", деген суўык сөз денесин шимиркендирип жиберди.

Бир күни баласын алып кетемен деп, Кожамяр бийдиң өзи келди. Бухара әмири Шахмурат оннан соң әкесининң орнына отырған Әмир Хайдар мангытларға көбирек арка сүйейтуғын, әскерлер менен әскербасылар ишинде мангытлар басым болған жаўынгер каўымнин бийи сыпатында Кожамяр бий хүрметли еди. Әкеси менен эңгилес болған бул адамға, Кулшы бийдин де хүрмети баленг болып келген.

Отаўға түсип, конак болды, конак асын жеди. Турар пайыт келгенде максетин баян кылды.

— Бизин тентектин буйымын питпреен-о, шырағым Кулшажан. Әкең менен эңгилес еник. Торыкаска жаксы ат, бирак бир жылкының белинен дөреп, бир бийеден туўған нәрсе той, — Кожамяр узастан айландырып, салмаклап отырмастан, дәлиден туўры хабар етти.

— Тентек өзимде де бар, кудайға шүкир. Сизди түсинемен, бий аға. Бирак мен де илажсыз болып отырман.

— Өлимнен баска нәрсенин илажы болар еди, иним. Өзинин он баласы менен, он жыл шапканда алатуғын байрағын ал. Адам дүньяға "перзент", деп келеди. Мал-дәўлет те адам жанының ишинде, бирак перзент бөринен шийрин болар екен. Оны өзин де анлап атырған шығарсан. Бийдин бул сөзи Кулшының узак жыл перзент көрмей жүрип, перзентли болғанына ишара еди.

— Сизин бир аўыз сөзинизге жаным салаға, бий аға. Менин хәм колымды сол перзент байлап турыпты.

— Ашып айт, Кулшы иним.

— Тырнактай болып: "Өлсем өлемен, Торыкаскаңы бермеймен", — дейди. Етимди туршиктирген сол сөзден атлай алмай турыпман, бий аға.

— Ўай-бой! Тири болса айтқанынан кайтпайтуғын кайсар болар, алла жүрим берсин. Сенин хәм кусын калынға түскен екен, иним. Онда не дейминз. Төлесинди бир нәрсе деп алып кетермен, ўақыт өтсе умытар, я Торыкаскадан да зорырак бир арғымак шығып, соған ыкласы аўар, — деп бий тура баслады. Отаўдан шығып, Төлесин жаткан үйге барды.

Арадан алленемир ўақыт өткен соң Кулшының босағасына Төлесин келген еди. Әкеси менен ортасында не гәп болғаны бийге аян емес, жылағаны анык, көзлери кызарған, ийни түсип кеткен.

— Торыкаскаңы бермедин-ә, бий аға, бермедин, — деди бийумит даўыс пенен. Жүз мың жылкым болса барлығын Торыкаска ушын берген болар елим. Эх, жаныўар Торыкаска, жулдызлай жаркыраған каскасы, кайнысланған қулағы, бир кулаш омыраўы... Соңынан каўын каракшылай салбыраған ийинлерин көтерди, солғын нәзеринен от шашырағандай болды. Ыза аралас коркынышлы даўыс пенен: "Торыкаскаға бек бол, бек бол бий аға", деп кыялады. Хәзир оны көрген адам делбе, деп ойлар еди.

"Мынаў бир бәлени басламаса болғаны", — деп ойлады Кулшы. Ишинде кандайдур бир көўип, ямаса гүман бас көтергендей еди.

...Сол пайыт: Бий аға үйде ме? — деп даўысланған Бектемирдин сестин еситкен бийдиң кыялары бөлинип, санасы бүгинги күн шынлығына кайтып оралды.

Бектемир кирди. Отарға қасқыр шаўып, бес-алты саўлықты зыялағанын, буўаз саўлықлардың козылай баслағанын баянлады. Сергек бий барын сезип, еситип, билип отыр. Көш хүт айының жарысын аўдырып жолға шықты. Койдың козылайтуғын мәўсими келип калды.

— Онша алыс емес жерден кактың суўы табылды. Етектин шөби де жетерли екен, — деди Бектемир. Бийдин аўзын анлып, не дер екен деп, иркилип калды.

— Менинше анық жетер жерде биз билетуғын кудық жок. Ендиги-ден былай күн узайып, куяш кыздырып, кум көклей баслайды. Саўлыклар жалпы козылайтуғын мәхәл алыс емес.

Бий тағы ойланып калды. Сон сөзин даўам етти.

— Кактын суўы каншага жетер екен?

— Билип болмайды. Ат пенен түскенимде тобығынан аспады.

— Онда бир хәптеден артпайды. Онын үстине қасқырлар тыныш коймайтуғын шығар, канға бир дәниккеннен сон кайтып шабыўы әбден итимал. Акшам отарлардың дөгерегине хәр жер, хәр жерге от жағың. Күндиз уйыклап, акшам малға карандар.

— Күп болады, аға. Бул жерде канша егленсек болар екен?

— Көп егленe алмаймыз. Жол узак. Менин шамалаўымша тағы бир хәпте, он күн жылжысак Акшадәрьяның анғарына шығамыз, оған шекем күн ысып кетеди, оннан Әмиўге қулаймыз. Калған жолда дәрья менен көл жағалап илгерилемесек, малымыз да, өзимиз де шөлиркеп каламыз.

Әнгиме кайтып жалғаспады. Бийди жалғыз калдырып Бектемир сыртка шықты. Қызылқум аспанында жулдызлар көринип калған еди.

Күптан намазынан кейин бәйбише пискен сур ет алып кирди. Қасқыр ишикти жамылып анық созған бийдин көзлерине уйқы келмес, ушқыр қыяллар оны кайтадан өз кушағына алған еди.

...Төлесин кетти. Жылқыманы оның изинен жылқысын айдады. Сон үш-төрт айға шекем оннан дәрек еситилмеди. Жаз ыссысында тойлар да болмады, көкпар да, бәйги де шабылмады. Шарўа халқы тойды гүз бенен қыста, мал көнлы пайытта берер, бәхәр менен жазда малдың гамы менен бәнт болар еди.

Қулшының қыслаўы менен жаз жайлаўының арасы онша кашық емес. Сол ушын минис аты менен шабыс аты көбинесе қыслаўдағы сейисханада сакланады. Төлесиннің "Торыкаскаға бек бол аға!" — деген сөзинин рәмәўын жаман көрген бий, Торыкасканы сейисханадан көп шығармаўды, акшамлары дәрўазаны қулыплап койыўды тапсырды. Арғымакка шидер де, кисен де салдырмады. Темир кисен менен темир шидер әўели аттың аяғын жаралайтуғын болса,

екиншилеп өзин қустай еркин сезетуғын шапқыр аттың хәрекетин шеклеп, нәзерин кайтарады, деп есаплады.

Төлесин умытыла баслаған еди. Бир күни болса...

— Атты алып кетти! Бий аға, Торыкасканы уры алды! Турынлар, урыны услаңлар! Ўай-ўай, арғымактан айрылдық, деген хүрейли даўыслар бийдин жазлаўдағы аўылын дүр силкиндирди.

Бий жазлаўда емес, өмирдин хызмети менен бир жакка кеткен еди.

Ўақыя былай болды.

Төлесин өз ойынан ўаз кешти, деген қыялға барған хәм керек болса ат жиллисин ядтан шығарған Тағаберген әдеўир аркайынласып еди. Жаздың ыссысында шапқыр атты сарый болады, деп қуяшка көп шығармайды да, күнде турып ысыған суўдан суўғармайды. Мийзам түскен пайытта ат аяғын жазсын деп, атка миниўге хәўес болған бийдин еркеси Ережепти Торыкаскаға мингизип, өзи атты жетелеп суўатка барған. Торыкасканы суўғарып, суўға түсирип шомылдырып, енди кайтаман дегенде кайдан келгени белгисиз, жүзин көрсетпей шүберек пенен танып алған үш атлы суўатка ат айдап келе калады да аттың жылаўын услап турған баланы суўға ийтерип жиберип, Торыкасканы косарға алады. Шылбырға жабысқан Тағабергенди атка кактырып жығады, үш атлы арғымакты алып, ат шаптырып кете береди... Ал, суўдан шыккан Ережеп пенен Тағаберген сейис шаўқым салып аўылға карай жуўырады. Қудай жарылкап жазлаўда Бектемир менен жылқылан келген бес-алты жылқыман дем алып атырған еди, атлар да зәртен-зәбертен ертлеўли еди...

Қуўғыншылар көп өтпей из тапты. Олар үлкен жолдан бурылып, жолсыз жүрип барар еди. Нәзерлери күншығар арка, шамасы Сырдәрьядан өтип, арғы жүздеги казақлар менен каракалпақлар арасына сынып кетиўди ойлап, барлық хәрекетлерин алдын ала өлшеп-шенеп алған тәжирийбели урылар болса керек. Бәлки бул исте Төлесиннин колы бар шығар, бирақ оны шешип айтыў ертерек, себеби "колға түспеген уры емес", ал "гуман ийманнан айырады".

Кашкынлар да салт атлы, қуўғанлар да салт атлы, бирақ урыларда бир артықмашлық бар, олар бул жолға гамланған, шамасы өзлерине жетерли азығы менен суўы бар, ал қуўғанларда азық пенен суў бир-еки күнге ғана жетерли. Себеби, қуўғыншының бәри де "атлан" деген хабарды еситкенде аўыл-елде аркайын, ханнан хабарсыз отырған, кашкан кимге, каякка карай кашты, оны да билмес еди. "Кашкан да алла дейди, қуўған да алла дейди", дегендей тәўекел ат шаптырып баратыр.

Үшиншi күн дегенде урылардың екеўи ғапылда колға түсти. Үшиншиси кашып кутылды. Енди қуўғыннан қутылған шығармыз,

деп ойлаған олар аттан түсіп, бел шешіп, Торықасқаны қыл арқан менен шиырлеп, бири қараўыл турып, екеўи көз илиндирген пайытта қуўғыншылар изинен жетти. Төбе кумның басында тургәны буларды садақ оғы жетер жерге келип жеткенше аңламады, мәгар өзи де ат үстинде турып көз илиндирген шығар, кім билсин. Қуўғыншылардың келип қалғанын абайлаўдан-ақ: "Қуўғыншы! Қуўғыншы жетти! Турынлар! Турынлар!" — деп шаўқым салды. Өзи болса бес-алты атлыға бас келе алмасын сезип, жалаңашлаған қылышын былғап, бираз тынығып қалған атын қыстап, желдирип кете берди. Қуўғыншылардан еки жигит бөлинип, қашқан урының изине түсип еди, ұзақ сегбирден харыған атлар кем-кем изде қалып, ал қашқынның аты араны аша берген соң қуўғанды тоқтатты. Оның үстине буларға қашқан уры емес, ал Торықаска ат керек еди.

Тынығыўға жаткан урылар оянығын оянса да атқа миниўге үлгермеди. Жоқарыдан ат қойып келип, урылар ылдый жерди таңлап алып жайласқан еди, қорғасынлы дыр камшы менен тартып-тартып жибергенде қарсылық көрсетиўге шамалары келмей, қолларын көтерип, басларын қорғашалады. Қуўғыншылар оларды урып-соғып, қыйнап отырмады. Қолларын қайырып қыл шылбыр менен байлады. Өзлерининң кім екенин, қашып қутылғанның кім, араларында Төлесининң бар-жоғын сорады. Олардан жөнли жуўап ала алмаған соң атларына мингизип, хәр кім бир урының атының жылаўынан тутып жетекке алды. Торықасқаны Бектемир атына қосарлады. Өз-ара ғаўқылдасқан бес-алты атлы қайтып келген жолына түсти. Торықасқаны қуткарғанларына қуўынышлы еди.

Қулшы бий болған ўақыяны Миянкөлден келгеннен соң еситти. Әмир оны Миянкөл қаракалпақлары менен сөйлесиўге жумсаған еди. Бий Торықасқаның қолға қайтып қуўысқанына қуўанды. Көз алдына Төлесин келди. "Торықаскаға бек бол, бек бол бий аға", деген ызалы даўысы қулағына шалынғандай болды.

Урылар бий келгенше бөлек үйде қараўыл астында сақланды. Олар қашыўды ойламады да. Еки қол қыл арқан менен байлаўлы, қыл арқан керегенің басына байлаўлы, қарын тоқ, салқын үй. Олар Сырдың арқағын жайлаған қазақ ишинен екен. Өзлерининң атын, қайсы қәўимнен екенин айтса да, өзлери менен Төлесининң шерик екенлигин мойынламады. Қашып қутылған урының кимлигин сораған бийге: "Олар да өзимиздей тентек, пәленшенің баласы пәленше, үшеўимиз шерик болып барымтаға шыққанбыз", — деп жуўап берди хәм сол жуўабынан танбады.

Ол заманлардың дәстүринде биреўдің жылқысын барымта етип айдап кетиў үлкен жынаят есапланбайтуғын, жылқыманың басы жарылып, қолы сынып, я жазатайым өлип кетпесе барымташы қолға

түскен жағдайда да оны хеш кім дарға тартып отырмас, урысып-соғып, ат тонын алып қуўып салар, болмаса бийине апарып, айыбын өндирип, тәўбесине таяндырып қояр еди. Арасында барымтаның изи кәм тегиспе жоңжеллерге барып тирелген пайытлары да болған. Бирақ бий урыларды көп услап отырмады. Олар Төлесининң өзлерине шерик екенлигин мойынламады, бий де айттыраман деп хеш кимди қыйнаўға салмады. Дала кең, мал көп, уры-қары да табылады. Ертен өз қәўими-нен базыбир тентеклер консының малын айдап келсе не дейсең? Торықаска қудайға шүкир, аман қолға қуўысты. Булар да биреўдің мәнзайындағы перзентидур, деген ой менен қылған айыбы ушын атларын алды да, өзлерин еки атлыға айдатып елден шығарып жибериў менен шекленди.

Сол сапары урыларды жазаға тартып, жөбирлемегенин еслеп, күни бүгин өз-өзине қанаатланды. Қайсысы қандай гүна қылса да еки дүнья адамы, бәрибир бир алланың бенлеси. Бул алғашқы дүнья-да адамды жолдан шығаратуғын, гүна етиўге иштермелейтуғын қаншадан-қанша шайтан тамашалары турыпты. Шапқыр ат, сулыў хаял, алғыр қус, жүйрик тазы, жаңа тон... Булардан басқа қанша ермеклери толып атыр. Сақалы селкилдеген ересек адамның қолына түскен бир тиллаңа көрип баладай қуўанғанларын талай мәрте көргени бар. Бийлик пенен мәртебе ше? Бийлик пенен мәртебе адамды қымыз ишкендей йошландырып жиберетуғынын өзи де басынан талай мәрте кеширген жоқ па еди?

***

Жолым үйлер менен қослардың бир жапсарындағы торларда сақланып атырған, көш пенен бирге киятырған қоразлардың бири түн жарым болғанын тосыннан белип қалғандай, шақырыўды баслаған еди, изин ала көштеги қораз тукымы болса бири қалмай қатарға қосылды. Бурын бундай сести еситпеген шөл бөрилери бийтаныс даўыслара бир заматқулақ түрип, тыңлап турғандай болды да, соңынан жан түршиктиреплик қорқынышлы даўыс пенен хәр таманнан узый баслады. Мал қорыған сақшылар уйықлап қалмаса болғаны, деген ой қылтынан кешкен бий бир жамбасынан екинши жамбасына йўдарылып жатты.

Түн жарым болыўына қарамастан Бектемир де көз илиндирмеген. Әрепбай менен Құлман, оның балалары, құлласы ким бийдің малына жуўапкер, и өзинің бес-он туяқ қой-ешкисине, жылқысы менен қара малына, болмаса түйесине ийе болса бөрилер қаўпинен қуры алақан емес еди. Хәр үйдің, хәр қостың дөгерегине байланған, дөгереги хөмеллеп қолға илинген сексеўил, шат-пат пенен коршалған жерге келтирилген қой, жылқы, түйе менен карамалға нәзерлер тигилген.

Өйтпесе де болмайды, хәр бир цивилизацияның, хәр бир адамның ертеңги күнги ісеними, турмысы усы маллар менен болған соң басқа илажы не? Сонлықтан саҳра байырында бул пайытларда өмир ушын гүрес алып барылмақта десе, асыра айтқан болмас еди.

3

Бектемир белин шешпеди. Атты жолым үйдин белдеўине байлап, арпа толтырылған дорбаны аттың басына илди. Ат жаныўардың арпаны гурт-гурт еттирип шайнағанына сүйсинип койды. Жемди жеп болған аттың басынан бос дорбаны сыпырып алып, ердин басына бекитти. Бектемир кай маўсымде, кай жерде жүргенине карамастан аттың бөктергисинен бир батпан-ярым батпан дән, ер басына илиўли турағын ғалы дорбасын калдырмас еди. Өзи аш калса да атты жемсиз калдырып болмайды. Узак жолда кара тер болған атты суўытып болып жабыўлаў дәркар, болмаса ат аўырыўға шалынады. Анаў-мынаў бир кийиз көземиндей келетурын жабыў кыйын-кыстаўда өзине жамылса көрпе, төсенсе төсек болып хызмет етеди.

Жакын дөгеректеги былтырғыдан калған гөне түбир селеў, жантактан, сексеўилдин бүршигинен бир дәстесин жыйнап аттың алдына таслады. Күни менен министен босамағанлықтан, жүрип баратырып хәр жерден сексеўил менен маялыштың басын шалып, суўлығы менен косып шайнағаны болмаса отлаўға деген кумары басылмаған ат от танлап отыратурын ўакыт емес екенлигин англағандай алдына салынғанды жей баслады.

Ертеректе еситкени бар, жаўдың коршаўында калып, арбадан камаў етип, ортаға мал менен үйлерин салып, коргалған кеш аш болып, малы жүдегенде кара үйдин шийин карамал менен атка шаўып берген екен. Ший де таўсылып, жүдә ашыққанда ат жаныўарлар арбаның арысына аўыз салып, неше жыллық куў ағашты өмырып алып, гүртиллетип шайнаған екен. Аттың өзи кандай карыўлы болса, оның жағы да сондай карыўлы, оның карыўын кыйық минез аттың тарпыўына ушыраған адам өмир бойы есинде сақлайды.

Шопанлардан бирин шакырып, от жактырды. Оттың жанына бир кушак сексеўил әкелдирди. Өзи коржынындағы кара дүмшени алып, местен суў куйды. Жолым үйдин керегесине илиўли шаўгимди алып, үш анклы илдиргишин жайып жиберип, казанды илдирди, астына шала жанған сексеўиллерди ысырып койды. Шанаштан сур гөш келтирип, казанға салды. Аттың бөктергисиндеги ат жабыўды алып, оттың алдына төседи. Үйинде хаялы болмаған еркек не ислейтурын болса, солардың биразын тындырып, ат жабыўға жамбаслаған еди, кара дүмше менен ет салынған шаўгимлеги суў пакырлап кайнай

баслады. Жумсайтурын адамы болмағанлықтан илажсыз орынған турды.

Аўкатланып болып, бөйбишесиз хожалығының дәкелерин тәртипке келтиремен дегенше жокарыда айтылған ўакытта қоралар шакырып, бөрилер де улыўды баслаған еди. Тан алдынан аяк үстинде, ат үстинде жүрип талыккан болса керек, жолым үйге кирмей-ак оттың басында, ат жабыўдың үстинде көз илиндирип алыўды ойлап еди, каскырлардың улыўы бираз сергеклендирди. Түргелип өтирапка көз жиберди. Отын кеп, сексеўил дегенин кол созым жерде турыпты, үйлер менен кослардың арасына дерлик хәр адымда жағылған от пүткил өтирапты жактыртып жибергендей көринеди. Адамлар оттың дөгерегинде үймелесип алған, каскырлардың улығаны шорпытып жиберсе керек, балалар да уйыкламаған еди.

Бектемир жанында жатырған оклаўлы мылтығына карап койды. Сол колларын басына дастык етип, шалкасына жатты. Көзлери еркин түрде жулдызлы аспанға тигилген еди. Негедур, алыста калған балалығы ядына түсти...

Кандай бийғам, тәшўишсиз күнлер еди. Аўылдың шетиндеги жупыны отаўы, мехрибан анасы, шаўып киятырған атты бир колы менен услап токтатурын ғайратлы, узын бойлы, көп сөйлемейтурын әкеси... Аўыллас жоралар. Татлы балалық сүўретлерин ядына түскен бир адамның аты тынық суўға атылған кесектин суўды ылайтып, суўдың бетиндеги аспанның әжайып сүўретин бузып жибергенindей етип бузды.

Хәкимкул менен Бектемир бирге өсти. Екеўи козы-ылакты бирге багар, аўылдан алыста жылкы корыған жылкыманларға бирге аўкат апарар, олардың косында бирге конып, бирге кайтар еди. Олардың достығын көрген үлкенлер де, кишилер де танланысып, айырылмас дос деп санайтурын еди. Өзлери де солай ойлады. Акшамлары кой отарларын корыклағанда үйлеринен әкелген айран-шалабын ишип, шаппаттай нанды бөлисип жеп, узак-узак келешек хаккында арманларын ортаклаcар, аспанға карап жулдызларды санар, ертеклер айтысар, Алпамыстай батыр болып, Байшубардай тулпарды минип, жаўларын кырар, Баршындай перийзатка үйлениўди арман етер еди.

— Екеўимиз Баршынды калай бөлисемиз? Баршын биреў, ал бизлер еки достыз, — деди бир күни Хәкимкул.

Шыныында кызык еди-де. Тойларда кешкурын жыраўлар жырлайтурын дәстанларда: "Алпамыс", "Көблан", "Ерпора", "Гөруғлы"да сулыўлар ен батыр адамға тийискен. Булар болса екеў гой.

— Баршын биреў болса, сиңлиси бар шығар. Биреўимиз сиңлисин аламыз, — деди Бектемир.

— Онда мен Баршынды аламын. Сиңлиси саған.

— Як, мен сиңлисин алмайман. Ол Баршындай сулыў емес болса не қыламан?

— Анасы сулыў болса, сиңлиси де сулыў болады-да!

— Онда сиңлисин сен ал!

— Як, мен Баршынды аламан.

Балалықтағы тартыслар соңғылығында оныңан келетуғыны, Баршының сиңлисиниң жоқ екенлиги ол пайытларда хеш кимниң түсине де кирмеген еди.

Балалық өтип, өспиримлик келди. Ханның нөкери болып, атланыска кеткен әкесиниң денесин арба менен алып келгени елеге шекем Бектемирдиң көз алдынан кетпейди. Шанарағының тирепбердиси қулаған, азаматынан айрылған хожалыққа аркаш дәўлеттен жәрдем болды, деген менен ол әкесиниң орнын, жесир қалған хаял ушын сүйикли еринин орнын толтыра алмас еди. Солай етип еле сүйеги катпаған, жасының батырлықты әрман еткен Бектемир жетим, анасы жесир қалған еди. Бирнеше жыллар үш-төрт жылқы менен он-он бес қойына карайлап, аўыл дөгерегинде жүрди. Әкесине мегзеген ири тулғалы, ғайратлы хәм ержүрек еди. Бир күни хан ләшкерине нөкер алыўға келген Субхан жүзбасының көзине түсти. Субханның өзи де аўылласы еди. Жүзлигине өз журтының шабандоз жигитлерин таңлап алатуғын еди. Бектемирдиң әкеси де оның жүзлигинде хызмет қылған.

Нәзери өткир, сыншыл, талай сәўашларда адамның мәрти менен намәртин сынаң өткерген жүзбасы, Бектемирдиң анасына адам салып, баласын нөкерликке алмақ нийетин билдирген еди, жесир хаял шапшып түсти.

— Сол Субхан дегенин менин еримнин басына жетип еди, енди баламнан аўлағырақ жүрсин. Мен нөкердин жесиримен, күйеўим хан ушын жан берди. Жүзбасын анаў-мынаў дейтуғын болса ханның даткасына өзим барғаным болсын! — деп жүзбасының адамын қуры қол қайтарды.

Ана қарсы болған менен бала разы еди. Әкеден қалған өткир қылыш қында тат басып қансырап, көк сүңги, өгиздиң мойын терисинен тигилген қалқан керегеге илиўли, қус тумсықлы, жез үзенгили ер менен сийнемент, қайыс айыллар, гүмис шеге менен бекитилген темир суўлығын тат басқан жүўен қадирли мүлик сыпатында сақланар, ыссыда қурап кетпеслиги ушын жылына бир мәрте түйенин өркеш майы менен мукыятлап майланар еди. Әкелен мийрас қалған ат картайған, Бектемирдиң өзи тай ўақтынан асырап, миниске үйретилген қара буўдан аты бар, шабыска онша емес, деген менен күн бойы минилсе шаршаўды-шалығыўды билмейтуғын

ғайратлы еди, жаныўар. Оның үстине гейбир көўендерлери жоқ жетимлердей киси ниң малын бағып, отын жағып, күлин төгип жүриўди өзине ар көрер. Журынбайға өлсе де уқсағысы келмес еди. Соңынан аўыллың жетими, аўқатлы Бекхейиттин жалшысына айланған Журын бирден жетим болмаған, оның барлық тәғдири Бектемирдиң көз алдында. Оның да әкеси нөкер еди, қайсыдур атланыстан оны да арба менен әкелди. Журынбай бийшара Бектемир деге ишкен асын жерге қоятуғын Хәкимқулдан бетер садық досты еди. Әкесин жерлеп, арадан бир жыл, ярым жыл өткеннен соң анасы бир өзи оныса алмай Журынды ертип, төркинине кетти. Бир-еки жыл Журын аўылда көринбей жүрди, бир күни кешкурын қара үйдин ергенеги сықырлағандай болды. Соңынан "Бектемир", деген хәлсиз даўыс еситилди. Ашса, есик алдында турған Журынды көрди. Көп ойлап, сағынып жүретуғын еди, қушақлап алды. Журында үн жоқ. Даўысын шығарып жылаўға тартына ма, үнсиз жылайды, қуў сүйек ийинлери селк-селк етеди, солығын баса алмайды.

Үйден: Келген ким? Неге ишкерине кирмейсиз, — деген анасының даўысы еситилди.

— Апа, Журынбай келипти, кире берсин бе?

— Ким дейсең? Журынбай ма? Ол қайда жүр?

Анасы да Журынды көриў ушын үйден шықты.

— Хаў қарағым, шынында да Журынбай екенсең ғой. Үлкен азамат болып қалыпсаң, апаң саў жүрип пе? Нетып турсыңлар енди. Ишке киринлер.

Журын тартына-тартына ишке кирген еди. Бектемир оны қоярда-қоймай сүйрелеклеп төрге отырғызды. Анасы бар жарма-жаўғанын әкелди. Жетим ул, жесир хаялдың үйинде қандай пайыз болсын, барын татысып уйқыға жатты. Ол күни тис жарып Бектемир де, анасы да тәрип халға түскен баладан хеш нәрее сорамады, ол да өз халын баян етип сыр шаша қоймады. Тай-қулындай тебисип өскен еки дос "өз үйим өлең төсегим" дегендей жупыны, алты қанат қара үйдин төринде барына разы болып, аўнап-қуўнап жатқанының өзи ғәнийимет еди. Өткен-кеткенди айтысты, Алпамыстың Байшубары менен Кобланның Торышасын аўызнан түсирмей, сондай тулпары, кескир қылышы, Азыўлы менен Қаражанды жыққандай ғайраты болыўын әрман ететуғынлардың бири усы Журынбай еди. Каршалайынан турмыстың аўыр машақаты басына түскени, дүньядан үмитин үзе баслағанын солғын тартқан жүзинен, түбинде муң узлаған, жаўдыраш бағатуғын көзлери менен жалпақ көзеринен, тартына-тартына айтқан сөзлеринен аңғарыўға болатуғын еди.

Азанда ерте турып, суўырылып шығып баратырғанынан кетпекши екенлигин аңғарып қалған Бектемирдиң анасы оны ирсти.

— Хаў, Журынбай, тан менен турып каякка асығасаң, карағым. Хәзир жоран овнады, азана сабыр ет. Бир нәрсе гаўғаның алярсызлар.

— Апа, мен кете берейин... Сизлерге жүк болып тағы... Даўысы жыламсырап шықты. Белгили-басы баратуғын жери жоқ екенин ана жүреги сезип, аяныштан "шым" етип шаншып кетти. "Байғус жетим, кетип каякка барады. Бектемир оянсын, ойласып бир илажын табармыз", — деген ой менен:

— Жүк боламан дегени нес? Жүк болып бизин желкемизде отырмайсаң. Бир адам сыйған жерге екеўи де сыяды. Құдай тескен тамақтың илажы болар, — деп ирке берди.

Бул даўыслар Бектемирди таңғы шийрин уйқыдан оятып жиберди. Журын иркилди. Нан жеп, айран ишти. Соннан кейин барып жетим балалан жол болсын сорады.

Анасы менен екеўи дайы атасының үйине бир-еки хәптете шекем сыйлы қонақ болыпты да, кейин кем-кемнен кәдири кете баслапты. Атасы жетим менен жесирди қоллап сөйлесе, келинлери менен балаларының душпанлығы күн сайын артып, ақырында хәр сөзи, хәр бир хәрекети менен буларды хорлайтуғын халатқа жетипти. Шыламаған анасы алпыска келип қалған маллы-халлы биреўге тоқалльққа тийипти де, бир хәпте, он күнлеп анасының изинен барған екен, еки-үш күннен соң өгей әкесинин ержеткен баллары буны урып-соғып дегендей, куўып салыпты. Қолынан хеш нәрсе келметенликтен, еки көзине тана күши жеткен сорлы анасы: "Әкесиз жетим зор жетим, анасыз жетим хор жетим" дейтуғын еди, бизики керисинше шықты, не қылярман, қайтермен, қолымнан жылап-сықлаўдан басқа не келетуғын еди, енди сен әкеңнин елине қайтып бар, көз көрген бар, таныс бар, биреўдин малын бағарсан, биреўдин отын жағарсан, өлмесең күнинди көрерсең, тири болсақ көрисермиз, өлсек ананнан разы болағөр, — деп берман жөнелткен екен.

Хәмме үнсиз қалды. Әкеден қалған малды бағып, қолтығын минип, сыйырын саўып ишип, қой-жанлығын сатып гөрежет, сойып тиске талпық етип отырған жағдайлары бар. Оның үстине бирин-бири жүдә хүрметлейтуғын ана менен ул ойласпай турып бир шешимге келе алмас еди. Бираздан соң ана жумыслары менен сыртқа шықты. Азғанадан соң даўыслады.

— Бектемиржан, баспақты байлап жибере гой, өгиздей болып кеткен, маған күш бермейди, карағым. Бул Бектемирди шақырып, өзине биландырмей-ақ Журынбайдың ертеңги тәклири жөнинде ойласып алыў ушын исленген кишкене ғана сумлық еди.

Бектемир асықпай орнынан түрегелди. Журынбай да турмақшы еди, ийнинен басып отырғызды.

— Баспақка өзимнин де күшим жетеди. Бүгин менин мийманым-сан, — деп қойды ересек адамға қусап.

Журынбай илажсыз қайтадан орнына отырды.

Ана менен баланың ойласыўы узаққа созылмады. Журын еситип қоймасын, деп сәл шеткериректе, анасының емшегинен хәзир ғана дәслелип, мал қораның өресине байланған, тумсығынан жерге тамып турған сүттин көбигин жалап, тамсанып турған қызыл баспақтың жанында бираз гүбирлесип, бир шешимге токтасты.

— Атадан жалғыз един балам, — деди анасы. Журын да жалғыз қалыпты. Анасы бар, бирақ оннан енди Журынға қайран бар ма, нашар адам, ол да биреўдин туткыны. Қасында жүрер, зыяны тиймес. Билсе билер, билмесе аякка турып, халық қатары адам болғаны қалар. Жанымызға саўап болар. Енди каякка қанғырсың, пақыр. Соңында жесирлиги ядына түсти ме, Журынның тағдирине ашынды ма, қамсығып қойды. Құлласы Журынды үйде алып қалыў шешимине токталды.

Үйге киргеннен соң, Бектемир орнына өтип отырды. Анасы сүт-қатығын сапырыстырып, гүйбеңлеп жүрип жумыслырын әллеқемирде питирди, асықпандай хеш нәрее жоқ еди, соң қазан-табақ туратуғын жапсарда отырып гәп баслады.

— Карағым, Журынбай, Бектемир өзининин жоран, бирге ойнап-өстиңлер. Анан менен де сырлас едик. Ийманды болғыр әкең де Бектемирдин әкесинен қалмайман деп, изинен ере кетти. Жоран менен ойласып бир шешимге келдик, айып көрмейсең, ендигиден былай разы болсан мен сенин ананның орнына ана боламан, ал Бектемир аға болады. Енди гәп өзинде, — деди жесир хаял.

Журын оған не дер еди? Көкирегин кернеген карама-қарсылықлы ойлар менен куўанышқа толқынланған адамның тилине сөз келер ме еди? Көзлеринен төгилген моншақ-моншақ көз жаслары денесин еплеп жаўып турған бөз көйлегининң өнирине тырсылдап тама берди.

Өзин басып алсын, деп ойлаған хаял үндемеди, Бектемирде үн жоқ. Әллен уақыттан кейин Журынбай өзине келип, солығын басты. Көз жасларын жени менен сүртип, мурнын тартып қойды. Ана менен баланың өзинен жуўап күтип отырғанын аңлады.

— Мен қайылман, разыман... деди. Даўысы қарлығыңқырап шықты. Не ис буйырсаңлар барлығын исleймен. Бир тислем нан менен баспана берсеңлер маған артығының кереги жоқ. Тағы да көз жаслары ийегине сорғалап, бөз көйлектин өнирине тама баслады.

Солай етип, Журын жетим өзи қатар болса да Бектемирге ини, анасына бала болды. Ол не қийсе, сондай қийим қийип, не ишсе ол да сондай ас ишип, бақарде қозы-ылаққа, қыста мал-қалға қарасып

жүре берди. Аралап бир-эки жыл өттү. Бир күнү Журынбай Бектемирге ойлосук салды.

— Биз сизин үйдин бир адамы болып, жасап атырмыз. Ендиги жагында да азанды-кеш кирип шыга беремен, адассам усы үйди табаман. Магап бир кыял келди. Экеўимиз бирлеп төрт-бес карының изинде жүрген менен не өнеди. Мен де сенин несипбенди бөлисип, мусаллат болмайын, биреўдин малын багайын, я қосын багайын, күллесы бир талаптын басында болайын, ертең хожалык болып, түтин түтетиўимиз даркар, оган не айтасан, кандай мәслахат бересен, деди салмакты даўыс менен. Өзи менен тәрезиси тең адамдай сөйлести, баяғы жалпақлык жок. Үстинги ернине мурт тап берип шыга баслаган, даўысы да ирилеңген.

— Сонда не кылмакшысан? Я Бухарага кәрўан тартасан ба? деди бир жагынан Журынның шешимине танланган, бир жагынан сөзин дәлкекке айландырмакшы болган Бектемир.

— Бухарага кәрўан тартар едим, түйем менен жүгим кемис, жора, — деди хәзилге хәзил менен жуўап кайтарган Журын. Түйе менен оган артатугын жүк топлаў ушын Бексейиттин койын багажакпан. Кеше Хәкимқулдан еситтим, Бексейит шопан излеп жүрген екен.

Бектемир азғана ойланды. Сон жуўап берди.

— Жаксы ойлапсан, Журынбай. Бизлер сени аўырзады, деп ойламасан болганы, өзин билесен, мен де анам да ондай ойдан аўлакпыз. Бирак бахасын келисип ал, ертен сөзин шаймалап жүрмесин. Кайда жүрсен де үйдин есиги сен ушын ашык. Анама өзим түсиндиремен, онсан там жеме, деп камсызландырып койды.

Бәрибир Бектемир жетимлик тәғдирге наразы еди. Кешеги балалык әрманлар кәне? Байшубарлай ат минип, Баршындай суўыта үйлениўди әрман еткен Журынның ертеңги өмири жалпылык па?...

4

Каскыр! Каскырлар! Хүрейленген, жан халатындағы аппы даўыслар ойға шүмген Бектемирди Қызылқум ишиндеги аппы хакыйкатка, кен аспан астындағы жалпак жер үстин мәкан еткен кайсы бири еки аяклы, кайсы бири төрт аяклы болган жанзатлардың өмир ушын жан таласып гүресип атырган ўакты менен орнына кайтарган еди.

Ат жабыўға жакын жерде жанган отка отын салынбаганлыктан жалыны пәсейген, бирак, тыжлаган сексеўил шоғы кып-кызыл болып, отирапка қызғыш жактылык таратып турыпты. Базыбир жерлерден жағылған отларға дәстелеп салынған сексеўил менен курғак шөплер лаўлап жанып, отирапка ушкын шашыратып, көш коныс баскан

мәканды жактыртып жибергендей болады. Көпшилик кирпик илиндирмеген, кайсын екени белгисиз, бирак тосыннан дөнип отимал болган көўилти күтип алыўға таяр, ким қылышы менен пайғасын, ким балтасы менен айыр жабасын, ким карамылтығын, жерак деп қолына көтеретугын дағы жоқлар көп жасаған сексеўиллен сыйламлап иленген, етер каскыр ма, кандайдур көўил туўдырған жабайы аннын шүй төбесине бир урғанда жүдә бир илаждық биреўдин қолы менен силтене коймаса, ныкпап тийсе каскырының басы темирден болса да как бөлетугын шоқмарларды қол жетер жерге, жанларына койған.

Күтилген көўил-кәтер де узакта емес, қол жетер жерде еди. Тап усы койнаўға Қызылқумның барлық каскыры менен бөриси жыйналғандай. Гыр дөгереги бир ат шаптырым келетугын, сексеўили менен жантағы, майдарак шөп-шары я отынға шаўып алынған, я мал отына алынған, я адамның, түйенин, аттың, карамал менен қой-жанлыктың аяқлары астында жер менен жекеен болып тапланған, көптин адамы менен малы топланған аланлықты қоршап турған, бурын баян етилгениндей ишине кирген атлы адамның төбеси көринбейтугын хәм бийик, хәм калын сексеўилликтин хәр түби сайын бир бөри отырғандай сезилер еди. Олай болмағанда азан-қасан болып, бирине-бири уласып улыған, қансыраған, сынысқан сеслер кайдан шығып тур? Хәр үйде биреў болмаса да көш пенен киятырған, анаў-мынаў бир кора нәрсин ғана шыққай калғаны неси? "Көп қорқытады, терең батырады", — дегендей каскырлардың көп екенлигин нйтлер де сезди ме екен?

Әри-бери улып, топланып, шоғырланып, алыс емес жерде карапап көринип турған жемтикке бас салып, тумсықларын месы канға батырыўға таяр турған каскырлар кем-кем батыллапып, көшке жақынлап-жақынлап киятырған еди. Олардың биразы еки аяқлы маклукларды көрген, олардың кәўипли маклук екенин тәжирийбеде сынағанлары да бар еди. Төрт аяқлы маклукларды, мәселен түйени, жылқыны көп ушыратқан, табият берген сезгирликлери арқасында қой менен ешкинин ен ансат олжа екенлигин, бирак еки аяқлылардың оларды ансатлықта қолдан шығармайтуғынлықларын анлайды. Бәрибир аш қарынлардан басланып, жылжый-жылжый алқымларда иркилип калған кандай да бир жабайы, өлим кәўпи де иркип тура алмайтугын, ашлық, карын тойдырыў, ақыр-аягында адамзат "жасаў ушын гүрес" деп атайтугын, хаттеки инсанның өзи де ақырына шекем еле түсинип жетпеген қумарлық, оны қандырыў, қанаатланыўға умтылыўға уксаған токсан түрли бийнекөшге ийе сезимлер буд топарларды бирлестирип, кәўипли күшке айландырған еди.

Бирақ, бул жабайы тилеклерден де үстин келип, каскырларды, басқа да шөл аңларын шоршытатуғын, еки аяқлы мақлуқлардан аўлағырақ жүриўге мәжбүрлейтуғын, бул түнде де бир секирсе үстинен түсетуғын таяр олжа менен каскырлар топарлары арасында өтип болмайтуғындай шегара болып турған бир нәрсе, бир тилсим, сыры хайўанат дүньясына түсиниксиз, тек адамзатқа ғана аян болған бул жумбақ — от еди.

Аўа, бизин ушын жүдә әпиўайы болып түйилсе де, бөрибир бизин өзимиз де тәбиятын еле толық түсинбегенимиз, мың жыллар жабайы хайўанларға мәкан болған Қызылқумның бир мүйешинде ақшамды күндиздей жақтыртып, дөгерекке түсиниксиз жақтылық таратып, демине тасланған сексеўиллерди жалмап жутып, түтини путкил әтирапқа жағымсыз ийис таратып атырған от еди.

Каскыр, шағал, түлки, күлласы жабайы аңлардың хәммеси оттан қорқады. Бул сапары да бир-бирине ийин тирескен каскырлар топарының хүжимге өтиўине тоскынлық етип турған себеп, ушқын шашыратып, әтирапты жақтыртып турған от болды.

Адамлар тәрепинен шаўқымнан өзге ашық қәўипти сезбеген каскырлар хәр жер, хәр жерде калын сексеўилликтен өзлери шығып, ямаса басларын шығарып, оттың жарығында көк-көмбек болып, жалын шашып турған көзлери менен көштегилердиң жүрегин суўлатты.

Күтилмегенде, бир көкжал каскыр секирип жақтыға шықты. Желкесинин жүни тикирейип, көзлеринен от шашырап, арп-арп етип айбат шеккенде, бир карыс келетуғын қазық тислери менен арандай ашылған аўзы анық көринип, жақын жердеги қойлар топарына шабыўыл жасайжақ болса да, қолына услаған жабасын каскырға гезениўи менен катып калған шопаннан сескенип, аяғы менен қум шаша баслады.

Бектемир каптalында турған мылтығын алып, топырақ шашып атырған каскырды албырамастан нышанаға алды. Аўылдың ийтлери кайда кетти екен? — деген саўал ойында гезер еди.

Шыныында да ийтлер каякка кеткен өзи?

Ийт пенен каскыр аңығында бир теклес хайўанлар. Ийтлер қолға үйретилген, Бөрибасарға уксаған, каскыр менен тайсалмай алыса алатуғын тәкли ийтлер де болады, бирақ тәбиятында дүз аны каскыр батыллығы жағынан да, хийлекерлиги хәм сезгирлиги жағынан да, күш-қүўаты жағынан да, ийттен жоқары турады. Аўылдың "селт" еткен сес пенен хәрекетке шаўлеп үре беретуғын саққулақ ийти түўе, менмен деген боласынлы ийтлер де каскырды анық көрмей-ақ оның ийисин сезгеннен қуйрығын еки аяғының арасына қысып, тасаланғандай жер излей баслайды. Алма алмадан алыска түспей-туғындай аўылдың ийтлери де каскыр камалаған пайытта олардың

алдын кеселеп шыға алмай, үйлер менен көсларды паналап, қуралланып алған ийелерине арка сүйеп, канысылап аяқларға оралып, ийтлик миннетлерин атқарып атырған, айырымлары әлле қашан қолай қүўыс таўып жасырынып алып, ўақыяның изин бағып жатырған пайытта Бөрибасарға бундай айып тағып болмас еди.

Тыре еткен сеске бийкардан-бийкарға үре бериўди лазым көрмейтуғын салмақлылығына қосымша өзин бөркулла сергек услайтуғын Бөрибасар қәўиптин қай тәрептен келетуғынын қашшан-ақ шамалады. Өзи бунған бурын қүўыс-қолтығына басын суғып танып алған, аланды коршап турған калын сексеўилдик оның ушын қәўип майданы еди. Нени қорғаў кереклигин де алдын-ала биледи. Өзин тез-тез сүйек пенен сыйлайтуғын, ири хәм калың жүни үрпейип туратуғын желкесин анда-санда қасып, желкеси менен мойнының дәл ортын қасытыў ийтке негедур жүдә унайтуғынын сезип алған Қайыр, ийтиниң желкеси менен мойнын хәр сапары сыйпап қойыўды умытпайды, гейде өсик жүнин аўыратуғын дәрежеде катты тартып қоятуғын нық денели өз ийеси, оның үйин дөгереклеп жаткан малларды қорыў оның ийтлик миннети екенлигин хайўан болса да ишки бир туйғы менен аңлап алған хәм оларға зыян жеткизбекши болған хәр қандай мақлук пенен өмир яки өлим ушын аянбастан алысыўға таяр турған еди. Күндиз соқпак пенен Қайырдың изинен жортып баратырып, кумдағы каскырдың изинен оның ийисин сезген хәм тәбият тәрепинен берилген қәбилет оған бул әтирапта бундай ийис ийелериниң көп екенлигин, олар менен жүзбе-жүз гезлесиў бираз қәўипли екенлигин де уктырған. Ийесин хәм өзин қәўиптен қорғаўға тайын турыў ушын ол ийеси жатырған үй менен үйди дөгереклеген малларды артқа алып, нәзерин калын сексеўиллер таман қаратып, зилдей аўыр басын жуўан хәм ири аяқларының үстине қойып, хәр сеске қулақ түрип сергек, хәр қандай қәўипти карсы алыўға таяр болып жатырыпты.

"Ийтлер неге тым-тырыс, деп ойлады Бектемир. Бөрибасар қәне?"

Кийиктин шақынан исленип, басы темир менен бириктирилген, еки ушы қумға орнатылған ашаға мылтықтың аўыр сүмбесин қойып, аўзын көкжалға каратты. Каскыр мени ата гой, деп бир орында тура бере ме, жақын жердеги шөп-шарды қум бораны менен көмип тасланған көкжалдың геўдеси гө онға, гө солға бурылып, гө жоқарыға көтерилип, гө төмен түсип турар, күлласы мылтықтың сүмбесине орнатылған қараўыл менен теңлеспес еди. Теңлескен жағдайда да мергеннің қыялына ентелесип кирип келген еки гүдик оны қыйнар еди. Көз алдында турған шақпақ тасты бир-бирине урып ушқын шығарыўға үлгеремен дегенше нышана менен қараўыл теңлеспей қалыўы, яғный каскырға ок тиймей кетиўи итимал, екиншиден

көкжалдың дәл жүретіне қарай атылған оқ дийдиленген ышанаға дарымаған жағдайда қайда қанғыйды? Әтірап толған мал менен адам.

Бөрибасар өзи қорытқан мәканға көўип дөнбетеншe хәрекет етпеўди шешкен болса, дөнген көўипти қайтарыў, ең болмағанда кошқардың сака асығындай келетуғын отды қорғасынды мылтықтан атып, бир каскырды жер тислетиўди, солай етип каскырлар топарын оларға бийтаныс болған мылтық сести менен шоршытып, өжел менен қорқытыўды мәксет еткен мерген жоқарылағы себеплерди ойлап, мылтықтың уңғысына бекитилген шақпақ тасты бир-бирине урып от шығарып, уңғыға толтырылып, кийиз танаў тығып бекитилген оқларынын тутандырыўға қолы бармас еди.

Еки тәреп — каскырлар тәрепи де, адамлар тәрепи де бир-бирин анлыўдан, каскырлар топары хүжимге өтиўге таярланыўдан жүйкелерине күш түсип, артық шыдам бере алмайтуғын дәрежеге жетти. Гүрес тосыннан басланды.

Шыламы таўсылған бир каскыр Бөрибасар көз тигип атырған калын сексеўилликтен атылып шығып, ийттин артында бир-бирине тығылып турған койларға тасланды. Көз илмейтуғын шаккандық пенен орынған ғарғып турған Бөрибасар алыса кетти де умбар-жумбар болып, аяк астындағы тоны кеткен кумды аспанға көтерип улыбығырлы болды да калды. Сексеўилликтен шыккан екинши каскырға кайдан пайда болғаны белгисиз, Бөрибасардың паналап жүретуғын көк каншық тәп берген еди.

Хәр бир жаныўардың өмиринде тезлескен ўакыялардан топланған тәжирийбеси болады. Оны адамлар "хийле" ямаса "сумлық" деп айтады. Мәселен, түлкини хийлекер, сум деп жийи-жийи айтамыз. Ол не ушын хәм калай сум болады? Әлбетте жасаў ушын, тамак табыў ушын, көўиптен қутылыў ушын. Сумлықты, хийлени кимнен үйренди? Бастан өткерген ўакыялардан алған тәжирийбелери үйретти, басқа ким үйретер еди. Сол сыяқлы Бөрибасар да тәжирийбели еди. Өзине жарасатуғын сумлығы бар еди, каскыр менен алысыўы биринши мәрте емес еди. Көк каншық болса жаныўар, «қорққан дәслеп қол жумсайды», дегендей өзин-өзи қорғаў сезими үстемлик етип каскырға тәп берген, болмаса онда бөри менен таласыў тәжирийбеси де, асып кеткен күш-гайрат та жок еди. Бир алысып, сексеўилликке кайтып сүнгиген каскырдың изинен умтылып, сексеўилликке ет қызыў менен кирип кеткен көк каншық жабайылардың ансат олжасына айланды.

Бөрибасар менен алыскан азыў қазықтай көкжал ийттен басымырак келмекте еди. Бирак ийтте ийесин қорыў сезими хәм оған арка сүйеў, қыйын пайытларда өзин еркелететуғын қара бала жәрдемге келеди, деген үмит бар. Көзинин қыйығы шалды ма, я

әдеп қандай ишки сезим бе. Бөрибасар көк каншыкка бир нәрсе болғанын, болғанда хәм өзи таласып атырған маклук теклеслери таманнан болғанын басына жылдырымдай урылған кандайдур елес хәм ийислерден анғарды. Ийиске каннын, актарылған ишек-карынынын, көк каншыктын өзине тән болған ийиси араласкан, бул ийттин тудигин тастыйыклады хәм онын бойындағы жабайы күшлерди ояты, канын кайнатып жиберди.

Көш адамлары колларындағы куралларын каттырак кысып, не кыларын билмей, дауыска зор берип, "бөри, бөри, каскырлар, өзине бек бол, малына бек бол", деп бирин-бири сергеклендирип, онын устине шешиўши бир карарға келе алмай зыр жүўырысар, кимге жәрдем берерин я кимнен жәрдем аларын билмей албырасар еди.

Колына атасынан калған, сом темирден согылған, кайралған өткир төрт кырлы ушы оттын сөўлесинде жалт-жулт етип турған сүнгисин бир ярым кулаш келетуғын, сырты ийленген терилен тилинген кайыс пенен кестелеп, камшының сабындай етип өрип капланған темир сабын беккем услап, Әрепбай өзинин каскыр менен алысып атырған Бөрибасарына калай етип жәрдем колын созыўды билмей, хайран болып тур еди. Себеби, ўакыя көзди ашып-жумғанша тез басланып, сол тезлик пенен даўам етпекте, ойлап-ойлап бир шешимге келмеклик ушын жарыклык, ешейинде гулары кайыстай созылатуғын ўакыт хәзир жетиспеди. Колындағы салмағы онсери келетуғын найзаны каскырдың кәк жүретине урса, тәп жок кан каптырады, бирак жазатайым гә үстине шығып, гә астына түсип атырған Бөрибасарды найзаласа не болады? Онлай жағдайда ийттен кутылған каскыр өзинин бойына шапшымас па екен? Хәрекет етпесе мына гүресте ийт басым келе ме, каскыр ма ол жағы да намалым. Хакы Сөрбийке жанында, колына айыр жабаны алып жәрдемге таяр турыпты, бирак онын жәрдемине исенип, арка сүйеп болар ма еди? Кайырды болса "еле жассан, ите отыр, ергенекти тәмбилеп ал" деп, екеўлеп комрда-коймай зорлап, ишкериге киргизип, жолым үйлин ергенегин беккемлеп койған.

Бул пайытта Бектемир ышанаға алып турған каскырды ата алмайтуғынын сезди. Ойлай баслады. Буларды калай етип сескендириў мүмкин? Бир илажын таппаса, малды, қой-ешкини каскырларға жем етиў турған гәп, малын түўе өзине хәмле кылса кәйтесең? Кыйналғанда Айтымбет гаррының айтқанлары ядына сап ете калды.

— Кешлетип дузле консан, деген еди жайы жоннетте болғыр Айтымбет, бир-еки-үш жерге от жак, өзиң де, атың да отгын арасында болсын, азык излеп жорткан дуз аныңнан ишинде оттан сескенбейтуғыны, коркпайтуғыны болмайды. Ашыгып жорткан каскыр болса, ол да отка бетлей алмайды. Билип кой, жүдә бир адамхоры болмаса жаз бенен гүзде каскыр адамға, ири малға, түйете, атка шаба бермейди.

Иляжы болса адамның көзине түсе бергиси келмейди. Бирақ суўығы катты келген кыс пенен ерте бәҳәрде каскырдан абайлы бол. Қыстан ашығып, азып-тозып шыққан каскыр карын тойдырыў ушын хеш нәрседен тайынбайды. Карамалға да, түйеге де, жылқыға да шаба береди. Егер аныҡ аш бөриге гезлессең саған да хүжим етиўден кайтпайды. Ондайда отта жанып турған шаланы алып, каскырдың өзине умтылсаң, каскыр куйрығын кысып жолына түседи. Бирақ, "қорқып кашты" деп ойлаўдан, аркайынлыққа берилиўден аўлақ бол. Каскырда жолбарыстың жүреги, бир адамның ғайраты, он ийттиң ақылы бар...

"Каскырлар оттан коркады". Бектемир ойына келген сөзди даўыслап айтты. Соң катты даўыслады.

— Адамлар, колларына шала жанған бир-бир сексеўилден алып алыңлар! Жанып турған шаладан алыңлар! Каскырлар оттан қоркады. Оттан коркады!

Не кыларын билмей, отты дөгереклеген адамлар алды бурын гәп не хаққында екенлигин уғына коймады. От хаққындағы хабар тәкирарланғаннан соң зейни илгиреклери алдыларында жанып турған от қәўиптен қутқаратуғын нәрсе екенлигин анлап жеткендей отка умтылды, колларына шала жанған сексеўилди алып, жалаў янлы төбелерине көтерди, хаўаға көтерилген шалалар самаллан епкин алып лаўлап жана баслады. Адамлардың отта жанып атырған сексеўиллерди алып, төбелерине көтергенин көрген баскалар да солай иследи. Көп өтпей көш коныс баскан алан кол ушына көтерилген отлардың жарығынан бурынғыдан бетер жақтыланып кеткендей болды. Қолына жанған шала көтергенлер әлеўир батылланды. Отты алдыларына тутып, қәўип дөнип турған сексеўилликке жақын барғанлар да болды. Абыр-сабырда кум шашып, айбат шегип турған көкжал аўхалдың шийеленисетуғынын алдын-ала сезди ме, төрт-бес адым ғана жердеги, сексеўил коршаўдан ғарғып өтип, койлар отарына кирди. Тағы шаўкым-сүрен даланы басына көтерди, бирақ хеш ким, бийдин койларына жуўапкер Қулман да, оның балалары да каскырдың изинен барыўға жүрек ете алмай турғанда, шақы айланған көк исекти гүзирейген желкесине таслаған көкжал сексеўилден қойылған тосықтан кайтадан ғарғып шығып, каранғылыққа сүнгип кетти, шопанлар изинде қыйқыўласып кала берди.

Бул ўақыялардың барлығы санаға келген, алыстағы өтмиш сүўретлери янлы тез болып атырған еди, бираллар бул ўақыялар түсимде болып атыр, деп ойлаған болса да өжепленбеймиз. Көкжалдың сексеўилликтен шығып көш коныс баскан аланның кумын буркыратып шашыўы, оны Бектемирдин нышанаға алыўы, тийгизе алмайман-ау деген гуман менен мылтықтың шаклағын тутандырмаўы. Айтымбет ғарры айтқан әнгименин ядка келиўи, еле алысып атырған Бөрибасар

хәм алысыўы кас-қағымда жуўмағына жеткен, хазир хәр мүшеси хәр каскырдың аўызында кеткен көк канлықтың ўақыясы ақылға сыя бермейтуғын тез ўақытта, шама менен шөллеген адам жанында турған суў толы местин аўзын ашып, оннан бир кесе суў куйып алып, соны ишип болып, кесени жерге кояман дегенше қанша ўақыт өтетуғын болса сол кураклым, болмаса соннан артығырақ, яки сәл-пәл кемирек ўақытта болып өткен еди.

Солай етип, бийдин отарынан үш жасар көк исек аяк серппестен, каскырдың желкесинде кете берди. Туяк серппес те еди. Көзлери мысалдай жанған каскыр отардың ортасына "дүрс" етип түскеннен-ақ олжасын таңлап болған еди. Айланған шақын алға тутқан, отлаўдан өзге дәрти болмағанлықтан қыстан қонды шыққан исек ылайықлы олжа екенлигин бирден-ақ анлаған каскыр қәўипке карсы таслаған жуўан шақлардың соққысынан каймығып калды да, шақлардың ийеси капталласа бергенде аўзын арандай ашып, карыўлы жағына орналаскан өткир тислерин койдың алкымына қадап, күш пенен жулкып жиберди. Койдың алкымынан атылып шыққан ысыс кан менен ысыс хаўа каскырдың тумсығын күйдирип жибергендей болды. Әлемдеги барлық қәўип-кәтер: гезелген мылтық, жанған от, қайралған тыйық, өткир хәм қәўипли инсан нәзерлери, барлығы бир заматка тумсығы канға тийген бөринин көз алдынан жоғалған еди. Жулдызлары жанған кап-кара аспан, кен дала, бир хәпте, он күннен берли хештене түспеген-ликтен күни-түни қыйнап атырған аш карынының аўырыўын өзинин ысыс каны менен токтатып малхам болатуғын жемтик ғана бар. Шексиз канаатланыў менен тумсығындағы ысыс канды жалап-жалап жиберди. Жүрек-баўрын өртеп атырған ашлық пенен кумарлық азғана толаслағандай болды. Көз алдында хакыйкатлық кайта жанланды. Лаўлап жанған от, қулақ тындыратуғын шаўкым, өткир хәм қәўипли нәзерлер кайтадан көз алдында пайда болды. Қәўип-кәтер бир адым жерде, керек болса көкшил жүнлери үрпейген желкесинин үстинде турғанын сезгенде титиркенип кетти. Жасаў ушын гүресте өзинен бурынғы каскырлар мың жыллар бойы изиндегилерге мийрас етип калдырып киятырған өзин-өзи сақлаў сезими, ол ушын қашыў, тек кашып қутылыў, бирақ қыйыншылық пенен колға киргизилген олжасын өлим қәўпи туўмағанға шекем таслап кетпеў, өзи менен алып кетиў сезими оянып кетти. Тыпырлаўдан токтаған, өлимши еткен жарадан каны дерлик ағып болған исекти желкесинен тислеп, бир силкип жаўырнына миңгизди, соң үстиндеги жүкти мисли сезбеген киби сексеўил тосықтан женил ғана шапшып өтип, шаўкым менен қыйқыўды елестирмей, сексеўилликке сиңип кетти.

... Бөрибасар каскырдың күши өзинен басым екенлигин, сумлығы да жетерлилигин анғарды. Гә каскырдың астына түсип, гә үстине

шығып атырып, оның ең халсіз жерін қыдырды. Жан жері негедүр ақ жүн өскен, хәр сапары астына түскенде оттың сәулесінде аппақ болып көзге шалынатұғын алқымын ядлап қалды хәм пайыт пайлады. Талай аннан басына жеткен қасқыр өз тәжирийбесинен хәр қандай аннан халсіз жерін білер, сол үшін ол да қазық тисерін иттің жумсақ алқымына батырыўға умытылар еди. Дүз аны болған қасқырдан бурын өз ийесин, оның мүлкин, бәринен бурын өзинин бир тутам өмирин қорғаў ушын жанталаскан Бөрибасардың әўмети келди. Қасқыр иттің желкесинен тислеп жерге тартып урғанда, көзинен ушқын жарк ете қалғандай болды, бул оттың сағымы еди. Қасқырдың тисери иттің салмағы менен иттің желкесинен жазылыллы. Оның екинши хәрекети алқымға аўыз салыў еди. Ийт шаккаплық етти. Кең ашылған жақларын қасқырдың ақ жүнлери ерине тақалған пайытта есик жапқандай "тарс" еттирип жапты, өткир хәм жуўан тисери бөрининн алқым терисине бойлап кирип кетти де, иттің тили қанның дәмин сезди. Қасқыр жан халатта жулқынғанда иттің жағы қатты қысылғанынан карысты да қалды. Енди оны ашаман дегенде хәм аша алмас еди. Қасқыр әжел қақпанына түскен еди. Әтирап: лаўлаған от, шаўқым-сүренлер, аўға шығып жортқанда бөрилер бөркулла нәжерге алып жортатұғын, қарангы түскенде аспанда көринип, таңға шекем орнынан қозғалмайтұғын Темир қазық жулдызы менен қосылып шырғубелек айланып алды жоқ, арты жоқ қарангылыққа қулап баратырғандай болды. Усы пайыт бүйиниє қатты соқлыққан муздай суўықлық еле төрт аңғанда ныық турған қасқырдың қарыўлы денесин теңселдирип жиберди де, муздай нәрсенин орны сондай қатты сызлап ауырды, өзи де тан атқанша сөнбейтұғын Темирқазық синип кеткен қарангылыққа қулап баратырғанын сезди.

Әрепбайдың қолында таяр турған темир сүнги өз исин иелеген еди. Бөрининн иттинен басым екенин сезсе де қолындағы қуралды жумсаўға қолай пайытты аңлып турған ол Бөрибасар менен қасқырдың бир замат қозғалыссыз қатып қалғанынан пайыттың келгенин анлады. Қудай жарылқап қасқыр иттің үстинде болғанлықтан қурал жумсаў ансат, бирақ ийт қасқырды алқымлады ма, я керисинше болды ма билиў қыйын, деген менен пурсат қолға кирди. Аш бүйирден урылған сүнги қабырғанын арасынан тесип өтип екинши бүйирден шыққанда қасқыр жан халатта бир талпынып, қинтлға қулап түсти. Сонда да, иттің қарыўлы жақлары көкжалдың алқымынан жазылырылған жоқ.

Дәслеп сүнгини суўырып алыўды, бөрининн өлген-өлмегенин бирлаўды қыялына келтирген Әрепбай бул ойынан қайтты. Енди бөри қашып, я тыян қылып үлгермес, иттти қутқарыў керек! Усы ой менен бөрининн қуйрығынан услап бир шетке сүйреи баслады.

Бирақ күши жетпеди. Жақындаўға батына алмай бир шетте турған халлы Сәрбийкени шақырды.

— Сәрбийке, бермаған келип жақты түсирип жибер!

Сәрбийке сақлық пенен қасқыр менен ийт жатырған жерге жақынлап, қолындағы шала жанған сексеўилди төменлетип, жақты түсирди.

— Бөрибасар тири ме? Даўысынан хүрейленип, сескенип турғаны билинеди.

— Тири шығар. Бирақ сес жоқ. Хәзир билемиз.

Енди қасқырдың өли-тирисин анықлаў пайыты келген еди. Әрепбай шерим етиги менен қасқырды бир-еки теўип көрди. Қозғалмады. Бөри қансырап хәм туншығып өлген еди. Қарысқан жағы ашылмағанлықтан хәм қасқырдың қаны мурнына кетип дем алыўы қыйынласқан ийт те үнсиз қалған, өлим халатта еди. Әрепбай бир қолы менен қасқырдың желке жүнинен, екинши қолы менен қулағынан услап әри-бери тартып, иттен ажырата алмады.

— Отты төменирек тут! Кәне көрейик.

Ол еңкейип, дыққат пенен тигилди, иттің жағы жағына карысып қалғанын билди.

— Жағы карысып қалыпты, тез суў әкел, деди Сәрбийкеге.

— Аға, шыға берсем бола ма? Бөрибасар тири ме?

— Як, як, иште отыра бер, шықпа, — деди анасы азар-безер болып. Қорқпа, бөри өлген, иттің тири қусайды.

Баланың қызығыўшанлығы қорқыныштан көре басым еди.

— Шығайын да аға!

Әкеси жуўап бермеди. Оның орнына:

— Сәрбийке, суўды тез әкел! Ийт тунықкан көринеди. Өлип қалар, — деп даўыслады.

Әлленемирден бери үйдің иргесинде болып өткен қанлы ўақыяны демин ишине жутып, қызығыўдан ба, қорқыныштан ба көзлери бақырайып кирпик қақпай бақлап турған Қайырдың шыдамы таўысылған, сүйикли ийти жөнинде айтылып атырған суўық гәплер болса оның шыдам шегарасына қойылған тоқсанлықлардың барлығын бузып болған, ағлый ата-ананың тәмби гәплерин умыткан еди. Суў толы мести алған анасы менен үйден қосыла шықты. Оның дәслепки сораўы: — Бөрибасар тири ме? — еди.

Әкеси үндемеди. Хаялының қолынан мести алып, қасқырдың алқымын тислеген алдыңғы тисери бир-бирине айқасып, күш пенен қысылғанлықтан сиресип қалған жақларына суў қуя баслады. Муздай суўдан ийт титирекленип кетип көзлерин ашты.

— Бөрибасар тири, тири! — деп қышқырып жиберди иттің көзин ашқанына куўанған бала шадлығын жасыра алмай. Енди иттинин

бөрини қалай өлтиргенин тәрийиплеп жораларына айтып жүретуғын болды.

Әкеси изин үзбей местеги суўды таўысылғанша қуя берди, қуя берди. Бир ўақытлары мурнына кеткен қанды изинен барған суў жибитти ме, ийт пысқырып жиберди. Сиресип қалған жағы да гилти табылған құлып киби бир мес музлай суў себеп болып, ашылып кетти. Әрепбай бөрининг басынан аяғы менен ийтерип жиберди, алқымы босаған жансыз бөрининг басы жерге сылқ етип түсти. Ийт тығылған босаған топарткалай аўзын ашып, өкпесин толтырып терең дем алды.

— Жаныўар, туншығып өле жазлаған екен, — деди жанып турған сексеўил шаласын төбесине көтерген Бектемир. Жараланған болыў керек, қансырап қалмасын.

Бул ўақытларда көштин адамлары шаўқым-сүренли хәўижине шығарған, айбат ушын аяшты аяшқа, темирди темирге урып, шала жанған сексеўил түбирлерин хаўада әри-бери былғап, қасқырларды қорқытыў ушын не хәрекет болса, не илаж болса етиўге шынтлап кирискен еди. Соның нәтийжеси ме, ямаса шығыс тәреп бозарып, оттың жақтысынан да күшлирек жақты әлемге таралып атырғанынан тез арала тан ататуғынын сезди ме, бөрилер де изге шегингендей болды.

Бектемирдің сөзинен кейин Әрепбай терең дем алып атырған, еле өзине келип, аңғына тура қоймаған ийттің зилдей денесин аўдарып көре баслады, бул иске Қайыр да араласты. Ийттің жарасы аўыр емес екен. Желкесинде, аяғында, мойнында, тумсығында, тағы денесининг хәр жер-хәр жериндеги қасқырдың тиси батып жырылған, қанаған жараларды есапқа алмағанда қан жоғалтыўға себепши болғандай дәрежеде жараланбаған.

— Терисин сүңги менен заклансаң, өзи де еки жасар тайдай келер екен жаңғар, — деди Бектемир қасқырды айланып көрип.

— Териси зыянланса зыянласын, тон шықпаса төсекке жарар. Бүйирин сүңги тесипегенде қайсысының үстем келетуғынын алла билер еди. "Ийттиң ийеси болса бөрининг қудайы бар", — деген той, Бектемир иним. Бирақ Бөрибасардың өзи де алыўы мүмкин екен. Баўырлаў тамағынан алған, жағы қарысып қалыпты жарықтық. Соған қарағанда қасқырдың әжели сүңги менен шаныпасымнан бурын-ақ жеткен бе, деп ойладым, деди заўықланып. Дағысында өзи күшигинен өсирген ийт ушын мақтаныпты биллиретуғын көтериноки ырғақ бар еди.

Көп өтпей әтирап жақтыланды. Тан атты. Қасқырлар топары да шегинип, биреўлеп-екеўлеп Қызылқумның кең қойнаўына тарқалып кетти. Отлар да отын салынбағанлықтан сөне баслады. Ақшам бул

әтирапта болып өткен гүрестиң гүўасы болып, кумла айқыш-уйқыш излер ғана қалған еди.

Адамлар кими қара дүмшесине, кими қазанына суў толтырып ақшамы менен жанған оттың шоғына қойып, азанғы аўқаттың тәтәрригине киристи. Ғаңғыр-гүңгир сөйлесип, журт аз да болса ақшамғы ўақыялардың тәсиринен қутылып, күнделикли турмыстың ағымына қарай бет бура баслаған, тек Қулман шопан менен балалары аўыр ойлардан бас көтере алмас еди. Бойы хәстедей деп айтса болатуғындай, бирақ қыйыншылықларды көре-көре қайнап-қайнап қатып қалған, жасы Қулшы бий менен тетелес Қулман бир күнде оны еки мәрте қандай қара басып, бийдиң отарынан бирнеше қойдың сепситенине қыйналар, бийдиң алдында қандай дәлил таўып айтсам екен, деп басы қатар еди. Дурыс, бий менен қатар өсти, бирге ойнады, балалықта Артық серинің баласы Қулшының асығын талай утып алды, утып алғанын-алса да кешқурын урланып барып, Қулшыны шақырып, уткан асықларын өзине қайтарып берер, қанына сиңген қандай да бир мойынсыныў, өзин оннан төменшик тутыў әдети балалықтан оны тәрк етпеген еди. Тәғдирде хәр кимнин маңлайына не жазылса, сол болады, дегени рас қусайды, Қулшы бәяр, бул шопан болды. Бий қанша кеңпейил, кеширимли, сақый болса да Қулман өзинин хызметкер екенин, жылына он қой ушын балалары менен бирге қыстың қақаған суўығында, жаздың мыс қайнаған ыссысында, қарлы боранлар менен селли жамғырларда "шопан өлгенде тынады", дегендей, хеш тыным билмей қой бақканына хеш қашан налын көрмеген.

Ойлардың қоршаўында жүрип, шекте турып қайнаған қара қуманнан тостағанға салынған торакка суў қуйды, арпа, нан алып терилеп тигилген қалтаның үстине қойды, қасқырлар топары алыслап кеткенин сезип, енди аш болғанын аңғарған ийтлер де от дөгерегине отырып атырған ийелерине жақынласып, "дастурханнан бизге де бир нәрсе тийисер ме екен?", деген төме менен көз тигер еди. Қасқырдан отарды еки мәрте қорғай алмаған ийтлерге ашыўланған шопан оларға қайрылып қарамады.

Күн көтерилди. Қуяш нурлары өсте-ақырын дөгеректи қыздыра баслады. Әдетте бөхәр Қызылқумға ертерек келеди. Ойпатларда еле муз қатып атырған бир пайытларда сексеўиллер менен маялышлар көгис тартып, олардың арасында көк шөплер қылтыйып көрине баслайды.

Бийге арызға бармақшы болған Қулман сөзди неден баслаў кереклигин ойлап турғанда қой отарға Қулшының өзи келип қалды. Түни менен шаўқымнан уйқысы қашқан ол тан азанда турған, не хал, не аўхал болғанлығын өз көзи менен көрмекши еди.

От басында гүймеҙлеп жүргән Күлман бийҙе күреп негедур сескәнгәнмеһе тиҙ тормәлмәй ҡалды. "Әссәләүмә әлейкүм бий аға", - дәп балалары жабырласып сәләмләсен атыуында был шәкерҙәре үҙенсә тороп ҡалды, өҫө келтә буйы әбәҙәк кешерәйеп киткәндәй күренде. Аҡыры шығын булған жаныуарҙарҙың бер-икеһе буҙаҡ икән, ҡасҡырҙың желкәһенә кеткән бер иҫәк пенән ҡосып есаплағанда өҫө менән балаларының ярым жылдық хаҡы ине, әгәр оларҙы түләр булһа ҡой ишмәһе өткән ярым жыл бәйкәр кеттә, дәп есаплай бер. Сәләмләсеүҙе умытып, ойға шүмеп ҡалғанынан Күлманның ойлағанын Күлшы бий аңлаһа кәрәк.

— Ха Күлман, бунша не есеңде жоғалтып ҡойлың? — дәп үҙенсә тороп шопанның йәнәһе ҡолаҡ ҡойҙы. Өҙлөрөн аманһыҙлап ма, әйтеүҙәр? Ҡой кәтсә оры толар, зәңгәр бөрөлөрҙөң биләп отарымыҙҙан алажаҡ несәйбеһе бар шығар. Ҡалғаны аман болсын.

— Төрт сауҙық пенән бер иҫәкте ҡолдан бердим, — дәп Күлман дауҙысы ҡалтырап. Сонша сак боламан, — дәдем, бөрөнөң кай тарафынан келеп тейәскәнен дәҡәләбеңдә аңғармай ҡалдым. Соңынан кеш болған ине, — дәп шопан өҡөнөп.

— Өткән иҫкә салауат, — дәп бий шопанның желкәһенән салмаҡлы ҡолын алмай. Бәрибер изге хеш нәрсәни кайтарып болмайды. Ҡалғанына бек бол енди, ҡасҡырға жем болған ҡойлардан кештем.

— Көп жасаң бий аға, ҡулдық, ҡулдық.

Соңынан бий Бектемирге ҡарады.

— Ўақытша коныс танлауҙа адаскан ҡусаймыҙ. Жол басып харыған мал менен адамға пана болар дәп ойлаған түбегимиҙ бөрөлөрҙөң уҫы екән төй, шамаҫы. Хәзер үйҙәрҙи жығынлар, был жәрҙән ҡозғалайыҡ. Мал менен адам бөрөлөп аман болса тонып хеш бәле ҡылмас енди...

Сөз питкән ине. Күлманның желкәһенән басып тороп аўыр жүк сығырылып түскән кеби, бойы женеллешеп, енсәһен көтәрҙи. Келтә бойы бер карыска өскәндәй болды. Суўыктан карайып кеткән алаҡсандай жүзендә терән орналаскан шундырек көҙлөрөнә нур жуўырып, жалтырады.

— Айтуўған менен Акман косты жығыуға ананыҙға жәрәмлесен, ал Айлар менен бөҙләр отарҙы айлаймыҙ, — дәп балаларына тапсырма бере башлады. Әкәсенөң өҙөнә Күлман дәгән ат бергәнөнө өмөрөнә наразы болған, ол ен бөлмаса балаларым өҙ аты менен мактанып жүрсен, дәгән ниәт пенән узынлы-келтәли, бер-бири менен ийен тиресип өсөп киятырған улларына атты сайлап-сайлап ҡойған хәм өҙөнөң бул иҫәнә инешнән марапатланып та жүрер ине.

Көнтөн жоҙға шығатуғынлығы хаҡында хәбәр таркалғаннан сон түнди кирпик илиндирмәй аткарған журт азанда хәлленеп, бер нәрселәр жеп алғаннан сон жолым үйлөр менен косларды бузыўға, хожалық дәскәләренә кийөзләр менен көрпе-төсәкти боғжамаға, казан-табағын каршыңға, кесе-шайнеги барлар, онлай ылыҫларын шанакаларға салып көликлөрге артыўға таярлана берди. Көлик дегәндә көштеги хеш кимдә, хәттеки бийдә ле арба жок, барлары алыс сапарға алып баратуғын дангырлап турған арба жол болмағанлыктан журтта ағайын-туўғанға, жакын-жекжат, тамыр-танысқа берген, пуктарак адамларға "мен келгенше пайдалана турарсан" дәп аманатка тапсырған. Себеби, көштеги хеш ким де, бай ле, Бектемир де был сапардан ким хәм кашан изге кайтатуғынын белмес, оның каншага созылатуғынына. Акуўат таманға кайтыў несип ете ме, етпей ме, оған көҙлөри жетпес ине. Оның үстине жолсыз козғалған көшке жүк артыўға колайлы көлик түйе менен ешек болса, минис ушын жылкы.

Сәрбийке көрпе-төсегин, казан-табағын такластырып болып, жолым үйди жығыуға кириста. Бул өзи шарўанын кийин-кенығына колайластырып согылған үш кабырға керегәлән куралып, өзине ылайыклы шанарак үстине койылғанда адамның бойы тийер-тиймес пескелтек, ергенеги де өзине ылайык кишилеў, бирак кийиз бенен жабылған сон иши уядай жыллы, тигиўге де, жығыўға да, көликке артыўға да кайым дәске ине. Хәлдың өзи ери менен баласын жәрдемге шакырмай-ак үйди жыға башлады. Пискен сур ет жеп, торак суўын ишкен аталы-базалы Әрепбай менен Кайыр бул ўақытта олжа изләп келип, өзи олжага айланған каскырдың терисин етинен айырыўға кирискен. Олжаның колға кириўине бас себепши болған, куйрығы менен кулағы кесик, кызыл ала гурпаты ешектей келетуғын Бөрибасар сөнген отка жакын жерде, анда-санда каскырдың тисинен терисине түскен жараларды жалап, канталаған көҙлөрин каскырдан айырмай, адетинше зилдей басын алдынғы аяклырының үстине койып, мол еттен тәмлар болып, езиўинен жерге тамшылаған силекейин жутып жатыр ине.

Әрепбай муйыз саплы өткир пышағы менен каскырдың гумсығынан баслап карынның үсти менен куйрығына шекем пуссалык пенен терининң басқа таманына зыян жеткизбеў ушын асыкпай-албырамай кести де, пышағын Кайырға услатып, сон кисесинен покилей өткир шакмысын алып, каскырдың терисин етинен ажырата башлады. Хәр калай каскыр терини койдың терисинен он есе кадирли, ийленсе тонға ишик болады. Төсеесе төсек, илдирип койса айбат, оның үстине Кызылкумдағы канлы айкастан естелик. Сол ушын да

Әрепбай көш пенен байланыслы басқа да қыстаўлы жумысларды жыйнастырып қойып, бул исти тезирек питириўге асықты.

— Ағасы қасқырдың ети халал ма? — деди үй жығып атырған Сәрбийке.

— Адамлардың ийт жегенин көрдиң бе?

— Як, көрмедим.

— Көрмесең бул да бир ийт-кой.

— Мен қайдан билейин. Баланыз екеўиниз кумбыл болып атырғанға.

— Халал болмаса мейли, әне оның ийеси, — деди Бөрибасарды көрсетип.

Үй жығып болынды. Дәскелерди артатуғын, ақшам отлайман деп көштен шығынып кетпеслиги ушын шидерленген түйе әкелинди. Бул ўақытта Әрепбайлар да жумысын питкерген еди. Ети ийтлерге буйырған қасқырдың терисин керегенин үстине таслаған Әрепбай шөктирилген түйеге дәскени теңлеп арта баслады. Көп узамай қозылағы маңыраған, ботасы боздаған, қулыны киснеген, адамлары шаўқымласқан көш ким түйесин, ким ешегин жүги менен жетеклеп, гә дара-дара, гә екеў-үшеў болып дизилисип күн батысты бағдарға алып жылжый баслады. Көштин қапталында, изинде қой отарлары, жылқылар үйири, маллар падасы шопанлардың алдында көш жылжыған таманға ақырын отлап барар, барлығына Бектемир басшылық етер, даўысы жетер жерлегилерге қалай қарай жүриўди даўыслап айтар, алыслап кеткенлерге қолы менен нусқап, бағдарды силтер еди.

Кум төбенин басына тиглген бийдин үйин хызметкерлер жығып, түйеге арткан. Қулшы аткөсшысы Ботабектин ат келтириўин күтип бийикте турар еди. Көшке нәзер таслады. Көшиў ата-бабасынан қалған. Алты арыс қарақалпақтың мәнгайына көшип-конып жүриў жазылған ба екен? Өзи билетуғын қытай менен қыпшақ Көкан менен Бухара арасында, кенегеслер менен мәнғытлар Бухара менен Хорезм ортасында, қоңыратлар менен мүйтенлер Самарқанд пенен Бухара арасын жайлап көшип конады. Әмирдин хәмири менен Сыр бойын жайлаған қарақалпақларға барды. Олардики де сол хал. Жазда суў бойына көшсе, қыста қыслаўға қайтады. Отырықшы болып, дийханшылық етиўге мойынлары яр бере бермейди. Әмиўдәрьяның аңғындағылары Хийўаға пукара болып, Шымбай, Қоңырат, Дәўқара әтирапларына дийханшылық егеди екен, ал әжстағы көллер менен теңиз жағалағанлары балық аўлап, ан аўлап, мал асырайды, деп еситкен, бирақ Шымбайды көрсе де, көллер менен теңиз таманын көрметен.

Ботабек төбешикке ат алып келди. Жоқарыға, жумсақ қум төбеге аттың көтерилиўи қыйын болғанлықтан бий төменге түсти. Аткөсшы жылаўдан бир қолы менен ұслап, екиншi қолы менен аттың шеп

жағындағы әнгимни басты. Бий атланып, көштин алды бетине өтти. Алым-алым жүрип үйренбеген бели мықлы, сары жүрмел суўлықты шайнап алға умтылды. Жылаўды тартса да, алға умтыла бергеннен соң аттың басын қойып жиберди. Тыныгып турған сары жүрмел желип кете берди. Азғанадан соң кумлақтан өтип, таслақ жерге шықты. Аттың баўыры жазылып, майда таслаға соқлыққан темир тағасынан от шығып, кумары таркайман дегенше малы жайылып, әкырын киятырған көштен әлеўир узақласып кеткен еди. Алысырақта бир төбе көринди. Бий ақ көбик болып терлей баслаған атын иркти. Аттың тери басылғанша егленип, соң ат пенен төбеге көтерилди. Аттың аяғы кумда омбалады. Бул жерден әтирап алақандағыдай көринер еди. Көз жетер жерге шекем кумшаўыт, сексеўил, маялыш өскен даланлық. Анда-санда төбешик-төбешик кумлар көзге таслanады. Оннан арғы жағы көкжийекке тутасып атырған, көкшил сағым жамылып атырған шексизлик. Сәскеликке көтерилген қуйшты есапқа алмағанда шығыс пенен батысты, арқа менен кубланы айырыўға бағдар бергендей хеш бир белги көринбейди. "Бул сахраларда жалғыз жортқан жолаўшының халы не кешер екен, қуйшты булт басса, ай менен жулдыз көринбесе бағдарынан қатты жаңылар", деп ойлады бий. Кешқурын көшти усы жерге қонысландырса шеп болмас, дөгереги ашық алан, әтирапқа от жақса, келемен деген ан менен қус анық көринеди, тутқыйылдан шабыўыл қыла алмайды".

Тосыннан қулағына "гыйк-гыйк" деген хаўазлар шалынды. Қуяшқа қолын сәйбан етип, көкке қарады. Әл-хаўада палпеллеп тырналар қатары сап тартып барар еди. Бағдары арқа батыска қаратылған, дүп-дүзиў болып сапқа дизилип сегбир тартпақта. "Бәҳәр жақынласып қиятыр" деген ой кешти. Сонынан қуслардың бағдары менен өзининн бағдарын шамалады. Олар Әмиўдин аңғындағы айдын шалқар көллерди назерлеп баратыр. Бий баслаған көштин бағдары да сол төреп еди. Астындағы аты тыпыршылап, бир орында айланды. Тери басылған еди. Алысырақта ат сүрип киятырған адам көринди. Ол аткөсшысы Ботабек еди. Бийдин қара үзип кеткенинен көўетерленгенин, атын қыстап киятырғанынан аңлады.

— Ботабек, деп даўыслады ол. Атыңды төменге байлап бери кел.

Аткөсшы төбешиктин етегинде иркилип, атынан түсти. Жедел жүристен терлеген аттың жүзенин тартып, ердиң басына илдирип қантарды. Қызған ат суўымай турып шөп жемесин, деп солай иследи. Атты байлап жоқарыға көтерилди.

— Әри-бери қайрылар, — деп қарайладым, узап кеттиниз, төбешикке минип қарасам да көзге түспегенинизден соң шыға бердим, — деди Ботабек ентигин басып.

— Мен кайда кетер едим. Аласып та хеш кайда бармайман, оның үстине кулак түрген адам көштин шаўкымын да есите алады.

— Сонда да бий аға...

Кулшы аттан түсти. Жылаўын Ботабекке тутқызды.

— Төменге түсирип, узын етип байла, кантармай-ак қой, мениншe терин бираз басты. Өзин де атлардың жанында бола бер.

Аткөсшы жүрмелли жетеклеп пәске кетти. Бийдин бир өзи таслақ төбешиктин үстинде калды. Түйе жүнинен токылған шекпенинин сыртынан буўылған, гүмис тоғалы, бир жағына қылыш, бир жағына канжар асылған, он үш-он төрт жасынан берли садық жолласы болған енли көмарын шешип, жерге койды. Түсликтен ескен самал жанға жағымлы еди, бий шекпенинин каўсырылған жийеклерин ашып жиберип, көкирегин толтырып дем алды. Төменнен караған Ботабекке бийдин өзи узын бойы жүдә бәлент көринер, шексиз аспанда жүзип жүрген үзик-үзик бәхәр бултлары бийдин басындағы бөркине тийип-тийип өткендей болар еди.

Әлем каншелли кен, — деп ойлады бий канаатланыў менен. Өмир сүриў сондай татлы. Ол усы турғанда этираптағы тәбияттың койынша, мынаў ийесиз, бәхәр менен кыста жаздағыдан төре көзге ысығырақ көринетуғын жабайы сахраға синип кеткиси, аспандағы үзик-үзик бултларға, таслы-кумлы төбешиклерге, шөлдин сәни болған шок-шок сексеўиллерге, маялышларға, карабараклар менен хош ийисли, бирақ ашшы болатуғын жуўсанларға, керек болса акшамы менен көшти тик аягына турғызып уйкы бермеген каскырға, жалғыз жорткан, болмаса өз азығын қыдырып, топар баслаған каскырға айланып кеткиси келер еди. Ондағы максети, өз көленкесиндей изинен калмай ерип киятырған, уйкласа түсине кирип, ояў пайытында ялына оралып келе беретуғын өтмиш елеслери менен алдында күтип турған белгисизликлерден қутылыў, билип-билмей исленген гүналардан, жаксылық хәм жаманлыклардан ўаз кешиў, жағасы хәм қолы бос, акшамлары уйкысы пүтин болыўын арман етер еди.

Бәхәрдин кеўилге жаксы үмитлер салыўшы, кенликке, жаксылыкка, дәретиўге умтыллырыўшы, рән-бәрен арманлар оятыўшы жағымлы леби есип өтти де, узакка созылмады. Бий бултларға да, төбе-төбе кумларға да, сексеўиллерге де, жүреклерге қорқыныш салыўшы сеслер ийеси болған каскырға да айланып кете алмайтуғынын анық билер еди. Көкте сап дүзеп ушкан қуслар көрўани киби ойлар дизбеги қыялында жанланып, сүўретлерге айланып бара берди.

5

Бухара әмири Шахмураттың жумсаўы менен Сырдәрьяның екі бойын жағалап отырған қаракалпаклар менен сөйлесиўлер жүргизиўге

барғанда, атасы Артық пенен ата-бабалары барыс-келис катнасық қылып отырған Сыр бойы қаракалпакларының бийи Жанаберген Кулшы ушын арнап өз алдына отаў тиктирип, қонақ асы берип, бир хәпте қонақ етти. Соннан кейин барып жанына басқа бийлерди алып, жол болсын сораў ушын отаўға кирди.

Жайласып отырғаннан кейин бийлерди баслап келген Жанаберген сөз баслады:

— Кулшыжан, алыстан ат харытып, ағайинди көрейин деп келипсиз, ал өл жақтан қандай хабар келтирдиниз, елиниздеги қаракалпақ баўырларымыздың халы қандай, жағдайы қандай? Әйтеўир ел арасы тыныш, малы, басы аман деп еситемиз, оған да шүкиршилик, — деп иркилди. Сөз гезеги Кулшыға келген еди.

— Ел-журт аман, мал-басымыз аман, Қоқан менен Бухар, Самарқанд әтирапы тыныш, аллаға шүкир. Хәзиргиншe ханлар әдаўатсыз, тил табысып, парахат отырыпты. Бухара әмири Шахмурат бий, Тамды менен Аксуўатты жайлаған қаракалпақ руўларының бийлери дуўай-дуўай сәлемлеримизди туўысканларға жеткизин, деп зинхар-зинхар тапсырды.

— Саламат болсын, ағайин аман болсын. Шахмурат бий саў болсын, — деген даўыслар бир көтерилип, соңынан басылды. Бийлер Кулшыдан не жумыс пенен келгенлигин еситкиси келер еди, бираз еллер менен мәнзиллерге әмирдин тапсырмасы менен барып, пинҳамы сөйлесиўлер жүргизип, елшиликтин әдисин алған Кулшы ишиндегини дастурхан етип ортаға төгип салмады, қалай дегенде де түриўли қулақ пенен жат көзлер барлық елде бар, бул жер қаракалпақ ели, өз баўырласлары болғаны менен қазақ ханларынан тәрезли еди, сол ушын келгендеги жумысын дәркар тапса Жанабергенге айтады, ойласық салыў керек болса бийлердин ишинен қайсысына иссенсе болатуғынын анықлаў керек, оған пурсат зәрүр.

Жанаберген бий де қонағын қыстай бермейин, деди, сол ушын қадимги әнгиме, барды-келди гүррингe көшиўди мақул көрди.

— Былтыр, быйыл қар-жамғыр тапшы болмады ма? Мал баққан адамға жайлаў керек, суўат керек. Жайлаўларыңыздың жағдайы қандай?

— Еки жыл бурын қар-жамғырдың кем жаўғанынан қыйынлық болды, бәхәрде мал арықлап, төлли шығынлаттық. Кейинги жылы жақсы келди, шығынның орны толды-аў, деп ойлайман.

— Хийўа сорамындағы туўысканлардан не хабар бар, — деп сөзге араласты сақалы көкирегин жаўып турған Ийманберди ахун. Салаған кетейин, бир улама Қырантаў деген жерден мешит-медиресе салған екен, деп еситип атырмыз.

— Туўры еситкенсиз, — деп мақуллады Қулшы. Ол таманның дүзын тартып, барып қайтқанына бир неше жыл болыпты.

— Қыраитаў дегени қай таманда болды, шырағым деди ахун узын сақалын тутамлап турып: "Қыраитаў" деп көп еситемиз, ол жер мәгар шөлистан болса керек-аў.

— Индалласын айтқанда ол жерге бармағанман. Бирақ сол жер Хәмиўдәрьяның бойында, деп еситтим, соған қарағанда жүдә бир сахра болмаса керекдур.

— Ол жақтағы ағайинлерде не хал, не жағдай екен? — деп тағы қызықсынды Ийманберди.

— Менің барған Шымбай шәҳәр өтирапында бағлар бисер еди. Аслықты да көп егеди екен. Базарында аслық мол, арқа төрепте - қырдан түйе көрўан тартып келип, дән артып кеткенлерининң түўасы болғанман. Және бир қатар руўлар: коныратлар менен муйтенлер дәрья жағалап, көл сағалап, балық аўлап, мал асырап күн көреди, деп еситтим.

— Атажурт Түркстаннан көшкели қарақалпақ халқы бөлек-бөлек болып кетти ғой, — деди ахун мунлы даўыс менен. Халқы жер қайыстырған, бир ўақытлары орыс менен атысып-шабысқан, душпаннан айбынып ат басын тартпаған, ғайбар ел еди. Руў-руў болдық, арыс-арыс болдық, жер таластық, жайлаў таластық, бийлик таластық, оның изинен қут кетип, жут келди, бәри алла ҳәмиринен-дағы, Түркстанды атажурт деп жүргенде жунғар келип бир шаўса, киши жүз келип тағы бир шаўып, қарақалпақтың Түркстаннан көшиўине себеп болды. Өз көзим менен көрмедим, көргенлерден еситтим, хаттан оқып билдим. Бир топары батысқа Хәмиўдәрьяның қуярлығына, бир топары Сырды өрлеп Қоқанға, Бухара менен Самаркандқа көшипти. Бизлер Сыр бойында қалыппыз. Енди алыстағы ағайинниң хабарын анда-санда бир еситемиз. Бара-бара жат болып кетемиз ғой, деп гүрсинди.

Гәп өзинин келген жумысының бағдарына бурылған еди. Отырғанларды көзи менен бир қатар шолып шыққан Қулшы бәрибир тийкарғы мәселеге көшпеди.

— "Бөлингенди бөри жер", деп бабаларымыз бийкар айтпағандур, яшуллы, деди Қулшы бий сөзин нақма-нақ етип, айтқанынъз дурыс, таўдан ақкан жылғалар биригип-биригип дәрьяға айланады, дәрьяға жол таўып жеткенлери бөлинип-бөлинип, бир жайылым шалшық суўға айланып қалә береди. Бирлескенге не жетсин. Бирақ бир жаман әдетимиз бар, «болса көре алмаймыз, жоқ болса бере алмаймыз», дегендей өзиниз айтқан жер даўы менен бийликке даўа бересетимизди қашырады. Аўзымыз бир болса жер өзимиздики, бийлик өзимиздики емес пе?

Отырғанлар бийдин бул төрели сөзин мақуллап ғаўқылдасты.

Усы пайытта ергенектин сыртынан тутылған ший есик серпип ашылып, дөңгелек жағ ақ көйлегининң сыртынан байлаған көмарының қосбаўында пышағы салбырап, басына шети қаракөл териси менен жийекленген дегелей кийген жигит көринди.

— Бий аға, ас таяр еди, суў ала берейин бе? — деди әдеп пенен. Ийнине бөз сүлги таслаған, бир қолында жез куман, бир қолында жез шылапшын услаған. Ол қаддин сәл бүгип буйрық күтип турар еди.

— Аўқат таяр болыпты, бирадарлар, — деди Жанаберген бий отырғанларға қарап. Гәп келген жеринен туўарылған еди. Хызметкер жигит қолға суў алыўға қолайласты.

— Тақсыр, мәрҳамат, сизден болсын, — деди Қулшы бий әдеп жүзесинен Ийманберди ахунға бурылды.

— Мийман атандай уллы, деген Қулшы бий, дәрья кешип, әўлийе атлап, алыстан излеп келип отырсыз, сизден болсын алдына қойылған шылапшынды ақырын ысырды. Қоллар гезекпе-гезек жуўылды. Үлкен қара самарға салынған қой етинин он еки жилиги пүтин, гелле менен қосып әкелинип ортаға тартылды. Хәр кимнин алдына кишигирим бир-бир табақ қойылған болып, хәр мийманның сыбағасы соған салыныўы тийис еди.

— Кәне мийман, ас таяр, өз қолыңыз бенен ет бөлип берин, конақ асы сизики ақыры, — деди Жанаберген бий.

Қарақалпақ пенен қазақ аралас, қоралас болып қанша заманлардан бери ийилес жасап киятырғанлықтан бул халықлардың дәстүри де бир-бирине жақын еди. Қазақлар конақ асыға сойылатуғын малын конағына кесе тартып көрсетип, пәтиясын алып соңынан соятуғыны, сойылған малдың ший ишегин шетке шығармай писирип, мийманның алдына әкелетуғыны Қулшыға бесенеден белгили. Сыр бойы қарақалпақлары да сол дәстүрди исле отыр. Менин дәстүрим бөлек, деп артқа бөсип отыра алмайсан ғой.

— Бисмилла. Қулшы бир қолына ерик саплы өткир пышақты алып, ет бөлиўге киристи. Алды бурын қолына басты алды. Пискен бастың бир қулағын кесип, алдындағы табаққа салды, жанына бир жилик ет қосты. — Мынаў усы отаўдың ең генже улының пайы, биздей ел үстинде жүрип, ел бийлейтуғын азамат болсын, Ийманберди ахундай уллама болсын, мә, мынаны генжетайға жеткиз, деп есикте хызметке таяр турған жигитке усынды. Жигит қуллық айтып, табақты алып, үйден шықты.

— Бас болмаса аяқ қайдан болар еди, бирадарлар, бастан бириниш болып дәм татыўды ахун ағаға бердим.

Жамбас пенен бас ахуннын табағына салынды.

Кулласы жиликлер жасына карай бөлистириле берди. Өкпелеген хеш ким болмады. Сыпыпыл бий жүзине қарап отырып, хәр кимнин жасы менен абырайын анық белгилеген еди. Сақалы сийрек, қус мурын, пешанасы тар, узын бойлы арық, шүнирек көзли Салтық бийди "усы алам көп нәрсете наразы, даўкес-ау", деп көзи менен сынап отырды да, оның алдындағы табакка токпак жиликти атып урды. Ишинен "асық жиликти берсе алмайман" деп гуманланып отырған Салтық разы болып, мурнын тартып-тартып койды. Кулшының алдында да токпак жилик калған еди. "Бухара қаракалпағының бийи мени өзи менен тен көрди", деп мәрапатланды.

Майлы ет жеген конақлар колларын бөз сүлгилер менен артып атырғанда бағанағы жигит ортадағы еттен босаған самардың орнына көпирип турған қымыз толы кара кереенди әкелип, үлкен ожаў менен сапырып-сапырып жиберип, қымыз қуя баслады.

Дала шөбинин ийиси анқып турған, бабында ашыған қымыз қой етине тойып, қанлары тасып турған бийлердин шәлип басып, басларын айландырып, кейпиятларын көтерди, әнгимеге деген қумарлықларын қоздырды. Ыдыслар босап, жигитке узатылды, ожаў толы қымыз тағы толтырылды, толы керсен ортайды, үстине тағы да қымыз қуйылды. Солай етип, қымыз бәзими бираза созылды. Хәр кандай қызық гурриниң, узақ жолдың, қызғын бәзимнин де акыры болатуғыны сыяқлы бир тегис әнгиме менен басланып изи даўам еткен сәўбет акыр-аяғына жетип басылды. Ахун менен бийлер Кулшының келген жумысының не екенин биле алмай-ақ таркасыўға мәжбүр болды. "Усы бий тегин келген жок, ишинде бир бүклем бар, ол не бүклем екен", деп ойлады тәбизди тез аңлайтуғын зийрекликтен қуры алакан калмаған Салтық бий. Басқалар да сондай пикирде еди. Деген менен конак Жанаберген бийдики. Мудәҳәсин соған айтар, хәмме менен ортакласқысы келмеген шығар, оған көпшилик не айтады.

Қызығыўшылығы басым болған менен мийманнан төрели гәп есите алмаған бийлер "хош аллияр" айтысып, таркалысыўға мәжбүр еди. Акырында солай болды. Отаўда Кулшы Жанаберген бий менен жеке калды.

Енди сыр калтасының аўзы шешилетуғын мәхәл келип жеткен еди. Бирак Кулшы еле де бийдин алды-артын болжап көриўди даўам етти.

— Малыңыз ток көринеди, жайлаўыңыз кең бе, әйтеўир, деди, — Кулшы Жанабергенди гәпке бағдарлап. Халкымыздың әдети алланың жери канша кең болса да, жайлаў таласып аталы.

— Быйыл дәрьяда суў мол, бөҳәрги жамғыр бисяр болды. Сырдың биз отырған төрепинде туяк көбирек, аржағына өтер болсак аргының Бөлек бийи арыдан ат шаптырып, алдымызды кеселейди. Дәрья бойы дийкандики. Сонын менен берги жүзлин шөбине мал жайып жүрипиз. Ығалсыз жыллары шөп тапшылық етип, азмаз қыйналамыз, — деди Жанаберген хағынан жарылып.

Араға азғана үнсизлик түскен. Кулшы Шахмурат бийдин тапсырмасын ядка алды. Мәўрити келген еди.

— Биз таманда қудайға шүкир, жайлаўға таршылық жок әйтеўир, — деп койды. Шарўаға не керек, жайлаў керек.

— Нөбада көшип-конып, ол таманларға барып калсак әмир не айтар екен? Кайдан жүрсиз, не пейил менен келдиниз? — деп терген жүрсе.

— "Ел үстине ел келсе, ол да ханның дәўлети" деген емес пе? Бизин дөтерегимиздегилер өз баўырларын. Хеш ким "пышығына пыш" деп айтпас, әўеле қудай.

Жанаберген бий ойланып калды. Ата-бабасы Түркстан әтирапын жайлаған ел еди. "Ак табан шубырынды"да көшкен ел сүриле-сүриле Сырдың бойында иркилип, бара-бара усы жерге баўыр басып калған. Араллың әтирапына барып қоныс басканларды бурыннан ол жерде отырған қаракалпақлар қушак ашып қарсы алып, жарты наны болса тен бөлисип жеп, енди хеш кимнен жөбир көрмей өз алдына ел болып түтин түтетип отырған жағдайы бар, деп еситеди. Мына төрептен, Бухара әтирапынан келип отырған Кулшы да "дайымды көрейин хәм тайымды үйретейин" деп келмеген шығар, бизди жекелеп калды, ағайинге косайын, деген нийетте шығар, деген ой көкиретинде үмит ушқынларын оятты. Дурыс, бул жерде де оны хеш ким түртип атырған жок, деген менен күнлердин күни келгенде жайлаў даўы, жер даўы, мал даўы, жесир даўы болмай турмайды, ондайда несин айтасан, көп көплигин етеди, Бөлек бийди изиндеги ели қоллай ма, я алласы ма, әйтеўир даў сонын пайдасына шешилип кетелидағы, кемлик келтиреди. Тенликке көнсе де кемликке көнгиси келмейтуғын Жанаберген бийге бул хал аяздай батады. Сондайда арка сүйер ағайин, кара қылды қак жаратуғын әдил бийди ансап турады. Өткен жылы Бөлекбай бийдин бир топар бийбастак жигитлери қымызға тойып алып бержактын бир үйир жылқысын айдап кетти. Қарсыласкан жылқыманның қолы сынып, басы жарылды. Дурыс, Жанаберген изинен барып, жылқының биразын қайтарды, жигитлер еки тайлы соғымға сойып жибергенин мойнына алса да қунын төлемеди, хеш бири жазаға тартылмады, жылқыманға да жылыў төленбеди, "бас жарылса бөрк ишинде, қол сынса жең ишинде" өз еми өзинде, жигитлер шоқлық қылған, қымызға мәс болған, карсылық қылмай-

ак койғанда бәле жоқ еди, деп хәммеси камырдан қыл суўырғандай етип жайғастырылғаны менен кеўил түпкирinde шешилмеген әлле қандай бир түйин қалғандай еди. Сол ушын да Қулшы бийдин гәплери Жаңаберген бийдин көкирегинде үмит ушқынларын оятқандай болды. Бул халды Қулшы бий аңғарды.

— Бул, дәркар болса әмирге өзим ара түсе аламан, — дегенин бе, Қулшыжан?

— Керек болса ара түсемен, — деди Қулшы. Даўысы исенимли хәм анық шықты.

— Көшиў аңсат емес, өзин билесең. "Көшкен жерде көсеўин қалады" дейди. Бирақ әмирден қоллаў болатуғын болса бас қатырып көриўге болады. Ертең-ақ бийлер менен өзим жеке-жеке сөйлесемен. Әлбетте, бул оңай іс. Бираллардың өзи көшти намақул көрер болса, бираллар ел үстинен ел кеткенин қалемейди. Қулласы бир машақатлы исти Жаңаберген бийдин мойнына жүкледим деп есаплай бер, — деди ол.

Егер Жаңаберген басқа руўлардың бийлерин көшиўге көндире алса, Қулшы хәмирди орынлаған болар еди, әзбетте. Әмирдин келбетин көз алдына келтирди. Бийди Кенимехтағы жазғы шардәресине пинхамы шақырған әмир бийик дийўал менен қоршалған шарларының терис әйўанында азғана күттирип қойып, шығып келди. Шоқ сақалы шырайлы жүзине күп жарасып турған, орта жаслардағы әмир басына сәлле орап, үстине келте жеңли қырмызы ренли шапан кийип, белине алтын тоғалы қамар байлаған еди. Әмирди көриўден дизерлей сала терис әйўанға төселген гилемге басын тийгизип, бүккесине түсип, бас көтермей атырған бийди Шахмурат әмирдин жағымлы қоңыр даўысы орынынан турғызды.

— Жетер Қулшы бий, тур орныңнан!

— Қуллық тақсыр, бас үстине, — деп бий орынынан сақламанлы турды, әмирдин нәзери түсиўден тағы ийилип, тәжим етти. Бий сарайға көп мәрте келген, сол ушын бул жердин тәртип-интизамын да биледи.

— Болды, болды, деди,— әмир бийдин ийнине қолын тийгизип. Бул өзине жақын тутыўдың, исенимнин белгиси еди. Аманлық-есенликти сорағанынан соң әмир қолы менен гилемнин үстин көрсетип, отырыўға мирәт етти. Өзи алдын ала келтирилген, тахтқа мегзетип алтын менен безетилген үш дәкле түрсиге отырды. Қулшы бий әмирден бурын отырмады. Шахмурат түрсиге жайласып алғаннан соң да қолын қаўсырып, хызметке таяр халында тура берди. Әмирдин изет талаплығын, өзгелерден өзине артық илтипат пенен хүрмет көрсетиўин, итаатлығын унататуғынлығын, хәттеки сол әдет сарайдан барлық ўақта табылатуғын жағымпазларға қол келип, исине талай

мәрте зыян келтиргенин билсе де, оннан ўаз кеше алмайтуғынлығын Қулшы жақсы билер еди. Қайсы әмир, қайсы султан, қайсы хан итаат етиўин, хызметке тақ турыўшы пукарасын жақсы көрмеген. Қулшы да солардың бири емес пе?

— Отырың бий, отырың, отырың, — деди әмир ақырында. Даўысынан Қулшының хүрметине, изетине кеўли толыўшылығы анық сезилер еди.

— Тақсыр буйырың, хызмет бизден, отырыў болса хеш қайда кашпас. Бий еле тикке турар еди.

— Жетти, жетти Қулшы бий, дизе бүгип енди, — деди әмирдин шыдамы түўсылып.

Сонда ғана Қулшы бий түги төрт ели келетуғын жумсақ, әмирдин шапанына мегзес қырмызы гилемге дизерледи.

— Тынла Қулшы бий, қулағына куйып ал, — деди буйырыўшы даўыс менен. Атланып Сыр бойына бар, бийлери менен сөйлес, қалай сөйлесиўди өзиң билесең, ол жерден мың үй, еки мың үй көширип кел, бул ислер пинхамы болсын. Жаныңа аткосшыңнан бөлек хеш кимди ертпе. Келгенлерине өз дәгерегиңнен жай бер.

— Бас үстине тақсыр, қуллық. Шыбын жаным көксимде аман турса айтқаныңыз болады, әмирим. Қулшының кең пешанасы қырмызы гилемнин жумсақлығын анық сезди.

Әмир бир қолын бир қолына урды. Бул ушырасыўдың аяқланғанын билдирер еди. Еки қол шаппатының соқлығысыўынан "тап" етип шыққан сеске алысырақта хәр қандай буйрықты орынламаққа таяр турған дәўшы перде артынан шығып келип, хәмир күтип тура қалды.

— Шербет келтирин!

Көп өтпей ренки алтынға мегзеп қубылып турған шербет толы гүзе хәм қытайдан келтирилген еки шыны кесе алып кирген дәўшы патнусти пәскелтек хантахтаға қойып, еки кесеге қанға мегзеп кететуғын әнар суўын толтырды. Шахмурат кесени қолына алып, соң бийге қарады.

— Мәрхамат, Сизден болсын!

— Бас үстине әмирим! — Бий жүда мазалылығы ушын азғана суў қосылған муздай әнар шербетин рақатленип ғимирди, соң сол қолының сырты менен сақал-муртын ығаллаған шербет қалдығын сыпырып, босаған кесени хантахтаға қойды. Соннан кейин ғана әмир нәзерин қолындағы кесеге аўдарып, асықпай шербет ише баслады. Оған тигилип турыўды мақул көрмеген бий нәзерин жоқарыға каратты. Арғытлары қызыл ренге боялып, қолдан қойғандай етип теп-тегис қамыс пенен бастырылған терис әйўан бағ хәм хәўизлер менен қоршалғанлығы себепли әдеўир салқын. Жоқарыға өрмелетилген

жүзімдердің солқымдары адамның қызығын үрлайды. Дийуалларға сызылған хаўайы реңли жәннетий куслардың сүўрети тойғын көк хәм ток қырмызы реңлер менен жарысып, бир-биринен сәўле урлап, сондай сулыў реңди пайда еткен еди, ол көринис елеге шекем Қулшы бийдың көз алдында жанланып, көкиретин қандай да бир татлы сезимлерге толтырғандай болады.

Ақырында әмир шербетти таўысып, шыны кесени хантахтаға қойды. Таңы бир қолын бир қолына урып даўысланды.

— Бийге сарпай келтирин!

Алға созылған еки қолының үстине мәрелеңген көк шапан тасланған екинши хызметкер таяр болды.

— Қане бий, ийнинизди тутын!

— Қуллық, әмирим.

Шапанды әмирдің өзи хызметкердің қолынан алып, сәл еңкейген Қулшының еңгезерлей ийнине жапты.

— Сарпай мүбәрек болсын, Қулшы бий!

— Қуллық, қуллық.

Әмирдің шарлаўресинен кеўли көтерилип шыққан Қулшы бий әтирапқа сер салып қарады. Кирер аўызда, мүйеште, бағ тәрепте хәр жер, хәр жерде қолларына найза менен қалқан услаған, басларындағы жез дубылғалары қуяш нурына шағылысып-шағылысып кететуғын, еңгезерлей ири, палўан денели сақшылар көринди. Бағ ишиндегилерден басқаларының кирпигинен бөлек жери қыймылдағаны көзге шалынбайды, мисли тас мүсиндей қатып турыпты. "Кенегес пенен маңғыт жигитлери" деп ойлап қойды бий. Бес-алты жерде арнаўлы түрде исленген тас наўалардан ағып түскен суўлардың қулаққа жағымлы сыңғырлаған, жайпарахат сести еситилип турыпты. Сәске болып, қуя шеий баслаған, сол ушын бүлбиллер сайраўын салқын түскенше тоқтатқан, олардың орнын зәрүр ўақытта таяр турыўы ушын шардәренин ишине қурылған атханалын, шардәре тамының төбесин мәканлаған қумырылардың сести басып турар еди. Әмирдің жыллы қабыллаўынан, алған сарпайынан кеўли толып, аяғы жер илмей қайтыўған бий дәргеектеги сулыў көриністен де жаўық алып үлгерди. Әне, сол хәмирдің аяғы Қулшы бийди Сыр бойын жайлаған қаракалпақларға, олардың бийи Жанабергенниң алдына шекем алып келген. Қалған жағы оларға байланысты. Деген менен "құры табаққа пәтия жүрмейди". Қулшы ол жағын да алдын ала ойлап қойған еди.

— Ал енди бийлерди қондириў де аңсатка түспейди. Сол ушын мынаны алып қойын. Керек жеринде ислетерсиз. "Зер менен ақ дәўлин көйин сынсан" деген ата-бабамыз, — деп Қулшы бий бир хәмиян тенгени дастурханның шетине таслады.

— Бизди хижалат қыласыз, бий баба, — деп Жанабергеп бий қолының қыры менен хәмиянды Қулшыға қарай қайтып ысырып қойды. Бизди алла алдында гүнакар қылман, төбемизде қудай бар, еки ийнимизеги еки периште бар, иншалла буныңыз да исимиз алланың жәрдеминде пите берер.

Қулшы иштеи өкинди. Қыңырлық қылғанларды тенге берип жумсартар, деген қаўлда болған, қалай дегенде де өзине үлкеи исеним менен әмир тәрепинен тапсырылған исти орынлаў нийетинде, өзине де хош келмейтуғын бул хәрекетти қылмаққа тәўекел еткен, енди болса еки арада ойлары сарсан-кесек халатта қалған еди. Ортаға шөккен бийжағдай үнсизликтен кейин бий өзин оңлап алды.

— Үзир қылын, Жанабергеп бий, бизди жолдан аздырған шайтандур, — деди Қулшы бий қалдин бүгип.

— Ийилген басты қылыш кеспее, Қулшы бий. Әлбетте, шайтан жолдан шығармаққа таяр еди, лекин оны қыла алмады. Көп хижалат болман. Дурыс, алтын-гүмис сыңғырлысы қулағын елеп еттирмейтуғын кимсе жоқтур, бирақ биз екеўимиздин арамызға бул араласпасын дегеним бөтеи емес шығар.

Жанабергеп бий тәпти буннан артық созып, көнағының кеўлине гийне келтириўди хош көрмеди.

— Өткеи иске салыўат, Қулшыжан. Арамыздағы кейинги гәплерди умыт. Яхшы тилеклер тилейик, исимиз оңынан келгей. Песинии мезгили өтпекши. Каза қылмайық, деп орнынан көзғалды.

Песинди бирге ада қылды.

Ертенине кеўлин жәмлеген Қулшы қайтып жолға түсти.

Қулшы бий аўылына жетер-жетпес пайытта Жанабергеп бийдың аўылына екинши бир атлы жетип келип, атының басын Салтық бийдың үйине бурды.

Хәр кимнин өз мүддәхәси бар еди, ақыры. Ол соңырақ мәлим болды.

Бухара әмири Шахмураттың Қулшыны жумсағандағы мақсети, көнсылас ханлық тәрептен келетуғын қаўиптин алдын алыў ушын шегаралас жерлерге жаўынгер қыпшақ руўларын көширип әкелип орналастырыў, керек болған пайытта олардың көмегине таянып, солай етип елдин тыныштығын сақлаў еди.

"Тамның да қулағы бар" деген сөзди бийкарға айтпайды.

Сол сапары әмир Шахмураттың Қулшы бийге айтқан пинхамы гәплерин хеш ким еситкен жоқ деп ойлаған әмирдің өзи де, бий де алжасқан еди. Перде артында хызметке таяр турған хызметкерлердің бири душпанның жансызы еди, кайсысы екенлиги хеш кимге аян болмастан перде артында қалды, оның үстине олар бир нешеў еди, тағы да пинхамы деп ойланған сырдың душпан тәрепке мәлим

болғанлығын хәм көп ўақытқа шекем хеш ким билген емес, Кулшыныңда пәмшише де ол сырдың паш болғанын өзинен өзге хеш ким билмесе керек.

Хәр бир сарайда, хәр бир салтанатта болатуғына сыяқлы әмир сарайында, әмир әтирапында, әмир шәраәресинде де жансызлар табылар еди. Ақшам түсип, хәр ким жайлы-жайында дем алып атырған пайытта бир хызметкер шеткеректеги өжиреге келип, ол жердеги киширек бир хәмелдар менен гезлесип, гүнкилесип сөйлести, ол өз гезегинде шәраәреге кешлетип балық алып келген адамға бир нәрселерди түсиндирди, ол да көп егленип турмастан балық салып келген себетлерин әмир асханасындағы тийисли адамларға тапсырып өз жөнине кетти. Солай етип келеси күни тан ағарып атаман дегенше мың үйли, еки мың үйли қыпшақларды көширип келиў хаққындағы шуқамы хабар тағы бир сарайдағы тағы бир жансызларға, соңынан тағы бир салтанат иесине барып жеткен еди. Ол да Сыр бойын жайлаған көшпелилерге салтанат хүкимдарларының исенимине кирген, қыпшақларға да бөтен болмаған бир кисини атқа мингизип, керекли гәплерди уқтырып, жолға салып үлгерди. Бул ислердин нәтийжеси жоқарыда айтқанымыздай соңырақ аян болды, аян болғанда да көпшиликке гүмилжи, ал Кулшы бийге ғана аян болды хәм оның басына көпшилик ташўншлердин келип түсиўине де тийкарғы себеплердин бири болған болса тәжжип емес...

Төменде байлаўлы ат оқыранды. Жүрмел менен Ботабектин аты жақын байланған еди. Постының қумға төсеп, узынына түскен ат-көшпиниң ақшамғы уйқысызлықтан соң көзи илинип кеткен екен, аттың оқыраныўына ояна қоймады, үйирлес еки ат бир-бирине тумсығын такап, сары жүрмел шынғырып киснеп жибергенде ғана шоршып оянып, басын көтерди. Дәслеп хеш нәрсеге түсинбей, аны ушып әтирапқа көз жиберди, еки айғырдың шайнасып, тебисиўге сәл қалғанын көргенде барып өзине келди де, "хә!" деп бақырып жиберип, жас жигитлерге тән болған шаққанлық пенен орнынан ырғып турып, атлардың жанына жетип барып, ғайбар жүрмеллин жылаўына жабысты хәм атларды тислесиў менен тебисиўден арашалап қалды.

...Торықаскә атты урлаўда Төлесининн қолы бар, деген гуман болған менен тилге тийек етерлик анық дәлиллер жоқ еди. Оның урылар ишинде болғанлығын, атты алып кеткен үш адамның бири екенлигин, Тағаберген сейис те, ат үстинде болған Ережеп те дәлиллей алмас, ал қолға түскен еки уры Төлесинди танымайтуғынлығын, көрметенин, билмейтуғынын айтып ант ишти. Арадан ўақыт өтип, көп нәрсе умытылды, үш урының қумдағы излериниң өшкени киби бир қатар гуманлар думандай тарқалы, барлығы өз орнына келген

сыяқлы еди. Гүзде Амантүбек дөгерегинде болып өткен кишигирим тойларда болған бәйгилерде Торықаскә бәйгиге қосылған атлардың барынен озып, бир өзи оқшаў келип жүрди. Бул арада Төлесин де көзге түсе бермеди.

Амантүбекте Ералы байдың тойының данқы көп жерге тараған, ол туўралы еле айтысып жүреди, үлкен той болған еди. Кулшыға күсап жигит ағасы шағында уллы болған бай Миянқөл, Қаракөл, Нурата әтирапларындағы тамыр-таныс, жора-жолдасына тойға айтқарды. Палўанлар гүрес тутып, қошқарлар гелле тасласып, күр бир неше ўақыт тарқамады. Үшиниши күнге қарағанда барып, той иелери бәйги менен ылаққа пәтия беристи. "Той десе куў бас жумалайды" демекши, бәйгиге ат қосыўға талабан көп еди. Қаракөлден Рахманбергенниң торысы, Миянқөлден Султанбектиң ала аяғы, Хийўалан Бабажан баққалдың көк аты, Дешти Қаракалпақтан Басымбет батырдың ақжалы, Қыятған Бөрибайдың шәўкер аты, қулласы жылқы аяғы жеткен жерден топлымда озып, байрақ алып жүрген атақлы атлар жыйналған еди. Бас байраққа он түйе, тете байраққа бес түйе, үшиниши болып келгенге боталы түйе тигилгенин еситкеннен бе, қулласы байраққа ат қосыўға талабан көп болды. Ишинде "усы ат шабатуғын ат-аў, бәйгиге бир қосып көрсем нем кетипти" деўшилер де, тексиз, дерексиз, ата-енеси намалым ябысын жетелеп келип, тәўекел кемесине миниўшилер де жоқ емес еди.

"Ат шаппайды, бап шабады", дейтуғынлар да табылып қалады. Бул гәпке толық қосылып болмайды, әлбетте. Тексиз ат шаўып қайда барар еди. Деген менен Мақтымқулының "Қаразбан қолына түссе алғыр баз, қанатын қайырар қадирин не билсин, бир шопан қолына түссе бир алмас, шақмақ тасы етер қадирин не билсин", дегениндей текли, дойнағының жели бар қаназат сейисине түспесе, ол да узақ шаппайды, бабы менен суўытылып, тери алынып, зыят семиртилмей усланбаса и аяғына жем түседи, и жаныльс басып, аяқтан майрылады, и май тығылып, исип кетип жолда қалады. "Торықаскәның топлым жарып, бәйгиден бәрқулла озып келип жүриўи бир жағынан жайы жаннетте болғар Тағаберген сейистин арқасында еди-аў" деп ойлады Кулшы. "Енди Тағаберген де жоқ, Торықаскә жаныўар да жоқ бул жарық әлемде".

Тойда қаракалпақ бийи Кулшы бийге айрықша изет көрсетилди. Елиниң бийлери хәм уламалары менен барған еди, арнап отаў тиктирип, тай сойып, қой сойып үш күн сыйлы қонақ етти. Сәске пайытта тойдың бәйгисине пәтия берилди.

Сүмбиледен соң, умытпаса ақырап айының ишн, күн қонар салқын, ат канша шапса да алқынбайтуғын пайыт еди. Бас бәйгини Тәжибектин қумынан жиберетуғын болды. Бәйги сызығы Арыслын

дәрўазасы етип белгиленди. Еки арасы отыз шақырымнан артық болса артық шығар, бирақ кем емес еди. Бәйгиге талабанлар топ-топ болып бақаўылларды хәмирине бойсынып, суўытылған, қулақлары ай менен жулдызды гөзлеп турған, күс тумсық ерлердиң астына жаңа ғана салынған, ат емин-еркин дем алыўы ушын тек бел айыл тартылған, қуйрықлары түйилген, жаллары ренги сабақлар қосып өрилген, торы, көк, буўрыл, боз атлардың жылаўларын тартып, желел жүрис менен жортып кете берди. Атлардың ийелери болса жақын-жуўықларын қыйын хәм жуўапкерли сапарларға жөнетип атырған киби:— Ал буўрылым, дойнағын дәрт көрмесин илайым, топлымды айырып, алдында келгейсең,— десе тағы бири: — Хәй жаныўар жийрен атым, қылған мийнетимди, берген жемимди ақлағайсаң, деп атыр, ал тағы бireў болса капталласып жортып баратырып атшабар балаға: "Жары жолдан өтпегенше жылаўды толық жазлырма, бәйги сызығына бир-еки шақырым қалғанда толық жазлыр, сыйпап қамшыла, оңлы-соллы сийдиртип қамшылай берме, онысыз да ала аяқ жаныўар сызыққа жақынлағанын сезип, дойнағында барын шығарады, ғударылай созылады", деп ақыл бермекте. Қулласы хәрким хәр жақтан ат қосып, атлылар топары аўыл-елдиң сыртына шекем бәйгиге жиберилген атларды гүзетти. Соңынан бireў-екеўлеп қалып, өзлерине қайтты.

Тағаберген сейис атты бәйгиге кемиссиз таярлады, деген ойда еди, бул ойы дурыс та еди. Ол атты ертлеместен бурын ығал шүберек пенен аттың жүниндеги кеўип қалған терди асықпай хәм еринбей артып шықты. Жонаның жаз бойы күнге күйреп қатқан жерлерин асықпай отырып тоң май менен майлады. Терликти қуншқа жайып кептирип, соңынан уўқалап жумсартты, жыйрықларын жазлырып қағып-силкип әбден қәмине келтирип, соңынан атты ерледи. Ерди қуйысқанлады, сийнебәнтледи, оларды ат созылып шапқанда хәрекетке кесент келтирмесин, деп узынырақ қылды, бел айыллы бос қойды, шырыстырып тартпады, себеби сийнебәнт пенен қуйысқан ерди услап турар еди, сол ушын айыллы бослаў тартты. Соң дөгерегинде айналшықлап, алыска кете алмай жүрген Сейилханға, ол атшабар еди, асықпай түсиндире баслады.

— Өзиң билесең, сонда да айтайын. Барғанша, ягный Тәжибек қумға шекем хасла асықпа, аттың күшин тежеп, жорттырып бара бер, бақаўыллар қыстастырар, бирақ оларға онша қулақ түре берме. Қайтыўға пәтия берилгеннен соң да "баскалар кетти" деп, бирден атты қыстама. Кейинги топар топлымның ишинде бол. Өзиңди шетирекке ала бер. Токтап тур, токтап тур. Жақсысы я алдында, я артта жүр. Сонда сумлықлы атшабарлардың қамшысынан аман боласаң. Олардың аласы ишинде болады, атыңның патлы екенин сезсе капталласқанында, я өзи озып баратырғанда астыңдағы атың

қамшыласа болып, я сағаң, я атыңа зақым жеткизеди. Сол ушын хасланда дара жүргенин мақул. Бирақ алдыңғылардың атларының қуйрығын боғдарлап ат айдай бер, соңда олардан көп қашықламайсаң, керек пайытта қуўып жетип, озыўың қыйын болмайды. Араны көп аштырма. Жолдың жартысы изле қалғанда Торықаска ақ көбик болып терлейди. Әне, сонда ашылысады. Оннан соң жылаўын тартпа, өз еркине қоя бер. Капталласқанда аран ашық болсын, "оздырмайман" деп атың алдына кесе тартпасын. Әўеле қудай неше бир атты айланып өтсең де Торықаска сени изле қалдырмайды, иншалла.

Тағы айтағаным. Хеш ғапыл болма. Барғанша жолды жақсылап серлеп ал. Дығырық қай жерде, қай жер қумлақ, қай жер боз, қайсы жерде ой, шуқыр барын пәмлеп бара бер. Сол көргенлериңе қайтарсың әмел қыл, дығырық болса жылаўды тарт, қумлақ жерде атты қыстама, боз жерде оқпаннан сақ бол. Әйтеўир алланың өзи яр болып, алдыңнан бәле-қаданы гезлестирмегей. Тағаберген сейис сөзден тыйылып, бир нәрсени умытып, соны ядына түсирмекши болған яғлы азғана иркилип турды. Сон бурылып барып отаўдан бир зерен май сөк әкелди. Оны шүберекке түйип, Сейилханның қойнына салды.

— Умытып баратыр екенмен. Бақаўыллар "ал әўмийин" деген пайытта мына сөктен бир-еки уўысын атқа жеатып жибер. Суўлығын алып отырма, қалғанын өзиң аса. "Баскалар кетти" деп асықпа, қуўып жетесең, көп егленбе де. Суўлығын алмай, қолыңды толтырып асат, өзиң де аса, деп қайталар еди сейис. Бул сөзлерди сыртта бақлап турған бий анық еситкен еди.

Тағаберген шамасы Жаңадәрья тәрептиң қарақалпағы еди. Оның өз журтында ата-анасы, туўысқанларының бары-жоғын, үйленген-үйленбегенин де хеш ким билмес, сейис сыпатында ат жөнинде көп нәрсе билетуғыны ушын қәдирленди. Ренине, шоқлығына, қуйрық-жалына қарап аттың минез-қулқын айырыўда, сийнесине, қулағына, артқы хәм алдыңғы аяқларына қарап аттың хәнерин таныўда айтқаны дурыс келетуғын сыншыл еди. Ол өзиниң өтмиши жөнинде гәп қозғаўды сүймес, адамлар менен көп араласыўды, сыр айтыўды жақтырмас, сол ушын да бәркулла жеккеленип жүрди. Узын бойлы, жүн шекпенин шешип қойғанын қысы-жазы хеш ким көрмеген, үйи де, жатағы да, кең сарайы да атхана қасынан салынған шағын ғана өжире болып, оған да өзгенин кирип-шыққанын хеш ким көрмеген.

Аламға араласпайтуғын бул минези оның үстинен хәр қыйлы гәп-сөз айтылып жүриўине де себеп болды. Биреўлер: Тағаберген Жаңадәрья бойында байлаған баўлы кесетуғын ат урысы екен, пәленше деген байдың үш үйир жылқысын урлап айдап келип Хийўаға сатып, алтынларын өзи билетуғын бир жерге көмип қойған

кусайды, дәсе, тағы бирегүлер оның да асырып: ол бир байдың қызына ашық болыпты, буны "жетимсең, жарлысаң" деп бай қызын бермепти, өлердей ашық екен, ақырында бай қызын узатып тыныпты, Тағаберген "маған буйырмаса саған да жоқ" деп сүйген қызын тийген ери менен бирге гум етип, қашып кетипти, дегенге укеаған гәп таркатып жүрди.

Анығында, Тағабергеннин сырлы тәғдири өзинен басқа хеш кимге де аян емес еди хәм енди мәнги солайынша кала береди.

Кулшы бий Тағабергеннин қалай пайда болғанын көз алдына келтирди. Қэнтар айының иши еди. Аўыл қыслаўға конған. Недур себеп болып, уйқысы қашып кеткен бий тоның жамылып, тамнан тыскарыға шықты. Түн жарпынан аўған, аўыл шырт уйқыда еди. Сейисхана бетте негедур ийтлер шабаланып уре берди. Сақшылар уйқылап қалған болса керек, хеш ким сес бермеди. Ийтлердин шабаланып тынбай үргенинен кәўетерленген бий еркеиз түрде белиндеги алмас қанжарын барлап көрди, орнында екен. Жерде қар бар, күн шымары аяз, аяқтың астындағы қар шерим етиктин табанындай шықыр-шықыр етеди. Сейисхана бетке бес-алты қәдем атлады. Айлың жарығында дийўалға сүйенип турған көленкени көрип, жүреги катты-катты соғып кетти. Қолы еркеиз қанжардың сабын сығымлады.

— Кимсең?

Даўыс салқын, тымықта жаңғырықлап кетти. Бирақ көленке жуўап бермеди.

— Кимсең? Доспысаң, душпанбысаң, жуўап бер!

Тағы жуўап болмады.

Сонда барып бий, дийўалға сүйенген көленкенин халдан тайған кимсе екенин пәмледи.

— Хәй, ким бар? Алламберген, уйқылап қалдынлар ма, шық тыскарыға. Бий атхана жанындағы сақшылар болатуғын пәскелтек өжиренин есигин ура баслады.

Ишкеридеп көзлерин уўқалап, енгезердей еки жигит атылып шықты.

— Уры емес пе екен, бий ага?, — деди өзине келген жигитлердин бири.

— Уры тамға сүйенип, кел мени услап ал, — деп турар ма еди. Уры емес. Кимде болса жәбирленген биреў шығар. Алды бурын көмек берейик, ким екенин кейин сорарсызлар.

Қолында жарағы жоқ па екен, деп гумансыраған сақшылар қанжарларының сабын сығымлап көленкеге жақынласты, оннан хәрекет болмаған соң батылланып, қасына барды.

— Хәй жора, нетып турсаң, жуўап бер! Болмаса өзине жаман болады.

Көленке жуўап бериўдин орнына ынырсып қойды.

— Жаралар қусайды!

— Жора, жаралармысаң?

Көмек керек еди. Еки жигит еки жағынан қолтыклап сақшылар өжиресине алып кирди.

— Хәзир қандай көмек зәрүр болса көрсетин, тонып калған көринеди. Хәлендирин. Аханда не болғанын өзинен билермиз, — деди бий.

Тан атқан соң, түнде сақшылар өжиресине киргизилген адамның өзи аяқа турып, келе алмайтуғынын еситкен Кулшы сәскеде өжиреге өзи кирди. Пештин куўысына жатқарылып, үстине постын таслаған, түнги мийман уйқыда еди. Оятпақшы болып қолайласқан жигитлерге бий "оятпа", деп белги берип, шығып кетти.

Шақырылмаған қонақ өзине келемен дегенше бир хапте өтти. Соннан кейин ғана еки жигит қолтыклап бийдин хузирине алып келди. Сәлемлесип, төсеўли кийизге дизерлеп отырды.

— Ал иним, қайдан жүрген адамсаң, доспысаң, душпанбысаң? Бизди халыннан хабардар ет, — деди Кулшы алдында айыплы адамдай дизерлеп отырған, жүзи менен қулағын суўық алған, ерни тобарсыған узын бойлы, арық жигитке.

— Хийўа таманнан келемен, тақсыр, — деди жигит басын көтермей, сизге, елиңизге душпанлығым жоқ, ант ишемен. Атыңызды, азиллигиңизди еситкенмен. Суўықтан, ашлықтан жолда атым өлип, өзим жаяў қалдым. Қол-аяғымды да суўық алған көринеди. Өлер халатқа келгенимде сизин қыслаўдың устинен шықтым. Атханага кирсем аман қалармап, деген ниййет менен динке кетип, дийўалға сүйенип турғаным еди. Қалған жағын сорамай-ақ қойың.

— Атың ким? Кимнин улысаң? Кимнен не жәбир көрдин, қолдан келсе көмек қылайық.

Жигиттин суўықтан қарайып кеткен жүзине көзинен аққан жаслары сорғалай берди. Ол шүберек пенен танып қойылған қолы менен жасларын сыпырды. Сол капталының аш бүйринде жарасы да болса керек, анда-санда сыйпап қояды. Жигиттин кимнендур жәбир көргени, кемлик көргени, зулымға шыдамай қашып шыққанын түр-түсинен аңғарыўға болар еди.

— Атым Тағаберген, әкемнин атын сорамай-ақ қойың, аға. Өтинемен, тәғдиримди де сораман. Излеп келетуғын кандарым да, туўысқаным да жоқ, — деп иркилип калды.

Кеўилшеклеў бийдин кеўли босасты. Буны жигит те сезсе керек, гәпининн изин жалғастырды.

— Мени куўман ага, бир есегинизге келген жетим деп есапланғын болмаса өзиме келип алғанша карасық қылың.

Бий кыял етти: "Егер жаман пыгылы болғанда жаныңда шериклери, астыңда аты менен қолыңда жарағы болмас па еди? Келбетине қарағанда қаст етсе қолынан хәр нәрсе келгендей жигит. Бирақ, белиндеги қанжарынан өзге қуралы жоқ, жалғыз өзи жаманлық қыламан деген ой менен жүрмеген шығар. "Мал аласы сыртында, адам аласы ишинде" дегени де бар. Қулшы өзи менен араласып, дуспан болып, сыртынан тисин қайрап жүрген хеш кимди ялына түсире алмады. Бул да биреўдин жалғыз перзенти, биреўдин үмит еткен сүйениши шығар, ким билсин. Қалай дегенде де, қараўлы қыс айының ишинде үстинде жалғыз жүн шекпени болған, есик қағып келген мүсапирди, жолыңды тап деп айдап салыў көшпели халықтың дәстүрине де, мусылманшылыққа да дурыс келмес, оны қолы ашық сақыйлығы, миймандослығы, мириўбети менен данк шығарған Қулшы бий қыла алмас, қолынан келмес". Қыялынан усындай ойлар дизбеги кешкен Қулшы бий жигитти куўып жибермеўди, ең болмаса жаралары жазылып, бойын тиклеймен дегенше қыслатыўды шешти. Кимнен жәбир көргенин, ата дәрегин сорай берип қыстаўға алмады, өзи ўақты келип өз тәғдири жөнинде баян қылар. Болмаса "базарда мың кисси бар, ким менен кимнин иси бар?".

Қыс өтип, бәҳәр келди. Атханаңын жаныңдағы өжиреде сақыйлар менен бирге қысты өткерген Тағаберген оңланды. Суўық алған жерлер жазылды, бирақ аяқ-қолының бармақларының ушы жансыз, топыр болып қалды. Тик аяғына турған күнинен баслап оның барлық ўақты атханада, атлардың жаныңда өтти. Оларға от салды, жем берди, суўатқа барып суўғарып келди, құлқасы тыным билмеди, бара-бара атбағарлар менен де, атлар менен де досласып кетти.

Наўрызның алдында Қулшының хузирине кирди.

— Кел, Тағаберген, дизе бүк, дүзелген көринесең, қудайға шүкир.

— Сизди алла зыят етсин бий ага. Өлер халатта едим, мәрҳаматыңыз, жақсылығыңыз арқасында жарық дүньяға қайта келгендей болдым. Бул жақсылығыңызды өле-өлгенше умытпайман. Хәр күни алладан Сизиң саўлығыңызды тилеп, дуўа қыламан.

— Бир-бирине жәрдем қолын созбақлық, жығылғанды сүйемеклик, жылағанды жубатпақлық хәр бир мусылман бенәсипиниң парызы, — деди бий кеўли толып.

— Аллаға шүкир, каддиңиз сизиң шапаатыңыз арқасында қайта тиклелди. Ендиги жағында Сизге салмағым түспесин деймен. Рәўа көрсеңиз хызмет тапсырсаңыз, ақ хызметке нәреңжанлық етеди деп ойласаңыз, оң қолының топыр болып қалған бармақларына өкиниш пенен қарап қойды да өзиң дуўам етти, нәбада хызмет болмаса бизге

рүқсат берсеңиз, бизде Сизге деген ийнеңнин ушындай хәм ренжиў болмайды бий ага, алла сақласын.

Оң мүңлы нәзерин төмен қаратып жуўап күтти.

Бий ойланып қалды. Атханада хызметкер атбағарлар жетерли, оның үстине бармақлардан айрылған бул мүгедек адам ушын атбағарлық етиў аўырлық етпес пе екен? Сақыйларға косса ше? Қулшы бирер зыматқа өз ойлары менен банд болды. Пайданы гөзлейтуғын есапданлықтан көре кеннейиллиги басым келди.

— Мейли Тағаберген, бул халында кимнин хызметин иследиң, деп барасан, хеш қайда кетпейсең, усы жерде қаласан. Сақыйлық қыларсан, ат суўтарарсан, хызмет табылар.

— Алла өмиринизди узын қылсын бий ага, илайым уллы болғайсыз, бий ага.

Соңғы сөзлер бийдиң кеўлин ғамлы бир умитке толтырды. Бәнбишеге үйленгели оның өкшеси қанамаған, перзент көриў, уллы болыў Қулшының кеўлининң бир мүйешинде күндизлери қалғып жатқанын, ал узақ ақшамларда нәбада абайсызда бир нәрсе каттырақ тийип кетсе қаны токтамай ақап беретуғын жара киби сызлап, уйқысын қашыратуғын бир сезим еди. Тағабергеннин аўзынан шыққан "Илайым уллы болғайсыз" деген сөз умит өтпеп, тап усы бир мүсапир аламның айтқан жыллы сөзи оныңнан келетуғындай туйылды, оның дүзына бул жақсы сөзди алла салып турған шығар, деп жақсы ниет қылды.

— Айтқаның келгей Тағабергенжан, деп жиберди. Бул сөзлер жүрек төринен шыққан еди. Кең маңлайының түпкирине терең жайласқан қара көзлеринде жас айланды. Пәтиктеги кишкене ғана терезеден түскен күнш нурлары өжирени ала көленке етип, жақтыртып турған еди. Дөгерегимдегилер көзимдеги жасты көрип қоймады ма, деп гуманланған бий, өзин оңлап алды.

Тағаберген жанланды.

— Бир илтимасым бар ага.

— Айт. Қандай илтимас екен?

— Сақыйлықты тапсырсаңыз бас үстине. Түни менен сақыйлық қыла беремен. Дурыс, ат сейислик қылмаған көрим. Бирақ жылқы арасында туўылып, жылқы арасында өстим. Балалығымда тыңлаған ертегелеримнин барлығы ат хаққында болатуғын еди. Есапсыз сейислер менен жылқыманлардың аўзынан жылқының бийнокыясын, аттың бабы хаққында өнгимелерин еситтим. Үш жасымнан баслап аттың белинен түспедим. Соның ушын жылқының мен билмейтуғын сыры комнен-кем.

— Мақтанды деп ойламан, атханаңыздағы бәйги атларыңыздың ишинде жийренкаскалан баскасының бәйги алыўы еки талай.

— Бул ат сынышысыман, дегенин бе? — деди бий.

— Як, бий аға, мактанбакшы емеспен. Ол маған жараспас та. Атханада калыўға руксат етиўиз. Жийренкаскандың бабын исеним маған берсениз. Айтажағым сол еди бий аға, хәр калай жүрек етип ишимдегини айттым, сақлап калмадым.

Бий тағы ойланып калды. Оның пикиринше атханада сейислер жетерли еди. Бирақ, мүсәпир жигиттин зейнин жыққысы келмеди.

— Мейли, жийренкаскана сенин ықтыярына тапсырады. Сейислеп көр.

Соның менен гәп питти.

Арадан жыллар өтип, Тағаберген Құлшының атақлы сейиси болып, данқ тарата ды. Жийренкаска жүйрик болып, бир неше жыллар топлымда озып, бәйги алып жүрди. Тағабергеннин пәтиясы кабыл болды ма, арадан жыллар өтип, Ережеп туўылды...

Сол сапары Торыкаска жаныўар Дешти каракалпак Баесымбет батырдың Акжал атынан каракөрим алдында, биринши болып келген, бас байракты алып, Құлшы бийди куўантқан еди.

...Бәйгиден кейин де той таркамады. Кешкурын ортаға от жағылып, бир неше жерде күр жыйылып, жыраўлар менен бақсыларды тыңлады. Нураталан келген бақсының:

Менин атым Шанқут бахшы,
Бир сөзим бир сөзден ирши,
Жийдели Байсынған шыққан,
Байшубардай тулпар шапқан,
Алпамыштан айтайын-ма жәмәәт!
Ғыйраты белине миниген,
Неше йыллар даўран сүрген,
Душпан йығлап, досты күлген
Горуғлыдан айтайын ма жәмәәт!

— деп жырлағаны, лакайдың коныр даўысына косылып, бақсының сеси алыс-алыска таралып жаңғырықлағаны ядына түсип, камыққандай болды. Ата-бабалары әсирлер бойы мал жайып, отар айдаған жайлаўлар менен далалар, балалықтан кәдирдан болып калған кыслаўлар менен суў бойына жақын жазлаўлар енди изге калып баратырғанын, алдында көп белгисиз ўақыялар күтип турғанын ойлаған бий аўыр ойдан бас көтерип, жүрип келген тәрепине, изине карады.

...Сол күни хәмме құўанышлы, шадды-корам, Тағаберген сейистин көп жыллардан берли күлки не екенин билмеген жүзинен бий күлки көрген еди.

— Көз айдын, бий аға! Торыкаска менен Ережепжан елеберин сизин атыңызды әлемге жаяды! — деди ол езиўи жыйылмай. Өзи

күлкиден езиўи жыйылмай турса да шүңирек көзлериндеги терең мүңлы жасыра алмас еди.

— Айтканын келсин, Торыкасканын озып келиўи өзине де көз айдын болсын. Бул ислерде сенин мийнетин уллыдур!

— Тәнри жарылкасын, құллық бий аға: "Аттын дәўлети шабады, әўмети шабады" деп еситтим бир кекеден. Сол айтқандай, Торыкаска менен сизин дәўлетиниз сүринбегей, илайым.

— Әўмийин, аўзыңа май, айтканың келсин, иним.

Құрлар таңның алдында таркады. Таң атса тойдың тамашасы да саўылар еди. Бий өзге бийлер менен кайырласып, өзине арналған отаўға келди. Салыўлы төсек жыйналмаған. Таң намазға шекем ўақыт бар, көз илиндирип алса болады. Таң намазын окып, азанғы астан кейин той ийеси Ералы байдан руксат сорап, бәйгиден алған он түйени жигитлерге айдатып, елге кайтады.

Жатар алдындағы дуўасын окып, отаўдағы салыўлы төсекке кыйсайған бийдин көзи илинип баратырған еди. Тағабергеннин даўысын еситип, оянып кетти.

— Бий аға, турың, бий аға! Курып калдық, бий аға, — деген зарлы хәм ызалы даўыс куйкасын жуўлатып жиберди.

— Не болып калды, Тағаберген, — деп даўыслады бий үстине жамылған жүн шекпенин силкип таслап, орнынан турып атырып.

— Торыкаска, Торыкаска, курып калдық! Өзиңиз барып көрин! Көзикти жаныўар, көзикти.

Тағабергеннин сөзинен анық бир нәрсе билиў кыйын болса да, атка бир бәле болғанын, хәмме уғынды. Оянып үлгергенлер: консы отаўдағы Құлшы менен бирге келген бийлер, аткосшылар тура-тура сейистин болып атырған отаўы жанындағы сырты жыңғыл менен көршалған аткорага асықты.

Кимдур лаўлап жанып турған шом таўып келди. Торыкаска байлаўлы коранын ергенеги ашық, ишкеринде үймелескен үш-төрт атбағар көринди. Шом көтерип алғанларға жол берилди.

Жаныўар Торыкаска шөп салынатуғын, тастан ойылған акырдың алдында аяклары созылып жатар еди. Кырылдап дем алғанда жука танаўлары кустың канатындай елп-елп етеди.

— Жаныўарым, жаныўарым, не болды? — деп Құлшы аттың алкымындағы бармактай болып исинип кеткен гүре тамырға колын басып көрди. Тамыр гә согып, гә токтап урар еди.

— Касынан жылжыман, бир заматка хәм караўсыз калдырман, деп тапсырып едим. Бул жерге өзге адам келмеди ме?

— Мен саралап кайтайын, — деп Әбсаметти калдырып кетип едим. Саралап болып кайтып келдим. Болғаны. Акырдағы жонышканы

гүрт-гүрт шайнап турып еди, бирден "түрс" етип қулады да, қырылдай баслады. Әй көзикти-ай жаныўар, көзикти.

Ол бирден иркилип қалды. Азғаладан соң жан дәўысы менен қышқырып жиберди.

— Торықасқаны ўялаған! Ўялаған! Мәрғүмиш! Төлесин! Атаңа нәлет, Төлесин, неге мени ўламайсан? Тилсиз жаныўардың не ғүнәсы бар еди? Ол тентиреклеп кетип, өзин услап жығылмай аңында тик турып қалды. Кейин инсанға тән болмаған шаққанлық пенен атбағар Әбсаметке тасланды. Бир қолы менен шекпенининң жиғасынан услап қылпындыра баслады, екиниң қолындағы еки жүзли қанжар шомның жарығында жалтырап кетти. Бул хәрекетлер көз ашып-жумғанша тез болған еди, хеш ким арашаға түсип те үлгерген жоқ.

— Айт Әбсамет, мен жоқта бул жерге ким келди? Айт, хәзир қаныңды ишемен! Айт!

Қорқып кеткен Әбсаметтиң тили сөзге гүрмелмес еди. Бир нәрселерди былдырлады.

— Хеш ким... Як келди, қара шекпенли, қара шекпенли... келди...

— Ким еди? Не айтты? Не деди? Сөзлер шомның жарығында жалтырап турған қанжардай өткир хәм қахәрли, хәм суўық еди.

— Ким екенин билмеймен, атын айтқан жоқ, атбағар...

— Не деди?

— Бәйги алған атты, Торықасқаны көрейин, — деди.

— Сен не дедиң?

— Жақынлама, кет, дедим. Ол болса шәпиктей жабысып, кетпеди. Атты бир айланып, саўырына бир шаппат урды. Соң кетти.

— Көрсең таныйсаң ба?

— Қарангыда жүзи анық көринбеди. Дәўысын танымайман.

— Төлесин жумсаған, — деди Тағаберген. Сести қырыллап хәм қорқынышлы шықты. Пүткил әлемди өртеўге бел байлаған адамның сести сондай болып шығар, болқы. — Төлесин! Қолыма түссең қаныңды ишпесем исимимнің Тағаберген болғаны қурысын. Атқа мәрғүмиш берген. Енди оның келе болыўы қыйын. Көп қыйналмасын. Шалып таслаў керек, — деди шешиўши түрде. Усы пайытта ол аттың ийеси Қулшы екенин, қандай қарарға келиў керек болса оған сол ғана хақылы екенин де ұмытқандай еди. "Мына Тағабергенниң еси аўысқаннан аман ба екең?", деп ойлағанлар да болды. Хәмме Қулшы бийдиң шешимин күтип, жым-жырт турар еди.

— Мәрғүмиш берген болса бәрибир келе болмайды. Тағабергенниң айтқан сөзи дурыска уқсайды. Жаныўар көп қыйналмасын. Өткен сапары Төлесинниң "атыңа бек бол", деген ызғарлы сөзинен қорқып едим. Бирақ бәрибир анықлаў керек. Төлесин бе, Төлесин емес пе, өзин бул әтирапта көрген адам жоқ, ғуман ийманнан айырады, деген. Ботабек, атты халаллан, көп қыйналмасын жаныўар, бирақ мен кеткеннен соң қылын бул исти, көзим көрмесин... Кейин, Тағабергенге көз-қулақ болыңлар, — деген сөзлерди тек аткосшының қулағына сыбырлап айтты. Ашыў менен бир балеңи баслап жүрмесин, және.

Бий аткорадан шығып отаўына келди. Енди көз илиндириўди қыялына келтирмесе де болады. Бул ўақытқа шекем тан алдындағы ўақыяның даўрығы аўылдың барлығын тегис таңы шийрин уйқыдан оятып болған еди. Қулшы тан намазға тәҳәрет алып, төрт рәкатты да етти. Отаўдың жапсарында отырып хызметкерлер тәярлап келген аўқаттан жеди. Енди барып Ералы байдан елине қайтыўға руқсат сорайжақ болып, турмаға окталған еди, жанына Әсен ахунды ертken той-ийесиниң өзи келип қалды. Отаўдың пәскелтеклеў есигинен "Ассалаўма әлейкум" деп тәнир сәлемин бере ишкериге кирди.

Бий келгенлердің хүрметин жайына қойып, орнынан турып сәлемлести. Отаў төринен орын көрсетти. Хызметкерди шақырып, келгенлерге айран, шубат әкелиўди тапсырды.

— Болмас ислер болды, Қулшыжан, — деди той ийеси Ералы салмақ пенен. Кәне ахун ага, бир дуўа етип жиберин аманлыққа.

Байлың жанында келген Әсен ахун қолын жайды.

— Жай қолыңды бий ага, алла бериўин жазбасын, жоғалтқанының орны толсын, мал бастан салаға леген, иншалла өзиниң, өзиниң өрбигенлердің басы аман болсын, аллаху акбар!

Торықасқа жаныўар тойдың бас бәйгисин алып, ийесиниң абыройын бәлентлетип еди, күпы да бир неше үйир жылқының куны менен барабар келетуғын еди, оннан кәпелимде айрылып қалыў ийесине ансат емес, оның үстине Ералының тойында "Қулшының атын уўлап өлтирди" деген гәп-сөз де той ийесине жақсы ат әпермес еди, сол ушын да той ийеси Ералы бай қыпшақлардың бийине өз ағы менен келип отыр. Қаншелли қадирли болса да малдың аты мал, ийеси жақсы көргени, қадирлегени менен жүйрик ат та бир мал, оннан айрылып қалған ийесине көўил айтыў жарамайды, бас аман қудайға шүкир, деп айтыўға келген Ералы байдың Қулшы бийди жубатыў ушын ойлап тапқан шарасы ахунға пәтия еттириў болған еди. Оны хәр нәрсеге пами тез алысатуғын Қулшы бий де укты.

— Тәнир жарылқасын Ералы, айтқаныңыз келсин ахун ага. Қудайға шүкир басымыз аман, тек үйде қалған тентегимиздің бул атка деген ықласы өзгеше еди...

— Қалай десе де халал малын еди, хасыл қанаат еди, илаж жоқ. Несин айтасаң, бизин тойымызда бундай болғанына биз де қысылдық. Излеетирип ғуман астындағы атбағарды тапқан болдық, сизин

атбағарыңыз "даўысы уқсайды" дейдиларға, айыбын мойнына қойып, жазаға тартамыз десек гүўа екиленип тур, "даўысы уқсайды, өзин танымадым"нан ары бармайды. Қулласы, биз де арасаттамыз, ақыры қайырлы болғай, әйтеўир, — деп токтады Ералы бай.

— «Болары болды, бовўы синди», деген. Енди мойнына алдырамыз, деп бир бийшараны урып-соғып қыйнамасаңлар. Мен не дейин, қудайдан көрдим. Тилсиз жаныўарға көзи қыйып уў берген болса, өзи-ақ қудайдан табар.

— Сонда да анығын билген якшы. Бәлки биреўлерден гуманыңыз бардур? Жигитлердиң айтыўынша ат сейисиниз "Төлесин" деген атты тилге алған қусайды.

— Тағаберген гуман менен айткандур. Торықаскаға қызығып, маған сат деп барған еди, мен сатпадым. Үйдеги тентектиң бул атқа ықласы зыят екенин айтқанман. Төлесиннин ықласын жығыўыма да сол нәреете себеп болған. Төлесин бир ат жиллиси ғой. Оның қолынан Торықаскаңы зәхәрлеў келе қоймас. Еле оның уўланғаны да анық емес ғой.

— Уўланғаны анық көринеди. Өкпе-жүрегин сынаў ушын таслаған екен, жеген бир-еки ийт сеспей қатыпты.

Бийдиң қыялынан әлленешик пикирлер кешти. Көз алдына Төлесиннин делбесыпат келбети келди. "Торықаскаға бек бол, бек бол" деген сөзи қулағына еситилгендей болды. "Сол" деген пикир урланып санасына кирди. "Атты уўлаған Төлесин, Төлесин өлтирди", деп тәкирарлады ишки бир даўыс. Бирақ ақ кеўил бийдин де жаманлыққа исенгиси келмес еди. Не ушын? Жүйрик ат тек меники болсын, өзгеники болмасын, деген ой менен бе? Қызғаныш па? Көре алмаслық па? Тағы да Төлесиннин делбесыпат келбетин елеслетти. Үйир жылқыға алмаслағанда болар еди, сол сапары. Ережеп қылмады. Дүньяда өзин "акылсызбан" деп санамайтуғын, өзгелер пәмли киси деп тән алған дана бийдин де пәми алыспайтуғын нәрселер тилекке қарсы, дүньяда аз емес еди.

— Көзи қыйып атқа ондай қылған ким екен, бала? Бул саўал бийдин аўзынан ерксиз шығып кетти.

— Ким болса да қудайдан табар, — деп гәпке қосылды Әсен ахун.

— Өзим барып, тәңир жарылқасын айтып, руқсатыңызды алмақшы едим, — деди Қулшы. Мине өзиниз келдиниз. Тойладық, иштик-жедик, тамаша көрдик. Енди биз қайтсақ. Руқсатыңыз бенен бүгин жолға түсемиз, Ералы бий.

— Руқсат аллалан, — деди Ералы бай. Келсениз есигимиз бәркулла ашық.

— Ал, әўмийин, жолларыңыз болғай.

Көп өтпей Ералы байдың тойынан алдын қуўанып, соңынан Торықаскадан айрылып, қайғырған Қулшы бийдиң топары жолға түскен еди. Торықасканың орнына он түйе жетелеп қайтты. Бирақ, ол аттың орнын баса алмас еди.

Жолға түсер пайытта хәммени көз бенен түўеллеп шыққан бий Тағаберген сейистиң жоқ екенлигин билди.

— Тағаберген көринбейди, — деди бий Бөтабекке бурылып.

— Әбсаметке "көз жазба" деп тапсырған едим. Ретин таўып, көзден ғайып болыпты. Сизге айтыўға тартындық.

— Пай адамына тапсырған екенсиздағы, — деди бий ренжип.

— Не қылайық, қыдыртайық па?

— Енди жолдан калмайық. Тири болса шығар бир жерден.

Айтыўын айтса да иши муздай болды. Бағанағы көхәри жаман еди. Бирер иске қол урмаса жарар еди. Еки қолын байлатып, камап коймағанына өкинди. Өкингеннен ким пайда көрген?

...Тағаберген сейистиң жүрегин кек алыў, тилсиз, айыпсыз бир жаныўардың бийўақ әжели ушын өш алыў тилеги оттай жандырар, бир орында қарар таўып еглениўге қоймас, ойлаўға, пикирлеўге пурсат бермес еди. Қулшы бийге уқсап оның да ойында, санасында "Төлесин" деген бир сөз айланар, оның делбесыпат келбети елеслер, оның орнын төрт аяғы созылып тас ақырдың алдында тынаўы желбиреп, алқынып атырған ат басып кетер, аттың елеси гө қайшыланған кос қулағы жулдызды гөзлеп тепсинер, мақпалдай жумсақ тумсығы менен Тағаберген сейистиң ийнинен нукып-нукып қояр, гө жылаўынан услап, капталласып жуўырып киятырған сейиске жаўдыраған көзлериниң қыйығын салып "менің менен жарыспақшымысан" деген янлы окыранып қояр, гө жумсақ боз жердиң шаңын аспанға көтерип, узын арқанның ушынан услап турған сейисти айланып ойнақлар, артқы еки аяғында тик турып, шынғырып киснер еди. Усындай қыяллар санасын бийлеп алған Тағаберген басы аўған төрепке қарай бир неше мәрте қадем таслап көрди. Хәр сапары кимдур:— Тағаберген, каякка барасан, қайт изине! — деп қайтарар еди. Әллеп ўақытта өзине келген сейис бир неше гуманлы бақкан көзлер бақлап турғанын, оны хеш кайда жибермеў жөнинде хәмир болғанын аңлап жетти. Өш алыў жөниндеги пикир сөнбегенин, ол пәсейиў орнына хәр мәўрит сайын бир дәсте отын салынған ортадағы от киби пәт алып жанып енди путкил санасын, барлығын күйдирип баратырғанын сезинди. Калай болмасын гуманлы бақкан нәзерлерден аўлақласыў, туткыннан босаныў керек. Енди ол сумлық ислете баслады. Нәзерин бир нуктеге кадап узақ отырды, қыймылдамады. Тек кирпиги ғана қыймылдар еди. Қасындағылар "бул уйқылап калмады ма екен" деген гуман менен алдына келип, түртип көрди. Тағаберген сес бермеди. Адамлар: —

Тағаберген сейис шаршады, түни менеңги уйқы, Торыкасканың өлими барлығы қосылып сейисти халдан тайдырған, — деген пикирге келди. Оған кереги де сол еди. "Суў ишемен", деди ол тосыннан, өзинен көз алмай отырған Әбсаметке. Ол орнынан турып, суў әкелиў ушын өтаўға кирди. Өзин уйқылағанға салып, көз астынан дөгеректи бақлап отырған сейис орнынан турды да, аткоранын ашық ергенегинен шығып, жынғылдан бир-бирине уксас етип курылған сансыз коралардың арасына сиңип, көзден ғайып болды. Көп өтпей шәңгил кабак пенен суў әкелген Әбсамет Тағабергеннин орнын сыйпалап кала берди...

Тағаберген гүман туўдырмаў ушын бир-еки корадан өткенше кәдемин кеннен баскан менен жуўырмады. Кожамыр бий бас болып келген манғытлардың отаўын табыўы керек. Өткен-кеткеннен сорастырып көрип еди. Жөнли жуўап ала алмады. Шарк урып изледи. Кәхәр-ғәзептен иши оттай жанар еди.

Акырында Кожамыр бийдин, баласы Төлесининин дәретин Тағаберген бир адамнан билип алды. Айтыўынша, олар тан ата жолға түсип, аўылына кайтыпты. Енди онын изинен жетиў, касында топар-топар жигитлери бар Төлесин менен алысыў сейистин бир өзи ушын мүшкил ис екенин анғарды. Не кылыў керек? Изине кайтып, Қулшыға қосылыў керек пе? Жок. Тағаберген сейис бундай ойдан аўлак еди. Онын қыялын Төлесининин келбети менен жаныўар Торыкасканың қылықлары тәрк етпеген, ўақыт өткен сайын, хәр алым аткан сайын елеслер күшейгеннен күшейип, өш алыў тилеги оны азапка салар, анығында Тағаберген сейис Төлесининен де бетер ат жинлиси еди.

Аш болғандай, шөллегендей болды. Есиги ашық турған бир отаўға кирди. Суў сорамакшы еди, хеш ким көринбеди. Керегенин басында илиўли турған мести алып, шубат ишти. Жипке жайып койылған сүр еттен бир бөлегин алды да, жей баслады. Соң бир нәрсе ядына түскендей жиптеги төшлерден алып, белинен енли кәмар буўылған шекпеннин койнына сала берди. Шығып баратырып өзи орнына кайтып илдирген шубат толы мести колтығына кысты. Кудай жарылкап үйге хеш ким кирип келмеди. Кирип келгенде де Тағаберген оны елестирмеген, оннан тартынып я кысынып отырмаған, алған затлары ушын разылық сорап турмаған болар еди, қағазға сыя менен жазылған хаттың қуяш хәм жамғырларда калып өшип кеткенindей онын қыялында хәзир уят, ар-намыс, адамлар жараткан мәденият жөнindеги түсиниклер де өшип кеткен, онын орнын тастан ойылған акыр алдында төрт аяғы созылып, дем ала алмай алкынып атырған аттың сүўрети толық ийелеп алған. Оны енди хештене: тойдан соңғы шаўқым, түзги ашық аспан, аркадан ескен, жанға рәхәт бағышлай-

туўып коныр самал, алыстан мунарланып көринип, бәркулла өзине кандайдур бир тилсими менен инсанды шакырып турататуғын таўлар, изде калған өмир, дүркин-дүркин жылкылардың туякларының дүбири, кулласы сейистин ойынша инсанды өмирге байлап турататуғын нәрселердин хеш бири кызыктыра алмаса керек. Оны кызыктыратуғын бир нәрсе калған, ол да болса Кожамыр бийдин аўылын излеп табыў, оның баласы Төлесинди кай жерде болмасын жалғыз гезлестириў, алкымына канжарды такап турып, көзине тигилиў.

Койнында дузға пискен сур ет, колтығында шубат толы мес пенен сейис үйден шықты. "Хеш ким көрмеди ме" деп урланып дөгерегине көз тасламады. Өз жолына кете берди. Әдеўир жүргеннен соң биреўден Кожамыр бийдин аўылының багдарын сорастырып билип алды. Қылында жанланған сүўретлер гө куўанышка бөлер, гө кайғы-гамға батырар, гө ғәзептен калтыратпа тийгизер еди. Гүзде күлте жоңышкаға байланған Торыкаска арканды айланып зеригер, мурнына алыстағы жайлаўларда жайылып жүрген бийелердин сырлы ийиси келер, бедеў аттың тамырларында кан шапшып ойнар, арканын шешип жылыстырғанда ямаса кешкурын корага алып кайткан пайытта ат жаныўар еркинликке умтылып, арканды тартып көрер, сейистин тарамыс коллары нан босанып кетиўден умитын үзген ат аркан бойына ойнаклап жорта баслар, желип-желип жортар, жумсак самал тозғытып күйрык-жалы қыялардың шашларындай желбирер, жортаклап желе бериў зериктиргеннен соң ат алдынғы еки аяғын көтерип, артқы еки аяғына турып киснеп жиберер, гейде жакынлап келип, сейиске омыраўы менен сүйкенер, көп өтпей сейистин санасында басқа сүўретлер оянып, тас акыр алдында жатырған ат оны терен кайғыға батырар, ғәзеп пенен белиндеги канжардың сабын сығымлатар еди. Усындай санадағы елеслер менен гүреслер ортасында тағы бир елес умит ушқынларын оятып, тас түнек аспанда "жалт" етип ағып түскен сағымдай жоғалар еди. "Балаға қыйын. Оған не айтаман? Торыкаска көне? — десе не деймен?". Келип шығысын, өмир тарийхын өзинен басқа хеш ким билмейтуғын жалғыз баслы сейис, Қулшы бийдин улы Ережепти өз баласындай жақсы көрип калғанын хәзир уғынғандай болды, туўрырағы хәзир мойынлағандай болды. Әлемнен өткен соң изинде "мени пәленше еслеп жүреди", деген умиттен тәме етиў ме, кулласы өзи менен туўысканлық байланысы жок, адамлар хаслында кайсы елаттан, кайсы улыстан екенин билмейтуғын Тағаберген сейистин кишкене Ережепти өз баласындай жақсы көриўи, сейисти бул дүньяның қыйыншылығы менен азапларына көнип жасаўға деген ыкласын арттыратуғын себепке мегзер еди. Балки, бул Ережептин де өзи кусап Торыкаска атты жақсы көрип калғанынандур.

Буларды айырып, бир-биринен парыклап отырыўға сейисте пурсат болганы менен ыклас жок еди.

Кулшы бий аўылдан әдеўир кашыкласып кеткенше "Тағаберген келип калар" деп изине карайлады, сары жүрмелди желдиртпеди, олай еткенде аткосшылары да кими атын жорттырып, кими шокыраклатып шаўып изине ере берген болар еди, ал түйе жетегенлер катары жайпарахат адым-адым жүрис пенен бара берди. Өзгелер бийдин райына карангылыктан, тис жарып хеш нәрсе айтпады. Бирак, бул жағдай даўам ете бериўи мүмкин емес, бул барыстан аўылға бир конып та жетиў кыйын. Кулшы да жағдайды анлап киятыр емес пе, аттың басын иркип, турып даўысларды:

— Алламберген, бери жакынға. Жетегине ертлеўли атлардың бирин ал. Сөйтип Ералы аўылға кайтып бар, Тағабергенди сорастыр, көргенбилгенлер барлур, дәретин айтар. Таўып айт: Кулшы Торыкасканың өлимин сеннен көрмейди, "шығасыға ийеси басшы" деген әўели өзимнен, соң аллалан көремен, тартынбай кайтсын, бас аман болса бөрк табылмай калмас, деп атыр де. Усыларды жеткер. Кулласы тартынбасын, аўылға кайтсын, елге кайтсын. Бул ислерде оның тары киби айыбы жок. Кейинги сөзлер тойдан бирге кайтып киятырғанлардың туриўли кулаклары ушын, бәлки көбирек өзи ушын да айтылған сөзлерге мегзеп кетер еди.

— Бас үстине бий аға, кулдық, — деди ат үстинде турған Алламберген сакшы.

— Хәй Сейтмурат, жетегиндеги сейистин атын келтир.

Дәстүр бойынша сейис те, атшабар да бәйгиге косылатуғын атқа минип жүрмейди, жүйрик ат косакка жайдак алынады. Тағаберген минип келген атты "сейис келер" деп аткорала каллырыўдың есабын таппаған жигитлер косакка алып киятыр еди. Сейтмурат астындағы атын тебинип жорткан пайытта үзенгилери аттың екі бүйирин соккылап колайсызлык туўдырмаслығы ушын таралғыдан кайырылып кустумсык ердин басына илдирилген жийрен аттың жылаўын Алламбергенге услатты. Көп өтпей жетегине ат алған жигит көпшиликтен айрылып, изге кайтты. Ал, әдеўир жол басып жоны кызған сары жүрмелдиң жылаўын жаздырған бийдин изинде бир тегис шаң көринди. Сал изиректе калған жолласлары да атларын кыстастырып, кими корсылдап жортып, кими жорғасын сүрип, кимиси шокыраклап желип кетти. Торыкаска жаныўардың байрағына тигилген он түйени жетеклеген кими атлы, кимиси пикла топар бир заматта көтерилген шаңның ишинде калып, көзден гайып болды.

Алламберген той берген аўылға кайтып барды. Атлы жүрип, гә атын байлап, пиядалап жүрип, Тағаберген сейистин дәретин сорастырды. Өткен-кеткен, аўыл адамлары, сакшы, шопан я жылкыман

болып ол дәгеректе сейисти көрген я билген адамның дәреги шыкпады. Атын жетеклеп өтип баратыр еди, бир отаўлан хаялдың гарғанып-силенген даўысы еситилди.

— Каяктың қыран каракшысына тап болдық! Я кудай! Илайым дегени қаракан болып, карның тесип шыққай! Дигбедеги сур гөш пенен местеги шубатты күппә-күндиз мен консыға кирип-шығаман дегенше алып кетипти, я пәрўардигар, еситтиниз бе адамлар. Аўылымызға уры араласыпты, затларына бек болыңлар!

Бағана Тағаберген кирип ет пенен шубатын алып кеткен үйдин хаялы консы хаял менен айтысқан өсегине әлленемирзе нокат койып, енди ғана үйине кирип, казан асып, сур еттен алмакшы болып гөш дилип койған жипке кол созған пайытта ғана еттин жок екенин, оның үстине керегедеги шубат толы мес те гайып болғанын анлап, урыны жерден алып, жерге салып гарғап атырғаны еди. Алламберген ишке кирип сейистин дәрегин сорасам ба, деп егленип турды да, соң кеште жейтуғын асынан айрылған сорлы хаялдың жарасына дуз септейин, деген пикирге барды, екиншi жағынан бул ис көўилли де болар еди, ашыўын кимнен аларын билмей турған хаял "сен урысаң" деп асыла кетсе не болады, тағы?!

Күн аўғанша Тағаберген сейистин дәрегин сорастырып жарты̆лы хеш нәрсе биле алмаған Алламберген акырында изге кайтыўға карар етти. Бир үйге иркилип, айран, шубат ишип жүрек жалған алғаннан соң атты минип, бирин жетеклеп өз аўылына апаратуғын жолға түсти.

Бул пайытларда Тағаберген сейис Ералы байлың аўылынан алыслап кеткен еди. Шыккан жеринен Кожамырдың аўылына салт атлы арала бир конып барады, деген бир шопанның сөзи хәм силтеген бағдарын есапка алған сейис, күн батканша жол басып, бир елатка жетти. Шеттеги үйден суў сорап ишип, шетиректе ыраштыкласып, сол жерде танды атырды. Ертенине азаннан кешке жол басып, тағы жол үстинде түнеди. Үшинши күн дегенде алыстан елдин карасы көринди. Алдынан гезлескен жылкыманнан бул аўыл Кожамыр бийдин аўылы екенлигин анык билип алды. Соннан кейин жолдан бурылып, жүрип отырып, кумның етегиндеги суў бойында өскен калын жигиллик тоғайдың ишине кирип кетти. Шатлыктың арасынан жабайы анлар суў ишиўге келетуғын аяк сокпакты таўып, ишкерилей берди. Бир аланлыкка шыкты. Дәгеректе калын өскен жигиллик, бийик шенгеллер менен оларға өрмелеп өскен түйесинирлер астына куяш түсирмей турған уядай жерди таўып алды. Дем алмакшы хәм пикирлерин бир жерге жәмлемекши болды. Быллырғыдан калған курғак жапыракларды топлап, төсек етти. Еки колын басының астына дастык кылып койып, шалкасына жатып кыялындағы бийманы сүўретлерди өширип таслаўға урынды. Кеш кирди, бирак калың буктин астынан ашык аспандағы

жулдызлар көринбеди. Тоғайдың шетинен ийттиң үрген даўыслары анық еситилип турар еди. "Аўыл тоғайдың екиниши шетинде жайласқан екен" деп пәмледи Тағаберген. Ой-пикирлери әсте-әсте тынықласа баслады. Иштейи жоқ еди. Қалтығындағы шубат толы мести бас ушына қойды. Қойнындағы сур етти «шығарып қойсам түлки менен сағал жеп кетер» деген ой менен турған орнынан қозғалмады. Көп өтпей көзи илинди. Түсинде Торықасқаны көрди. Күлте жоңышқалықта басы бос, шапқылап жүрер еди. "Босанып кетипти жаныўар, бийелердиң ийисин алып үйирге кетип қалмаса болар еди, үйирге кетсе айғырлар менен тебисип я шайнасып бир жерин жаралап алар", деген ой менен "мәх-мәх, кел жаныўар Торықаска", деп еки қолын алға созып, атты усламақшы болады. Торықаска келип сейистиң алға созылған қолларын негедур ийт болып жалайды, соң тағы атқа айланып, шынғырып киснеп Тағабергенниң әтирапында жорта баслайды, жанына жақынлап жылаўынан енди усладым дегенде қоллары хаўаны қармап қалады. "жылаўы қайда кеткен" деп ойлайды сейис, ат бир орында турмайды, "үйир қайласаң" деп қуйрығын шаншылдырып шаўып та кете бермейди, ойнақлап жортып, айлана береди, сейис буған қуўанады. "демек тири, Торықаска тири, аман, аман, хәзир үйирге қашып кетеди", деп қышқырады, бирақ қайдандур пайда болған аламан оның даўысын еситпейди. Тағаберген көз алдындағылардың түси емес, ал оның болып атырғанына әтирапындағыларды исендирмекши, өзи де исенбекши болады, бирақ кеўлиниң бир шетинде пайда болған гүдик күшейип бара береди. Артынан өзине биреўдиң нәзери тигилип турғанын сезип бурылады хәм Қулшының улы, кишкене Ережепти көреди, оған да "Ережеп, ат өлген жоқ, адамлар сени алламақшы болған, ол жибинен босанып кетипти" деп қышқырады, "ат қәне?" деген саўалға "әне, босанып кеткен" деп жуўап берип, изине айланса ат жоқ, жоңышқа атыз да жоқ, бәри ғайып болған, аттың орнында қара кийимли, жүзине қара нықап кийип алған бир адам турыпты... "Төлесин" дейди сейис хүрейил даўыс пенен: "Төлесин, сен не қылып жүрсең... Ат қәне?" Төлесин қорқынышлы даўыс пенен: "Торықасқаны қурбанлыққа шалдым. Қунына мени ал", деп қышқырады. "Ат қәне, сени не қыламан? Ат!..." деп тоғайды басына көтерген өз даўысынан өзи оянып кетти. Қайтып көзине уйқы келмей гүздиң танын аттырды.

Аланда сур етти ғайзап, шубат ишип күш жыйнады. Қәтерли иске бел байлаған, сол ушын хал-дәрман керек болады. Соң ойында реже дүзе баслады. Әллен ўақытта бир шешимге келди. Үстиндеги шапанын шешип, қанжар менен кесип-кесип жиберди, қамарды шешип, көйлектиң ишинен қайта тартып байлады, қанжарын көринбейтуғын етип, арқа таманға сүрип қойды. Төрт-бес күннен

берли пәки тиймеген қопа сақалы ғаўлап өсип, қасында хәр күни бирге жүрген адам ғана таный коймаса, бет-әлпети таныс-билис көргенде хә дегенде танып болмас дәрежеде өзгерген еди. Дүзиў табан шерим етигин шешип, оның да қонышын кесип таслады. Пахта жиптен токылған қалың шалбарының бир балағын түрип қойды. Ерегине қаракөл тери қойып тигилген дегелейинин тысын айландырып кийди. Сырт тан қараған адам "пақыр, қайыр сорап, ел гезип жүрген дәрўиш екен" деп ойлайтуғын сүўретке кирген еди. Мести ийнине салып, анлардың суўатқа келетуғын соқпағы менен суўдың бойына шықты. Иркилип, тыныс суўдағы өзиниң сүўретине тигилип қарап еди, "ийнимнен асырылып турған биреў жоқ па екен?" деген гүман менен изине қайрылыўға мәжбүр болды, себеби түр-түси сондай өзгерген, аяна ўақыт ишинде қартайып қалған, тыныс суўдан өзине тигилип турған сүўрет Тағаберген сейистиң бунан бес күн бурынғы сүўрети емес еди. Бул ўақыяға танланбады да, өкинбеди де. Ол енди ақырғы иске бел байлаған, бул ис душпанын да, өзин де қәўипли жар жағасына алып келип қойғанын, оннан изге шегиниў мүмкин емеслигин, ендиги мақсети алдында күтип турған туңғыйық жарға душпанын бирге алып секириў екенлигин шешип болған, бул жолдан изге шегинбеўге, адамгершилик арын сатып болса да, нийетин иске асырыўға бекинген еди.

Манғытлардың бийи суў бойындағы жазлаўдан қыслаўға көшпеген, еле оған ертерек болғаны ушын "шыбынсыз жаз" деп аталатуғын гүздиң коныр салқынында адамы да, малы да жаз ысысынан қутылғанлықларына разы болып, тәбият сақыйлығының хәр мәўритинен ләззет алмақта еди. Бир жағы жазық дала, бир жағы кум, бир тәрепи суў болған бул жайлаў манғытлардың атасынан баласына мийрас болып киятырған мүлки. Әмир мүлкине де аралары жақын, қай таманнан жаў келер болса жаўынгер манғытлар өз жерин қорғаўға таяр турады, көл созымдағы әмир даўлетининң мүлки де аман болады. Сол ушын әмир алдында манғытлардың абырайы да бәлент. Кожамяр бий — әмирдиң итибарлы кенесгойи еди.

Түр-түсин өзгерткен, Тағаберген сейис аўылға араласты. Бурын дәрўишлерден еситкен ғәзеллеринен есине түсирди. "Мени йоқлар кишим барму" деген қатарлардан басқасы ядына келмеди.

Алдынан биринши гезлескен кекке адам басындағы бөркин желкесине таман ысырып қойып, қолын қуяшқа тутып, аппақ қаслары астындағы нурсыз көзлерин сығырайтып тигилип турды да танымаған соң: "Ха, қай баласаң?" — деди.

Сейис тубалап қалды. Киммен дейди? Төлесинди излеп жүрген Тағабергенмен, — десин бе? Дәрхал билген ғәзелине бир қатар қосып, аянышлы даўыс пенен:

Бухарадан кетер болсам,

Мени йоклар кишим барму... Хуў хак, я алла, — деп жиберип, кексе адамға кайрылып отырмастан ёки колын жайып, алға илгерилей берди. Көзи менен катара тигилген кара үйлер ишинен енсееси бәлент, ак кийиз жабылған отаўды, яки Кожамяр бийдин үйин актарар, бийдин үйи албетте бәлент хәм ак кийиз менен бастырылған болады, деп өзинше пәмлеген еди.

Тойдан айрыкша сый көрип кайткан Кожамяр бий хәм оның аўылласлары өз ислери менен машғул, бәйгиге коскан атының бәйги алмағанына каза болған Төлесин еки-үш күнге шекем үйден шыкпады. Ағанаға бармады. Әлленеден жабыркап, баўырын жерден көтермей жатып алды. Ишинде не барын хеш ким билмес, өзлигинен хеш кимге тис жарып айтпас, сол ушын адамлар "жийреннин төртинши болып келгенине ар еткендур", деп койды.

Түске шекем аўыл ишинде "хакланған" Тағаберген сейис бийдин отаўын, оған жанаса тигилген отаўлардын ишиндеги кайсысы Төлесинге тийисли екенин билип алды. Сонынан жатағына кайтып, колай пурсат аңлый берди. Аўылға екинши барғанында атхананың кай жерделигин, атларға кимлер карайтуғынын, оларды суўғарыўға кимлер алып баратуғының барластырды. Бир күни Төлесинди көрип калды. Ол жийрен атты жетелеп, касындағы ат жетелеген атбағар менен бирге суўатка баратыр. Енди онын ат суўғарыўға жалғыз келиўин күтиў керек еди.

Тағаберген гуман туўдырмаў ушын күн аралата аўылға барып кайыр-садака сорап, ким не берсе жүзине карамай бергенин алып, пәпивсын берер, және суўатка жакын жердеги өзининң мәканына келер, ат суўғаратуғын мезгил болғанда суўатка жакын жерде хеш кимге сездирмей паналап отырар еди. Хәзирше онын хәрекетлерин хеш ким сезген жок, шамасы дәрўиш екенине гуманланған да хеш ким болмады. Аўылға барғанында биреўлер "кимсең, несең?" дегенге уксаған саўаллар бере баслаған еди, сейис: "Онын несин сорайсан аға, бир жетим бенде, кудайдын кулы, Мухаммедтин үмметимен" дегеннен соң онын менен хеш кимнин иси бола коймады.

Халықта: "аңлыған жаў алмай коймас", деген бир ески ибара бар. Сол айткандай, кек алыў отында күни-түн куўырылған Тағаберген сейистин Төлесин менен бетпе-бет келетуғын пурсаты да жетти, ақырында.

Гүз өзинин күшине кирип, ертели-кеш күн салкын тарта баслаған, кишигирим көлдин дөгерегинде өскен жигилдиклер менен торанғыллардын жапыраклары сарғыш тартып, көкте түсликке карай сап тартып ушкан куслардын дизилген кәрўанлары көбейе берген

күнлердин биринде, киши песин мәхәли Төлесин жийрен атты жетегине алып, әлле кандай бир косықты өзинше ынылдап айтып, суўатка келип калды. Жанында хеш ким көринбеди.

Сонша ўақыттан берли Төлесинди онаша жерде гезлестириўди арман етип, сол ушын дүньяның барлық кызықларын тәшўишлеринен кешкен сейис, душпанының жалғыз өзи аўлак жерде гезлескенин көрип, жүреги дүрсилдеп сокты, өз көзлерине исенерин де, исенбесин де билмес еди. Алдын-ала не кылатуғының жиптен-ийнесине шекем ойлап койғанына карамастан әллен ўақытка шекем өзине келе алмай, ар-сар болып отырды.

Жийрен ат жипти жулкып, келген пәти менен суўға түсти, суў дизесине келгенше жүрди, соң тумсығын басып, суў ише баслады, басын көтермей суўды уртын толтырып симире берди. "Жийрен ат сыйыр минез екен, бул ат хеш кашан бәйгиде биринширликти ала алмайды, Төлесин бийкар халек болып жүр екен", деп ойлады сейис. "Өзи де мына суў ишиўине карағанда коген болса керек, туркы да жүзе ири, ылак ойын менен арбанын аты".

Селк етип, өзине келди. Ўақыт өтиўи менен калғып үлгерген кандай да бир от көкирек тусында пайда болып, гыжлап жанып, ишин күйдире баслады. Көз алдына тас акыр алдында төрт аяғын созып, қырылдап атырған Торыкаска аттың сүўрети келип тура калды. Ўақыт аз калған, оны колдан шығарса бундай пурсаттың келмеў итималлығы хаккында ойлар хәм кандайдур бир жабайы күш оны орнынан өрре турғызды. Еки аралық жигирма кәдемдей еди. Тағабергеннин түргелген епкини менен тербелген шөплердин тысырлысын еситкен Төлесин артына бурылып еди, өзине карай кинтырған коркынышлы адамның жүзин көрип, кышқырып жиберди.

— Дәрўиш, бул жерде не кылып жүрсең? Токта, кимсең? Хәй ким бар?

Пышықтай шаккандық пенен еки-үш секиргенде Тағаберген өзинин алдында турған Төлесинди көрди. Коркыныштан көзлери аларып, жүзи кыйсайып кеткен еди.

— Дәрўиш! Тағаберген? — деди ол шекпенининң жағасынан услап буўындыра баслаған тарамыс колдардан кутылыўға урынып. Даўысы коркынышлы кырылдар еди.

— Айт, атана нәлет, Торыкасканы неге жазым еттин? Атта не гүна? Айт!

— Оны сен өлтирдин, — деди кырылдаған даўыс. — Сен! Сен үйтпегенде Кулшы бий оны бир үйир, болмаса еки үйир жылкыға алмаскан болар еди. Оны жазым еткен сен, акмак шаймий. Өлтиресең бе, өлтир!

— Иплас, коркак, күшин тилсиз жаныўарға жетти ме? — Хәзир коркыныштан калтырап турған Төлесиннин туркын көрип сейистин көкирегинде ғыжлап, оны қыйнап киятырған оттын жалыны пәсейгендей еди. Бирақ, ўақыя тосыннан болған бир хәрекет пенен ақырына жетти.

Сейистин тарамыс қолларынан қутыла алмасына көзи жеткен Төлесин, қанлы ўақыяны баслап берди. Тағаберген сейистин он бўйири шым ете қалды. Не болғанын аңламай-ақ хәрекет еткен сейис он қолы менен Төлесиннин қаны соргалаған қанжар тутып қалтыраған он қолын билегинен услап алды. Шеп қолы менен белиндеги қанжарды қынынан суўырып, Төлесиннин жан жерине қалады.

Солай етип, суўат басындағы айкас көп даўам етпеди. Жағыста шапаны қанға боялған Төлесин қулашын жайып жатыр еди. Арадан канша өткенин билмейди, Тағаберген сейис өзине келгенде жерде жатырған адамға хеш кимнин жәрдеми зәрүр болмай қалған, Тағабергеннин бўйиринен қан тамшылар, геллесине келген үзик-жулық ойлар арасында "Торыкаска, Төлесин, өлим, кетиў керек", деген түсиниклер гезер еди.

Тағаберген үзик-жулық ойлардың арасынан "бул жерден кетиў керек" дегенине токталды. Ол өлимнен коркпас, өмирге де тис-тырнағы менен жабыспас, бирақ душпанлар қолына түсип қорланыўға да табы жоқ, сол ушын бул жерден кетиў хәрекетине киристи. Суўға канған ат, енди суўаттын жағасындағы басларын мал шалып жеген шабыраў камысларға тумсығын созып, отлаўға кирискен еди. Қанжарын қынына салып, ол еле қолында услап турғанын умытқанға уқсайды, суўға түсип, атты жылаўынан услады. Жарға тартып, атқа минди. Аяқларында дәрман жоқ еди. Суўаттан шығып, жолға түспеди. Маллар салған көп сүрдеўлердин бирин таңлап, атты соған салды да, ерсиз жайдақ атта аяғы салбырап, басы ауған таманға кете берди.

Суўатқа ат суўғарыўға келген аўыл адамы жағыста қулашын жайып, қанға боялып жатырған адамды көрип, есинен айрыла жазлады. Оның Төлесин екенин танығаннан кейин атына қайтып минди. Ат үстинде "ўай-ўай" салыўы менен аўыл жолына түсип қуйынлатып шаба кетти.

Пархат отырған аўыл өлимнин хабарын еситип, абыр-сабыр болды да қалды. Төлесинди он жаққа шығарып, бул ислердин кимнен болғанын болжаўға киристи. Сонда барып қайландур келип қалған дәрўиш аўыл адамларының ядына түсип, оны излеўге киристи. Әлбетте, хеш жерден оны излеп таба алмады, табыўы да еки талай еди, бул ўақытта Тағаберген сейис узап кеткен, еле мал салған ески сүрдеў менен желип барар еди.

Дәрўишти таба алмаған адамлар Қожамяр бийдин отаўының алдына жыйналды. Көпшилигинин қолларында қуралы, қалқаны, ийинлеринде қара мылтық пенен сары жайлары бар.

— Бий аға, биз жыйналдық, не кенес бересиз? Айтын, кимнен гүманыңыз бар, кимнин атын айтсаңыз биз соннан Төлесиннин кегин алыўға барамыз, — деп даўыслады өрт шалғандай қап-қара жүзин шешек дағы, оннан қалаберсе талай-талай саўашларда алған жаралары-ның орнында қалған тыртықлар ийелеп алған, өзгелерден бир гез бийик бойы менен ажыралып турған енгезерлей Майлыхожа жүзбасы түрилеп. Билесиз Төлесиннин кандарының атын атаң, биз оны аяғыңыздың астына әкелип тасламасақ, маңғыт екенлигимиз бийкар!

Отаўдың ишкерисинен жуўап болмады. Бираз тынышлықтан кейин Қожамяр бий тысқарыға шықты. Шекпенин желбегей жамылған. Көзлери қызарған. Тосыннан басына түскен мүсийбеттен қадди бүгилген киби көринер, шоқ сақалының ағы да көбейген янлы еди. Жыйналғанлардың перзентинин биймезгил өлимине байланыслы кеўил билдирип, айтқан тәзияларын бас ийип, үнсиз тынлады. Соңынан бир жөткиринип алып, сөз баслады.

— Билиўимше, бул әтирапта Төлесинге тисин қайрап жүрген хеш кимди билмеймен, баўырларым, — деди бий сөнік хаўаз бенен. Және бул ис төбеден түскендей тосыннан болды, ақылым хайран, балки сизлер өзлериниз бир нәрсе билерсизлер, шейит кеткен перзентим балки тирилигинде бирер бираларына ишиндеги сырын паш еткендур, ким дос, ким душпанлығын айткандур. Оның жас тамшылары қаплаған көзлери жыйылып турған көпшиликке каратылды.

— Дәрўиш, — деди көпшиликтин арасынан шығып алға умтылған кекше адам, аппақ қаслары астындағы сығырайған көзлерин бийге қадап. Буннан бир хәпте, он күн бурын аўылда бир дәрўиш пайда болды. Гезлесип қалып "кимсен", десем жуўап бермей тайсалды. Көргенимнен-ақ гүман туўдырған еди. Ким биледи оның қандай пығылда жүргенин? — Ол "не айтар екен" деген қылда алдын бийге тигилди, сон қайрылып изиндегилерге қарады. — Сизлер не айтасыз? Қәне сол дәрўиш? Менин гүманым бийкар емес қусайды. Қәне ол?

Хеш ким жуўап бермеди. Кекшенин сөзи дурыс еди. Оны көпшилик көрди. Барған есиклеринде кимлердур ярым нан, бири бир кесе суўсын, тағы бири төшли сүйек услатты. Бүгин оны излегенлер дәрўишти хеш жерден таппады. Ол бир күс болмаса қалеген пайыт, қалеген таманға ушып кете беретуғын. Бираслар ўақтында сергеклик етип, жуп жағасынан тутып, дәрўиштин ким екенлигин, бул жерлерде не қылып жүргенлигин сорамағанына өкинер еди, бирақ енди өкиниш, пушайманлардан не пайда?

— Төлесин суўатка нете барған өзи? — деди топардың арасынан бир даўыс.

— Алла бәрекелла, — деди екинши даўыс. — Ол бәйги жийренди суўараман, деп кеткен еди!

— Ат кайда? Бәйги жийрен кәне?

Аламан бийкар даўрыклады. Усы пайытка шекем өликти суў бойынан таўып алғанлар, оны үйге өкелгенлер дөгеректи, аткораны көрмеген, керек болса албырап жүрип, бәйги жийреннің орнында жок екенлигин де аңғармаған еди.

— Жийрен кайда?

Кимдур атханага жүўырып кетти. Тез кайтып келип, казығы орнында, өзи жок екенлигин хабарлады.

— Бағана Төлесиннің жийренди жетелеп, суўат таман баратырғанын өз көзим менен көрдим, — деди кимдур аламан ишинен.

— Атты урлаған! Төлесин ат ушын жазым болған. Қанжарды сығымлаған, бармакларын зорға жаздырып алдық. Қанжардың жүзи канға боялған. Шамасы Төлесин өзине ғапылда тасланған уры менен алысқан! Сум душпан алды бурын хәмле қылған көринеди, болмаса Төлесинди билемен, дастығын алып өлетуғын мәрт жигит еди, — деди жүзбасы гүриллеген ири даўысы менен. — Мениңше дәрўиш кийиминде аўылымызға келген адам ат урысы болған, мүмкин Ералы байдың тойында-ақ нышанаға алып изине түскен шығар. Ат пенен Төлесинди суўатта жалғыз ушыраткан екен, заңғар. Дәрҳал атланыў керек, ол еле узап кетпеген шығар. Оның үстине жараланған.

— Жийрен қолына түскен соң, кустай ушқандур бәтшағардың улы, оны енди кайдан табасан? — деди кимниңдур гуманлы даўысы.

— Сонда не? Жийрен ат саған буйырсын, деп карап отырайық па? — деди көҳәрли даўыс.

— Яғаў, мен сиңдағысын айтып атырман. Узақлап кеткендур, — деди гуманлы даўыс.

— Гәпти қысқарт, — деди гүриллеген көҳәрли даўыс. Бәркулла қырсығына шаўып алдымызды кескелейсең! Кәне, хазир-ақ жолға түсемиз. Тоқта, тоқта. Сен Яўмытбай, жигитлерин менен кубла таман жөне, из кара, дәрьяға шекем ат шаптыра бер. Урыны гезлестиреен карсылық көрсетти, деп гелле қылып отырма, бизге ол тирилей керек. Сен аркаға карай жоллан, жигитлерин жанынан қалмасын, — деди жүзбасы гуманлы даўыс ийеси таман бурылып. Яўмытбайға айтқанымды сен хәм есинде тут. Ал, барынлар. Мен қыпшақлар ели таман кететуғын жолға түсемен. — Бий ага, — деди гүриллеген көҳәрли даўыс ийеси Қожамырға карата, — ғам жемең, биз Төлесиннің кандарын сизиң аягыңыз астына өкелип баўызлаймыз. Ал, оўмийин деп, бий ага.

Қоллар пәтияға көтерилди. Аламан атларына минип, топар-топар болып, кими арка, кими қыпшақ елаты төрепке атларын желдирип барар еди...

Бул пайытта басы аўған таманға кетип баратырған Тағаберген Төлесиннің кандарын қыдырыў ушын атлан-шап болып атырған дўыслан әдеўир қашықлаған еди. Ералы байдың тойындағы бәйги шабысынан соң байлаўда турып тынықкан жийрен атты аяп отырған жок. Жайдақ атта отырыў бирқанша қолайсыз, деген менен үш жасар пайытынан тай минип өскен сейис ушын және бүгинге шекем бир хәпте, ямаса он күн ишинде болып өткен ўақыялардан соң өзин-өзи аяў деген түсиник Тағабергеннің ядынан көтерилип кеткен, ол өлимнен де қорқажак емес, әжелден қашып баратырған жок, урып-соғып қыйнаўларға табы болмағанлықтан, және ислеген жақсылығын еле-өлгенше умытпайман деп өзине-өзи серт еткен Қулшы бийдің аты-абырайына шикаст жеткизбеслик ушын хеш кимнин, әсиресе енди душпанына айланған Қожамыр бийдің төрелерлерының қолына тирилей түспекши емес.

Кеш кирди. Гүздің ашық аспанында жулдызлар көрине баслады. Жедел жүристен жийрен ат жаныўардың тери тынбай тамшылар, ал, Тағаберген ирқилиўди қыялына да келтирмес еди. Шығыстан тан жулдызы шолпан жарқырап көрингенге шекемги жүристен харыған жийрен ат жаныўардың ендиги жүриси жаяў адам капталласып, каст етсе басып өзғандай дәрежеге келгенде үстиндеги адам аттың басын ирқти. Болдырғанлықтан теңселип турған аттың ноқтасын сыпырып алып, бас жиби шубатылып, путаға илинип калып, атты бийкарға халек етер деген ой менен солай ислеген еди, сағрысына бир шаппат урып, босатып қоя берди. Ат дөгеректен үйир таўып қосылар, я жем жеген жерин таўып барар, деген ниетте солай етти. Бүгинде кескыр-ын-куска жем болады, деп гуманланбаса болады. Олар әдетте ашыққан пайытта ғана жылқыға тасланады хәм қайымын таўып жазым да қылады, ал жазы менен тойынған бөриден жайма-шуўақ гүз маўсиминде қорқыўдың кереги жок. Оның үстине басына бостанлық алған арғымақ көп өтпей өзине келеди хәм анаў-мынаў куўғынға алдыра коймас.

Қолындағы ноқтаға тигилип, бираз ирқилди. Сонынан енди оған керексиз болған шылбырды ысқырып таслап, өз жолына кете берди. Қараңғыда ийесиз калған ат оқыранып жанына ийесин шақырды, ол қайрылып карамас еди, басының бос екенин сезди хәм карайып көринген шөлти ийискеп көрди, әжеллен таныс шөплердин ийисин дилаған жаныўар аш болғанын сезип, өтлаўға киристи.

Майлыхожа жүзбасы баслаған бир топар салт атлы қыпшақлар журтына баратуғын жолға түсти. Күн барында жол бойы гезлескен-

лерден сорар еди: "ерсиз, жайдақ жийрен ат миниген адам көрмединиз бе?" деп. Бәринен бирдей: "Як, ғелеспеди", деген жуўап алар еди.

Темирқазық жулдызын нәзерге алған Тағаберген бағдардан адаспаған еди. Пикда көп жүрмей, тан уйқысын алмақ ушын иркилип, шекпенине бүркенип, азғана көз илиндирди. Бағдары өзине екиши мәкан, туўылған аўылынан, керек десе ата-анасынан да баўырман болып қалған Қулшы бий аўылы, қалын қыпшақтың иши. Өзиниң ендиги тәғдири не болатуғыны ҳаққында еле ойлап көрген жоқ. Үлкен жолға жақын, бирақ жүриў қыйынлығы туўдыратуғын кишки-кишки шоқалақ қумларды басып өтип, бийик-бийик путаларды айланып өтип, алға илгерилей берди.

Төлесиннің қандарын ҳәм жийрен атты излеген топарлар ақшам ҳәр қайсысы ҳәр таманда қолайы келген жерде конып, келеси күни жолларын даўам етип, мәнзиллерине жетти. Арқаға кеткенлери Қызылқум өзеклерине шекем барып, хеш жерден дәрўиштин дерегин таппай, сарсаң болып излерине қайтты. Кублаға кеткен топар дәрьяға шекем тирелип, дәрьяның дегиш алып, изинен тепкен қайырға көгерген тораңғыл тоғайларының арасын бир-еки күн тинтип, нәтийже шығара алмай, азықларын таўысып, изге айланыўға мәжбүр болды. Бул ўақытларда Майлыхожа жүзбасы баслаған топар Тамдыбулақта қыпшақлардың бийи Қулшының Ақсуўат бойындағы аўылына ат басын тиреген еди.

Қожамәр менен Майлыхожа Қулшы ҳәм оның адамларының Төлесиннің өлимине қатнасы бар и жоғы ҳаққында тиллеспеген болса да, жүзбасы жол бойы жолласларынан Қулшы бийдің байрақ алған аты сол күни кешеси жазым болған жерде, бийдің сейиси Тағаберген деген биреўдің Төлесиннің атын тилге алғанын, соның үстинде жаныңдағы атбағарға қанжар оқталғанын еситкен, аттың өлиминен соң оз адамының делбесапат болып қалғанын билген, оның үстине әмирдин хызметинде ең батыр жаўынгерлерден саналған, озбыр ҳәм хөкимликти жақсы көретуғын Майлыхожа себеп пенен қыпшақларға да дизе батырып, абай-сақлат көрсетип қойыўға қолай пайыт келгенин ойлап, мыйығынан күлип қойды.

Жигирмалаған атлы сәске пайытында аўылға тосыннан кирип келди. Жолда тезлескен дәслепки адамынан Қулшы бийдің үйин сорап билип алып, туўры ат айдап тартынбастан келе берди. Бийдин отаўының иргесине шекем келип, ат үстинде турып, бул да озбырлықтың бир түри еди, Майлыхожа гүркиреген ири даўысы менен гүрилледи:

— Бий ага, үйде бар болсаңыз шығып кетин, жөн сорайық. Сизде жумысымыз бар.

Отаў ишкерисинен жуўап болмады. Көнсы отаўлардың биринен дағы-ғусигип, бийдин иниси Шақшақ жуўырып шықты. Ол Майлыхожаның даўысын да, өзин де таныйтуғын еди. Бул қыпшақлардың нөкери ишинде, ал Майлыхожа жүзбасы маңғыт нөкерининиң ишинде ең тәжрийбалы ҳәм гайратлы жигитлер болғанлықтан атланысларда бирге жүрип, сапўашларға бирге кирген ўақытлары да болған.

— Қулшы ағам үйде жоқ еди, Майлыхожа, аттан түспей-ақ сорайтуғын жөн-жосық болса сорай берин, бийди көремен десеңиз аттан түсип, конақ боласыз, — деди Шақшақ.

Майлыхожа ат үстинде турып ойланды. Бәлбеўер жүзиндеги тыртықлары оны әдеўен айбатлы етип көрсетер еди. Басынан тасламайтуғын темир дубылғасын желкесине қарай ысырып қойды. Өтиранқа көз тәслады. Өткир нәзери менен Тағаберген сейисти қыдырар, оның түр-түсин жаныңдағылардан сорап алған, көзине ондай адам түссе, әлбетте, танырман, деген пикирде еди. Бирақ, жолласлары тәриплеген сыпаттағы адам көзине түспеди. Бир шешимге келди.

— Биз бир ғумандар адамды, Қожамәр бийдин жийрен аты менен қосып бирге излеп жүрипиз, — деди Майлыхожа. Егер ат урысы менен Төлесиннің қандарын, жийрен атты таўып бересеңлер аттан түспей изимизге қайта беремиз.

— Өлимнен хабарым бар, бирақ сиз айтқан исерден оллагер хабарым жоқ, — деди Шақшақ. Төлесинге не болған? Оның қандары ким екен бул аўылда?

— Билмесең билип қой! Тағаберген деген сейиси бармеди бийдің? Әне сол. Ҳәзир жийрен менен сол сейисти таўып келтиресиз атты жетелеп, сейистин қолын байлап айдап изимизге қайта беремиз, — деди Майлыхожа зәңгиге ширенип.

— Тағаберген сейис Төрықаска аттың өлиминен соң есенкиреп кеткен, сойтип тойдан қайтқанлардан қалып қойыпты, деп еситтим.

— Жасырып турған болма тағы.

Шақшақ қолайсызлана баслады. "Сен не дедин, мен не дедим", менен ойыннан оймақ шығып кетиў итималы бар еди.

— Маған исенбесеңизлер қарап көриңлер.

Майлыхожа жүзбасыға да кереги усы сөз, усы гәп еди. Жигитлерине бурылды.

— Кәне жигитлер, дәслеп аткораны көрин. Қожамәрдың жийрен атын кеше урлап, бүгин атханаға байлап қоятуғын уры еле еңесинен гүўмаған шығар. Сол ушын барлық буйынтық жер, дүзеректеги қуўыс-қолтықларды да қарап шығын. Шеткерилеўде конақ жайын болса көрсет, және айт, шәлледим, қымыз әкелсин, — деди жүзбасы Шақшақка жүзленип.

Майлыхожаның изине ерип келген атлылар екеў-үшеўден бир топар болып, әтираптан Тағаберген менен жийрен атты қыдырыўға кетти. Олардың излеген Тағабергени бул ўақытта ақшам жолсыз жүрип, күндиз паналап, урланып аўылға жақынлап киятырған, ал басынан ноқтасы сыпырылып, азатлыққа шыққан жийрен айғыр бир мәўрит тынығып хәм отлағаннан соң тумсығын көтерип, сол дөгеректе жайылып жүрген атлар үйиринин ийисин алып, айланып шаўып жүрип, үйирди таўып алған, алдындағы бийелерин көзинен таса етпейтуғын гүрен айғырдың тислери батып кеткен шоқлықтағы жарадан аққан қан тыйылған, айбықәддем хәм жас байталлар ушын айқаслар менен шайқасларда мол сумлық үйренген гүрен көз илеспес шаққанлық пенен қайрыла берип сәдделегенде бундай сумлықтан бийхабар жийрен басына тийген туяқтың соққысы зарпынан көзлеринен ушқын шашырап кеткендей болған еди. Басы мен-зен жийрен ат қәўиптен қутылыў ушын қашыўға мәжбүр болған, әдеўир жерге шекем дойнағында барын шығарып шапқаннан соң, гүрен айғырдың өзинен әдеўир изде қалғанын анлап, иркилди. Айғыр да иркилип, "енди қайтып келсе тағы дәкки берермен", деген қыялда жийреннен көзин үзбей турар еди...

Майлыхожа шеткеридеги конақ ушын арналған үйге киргизилди. Салқын қымыз келтирилди. Самар табақ пенен әкелинген қымыз сапырылып-сапырылып, кейин зеренлерге қуйылды. Шөллеп келген Майлыхожа мирәт күтип отырмастан алдына қойылған ыдысты алып, қымызды қанаатланыў менен симирди. Ыдыс екинши мәрте толтырылды. Оны да "заңқ" қойғанда барып темир дубылғаның қаснағы жаўып турған жүзбасының қалын қасы менен шашының ортасындағы тар пешанасы тершиди.

— Тағы бир зерен күй бала, — деди Майлыхожа ири даўысы менен ыдысты хызметкер жигитке усынып атырып.

— Бас үстине!— Хызметкер жигит женил хәрекет пенен жүзбасы усынған ыдысты алды да, самардағы үлкен ожаў менен қымызды сапырып жиберип, сонынан босаған ыдысты толтырып конакка усынды.

Үшиншi зереннен соң жүзбасының пешанасында тер анық пайда болған еди. Сонда барып, ол темир қаснағы ийесинин пешанасын, ал ийленген өгиз терисинен исленген желкелиги мойнын жаўып турған зиллей дубылғасын басынан шешип, жанына қойды.

— Қымыз бабында ашыпты, — деди конақ хүрмет ушын отаўға кирип, дизерлеп отырған Шақшақка, оның барын енди ғана анғарған адамға уқсап.

— Дурыс айтасыз Майлыхожа, қымыз бабында ашыған. Ол алдында бос турған зеренди хызметкер жигит таманға ысырып қойды.

Қымыз ишиўге, әсиресе Майлыхожа менен ишиўге мейли жоқ еди, әлеп жүзесинен солай иследи. Хызметкер зеренди қымызға толтырды.

Майлыхожа рәхәтленип салқын қымыз симирип атырғанда еки-үш атлы атханаға жетип келген еди. Атларынан түсе-түсе, тәяр турған қазықларға байлап, атханаға умтылды. Атханада бәйге атлар менен министеги атлар байлаўлы туратуғын, ол жерге тосын адамлар киритилмейтуғын, әсиресе Торықасканын жазым болғанынан кейин сақлық күшейтилген еди. Жигитлердин алдын Алламбергеннин басшылығындағы сақшылар кеселеди.

— Хәй, қайда барасыллар? Кимсиллер? Атханада нен бар?

— Жолды тоспа, атхананы көриўге жүзбасымыздан хәмир алғанбыз. Аш дәрўазаны. Бизге Тағаберген сейис менен ол урлап кеткен жийрен ат керек. Каш жолдан!

— Тағаберген жоқ бул жерде. Оның дәрегин де билмеймиз! Шетин кейин! Атханада бий ағаның атларынан өзге ат жоқ!

Қуўғыншылар да бос келмес еди.

— Биз атхананы көрип, ол жерде Тағаберген менен жийрен ат жоқ екенине көзимиз жетпегеншe, бул жерден жылжымаймыз. Аш, дәрўазаны.

Қулласы, Майлыхожаның қуралды жигитлери де изге қайтпас, белларинде қылышы менен қанжары бар сақшылар оларға жол бермес, атхана алдындағы теке тирес ат шаптырып келген адам ара түскенге шекем даўам етти. Оны Шақшақ жиберген еди.

— Алламберген, дәрўазаны ашындар, көрсин, Шақшақ ағам солай буйырды. Атханаға Тағаберген сейис пенен жийрен атты камап қоймаған шығарсыллар ақыры, — деп келген адам жәнжелге шек қойды.

Дәрўазалар ашылды. Алламберген сақшы жигитлерди баслап жүреди. Атханалар бирме-бир көзден кеширилди. Ол жерлерде Тағаберген сейис те, ат та жоқ еди.

— Ал жоралар, бул жерде сизлер излеген ат пенен сейис жоқ екенлигин көрдинлер. Тағаберген не қылған, ол жийрен ат не ат, айтып беринлер, — деди Алламберген жумсақлық пенен.

— Биреўлер суўат бойында Төлесинди өлтирип, жийрен атты минип қашқан. Ким екенлиги хәзирше намалым. Буннан бир хәпте бурын аўылға бир дәрўиш араласқан екен, сол Тағаберген болыўы мүмкин, деп гүман етилмекте. Себеби, сейис Торықасканын өлимин Төлесиннен көрип "қанынды ишемен" деп айтқан көринеди, — деди қуўғыншылардың бири харғын даўыс пенен. Нәтийжесиз ат шаптырыўлар жанына тийген еди.

— Жигитлер, тамақ жибиткендей шубат жоқ па? — деди олардың бири. Таңнан берли суўсын ишпедик, мелердетилерди таўыстық.

— Неге табылмас екен, табылады, — деди Алламберген. Кәне, ишкерге киринлер.

Ол жигитлерди сақшылар тураўын пәскелтек өжиреге баслады.

— Сейтмурат, карап жибер, қымыз бар ма, шубат бар ма, дым таппасаң айран болса да әкеле бер. Жигитлер шөллеген көринеди, — деп даўыслады.

Жигитлер пәскелтек есиктин манлайшасына пешаналарын урып алмаслық ушын еңкейисип ишкериледи. Түсликтен аўған күннин жарығы пәтиктен түсип турған өжиренин ши ала көленке, бирақ коныр салқын тартып турар еди.

— Кәне жайласып отырыңлар жигитлер, хәзир Сейтмурат барын әкелер, мына жерде нан бар қусаған еди, — деп Алламберген ески сандық үстинде турған, май сиңип, ренки қандай екенлиги билинбейтуғын дастурханды ашып көре баслады. "Келгенше қонақ уялады, кейин қонақ жер уялады", дегендей "ишкерилең" деп мирәт етиўин етсе де, келгенлердин алдына қойғандай жартыўлы наннын дастурханда жоқ екенлигин көрген Алламберген қысынайып деди. "Мал мөнирескенше, адам тиллескенше" деген усылағы, деп ойлады ишинен. Жаңа ғана атамызды өлтиргендей бир-биримизге қанжар алып, оқталыўға таяр едик, енди олар төримизде қонақ болып отыр, ал биз олардың алдына қойыўға нан таппай албыраўламыз"...

Жигитлер етиклери менен, қарыў-жарақларын шешпестен төсеўли турған кийиздин үстине отырысты.

— Барын базар ете берейик, хәзир Сейтмурат ең болмағанда айран-пайран таўып келер, — деп пүтин бийдай шөрек пенен жарты зағарасы бар дастурханды, кийиз үстине жайды. Көп өтпей шубат толы мести көтерип, Сейтмурат кирип келди. Шубат ишип, шөл басып, нанды бөлисип жеп, жүрек жалғаған жигитлердин кеўли өзеўир көтерилип қалды.

— Хей, сен бала, шубат толы мести биреўдин керетесинин басынан жымқырып келгенин жоқ па, — деди ишкен шубаты бетине теўип жүзи қызарған қуўғыншылардың бири бойы тапалтас, бирақ ийленип пискен саз ылайдан өткир кепше менен кесип алғандай денеси төрт мүйешли, алақ көз жигит мүртындағы шубат жуғын топ-томпақ жулырығы менен сыпырып. — Өйлегеним, мына шубатын дым ғана мазалы екен. Сорағанға еле бузылмаған мес берип жиберетуғын қәйнеңен жоқ шығар бул жерде. Және урлық зат мазалы болады, буған не дейсең? — деп Сейтмуратқа тиғилди.

Сейтмурат өзи бир аңғаллаў жигит еди. Тапалтас мына гәпти рас айтып отырма, я хәзили ме, биле алмай аўыз ашылып қалды.

Қаракалпақтың хәзил-дәлкеги жата ма? Қарын тойдырған жигитлер енди басқыласып күлисип алыўды төзлеп, булай деген еди. Оны түсинбеген аңғал жигиттин албыраўының өзи күлкили емес пе?

— Ягаў аға, жымқырмадым. Ярым шақырым жерде әжағамның үйи бар. Барғанша жуўырдым. Үйде хеш ким жоқ екен. Жапсардағы керегенин басынан мести ала шыққам, женгем менен дүгисип қалдым. "Ха бала, не урлап баратырсаң?" деп асылмақшы еди, тура қаштым. Әжағамлики болса, меники емес пе? Көзи ашықпысаң деймен, қайдан билдиң, ондай болғанын? — деди тапалтаска карап.

— Айттым ғой мазасынан билдим, деп.

— Өзи сәл аңғалақлаў, — деп қосып қойды Алламберген. Хәзил буннан соң өрбимеди. Жигитлер тысқарыға шығып, атларына минип, хәр жер, хәр жердеги адам паналағандай орынларды тинтип көриўге киристи. Бул хал кас қарайғанша даўам етти.

Кешқурын Қулшы бий жигитлер менен сапардан келип, отаўына түсти. Көп узамай есикке келген Шақшақ бийге жағдайды түсиндирди.

— Тағаберген бир иске қол урмаса болғаны ғой деген гуманға барғаным тийкарлы еди, — деди Қулшы. — Бирақ, ким биледи, оны көрген-билген, я қолынан услаған адам болмаса. Дәрўиш кийиминде жүрген уры емес екенлигине ким кепил? Сол ушын алыптин артын бағып, бизин де гуманнан қалыс болмағымыз дәркар. Бул сөзлерди бий, иниси Шақшақтан көре өзине карата айтқандай еди. — Кеш болды, Майлыхожа менен оның жигитлерине қонақ асы хәм үй таярлан. Қонақ болсын. Сейистен жаманаттан өзге хабар-атар еситилмеди ме?

— Жоқ, Майлыхожаның хабарынан өзге хеш гәп еситилмей атыр.

— Якшы, ендиги еситилгени жақсы хабар болғай. Жаңағы айтқанларымды орынла. Атларына от-жем, өзлерине қымыз бериўди умытпа. Соңынан маған Аллаяр бий менен Атабай бийлерди шақыр. Бар енди, мен сапарда шаршадым, намазшамға шекем азғана тынықсам...

Ағасының тапсырмасын еки айттырмай орынлайтуғын Шақшақ отаўдан шығып, Майлыхожа менен жигитлерине қонақ жай менен қонақ асы таярлаўдың ғамын жеўге асықты. Тағаберген сейисти излеп келген маңғыт жигитлери Қулшы аўылына душпан емес, қонақ, ал қонақты қонақ асысыз жибериў қыпшақлардың дәстүринде болмаған шығар.

Қулшы бий ушын Майлыхожа алып келген хабар жағымсыз тийди. Қожамырдың делбесыпат баласы Төлесининин келбети көз алдына келди. Сол ма екен Торықаскана жазым еткен? Оған екинши гүлик келип қосылды. Тағаберген сейис сондай иске қол урыўы мүмкин бе еди? Аткорадағы ўақыя ядына келди. Сонда сейис те Төлесининин сүўретине кирип қалған, көзлери адамға тик бақпас, бир

орында турмас, бир затын жоғалткан, я бир жерге барыўдан кешиккен адамға уксап абыржыўға түсер, бир орында қарар таўып иркилиўге сабыры жетпес еди, бий өзинин узын ба, қыска ма өмиринде көп нәрсени көрип, көп ўақыяларды басынан кеширген, сол ушын да ондай адамлар тийкарынан делбе, әлле бир тәшўишлер я турмыс соққылары менен жоғалтыўлардан есинен айрылған болатуғынлығын, олардын қолынан хәр бәле келетуғынын аңлаған еди.

Егер, ат ушын Таңаберген сейис Төлесинди жазым еткен болса, өзи қайда кетти? Жийрен ат қәне? Мүмкин, ол жүрегин жандырған кекти қан менен жуўған болса, оның изи не болады? Туўры, сейис атлар менен балаларды жақсы көрер, әсиресе Торықаска атқа ықласы айрықша еди, мәгар бул оның жалғызлығы, перзентсизлигинен шығар? Деген менен, ат ушын қан төккени орынсыз болған, оның бул қылмысын Қулшы бий мақуллай аларма екен? Тереңирек ой жуўыртып көрген бий "жоқ" деген шешимге келди. Нәбада атты өлтирген шыныңда да Төлесин болып, ол жаңаят үстинде қолға түссе де Қулшы бий ондай қатал шешим қабылламанған болар, балки кешип жиберер ме еди? Себеби, ол төгилген қан хеш нәрсени жуўалмайтуғынын, ол тек кек үстине кек, өкиниш үстине өкиниш әкелетуғынын әлле қашан билер, сол ушын хәр қандай жәңжеллер менен даўлардын қан төгиспесиз шешилиўининң тәрепдары болар, бул мақсетин қорғаў жолында хәр қандай дәлилге "суўға кеткен тал қармайды", дегендей тис-тырнақлап жабысар еди.

Қазыларға уксап дәлиллер менен гүўаларға ғана исенетуғын Қулшы Таңабергенниң жаңаятқа қол урғанына исенбес, бирақ ишки қандайдур даўыс оны бундай истин болып өткенинен хабардар қылар, сол ушын да егер, сейис сондай иске қол урған болса бул әтирапларға қайтып келмеўин қалер еди. Балким, бул тәреплерге айланып соқпас, туўылған жерине кетер?

Усыған уқсаған ойлар тынышын алған Қулшы бий намазлыгер болып қалғанын билип, тысқарыға шықты.

Қуўғыншы болып келген маңғыт жигитлери де сандалып-сандалып хештенениң дәрегин таппай, аўылға қайтты. Оларды Шақшақ бийдин тапсырмасы бойынша қонақ жай ушын тигилген отаўларға жайластырып, қонақ асын бериўге киристи.

Көп өтпей бий шақыртқан Аллаяр бий менен Атабай бий келди. Намазлыгерди оқып болған бий де оларға қосылып дастурхан дөгерегине жайласты.

Алды бурын өткен-кеткеннен әңгимелесип отырды. Атабай бий Қулшы менен қатар-қурбы, гүрриншил адам еди. Оның гүррини хеш кимди зериктирмес, себеби әңгимелерине ол ата-бабаларының өткен жолын тийкар етип алар, тарийхый шежирелерден хабардар

болғанлықтан, айтқанлары исенимли шығар, әсиресе қулақ түрген қыпшақка жағымлы түйилер еди. Үстеме-үстек Атабай Бухарада, медиреседе тәлим алған, Наўайы, Физулий дәстанларын оқыйтуғын, "Таўарих гузида" деген китапқа қарап Шыңғысханның үрим-путақларын айтқанда мерекеде отырғанлардың таңланбайтуғынын қалмайтуғын шығар. Китапты бир молладан бир жылқыға алмастырып алдым" деп жүрди. Китаплар тансық болғанлықтан бир китаптың бахасы бир жылқы болғанына ким инанбасын.

Ет жеп, қымыз ишкеннен кейин әңгиме басланды. Оған түртки болған жасы үлкен Аллаяр бий еди.

— Ал, енди Атабайжан, ет жедик, қымыз иштик, қонақ кәде қылмаймыз ба! Бизге бабамыз қыпшақтан айта бер, — деп жамбас салды.

Атабай бий "бизди ет жеп, қымыз ишип, әңгиме-гүррининизди тыңлаўға шақырды ма екен", деген гүман менен Қулшыға қарады. Әңгимеге қуштар Қулшы бий тыңлаўға мейил екенлигин басийзеп билдиргеннен соң, Атабай гүрринге көшти.

— Мен оқыған китапта жазылыўынша, — деп баслады гүррининн Атабай, ол бул гүррининн биринши мәрте айтыўы емес, ал оны еситип отырған еки бийдин де биринши тыңлаўы емес, солай болса да айтыўшы ықлас пенен айтар, тыңлаўшының да ықласы оннан кем емес еди, — ерте заманларда Өгиз ханның тусында хан өз атасы Қарахан менен урысыў ушын атланыска шығыпты. Бир таўлы жерге келгенде қар сондай көп жаўған екен, баскын болып, әскер жүре алмай хәрким хәр жерде қалыпты. Бир батыр нөкердин хаялы еки қабат екен, ол заманда атланыста бала-шағасын алып жүриў дәстүр болған көринеди, сол жол үстинде толғатады, жақын жерде пана болғандай хеш нәрсе көринбейди, бирақ сол жерде өскен, адамның қушағы жетпейтуғын бәҳайбат дарақ бар екен, дөгерек қар, басқа көзге түскен зат болмаған соң батыр сол дарақты паналайын неде болса, деп жанына жақынлап барса дарақтың геўдесинин иши адам сыйғандай геўек қусайды. Дәрхал хаялын сол жерге әкелип, паналатыпты. Хаял көз жарып, уллы болыпты. Көп өтпей аякка турыпты. Сөйтип, арғы бабамыз жарықлық жаўгершиликте, атланыста туўылған екен. Перзенти менен жуптысын атына мингизип, атты жетеклеп бир неше күн жол жүрип Өгизханның әскерине жетип алыпты. Сонда хан батырды аллына шақырып: «— Нешиксен? Қайда жүрипсен? Неге әскерден изде қалып кеттин? Жуўап бер», дегенде батыр жигит басынан кеширген халатты ханға бир-бир баян еткен қусайды. Болып өткен ўақыяны еситкеннен кейин хан ойланып қалыпты. Өзинше ойлапты. "Бул бир қызық хал екен, қар көп болды, таўдың арасы еди, жалғыз дарақтың жолығыўы, оның иши геўек

болыўы, бул ла аллаһын хәмирининен бийләрек иш емес шығар". Соң жигитке айтыпты: әскерден келды, бул адам я бир иске жолыкты, я кеўлине бир гүман келип хызметимизден бас тартты, деген ойға барып, ылайыклы жазаға тартыўды ойлап отырып едим, «гүман ийманнан айырады», дегени дурыс екен, бул халда хүжиримизге келипсиз, сол ушын өзин менен каўимиңди апиў етти, жаладан азатсыз, ендиги жағында гейҗекте туўылған балаңан аты "Кабыршак" болсын, келешекте өсип-өнгени де солай аталсын деп пәтия берген екен. "Кабыршак" дегенинин не екенин өзлериниз жақсы билесиздер, бирер заттың сыртындағы тонын "кабыршак" деймиз. Бул сөз айтыла-айтыла тап суў бойындағы тастың суўға жуўыла-жуўыла сып-сыйпақ болғанындай хәзирги аўхалына келгени, — деп ойлайман өзимше, — деп әнгимени бир туўарып алды.

— Ол кай заманларда болған екен? — деп қызықсынды Қулшы әнгимени тап бириниң мәрте еситип атырған адамдай.

— Ал, ол жағын аныҡ биле алмадым, балки мың жылдур, балки екі мың жылдур, китапка сәнеси жазылмағаны өкиниишли.

— Сонда таўы менен орманы бар, қары көп болатутын жер болды гой ата-бабаларымыздың туўылған мәканы, солай ма? — деп гәпке Аллаяр бий де қосылды.

— Солай болса керек.

— Ол жер аркада ма, күнбатта ма, қай таманда екен, бала, — деп қойды Қулшы.

— Шамасы арка тәрепте болса керек. Билетутын биреўлерден арка таманда қалың орманлар, биийк таўлар, бир жағса еримей жататутын қарлар үлкеси бар. Ол жерде адамлар шанага ийт жегип жүреди, деп еситкенмен. Бирак бизин бабаларымыз көшип-қонғанда көбирек кең далаларды макул көрген бе деймен. Дашты Қыпшақ усынан аркаға, тап Орынборға шекем, батыста Астарханға дейин бәрады. Мына таманымызда Дашты Қаракалпак бар.

Қулшы Атабай бийдин қыпшақлар хаққындағы гүррининен тынлап, тийкарғы айтылажак тәпинен әдеўир алшақлап кеткенин абайлады, түнинің де бираз бөлеги изде қалған, сол ушын әнгимесине, бийдин қызық гүрринине шек қойыўға мәжбүр еди. Оны Атабай да, Аллаяр да аңғарды. Арала бираз ўақыт тынышлық хүким сүрди.

— Торыкаска жаныўар өзи менен өзи кете бермей, тағы бир төшүниш арттырғанға уксайды, — деди акыр-аягында тилге кирген Қулшы. Кимлерлур Кожамәр бийдин баласын суўатка ат суўтарыўға барғанда өлтирип, жийрен атын алып кетипти, мәгар еситкен-дурсыңлар! Қулшы жаныңдағыларға жүзленди.

— Еситтик, еситтик, — дести отырғанлар.

— Еситкен болсаңлар Кожамәр бий жоллаған бир топар жигитлер бүгин аўылда конып жатыр. Тағаберген сейистен гүманланып, излеп таппапты. Аўылына бир дәрўиш барған ба, сол сейис болып, аттың күйиги менен жарақ жумсаған болса итимал, деген шамалаўлар да жок емес, — деп бул мәхәлге шекем көп адамлар еситип үлгерген ўақыяның ушлығын хабарлады.

— "Гүман ийманнан айырады", деген, балки Тағаберген емесдур.

— Иншалла солай болғай. Мен де сол пикирдемен, — деп макуллады Қулшы. Бирак, сол сейистин өзи таптырмай турыпты.

— Оны қыдырмак керек, — деп сөзге қосылды Аллаяр. Табылса хәмме ис айдай рәўшан болады, қояды.

— Менин сизлерди шақырғандағы мақсетим усы исте қандай жол тутпак керекликин ақылласыў, сөйтип бир шешимге келиў еди, бираларларым, — деди Қулшы. Кәне, қандай мәсләхәт қыласыңлар?

Бийлер ойланып қалды. Олардан жуўап болмағаннан соң Қулшының өзи тилге кирди.

— Балки Тағаберген сейисти қылыртыў дурыс шығар?

— Сол макул, сол макул,— дести отырғанлар.

Ертен тан менен бир топар жигитлерди Тағаберген сейисти излеўге жиберетутын болып келисти.

Дәслепки қораслар шақыра баслады. Түн жарпы болып қалған еди. Бийлер руқсат алып, үйлерине кайтты.

Аўыллың сақкулак ийтлери анда-санда үрип, өзлериниң ийтлик ўазыйпаларын бежерип атырғанлықларын ийелерине билдирип қояр еди. Күни мененги тәшүишлер менен абыр-сабырлардан шаршаған адамлардың көпшилиги дастыкларына бас қойып, шийрин уйқының қушағына ене баслаған бул мәхәлде уйқы жөнилес ойлаўды қыялына да келтирметенлер, ягный сақшылар өз ўазыйпаларына киристи. Алламберген сақшы уйқыдан сергеклениў ушын жерене қымыз куйып ишти. Соң дем алған пайытта шешип жанына қойған комарын белине байлады. Шокмар таяғын колына алды. Енли кәмардағы қанжар менен қылыштың орнында турған-турмағанын бир колы менен барластырды. Соң өзимизге таныс поскелтек өжиреден тыскарыға шықты.

Көктеги толысқан айдың нуры әлемди жақтыртып жиберген, қара көрим жердеги адамның кимлигин таныў итималлығы бар. Анда-санда ийтлер үрип, аттар оқыранып, ўақыт сақшылары болған қораслар изли-изинен қышқырысып қояды. Өзгелерден илгерирек өзининің дауысының саз екенлигин билдирмекши болды ма, жақын жердеги биреўи "го-го-го-гок" деп әлеўир созып баслап еди. Оның изинен екиншиси, соңынан үшиншиси-төртиншиси бар күши менен жарыспаққа шақырыса кетти. Бурын өзи ескермей жүрген қораслардың

бул хәрекети сакчылыкка шыккан Алламбергенди бираз ойландырды. "Буларга көне, шакыр", — деп бирөү хәмир берген янды баринин бир ўакта тамагына сүў бүркиўинде бир кәрият бар-аў сирә. Болмаса түн жарпы болганын, ўакыттын таңга карай аўганын булар кайдан биледи". Ол аспанга карады. Өзи билетуғын "жети каракшы" жулдызы арка таманга аўып, тап аспанның жийегине барып калған еди. Өмиринде орнынан козғалмайтуғын темир казык жулдызы болса айдын нурында көзге емис-емис шалынып, жымыңлайды. Ялына балалыкта еситкен әпсана түсе кетти. Жымыңлаған темир казык хаслында орнынан козғалмайды, ол соның ушын да темир казык. Елсиз жерде адаскан жолаўшы акшамлары орнынан козғалмайтуғын жулдызға карап арка менен кубланын, түслик пенен батыстын багдарын биледи. Темир казыкка, әпсаналарга карағанда, "акбоз ат" деген жулдызлар шоғыры байланған емиш, хәр акшам акбоз атлар топары темир казыкты айланып тынбай сегбир тартар, атларга кызыккан жети каракшы, янный төнкерилген шөмишке мегзеген жети жулдыз топары да темир казыкты айланған атлар изинен куўа берермиш, акбоз арғымаклар топары жеткизбес, каракшылар да жетиўден түдерин үзбес, тек шығыс тәрептен боларып аткан танда көринген куяш гана олардын бул нәтийжесиз бойгисине шек көйр, әлемге жайылған нурлар жулдызларды инсан нәзеринен жасырар, олар болса шексиз кен аспанда өзлериниң мәнги шабысларын даўам ететуғын пайыт-акшамды күтиўге таярланар емиш. Кеш кирип, каранғы түсиўден олардын шабысы басланар емиш...

Қыялы бул ўакытлары жарысып қышқырыўдан өзлерин тыйып, ендиги басланатуғын даўамлы косыктын мезгилин күтип тым-тырыс болған коразларга кайтты, әри ойлап-бери ойлап олардын жапа-тармакай шакыра баслаўына не нәрсе түртки болатуғынына акылы жетпеди, ен акырында "алланын хәмири шыгар", деген ойга келди. Шынында да олардын барлығын уйкыдан оятып, өзлери конып отырған кесе агашларга табан тиреп қышқырыўға мәжбүрлейтуғын кандай күш өзи? Адамның акылы алыса бермейди.

Аўылдын арка тәрепиндеги ай нурлары жактыртып турған жаттын болент рашының баўрайында көленке көзге шалынғандай болды. "Көзиме солай көрингенди, дүз аны, шагал я түлки шыгар", деп ойлады түнги сакшы. Ол ушын да, аўыл ушын да, Қулшы бийдин мүлки ушын да дүз аныңан дөнетуғын үлкен кәўип жок. Олар көп болса кетеклерде мардыйып, аспаннан келетуғын ендиги хәмирди күтип отырған коразлардың яки оның жанында конаклаған, көзлери карангыда көрмейтуғын болғанлыктан ашып-жумганы боринбир, бирак тосын бир нәрсе тийип кетсе таўык кораны басына көтерип

гокаклайтуғын мәкийенлердин бир-екеўин алар, акыры олардын да алла берген несийбеси бар, оннан соң куйрығын путына кысып дүзге карай кашып калар, ал ен кәўиплиси еки аяклылар, олардан хәр нәрсе күтее болады, колынан хәр бәле келеди. Әне, Төлесин, ким биледи, Торыкаска жаныўарды уўлаған сол шығар. Тағаберген не? "Үлемегеннен үйдей бәле шығады" дегендей Төлесининң жанын алған сол емес пе екен? Мине, оның бул дөгерекке келгенине де есаплап көрсе тогыз жыл болған екен. Сол жыллар ишинде оннан ишинде неше мәш кайнап атырғанын Алламберген биле алды ма? Биле алмады. Өзи де Алламбергенди шеп көрмес, жарты наны болса болисип жеўге, бир гүзе айраны болса болисип ишиўге таяр кусаған еди. Ол жалғыз болса Алламберген де жалғыз, ата-анасы кандай адамлар екенлиги түсине де кирмеген, туўылғанынан журдай жетим, өзине кандай жакынлығы бар екенлигин елеге дейин анык билмейтуғын, аўылдын шетиндеги жетим кемпирдин тәрбиясында есин танығанша, ол бийшара кайтыс болғады бери алдын Қулшының өкеси Артыктын, соныңан Қулшының хызметинде болды, берген нанын жеди, сол ушын бунын да, сейистен артык жери жок. Ойландыратуғыны тогыз жылдан бери хеш ким, керек десе Қулшы бийдин өзи де сейистин түп-дәрегин билмейди, бир түнде келип еди, бир күнде гайып болды.

Усындай ойлар менен Алламберген сейисханасын артынан айланды. Ай нурында көзи жеткен жерге сыгалап карады. Раш бетте баганағы көленке "елп" етип өтип кеткендей болды. "Аңлып жүрген ұры-кары емес пе?" — деп гүманланайын деди. Бир замат иркилип тың-тыңлады. — "Көзиме көринген шығар" деген ойга барды. Акшам өзи сондай. Әсиресе, ай жактыда көленкелер узайып көринип, ешейин бир путанын саясы саған карап атылайын деп турған жолбарыска уксап кетеди. Сакшылык өмиринде талай ўакыя менен хадийселерди басынан кешире берип үйренип калған ол, раш бетте көзине түскен саяны ядынан шығарып жибериўге урынды. Аўылдың сыртында жылкышы кус шакырып, сағаллар улады.

Сая ийеси де Алламберген сакшыдан көзин үзбес еди. Дөслеп сол арқайынлык етип, рашты арқағынан мойын созғанда сакшының қырағы көзлерине шалынып калғанын сезди. Өзин екинши мәрте билдирип койғанына өкинди. Енди сағырак болыўға умтылды.

"Алламберген болса керек!", деп ойлар еди ол. "Яки Сейтмурат па екен? Неде болса жакынырак барыў керек. Себеби, алыстан көрсе танымайды, шоршып кетип, бакырып жиберсе пүткил аўылды аяққа турғызады. Сая ийеси ушын ол макул емес, әлбетте. Колға түссе хеш ким аяп отырмайды. Сол ушын билдирмей жакынырак, еле де жакынырак барыў керек".

Азанғы астан кейин Майлыхожа Кулшы бийге сәлемге кирди. Әдетте күтилгениндей Тағаберген сейистин дәрегин сорады.

— Биз де бул истин күндей рәўшан болғанын қәлеймиз, — деди Кулшы бий. — Тойдан қайтатуғын күни сейистен көз жазып қалдық. "Адам аласы ишинде" деген, оның не ойлап турғанын қайдан билиппиз. Кулласы мәселенин түйини сейиске келип тақалып турыпты. Сол ушын усы бүгин сейисти қыдырыўға кирисемиз. Кожамәр бийге сондай деп жеткизин. Төлесиннин қазасы бизге де батады. Қолдан келер шара жоқ, не айтамыз, — деди Кулшы.

Сәске пайытта Майлыхожа баслап келген куўғыншылар топары бул ислеринен бирер нәтийже шығара алмағанына наразы кейипте, атларын изге бурып, үлкен жолда булттай түнерип кетип барар еди.

Алламберген ақшамғы гүзеттен келип, таңғы уйқының қазасын орынламақ ушын азанғы асты ишиўди соңға қалдырып төрде төсеўли туратуғын кийизге созылып, пөстекке басын қойған еди, сейис пенен ушырасыўдан жүйкеси шаршады ма, я таңғы уйқының қумары таркамады ма, көзлери дәрхал уйқыға кетип, көп өтпей пәскелтек өжирени дириллетип ат үркетуғын қорылдыға басты. Қорылдыдан оянып кеткен Сейтмурат енди көзим илинеди, деп күтип жатыўдың пайдасыз екенлигин билди де, пөтиктен түсип киятырған қуяш нурларына бир нәзер таслап орнынан турды.

Көп өтпей Алламберген сақшы қорылдыны тоқтатыўға хәм уйқы жөнинде пикирден ўаз кешиўге мәжбүр болды. Себеби, Кулшы бий шақырып атыр, деген хабарды алып келген жигит уйқыға шек қойды. Бийден Тағаберген сейисти излеп табыў жөниндеги тапсырма алған Алламбергеннин көзи шайдай ашылды.

Басын көтермей бийдин сөзин мақуллап тура берди. Айтылған гәплер айқын хәм қатал еди. "Тири болса өзин, өлсе өлигин" табыў буйырылды. Сақшы бийдин алдынан қалай шыққанын соңынан еледи. Геллесинде бир саўал шыр гүбелек айланар: "Не қылыў керек? Услап бериў керек пе? Жоқ, каш деп айтыў керек пе?" Ол хабарды кимлер арқалы, қалай жеткереди? Баскалар, әсиресе Кулшы бий билип қалса ше? Көз алдына қол-аяғы байлаўлы, шарасыз тутқын елеседи. Қолға түсе әлбетте, аяп қоймайды, оны Кулшы да қорғай алмайды, әдиллик жүзесинен Кожамәр бийдин қолына апарып тапсырады. Кейин оны дарға тарта ма, басын кесе ме ол жағын маңғытлар шешеди. Кулшы ара түсе алмағанда басқа ким ара түсер еди? "Тағаберген" дейтуғын әмеңгери болмаса... Тағаберген сейистин мунлы баққан көзлери ядына түскенде ети түршигип кетти. Илажсыз хәм аянышлы көзлер: "Саған исенип едим, сен де мени саттың ба?", деп тигилгендей болды.

Алламберген сақшы еки оттың ортасында қалып, иши өртенер еди. "Былай тартса өгиз өлмекши, былай сүйресе арба сынбақшы". Бир шешимге келе алмай-ақ қасына еки-үш жигитти алды. "Азық топлаймыз" деген сылтаў менен күнди түс қылды. Жигитлерди баслап Ералы байдың аўылына апаратуғын үлкен жолға түсти. Сон қасындағыларға иегедур жол дөгерегин тинтиўди буйырды. Хеш бир ойдың басына бас жип таға алмай қас қарайып, геўгим тартқанша аўыл менен үлкен жол ортасында бир нәрсе излеген кисиге ұқсап барып келип, гибиртиклеп жүрди. Кейин жигитлерге бийдин хәм оның адамларының көзине түспей үйлерине барып қоныўды тапсырады, тан азанда, еле ел уйқысынан турмай атырып аўылдың сыртында, үлкен жол дәрбентинде табысатуғын болып таркасты.

Түн жарпына шекем Сейтмуратты сақшылыққа жиберди, қоразлың биринши шақырымында алмасатуғын болды, бул сумлығын шериги аңлап қалып, я әлле бир гүман туўдырмаслығы ушын "хәзир қатты уйқым келип турыпты" деген сылтаў менен бүркеген болды. Әдеттеги орнында жатқаны менен көзлерине жуўғарада уйқы дарымады, ақыл-ойында Тағабергеннин тәғдири еди. Бир жамбасынан екинши жамбасына аўдарылып түсип дөнбекший берди. Не қылыў керек? Не қылыў керек? Аўылдың коразлары түн жарпы болғанлығын әлемге хабарлап, жалпыламай жарыспаққа шақырған пайытта да бир шешимге келе алмаған еди.

Көп өтпей Сейтмурат келди. Етигин шешип, кийизге өтти. Алламберген өзин уйқылағанға салып көзлерин жумып алған еди. Сейтмурат еки-үш мәрте жулқылағанда барып көзлерин ашып, шеригине аңырайып қарады.

— Не? Түн жарпы болып қалды ма? — деди уйқысыраған мегзетилген даўыс пенен.

— Қулағыңды түрип тыңлап ал, коразлар не деп шақырып атыр, — деди кеўлинде сумлығы жоқ Сейтмурат. Күн әдеўир салқын тартыпты, қалыңырақ кийин.

— Якшы. Дөгеректе алам-палам, я ийт-қус көринбеди ме?

— Хәзир ай сүттей жарық, жерге ийне түссе көринеди. Хеш бәледен дәрек жоқ. Бирақ ески раш бетте бир нәрсе қаралады. Жолбарыс-полбарыс болып жүрмесин тағы. Ол төрепке адым ата көрме. Әўлийеге түнеп қайтқан жолбарыс қайтысын адам алады, дейди. "Хап" деп арқасына салып кетпесин, тағы.

— Пай дәлкеклесетуғын жерди тапқанына қара. Бул жерлерде жолбарыс не жесин? Сағал-порсық шығар, шақыраўықларды аңлып жүрген!

— Мөгар солай шығар. Жаман айтпай жақсы жоқ. Сонда да сақ болағөр, — деп төмбиледи Сейтмурат.

"Бир нәрседен сезиклөнгөн жок па екен мынаў", деп ойлады Алламберген ишинен. "Егер Тағаберген буған дуе келсе жүреги жарылып, шаўкым салып пүткил аўылды аякка тургызар". Бундай кеўилсиз ўақыйаның алдын алыў максетинде Сейтмурат пенен жаяў гүрриндаў еттирмей, шерим етигин аяғына кийип, колына шокмарын алып, үйден шықты.

Көктеги ай кешегиден де бәлентирекке көтерилип, гүздиң жақынлап киятырғанының белгиси сезиледи. Күн бойы қыйнаған ойлар, қорыған жерге өш болатуғын жәнликлерге мегзеп, санасында тағы үймелесе баслады. Не қылыў керек? Сол ойға жуўап табаман дегенше қорықпылықта хәр түн сайын адымлап шығатуғын аралықты қалай жүрип өткенин аңғармады. Хәр сапары парлаған ай нурларында анық көринип турған раш таманға қарап-қарап қояды. Қырсығына ол таманнан ели еткен көленке көзге түспейди. Қоразлар нешиниши мәрте шақыра баслады. Тан атыўға жақынлап киятырған еди. Бир шешимге келди ақырында! Дөгерегин серлеп, қарап турған көзлердиң жок екенлигине исенип алды да, жолын раш таманға бурды. Кол созым жерде турғандай болып көринген раш жеткермей кетти. Мине, бәлентке көтерилип, қайтадан пәске түсти. Изиндеги атхана да, аўыл да көринбей қалды...

— Тағаберген, — деди ақырын даўыс пенен. Тамағынан шыққан сести өзи де еситкен жок, бирақ қыялында ай нурына көмилген пүткил өтирап оның даўысынан дәрзем алып, силкинип кеткен янлы еди.

Бул атты екиниши мәрте тилге алыўға жүреги даўамады, демин ишине тартып, жуўап күте баслады. Қандай да бир ишки туйғы менен сейистин усы өтирапта, алыс емес, ал жақын жерде паналап турғанын сезер еди. Ишки туйғы оны алдамаған екен. Көп өтпей ай нурында узын көленке пайда болды. Сонынан ашлық хәм аўыр жаралан тыйтықлап болдырған, азғынлығы себепли бойы бурынғыдан бетер узын болып көринген Тағаберген сейис Алламбергениниң алдына келди.

Хал-аўхал сорасып, шүйиркелесип туратуғын мәўрит емес. Сейистин басында өжел қылышы жаланашланған, оннан сейисти хабардар еткен адамға да жаза табылар еди, сонлықтан сөйлесиўлер қысқа болды.

— Тағаберген, — деди Алламберген сыбырланып. — Хабарын болған шығар, сени излеўди Қулшы бий маған буйырды. Сол ушын хеш еленбестен жолға түс. Жақсысы, Хийўа таманға кет, Сыр бойына кетсең де дәрегин еситилип қалар. Шаман келсе дәрьяның аяғына, Даўқара таманларға, қарақалпақ ағайинлерди сағала.

— Қаяққа бараман, — деди сыбырлаған Тағаберген. Алыс жолға жарар ма екенмен. Жарам иринлесип атыр. Даўысынан, тик аяғында тура алмай тентиреклеп-тентиреклеп кетиўинен үмитсизлик сезилер еди.

— Бир илажын қыл. Билесең, колға түссең сени аяп отырмайды. Мына нанды ал. Алламберген койнынан нан шығарып, сейиске усынды. Мынаў азы-кем пул, дәртине асар, керек болар, қарыз емес, қолымды қайтарма, халысалла, рети келсе қайтарарсан, қайтпаса алладан... Ат минип кеткенинде болар еди, ат жоғалғаны билиниўден изине түсип, таўып алады. Бол, Тағаберген, егленбе енди, алла яр болсын саған.

Тағабергеннен жуўап болмады. Бир орында табжылмай турар еди.

— Қайда, қайда бараман... Оған күш-куўатым жете ме? — деп сыбырланды. Сақшының кеўли ушын усынғанларын алып койнына салып койды. — Бәрибир рахмет саған, Алламберген. Кел, соңғы мәрте қушақлап қояйын, бәлки таңда машхарда тағы гезлесиў несип етер, ким билсин?

Олар қушақласып хошласты. Артық еглене бериў көтерли еди.

— Якшы, хош аллияр, сени аллаға тапсырдым, — деди Алламберген пәс даўыс пенен. Көзлерине келген жасты сыпырыўға уялды. Саткын хаўазы қалтырап, оның ишинен жылап атырғанын паш етер еди. Тезлик пенен аўыл менен буларды бөлип турған рашка қарай умтылды хәм бийиктен өтип көзден ғайып болды. Ол ишинен өз-өзине разы болса да, тәғдирге наразы еди. "Адамлар не ушын өз-өзине разы болса да, тәғдирге наразы еди. "Адамлар не ушын буншелли рехимсиз, тәғдир неге буншелли катал. Тағабергениниң бул ялғаншыда меннен өзге хеш кими жок. Өзсем өлемен, бирақ оны хеш қашан услап бермеймен. Хеш кимге, хәттеки Қулшы бийге де". Қулшы бий адалатлы еди. Бирақ бүтин Тағаберген колға түссе оны Кожамырдың колына бермеўге илажы жок екенлигин Қулшы бий де, Тағаберген де, Алламберген сақшы да анық билер, кол-аяғы байланып, Төлесининиң қандары сыпатында манғытлардың колына түсиў Тағаберген ушын азаплы қыйнаўлар, корланыў хәм коркынышлы өлим табыў дегени еди.

Тәғдир менен жеккеликке, әдилсизликке налынған болса да, кеннен адым таслап, атхана таманға киятырған Алламберген сақшы ийнине артылған хәм салмағы хүжданын езип атырған жүктен азат болғанына куўанды. "Еле таңға шекем көп ўақыт бар, хәзир жолға түссе, жақты түскенше бираз жолды басады, бир жерлерде паналап, ақшам жолын даўам етсе көп өтпей қаўип-көтерден алыста болады, жолында жақсыларды гезлестирсе, жәрдем қылар, мәнзилине жетиўге, әжелден қутылыўға көмеклесер, әлем кен..." деген ойлар менен әзеўир жубанып, өзинин қылған исинен, Қулшы бийдин берген хәмирин

орынлаўдың орнына оның кериси қылғанына қайналмады, руўхында қандай да бир жениллик, қылған хәрекетинен қанаатланыў сезими пайда болды.

Айдың айдын жақтысында узарып көринген саяның ийеси, яғный Тағабергән сейис көп ўақытқа шекем турған орнынан қозғалыўды қыялына келтирмеди. Сол орында мал байлаў ушын көмилген бақан киби қақайып тура берди. Әтирапта сағаллар улыр, аўыл қоразлары нешиншы мәрте саз лаўысқа салып үйренишли қосығын төкирәдзар, темир қазық жулдызын айланған "Ақбоз ат" жулдызлар шоғыры жулдызларға толы шексиз аспанның арқа тәрепиндеги жер менен жийеклескен тусына барып қалды. Тик аяқта турып уйқылай беретуғын жылқы киби ол да көзлерин жумбастан, харып-шаршаған санасына хәм халдан тайған денесине қуўат беретуғын уйқыға кетти ме екен?

Ол уйқыламаған, хәрғыл руўхында арпалысып гүресип, биресе биринширси, биресе екинширси үстем келип, оны үшинширси ысырып таслап атырған ойлар искенжесинен қутыла алмай атырған еди.

"Мени излеўге, мени қыдырыўға алам жиберген. Алламбергени жиберген", деп ойлады сейис. "Муллаҳәм кек алыў еди, тилсиз жаныўарға қастыйлық еткен, хәм гөззал, хәм көркем, хәм шапқыр аттың тек өзиниси, тек тәнха өзиниси болыўын қалеген, ишкирне, қызғаншақ хәм жаўыз адамның яғный Төлесининиң жуп жағасынан тутып, оның көзине тик караў еди, қыннан суўырылып, алқымына тирелген, өткир хәм жалпаяқ қынжарлы, басына зөнип турған әжелди көргенде оның дөгерекке бөркулла ашкөзлик пенен бақкан көзлеринде жеркенишли қорқыныштың сүўретин көриў, тилсиз бир жаныўар басынан кеширген халаттың жүзден бирин намәрт Төлесининиң бастан кеширгенин көриў тилегине еристим", деп қанаатланыў менен еследи. "Бирақ өлтириў шәрт емес еди, әжел алдында шарасыз қалтыраўының өзи оған бир өмирлик сабақ болып қалар еди. Не шара, солай болып қалды, оған өкинбесе де болады, өкинген менен де ол ўақыяларды изге қайтарыўдың хеш қандай илажы жоқ.

Енди не қылмақ керек? Алысларға кетип қалмақ керек пе? Әжелден қашпақ керек пе? Оннан қашып қутылыўдың илажы болар ма екен? Бир мәрте қашып қутылғаны, қалай қутылғаны тек өзине ғана аян. Тағы қутылыўдың имканы бар ма екен?"

Ойлар қыялында шақмақ тезлигинде пайда болар хәм аспаннан ағып түскен жулдыз тезлигинде шексиз қараңғылыққа ғарық болар хәм оның орнын екинширси келип ийелер, олардың ишинен ең керекисин таңлап алғанша, оның орнын басқасы алмастырар еди. Негедур бул жарық әлемди әлле қашан тәрк еткен анасы ялында түсти. Мине, ол жылқылар үйири арасында маңлайындағы каскасы

бир қарыс келетуғын торы қулынға сүйкланып қаран турыпты. Қулын саўырысы теп-тегис, маңлайында каскасы бар, бирақ түси қулынға мегзеген торы емес, ал жийрен бийенин емшеклерин қумарланып сорып баслайды. Бес-алты жасар Тағабергеннин де анасының көксине бетин басқысы келеди, әне қулын сүтке тойып, емшеклерди тынышына қойып, ойнап излей баслайды, анасына "кел ойнайық" деген янлы сүйкелип-сүйкелип қояды, оның қылықларынан бийзарға келген бийе қулынды тумсығы менен ийтерип жиберип, отлаўға машқул болады. Оның орнын тағы бир елеслер, қорқынышлы, гәзепли, жеркенишли сүўретлер ийелеп еди, оларды ай нурында кем-кемнен узарып баратырған көленке ийеси еслетиси келмеди. ол Тағабергеннің басынан кеширген қара күнлер елеси еди. Мүмкин, көленке ийеси ең соңғы шешиўши мәўритлерде басынан кешкен жағымсыз ўақыяларды емес, ал жағымлы, бир заматқа, қас-қағымға болса да еслеген инсанды қуўанышлы мүнәсибетлерди еслетиси келген шығар. Қалай дегенде де оның санасынан туўылғаннан баслап тап хәзирге дейинги өмир жолы қап-қара хәм қорғасындай бултлар қаплаған аспанды күшли жақтысы менен бир заматқа жақтыртып жиберетуғын хәм қас-қағым ўақытта изи де қалмайтуғын жылдырым киби жақтыртып өтти хәм бултлы аспандай түнерген кеўлинде ақшам алыстан көринген аўыл отлары киби гейбир жақтылар қалды, бирақ олар да көп узамай шам киби сөнип, қайтадан зым-зыя қараңғылыққа айланды.

Ақырында ол бир шешимге келип, бир ойдың басына бас жип таққан янлы орнынан бир қозғалып қойды. Оны асықтырып атырған бир нәрсе бар болып, ол шексиз сахралардан, кең далалардан, түзлик кесиринен сарғыш тартып қалған жайлаўлардан асырылып, кем-кем жоқары көтерилип киятырған, еле өзи көзге түсе қоймаса да қызғыш шағәлалары аспанның шығыс тәрепине жайылып, түн қараңғылығының перзесин бирте-бирте түрип киятырған, тәшўишлер менен машақатларға, гүреслерге қушағы толы болатуғын келеси күнге қәдем қойып, атып киятырған тан еди.

Сейис бир мәўритке болса да, қуяштың тынымсыз жоқары өрлеўин токтатыўды қалер, бирақ бундай имкан, бундай құдирет өзинде жоқ екенлигин анық сезер, мейли, ондай мүмкиншилик болмаса да ең болмағанда кек қанаты жоқ екенлигине, хәзир бул тәшўишли әлемнен ушып кете алмайтуғынлығына пушайман жер еди. Қуяш таўлар артынан көтерилип, таңды жақындатар, ол жақынлаған сайын өлимнен де аўырырақ бир қәтер жақынлап киятырғанын ай нурында көп жерлерге шекем узайып кеткен саяның ийеси пүткил денеси, пүткил санасы хәм барлығы менен сезинди. Қуяш шығыс жақтан көтерилип киятырған болса, толған ай бул ўақытлары бәлентten төмен түсип

жүзиндеги даңқарын күшка көрсетиүге үйлған киби батыс таманға еңкейе берди. Ал, шығыстан болса ай менен жамал-хүсни жарыстырмақшы киби, тан жулдызы Шолпан көринип, жақты ашша баслады.

"Енди барибир кеш болды" деп ойлады сейис. "Шапқыр ат пенен кетсең де жарық түскенше аўылдан узай алмайсан. Пияда қайда бараман? Жарам аўыр...".

Ол хәлсизликтен еңкейип қалған геўдесин тикледи. Қыйын-шылық пенен аўылға, ески жайтың рашына көтерилди. Ақырын қадем таслап таныс соқлақ пенен өзи буннан он-он бес күн бурын Торықасканы жетекке алып шыққан, көп жыллардан бери үйреңисип қалған атханаға қарай жүрип келе берди...

6

Сахра кумларын қыздыра баслаған көклем күнши песиннен аўса да, төбешикте тонын төсеп, үстине созылған Қулшы бий орнынан көзгалмады. Имканы болса қаза қылмайтуғын песин намазының ўақты өтип кетти. Ботабай аш бола баслады. Бийди "әлле уйқылап қалды ма, оятсам ба екен" деп екиленип турды да, батылы жетпеди. Бөктергидеги қоржында азық-түлик, суўсын бар еди, бирақ бийден бурын табаққа қол созыўға үйренбеген Ботабай қоржынды бөктергиден алмады. "Ақшам қасқырларын қырсығынан уйқысы шала болғанды", деп кумның етегине байланған атларды жылыстырып, тонын төсеп, күтиўлен басқа илажы қалмады.

Қулшы бий уйқылаў түўе, қалғымаған еди. Аўыр ойлар дизбеги бәҳәр аспанында гезген бултлар киби орын алмасар, олардың ҳеш бири бийдин рўўхын тетиклестире алмас, оның есесине өкинши пенен қайғы әкелер еди. "Ер басына күн туўса, етиги менен суў кешер, ат басына күн туўса аўызлығы менен суў ишер" дегени усы екенда ғой— деп ойлады. «Ақсуўатты таслап көшиў кимнин қылына келген, болмаса. Торықаска менен Төлесининин өлими, соның нан Таңаберген, оннан кейин де талай ўақыялар болған еди...»

Төменде ат оқыранғанда бирден бийдин ойлары бөлинди. "Ким келди екен? Ат неге оқыранды?" деген қыял менен басын көтерип төменге қарады.

Бектемир келген. Атлар Темирқозқы көрип оқыранған екен. "Алыс-та болса қиснескен, жақында болса тислескен", деп бийкар айтылмапты. Бул үш айғыр бир үйирде жүрсе тислесип, тебисип, оңыспас еди. Енди қара, бирин-бири көргенде ой-баўыры үзилип ийискелесиўин, етиз балалардай шуйиркелесиўин.

Атқан түскен Бектемир бийдин бас көтергенинен оның ояў екенин билсе де, жанына шақырмағанша күтти, жоқары көтерилмеди.

— Ха Бектемир, жайша жүрсең бе? — деп даўыслады бий өзинин ояў екенлигин билдирмекши болғандай.

— Ендиги қонысқа қолайлы орын излеп жүрипмен, — деп даўыслады Бектемир.

— Бермаған қара. Мен турған жерден қолайлы жер көзине түсти ме? Түскен болса айт. — Даўысы қуўнақ еситилди.

— Бир-еки төбени көрип едим. Малымыз бенен үйимиз жайласыўға қолайлық қылады-ағ деп ойладым.

— Онда бери шығынлар. Ботабай, бөктергидеги қоржынды ала кел. Қоржынлар менен аттың жабыўын көтерген еки жигит қумшаўыт төбенин басына шықты. Бул жерде көклемнин жаңа жаңымлы самалы есип турар еди. Бектемир кумның үстине аттың жабыўын жайып жиберди. Ботабай қоржынның дизбесин жазлырып, оннан сур гөш пенен суўсын алып ортаға қойды. Үшеўи үнсиз аўқатланды. Зеренлерге қуйылған салқын суўсын шөллерди қандырды.

— Мениншe көшти қарангы түспей турып усы балентке жайластырса болады,— деди бий Бектемирге қарап. Үйлер менен косларды бир-бирине жақынлатып, айландырып тигинлер. Малды ортаға аламыз. Илажы болса төменнен сексеўил сындырып, мал тургандай жерди коралаған макул. Кешеги бөрилер топары бүгин ақшам қарап жатады, деп ойламай-ақ қойын. От жағыў ушын сексеўил гамлаўды умытпан.

— Қулық. Солай иселеймиз, — деди Бектемир. — Мәгар, бул жерде еки-үш күн егленермиз. Қойлар қозылай баслады.

— Еки-үш күннен зият еглениў көтерли. Күн ысый баслады. Егер нәбада жамғыр жаўа қоймаса, қақтың суўы кеўип кетеди. Сол ушын қақ суўына арқа сүйемей дәрьяға жақынлап бара бериў керек. Шама менен алдымыздағы Ақшақөлге шекем он-он бес күнлик жол бар, оннан өткен соң және үш күн көшсек Қыпшақка тирелемиз, ишшалла. Қалған жолды бир жағымызды дәрьяға сүйенип, даўам еттиремиз. Оған шекем қой қозылап болар, күнлер де ысып кетер. Мынаў шөлдин де шөби қуўан тартып, мал аўзына илинбей қалар.

Бул ўақытларда көз ушында кими түйеге, кими ешекке, кими атқа жүк артқан көштин алды көринди.

— Богабек, — деди бий аткосшысына жүзленип. Бәйбишеге айт, отаўды тап биз отырған жерге тиге берсин. Қалғанлар, бағана мен айтқандай моллам дөгерек, шенбер жасап орналассын.

— Хүп болады.

— Ал, енди барынлар, көшти қондырыўға басшылық етинлер.

Бектемирдин тәшўиши басланган еди. Алдында бөрилер топары менен шайкасларын екинши түни күтип турды. Ол кандай кешеди, хәзиринше жалғыз алладан өзге хеш кимге де аян емес. "Сақлансан-сақларман" деген. Сол ушын ғапыл калмаслық керек. Минсен көлигин, жесен таманын, елдин сәни менен байлығы болған малды корыў, оны дүз аңына, аш бөрите бермеў ушын шыбын жанды гиреўге тигиў керек болса, солай исленер еди. Дийканшылық ететуғын жери жок, бағы жок, малынан басқа байлығы жок сахра халқы мал басының аманлығы ушын бөри ме, басқа ан ба, қалеген мақлук менен болса да, жекпе-жек алысыўға таяр турыўы дәркар!

Күн песиннен аўып, батыска еңкейе баслағанда көштин алды бәлент төбенин етегине жетип келип, жүклерин түсире баслады. Дөслеп Ботабай көрсеткен орынға бийдин отаўы тикленди. Бектемирдин тәртип бериўи менен басқалар да кими косын, кими жолым үйин тигиўге киристи. Ири карамалы, жылқысы, түйеси, қой-ешкисинин бийдикинен басқасынікинин падасы бир, кимнин он-он бес бас карасы, кимнин жылқысы, бир-еки түйеси, жигирмалаған қой-жанлығы бир жерге жәмленип, хәр бири бир пада мал, бир үйир жылқы, бир отар қой дегендей сүриў болған, ийелериниң кими жалшы жаллаған, кими өзи караўыллап жүрген, сол себептен еки жүзге шамалас хожалықтың көшинде падаңы карайлаўға бөлт болмаған ерлер де, хаяллар да барлық еди. Кулласы көп ўақыт өтпей-ақ төбенин басы кишигирим бир аўылға айланды. Дүнья исинин кызығына қаран, қус ушса канаты талатуғын кең майданда тигилген кос алаканлай ғана жерди ийелер болса да, өз косын тикейтиў ушын орынға таласып атырғанлар да болды. Кулман шопанның ерине мегзеген хәстедей кара кемпири ишинде әлле нәрселери бар гебеженя аркалап, дөслепкилерден болып, терлеп-тепшип төбешикке көтерилип, бой тиклеп атырған бийдин отаўының жанына гебежени түсирип, аз ғана ўақыт ентигин басып, басқа дөскелерин жоқарыға шығармақ нийетте төменге түсип еди, үй дөскелериниң калғанын ийнине салып, усындайда жәрдемлесе контуғын күйеўи Кулман қойшы менен қой басында жүрген балаларының жоклығына налынып, маңлайы жерге тийип, еңбеклеп шыққандай төбеге шығып қараса, қойып кеткен гебежеси орнында жок, басқа биреўдин дөскелери турыпты. "Ким екен биреўдин белги қойып кеткен орнын ийелеген? Ким ол? Аламларды бассына ма?" Усындай ойлар қыялына келди де сонынан тилине жетип барды хәм төбени басына көтерип, бақыра баслады.

— Мына қаран калғыр кимнин мүлики? Илайым ыскатына буйырғырды ким койып кетти бул жерге? Мен той маңлайым жерге тийип, косымды усы жерге тигемен деп, усы жерди үш рет теўип

көрип, белгилеп кеткен болсам менин гебежем көне? Ийт алды ма, қус алды ма? Мына қаран калғырлардың ийеси ким?

Хеш ким жуўап бермеди. Дөскенин ийеси де Кулманның қара кемпирине уксап ийинидегисин коя сала ендигисин өкелиў ушын төменге кеткен. Гебежени дугыжым қара бала "жолда турып, басқаларға кесент етпесин" деген пикир менен ортарак жерге сүйреп апарған еди.

Қара кемпирдин аўзы тынар емес. Алып келген дөскесининң үстинде отырып дем алар, екиншиден көш машақатларынан көрген азапларын тили аркалы жәрия етип, кимнендур ашыўын алар еди.

— Бийге қонсы коныў бизлей шопанның хаялына ылайык қарилмеп пе? Хәй, кудай бассынғыр. Көне, қайқтасаң, кел бери, жасырынба? Ең, болмаса мына муликине ийелик ет, менин гебежемди тағып бер.

Оған жуўап қайтарғандай хеш ким болмады, адамлар өз машқалалары менен машқул. Ал, Кулманның хаялы болса жүретиндеги дәрт хәсиретлерин тили аркалы төгер, бирақ көкиреги женилгесиўдин орнына дәрт пенен бетерирек толар еди.

— Әне, бай болып, бала болып усындайда дәртине бир жарамаса, қабынды колдаспаса. Барлығы таңның атыўынан күннин батыўына дейин койдың изинде. Кеште каралай өшип келеди, тағы бори деген бөле шыққалы түни менен кирпик илмейди. Калған жумыстың барлығы менің шыңгириктей желкеме минип алған.

Енди буннан бул жағы өзи қусап үй тигип, ерлери хәм балалары ушын жейтуғын бир нәрселердин ғамын ойлап тәшўишке түсип атырған хаялдар менен хәммеге ортак дәртлерин гүррин етиўдей бир ғәп болып калды. Аўылдың барлық хаяллары бәнт болыўына карамастан, хәттеки кемпирге бес адым аралықта үй тигип атырған бийдин бәйбишеси менен оның қасында көмеклесип турған Айбийби де кемпирдин гәплерине жан қулағын түрип турған, Кулманның хаялы да бул гәплеримди, хәммеден де көбирек бәйбише еситсин деп айтпакта хәм мақсетине ерискенге еди.

Төбете көтерилип киятырған акбозлак, узын бойлы, қыр мурынлы, киймешегининң еки пешин кайырып алған келиншек ийнидеги жүтин кемпирдин жанына "дүрс" еттирип түсирип, "ух" деп маңлайының терин сыпырды.

— Мына төбеге шығаман деп динкем курыды той, — деди кемпирден дәртине шериклик излеген адамдай. Сонынан дауысларды:— Ақжигит, кел мына жүклерди ана жерге апар, менин динкем курып калды той.

— Хәй Сорбийке, қулайдан ғана тапқыр биреў мына ғана менин үш мәрте теўип, косымды тигемен деген жеримге жатларын койып

кетипти ғой, — деди. Ашыўы әдеўир таркап хәўири басылайын деген еди. Менин койып кеткен гебежем жок. Мына дәскелер кимдики екенин билмейсен бе?

— Өйп-пей шеше, хаў бул затлар меники ғой, — деди танланған Сәрбийке.

— Сеники болса хәзир алып, орынды босат. Кемпир тағы пәтке минежак еди.

— Хаў, хәзир шеше, кудайға шүкир, кос тиксек, үй тиксек дөгерек кеңислик ғой. Менде тап усы жерге үйимди тигейин, деген ой болған жок, жүгимди коя сала төменге түстим. Хәзир аламан дәскемди, Акжигитке үйге орын белгилеп коя ғой деп тапсырғанман.

— Онда менин гебежем кәне?

— Хәзир табылар, хеш кайда кетпеген шығар. Акжигит, хәй Акжигит! Қаяқтасан, келөс бери.

Көп өтпей сол дөгеректе жүрген Кайыр жетип келди.

— Мына шешенин гебежесин таўып бер, сен көрмедин бе? Басқа пайытта абысынлар менен келинлер Қулманның кемпирин "кара шешем" дейтуғын еди, көз-көзге, жүз-жүзге түсип турғаннан кейин тилине тирелип турған сөзди иркип калып, "мына шешенин" деди.

— Мынаў ма? — деди Кайыр ортарақта жатырған гебежени көрсетип.

Кемпир отырған орнынан козғалмай бала көрсеткен төрепке сығырайып карады.

— Сол шығар, әкеле бер.

Кайыр мыклы коллары менен гебежени көтерип әкелип, кемпирдин алдына койды.

— Усы ма? Ап-аўыр ғой, ишинде не бар, шеше?

— Не болатуғын еди, казан-табақ ғой, карағым-аў. Гебеже меники. Буны орнынан ким козғады екен?

— Бағана жолдан бурыўлаў коймайын, аяк астында калмасын деп мен козғап едим. Дым аўыр екен. Жокарыға калай алып шыктыңыз, шеше?

— Аўыр болса кәйтемен. "Басына түсе баспакшы боласан" деген. Көтере бересең, балам. Кемпир байғустың ашыўы таркап, әсиресе Сәрбийке хәм Кайыр менен сөйлесиклерден кейин кеўли жайына түскен, енди тезирек кос тигип, казан асып, кешкурын отарларды айдап келетуғын улларын аш калдырмаўдың тәшўишин ойлай баслаған еди. Кос тигетуғын орын белгили. Шопанның баспаналайтуғын көримсиз ғана ыктырмасына дәркар болған караталдың бир-еки айырбаканы менен женил калалар, үстине жабатуғын жазда куыш нурында күйреп, кыста кар-жамғырларда жуўыла-жуўыла агарып кеткен кой жүнинен токылған шалшалар, гебежелеги казан-табак

гебеге алып келинген. Кемпирдин хәстедей бойына кайландур гайрат куйылып келгендей болды. Ол орнынан куўнак ғана турып, кос тигиўдин хәрекетине кирисип кетти. "Кос тигип болып, сексеўил әкелиўге түсемен. Жокарыда отын жок екен", деп ойлады ол бақанларды нығырак орналастырып атырып.

Күни менен кара кемпирдин булар еситсин деп әдейи айтқан сөзлерине күлак түре турып, үйлерин тигип атырған Қулшы бийдин бәйбешеси менен токалы гәпке араласпады. Қулманның хаялының сөзлерине ишлеринен күлди де койды. Бәхәр куяшы сексеўил, маялыш өскен кең адырларды қызыл шапакка бояп батыўға асығып атырған пайытта таза конысқа көштиң падалары жетип келди. Мал жайластырыў, саўын малларды саўып, кешки аўқаттың ғамын жеп, ел уйқыға бас коярман дегенше, түн жарпы болып қалды.

Төбеге кондық, әтирапта аңға пана болғандай қалын пута жок, деп ғапыллыққа мейил бериў көшип киятырған елдин қыялында да жок еди. Ет жеп, айран ишип дегендей халленип алған ерлер қарап отырмай төменге түсип қушақ-қушақ сексеўиллерди әкелип, үйлердин, ылашыклардың арасына хәр жер, хәр жерге от жағып, каскырлар хәмле қылғандай болса корғаныўдың ғамына киристи.

От лаўлап жана баслады. Дөгеректе шағаллар, бөрилер улыўға киристи, деген менен өткен түнлегидей жыйылып, көзлери қызарысып, тәп берисип келе коймады. Қәўиптин алдын алыўға таяр турған адамлар карыў-жарақларын жанларына койып, отты дөгереклеп отырып аннан-мыннан гәплесер, бир көзи менен кәтер дөниўи мүмкин деп гүманланылған төбешиктиң етегинде өскен шабыраў сексеўиллерге, олар көштин адамлары омырып-омырып жиберип, қушак-қушак етип төбешикке алып шығыла-шығыла әдеўир сийрексип калған, нәзер таслап койып, әнгиме-гүрринге қулак кояр еди. Түн жарпы аўды, оны айырым хожалықлар өзлери тал менен жынғылдан токылған көшпели кетеклерде алып киятырған бирли-ярым қоралардың, шағаллардың шаўқымына уласып кеткен қышқырыўы көпшиликке уқтырды, күтилген қәўиптен болса дәрек жок.

Инсанның бир қәбилети бар, ол жақсыдур, жамандур, билмедим, бирақ, ол хәр қандай шараятқа да бейимлесиў уқыбына ийе. Сол сыяқлы биз сүўретлеп отырған көш адамлары да адамзаттың бул қәбилетинен қур алақан емес болғанлықтан өзлери бир неше күннен берли кумын басып, сексеўилин отка жағып, шөбине мал жайып киятырған бурын бийтаныс болған жабайы далаларға, оның қылықларына үйренисе баслаған яки бейимлесе баслаған еди, десек орынлы шығар. Өткен түнде бөрилер топарының аяк астынан қулағы тикирейип шыға келиўи хәм тан атқанша адамларды қорқыныш искенжесинде услап турыўы оларды танландырмаған болса, бүтин

күтилген хәм ылайықлы қарсы алыўға таярланылған қәўиптин өзин билдирмеўи, қарангылықтан шығып келмеўи, күттирип қойыўы да тәнланбаған болса әжеп емес.

Ақырында адамлар күтиўден зериге баслады. Алды бурын Қулман қойшының балалары от өтирапына төселген шалшалардың үстинде отырып, биринен соң екиншиси қалғымаға карады. "Жаслар той, еле буўынлары қата қоймаған", деп ойлады Қулшы бийдин қойларын қасқырға алдырып, ендиги жағында сақ болыўға, кирпик қақлай таңды гүзетиўге бел байлаған шопан. "Кәне кел, зәңгар бөри, мына сексеўилдин шала жанған шоқмары менен тас төбеңе бир түсирейин, көзиннен от жарқ етип, еңеңнен туўғанына пушайман жемесең маған кел", деп сыбырланды қойшы күни менен отар изинде жүрген балаларының басларын қолына илинген нәрсе менен сал бийиклетип қоймақшы болып алашаның астындағы кумды қолы менен қармап атырып. Расында жанып турған отқа жуўан сексеўилдин аўыр түбирин таслап қойған, оның ушы жалынға айланып, көкшил жақты таратып турар еди. Нәбада қасқыр келер болса шопан жанып турған шаланы алып үлгере ме, үлгерсе де дал төбесине ура ала ма, бөриниң көзинен жарқ етип ушқын шашырай ма, шашырамай ма, ол жағы бизге де, Қулманға да қарангы, бирақ нийети қалыс, ким билсин, бундай бир-бирине үлесип, инсаннын ойлағанындай болып келетуғын ўақыялар қалай дегенде де, кеминде жүз жылда, болмаса еки жүз жылда бир болатуғын шығар-аў.

Күндизги ойлардан талықты ма, я мал-халдын, көштин ақшамғы төгдири исенимли қолларда той деген қыял көңлин тынышландырды ма, отаўдың он жапсарына Айбийби салған тери төсекке жамбаслап, үстине ишигин жамылған Қулшы бийдин көзи уйқыға кетти. Шеп жапсарда жатырған келиншек қандайдур бир үмит пенен бий жатырған төрепке қулағын түрди, әлленемирде бир тегис пысылдаған сестен Қулшының уйқылағанын сезди хәм өзи де уйқылаўға урынды. Айбийби бийден бир ярым мүшелдей киши, тамырында қызыў қан ойнап турар, ети қызар еди, оны күндизги ишкен қымыздан шығар, деген ой менен қалғый берди.

Үй тигиў, отын әкелиў укеаған майда-шүйде жумыслардан шаршаған, өткен түнде уйқысы шала болған Қайыр анасының жанында уйқыға кетти. Уйқысы келмеген Сәрбийке оттың басына, күйеўи Әрепбайдың қасына шығып отырды. Түн жарпынан аўып кетти. Күтилген қәўиптен дәрек болмағанлықтан "енди не қылар дейсең" деген ойға берилген көпшиликтин көзлерине уйқы тирелип қалғып, мүлгий баслады. Әрепбай да көзлерин кең ашып уйқыламаўға тырысар, бирақ қайландур жапырылып келген уйқы санасын бийлеп

алып, басы көкиректине ийилип-ийилип кетер, ийни жанында қатарласып отырған келиншеги Сәрбийкенин ийнине тирелип сүйенер, тағы өзин тиклеп алар еди. Ақырында уйқы жеңди. Басын Сәрбийкенин ийнине қойып, уйқылап қалды. Сәрбийке ақырын ғана басын сүйеп, ашық хаўаға, оттың жанына төселген шалшаға жатқызып, алдын ала әкелип қойған жарғақ пөстекти дастандырды, үстине тонын жапты, жанына өзи де қыйсайды.

Бектемир әдеттегише шалқасына жатып алып жулдызларға тигилип, ойға шүмер еди. Дүз сеслерининң бир-биринен паркын дәрҳал айыра алатуғын қулағы әтирапқа түриўли турды. Көктеги жулдызлар айланысы балалығынан қызықтырар, ақыл-хуўшын урлап, отарларды қараўыллағанда Хәкимқул менен, ямаса Журын менен жулдызларды санар хәм өз-ара меншиклеп, бөлисер, "анаў жулдыз мениқи, мынаўсы меники" деп хәр бири ең жарық жулдызды "меншиклеп" алыўға таласар еди. Әне, өзи иймленген үлкен "жети қарақшы" аркаға қарай жылысып, жылжып баратыр. Бектемир шығыс төрепке нәзерин бурды, Хәкимқул менен екеўи ержетип киятырған Зулқумардың аты менен атайтуғын тан жулдызы Шолпан еле көринбеген, демек қуяш шығатуғын мезгил алыс. Енди ерксиз Зулқумарды ойлай баслады. Аўылындағы Бийадилдин қызы, Хәкимқул менен Бектемирден жасы бираз киши болса да қыз болып көзге түсип қалған Зулқумарға жигит-желенлердин көпшилиги бийпарық емес еди. Эх Зулқумар, Зулқумар. Бектемирдин төгдирин астан-кестен етип жиберген, достың душпанына айландырған ат еди бул...

Тосыннан төменде бир-бирине жарысып бир неше бөринин улығаны еситилди. Қәўип бар екенлигин хәмме билетуғын болса да бул даўыс, көштин адамларының қуйқаларын жуўлатты. Қалғып кеткенлердин уйқылары шайлай ашылды. Хәммеге "таярлан", деген буйрық берилген сыяқлы ким жанында жаткан шоқмарын, ким найзасын "орнында турып па" деген янлы қармалап, көзлерин уўқалады. Бир неше қойын алдырып, бөриден пәнт жеген Қулман шала жанып пысқып атырған сексеўил шоқмарын оттан алып салмақлап-салмақлап көрип, орнына қайтып қойды хәм жанына жыйнап қойылған бүршикли сексеўилден отка таслады, басқалар да солай иследи. От қайтадан лаўлап жанып дөгеректи жақтыртып, қарангылықты сахраға қарай бираз болса да шегиндиргендей болды.

Төбеликтен төменде еситилген даўыслардың ийелери де көп күттирмей өзлерининң сахраны таслап хеш қайда кете қоймағанын далиллемекши болған янлы, бой көрсетти. Көштин арка төрепининң балентликке көтерилип, тап тигилген қослардың иргесине шекем келиўге жүрек еткен бир топар бөрилердин көзлери от сәўлесине

шағылысып жарқ-журқ етип, масаладай жанып, бирәулардың зәрресин ушырып жиберди.

— Бөри, бөрилер! Сақланың, бөрилер! — деген хүрейли даўыслар хәр жер-хәр жерден еситиле баслады.

Бектемир бой тиклеп, әтирапқа қарады. Жақтыға шыққан бөрилер онша қашық емес еди. Қып-қызыл тиллери хүжимге таяр турған ашық аўызларынан салбырап, пурсаты жетти дегенде атылыўға таяр болып, қақпанның серппесиндей жыйналған денелердин жүнлери кирпининң тикенлериндей тип-тик, көзлери, әсиресе көкшил көзлери жаўыз ушқын шашыратып хүрейинди ушырады. Бул пайытта көштин басқа бир жағында "бөри, бөрилер" деген даўыслар еситилип атты.

Бектемир көп ойланып турмады. Қасында, оттың алдына төселген ат жабыўының үстинде жатырған мылтығына енкейди. Еки көзи тасланыўға таяр турған, аўзы арандай ашылған қасқырдан айырылмады, көкжал қатара тигилген қослар менен отты дөгереклеп отырған адамлардың арқағында турған олжаның: қой-ешкилердин, сыйырлардың ийисин сезер, хайўаный сезим менен адамлар да оттың ең үлкен тоқынлық екенин аңлар, бирақ қан ийиси, асқазанды сызлатып турған аслық, хәр қандай тоқынлық пенен көўип-көтерге де қарсы барыўға ийтермелер еди.

Мылтықтың муздай темир сүмбесине қолы тийди. Тезлик пенен дизерлеп отырды да қасқырды нышанға алды. Тикке турса қолы қалтырап кетип, оқ зая болар, деген ой менен дизерледи. Алды бурын жалынға шағылысып, жалт-жулт етип турған көзлерин нәзерледи, соң ашылып турған аўзын, қызарып көринген таңлайын қараўылға илдирди, оннан да төменлеген мылтықтың үнирейген қап-қара аўзы қасқырдың кең омыраўына барып иркилди, онын арқағында дүз аңынан хеш нәрседен сескениўди көлемейтуғын жабайы жүреги "дүрс-дүрс" урып турар хәм ол мерген ушын исенимли нышана болып табылар еди.

Мерген жүрегининң дүрсилдисин басыў ушын аз ғана егленди, қасқыр секириўге пайыт аңлып, қолайлы пурсатты күтип бир орында қас-қағым ўақытқа иркилди, сол замат шөл қойнын жаңғыртқан мылтық сести "ғарс" етип, алыс-алысларға тарқалып кетти, хәттеки оқтың нышанға жеткенше хаўаны қақ жарып зымырағандағы жаңғырығы да анық қулаққа шалынды.

Жақын жерден атылған оқтың соққысынан не болғанын аңлаўға үлгермей қалған қасқыр секириўге талпынды, соң қапталға қарай бир-еки аўнап түсти. Жүрекке қадалған оқ өз исин ислеп, жаныўарды сеспей қатырды ма, яки ол еле тири ме еди, оны анықлаўдың илажы болмады, себеби қан ийисин сезген қасқырлар ушын оққа ушқан өзлериниң шериги тегин олжа еди, көктеги жулдызлар жерде не болып

атырғанына таңланып жымыңлайман дегенше қанға боялған лаш өткир тислер ықтыярына өтип жулмаланып, хәзир ғана қанға қумар болып турған бөриниң өзи таяр етке айланды. Ашлықтан азап шеккен, азық ушын нениң не екенин таңлап отырмайтуғын жаўыз топар етке жетиўге талпынып таласар ... алға өтер, жанындағыларға аўыз салып, желкесинен тислеп дәкки берер, қулласы талас-тартыстың изи бөрилердин қанлы саўашына айланып үлгерди. Төбенин төменинде бираз ўақытларға шекем сүйекке таласқан қасқырлардың ырылдаған, қансыраған сеслери еситилип турды.

Бунан кейин де бөлент төбенин басын дөгереклеп қонған көштин хәр жер хәр жеринде бөрилер топары көринди, бәлки олардың ишинде оққа ушып, соңынан өз уялларының жемтигине айланған көкжалға уқсаған дәўжүреклери болмаған шығар, яки олар хәр қандай қәўипке қарамастан тамағын тойдырыўға умтылатуғындай аш емести, я тағы бир себеплери болды ма, алқысса жоқарылағы ўақыядан кейин сол түнде хеш бир бөри жүрек етип, көшке, оның малына хүжим ете алмады. Деген менен, оққа ушқан бөриниң мәртлигинен жүрек-шайды болып қалған адамлар өз өмирлери менен малларының тәғдирин ойлап, таңға шекем көз илиндириўге жүрексинбей, тан ағарып, бөрилердин улыўы басыламан дегенше отларға отын салып турыўды кенде қылмады.

Бектемир өзине өзи разы болғандай мылтықтың еле суўый қоймаған түтесинен услап, бойын тикледи. Тағы бир жерлерден қәўип дөпип турған жоқ па екен, деген ой менен әтирапқа көз жиберди. Соң төсеўли турған ат жабыўына отырды. Жақын жердеги қоржынды алып, баўын шешти. Сөниўге бейимлескен отқа сексеўил таслады. От жалынлап жанып, әтирапты жақыртты. Қоржынды ашып тери қалтаға салынған оқ дәри менен қорғасынды шығарып қойды. Соң сүмбени алып, мылтығын оқлай баслады.

Көклем таңы атыўға жақын еди. Он төртинде толысып, ендиги жағында жарты пәтирге мегзеп қалған ай батыс тәрептеги қум төбешиклердин арғы жағына батыўға бейимлесип атырған болса, шығыс тәрептен атыўға бейимлескен таңның хабаршысы яңлы еле көзге көринбей атырған қуяштың нурлары аспанның бир бөлегин аңарта баслады. Таң жулдызы деп аталған Шолпан жарқырап көзге түсти. "Зулқумар" деп сыбырланды оқланған мылтығын қойып атырып жулдызға көзи түскен Бектемир. Шолпан жулдызы хәр сапары шығыс таманнан көринип, соңынан батып баратырғанда оны гүзетип отырыў Бектемир ушын әдетке айланып кеткен. Негедур ол бәркулла өзи тигилип турған жулдыздың атын айтпас, ал "Зулқумар" деп тәкирарлаўды болса хеш қашан умытқан емес. Бул сапары да солай болды. Жарық жулдыздан көз үзбей, дөгеректеги қәўип-қәтерди

бирканша мәўритке умыткан мерген "Зулқумар, Зулқумар" деп сыбырланар еди. Жер айланар, қуяш шығып, ай батып барар, түсип киятырған жақты дүз анларын пана излеўге мәжбүрлеп, олар топар-топары менен, бирим-биримлеп уяларына қарай жол алар, Бектемирдин болса олар менен иси жоқ сыяқлы, уйқылап кеткен деп ойлар болсақ көзи ашық халатта шығыска тигилип, бир сөзди тәкирар-тәкирар сыбырлай берди.

Кеше қуяш нурларында қыза баслаған қумлар таңғы салқында суўынды хәм жеңил ғана думан көтерилди. Ай нуры менен қуяш нуры шапырысып, ол думан менен қосылған соң шөл койнын әжайып бир көринис қоршап алды.

— Ў-ў-ў-ўўў!

Тосыннан басланып узақ созылған муңлы хәм хүрейли үн шөл қойнын жаңғырықлатып жиберди. Бир сөзди тәкирарлап, жулдызлан көз алмай тигилип отырған Бектемир шоршып түсти.

Даўыс Бектемирдин желке тусынан еситилди. Ерксиз түрде изине бурылды. Ярым пәтир киби көринистеги ай, көш қоныс басқан төбенин күн батар тәрепиндеги қум төбешиктин үстине сырлы нурын шашып турар еди. Мисли ол қол созым жерде турғандай, бәлентликке көтерилген адам оны аркайын алма киби үзип алатуғындай түйилер, ал хәзир ғана көш аламлары менен тынымсыз үрип атырған ийтлердин зәрресин ушырған хүрейли хәм муңлы даўыс шығарған, төбешикте турып айға улыған бөринин бахайбат қулағы айға тийип-тийип кететуғындай болып көринди. "Кешеги бөри", деп ойлады Бектемир. Дәрхал мергенлик тәжирийбеси менен еки аралықты шамалады. Аралық қырқ-елиў адымнан алыс емес. Түтеси узын қара мылтықтын оғы көз жетер жерде көринген каранын нышанға алынған жерин тесип өтетуғынын бир неше мәрте өз көзи менен көрип, исеним хасыл еткен Бектемир бөрине оқ дарытыў мүмкин екенин анық билди.

Бөри узынан-узақ улыды. Ызалы хәм муңлы даўыс әтирапты ләрзеге келтирди. Негедур ийтлерге шекем шабаланыўды токтатып, тым-тырыс болып калды.

"Әрўақ па, жин бе, шайтан ба? Бул не бәле, өзи?" Бектемирдин қыялынан усындай ойлар өтти. "Хәзир биземиз, не екенин".

Мерген капталын сыйпалап, алдын ала, күндиз таярлап койған сексеўилдин аша таяғын кумға шаныишты. Дизерлеп отырып, мылтығын колына алды, сүмбесин ашаға койып, батып баратырған ай менен шығып киятырған күиштын шапыраскан жақтысында анық көзге тасланған бахайбат бөрини мылтықтын караўылына илдирди. Сырлы жақтыда улыған бөринин тулғасы сондай ири болып көринер еди, мергеннин көнилинен: "бул бөрини оқ алар ма екен?" деген гүман бас көтерип өтти. Жүректин тусын дусмаллады, соң "бисмилла"

деп мылтық түтесинин таўсылған жерине бекитилген шакмак тасты он қолының бас бармағы менен бир-бирине сүйкеп, ушқын шығарды. "Жалт" етип шыққан ушқынынан мылтықтың қундағын ийнине тиреген Бектемирдин қатал жүзи бир мәўрит көринип кеткен болса да қурғақ пахта пилте тутана коймады. Еки-үш мәрте исленген хәрекеттен соң пахта тутанып, оқ-дәриге қарай өрмелей баслады. Мерген мылтықтын түтесин қаскырға каратты. "Тарс" еткен сес тан алдында мүлгиўге бейимлескен адамлар менен қумларды сескендерип жиберди. Аз ўақытта мылтық түтини таркады. Қаскыр сол турған орнынан бир карыс та жылжымаған еди, ол да аздай ызалы даўыс пенен айға карап созып-созып улып еди, еситкенлердин қуйқалары жуўлап кетти.

Бектемир мылтықты жерге қойып көзлерин уўқалады, уйқыда емеспен бе өзи деген қыял менен жүзин шаппатлап койды, оның екенине исенгеннен соң хаўлығайын деди, «әстапыралла, әстапыралла» деп, ишинен қәлийма қайтарды. Ай төбешиктен асырылып көринбей қалды. Айдын соңғы сәўлелери менен бирге көшип кеткен булт саясы киби айбатлы қаскыр келбети де ғайып болған еди.

Халдан тайған мерген барлығына қолын бир силтеп, төнын басына койып, өзин жерге таслады. Қулашын жайып жиберип, сийреклесип баратырған жулдызларға нәзер салды. Көп өтпей уйқылап кетти. Болып өткен ўақыялар оны түсинде де тыныш коймады.

Аўылда, анасының жанында жаланаяқ, көйлекшең турған еміш. Шөллегенин айтып, суў сорап атыр, анасы "суў жоқ балам, шөлинди айран басады" деп усынған шәңгил кабақты аламан, деп қолын созса қолы хеш жетпес, анасына жақынламақшы болып адым атса ол да кем-кем қашыклай берер еміш. "Хаў, анам өлмеген, тири қусайды ғой", деген ой кеўлинде әлле бир үмит ушқынларын оятар, шәңгил кабақты алмақшы болып жан-тәни менен умтылар, шөллеп анасы кебер, еринлери как-как жарылып кеткен, жаралар ашый баслар, бирақ шөлге де, жараға да мәлхам болмақшы анасы усынған айранға қолы жетпейди. Оған өкинеди, қорлығы келип жылағысы, биреўге дәртин айтып шағынғысы келеди, әтирапына карайды, бирақ хеш кимди көре алмайды. "Апа, суў..." деп ынырсыйды, бирақ оның даўысын хеш ким, созса қолы жететуғын жерде турған анасы да, хәттеки өзи де еситпейди.

Бир ўақытлары Хәкимқул пайда болады, ол атқа минип алған, алдына шашлары майда өрилген, өзине жарасып туратуғын қызыл көйлегин кийген Зулқумарды отырғызған. Бектемир оған өзинин шөллеп өлерге келгенин айта баслайды, бир саркум суў сорайды. Әллекаяқтан Зулкумардын қолында қум менен жақсылап ысып тазаланғанлықтан алтындай жалтырап турған мыс дүз пайда болады,

бир қолына гүмистей жалтырап көзди камастырған сарқум алып, дүңдеги музлай суўдан қуйып, Бектемирге усынады:— мә, ишип шөлиңди бас, — деп жағымлы күлимсиреп қояды, қолын созып сарқумды енди услайман дегенде Хәкимқул Зулқумардың қолын қағып жибереди, музлай суў тамшылары әллекайдан түсип турған нурларда жалтырап хаўада таўланады, соң кумлақ жерге акырын сине баслайды. "Мен шөлден өлемен Хәкимқул достым, сен неге суўлы төгесен", дейди Бектемир. "Зулқумардың усынғаны суў емес, ол жыланның зәхәри ғой, сени өлимнен сақлап қалдым, мен саған доспан акыры", деп Хәкимқул күледи, аўызлары қыйсайып, күлгени жылағанға мегзеп кетеди. "Зәхәр болса да шөлимди бассын, қуйып бер", дейди мерген Зулқумарға. "Бул зәхәр емес, Хәкимқул алдайды, қудық суўы, музлай, мә шөлиңди қандыр", деп қыз тағы суў усынады, "Хәкимқул төгип тасламасын" деген гүман менен оған карайды, оның еки қолы байлаўлы, аттың узын қыл аркан шылбыры менен байланыпты. "Енди шөлимди қандыраман", деп куўанып сарқумды қолына алып еди, хәр бири бир карыс келетуғын өткир тырнақлары бар бахайбат пәнже суўды тағы кумға төкти. Бектемир бурылып карсы алдында турған бахайбат қасқырды көреди, көзлери қанталасып, тили салбыраған қасқырдың алдынғы азыўлары сондай үлкен, "бундай да болады екен" деп ойлайды Бектемир таңланып. Сонда қасқыр адамға уксап сөйлей баслайды: "Хәй, сен неге маған ок үзип, ок-дәри заялайсан, көрдің бе, маған әжел дарымайды, мен шөл әрўағыман", дейди ол. Тилинен аккан силекей кумда кишигирим көлмек пайда етеди. Мергеннің оған сукланып қараганын сезген қасқыр "суў, әне суў, ич, қандыр шөлиңди" деп гүркиреди. Бектемир көлмекке енкейе бергенде анасы пайда болады. "Мә, айран, қасқырдың аўзынан ишпе!", деп қышқырады. Усы пайытлары қай жақтан пайда болғаны намәлим, аппақ қус мергеннің жүзин сыйпап өткендей болады хәм оның орны негедур қыза баслайды. Бектемир оянып кетеди. Қыялап түскен қуяш нурлары жүзин қыздыра баслаған екен. Таңлайы кеўип шөллеген, қолын созып мести алды да, тығынын суўырып, уйқыдан хәзир оянғанына қарамастан, музлай айранды таўсылғанша симирди. Соңынан барып әтирапқа нәзер таслады. Отлардың жалыны пәсейген, бүгинги акшамды өткен түнге салыстырғанда тыныш аткарған көш адамлары ғаңғыр-гүңгир сөйлесип, азанғы халқастың ғамына кирискен, көш конған төбенің етегинде шашылып жатырған, ғажылып калған сүйеклерге конған ғарға-қузғынның, оларды дөгереклеп жүрген сағал-порсықтың сести еситилер еди. Солай етип, алыс мәнзиллерди нәзерге алып сапарға атланған көштиң сахра койнындағы тағы бир акшамы изде калды.

Субхан жүзбасы акыры өз дегенине жеткен еди. Бектемирдин анасын көндирди. Өзине ток хожалықтан, байдың баласы болған Хәкимқул да нөкерликке бирге баратуғын болды. Оны үгитлеген хеш ким жок. Әкеси алдына шақырып: "Сен бала нөкерликти Бектемир менен бирге жылқыға барыўдай көрип жүрипсең ғой шамасы, ол жан алып, жан беретуғын саўда, сени хеш ким зорлап атырған жок, гөженди шайкамай үйде отыр, ержеттиң, үйлен, Зулқумар бойжетип калыпты, билемен, өзиннин де оған деген кеўлиң жок емес шығар", деп тәмбисин берди. Соған карамастан, Бектемир азығын алып, атын минип, әкесинен калған жарағын асынып, Журынды анасына, анасын кудайға тапсырып, Субхан жүзбасы менен үәделескен жерге келгенде, Хәкимқул әкесине көринбей үйинен кашып шықты. Сары айғырды минип алған. Куралы жок. Әкесиниң разы болмайтуғынын билген жүзбасы әри-бери "изиңе кайт", деп көрип еди, тыңламады, калмай ере берди. Ат қулағында ойнайтуғын шабандоз, әжелден кайтпайтуғын қыпшактың алаңғасар мәрт жигитлери Субхан жүзбасыға да керек еди. Акырында барлығы, нөкерликке келисим бергенлер, он сегиз-жигирма жаслардағы жигитлер еди, Бухараға бирге кетти.

Әмирдин ләшкери қалаға жақын жерлеги бир аўылда туратуғын еди. Тазадан алынғанлар барған күнниң ертеңине таярлыққа түсти. Атка миниўдин түрли жолларын Бектемир тез меңгерди. Хәкимқул да оннан қалыспайтуғын еди. Желип баратырып қылышты қыннан суўырыў, оңлы-сол силтеп, тикейтип қойылған талларды шаўып таслаў, қайта қынға салып, найзаны алға туўрылаў, баратырған епкин менен сабаннан соғылған адам сүўретин найзалап изге қайтыў уксаған машықларды хәр күни тәкирарлай бериў жанға тийди. Онын үстине онбасылардың каталлығын айтпайсаң ба? Қурал-жарақты кум менен ысқылап айнадай жылтыратыў, атты жуўып-тараў, өз асыңды өзиң таярлаў, кийиминди өзиң жуўып, өзиң жамаў, кулласы нөкерликтиң таўсылмайтуғын машқалалары аўырлық етип, аўыл жигитлери көп қыйналды.

Қыйыншылықларда Бектемирди бир шийрин қыял жубатар еди. Нөкер күн бойы, хәттеки акшамлары не орынлаў дәркар болса хәммесин бәржай еткеннен кейин Хәкимқул екеўи жасайтуғын өжиреден тыска шығып, аўлағырақта отырып алып, Шолпан жулдызын гүзетер, егер кешқурын күншығыс тәрепте жарқырап турған пайытын тамашалаўға үлгермесе таңда хәммеден бурын оянып, атхана бетке кетер хәм таң шолпанына узак-узак тигилер, өзгелер еситип коймасын деп "Зулқумар" деген сөзди ишинен тәкирарлай берер еди. Солай

етип, хәр күни елде калған Зулкумарға, анасына, Журын жорасына болған сағыныш хәўирин басып жүрди. Тағы бир кәдирланы бар, ол жанында жүрген Хәкимкул.

Балалықтағы сада арзыўлар шынлыкка айланған еди. Дүньяла еки Баршынай болмағанындай қыпшак аўылында еки Зулкумар жок, ал бир Зулкумарға Бектемир кандай ашык хәм бийкарар болса, оның досты Хәкимкул да Зулкумарды жанындай жаксы көретуғын, бирак оны достына биллирмес, кеўлиниң түпкиринде, жети кабат перденің артындағы жети мәрте кулып урылған сыр сандығында саклар еди. Ол да акшамлары Зулкумарды түслеринде көрер, тиллесер, гөззал кызға өзиниң пинхамы мухаббатын баян қылар, Бектемирден де бетерирек жаксы көретуғынын айтып бар даўысы менен жар салар, жанындағы Бектемир бүйирине түртип оятканда "сырымды достым билип коймады ма екен" деген гүман менен кысынғанынан қара терге түсип, тонын бүркенип арман қарап жатып алғаны көп мәрте кайталанды. Сағыныштан жүдеп, аўылына кашып кетиўди де ойлап көрди. Хәр сапары кешкурын атының ерин алып, сейисханаға байлап атырып қыялынан: "Бүгин хәмме уйкылаған пайытта қашып кетсем..." деген ой кешер еди. Көп өтпей қыялына: "Бектемир не? Оны калай таслап кетемен?", деген сораў келер хәм оған хәр сапары жуўап таппай қыйналды. Бектемир балалықтан ойнап өскен досты. Екинши таманынан кайтып барса аўылласлары, бәринен бетер Зулкумар не ойлайды?

— Қыйыншылыкка шыдамай, урыстан коркып кайтып келди, — деп хәр ким артынан кол шошайтып күлмей ме? Бектемир ертең урысқа катнасып, олжа хәм сарыпайлар және атақ пенен аман-есен аўылға барса, аўылласлары оны батыр азамат сыпатында карсы алса... Әсиресе, Зулкумар... Онда бир өзи кашып кете алмайды. Бектемир менен бирге кетсе ше?

Бир сапары жатар пайыты Бектемирди тысқарыға жетеледи. "Айтатуғын гәпи бар шығар", деп ойлаған Бектемир изине ере берди. Әдеўир шеткериге шыкканнан соң иркилди.

— Не айтпакшысаң? — деди Бектемир сыбырлап.

— Аўылды катты сағындым, Бектемир. Қашайық. Мен бәрин ойлап-пишип қойыппан. Сакшыға бир-еки гүмис теңге берсек, бизлер ат шаптырым узаклап кеткенше, бизди жокламайды. Жолды шамалап билемен. Артық шыдай алмайман. Жүзбасы да, онбасы да буйрык бере берип, қаныма тойдырды. Қашайық, — деди ентигип.

— Хәкимкул, — деди Бектемир даўысын сәл көтеринкиреп. Мен нөкерликке өз ерким менен келдим. Қашып қайда бараман. "Я бак, я шарбак" деген. Зулкумарға не айтаман. Як, мен шыдайман.

Акылымды алсаң, сен де шыдап бак. — Ересек адамдай салмаклап сөйледи.

— Қашайық та, — деди Хәкимкул жыламсырап. — Ат терлегенше желлирсек үлкен жолға түсемиз. Қонып-түсленип елге жетемиз. Жүдә жаманлығында қайтарып алып келер. Оған шекем еки-үш күн аўылда жүрип, маўқымызды басамыз.

— Як, мен кашпайман. Кашсаң өзиң кете бер, — деп Бектемир он колын Хәкимкулдың пәнжесинен силкип жаздырды. Даўысы кескин шықты. Соң кайрылды да жүре берди. Артқа мойын бурмады. Сонда да жалғыз өзи кетиўге жүреги даўамаған Хәкимкулдың ерип киятырғанын желкеси менен сезип келе берди.

Бектемирге өкпелеген Хәкимкул бир хәптеге шекем терис карап жүрди. Бектемир де оған жан басып, жалтақламады. Гүреслер менен тартысларға, алдаў менен кыянетлерге, жәнжеллер менен кан төгиспелерге толы, машақаты менен гөззал арзыў-әрманларға бай өмирге енди кәдем таслап атырған өспиримлердің канатлары катайып киятырған еди.

Нөкерлер арасында "Урыс... урыска барамыз" деген хабар таркалған пайытта, олар қылыш пенен найза силтеў, топылыс хәм шегиниў, жол таслаў уксаған урыс өнерлерин меңгерген, өзлерин дәстандағы Алпамыстай сезетуғын халға келген еди.

Жакында болатуғын урыс хаккындағы хабарды әмир әскерин-легилердің хәр бири хәр қыйлы кабыллады. Мынбасы бир мың ләшкердің, жүзбасы жүз атлының, онбасы он адамның ғамын ойлап, дүшпан арасына жиберилген жансызлардың әкелген хабарларын талқылап, хәр кандай хәмел қылып болса да жаўды жеңиўди ойлап, баслары мең-зең болып атырса, нөкерлер сапына жаңадан қосылған қыпшак жигитлери ушын дәслепки саўашка түсиў консы аўылдағы тойға баратуғын атланыстай болып түйилер еди. Саўаштың ойын-заўық яки той емес, ал жан алып, жан берилетуғын майдан екенлигин жаслық хәм садалығы себепли қыялларына келтирмеген жигитлер ең жаксы кийимлерин кийип, курал-жарағын кайта-кайта ысқылап жалтыратып, гүмис үзенги, гүмис тоғалы сийнемент пенен айылларын ат белине тартып, ат куйрығын түйип, жүреклери шәўкилдесип, саўашка асықты.

Қаракумды жайлаған көшпели түркмен руўлары Бухара әмирлигине хәр дайым қәўип туўдырып турар, топар-топар атлылар аўылларға бир заматта төбеден түскендей, жасын тезлигинде басып кирер, малларын айдап, адамларын бенде етип алып кетер, бундай топылыслар Қаракум етегиндеги әмир сорамағындағы жерлерде тез-тез болып турар еди. Әмир бир неше мәрте түркмен сәрдарларына елши жиберип, бундай жумысты Кулшы бий де бир неше мәрте

аткарған еди, парахатшылық питимлерин дүзер, ахиднамаларға мөрлер менен бармаклар басылар, бирақ көп өтпей тағы бир топар әмирликтиң сорамындағы еллерди шаўып, талап кетер, питим қағазларда қала берер, себеби руў сәрдарлары өзге биреўлер тәрепинен дүзилген питимлерди мойынламас, ахалтеке арғымақларын минген жигитлерин ертип олжа излер, таланшылық етиўден тыйылмас еди.

Ханлық шегараларын беккемлеўди бир пурсатқа да ойынан шығармаған Шахмурат Қарақум тәрептен туўылатуғын қәўипти жоқ етиўди режелестирип, оған таярлық көрип жүрди. Душпан ишине жансызлар жиберди. Алтын көп машқалаларды шешетуғын еди, сол ушын да зер жумсап душпан ишинен жансызлар жаллады, бир қатар сәрдарлардың көңлин алтын менен жумсартып, өз тәрепине каратты. Кеўлинде олжа излеп, тонаўшылық пығлы уялаған сәрдарлардың бир жерге топланыўын күтти. Оларды бир хүжим менен жоқ қылмақ я халсиретпек максетинде пурсат күтпекте еди.

Гүз паслы басланып атырғанда Қарақумдағы бир неше жансызлардан хабар келди. Хабарлар бир-бирине үнлес еди. "Түркмен сардарлары ойласық қылыпты. Айтатуғыны: Гүз келди, күн салкын түсти. Ахалтеке арғымақлары жақсы бағылды, жилигине май байлады. Қанша шапса шаршаў-шалығыў не екенин билмейди. Қылышлар қында турып зәңлемекте. Дүпенлер оқлари ийисин сағынды. Жигитлеримиз келинлерге баўыр басып, жатақ болып бақатыр. Бухар дийқаны дәнди жыйып, телекке төкти. Жылқы менен қарамалдың қонлы пайыты келди. Пәлен жер, төлен жер көптен шабылмады. Олжа ушын атланбақ керек".

Бул хабарды әмирге жансызлар менен тыншылар сәрдары Әмирқул алып келди. Арктин пинхамы ханасында әмир жансызлар баслығын онаша қабыллаған еди.

— Бул хабарларын тақыйық па? — деди әмир сәрдардың көзлерине тик бағып.

— Жаным менен мал-мүлким Сизге садаға әмирим, — деди Шахмураттың өткир нәзеринен көзлерин қуяштан паналағандай етип алып қашқан жансызлар сәрдары. Бир неше жансыздың сөзи бир жерден шыққакта. Яўмыт, теке, алий руўларынан бир неше топарлар Акмәмед сәрдарды хан көтерип, бирлесип хәрекет етпекши көринеди. Мен исенимли адамлардан еситкенлеримди баян еттим әмирим, және барлығын жалғыз алла биледи. Пәрўардигар ғана анығын көрип, билиўшидур. "Мынаў Әмирқул ийшанға қол берип, хызметтен ўаз кешип кетежақ емес пе? Ядына алла түсип тур, яки картайды ма?», деп ойлады әмир ишинен.

Әмир ойлаған пурсат жетип келген еди.

— Күшлер қай жерге жәмлеспекши? Қашан?

— Қандайдур Алатаяқ деген аўылға жыйналар емиш. Қашанлығы еле анық емес, әмирим.

— Тез анықла. Акмәмедтиң қасына өз ишинен исенимли жансыз тап. Алтын-зерди аяма. Зер инсан қанынан қәдирли емес. Әмир сонғы сөзди не мәнида айтқанын ойлай-ойлай, сәрдар мағызын шаға алмады. «Не ушын олай деди?» Инсан қаны зер ушын төгилгениниң талай мәрте гүўасы болған жансызлар сәрдары әмирден кетиўге руқсат алып, түс пайытында хәм алакөленке тартып турған арктиң пинхамы ханасын тәрк етип, сая киби сес-семир ғайып болды.

Қыялға берилип, алдында турған жансызлар сәрдарының кетип болғанын көрген әмир бир колын бир колына урып хызметкерди шақырды.

— Қусбеги келсин!

— Қуллық, әмирим.

Көп өтпей есикте турған хызметкер даўыслады.

— Қусбеги келди, әмирим.

— Кирсинлер!

Узын бойлы, қызғыш жүзине қына менен боялған сақалы жарасып турған қусбеги кирди. Бәлент пәтиктен урланып түскен гүзги қуяш нурында алтын суўы жүритилген дубылғасы да жалтырап кетти. Қусбеги бәлент қәддин ийип, кол каўсырып турды.

— Шақырған екенсиз, әмирим. Енкейген пайытта хәрекетине кесент келтирген белиндеги камарға илинген қылышын оң қолы менен артқа ысырып қойды. Әмир негедур сескенип кетти. Қолын қолына урды. Перде артынан қылышлары қыннан суўырылып жалаңашланған еки сақшы шығып келди. Хайран болған қусбегиниң оң колы еркси түрде белиндеги қылыш сабына барып қалған еди.

— Қусбеги, қозғалман, — деди әмир бәлент даўыс пенен. Қылышыңызды шешип, сақшыларға берин. Хүзиримизге қурал менен кирипсиз, асыққандурсыз.

Қусбеги албырағанын жасырмақшы болып, белиндеги енли камарын асықпай шешип, сақшыға усынды. Алтын тоғалы, қылыш асылған зилдей кәмардың салмағынан ба, я хаўлыққаннан ба, негедур қусбегинин токпактай күшли коллары қалтырап кеткендей болды. Қына менен боялған қалың сақалы жарасып турған жүзинде қызыл шырайлан из қалмаған, жуўған шүберектей ағарып кеткен еди.

Барлығын қырағы нәзери менен гүзетип турған әмир сыр бермеди. Ишинен: «Үш мың нөкерди исенип қойған қусбегим жүрексиз бе еди? Жаланаш қылышты көргенде қолы қалтырап, жүзинде қан қалмады. Сақшыларым жаман емес, бәс десең, душпанын парра-парра қылыўға тайын текли ийтлердей қусбегиге тасланыўға таяр турды,

тек бир ишара берсең ким болса да, сескенбейди, хәтте үш мың ләшкерге хүкими жүрген қусбегилең де айылын жыймады", деп ойлап, бир жағынан қусбегиниң жүрексизлигине өкинсе, екинши жағынан сақшыларының ержүреклилигине марапатланды.

Қусбегиге әмир хүзирине қуралсыз кириў кереклигин ескертип отырмады, оны қусбеги де билетуғын еди, көптен ойға алып жүрген үлкен иске тәўекел етип атырған пайытта өз әскербасысын ашық ренжитиўди орынсыз деп билди, дәрҳал иске көшти.

— Ләшкерди сапарға хәзирле. Нөкерлерге тапсыр, атланыска баратуғының тисинен шығармасын. Қашан козғалып, қай жерге баратуғының бойынша хәмирди ўақтында аласыз.

— Қуллық өмирим.

Шығып баратырғанда қылышы менен кәмарын усынған хызметкерге жеп жиберетуғындай етип, жаман көзи менен тигилди. Хызметкер коркып кетип, жерге карады. Онда айып жоқ еди акыры. "Қуралыңызды беринъ", деп ишара менен созылған қолын қағып жиберип, ишке қурал менен кирген озбыр қусбеги әмирден тийисли жазасын алған болса, есиктеги хызметкерде не айып?

Акыры, атланыўға буйрық берилди. Ләшкер таң алдында жолға түсти. Шығыста Шолпан жаркырап турар еди. Бектемир топардың ишинде аттың жылаўын тартып, адым-адым жүриске мәжбүрлер, еки көзи Шолпан жулдызында, ал ишинен "Зулқумар, Зулқумар", деп тәкирарламакта еди. Хәкимқул капталласты. Атланыска биринши шығыўы, канша бийғам болса да алдыларында кәўип бар, сол ушын Бектемирге арка сүйеп, оған қандай да әҳмийетли бир сөзлерди айтыўды ойлар, оны айтыў ушын қолайлы пурсат күтип киятырғанда астындағы ат сүрнигип кетти, бирақ жығылмай тез арала өзин оңлап алды.

— Бектемир, — деди ол аўзын достының қулағына такап, алдымызда урыс, белгисизлик. Мен коркаман.

"Мен де коркаман", дегиси келди Бектемирдиң, бирақ кеўлине ғул-ғула салмайын деген ой менен үндемеди. "Шамасы, еситпеди-аў", деп Хәкимқул алдынғы сөзин Бектемирдиң қулағына қаттырақ айтты.

— Еситтим, бақыра берме! — деди Бектемир акырында. Маған қара, егер саўашқа кирер болсақ, бир-биримизди нәзерден кашырмайық. Бир көзимиз душпанда болса, бир көзимиз бир-биримизде болсын. Жаралансақ таслап кетпегейли.

— Якшы, — деди бул жуўапка қанаатланған Хәкимқул. Сон көтеринки даўыс пенен Бектемирдиң қулағына қышқырды:

— Тири болсақ бир төбе, өлсек бир шукыр!

Бектемир бас ийзеп мақуллады.

Ләшкер жағыста көп иркилмеди. Ушан кемелер ләшкерди арғы жүзге алып өтти.

Гүз кәраматы менен сарғыш рең жамылған бағлар менен аўыллар изде калды. Ләшкер қум етегинде жайласкан кишигирим бир аўылға жетип келгенде кас карайып, аспанда жулдызлар көрине баслаған еди. Токтаўға хәмир берилди. Көпшилик аўылдағы дийкан үйлерине жайласты. Үйлерден орын жетиспегенлер хәўлилерди паналады, жайласты. Тысқарыда от жағылмады. Демек душпан жақын жерде, олардың жансызлары да усы дөгереклерде жүрген болса әжеп емес. Бирер хәўлиниң панасына атларын байлап, от-жемин бергеннен кейин Бектемир менен Хәкимқул аўқатланып, сонынан ат жабыўларын төсенип, тонларын жамылып, уйқыға киристи.

Таңда атланып, қум ишинде жолын даўам еткен ләшкер кешке дейин жүрип, хеш кимди гезлестирмеди. Қаранғы түскеннен кейин иркилди. Аттан түсип, бирақ ат жылаўын колдан жазбырмай кешки асты ишиўге, сонынан, отырып калғыўға руксат берилди. Қарақум төбешиклериниң арасында гә отырып, гә дизерлеп калғып, таңды атырған ләшкер азанғы халкастан соң тағы жүристи даўам етти.

Саўаш күтилмегенде басланған еди.

Әмир ләшкерининң алды бетинде көринип турған қум төбелер үстинде көз-ашып жумғанша жерден көгерип шыккан киби атлылар топары пайда болды, Бектемир, мәгар бес жүз, мәгар мың атлы деп шамалады, тосыннан пайда болған жаў, жигитлердиң жүрегине ғул-ғула салып, сескендирди ме, я топарласкан атлылар көп көринди ме, қулласы, Бектемирдиң санасына "мың атлы, мың атлы" деген ой сап ете калды. Аяклары менен мойынлары узын атларға миниген жигитлердиң басларындағы козы тери телпеклериниң жүни самал менен тозғып-тозғып кетер, топар-топарға бөлинген атлылар ойпатты толтырып шайкалып киятырған әмир ләшкерине төбеден карап турар еди. Соның арасында ләшкерге: "Саўашқа таярлан", деген хәмир берилди. Қусбегиниң аўзынан шыккан хәмирди мынбасы жүзбасыға, жүзбасы он басыға жеткерди, колға алынған бир кесе айран ишилип болынды-аў, деп шамаланған ўақыт ишинде козғалыс тапқан ләшкер топ-топ болып, саўашқа таяр халға келди. Қылышлар қыннан суўырылды. Жүреклер тез-тез соға баслады. Еле төгилип үлгермеген кан ийисин қайдан сезгени белгисиз, Қарақум аспанында кузғынлар пайда болып, канат каға баслады.

Жокарыдағы атлылар арасынан ак арғымак минип, басына ак телпек кийген атлы алға суўырылып шығып, камшысы менен төменди нускап еди, ол яўмытлар сардары Акмәмед болса керек, жокарыдағы атлылар толып-тасқан арнаға курылған тарнаў ашып жиберилгенде

суў салмаға қандай тасқынлап, лепирип, жөнкилип умтылатуғын болса тап сондай болып, төмен карай ағылды, төмендегилер тасқын суўды күтип алыўға таяр турған жар киби козғалмай турар еди.

Бийиктен пәт пенен аққан суў алдынан гезлескен анаў-мынаў бөгетти алып кететуғыны киби көзди ашып-жумғанға шекемги ўақытта ләшкердиң алдынғы катарына жетисип, сатыр-сутыр қылышласты, шаўып киятырған атлардың пәти менен ортаға суғылып кирип, әмир ләшкерин екиге бөлип таслады. Өлгенлер хәм жараланғанлар бар еди. Әмир ләшкерин жарып өткенлер атларының пәтлерин ирке алмай әдеўир узакласып изlерине айланаман дегенше, талай машықларда шыныққан ләшкер тез өзин дүзеп алды, душпан бетпе-бет келди, енди жағдайлар, егер әмир ләшкериндеги албыраўларды есапқа алмағанда, әдеўир теңлескен еди.

Он қанаттағы Бектемир менен Хәкимқул яўмытлардың дәслепки соққысынан аман калды. Енди қылыштарды жаланашлаған еки дос дәслепки саўашқа умтылмакта.

— Кеттик, — деп қышқырды Хәкимқул Бектемирге. Көзлеринен от шашырар еди. Тири болсақ бир төбе, өлсек бир шуқыр! Биринши болып саўашқа киристи. Хә дегенде еки атлы душпанның ортасына түсип калды. Бирине қылыш силтеп үлгерди, ол аттың жалын қушаклап жығылды, екиншиси Хәкимқулдан бурын қылыш силтеди, достының қолынан қылышы түсип, ат жалына карай енкейе берди.

— Хәкимқул! Хәкимқул! Бектемир бар даўысы менен қышқырар, атлардың кисиеўи, бир-бирине соқлығыскан полатлардың шыңылдысы, жараларлардың зарланыўы, жеңимпазлардың уранлары, саўаштың қыян-кести шаўқымы оның жан халаттағы хәм ызалы, хәм қәҳәрли, хәм аянышлы даўысын өзинен өзге хеш кимге еситтирмес, қышқыра-қышқыра даўысы карлықкан, өзи болса тыным билмей оңлы-соллы қылыш сермеп, Хәкимқул таман умтылар, бирақ биринен соң екиншиси алдын кеселеген душпан оған жетиўге жол коймас, ол болса тынымсыз қылыш силтеўге мәжбүр болар еди.

Арадан қанша ўақыт өткенин анық билмейди, мүмкин бир кесе суў ишетуғын ўақыт, мүмкин жүз күн өткен шығар, қанша хәрекет етсе де нәзеринен бир заматқа шетлетпеген, ат жалын қушып жатырған досты таман умтылады, қышқырады, расында даўысы зорыққанынан әлле қашан карлығып болған, қылыш силтейди, умтылады. Әне Хәкимқулдың үстинде «жарк» етип көтерилген қылыш оның желкесине урылғанын көрип, жүреги қанасынан шығып кете жазлады. Суўық полат тыйық өз жүрегине қадалғандай болды. Тосыннан алдын кеселегенлер азайғанда достына жақынлай берди, жақынлай берди, үстиндеги ийесине бир нәрсе болғанын сезген сары ат жаныўар шыргүбелек айланар еди, қолы жылаўға енди жетти

дегенде қайдандур пайда болған қара атлы жылаўды оннан бурын услап үлгерди хәм үстиндеги Хәкимқул менен атты жетегине алып атын желдирип кете берди.

"Достымнан айрылдым. Айрылып калдым. Ең болмаса сүйегин алып қайта алмайман ба?" деген ой, көрикте қызған темир янлы санасына қадалды. Топлымнан айрылып, қара атлының изине түсти. Атын қанша қыстаса да, сары атты жетекке алған душпан менен еки аралық қысқарыўдың орнына кем-кем қашықлап барар еди. "Жеткизбейди, жеткизбейди", деген ой ишин күйдирип жиберди. "Мүмкин емес, мүмкин емес"...

Бирден атын иркти. Көзлеринен парлап аққан жас жүзин жуўар, бирақ оны сүртип таслаўға ўақтын қызғанды.

"Не қылыў керек? Не қылыў керек?"

Субхан жүзбасы айтып берген бир рәўият мийинде шақмактай шағылды.

"Ушкан қус, жуўырған ан, инсан — хәммеси әжел алдында әжиз. Бирақ, билип койың, хеш ким әжели жетпей өлмейди. Егер әжел оғы кимге атылған болса, оны куўып жететуғынына гүман қылман. Тақырда оқжай оғындай зуўлаған қуланға да, жейранға да, көктен сарққан қыранға да әжел оғы жетпей коймайды"

Атасынан калған сарыжайын колға алды. Оқданынан садақ суўырды. Әжайып етип жонылған, полат ушы алмастай, қус пәри менен безелген окты досты Хәкимқул берген, анығырағы сыйлық еткен еди. Бектемир куўанып кетти. "Куўып жетеди", деген ой қыялына келди. "Әжел оғы кара атлыны куўып жетеди. Досты сыйлаған ок достының өзин туткынннан қуткарады".

Хәкимқулдың атын жетеклеп, қашып баратырған кара атлы кем-кем узакласпакта еди.

Бектемир терең дем алды. Бурын өзи мың мәрте машк қылған женил хәрекет пенен окты сарыжайға жайлады. Кара атлының желкесин нышанға алды. Қашқын саўытсыз еди. Серппеси катты сарыжай қушли колларға бағынып, талдай ийилди. Аяғын үзенгиге тиреп, ерден сәл-пәл көтерилген Бектемир окты нышанға жиберип калды. Көзлерин зырлап ушқан садақтан үзбес еди. Кара атлы изине қайрылып карады, аралық жеттис-сексен адымға барып калды. "Уш садақ, уш, зымыра, достымды қуткар!".

Қашқын: "Енди қутылдым. Ат пенен саўыт мениң олжам", деп ойлап үлгерген еди. Ысқырған ок желкесине "ғарш" етип кадалды. Не болғанын аңлайман дегенше желип баратырған кара аттың аяғының астына жығылып түсти. Ийесин таслап кетиўди қыялына да келтирмеген кара ат калша токтады.

"Жетти. Әжел оғы қуткармады. Куўып жетти!".

Көзинин жасын сыпырып, сарыжайын ийнине илди. Атын тебинип, достына жетиўге асықты. Сары ат оны жатсынбады. Жылаўын илип алып, еле даўам етип атырған саўаш майданын таслап, шетке шыға берди.

Машықларда шыныққан әмир әскерлеринин карсы хүжимине төтепки бере алмаған Акмәмед сәрдар жигитлери бул ўақытлары шегинип атырған еди. Көп өтпей, баскыға ушыраған яўмытлар кашыўға карады.

Шетке шығып, атын иркти. Достының ийнинен услап "Хәкимкул, Хәкимкул!" деп қышқырды. Ол жуўап бермеди. Желкесинде кан көринбеди. Еки аяғы аттың зәнгисинде, өзи ер үстинде, аттың шоқлығына қойылған басы былқ-сылқ етеди.

"Өлип калды ма?", деген ой жүрегине ништердей қалалды.

"Хәкимкул! Хәкимкул!" Мойнындағы гүре тамырға қолын басты. "Дүрс-дүрс" етип соққан жүрек сестин қоллар аркалы анлағандай болды.

Көп өтпей саўаш токтады. Шегингенлерди куўыўға хәмир болмады. Кум иши кәўип-кәтерге толы, ол жерде суўсызлық пенен душпан күтип турар, оның үстине талай саўашларды бастан кеширген жүзбасы яўмытлар жаралы болған руўласлары менен өлген туўысканларын таслап кетпейтуғынлығын, айланып келип келиссөз жүргизип, питим дүзиўге хәрекет қылатуғынын билер еди.

Өз атын байлап, оған сары атты косаклаған Бектемир әскер менен атланыста бирге жүретуғын тәўипти излеп тапты. Душпан кайта шабыўы итимал, деген кәўип пенен орта жерге жаралангандарды топлап, тәўип олардың жараларын танып атырған еди.

Бектемир аттан көтерип түсирген пайытта, Хәкимкул ыныранды. "Тири, тири екен!" Бектемирдин жүреги шәўкиллеп сокты.

Хәкимкулдың жарасы оншелли аўыр емес кусады. Оң қолы шығанактан төмениректен, саўыт жаппаған жерден шабылған, сүйек сынған, тамырлар зақымланған, тек териге асылып тур. Ат жалында етбетлеген Хәкимкулдың желкесине қылыш урылғанын Бектемир анық көрген еди, Алла жарылкап, саўыт пенен дубылға корғапты, айтарлықтай зақым келмеген, соққы жүдә күшли болған болса итимал, хүўшынан кетипти.

Хәкимкулдың тири калғанына куўанғаны менен, өкинишли жағы да бар, ол да болса мәгар он қолы кайтып қылыш услаўға жарамаў итималлығы еди.

Жарасы байланып, хүўшына келген Хәкимкул биринши тәўипти, екинши достын көрди.

— Қолым пүтин бе? — деди ол аўырыўдың зарпын кайтарыў ушын берилген апыйынды суў менен жутып атырып, тәўипке.

— Пүтин улым, пүтин.

— Қылыш тутыўға жарай ма?

— Алла биледи улым. Алла биледи.

Бул еки ушлы жуўап Хәкимкулды хаўлықтырды.

— Пүтин бе өзи? Ол саўалын кайталады.

— Пүтин, пүтин, жарасы питип кетеди, бирак айлап, жыллап даўаланыў дәркар.

Ләшкер саўаш майданынан шегинип, корғанысқа қолай орынға бекинип, сол жерде түнеўди шешти. Кешкурын елшилер келди. Өлилер менен жараларларды кайтып беретуғын, оның есесине Акмәмед сардар он мың кой төлейтуғын болды. Питим дүзилди.

Қослар тигилип, әскер аўқатланды.

— Не болды өзи, бәри түс көргендей бир заматта... Ўакыя калай болды? Көбиси ядымда жок, — деди Хәкимкул.

— Аз ғана саўалып, хәлленип ал, бәрин айтып беремен.

— Менин берген садағым кәне? Окланында көринбей ме?

— Ол жок. Оны душпанға жолладым. Әжел оғы болып желкесине кадалды. Солай етип, сени өлимнен аман алып калды.

— Рас па?

— Рас.

— Якшы, барлығын кейин айтып бересен.

Ләшкер бир хәпте жол жүрип, аўылға жетип келди. Өлгенлер де, жараларлар да бар еди.

Көп узамай Хәкимкул аякка турғаннан кейин, жүзбасыдан руксат алған Бектемир Хәкимкул менен аўылына кайтты. Атларды желдирип отырып, салтанат пенен кирип келди. Досты сары атта, ердиң басында окланы, белинде қылышы, шүберек пенен танылған он қолын мойнына аскан, жанында Бектемир... Олар жаўынгер, олар жеңимпаз еди. Оларды жеңимпаз сыпатында күтип алды.

Хәкимкул жол бойы не ўакыя, қандай халат болғанын, өзин нак өлимнен ким куткарғанын ийнесинен, сабағына шекем билип алды. "Тири болсак бир төбе, өлсек бир шукыр", деген серт орынланды. Ол достынан миннетдар еди, аралары бурынғыдан бетерирек жакынласты. Нөкерликке бир жағынан Бектемир ушын кеткен еди. Бир жағынан... ол тәрепи еле айтылмаған сыр болып тура турсын.

Ўакыяны еситкен Хәкимкулдың ата-анасы Бектемирге шексиз миннетдар еди, оны билдирмек ушын боталы түйени саўға етип, есигине байлап кетти. Бектемир саўғаны ала алмайтуғынын айтып, куданың зарын қылса да Хәкимкулдың әкеси турып алды. "Алып кет, дослық сатылмайды, мен тек дослыкка хәм нөкерлик сертине садық калдым", деп айта алмады. Боталы түйени досты Журынбайға атады.

Бектемир саўаштан аман-есен шыққанына, оның бир жери тырналған да жоқ еди, достын қуткарғанына, бәринен де бетер Зулқумарды көретуғынына қуўанышлы.

Көп өтпей Зулқумар менен ушырасыўдың жолларын қыдыра баслады. Аўыл қызларының суўатқа баратырғанын көрди. Акыры, Зулқумар да суўға барса керек. Оны суўатта гезлестириў мақсетинде хәр күни ат суўғаратуғын әдет шығарды. Бир топар қызлар менен суўға барған Зулқумарды көрди. Қызлар менен сөйлесип, күлисип, дәлкеклесе де өзиниң унаткан, сыртынан ашығыў-бийкарар болған қызына тис жарып, хеш нәрсе айта алмады. Көзлер ушырасты. Зулқумар төмен карады. Нәзерлер екинши мәрте гезлескенде бирин-бири түсингендей болды. Бектемир: "Мен сени жақсы көремен Зулқумар, суўға жалғыз өзин кел", дегендей болса, Зулқумар: "болады, келемен" дегендей еди.

Пурсаты келип, Зулқумарды суўатта жалғыз ушыратты. Қырмызы ренли шатыраш көйлегиниң жағасы зер менен нағышланған, бурымлары өрилип, артқа тасланған, хәр козғалғанда шашбаўға тағылған гүмис теңгелер нәзик ғана шынғырлар еди. Көкирегинде кос өсикше әдеўир үлкейип көзге түсип қалған, көйлегин көтерип турыпты. Бектемир "Зулқумар", деп билегин услаған еди, қыздың нәзик денеси, "дир" еткенин сезди.

— Ой, қолымды аўырттың? Жибер қолымды, — деди уян даўыс пенен қыз.

Сонда барып, жигит өзинин полаттай қатты бармақлары менен қыздың нәзик билегин қысып жибергенин аңлады.

— Зулқумар, мен... Изинен ылайықлы сөз табылмады.

Қыз батылланды.

— Не айтпақшысыз?

— Мен жақсы көремен...

Қыз күлимсиреп, төмен карады. Бектемир тартыншақ деп ойлаған еди.

— Нени жақсы көресең, Бектемир аға?

— Сени жақсы көремен, Зулқумар.

— Қойш, — деп төмен карады. Мен де жақсы көремен, деп айтпады.

"Қойш", деген сөзге мухаббатқа мухаббат пенен берилген жуўап та, наз да, жас қыздың ийбеси де жәмленген болып, оны жигит өз денесинин хәр бир ағзасы менен түсинди.

— Енди қолымды жибер, Бектемир аға. Биреў көрсе уятты, — деди Зулқумар.

— Кашан гезлесемиз, — деди жигит колы босағаннан соң ийнағашын ийнине қойып атырған қызға.

— Дийдар несип еткен күни, — деди қыз сынғырлап күлип.

Соң ийнағашы теңселип кете берди, жигит изинен карап калды.

Пурсатын таўып, бир неше мәрте пинҳамы ушырасты. Бир-бирине узақ тиғилиўлер, тартына-тартына сөйлесиўлерден артық иске кол урмады. Бир сапары Бектемир Зулқумарды кушағына тартып, сүймекши болған еди. Зулқумардың: "Асықпа аға, хәр нәрсениң ўақты-сааты бар, хәзир еркимди берсем, оннан зорырағын талап етесиз деп қорқаман", деген сөзи жигитти иркти.

Бектемирдин кететуғын пайыты шамаласканында, Зулқумар менен ушырасып, ўәдени бир жерге қойды. Келеси гүзге нөкерликтен биротала қайтады, болмаса бес-алты ай мүддет алып келип Зулқумарға үйленеди, оған шекем Бектемирдин анасы барып қыздың ата-анасы менен сөйлеседи. Кулласы, Зулқумардан кеўли ток болған Бектемир хошласыў ушын Хәкимқулдың үйине кирди.

Еле жаралары жазыла қоймаған Хәкимқул гилемниң үстине төселген көрпешеде жатыр, жүзинде рен жоқ, динке енбегени көринип турар, бирақ кеўли сергектей көринди.

— Жағлай калай Хәкимқул. Барлық яўмытты бир өзин айдағандай жатысына кара, — деп хәзиллеспекши болды.

— Енди нөкерликке жарамасам керек. Тәўип айтты: "сүйек питер, жара жазылар екен, бирақ үзилген тамырды жалғаўдың илажы жоқ қусайды. Шамасы енди биз Хәкимқул шолақпыз, жора, — деп күлмекши еди. Келистире алмады.

— Қапа болма, өзиң айттың ғой жазылмайтуғын жара болмайды, деп.

— Бәрибир батады. Мине, сен кетип баратырсан, тағы атқа минип, керек болса, қылышыңды қынынан суўырасан. Ал, мен-ше? Енди мен кимсең— Хәкимқул шолақпан.

Бектемир оны калай жубатарын билмес еди.

— Мен хошласыўға келдим, — деди акырында. Ертең жүрежақпан. Саған айтажақ пинҳамы гәпим бар еди.

— Қандай гәп екен ол, пинҳамы айтылатуғын. Айта бер, бул жерде бизден өзге хеш ким жоқ.

— Сеннен жасыратуғын пинҳамы гәпим жоқ, бирақ өзге қулактын еситиўин калемеймен. Сен менин достымсан, сенин менен Журыннан баска туўысканым да, сүйенерим де жоқ. Айтажағым: мен Зулқумар менен ўәделестим. Келеси гүзде нөкерден я биротала, я бирер жыл мүддетке қайтаман. Қыз күтеди. Сөз берди. Ендиги жағында Зулқумарға өзин көз қулақ болып турасан, достым.

— Қойды бөриге тапсырмакшымысан сонда? Я Баршынның синлиси бар ма?

— Ойынды кой, мен расын айтып атырыппан.

Хәкимқул негедур үнсиз калды. Достынан жүзин бурып дийўалға карады. Жылап атырғандай еди. Бектемир оны жарадарлығына, хәлсизлигине, саптан қалғанына өкинип атырғанынан шығар деп ойлады.

— Якшы, — деди әлленемирде Хәкимқул. Даўысы өлимсирең еситилди. — Якшы, исене бер, мен Зулқумарға көз қулақ боламан, достым.

Хәкимқул бул сөзлерди айтарын айтса да ишинен қан жылар еди. Өзиниң Зулқумарды қаншелли жақсы көретуғынлығын, керек десе жанын да аямайтуғынлығын, бул сезим дослықтан да жоқары туратуғынлығын хәзир сондай терең түсинген, бирақ Бектемирдиң алдында шарасыз қалды. Себеби, ол дос, балалықтан жан досты, оның үстине өзин өлимнен қутқарған, "тири болсақ бир төбе, өлсек бир шуқыр" деген жаўынгерлик серттиң биринши мәрт орынлаўшысы, оған "як, мен оған көз қулақ бола алмайман, себеби, мен өзим оны жанымнан артық көремен, достым", деп айта алар ма? Хәзир ол урыстан аман шыққанына өкине баслады. Зулқумардан айырылыўдан көре лашым саўаш майданында қалып, оны Бектемир алып келсе, Зулқумар маған ашынып жылар ма еди, ким билсин, деген ой келди. Бәри бир еки жолдың бирин таңлаўға мәжбүр еди, бири дос, екиншиси пинхамы ашығы болған Зулқумар атлы қыз. Енди он сегиз жасты толтырған өспирим жигит ушын қайсы бирин таңлаў хәм өлим менен барабар сыяқлы туйылды. Дәслепкиси: дослықтан ўаз кешиў, серттен ўаз кешиў— өлимнен жеңиллирек пе? Келесиси, дүньядағы ең гөззал, ең әлепли, ең нәзик, ең аққеўил, қулласы бойынан өзи излеген барлық жақсы нәрселер табылатуғын, басқаны билмейдиғаны, Хәкимқул ушын солай, Зулқумардан ўаз кешиў, хәттеки ең жақын досты ушын болса да, әжелден ансат деп болар ма еди?

Аз ғана пурсатта бул хәдийселерди ақыл тәрезисине тартып отырыўға имканият бар ма?

— Онда мен жүремен, — деди Бектемир ақырында. Саған исенемен, достым. Жараң жазыла берсин, қыпшақтың мине деген қызын сайлап әперемиз. Зулқумардан да сулыўын.

Соңғы сөз бенен Бектемир Хәкимқулдың канлы жарасына дуз сепкенин билмеди. Көп етленбей үйден шықты.

Көнлин бир жерге жәмлеп атланған еди. Әскерликте де жатса, турса ойында Зулқумар менен Хәкимқул еди. Бир жылдың өтиўине асықты. Субхан жүзбасы менен сөйлести. Жүзбасы Бектемирдей мәрт жигитлерден айырылып қалыўды қәлемес, деген менен аўызша шәртнама бир жылға дүзилер, әскер аўырса, басқа жағдайлары болса нөкерликтен ықтыяры менен кетиўге хақылы еди. Жүзбасы ойлап көриўди айтты. Жигит те жик-жаппар болып жабыса бермеди, бес-

алты ай үйлениўге руқсат алса, соң Бухараға Зулқумарды әкелсе де болар, деген қыялға барды.

Бәхәр пайытында әмирге қыстаўлы хабар келди. Акмәмед сәрдар төлейтуғын он мың қойдың қалғанын әкелиўге барған нөкерди өлтирип, тағы бас көтерипти. Дәрьяға жақын жердеги бир неше аўылларды шаўып, малын олжа, адамларын бенде етип, алып кетипти.

Әскер дәрьядан өтип, Қарақумды нәзерге алып, жолға түсти. Бул сапары жер қайыстырған емес, бес жүз атлы еди.

Атлылар тез жүрис пенен қумның ишине кирип барды. Сәрдардың бул жолдан жүрип өткенине үш-төрт күн болып қалған, сол ушын оның изинен жетиў қыйын, деген менен жүсбасылар кенесип алып, куўғынды токтатпаўды шешти, сәрдардың жаўынгер атлылары көп емес, деген хабар алынды, оның үстине туткынлар менен олжа малларды айдаған атлылар тез жүре алмас еди.

Куўғыншылар қум ишине кирип барар, күн қызар, местеги суўлар тез таўсылар, суў дәркар еди, бирақ душпан излери олардың жақын жерлелигинен дәрек бергенликтен, "куўып жетемиз" деген үмит пенен алға тасланар, изге қайтыўды ойламас еди.

Шет-шебирсиз Қарақум сахрасының қайсы бир төбелериниң арасында әмир ләшкерине Акмәмед сәрдар қақпан қурып атырғанын жүзбасылар аңламады. Сәске пайытында нөкерлер өзлерин бир неше жүзлеген яўмыт атлыларының қоршаўында көрди. Көп өтпей саўаш басланып кетти.

Күшлер тең емес еди. Өткен сапарғы саўашта жеңиске ерисип, өзлерине көбирек исенип кеткенин әмир әскерлери кеш түсинди. Таланған маллар менен бенде етилгенлерди қутқармакқа келгенлердиң өзлериниң халлары жеңил болмайтуғыны көринип турар, саўаштан, қызғын саўаштан өзге жолды хеш ким көре алмас еди.

Қылышлар қыннан суўырылды. Саўаш басланды. Гә яўмытлар басым келсе, гә әмир нөкерлери басым келди. Атлар менен адамлар шөллен қыйналар еди, бәхәр қуяшы қыздырған қум иши жаҳәннемге айланды.

Душпан садағы ысқырып келип Бектемирдиң көкирегине қадалды. Полат саўыт полат салақтың пәтине төтепки бере алмады. Қолынан қылышы түсип кетти, көз алды қаранғыласып, басы айлана баслады. Көзин ашқанда пүткил әтирап: қызғыш қумлар да, бир-бири менен шайдай айқасып атырған атлылар да, көк-көмбек аспан да, шашыраған қуяш та, хәммеси бир ренге, қып-қызыл ренге боялған еди.

"Жараландым, аўыр жараланған болсам керек", деген ой қыялынан кешти. "Хәкимқул, Хәкимқул!", деп жан халатта қышқырды. Даўысын еситкендей досты Хәкимқул бул жерлерден жүдә алыста еди, оның үстине жарадардың даўысы сондай хәлсиз шықты, оны тап қасында

ийинлесип, ышкынып қылышласып атырған сапласлары да еситпеди. "Зулқумар", деп сыбырланды. Аттан түспекши болып бир аяғын үзеңгиден шығарды. Аяғы көтерилмес, мисли бес батпан тас байлап қойғандай аўыр еди, хәмеллеп көтерип, оң тәрепке қыйсайды хәм "гүрс" етип, аттан қулап түсти. Ат иркилди. Оң аяғы үзеңгиден шыкпады. Ат бир-еки адым атлаған еди, Бектемир өзин аттың астында көрди. Көп өтпей есин биротала жоғалтты.

Бул пайытлары яўмыт атлыларының қолы басым келди. Әмир әскерлери өлгенлер менен жараланған жаўынгерлердин қолға илингенлерин алып, изге шегинди. Кимдур Бектемирдин атының жылаўын тутып, атты айдап еди, аяғы зәңгиден шыкпаған адамды ат сүйремеди, орнынан қозғалмады, душпан бастырып келер еди, нөкер аттың жылаўын қойып, өз жөнине бас саўғалап кете берди.

Баскы тапкан әмир лөшкерин әдеўир жерге шекем қуўған атлылар изге оралып келип, саўаш майданында өлгенлердин саўыты менен қурал-жарағын алып, ойнаклап ийесиз жүрген атларды услап, жараланып, тири калғанларын тутқынлап, жараларын байлап, бенде етип алар еди.

— Атамырат, бери гел, гөр, бу оғлан дири ма? Дем аляндай дуйыллы, — деди мурты тәп берген жас жигит Бектемирдин үстине енкейип атырып алысыракта бир өлини тонап атырған қара сақаллы, жасы қырк-қырк беслерлеги енгезердей кисиге.

Атамырат тәўип еди. «Хазыр барян», деп даўыслады да өз иси менен бола берди. Жас жигит карап турмады. Жерде жатырған қылышты алды, ол еле канға боялмаған еди, "оғлан бегунах", деп ойлады жас жигит. Дубылғасын, кәмарын шешип алды. Аз ғана еркинлик сезген Бектемир терен дем алды. Жени шығанаққа келетуғын көзгенек полат саўыт шешилмеди. Ийин менен көкирек қәпесининң ортасына саўытты жыртып кадалған окжай оғы әдеўир терениреккe кирген бе, жуўғарала алынбалы, күш жумсап окты суўырып алыўға жас жигиттин жүреги даўамады, кан ренкинен коркатуғын әдети бар еди, соған карамастан аталас ағасы Атамырат тәўип оны атланыска ертип шықты. "Олжалы кайтасан", деп көндирди.

Тәўип келди. Саўыттың етегин көтерип жигиттин жүрек тусына кол салып көрди. Жүреги тез-тез урап еди. Тәжирийбели көзи менен октын қай жерге, канша тереңликке кадалғанын шамалады. Соң жүзине тигилди. Мурты жана тәп берген, саўаш майданында қулашын жайып жатырған, өзинин он сегизин енди толтырған Гелдимыратына мегзейтуғын жигиттин аянышлы тәғдири талай таланшылыкларда жаўызлыкларды көре берип, бершимек болып катып калған жүрегинин бир мүйешинде калғып атырған инсанға деген сүйиспеншилик пенен

мийримди оятып жиберди ме, ямаса "менин Гелдимыратым усындай халға түссе не кылар едим" деген бирер гүдик кеўлинде пайда болды ма, кулласы денели тәўиптин көзлеринде бир мәўритке ғана аяныш сезимлери, "жылт" етип өткендей болды.

— Әлини тут, бекем тут, — деди жанындағы жигитке хөктем даўыс пенен. Жас жигит хөктем даўыстан бир "селк" етип түсти де, Бектемирдин үстинде отырып алып мыклы пәнжелери менен билезиклигинен катты услап, бар күши менен басып турды. Тәўип жигиттин көкирегине казыктай болып қағылып турған садакты еки қолы менен услап жоқары көтерди. Ок алынбады. Бир-еки мәрте урынып көргеннен соң октың алынбайтуғынын билген тәўип белбеўинен өткир қанжарын суўырып алды.

"Жарадарды өлтирип кетежак", деген қыялға барған жигит бакырып жиберди.

— Йок, йок, кака! Йок!

— Бекем тут! — деди тәўип жай-парахат даўыс пенен. Жигиттиң жүреги жайына түсти. Атамырат өлтирмекши емес, бундай пикир оның қыялына да келмеген, тек атка артканда кесент бермеслиги ушын казыктай қакайып турған окты түбинен кесип тасламакшы еди.

Бектемирди өзиниң атына кеселеп артты. Өз атына минген өспирим атты жетекке алды. Оның аты Сапармырат еди.

— Дарт Сапармырат, — деди кара сақаллы тәўип. Кеўли көтеринки еди. Жаралардың аты олжа, өзи бенде болса, саўашта жараланбай аман аўылына кайтса, ол кеўилленбей ким кеўилленсин? Жигиттин жарасы онша аўыр емес, Атамырат тәўип буннан бетерлерин жазып, аякка турғызған.

...Бектемирдин қулағына қой-қозылардың маңырағаны шалынғандай болды. Көзин ашты. Кара үйдиң шанарағы көринди. Ортаға жағылған оттың түтининен қараўытып кеткен шаңарақтың түңлиги ашық, аржағында көк-көмбек аспан көринер еди. Тысқарыда қой-қозылар жамырасар, арасында анасын излеп бозлаған ботаның сести де еситилип турады. Капталлап жатпакшы болып сәл қыймылдап еди, көкирек тусы сондай шаншып аўырды, ерксиз ыңыранып жиберди.

"Мен аўылда қусайман", деп ойлады. "Бул жерге өзим келдим бе, я биреў алып келди ме екен? Мәгар Хәкимқул алып келген шығар? Ол жанында жок еди ғой, жараланған еди, аўылға өзим алып барғанман. Шанарақ бизиң үйдиң шанарағы, ол анық. Акыры қысы менен ортаға от жағылады. Отаў тигиў, оған ак кийиз жабыў анамның әрманы, қудай көлесе жана отаў тигиў тәтәрригин қылыў керек,

акыр Зулкумарды шанарағы карайып кеткен үйге әкелип болмайды. Анам кайда кетти екен? Көкирегим неге ауырады? Жараландым ба?»

Усы пайытта кара үйдин ергенеги салдыр етип ашылып кетти де, алды бурын майдалап өрилген бурымлар хәм қызыл тақыя, соңынан тобыкка түсетуғын қызыл көйлек көринди. Майда бурымларға тағылған гүмис хантеңгелер пинхамы сынғырлап кетти.

"Зулкумар! Зулкумар! Ол мени көриўге келген... Келипти". Бектемирдин жүреги шәўкилдеп кетти. Кең ашылған ергенектен түскен қуяш нурлары жигиттин көзин камастырды.

— "Зулкумар" — деди хәлсиз даўыс менен.

Даўысты еситкен майда бурымлы қызыл көйлек ийеси есикте токтап калды.

— Зулкумар?!

Қыз жуўап бермеди. Ортаға шөккен аз ғана үнсизликтен кейин Бектемир есиктеги қыздын:

— Эна!— деген сестин еситти.

— Зулкумар? — деди жигит сыбырлап.

— Эна! — деди тағы да сынғырлаған даўыс. — Банда гапиряр!

Даўысында қуўаныў ма, өкиниў ме, танланыў ма, қызығыў ма бәри шапырысып кеткен еди.

— Гөзел! Гөзел! Сен нами диян?

— Банда гапиряр, деян.

— Ол тарапта нами қыларсан? Геш бу яна!

"Не ушын оған урысып атыр? Менин анам ба? Тили баскашарак па?". Бул ойларды талқылап, паркына түсинемен дегенше, ергенекти тосып турған қызыл көйлек көзден ғайып болып үлгерген еди.

"Мен кай жердемен өзи?"

Бул саўалды Бектемир өзине қойды хәм жуўап таба алмады. Тағы шанаракка тигилди. Басынан өткен, есинде калғанларды санасынан бир-бирлеп өткере баслады.

Ләшкердин атланыска шыққаны, дәрьядан өткени, қум ишине киргени, дәслепки саўаш ядка түсти. Тағы қырынламакшы болған еди, көкирек кәпеси сондай етип ауырды, аз ғана ўақыт талыксып есин жоғалтып алды. Көзин ашып тағы да түтиннен карайған шанаракты көрди. "Жараландым", деп ойлады. «Аўа, саўашта жараланған едим», колын көтерип, көкирегин сыйпалап көрмекши еди, он колы өзине бағынбады. Сол колын әмеллеп көкирегине апарды. Ол жер алле нәрселер менен танылған еди. "Жараландым... Атган жығылдым. Соңынан не болды?" Ол жағы қаранғы еди, ядында калмапты, есин жоғалткан еди. "Оннан кейин не болған?". Бул саўалға жуўап изледи, бирақ анық жуўапты таба алмады. Оның орнына: "Мени бул жерге ким алып келди? Бул жер өз үйим бе? Анам неге

маған түсиниксиз тилде сөйледи? Мәгар мен уйқыда шығарман, түс көрип атырғандурман?" деген гүмилжи хәм шым-шытырық, биймәни пикирлер санасынан өтти.

Усы пайыт, сыртта ат оқыранды. Қандайдур бир темир менен соқлығысқан қола үзеңги шыңылдап кетти. Ер адам сапардан келип, атган түсип атырғаны мәлим болды. Көп өтпей еситилген хаял сести бул гүманды тастыйыклады.

— Гелдиз бе какасы, — деген сөзге жуўап болмады. Еситилип турған таныс дыбыслардан: жүйенининң салдырлысы, аттың шыдамсызланып айланыўы, тағы кандай да бир ат абзалларындағы қола, мыс, гүмис жабдықларының соқлығысыўынан ат ийеси атын жайластырып атырғанын Бектемир сезип атты. "Мен өз үйимде жатырыппан", деген исеним гүман астында кала баслаған еди. Сынғырлаған сес оның исенимлерин пүткиллей жокка шығарды.

— Қака банда гозини ашяр, гапиряр, — деди ашық хәм гирбинсиз даўыс. Ол оңланар ми, яшар ми?

— Гөзел, нама бунша ғызыкмасан? — деди тонкыллаған хаял даўысы.

— Ғойбер, хатын, — деди ер даўысы. — Ғызыкса нами?

Бектемирдин жүрегининң тусы "шым" етип шанышты. Буннан бир неше күн бурын ысқырып қалалған оқ тағы кайландур ушып келип шаншылған киби талыксып кетти. Қыялында: "Мен туткындаман, мен бендемен, мен қулман! Зулкумар... Зулкумар" деген ойлар еди. Соң талыксып кетти.

Көзин ашканда дәслеп өз үйимнин шанарағы деп ойлаған, дүттен кап-кара болып кеткен шанарактың орнына кап-кара сакалды, соңынан кыр мурынлы кең пешананы көрди. Ол Бектемирдин жүзине тигилип отырар еди.

— Хе оғлан, нешик? — деди кара сакал ийеси жигитке карап. Көзлери өткир, бирақ кандай да бир аяныш яки мийрим менен бакқан сыяқлы туйылды Бектемирге. Бектемир үндемеди.

Үйдин ергенеги ашылып, ишке мол қуяш нурлары төгилди. Босағада қуяш нурларына малынған қызыл көйлек ийесинин майда етип өрилген бурымлары көкирегине түсип турар еди.

— Қака, ол яшаярмы?

— Яшаяр, яшаяр иншалла. Геш, Гөзел, — деди кара сакал ийеси.

"Аты Гөзел екен. Мен Зулкумар шығар деп алжасыппан". "Өзи де гөззал екен".

"Мен туткындаман. Бендемен. Зулкумар жок енди маған". "Не қылыў керек". "Өлиў керек" деп жуўап берди бир даўыс. Өлиў керек. Туткында, Зулкумарсыз жасағаннан көре өлимди абзал көрди. Қайтип өледи? Бирер курал: канжар, садақ, қылыш, яки сүйеўли

турған найза жоқ па екен, деп көзи менен керегениң басын, соң төменди барлап шықты. Хеш бир тыйық көзине илинбеди. Дурыс, бенденің, урыста колға түскен туткынның жанына ким қурал илип, мине ал, деп қояр еди? Шанаракка тигилди. Егер өзин-өзи асар болса көтерер ме екен, деп шамалады. Соңынан өзин-өзи асыў пикири мақул келди де көзлери менен жип қыдыра баслаған еди, уўық пенен керегени бириктирип байлаған, жүнинен токылған дизбеде иркилди. "Көтерер ме екен? Көтермесе еки кабатлайман". Ойына келгенди дәрҳал иске асырыў максетинде орнынан турмақшы болып көрди, аўырыўдың зарпынан ыныранып жиберди. Әлленемирде аўырыў басылғаннан соң дәслеп аяқларын қыймыллатып көрди. "Қудайға шүкир, аяқларым саў екен" деген пикирге келди. Зилдей оң қолы орнынан қозғалмады, шеп қолы көтерилди хәм "салт етип" төменге өз-өзинен түсип кетти. Бектемир арасатта қалған еди. Туткында, бенде, күш-ғайрат оны тәрк еткен, керек болса өзин-өзи қурбан етиўге де димары жоқ. Өкиниш, ызаға шыдамай жылап жиберди. Моншақ-моншақ көз жаслары шекесинен сорғалап, басының астындағы жарғақ дастыққа тама берди, тама берди. Аўыр ойлардан талыққан санасы көп өтпей уйқы омманына ғарық болған еди...

Туткынлықта күнлер өте берди. Дәслепки ўақытлары өзин тиклеў түўе аўзына ийан апара алмас, қоллары ийкемге келмес еди. Көбинесе жигитти тәўиптиң өзи аўқатландырып жүрди. Енди Бектемир оның туткыны, ол туткынның хожайыны, тирилтсе де, өлтирсе де жигиттиң ерки қара сақаллы Атамырат тәўиптиң қолында еди. Хожайын атланып бир жақларға өз жумысы менен кетер, хожайынның хаялының да үй жумысларынан қолы босамаған пайытларда анасы: "Гөзел, бандаға аш едир", деп айтар, барлығын Бектемир еситип жатар, "Хуп, әже" деген сынғырлаған сестен кейин босағада қолына аўқат салынған ыдыс, суў қуйылған гүзе алған Гөзел пайда болар еди. Ол гүзе менен аўқатты жерге қойып, жигиттиң жанына дизерлеп отырып алар, соң қасықты қолына алып "ағзыңды аш" деген буйрықлы даўысы еситилгенде жортаға жумып жатқан бендениң көзи ашылып кетер еди. Гейде қыз негедур жигиттиң бетине тигилип, көзин ала алмай қалған ўақытлары болды. Қыздың қуяштай парлаған мухаббат толы көзлеринен жигит бир неше рет көзин алып қашып, нәзерин шетке алды.

Гөзел он бес-он алты жаслардағы, узын бойлы, сәўи талдай талдырмаш, хәр нәрсеге қызыққыш қыз болып, хожайини Атамыраттың Гелдимыраттан кейинги перзенти еди. Анасы менен әжағасы қызды жанындай жақсы көрди, оларға арқа сүйеген Гөзел ерке хәм еркин болып өсти. Ата-анасы ушын қызы еле киши түйилер, хәтте оның қыз екенин де гейде елестирмес, сол ушын туткын

жигитке, оның тәғдирине қызыксыныўына да олар артықша мәни бермеди. Екиниши тәрептен қызыкса не болыпты, енди Бектемир усы хожалықтың ерксиз мүлики, сол ушын оннан қаўипсинбесе де болады, оның үстине туткын хәлсиз, керек десе қасықты аўзына апарыўы мүшкил.

Туткында жасағаннан өлимди абзал көрген жигиттиң қәлбинде Гөзел хәр келген сайын өмирге, жасаўға деген үмит оянғандай болар, аўзына салған асын иштейленип жутар, оның жанынан кетпеўин қәлер еди. Ол Гөзелдиң келбетинде, күлкисинде, еркелик етип өкпелеўлеринде Зулқумарды көрер еди, ал Зулқумар жөниндеги ойлар жигитте жасаўға қуштарлық оятты.

Гүзге келип, Бектемирдиң жарасы жазылыўға қарады. Енди аўқатты өзи жей алады, өзине деген бурынғыдай ғамқорлық та қылынбас, ким әкелсе де, аўқатты есиктиң алдына қойып кетеди, ишкериге кирмейди. "Қашып кетпесин", деген гүман менен қараўыллаў да күшейди. Бир күни қара сақал тәўиптиң Сапармыратқа айтқан гәплерин еситип қалды.

— Барып темиршилен кисен алып кел, — деп тапсырар еди ол.

Солай етип, Бектемирдиң аяғына кисен салынды. Қара сақал кисенниң гилтин кисесине салып қойды. Бектемир қараўйден емин-еркин шығатуғын болды. Қолы қандай аўыр жүк болса да көтере алатуғын, тепсе темир үзгендей халға келди. Енди ол үй дөгерегиндеги хожалық жумысларына жегилди. Аттың ерин алып, от-жем береди, керек болса ертлейди, ертели-кеш келген малды қораға қамап, айдап шығарады, үйден аўлакка жумсалмайды, себеби аяқтағы кисен менен алыска бара алмайды, атқа да мине алмайды. Хожайын бир жаққа кетсе, қараўылы Сапармырат. Жақын келмейди, өзине де жақынлатпайды. Он адымнан жақынырақ жерге абайламай келип қалғойса: "дур, дур", деп қылышын қынынан суўырады, Бектемир де қарсыласып отырмайды. "Иркил" десе иркилип, "жүр" десе жүрип, "тур" десе турып, айтқанына көнеди. Гөзелди анда-санда көреди, солай тапсырылған болса керек, набада гезлесип қалса нәзерин төменге салады.

Қыс өтип, бәхәр келди. Аўыл коныс өзгертетуғын болды, үйлер жығылып, көш жолға шықты. Бектемир аяғындағы кисен менен көликке мине алмас еди, қара сақал оны да ойлап қойған екен, кисенди аяғынан шешип алып, қолларына салды. Жезленген түйеге минип, көштиң изине ере берди.

Төрт-бес үйли Атамырат тәўиптиң қәўими елден ерегирек жерге коныс басты. Бектемирге жана кәсип табылды. Енди ол тәўиптиң онлаған түйесин қараўыллайтуғын болды. Жезлеўли нар түйени

миниўге берди. Бирақ қолына урылған кисен алынбады, оның гилтин хожайыны атланыска кетсе де кисесинен қалдырмайтуғын еди.

Бектемир азып-тозып кетти. "Адам басына түссе лозакка да көнеди" дегени рас екен. Қолындағы кисен козғалса сылдырлап оның кай жерде екенин бәркулла паш етип турар еди. Жатса-турса ойынан алыста қалған Қыпшақ аўылы менен ўәдени бир жерге қойыскан Зулқумар бир заматка да шыққан емес. Бирақ илаж канша? Кус болса еди, қанатын қағып-қағып жиберип, ок жетпес бәлентке көтерилер еди, әлбетте бийиктен өзи туўылып өскен аўыл көринеди. Пәлпеллеп ушып Зулқумардың есигинин алдына конар, сон кисенлерин сылдырлатып: "Мен келдим, Зулқумар. Келдим", деген болар еди. Зулқумар қандай халатта екен? Сағынған шығар? Менин жоғалғаным хабары аўылға жеткен шығар. Мени өлди, деп Зулқумар жылаған шығар? Умытты ма екен? Жок, жок, умытыўы мүмкин емес, умытпайды. Жанында Хәкимқул бар.

Анасы менен Журынбайдан өзин излеп таўып, сатып алып кетеди, деген үмит жок. Олар бул таманларға келе алмайды. Бар үмити жан досты Хәкимқулдан. Туткынға түскен бенделерди туўысканлары көп алтын менен қуткарып алғанларын талай мәрте еситкен еди. Жыллар бойы көкиректинде азатлыққа шығыўдың еки жолы хаккында ойлап койды хәм соған үмит артты. Биринши Хәкимқул излеп келип, хожайын менен келисип, азат етиў итималлығы. Екинши қашыў. Қайтип қашады, қалай қарай қашады, не менен? Ол жағы өзине белгисиз. Дәслебинде үмит туўдыратуғын хәр қандай реже еки қолын байлаған, гилти хожайынның кисесинде пукта сакланып турған кисенге келгенде шексиз тенизде көтерилген бәлент толқынның желкесинде калқыған бир женил кайыктың жағыстағы түнерген жартасларға келип урылып шил-пәрше болғанындай набыт болар еди. Хожайынның теллеси тәнинен жуда етилгенде ғана гилт қолға кириўи итимал. Оны иске асырыў өмиримәхәл, ондай қылғанда да қәўимлеслери қарап тура ма? Қашыўға имканият бермейди. Ендиги жағында өлгиси келмей қалған, оған себеп дәслеп аўқат жегизиўге келген Гөзелди көрген пайытта тас қарангы көнлине хәлсиз нур киби жол таўып кирип алып, соңынан ныгая баслаған үмит, келешектен үмит болса керек. "Үмитсиз шайтан", деген ақыры.

Көп ўақыттан берли хәр күни дөгеректи дыққат пенен гүзетеди. Арка қайда, қубла қайда, қайсы жол қай таманға алып барады. Ким қайсы жерге барып келди. Жулдызларға қарап бағдарды аныклаўды Субхан жүзбасы қайта-қайта машқ еттирген. Егер сәти түсип бул жерден, яғный қуллықтан қашар болса қайсы атты минип, қайсы бағдарға кетиў кереклигин алле қашан аныклап алды. Қайшы қулағы жулдызды гөзлеген ала аяқ торы ат-хожайынның сүйикли аты. Оған

тийиўге болмайды, хожайын оннан айрылатуғынын билсе хеш егленбейди, егер қуўып жетер болса аяп отырмайды, онын үстине ат ийесинен өзгени жатыркап, жанына жолата бермейди. Қаракөк айғыр да есаптан шығады, өзи картаң, бираз шапса аксайды, тәўип оннан төл алыў ушын сақлап отырған болса керек. Буўрыл ат... Бектемир буўрыл буўданға минип қашыўды өзинше шешип қойған. Әзелден рени буўрыл болған ат минези тентек болса да жүдә шыдамлы келеди, азаннан кешке минип шапсаң харып-шаршаўды билмейди, деп жылқыманлардың айтқанын талай еситкен.

Қашыўға қолай пурсат туўыла бермеди. Бектемир де сабыр менен күтти. Күтпегенде илаж канша? Хожайын тез-тез гә кимгедур ем қылыўға, гә атланыска кетер, бирақ оннан пайда кем, кисенниң гилти тәўиттин қалтасында, онын үстине Сапармырат анлыўды кенде қылмас еди. Күн бойы бақыраўық нарды минип, түйелердин изинде болады, нар менен қашканда қайда барады? Атлы жигитлер адымын алты аштырмайды.

Қаракумның ортасындағы бес-алты отаўды мәканлаған аўылда күнлер дизбеги айларға, айлар жылларға жалғанып өтип бара берди. Қыпшақ аўылында емин-еркин өскен Бектемир, бул жерде нешинши гүзди қолында кисен менен күтип алмақта еди.

Жыллар бойы күтилген пурсат бәхәр селинен алдын болатуғын гүлдирмама шақмағы киби тосыннан, күтилмегенде пайда болып, жигитти есенкиретип жиберди.

Әдеттегише кас қарайып, аспанда жулдызлар көрине баслағанда пытырап жайылған түйелерди бир жерге жәмлеп, аўылға қайтыўдың тәәрригине киристи. Саўын түйелер кешкурын, салқын менен саўылар еди. Кешигип қалып, сөз еситпейин деген ой менен жеделлесип, астындағы нарды қыстаўға алды. Түйелер жайылып, аўылға бет алып, ман-ман басып келе берди. Усы пайытта сүрдеў бойындағы шок жантақлықта бир түлки буғып, ненидур анлып турар еди, тосыннан бир сур қоян секелек атып түлкинин алдында пайда болып еди, пайыт анлып турған сум түлки қоянды қақты да алды, қоян жаныўар бир ғана "быйк" етиўге үлгерип калды. Бектемир муртынан күлип бул ўақыяны өзинше жақсылыққа жорыды. "Мен хәзир жанағы түлкиден де хәлсизирекпен, қолым байлаўлы. Түлки қоянды сумлық пенен алды. Болмаса қуўып услай алмас, қоян түлкиден қашар болғанда еки секирип-ақ қутылып кеткен болар еди".

Күншығар төрепке қарап еди, жаркырап туўған шолпан жулдызын көрди. Әдетинше Зулқумар деп сыбырлады. Көп узамай аўылға келип жетти.

Бул не әжеп, хеш ким түйе саўыўға шыкпаған, қоралар ашылмаған, негедур хәр жерде шашылып атырған көрпе-төсек көзге тасланады.

Бектемир аң-таң болды. Аўылға не болған өзи? хеш ким калмағанға уксайды. Көшип кеткеннен аман ба?

Аўылдың курал көтергендей адамлары атланыска кеткен, хаял-бала-шаға менен Бектемирди караўыллаў ушын Сапармырат пенен Геллымырат калған еди. Олар да хеш жерде көринбейди, "жынк" еткен сес, хәттеки "тырс" еткен сеске үрип, аўылды басына көтеретуғын шәўкилдек ийтлер де инлерине кирип кеткен бе, калай?

Не болғанына түсинбеген Бектемир түйени шөктирип, коранын аўзын ашып жиберди. Түйелерди камады. Кайдандур басына: "кашыў керек, пурсат жетти", деген бир пикир сап етип келе калды. "Атлар кәне?" Кара айғыр менен тағы бир-еки ат казыкларында көринбес еди. Олар кайда кеткен? Ала аяк торы хожейиннин астында. Буўрыл кайда? Буўдан болғанлыктан малға, жылкыға минилетуғын буўрыл ат текли ахалтеке атларынан бөлек байланатуғын еди. Аткора таман жуўырды. Колына салынған кисенниң темир шынжыры бир-бирине соклығысып түн койнының тынышлығын бузар еди. Аткорага киргенде буўрыл ат сетем алып пыскырып койды. Егленип турмастан баканда илиўли турған терликти атка салып, үстине ерди кондырды. Бел айылды катты тартканда ат тенселип кетти, катты тартылғанын билип, аз ғана босатып байлады. Шам айылды тартып отырмады. Атты жетелеп, корадан шығарды да еки колы менен ерге асылып, атка ғарғып минди. Тебинип жиберип, хожайынның отаўы алдынан өте бергенде иркилди. Атган түсип, белдеўге байлады. Еки бастан тири жан көринбейди, жолда жегендей азык алайын, колыма илингендей курал бар ма екен, деп отаўға бас сукты.

Отаў мүликлери жайрап жатар, ала көленкеде курал-жарак та, азык болғандай бирер нәрсе де көзине түспеди. Тез кайтып шығып, хожайын отаўы менен катар тигилген өзи болатуғын кара үйге сүңгип кирди. Үстине хеш ким кирмейтуғынынан пайдаланып, хәрдайым берилген наннан бир тислем болса да аўыстырып каткан нанды жыйнап, ески дорбаға салып кара үйге жасырып койған еди. Кармаланып таўып алды да, мойнына илди. Енди шыға бергенде "Бектемир аға", деген сести еситип босағада калша турып калды. Солай еситилген шығар, деп ойлап тысқарыға карай кәдем баскан еди, даўыс тағы еситилди.

— Зулкумар!— деп жиберди Бектемир. Ол хәзир өзин мисли түс көрип атырғандай, яки өзге бир дүньяда жүргендей сезер еди.

— Бектемир аға! Каранғылықтан шығып келген сүлдер Бектемирди кушаклап жылап жиберди. — Мен Гөзелмен... ыссы дем жигиттин жүзин шарпып өтип, қымыз ишкен киби мәс етти. Жигиттин мойнынан кушаклап алған кыз өксип-өксип жылар, көз жаслары

Бектемирдин бөз көйлегинин жағасынан куйылып, денесин күйдирип барар еди. Бектемир хакыйкатлыкка кайтты. Көргенлери түс яки өзге дүнья көринислери емес, ал хәзир болып атырған ўақыялар екенлигин, аўылда кандай да бир кеўилсиз хәлийселердин болып өткенин аңлады.

— Гөзел, жылама карағым. Не болды өзи? Жылама, кәне айтып бер.

Гөзел солығын баса алмай жылар, арасында: ағам, әжем... яғый деп косып кояр, бирак үзик-үзик гәплерден Бектемир аныk бир мәни аңлай алмады.

— Мениң ўақтым аз, не болды, аныk айт. Мен куллыктан, сенин атаңның куллығынан азат болмакшыман. Мен өз елиме, өз аўылыма, мени күтип көзи төрт болған анама, сүйген кызыма кетпекшимен. Сен карсы болмассаң.

Бул сөзлерден соң Гөзелдин көз жаслары бурынғыдан бетер көлдәрья болды.

— Гетме, Бектемир ағажан. Мен ғоркарын. Гетме, мен сени соерин... Гетме.

— Гөзел, карындасым, карағым. Бектемирдин өзи де жылап жибериўге сал калды. Мен кулман. Мен сенин тенин емеспен. Түсин акыры, мен бул жерде калсам да саған колым жетпестен, айралык күйигине шыдай алмай өлип кетемен. Мени жибер, жөниме кетейин, карағым.

— Мен ғоркарын ағажан. Гетме... Яғый келди. Атамның кандары... Әжемни, Геллымырат билен Сапармыратты банда ғылды. Атларды алды. Мен бул жерге бекиндим. Гормеди. Чағаларны, ғызларны, уғланлар менен гелинлерди, мал-дүньени алды. Мени ғыдырмадылар, гормедилер. Мен сен ушын баринен гешерем, мени өзин билен әкет, ағажан.

Онын имканы жок еди, бирак Гөзел бийшара оған түсинбес, мәгар түсиниўди де кәлемес еди. Егленбекке пурсат тағы жок. Әтирапка кулак түрип, хәр жер-хәр жерде бенде етип алып кетилген туўысканларын жоклап жылаған хаяллардын даўыслары еситилди. Аўылда адамлар бар, Гөзел жалғыз өзи калмайды, деп ойлады.

Гөзел болса коркыныштан ба, яки Бектемирди шыннан сүйип калып, оннан ажыралыўды кәлемегенликтен бе, жигиттин мойнынан жазлырылғысы келмес еди.

Тутқын ушын бундай колай пурсат енди туўыла ма, туўылмай ма ким билсин. Оны колдан шығарып болмайды.

Жигит кисенлеўли колларын көтерип, Гөзелдин шашын сыйпады. Соң мойнына асылған колларды машакат пенен жазлырып, кыздың манлайынан сүйди. Кыз не болар екен, деп үнсиз калған еди.

— Хош бол, Гөзел карағым, — деди Бектемир өзин колға алып. Қатал тәғдир сенің менен мени тар әлемде гезлестирген еди. Мине, тағы ажыратпақта. Өмирден түнилген пайытымда сен өмирге қуштарлық ояттың, мени өз қолың менен аўзыма ас салып, аякка турғыздың, сен мениң туўысканым, туўыскан карындасым болып қалдың. Имканы болса сени өмирим бойы төбеме көтерип жүрген болар едим, әттең ондай имканым жоқ. Мени алыс жоллар менен машақатлар күтпекте, ол жоллардан аман өтип, гөзлеген мәнзилиме жетемен бе, жетпеймен бе, ол жалғыз Аллаға аян. Бул дүньяда ушырасыў тағы несип етпесе, таңла махшарда гезлесермиз. Хош бол, карағым...

Аттың дүбиринен жигиттин жөнеп кеткенин сезген Гөзел есикке умтылды.

— Гетме, Бектемир аға... Горкарын... Босағадан атлап шыкпады. Қызлық намысы иркип қалды. Мәўрити келип, паш етилген пинҳамы сыр еллерге таркап, тиллерде дәстан болыўын қәлемеди. Солығын басып, әтирапка қулақ түрди. Хәр жер, хәр жердеги отаўлардан ким улын, ким қызын жоқлаған хаяллардың даўысы тал-тал еситилер еди. Гөзелдин дәртлери көкиретине сыймай, толып кетти. Үйден жуўырып шығып, егитилип, жылай берди. Көз жаслары қызыл көйлегининң көкирегин сел-сел етти. Ағасын, анасын бенде еткен жаўға, көзсиз хәм жуўапсыз қалған мухаббатқа ызалы еди.

— Гелдимырат кака, Әже... — деген даўысы аўылдың арғы шети менен берги шетин жаңғыртты. Еситкенлер: «Атамырат тәўиптин қызы Гөзел аман қалыпты, Гелдимырат пенен тәўиптин хаялы бенде болыпты», деп ойлады. Қыздың коныраўдай хаўазын аўылдағылар жақсы таныйтуғын еди.

Бул ўақытлары ат үстиндеги Бектемир "мени дәрья бойына шекем баслап барады-аў" деп шамалап қалған жолға түсип, буўрыл атты шаптырып кете берди. Қолындағы қисен жөнинде ойлап та отырмады. Нөкерликте белине тағылған қылышка қандай үйренген болса, қисенге де сондай үйренип кеткен, жумыс ислегенде, ат ертлегенде, аўқат жегенде уста соққан буғаўдың кесент келтирмейтуғынындай әдисин тапқан, базда өзин қисен менен бирге туўылғандай сезген пайытлары да болған. Темир қазық жулдызын бағдарлап, жулдызды сол тәрепинде қалдырып, кумшаўыт жерлерде изинде шан-тозаң көтерип, алға умтыла берди. Көзге түспей, дәрьяға жетип алыўды ойлар еди. Көз алдында биймезгил жорткан жолаўшы, өзи уксаған түн урыларына гез келиўден сескенди. Алысырақта аттың пысқырғаны, туяқ дүбирлисин еситти. Дәрхал жолдан шеткериге шығып, кум төбени паналап турды. Шығыстан көтерилип киятырған ай адым-адым жүрис пенен асықпай киятырған бес-алты атлының сүлдерин жақтыртты.

Ара қашық болғанлықтан кимнин-ким екенин анық танымаса да, атлылардың арасындағы енгезердей бәлент биреўин "Атамырат емес пе екен", деп шамалады. Жүрегине ғулғула түсти. Олар әдеўир алыслаған соң жолға шығып, атты катты айдады. Ишинде "Атамырат болса изиме түсиўи итимал", деген гүман оянған еди.

Қудай жарылқап, алдынан түнги жолаўшылардан өзге ҳеш ким гезлеспеди. Тан атып, күн аркан бойы көтерилгенде ол еле ат шаўып келер, буўрыл жаныўардың тери бакайынан сорғалап турса да еле харыўды билмес еди. Бирден жүзине салқын леп урылды. "Дәрья, дәрья жақын", деп ойлады ат үстиндеги шабандоз. Бәлент төбешикке көтерилип, қолы менен көзин қуяштан паналап, әтирапқа нәзер салды. Күншығар тәрепте сәске қуяшының астында, кумлар ортасында ийретилген, таўланған дәрья полат қылыш киби жалтырап жатыр еди.

"Азаттан! Мен қул емеспен, азаттан!" Қолларындағы кисенге ғәзеп пенен тиғилди. Соң төбешиктен түсе баслады.

***

Бул ўақытлары атланыстан қайтқан бес-алты салт атлы таланған аўылға кирип келген еди. Аман қалған катын-қалаш бир жерге жыйылып алып дад салып жылар, бирли-ярым карт адамлар оларды жубата алмай әўере болмақта.

— Қака, — деп ениреп жиберди қара сақал Атамырат тәўипти көрген Гөзел.

Қака, әжемди әкетти, Гелдимыратты бенде ғылдылар... Көз жасы моншақ-моншақ болып жерге төгилди.

— Ким? Ким олар, биларсиңизми?

— Биламок. Атлылар гелди. Отовни таладилар. Атларни алды. Гелдимыратның элини бағлады. Сапармыратты бағлады. Әже...

— Қай тарапа гитти?

— Биламок. Мен отавга беркиндим.

Атлылар аттан түспей турып ойласты. Олардың гуманы алилерден, өзлерине жақын көўимнен еди. Бир карияны шақырып, жөн-жосығын сорастырып билип алды. Гуманлары дурыс шықты. Кария атлылардың қай таманға жол алғанын силтеди.

— Банди кани? — деп сорады әкеси қызынан. — Я олар бандини де әкиттими?

— Йок, банди сонра гелди.

— Гайда гетенини гормединғми?

— Биламок.

Бендени излеўге атлыларда ўақыт та, ыклас та жок еди. Акыры пүтин аўыл жаў колында бенде болып кеткен, аўылдың аксакалының

жалғыз улы оның ишинде болса, қолы кисенлеўли бир қулды излеў надурыстай көринди. Кисеннің гилти хожайынның кисесинде, атларды әлле қашан душпан алып кеткен, пияда я түйе менен кашса каякқа барар еди, қум ишинде адасып-адасып, шөллен, аштан динке-мәдары қурып өзи-ақ келер, болмаса жақын жерде буғып отырған шығар. Түйелер қамаўда, барлап көрген еди, түўел көринди. Екинши таманынан, еки жылдан берли хеш бир гүнасыз адамды кисенлеп қойғанына өкингендей болды. Жалғыз перзентиниң Бектемирге уксап душпанға бенде болғаны есине келгенде ерксиз "Гелдимырат" деп жылап жиберип, токпактай жудырығы менен өз манлайына салып қалды. «Гелдимырат!». Улының колына кисен салып атырған әжептәўир бәдбәшер адамлар көз алдына келди. Гелдимырат "кака" деп жалынышлы нәзер менен әкесине типлгендей болды. Бектемирди жыллар бойы кисенде саклағанына, оған бир мәрте хәм жаксы сөз айтпағанына өкинди. Акыры ол да Гелдимыратка уксап биреўдиң манлайындағы жалғызы шығар, оны айлар, жыллар бойы ата-анасы көзлери төрт болып күткен, я өлисин, я тирисин биле алмай әўлерсарсан болған шығар. Ишинен "мен хайўан екенмен, мен адам емес, жылкыман", деп тәкирарлар еди. Көз жасы жүзинен төмен сорғалап, сакаллары аркалы ерге тамды.

— Гөзел, — деди әлленемирде ат үстинде турып. — Мә, ал. Кисеннің гилтин шығарып қызына услатты.

— Бенде гелсе кишенин еш, ихтыяры озинде, дорт тарапы гыбла. Гыстанмаса мани гутсин. Әпиў сорарын. Соң атын тебинип, орнынан козғалды. — Гиттик!

Ол душпанлары тәрепинен бенде етип әкетилген хаялын, манлайындағы жалғыз перзенти, өзи өлсе мийрасхоры, изинде калатуғын туяғы, өмириниң даўамшысы болған Гелдимыратты азат етиўге атланды. Ол перзенти ушын жанынан кешиўге, егер қолында болса әлемниң жартысын перзентиниң басындағы бир тал әзийз шашы ушын ойланбастан берип жибериўге таяр еди.

***

Дәрьяның жағасына келген Бектемир төменге түсиўге қолайлы жер излей баслады. Гүз айы болғанлықтан, Әмиў жаздағыдай тасқын емес, суў әдеўир төменлеген. Он тәрепте, сәл өриректе қолайлы жер көринди. Сол жерге жетип, аттан түсти. Пияда, атты жетеклеп жаскадан төменге кетти. Ултанда ағып атырған дәрья кенарына жетпей турып, аттың жүўенин тартып, қус-тумсық ердиң басына беккем етип орады хәм суўға умтылған атты жылаўдан тутып, еркине жибермеди.

Узақ түн бойына тыным билмей шапқан буўрыл ат шөллеген, еркине қойса дәрьяның ылай суўына тумсығын басажак еди. Қызып турған ат суўығанша суўғарыўға болмайды, деген пикир менен тери басыламан дегенше иркилди. Үстинде бөз көйлек, бөз ыштаннан баска аўырлық еткендей кийими жоқ еди, дәрьяның ызғар лебинен тонайын деди. Жалан аяғына жумсақ шеге кум жағымлы тийди. "Жаныўар, хәзир дәрьяға түсемиз, екеўимизге Алла яр болсын", деп буўрыл аттың мойнынан шаппатлап қойды. Соң атқа женил ғана ғарғып минип, "шүў, жаныўар", деп тепсинди.

Дизесине шекем суўға түскен ат, ылай суўдан мийри канғанша ишти. Бектемир изине, жағыска карады. Хеш ким көринбеди. Қуллық шынжыры дәрьяның бийик жағысында калғандай туйылды. Алыслярда бозлаған инген түйенин сести еситилди. Енди оны Субхан жүзбасы айтқандай әжел оғы, яки бәлент-бәлент тентек толқынлар ғана азатлық жолынан қайтара алар еди. Құдайға шүкир, бийик жағыста Бектемирге қарата әжел оғын жоллаўға тайын турған душпан көринбейди, дәрьяда болса бәлент толқынлар жок, ол таўланып, өз еркинше аға берди.

Тәўекел қайығына минген жигит атты қыстады. Буўрыл иркилместен суўға түсип, харылдап дем алғанда жумсақ танаўы кус канатындай желпилдеп, жүзе баслады. Жүзбасы айтқан еди: "қыйын-қыстаўда дәрьяға ат салсан илажы болса шаўып келген ат суўығанша суўға салма, еглен, тери басылсын, соңынан суўға сал. Аўыр кийимди, саўытты, етикти шешип тасла, алтын басын аман болса, кийим де, саўыт та, етик те табылады. Соң ат жүзип баратырғанда үстинде отырма, хәлсирер болсан жалына асылып, капталлап жүз".

Көп өтпей жигиттин салмағы менен суўда аттың жалы көринбей калды, жүзбасының тағы бир айтканы ядына түскен Бектемир оң аяғын үзенгиден шығарып аттың саўрысына койды, шеп аяғын үзенгиге тиреди, аттың омыраў бети көтерилип, тезирек жүзе баслады. Көп өтпей аман-саў жағыска жетип алып, дәрьяның кумлак кайырына шықты.

Бәлент жағыска әмеллеп көтерилген атлы дөгеректи қырағы көзлери менен гүзете баслады. Алысыракта бағларға бүркенген аўыллар көринди. Аўыл сыртындағы атыздарда тенселискен ак жүўерилер, хәр жерде гүзлик бийдай егилген жерлер көк-көмбек болып көзге тасланады. Жақын жерден өзине дөнип турған көўип жоктай. Бул кимлердин аўылы? Дос па, душпан ба? Ол жағы еле намәлим еди.

Аўыл шетине келип, жол бойында отырған карияға сәлем берип, жөн сорады.

— Бул Ердана аўылы, — деди кария. — Бухара әмири пукарасымыз. Тилинен тәжик екенлигин анлады.

Енди кария кисеңге дыққат пенен карады.

— Уғлым қолыңа ким билезик салды? — деп ҳәзиллести.

— Яўмытлар.

— Өзи де гүмистен болса керек, шеңгириўге көзиң қыймай турған шығар, — деп қуўақыланды кария.

— Әлбетте, — деди Бектемир де бос келмей. — Бул билезиклер еки жыл бойы маған алтыннан да қымбат болып қалған ата.

— Бәрибир енди олар саған жараспайды. Анаў түтин шығып турған үй темиршиники. Бираз ҳәлекленсе де, ебин таўып билезигиңди шешип алар, бирақ оларды устаға саўға етиўге көзиң қыярма екен, балам, не дедиң?

Қуўақы ғарры екен, — деп ойлады бир неше жыллардан берли еркин ҳәзил менен қуўақы сөзлердиң не екенин умытып үлгерген Бектемир. Соң ҳәзил менен жуўап қайтарды:

— Бул алтын билезиклерим шешилген пайыт, темиршиге шын кеўлимнен саўға қыламан. Сөзиме исене бериң.

— Бәлки аш шығарсаң, жигит, солай ма? Ғарры әжиз көзлерин сығырайтып еле ат үстинде турған жигитке тигилди. Яки дәрьяның ылай суўына тойып алдың ба? Я яўмыт досларың қой сойып қонақ қылған ба, айт бала?

— Расын айтсам, бир тислем нан менен бир уртлам суў болса ақ демеймен.

— Ҳәзир, — деди кария. Соңынан лаўыслады.— Зумрад, ха Зумрад!.

Көп өтпей он жаслардағы такыя кийген қыз:— Не дейсиз ата? — деп таяр болды.

— Үйге кирип мийманға айран менен нан алып шық, қызым, — деп буйырды.

Бектемир ат үстинде турып айранды ишти. Арпа нанды жеп, ғаррыға рахмет айтты. Соң темиршиниң үйине қарай жол алды.

Зилдей кисеңлерден босаған қолы өзине жеп-жеңил сезилди. Ҳәлленген, шөлин баскан, қуллықтан азат болған жигит көп өтпей өз олжасы болған буўрыл атты желдирип, туўылған аўылы таман апаратуғын жолда баратыр еди.

***

Бектемирдиң дерексиз кеткенлиги ҳаққындағы хабар туўылған аўылына бес-алты айдан кейин мәлим болды. Алды бурын сыпсын-сыпсың гәп таркалды. "Отыз еки тистен шыққан сөз— отыз еки елге тарайды", дегени рас екен, ҳәптеге жетпей кишкене аўылда бул сум хабарды еситпеген адам қалмады.

Бектемирлин анасы жылап-сықлап, Ҳәкимқулға келди. Бир қолы бир қолынан қысқарақ ҳәм қыйсық болып питкенин есапқа алмағанда Ҳәкимқулдың саўашта алған жарасы жазылып, тик аяғына турған, ишқыста зериктиўлен не қыларын билмей аўыл арасында ат шаптырып жүрер еди.

— Қарағым Ҳәкимқул, сеннен басқа сүйенерим бар ма бул елде. Жоран Бектемирден хабар-атар жоқ, жүзбасы нөкерге аларда суўмаңлап ўәдени таўдай үйип кетип еди, өли-тирисин айтып, бир аўыз хабар бериўге жарамай отыр ғой, — деп жаўлығының ушы менен көз жасын сыпырды.

— Жылама, ана. Ҳәзир Бухараға атланаман. Барып жорамды таўып қайтаман, хеш ғам жемең.

Бул сөзлер жалғызының дерегин билмей сарсаң болған ана байғустың жарасына мәлҳам болды. Ҳәкимқулға ақ пәтиясын берип үйине қайтты. Ертенине Ҳәкимқул ес болсын деди ме, атына Журынбайды мингестирип, коржынына азық-түлик салып, Бухара жолына түсти.

Өзине жақын ҳәм таныс болып қалған, әмир нөкерлери жасайтуғын аўылға жетип барып, бир нөкердикине ат байлады. Таныс-билислери менен апақ-шапақ сорасып, билискеннен кейинги дәслепки сөзи Бектемир ҳаққында болды.

Анық бир хабар биле алмады. Бир нөкер: "Жанында едим, саўашта көкиретине оқ тийип, аттан жығылды. Өлген шығар. Биз басқы таўып, шегиндик. Жарадарлар менен өлилерди ала алмадық", десе, бир әскер: "ат аяғының астында жатырғанын көрдим, жаў келди, биз қаштық, өлилер де, тирилер де душпанға олжа болды", дейди.

Бул хабардың тақыйығын билсе сол билер деген ой менен Субхан жүзбасыны изледи. Табылған менен жүзбасы Бектемир ҳаққында сөйлесиўге заўқы болмады, Ҳәкимқуллың жүзбасыдан сорап анықлағаны: Саўашта Бектемирге оқ тийип аттан қулаған, анығырағы өлген болса керек, жансызлардан сорастырып көрген, яўмытлар арасында Бектемир атлы тутқынның бар екенлиги жөнинде олар дерек еситпепти, соған қарағанда Бектемир өлген.

Бул қайғылы хабардан есенкиреп қалған Ҳәкимқул Журынға сыр билдирмей аўылына қайтты. Жүзбасыдан еситкенлерин тис жарып айтпады. Келгеннен кейин де Бектемирдиң анасына не деп айтыўды билмей, есикти ишкериден илип, еки-үш күнге шекем жатып алды. Акырында бир шешимге келди: бир күн келип хакыйкат жүзеге шығады, деген менен "Бектемир өлген", деген хабарды айтыў Ҳәким-қулға, ал оны еситиў бийшара анаға аўыр, сол ушын "Бектемир жараланған, сөйтип тутқынға түскен екен, тез күнде әмирдиң

адамлары барып куткарып келеди екен", деген хабар айтпакка бекинди.

Бундай хабарды еситкен ана бираз жубанғандай болды, хәркалай "өлди" деген хабардан "тири, бенде болып түсипти", дегени әлбетте абзал еди, "кепин кийген келмес, кебенек кийгеннен үмит бар", бир күни улының аман-есен, бир аяғы аксак болғанда не болыпты, әйтеўир кушак ашып баўырына кайта оралыўынан үмитдар болып жасайды. Дүнья кең, онда жаксы адамлар да көп, ғәрип хаялдың жетим улына Алла шарапаты менен биреў саясын салар, деген ой ананың ғамгүн көкирегин тәрк етпеди.

Солай етип, ўакыт өте берди.

Бектемирдиң аман-саў оралыўына исенген екеў — биринши — өз анасы, екиншиси — Зулкумар еди.

Сум хабар оны есенкиретип таслады. Ойын-күлки, хәзил-дәлкек пенен иси болмай калды. Бирак Бектемир бенде болып, туткынға түсипти, дегенге исенбес, мәгар кумлар ишинде жалғыз өзи адасып калған, жаксы адамларға гезлесип, бир күни аўылға, Зулкумарға жол таўып келетуғынына исенди.

Арадан жыллар өтти. Бир күни Хәкимкулды әкеси шакырып алды.

— Балам, — деп сөз баслады бай. — Зулкумарда кеўлиң барын бурын кулак-кағыс еткен едиң. Оны жоран айттырды, аўыл-ел той болатуғын мәўсимнен де хабардар еди. Халықта гәп бар: "Кызды ким айттырмайды, кымызды ким ишпейди", деген. Билемен, Бектемир бирге өскен жоран еди, илаж канша. Өлмектин изинен өлмек жок, — деп гәпти алыстан баслады.

Хәкимкул Зулкумарды жанынан артык көрер еди. Жорасы Бектемир менен ортада "тири болсак бир төбе, өлсек бир шукыр" деген әскерлик серти бар, оны Бектемир бир мәрте орынлап, Хәкимкулды өлим тырнағынан алып калды. Бул сертти орынлаўға Хәкимкул таяр еди, бирак керек ўакыт, керек пурсатта ол достының жанынан табылмады, мине, енди оның тәгдирин белгисизлик пердеси тосып турыпты. Зулкумарға көз-кулак болыў, "канатлыға кактырмай, тумсыклыға шокытпай" асыраўды досты исенип тапсырған еди, ол болса...

— Як аға, як, мен ондай кыла алмайман акыры.

Ол әке сөзин артык тынлаўға такат етпеди. Өжиреден атлығып шыкты.

Арадан жыллар өтти. Бектемирдин тири кайтыўынан адамлардың үмити үзилген, тек еки адам ғана оның өлгенине исенбеди. Оның бири — Бектемирдин байгус анасы болса, екиншиси — Зулкумар еди.

Садык досты Хәкимкулдың да үмити үзилди. Оны сезген әкеси Зулкумардың үйине жаўшы жиберди. Кыздың ата-анасы тәгдири белгисиз жигитти күтиўден шаршаған еди, кызының ертенги күнин ойлап, узатыўға келисим берди.

Енди Зулкумар менен сөйлесиў калған еди. Женгелери кызды Хәкимкул менен онашада ушырастырды.

— Мен исенбеймен. Бектемирдиң өлгенине исенбеймен, — деди кыз.

— Өлимге шара жок, — деди Хәкимкул басын көтере алмай. — Ол өлген. Мен Субхан жүзбасыдан анығын еситкен едим. Бектемирдиң анасын ойлап, хеш кимге айта алмадым. Бул сырды хеш кимге паш кылмай ишимде сакладым, каншелли аўыр болғанын билсең еди. Оны биринши болып еситкен адам өзиң боласаң, Зулкумар.

Кыз бир заматка үнсиз калды. Соң ийинлери селкилдей баслады.

— Жылама Зулкумар. "Бизлер бахытлы боламыз" деп айткысы келди. Бирак бул сөзлердиң орынсыз екенлигин сезип, үндемеди. Кыз сүйеў көрип Хәкимкулдың ийнине бас койды, төгилген көз жасы Хәкимкулдың ийнин сел-сел етти.

Хәкимкулдың үйлениўи Бектемирдин анасының кеўлиндеги соңғы үмит сабакларын үзип жиберди. Жалғызынан кейин бул жакты дүньяда жасай бериўден зерикти ме, улының күйгинен бир-еки жыл ишинде шөгип калған ана, болмаса жасы енди ғана кырктан аскан еди, азғана төсек тартып, көп узамай Алланың аманатын тапсырды. Хәкимкул бас болып, Журынбай менен бирге табытын көтерип, ата-бабалардың мәңгиге тынышлык тапкан соңғы мәканы болған кара топыракка жерледи. Оннан берли де бес-алты айдың жүзи толған еди...

***

Үйде — қадирдан анам, аўылда — Зулкумар, Хәкимкул менен Журынбайды көремен, деп асыккан Бектемир азып-тозып, ат арытып геўгим пайыты аўылға кирип келгенин хеш ким елестире коймады. Бектемирдиң кайтып келетуғынына исенген ең соңғы адамы анасы әлле кашан топыракка араласкан еди.

"Анам мени күте берип, көзи төрт болған шығар. Бәлки көрген пайыт танымай да калар", деген ой менен атты өз мәканына бурды. Анасының тиккен кара үйи көзине оттай басылды. Анасы көзге түспеди. "Бәлки ишкериле шығар" деген ой менен аттан түсти. Кора бетте биреў каранлап көринди. Ол Журынбай екен. Ат байлап атырған адамға карап калша турып калды. Бектемир артык шыдамады.

— Журын! Нетып турсаң, танымадың ба?

— Бектемир! Бектемир! Тиримисең достым!

Журынбай жуўырып келип Бектемирди қушақлап алып өкирип жылап жиберди. — Мине, тири екенсең! Келдин! — Куўанғанынан гә күлер, гә жылар еди.

— Анам неге көринбейди? — деди Бектемир шыдамсызланып. Кеўлинде: «биржакка кеттимекен», деген ой пайда болды.

Журынбай жылағанын токтатып сам-саз болып қалды. Соң атам заманнан киятырған каракалпақлардың дәстүринше кос бүйирин таянып "ўай-ўай" салып, қара үйге қарай жүре берди.

Бектемирдиң көкирегиндеги питип кеткен жаранын орны шым етип шаныишты. Тенселип кетти. Жыгылмады.

Журын қара үйге кирип ўай-ўайды салар, "анамыздан айрылып қалдық, жоражан", деп жер тепсинип жылар еди.

Бектемир әлленемирде өзине келди. Өлим аўзынан аман қалып, қуллықтан азат болып, босанды дегенше жетиўге асығып, дийдарына зар болып келген анасы бул жарық әлемде жоқ еди. Көкирети өксикке толып кетти, көз жаслары тамағына тығылып, дем алыўы қыйынласты. Ерксиз түрде көкиректеги өксик, дәрт-қайғы даўысы менен бирге тамағынан атылып шыққандай болды. Бектемирдин "ўай-ўай"лаған даўысы аўылдын арғы шети менен, берги шетине шекем жетип барды. Еситкенлер: "Ким биймезгил каза етти екен", деп даўыс шыққан таманға жетиўге асықты.

Даўысты еситип, Бектемирдиң үйине келгенлер: «Ийманлы болғыр, бул үйдиң баласы да, анасы да, әкеси де әлемнен өткен, даўыс шығарып турған екеўдиң бири шанарақка ийелик етип қалған Журынбай жетимек, онын жанында жер тепсинип жылап турған ким екен?»— деп хайран болды. Көп өтпей Бектемирдиң келгенин билип алды. "Бектемир келипти, Бектемир тирилип келипти, Бектемир тири келипти", деген гәп аўылға таралып, демде үлкен-киши жыйылып қалды. Журынбай бир қойды сойып, садака таркатты. Жигиттиң тири келгенине қуўанысқан аўылласлары анасының казасына кеўил айтып: "Әке-шешесин белине байлап жүрген хеш ким жоқ", "Өлмектиң изинен өлмек жоқ", дегенге уксаған сөзлерди айтып, тәселле қылды. Бектемир аўылласларының ишинен биреўди қыдырар, хәрким келген сайын "сол емес пе екен", деп жүзине тигилер, бирақ оны ушырата алмас еди. Кырсығына адамлар да тап келисип қойғандай ол адам хаккында тис жарып хеш нәрсе айтпас, онын орнына Бектемирдиң калай колға түскенин, калай кашып қутылғанын сорап, гәпти басқа таманға алып кашар еди. Сол ушын да Бектемирдиң кеўлине: "ол

да өлди ме екен, аўыр болмасын, деп айтпай атырған шығар", деген гүманлар келе баслады хәм "пәленше қайда" деп сораўға коркты.

Аўыр жатарда адамлар тарқасты. Иште сақлай бериў қыйын еди. Акырында Журынбайдан сорады.

— Журын, Хәкимқул көринбеди. Тири ме?

— Тири, — деди Журынбай кемсалыйқалаў етип.

— Онда неге келмеди?

— Еситпеген шығар. Я бир таманларға кеткендур, ким билсин?

Бул жерде бир лийкин бар екенин Бектемир сезгендей болды. Бирақ, жол жүрип талыққан, мүсийбеттен есеңкиреп қалған жигит, "өз үйим — өлең төсегим", деп өзинин қара шанарағында бир пурсат тынығыўды мақул көрди. Зулқумар хаккында Журыннан негедур хеш нәрсе сорамады.

Хәкимқул тез арада Бектемирдиң аман келгенин еситкен еди. Есеңкиреп қалды. Не қылыў керек? Алдына кеширим сорап барсын ба? Бектемирге не дейди? Болар ис әлле қашан болған, бояўы сиңген. Айтарлық гәп қалмаған.

Хәкимқул Бектемирге көринбеўди шешти. Атасының хәўлисин бекитти. Зулқумардың үйден тысқарыға шығыўын қалаған етти. Өзи де шықпады.

"Елдиң аўзын тыймаға елли қары бөз керек", дегенлер хақ гәпти айтқан екен. Журынбай Бектемирден болып өткен ўақыяларды қыпсалағаны менен, аўыл-ел жасыра алмады. Хәкимқул достының Зулқумарға үйленгенлиги хаккында хабар жигитке анасы өлгени жөниндеги хабардан жеңил тийген жоқ. Еки-үш күн үйинен шықпай жатты. Хәкимқулды, Зулқумарды көриў имканиятын қыдырмақшы болды, бирақ бул ойдан бас тартты. Бектемир ушын олар енди жоқ, өлип кеткенлер катарына өткен, татлы балалықтың еске түсириў-леринде ғана қалған еди.

Бир хәптеден соң анасы менен әкесинин қәбирин соңғы мәрте зыярат қылған Бектемир аўыл менен биротала хошласты. Енди оны балалығы өткен кишкене аўылда услап туратуғын хеш нәрсе калмаған еди.

Анасы "балам келгенде кийер", деп аршасында сақлап жүрген бир катар кийимлерин кийип, яўмыттардан олжа қылған буўрыл атты ертледи.

Бектемирдиң кетпекши екенлигин сезген Журынбай келип зәнгиге асылды.

— Алыска кетпекшимисең, Бектемир?

— Шөлде өскен канбакты талай көргенсең, Журынбай. Самал калай есе, сол таманға жумалайды. Биз де енди "Көшеримди жел билер, конарымды сай билер" деген канбакка мегземиз, достым. Өзин

билетуғын ўақыялардан кейин бул жерде мени хеш нәрсе услап тура алмайтуғын шығар. Зулқумар менен Хәкимқулды хәр көргенимде ишимдеги күйиктен бир өлип-тирилгенимнен көре қайтып көрмегеним мақул. Сен не дейсең? Бул сораўға хеш кимниң, хәтте өзиниң де жуўап бере алмаслығын сезер еди. Сол ушын досты Журыннан жуўап күтип отырмай, сөзин даўам етти. — Енди менин жарық дүньяда Хәкимқул атлы достым, Зулқумар атлы қалынлығым жоқ, олар өтмиште қалған. Маған тийисли не нәрсе болса, мал да, үй де сеники достым. Балки, және дийлар несип етсе көрисермиз.

— Ондай деме, — деди кеўли бузылған Журынбай. Мәкан, үйи жоқ адамның тәғдирин өз басымда сынап көргенмен. Мәкан, мүлик сеники, мен тек оның қорықшысыман, достым.

— Як, енди оның ийеси сен, мал-мүликти жумса. Айткандай, жалғыз басың жүре бересең бе, үйленип ал.

— Үйлениў кашпас, көрермиз. Хәкимқулға айтар гәпин жоқ па? Ертең сораса не деймен?

Бектемир: — Енди оған айтар гәпим жоқ, — деп кесип айтты.

Журынбай менен жыласып, хошласып, атланды да аўылдан шығып, басы аўған таманға кете берди.

Нөкерликке қайтып бармады. Хәр кимниң жылқысын бағып жүрди. Үйленбеди. Арадан жыллар өтип жомартлық менен аты шыққан Қулшы бийдиң хызметине келген еди.

8

Тан ата сейисханаға биринши болып кирген Сейтмурат қорқыныштан көзи аларып, жуўырып шықты.

— Қулшы аға, сейис... сейис... деп тәкирарлап атхананы нусқап кояр, сейисханада демекши ме, я жоғалғанына бир неше күн болған Тағаберген сейисти айтпақшы ма ол тәрепи түсиниксиз еди.

Алламберген тан атпастан бурын атланып кеткен. Зыр жуўырып, бийдиң отаўына жеткен сақшы сум хабарды Қулшы бийге жеткериўге тартынып, бийдиң иниси Шақшақтың есигинде иркилди. Өзин әдеўир басып алған еди.

— Шақшақ аға, тез жүриң, сейисхананың арғытына биреўди асып кетипти. Тез жүриң.

Сум хабарды еситкен Шақшақ шапанын желбегей жамылып, отаўдан жуўырып-ақ шықты. Дөгеректеги отаўдағылар, Қулшы бий де бул хабарды еситип үлгерди. Бир неше адам тез арада жыйналысып, сейисхана таманға жол алды.

Атхананың төбесиндеги кесе ағашта Тағаберген сейис асылып турар еди. Тап қасында дийўалға сүйеўли зәнги турыпты. Үстиндеги кийими,

узын бойы, көгерип кеткенине қарамастан оншелли өзгермеген жүзине қарап ол адамның Тағаберген сейис екенлигине хеш ким гүман қылмады.

— Бийшара, бир бийхазар адам еди, — деди Шақшақ үстиндеги шапанын шешип, өлиниң үстине жаўып атырып. Өлимин де хеш кимге көрсеткиси келмеген шығар. Бәрине Торықаска жаныўар себепши болды, деп гуманланаман. Төлесинди өлтирген гүмансыз Тағаберген болса керек. Сол ушын қыйнаўлар астында хор-зар болғаннан гөре өзин аскан да қойған, және ким билсин, — деп сөзинин изин гумилжи етип қойды. Акыры бир неше қулақлар сейистиң сырлы өлиминиң себебин билгиси келип, хәр сөзди дыққат пенен тынлап турар еди-дә. Шақшақ оны дәрхал аңлап алды.

Сейистиң жаназасына Қулшы аўылының тайда-таяғы қалмай жыйналды. Мерекеде адамлар: «Жайы жәннетте болғыр сейис», «қой аўзынан шөп алмайтуғын», «бир бийхазар адам еди». «Келгени қандай пинхамы хәм елеспесиз болған болса, кетиўи де пинхамы болды», деп оның жақсы таманларын гүррин етип отырды. Қулшы бий мириўбет қылып, Тағабергеннин асабатын мойнына алды. Шығысы менен ата-тегин билмесе де аўыл адамлары сейисти соңғы сапарға өзлериниң ең жақын адамын узатып атырғандай, хүрмет пенен узатып салды.

Атхана дийўалына жақын салынған, сейис тири пайытында жасаған тар хәм пәскелтек ғана өжире босап қалды.

Бул хабар Төлесиннин өлиминде Тағабергеннің қолы бар деген гүман менен оны өзлериниң қолларына тирилей тапсырыўды талап етип атырған Қожамяр бийдиң аўылына жетип барған хәм көплеген гүман менен гудиклердиң туўылыўына, өшпенлилик отының лаўлап жаныўына себеп болған еди.

Арадан көп ўақыт өткермей, Абусайд араб бий бас болған бир топар адам Қожамярдың даўын даўлап, Қулшының аўылына келип түсти. Келгенлерди жыллы күтип алған Қулшы оларға арнап отаў тиктирип, қой сойып, конак қылды. Азанда миймандар Қулшының отаўына кирди.

Арғы ата-теги ерте заманларда Бухараны ислам динине енгизген әскербасы Хутайба менен бирге келип, сонынан түркийлесип кеткен, оны өз атына қосып айтылатуғын "араб" деген лакабы да билдирип турар еди, Абусайд бий шийеленисип кеткен даўларды есилген қыл арканның тынындай сәдде-сәдде етип шешип кете беретуғын дана хәм дилўар киси еди. "Хәр тегисте бир кемис" деген яңлы оның да өз сөзинен қайтпай турып алатуғын, даў шешилетуғын жерге тирелип турғанда бир аўыз сөзге өкпелеп турып кететуғын әдети бар, деп айтысып жүргенин Қулшы бий талай еситкен.

— Хош келипсиз, Абдусайд араб бий, — деди конакларды тик турып күтип алган Күлшы бий.— Кәдемлеринизге хасанат.

Узын бойлу, узак ата-бабаларына мегзеген кырғый мурын, ала көз, шок кара сакаллы Абдусайд араб төрге отырып, колын пәтияга көтерди, үй ийелеринин шанарағына кут-берекет, аманлык хәм аўызбиршилик тиледи. Хал-аўхал сорасыўдан соң максетке өтти.

Әнгименин мазмуны былай еди: Күлшы бийдин атбағары Тағаберген сейис деген кимсе Кожамяр бийдин улы Төлесинди жазыксыз өлтирген, ол күндей рәўшан, дәлиллеўди талап етпейтуғын хакыйкат, оган Кожамяр бий хәм онын атынан кәткуда болып келген Абдусайд араб бий такыйык исенеди. Кожамяр жиберген Майлыхожа жүзбасы менен кылынған келисим бойынша Күлшы бий Тағаберген сейисти тутып бермеги, өлсе өлисин бермеги дәркар еди, тилекке карсы, ис ондай болмады. Жакында кимдур Күлшы бийдин атханасында асылып өлипти. Оған "Тағаберген сейис" деген ат берилип, кандар тәрепке хабар берилместен бийдин ғамқорлығында жасырын жерленгенмиш. Гүман туўылады, мәгар сол жерленген мейит хәмме атланшап кыдырып жүрген, Төлесинниң кандары Тағаберген екенлигин ким тастыйыклайды? Буған Күлшы бий не дейди? Бул хәдийсе, даўды еки тәрептиң тыныш-татыў шешиўине, еки бастан өлер Төлесин өлген, болар ис болған, кесент бермес пе екен?

Бул саўалларға Күлшы не деп жуўап берер еди? Тағаберген сейистин асылып өлгени рас. Оны сейисхана арғытына асылған жеринен түсирип алғанлар да, онын ишинде иниси Шакшак та бар, сүйегине енгенлер де тастыйыклаўы мүмкин. Ал, не ушын Тағабергенниң өлиги кандарларына көрсетилмегени, бул мусылманшылык жүзесинен болған. Төлесинди өлтирген болса, бәлки Төлесинди ол өлтирмеген шығар, себеби Күлшының колында рәхметлик сейисти айыплы кылғандай дәлил жок, онын жынаятын тастыйыклағандай гүўалар табылмаған, өлтирген болса да Алла оған өз жазасын берди. Екинши таманнан даўагер тәреп ашыў үстинде, адам ашыў менен не кылмайды, сол ушын да ашыў алдын, ақыл соңынан деп айтысады халыкта, мейитти корлап, Мухаммед саллаллаху ўасалламның ўәсиятларына шек келтириўге жол коймаўы керек, деп онын өлими жөнинде хабар берилмеди, өлим өтирик болмайды, бул хабар тез күнде еситилер еди.

Бундай жуўап Абдусайд араб бийди канаатландырмағаны сезилди. "Не ушын енди араблардан шыккан Абдусайдтың, аныгында атына койылған "араб" сөзинен басқа онын араблығы калмаған, ол манғытлардын бийи, руўы манғыт еди, кәўиминин адамлары өзлерин Мухаммед пайғамбардын хакыйкый үмметлери санайтуғын манғыт жигитлери динге шек келтириўи итимал екен? Сол бир гүманның

өзи-ак дәл нышанаға барып тийген, манғыт бийиниң топ бузып, мойын иймей, дәлил тынлап отырмай, Күлшы отаўынан шығып кетиўине себеп бола алар еди.

— Бул сөзлерине кайыл емеспен, — деди Абдусайд араб бий кескин даўыс менен. "Өтирикши өлини гүўа тутады", деген. Өз адамларынан өзге ким көрипти өликтиң рас Тағаберген сейис екенин? Мәгар ол өз әжели менен өлген әллекимдур?

Бул гәплер Күлшы бийдин де шамына тийе баслаған еди.

— Сәл өзиниздi басың, Абдусайд араб бий, — деп Күлшы басыў айтпакшы еди, манғыт бийи көнбеди. Орнынан өрре турды. — Кеттик бул жерден, өлини гүўа тутып, өзгелерди мусылман санамайтуғын адамға басқа айтатуғын гәпим жок.

Ашыў үстин келип, араб бийдин даналығы қәҳәр-ғәзепке орын берди. Күлшы бий конақлардың алдын тосты.

— Мүмкин биз ғәлет айткан шығармыз, бир ашыўыңызды берин, Абусайд бий...

— Яқ Күлшы, енди кеш болды, алдымды тоспа. Еситетуғынымды еситип болғанман, — деди ол. Иркилмеди. Адамлары менен бирге атланды. Оларды токтатыўдың шарасын таба алмаған Күлшы бий босағада калды.

Ертенине азанда атланыўды шешти. Кеткенлердин изин басып барғысы келмеди.

Кешкурын астындағы аты кансорпа болып терлеген хабаршы жетип келип, Бухара өтирапында жүретуғын кенегес бий, қыймас достының Аллаға аманатын тапсырғаны хаккында суўық хабар әкелди. Келеси таңда манғытлардың бийи Кожамярдың аўылына атланыўдың орнына Бухараға, жорасының жаназасына атланыўға мәжбүр болды. Кожамярды намазға ушыратып, сөйлесиўди кеўлине түйип койды.

Мереке бир хәптеде таркады. Бул күнлерде Кожамяр бийди бир неше мәрте көрди, әлбетте. Я Абдусайд араб бий Күлшыны жерине жеткерип жаманлап үлгерди ме, яки жаназа үстинде келиспей калып, катты сөзге барысыўдан шоршыды ма, кулласы сәлемлесип, хал сорасаман дегенше әлле бир себеплерди пеш кылып, Кожамяр Күлшыдан кашыкласыўға умтылар еди. Мереке таркағаннан кейин әлбетте сөйлесемен, деп ишинен беккем бир шешимге келди, хәтте өзине жақын бир кисиден жаназадан соң Күлшы отаўына кирмекши деп ескерткенине карамастан, Кожамяр намаз таркамастан елине атланып кетипти. Излеп барған Күлшыға кетип калғанын айтты.

Күлшы Кожамярдың изинен кетпекши болып та көрди. Соңынан намаздан кейин өз үйлерине кайтатуғын каракалпаклардың ырымын етип, аўылына кайтты. Аўылда оны кеўилсиз хабар күтип турғанын бий кайдан билсин.

Гүзар жол менен аўылға кирип киятырғанда, бул жерде болып өткен кандайдур қолайсыз ўақыялардың излери сезилди. Кимдур бар даўысы менен бақырып жылар, жақының жоғалткан адам киби кимниңдур атын тәкирарлап-тәкирарлап айтар еди. Атлылар үйге жақынлағанда Қулшы бийдиң шанарағы ортасына түсип, қыйрап атырғанын көрди. Бир-еки үй арыда жайласқан Шақшақтың отаўы да сондай халатта еди. Даўыс шығарып, жылап турған хаял инисиниң хаялы Дәўлетбийке екенин көргенде бийдиң иши "ғым" ете қалды. "Жаў шапқан... Майлыхожа, Кожамяр... Бул Кожамярдың иси. Әх, әттең... ғәлет қылдым. Абдусайд араб бийдиң ығына жығылыўдың орнына, өзимди ақлайман деп, тилиме ерк бердим. "Адам тилинен, мал шақынан байланады" дегени усы екендағы", деп ойлады бий өкиниш пенен. "Иним Шақшақ көринбейди? Әлле жазым болды ма екен?". "Улым Ережеп кәне? Отаўы пүтин, нәрестеге тиймеген шығар ол наинсаплар". Басында сапырылысқан ойлар бир нүктеге жыйылып, бир шешимге келемен дегенше атлылар бар даўысы менен аўылды басына көтерип: "Қаяқтасаң, костарым Шақшақ", деп жылап турған хаялдың жанына тоқтады.

— Дәўлетбийке, бермаған қара, маған баян ет, не болды өзи?

— Анаў күнги Майлыхожа бужыр бир топар атлы менен келди де отаўыңызды қулатып, жер менен жексен етти. Шақшақ араласып еди, шоқмар менен урып жығып, оның менен де қоймай қол-аяғын байлап, атқа өңгерип алып кетти, деп солығын баса алмай жылай баслады.

Оған шекем хәр жер, хәр жерден аўылдың бас көтерер жигитлери бой көрсетип, Қулшы бийдиң қыйраған отаўының дөгерегине жыйнала берди. Саўыт кийип, белине қурал-жарағын асынғанлар да бар. Хәзир Қулшы бий "жыйнал" деп хәмир берсе, жалма-жан атқа минип, Кожамярдың аўылын шабыўдан қайтпайтуғын ынғайларын анлады.

Сәске пайыт мал-халын жайластырған халық жай-парахат отырғанда, тосыннан Майлыхожа жүзбасы баслаған бир топар атлы келип, Қулшы бийдиң отаўын қулатыпты, үйде хеш ким жоқ екен. Оны көрген Шақшақ жуўырып шығыпты. Оны соққыға жыққаннан соң Майлыхожа жар салыпты: "Егер кимде-ким жарақ көтерип шықса, Төлесиннің орнына Шақшақты өлтиремиз, қанға-қан, жанға-жан", депти. Бираз жигитлер жыйылып келген, қураллары да бар екен, Майлыхожаның сөзинен кейин "кәпелимде Шақшақты жазым етип жүрер" деген гүман менен хеш илаж қыла алмаған екен. Баскыншылар еки отаўды қыйратып, Шақшақты байлап әкетипти, бирақ өзгелерге— я биреўдиң малына, я өзине қол салмаған.

Бул гәплерди еситип, Қулшы өзин басып, баскаларға сабырлы сыяқлы көринип, атынан түсти. Ережеп пенен анасының турағын

отаўына кирди. Кишкене Ережеп болған ўақыялардан сескенип, қорқты ма екен, деген қыял менен ишкерилеген еди. Анасының тапсырмасы менен үйден шықпай зеригип отырған Ережеп қуўанып кетти. Орнынан ушып турып:

— Ассалаўма әлейкум бий ата, — деди даўысы шәнкилдеп.

— Ўәлейкум ассалам балам, молла бол. Кәне айтшы, әтирапта болып өткен шаўқымнан шоршып кетпедиң бе?

— Як, қорқпадым, бий ата. Шақшақ әжағамды байлап атырғанда ара түспекши едим. Анам жибермеди. Аўылымызға өткен сапары келип конып кеткен бужыр киси бар ғой, сол әжағамды шоқмар менен салып қалғанда кегим қайнап кетти.

"Еле тырнақтай бала кекти қайдан биледи?", деп ойлады бий.

— Якшы, енди бар ойна, мен харып келдим. Хәзир сен қоркатуғын қаўып жоқ, — деди бий. Төрдеги кийиз үстинде жарғақ көпшикти қолтықлап жамбаслады.

Болып өткен ўақыяларды ақыл тәрезисине салып, ендиги жағында қандай хәрекет етиўди шешип алыўы керек еди. Басқа бийлерди шақырмады. Олардың пикири өзине мәлим сыяқлы. "Атланайық", деген сөзди айтады, деп ойлады. Атланыўдың изи хәзиргиден де бетер ақыбетлерге алып бармаслығына ким кепиллик бере алады. Өзинен болды, Абусайд бийдиң ийилиўди қәлемейтуғын өжет минезин биле тура айтылған еки аўыз гәптиң нәтийжеси бундай болып турыпты. Өткен иске өкингени менен хеш қандай пайда таппаслығын билер еди.

Дәрхал, тап хәзир Кожамярдың аўылына өзи барыўы керек. Соңынан шешимин тағы өзгертти. Өзи барса Кожамяр Қулшының алдына орынланбайтуғын шәртлерди қойып, ала жипти кесисетуғын болып қалса... Сол ушын өзи емес, исенимли еки адамды жибергени мақул. Анығысын анлап, тынығысын тыңлап, соңынан өзи барса мәселени бир жақлы қылып қайтады.

Жақын жерде, үй сыртында турған Ботабайды даўыслап шақырды. Ол "ләббай" деп босағада таяр болды.

— Жаппасты шақыр. Еламанды алып келсин. Жедел келсин!

Көп өтпей, шақырылғанлар есикте көринди. Жаппас өзиниң изин басып киятырған руўлас иниси, сөзди орнына қойып айтатуғын көткүда адам еди. Еламан да талай сынақтан өткен, исенимли.

— Жаппас, — деди Қулшы бий тап оларды қыйын даўды шешиўге емес, қолына пул берип, базарға жоллап атырғандай жай-парахат даўыс пенен. — Болып өткен ўақыялардан жақсы хабарларсыз. Хәзир атланып, Кожамярға барың, алды менен бийге менин үзиримди жеткерин, сонлай-сонлай, Абусайд араб бийдиң билмей зейнине тийген усайман, деп Қулшы бий катты өкиниште, де. Қалған жағын айтып

отырмайман. Жағдайға қарай иіс тутын. Өлетуғын, тирілетуғын жерди билерсиз. Ал, егленбен. Хәзир атланын, жолларын болсын, — деп жөнелтип жиберди.

Қулшы жиберген бийлер нәзик бир халатка дус келди. Әлбетте, манғытлардың бийи қонақлардың не ушын келгенин билер, билмесе де дусмаллар еди. Қыпшақлар бийи манғыттан қыз айттырыўға келмегендур, ақыры. Бирақ Кожамяр жоқ еди.

Не қыларын билмей ақыллары хайран болған қыпшақтың еки бийи үш конып, Кожамяр бийди күтти. "Шақшақты көрип, тиллесейик, аманлығын билейик, елдин сәлемин жеткерейик", деген тилеклер инабатқа алынбады. "Усы ўақыяның изи қан төгиспе менен питпесе болғаны ғой", деген гүманға барған еки бий ақыр-аяғында хеш бир истин басына бас жип таға алмай, аўылға қайтыўға мәжбүр болды.

Үлкен жолда еки бийдин карасы көринбей қалғанға шекем оларды биреў сыртынан бақлап турған еди.

Көп узамай Шақшақты туткында сақлап турған аўыл шетиндеги жолым үйдин есиги ашылды. Ишкериге кирген қуралды нөкер колы байлаўлы Шақшақты алып шықты.

— Атқа миндир, — деп буйырды дубылғасын көзине түсирип кийген ири денели, бужыр бет адам гүрилдеген даўыс менен. Нөкер туткынды сүйреп әкелип, таяр турған атқа миниўге жәрдемлести. Соң бужыр бет жанындағы атлыға буйырды.

— Дизгининен усла! Айда, кеттик.

Темир дулығалары күн нурында жалтыраған, саўыт кийип, қурал асынған төрт-бес атлы, алдында ири денели жигит баслап барар еди, сәскеде Бухара жолына түсип, ат жорттырып кете берди.

— Майлыхожа, мени қайда апарасызлар? — деди колы байлаўлы болғаны менен аяғын зәнгиге тиреп, ерде нық отырған Шақшақ топарды баслап киятырған адамға сораўлы нәзер менен тигилип.— Жиберин мени елиме. Қандайдур бир делбе сейистин қылған иси ушын менин колымды байлаўыныз әдилликтен емес, ақыры.

— Шақшақ, — деди бужыр бет ат жылаўын тартып. — Менин сенде адаўатым жоқ екенин жақсы билесен. Бирақ маған сенин гелленди шаўып таслаў буйырылса, екиленип отырмастан шаўып таслайман. Себеби, мен манғытлардың нөкеримен. Сол ушын маған гүнан жоқлығы хаққында айтып, сарсылғанды қой, — деди ызғарлы даўыс менен.

Шақшақ үндемеди. Олар менен сөйлесиўдин пайдасыз екенлигин сезди. Өзи бурыннан да топаслығы, аяў не екенин билмейтуғынлығы ушын Майлыхожаны хош көрмейтуғын еди. Ишинен: "мени шамасы Бухараға апаратыр, ол жерде қазыға апарар ма екен, не гүнам ушын",

деп ойлады. Соң: "не болса талайымнан көрермен", деген пикирге келди. Жаман ойларды санасынан қуўып, бир күн, бир мәўрит болса да өзи өскен даланың таза хаўасынан көкиретин толтырып симириўди, нурлы, жарқын, қуўанышлы ўақыяларды еслеўди максет етти.

Күн аўғанша жол жүрген атлылар жазық майданда түслениў ушын атларын иркти. Колы байлаўлы екенлигине карамастан Шақшақ биринширлерден болып, аттан ғарғып түсти. "Қашып кетпекши", деген пикирге барған нөкер шоршып кетип, бақырып жиберди.

— Ҳәй каякка?

— Қайнененнин қына тойына, — деди Шақшақ қуўнақлық пенен. Ат үстинде зинирейип турғанша, түсип кәмарымды шеш.

Мурты енди тәп берип киятырған аңғаллаў нөкер аттан секирип түсип, ол жасы үлкенлердин хәмирин орынлап үйренген еди, Шақшақ туткын екенлигин, ерксизлигин есапка алып отырмады, тутқынның белиндеги кәмарды шешиўге қол апарды.

— Токта, жоқарыдағыны емес, төмендегини шеш, — деди күлип. — Қашан колым шешилип, өз ерким өзиме тийемен дегенше бийминнет хызмет қыла бересең, иним, деди мехрибан даўыс пенен.— Қәне енди арман қарап тур, саралап алайын. Изинен қуман таярла, кол жуўдырасан.

Бәркулла бөктергиде жүретуғын ат жабыў жайылып, коржынлардың баўлары шешилип, ортаға қайсы бирине шубат, қайсы бирине айран, ал қайсы бирине суў толтырылған меслер, дастурханға арпа нан менен пискен, сурланған гөш қойылды. Туткын жерге төселген ат жабыўдың бир шетинде колы алдынан байлаўлы, оны хеш ким шешип отырмады, жантайып жатты. Шөллеген, карны аш болған еди, нан-суў сорап беглигин бузғысы келмеди. Дастурханға мирәт етилмеди.

Жас нөкердин пайына асық жилик тийисти. Аш болған еди, дәрхал тоназыған етти колына алып, аўзына апарды. Пискен еттин ийиси иштейин ашып жиберди. Негедур бирден етти аўзына апарған колы хаўада иркилип калды. Бужыр бет жолбасшысына көз астынан карап койды. Бирер мәўритке екиленгени жүзининң гә қызарып, гә бозарып қубылыўынан сезилип турар еди. Ақырында бир шешимге келди.

— Шақшақ аға, — деди жас нөкер. — Сиз туткын болсаныз да жасы үлкенсиз, оның үстине манғытлардың конағысыз. Сол ушын мына еттен меннен бурын сиз аўыз тийин. Саркытыныз маған жетеди. Сизден саркыт жедим, деп айтып жүремен. Колымды қайтарман.

Жигит орнынан турып, еле бузылмаған асық жиликти кос колдап Шақшақка тутты.

— Бул сөзин ушын кой сойып, конак қылған болар едим, иним, — деди көрсетилген хүрметтен кеўли толған туткын. Алла аманлығын

берсе қонақ қылғаным болсын, — деп ол жиликтен тиследи. Бир-еки тислеп жегеннен кейин:— Қалғаны саған саркыт, өзиң же, деп мойын бурды. Жигит меслердиң бирин алып, тутқынға суў берди.

Бужыр бет жолбасшысы бул ўақыяларды қызығыўшылық пенен гүзетип отырды, бирақ тис жарып, хеш нәрсе деп, өз мүнәсибетин билдирмеди.

Кеш болып, кас қарайғанда ат шаптырып киятырған топар Бухара шәҳәрине жетип келип, атлардың жылаўын тартты.

Қожамыр бий еки көзи төрт болып, қолы байлаўлы Шақшақты ҳәм оны гүзетип киятырған атлылар топарын күтпекте ҳәм Абусайд араб бийдиң кенеси менен бир қалтыслы иске қол урған еди.

Бир жүйрик ат себеп перзенти Төлесинниң бийўақ жазым болыўы, оның қатылының жазаланбай, өз әжели менен өлиўи тәбиятынан онша ашыўланып, кәҳәр-ғәзеп шақыра бермейтуғын жуўас бийдиң көкирегинде өшпенлилик сезимлерин оятып, улының өлимине себепши болғанлардан өш алыў отын тутандырған, ақырынлап өршиген бул отты енди, ол гүналы ма, гүнасыз ба, кимниңдур жазылыўы менен ғана өшириў нийетине келип болған еди. Бул жолға оны Абусайд бий менен Майлыхожа жүзбасы ийтермелегенин ишинен тән алса да, жеме-жемеге келгенде "мен бул исти өзим ушын, өлген перзентимниң руўхының разылығы ушын қылып атырман", деп ойлады. Ишинен жаўынгер қыпшақлар менен ашықтан-ашық душпан болыўды да қәлемеди. Егер Шақшақты услап отыра берсе, Қулшы бий менен жаўласыўы анық. Олар атланып келип, бийдиң инисин зорлық пенен тартып алыўға урыныўы итималдан алыс емес. Қудай сақласын, жасы биразға барып қалған Қожамыр тағы бийхуўда қан төгиспеге себепши болғысы келмейди. Сол ушын, ол Шақшақты пинҳамы түрде әмирдиң шәҳәрине алып келди. Күни ертең Қулшы бий инисиниң изинен маңғытлар аўылына келеди. Ол жерден Қожамыр менен инисин таппай, изге қайтады. Оған шекем ғарры бий өз дегенине ериседи, ол соннан дәмедар әлбетте.

Бул пайытларға келип Қулшы бий менен жақын қатнаста, сиз-биз болып келген Шахмурат әлемнен өтип, оның орнына мийрасхоры отырып еди. Оның үстине өз руўласы болған Шахмураттың алдында қыпшақ бийи Қулшының абырайының бәлентлиги, қаншелли кеңпейил болса да Қожамыр бийдиң шахсиятына тийип келген. Енди Абусайд араб айтқандай "бир оқ пенен еки қоянды атыўдың мезгил-пурсаты жеткен сыяқлы, қыпшақлар да қарап жатпас, сол ушын асығыў керек", деп ойлады Қожамыр бий. Бухара әмири Хайдардың ҳүзирине усы бүгин-ақ кириўдин жолларын қарастырып, сарайдағы жақынларын араға салды. "Қожамыр бийдиң айтажақ пинҳамы сыры бар екен", деген сөзди қосып қойыўды жумсаған адамына зинҳарлап

тапсырды. Көп жыл бийлик еткен Қожамыр сарай ҳәм салтанат ийелериниң мейли күндиз болсын, мейли ақшам болсын, қайсы мезгилде болса да "пинҳамы сыр"ды еситиўге қуштар болатуғынын, оны еситпегенше уйқылары келмейтуғынын жақсы билер еди.

Алдын ала көрингген шара өз нәтийжесин берди. Көп өтпей Қожамыр бий менен Абусайд арабты ханға шақырды.

— Сен меннен гөре сөзге шешенсең. Жағдайды өзиң түсиндирерсең, — деди Қожамыр Абусайд бийге.

— Оннан ғам жемен.

Әмир маңғыт бийлерин аспан жулдызларға толып, қоразлар дәслепки мәрте шақыра баслаған мезгилде арқтиң пинҳамы өжирелериниң биринде қабыл етти.

— Сөйлең маңғытлар, адамлар уйқыға кететуғын пайытта қандай пинҳамы сыр алып келдиңлер, — деди күрсиге жайласып отырған жас әмир.

— Дәўлетиниз асып-тассын, Мирҳайдаржан, — деп гәп баслады Қожамыр бий. Оның жасы Хайдардың әмир әкеси Шахмурат пенен қатар болғанлықтан өзимсинди ме, я жассынды ма "әмир" сөзине ырғы берип отырмай "Мирҳайдар" деди. — Гәптиң индалласын айтатуғын болсақ хүзириңизге бир нәзик ис пенен келип отырмыз. Өзиңизге мәлим болған қыпшақлар бийи Қулшының инисинин қолын байлап келдик. Менің перзентим Төлесин менен болып өткен ўақыядан хабардарсыз, деп ойлайман. Баламның қуны қыпшақларда кетип баратыр. Ол мал менен, теңге менен өтелмейди. Сол ушын қыпшақлар бийиниң иниси Шақшақ ағасының гүнасы ушын жуўап берсин, деген ойдаман. Қалғанын Абусайд араб бий жеткерер, — деп Қожамыр араб бийге қарады.

— Ижазат берсеңиз баян қылайын, — деди араб бий әмирге тигилип.

— Айтың, бий.

— Бизин нийетимиз, қыпшақлар бийинен маңғыплы бийдиң кегин алып берсеңиз.

— Ҳәй араб бий, — деди әмир күрсиде отырған орнынан өрре түргелип. — Мен не сизлерге қазы қаланман ба? Бул ис пенен алдын қазыға арыз қылмадыңлар ма?

— Қазы шәрият пенен анық дәлиллерге таянады, таксыр, — деди Абусайд бий сақалын бир сыйпап. — Ал, бизде анық дәлиллер жоқ. Оның үстине қыпшақ бийдиң туўысқанын ақ үйли қылсаңыз әмирлик салтанатының қәўипсизлигин беккемлеген боласыз, таксыр.

— Себебин айтың бий, — деди өзин колға алған жас әмир.

— Себеби бар әмирим, — деди бий жай-парахат. — Атаңыз, рәҳметлик Шахмурат Қоқан менен аралықтағы шегараларды

беккемлемек нийетинде Сыр бойынан мың үйли, еки мың үйли қаракалпақларды көширип келмекти Қулшы бийге тапсырғанынан хабарым бар еди, иншалла. Бирақ ол жақта Қулшы бийдиң кимге не айтқанынан ўақып емеспендағы, алқысса көпшилик қаракалпақлар Сыр бойынан әмирлик шегараларына қарай емес, ал Қоқан шегараларына қарай көшип, ханның пукаралығын тән алыпты. Жаңаберген бий баслаған бир топар қаракалпақлар Тамдыбулақ дәгерегине келипти, деген хабар бар, бирақ оны өз көзим менен көрмедим. Келгени хәм Қоқанға өткенлердиң үсири қуракым қусайды. Мен айттым да қойдым, тақсыр. Бул ислерге бас-қас болған Қулшы бий еди.

— Сонда Қулшы бийге исениўге болмайды, демекшисиз бе? — деди әмир. Бул гәп Абусайд араб бий айтпақшы болған, бирақ "Қулшыны жаманлады" деген насақ сөздиң тарқалып кетиўинен гўманланған бийдиң көмейинде сақланып қалған сөз еди.

— Мен ол жөнинде исенимли бир нәрсе айта алмайман-аў, деп қорқаман, — деп бий жол таслады. — Қолымда анық дәлиллер жоқ еди. Деген менен ол өзин ярым хан санап жүргенин қылған хәрекетлеринен аңласа болады.

— Якшы, ол мәселени тексерип көремиз, — деди әмир.

— Тексерип анығына жеткенше, Қулшының инисин қасыңызда сақлағаныңыз зыян қылмайды, деген ойдаман, тақсыр.

— Сиз не айтасыз, Қожамяр бий? Әмир жасыуллы бийге жүзленди.

— Мениң мүддәхәм де сол емес пе, Мирхайдар. Шақшақтың сизиң қолыңызда сақланғаны, Қулшының қолын хәр қандай жаман нийеттен байлап турар еди.

Әмир бир қолын бир қолына урды. Бул әңгимеге шек қойылды деген ишара еди. Түн аўыр жатардан аўмақта.

Таң ата жасаўыллар келип, Шақшақты алып кетти.

Бул пайытларда Қулшы бий Қожамярға жиберген бийлер де хеш бир ис питкере алмай аўылға келип түскен еди. Сәскe болмай Жаппас Еламанды изине ертип, бийдиң отаўына өзи кирип келди. Суўыт жүриси менен бет-әлпетинен истиң қырын кеткенин аңлаған сыншы бий конақларды суўық қабыллады.

— Қожамяр бий биз бенен тиллесиўди де өзине рәўа көрмеди, — деп гәп баслады Жаппас. — Ақланбақшы емеспен, бирақ тиллесиўге келмеген соң оған не айтасаң? Бизге Шақшақты да көрсетпеди. Тек: "ағаныз аман-саў, көрип қәйтесиз", деп жубаткан болды.

Манғыт бийиниң елшилерди көрмей турып қайладур атланып кеткенин Жаппастан еситкен Қулшы, ойланып қалды. Булар менен сөйлеспегенинде не гәп бар? Атланып қайда кеткен? Бул хәрекети

менен өзиниң бахасын асырып, талапты жоқары коймақшы ма екен? Я бул бий бир бәлени басламақшы ма?

Жигитлерге руқсат берип, отаўда жалғыз өзи қалды. Не қылмақ керек? Қожамяр бийлиң қаяққа атланғаны Қулшы бийге қаранғы. Излеп барып, қашан келемен дегенше есигин дастанып жатып алғаны мақул ма екен? Бираз ойланып бул пикирден бас тартыўға мәжбүр болды. Оған бийлик мәртебеси, ел ишиндеги абырайы жол бермес еди. Онда не қылмақ дәркар.

Мезгил түс болды. Хызметкер пискен ет пенен қымыз алып келип дастурханға қойды. Песин намазының мезгили өтип баратыр еди. Бий турып дастурханға отырмады, намаз мезгили де өтти. Басы мен-зен. Не қылмақ керек? Не қылмақ керек?

Бул үш ғана сөзге ылайықлы жуўап таппақ мүшкил болды.

Намазшам мезгили өткен, ал дастурхандағы етке қол урылмаған, қымыз ишилмеген еди.

Намазлығер де өтти. Бийдиң үстине хеш ким кирмеди. Әўелден хызметкер шақырылмаса кирмеў дәстүри орнатылған болып, бүгин де бийдиң ойларын бузыўға хеш ким жүрек ете алмады.

Қуптан болғанда бий орнынан турды. Услана-услана зерден қуйылғандай болып жарқырап турған мыс қуманды алып тысқарыға шықты. Таҳарат алып келип намазға турды. Алды бурын каза қылған песин намазын, соңынан намазлығер менен намазшамды ада қылып, қуптанның ташаххудине келгенде аўыл қоразлары бул ақшамның биринши шақырыўын баслап жиберди.

Намаздан соң бирден турып кетпеди. Жайнамазда дизерлеп отырып, әдети бойынша "Ясин" сүресиниң изги аятларын оқып, әлемнен өтип кеткен жақынларының хаққына дуўа қылды. Кейин дастурхан жанына отырып, гөшли жиликти алып, жей баслады. Қәпелимде енди ғана умытыла баслаған жағымсыз ойлар уясы бузылған хәррелер киби "гүў" етип ядына түсти. "Иним Шақшақ хәзир не қылып атыр екен". Иштейи байланып, гөшли жиликти ағаш самарға қайтарып салды. Ағаш тостағандағы қымыздан бир-еки уртлады. Бабында ашыған қымыз азғана сергеклендиргендей, капа кеўлин көтергендей болды. Бир шешимге келе алмай, отаўдың он жапсарындағы әдеттеги орнына жамбаслады. Жуўапсыз ойлардан талыққан санасын уйқы жаўлай баслаған еди.

Акырында бир шешимге тоқталды. Таң ата Қожамяр бийдиң аўылына өзи атланады. Қашан келисимге келип, инисин алып қайтканша бийлиң аўылында жатып алады.

Азанда сапарға атланыў тәтәрриги басланғанда бир суўық хабар жетип келди. Ол Шақшақтың Қожамяр бий тәрепинен Бухара әмирине алып барылғанлығы хаққындағы хабар еди.

Қулшы бийдин санасында “не ушын?” деген саўал шақмақтай шағылды. Шынында да не ушын? Шахмураттың заманында, хәтте оннан бурынғы заманларда да қыпшақлар әмирликтиң Қоқан ханлығы тәрепинен келетуғын қәўиптиң алдын алыўға таяр туратуғын жаўынгер кәўим еди. Дурыс, әмирге наразы болып, бас көтерген пайытлары да болған, бирақ Шахмурат бий тусында ески гийнелер умытылып, қыпшақлар сәрдары менен әмир ортасында дослық мүнәсибетлер орнатылған. Әмир қыпшақлар бийине үлкен исеним билдирип, әҳмийетли жумысларды исенип тапсыратуғын дәрежеге жеткен.

Әкесиниң өлиминен кейин әмирлик тахтына отырған Әмир Хайдар жас еди, сол ушын дөгерегине өзи усаған жасларды топлағандур, яки биреўлер қыпшақлар жөнинде жаман гәплер таркатты ма, қалай болғанда да соңғы ўақытлары жас әмирдиң өзи жөнинде қандай пикирде екенин Қулшы бий анық биле алмаған. Шаппаттай бала пайытынан әмирлик тахтына отырыўды әрман еткен, бахтына әкеси Аллаға аманатын тапсырып, тахтты улына мийрас етип қалдырғаны арзыўларына аңсат ғана қолын жеткерген Хайдардың атақлы қыпшақ бийи хаққында қандай ойда екенин билип алатуғын ўақыт келип жеткен еди.

Жанына Жаппас пенен Ботабайды ертип, Бухараға атланды.

Әмир хәр түрли сылтаўлар менен Қулшы бийди бир неше күнге шекем қабыл етпеди. Иниси Шақшақ пенен де ушырастырмады. Бухара шәҳәринде бийдиң яр-дослары көп еди. Солар арқалы Қулшы инисиниң жағдайын билди. Азық-түлик жибертти.

Әмир Қулшы бийди суўық қабыллады. Сыр бойы қарақалпақ қыпшақларының Бухара әтирапына емес, ал Қоқан тәрепке көшкенин, әмирдиң атасы рәҳметлик Шахмуратқа Қулшы бий берген ўәдесин орынламағанын бийдиң жүзине салды. Әмир жас хәм тәжирийбесиз, оның үстине әмирлик пуўына мәс еди, сол ушын шамасы қыпшақлар бийине, әсиресе жаўынгер қыпшақларға исенбейтуғынын, рети келсе үстилерине әскер тартып, жазалаўдан қайтпайтуғынын тәжирийбели бийге сездирип алды.

Қыпшақлар бийи әмирдиң дәлилли гәплерине жуўап ретинде ужыбатлы жуўап айта алмады. Жаңаберген бий айтқанынан шығып, Бухара менен Қоқан шегараларына жақын аймақларға төрт жүз-бес жүз шаңарақты көширип келди, бирақ Салтық бийдиң Қоқанға баслап кеткен қарақалпақларының шаңарақ саны мыңнан аслам екенин еситкен, демек еситкени рас болғаны.

Қулшы бий Сыр бойына барғанда, оның Жаңаберген бий менен сөйлесиклерин үшинши биреў тыңлап турғанынан, ол хабар Бухарадан бурын Қоқанға жетип барғанынан бийхабар еди, енди дусмаллады.

Иниси Шақшақ жөниндеги саўалларына әмир туўры жуўап бериўден бас тартып бултарды. Айтқаны: “Хәзир менің қол астымда сақланады. Соңдай болса хәр қыйлы даў-жәнжелдиң алды алынады”.

Бул Қулшыға деген исенимсизликтиң тағы бир анық тымсалы болып, анығына келгенде әмир жаўынгер кәўимнин бийининң туўысқанын гиреўде сақлаў менен өз кәўипсизлигин тәмийинлеўге умтылып атырғанын бул хәрекети менен сездирген еди.

Қулласы, әмир хүзиринен Қулшы бий қапа болып шықты. Әлбетте, әмир әтирапындағы кимдур әлле қашан өзи жөнинде болмағыр гәплерди әмирдиң қулағына сыбырлағанын бий сезген еди, оның ким екенин де абайлады, бирақ тап хәзир құдирети келетуғын шара жоқ, инисин қутқарып алыў ушын илаж таба алмады. Арқа сүйеймен, Қожамяр бийдиң қылған зорлығын айтаман, деп келген Қулшы бий өзи ушын қол ушын созғанлай адамлардың атын ядына түсирген менен хеш биринде тоқталмады, мисли жәрдем есиклери өзи ушын жабық турғандай сезинип, аўыр гүрсинди.

Бухарада көмек тилеп яр-дослардың есигин қақпастан, анық бир шешимге келмей-ақ атланған Қулшыны аўылда бир топар бийлер күтип алды. “Елдиң аўзын тыймаға елли қары бөз керек”, дегендей маңғыт бийи Қожамяр менен қыпшақ бийи Қулшының арасында Торықаска ат жаныўар себеп болып басланған жәнжел тек еки бийдиң емес, ал Бухара әтирапын жайлаған еки үлкен руўдың жәнжелине айланып үлгерген еди. Қоқан тәрепте Қарақалпақ даласын жайлаған қыпшақлардан тартып Тамдыбулақ, Аманқутан, Миянкөл дөгерегиндеги Қулшы бийдиң руўласлары да бул даўдан хабардар болды. Қулақлары түриўли еллер қандай да бир жоллар менен көзди ашып-жумғанша жетип баратуғын хабарлардан Қожамяр баслаған маңғытлар Шақшақты әмирге апарып тапсырғанынан, қыпшақларға исенимсизлик билдирген әмир оны өз жанына отырғызып, “ақ үйли” қылғанынан ўақып болды. Сол ушын да ханлықлар шегараларында көшип жүретуғын қыпшақлардың бас көтерген бийлери Артық серинің улы Қулшы бийге жәрдем қолын созыўға таяр екенлигин билдирмек ушын бийдиң аўылына жыйналып, Қулшының өзин күтпекте еди.

Бухаралан харып-талып хәм кеўилсиз қайтқан Қулшы отаўына түсип бир-еки күн дем алды. Түсимпаз бийлер бул пайытларда Қулшының мазасын алмады. Пурсат күтти.

Үшинши күни Қулшы бийлерди өз отаўына мирәт етти.

— Ал, Қулшыжан, кимнен не жәбир көрдиң, кимде кегиң кетип баратыр, шешилмеген қандай даўың бар, бизге айта бер, — деп гәп баслады келгенлердиң ишиндеги ең жасы үлкени, Сырдәрья бойынан бес жүз үйли қәўимлесерин Тамдыбулақ дөгерегине бир ўақытлары Қулшы бийдиң гәпи менен көширип келген Жаңаберген бий. —

Бул жерде бәримиз ойласып шештик, ағайиннің биреўден жәбир көргенине шыдап қарап тура алмаймыз. Өзим еки жүз атлыға бас боламан, басқалар да ким жүз атлы, кими еки жүз атлыға бас болар, Миянкөлли Жеткер батыр бес жүз атлы қосаман, деп отыр. Қожамырдың көзиниң ети өскен болса орнына келтирип коямыз. Бул гәпке не дейсең, Қулшы?

Қулшы бий еки от ортасында қалған еди.

Әкеси Артық сери де, Қулшы бийдиң өзи де шийеленискен түйинди қылыш пенен емес, ал сөз бенен, келисим менен шешиўдиң тәреплары еди. Дурыс, қылыштың күши менен шешилген мәселелер де болған, бирақ тап усы пурсатта Қулшы бийдиң еки колы бирдей байлаўлы екенин мынаў жыйналған руўлас бийлер неге түсинбейди? Яки түсиниўди қәлемей ме? Иниси Шақшақ әмир қасында туткында отырған пайытта бул, Қожамяр бий баслаған манғытларға қалай қылыш көтере алады? Мынаў бийлер әмирдиң де манғытлардан екенлигин умытты ма?

— Не дейсең, Қулшы бий? Қулағым сизде.

Қулшы бий не айта алар еди?

— Ағайиншилик етип, керек пайытта жәрдем бериўге таяр екенлигиңизди билдиргениниз ушын рахмет, — деди Қулшы әлленемирде бас көтерип. — Мен өз басым, еле қылыштарды қыннан суўырыўға себеп жоқ, деп ойлайман.

— Шақшақ не болады, Қулшы аға, — деди Жаппас шыдамай.

— Не болатуғын еди. Ол әмирдиң конағы. Әмирдиң қазнасынан буйырғанын тата береди, аш қалмас, кор болмас әйтеўир. Оған шекем бизде қарап жатпаспыз, шарасын қыдырармыз.

Бул гәп Шақшақты қутқарыў жөнинде Қулшы не айтар екен? — деп қулақ түрип отырғанларға да қаратылған еди.

— Онда бизлерге не қыл дейсең? — деди Жанаберген бий гийнели даўыс пенен.

— Қонақ асымызды жедик, қымызыңызды иштик, енди елимизге атлана берейик пе?

— Жанаберген аға, қәўим деп, халық деп бүйириңиз бурғаны ушын сизлерден миннетдарман. Мәгар қыпшақ уранын айтып, Аллалап ат салысатуғын пайытлар да келер. Бирақ менин иним ушын қан төгилгенин қәлемеймен. Болып өткен ислерде меним де айыбым бар шығар, ким билсин. Қожамяр бийдин баласы Төлесин ат жиллиси еди. Бир Торықасқалан кешкенимде бул ислер болмас па еди, және оны Алла биледи. Ережепти нәзерде тутып: "нәрестениң ыкласын жыға алмадым" деп те айтпақшы еди, бирақ неденлур әндийше етип айтпады, айтылмай көнлинде қалды.

Сөз кесилген еди. Қонақлар атланды.

Қулшы бийдиң шаңарағында атақлы бийлердиң саркытын жеў әдети бар болып, қонақлар кеткен соң әсиресе балалар, келинлер бас табақтан, тетәтабақтан аўыз тийип, сол бийлердей, батырлардай, шешенлердей болыўы, аналар солардай азамат перзент көриўди тилер еди.

Көп өтпей, Жанымқыз саркыт жегизиўге Ережепти ертип, үйге кирди.

Ойын баласы емес пе, әкесиниң басына түсип атырған машқалалардан бийхабар Ережеп койдың токпақ жилигин алып кемире баслады.

"Ўақыялардың түс алыўы жаман, әлле қандай заманлар болады", — деп ойлады Қулшы бий ет жеў менен қумбыл болып атырған улына тигилип отырып. Ҳәр кәўим, ҳәр руў, ҳәр бий өз мәпи ушын бөри болып жорткан заманда, жаман айтпай жақсы жоқ, өзим олай-былай болып кетсем буўыны катпаған баланың халы не кешер екен. Ержетип буўыны катса, бул да бөри болып жортар, кисиден жәбир көрип отырмас, бирақ ержеткенше бөле-мәтерден аман сақламақ керек..."

Таң атқанша толғанып шыққан бий азанда Жаппасты шақырды.

— Жаппас, — деди Қулшы бий пәс даўыс пенен. — Астына мықлы атлардан сайлап мин, жанына Бектемирди ал. Қарақалпақлардың ата мәканы— Шымбайға атлан. Ол жерде қайсы бийге, кимге баратуғыныңды анық айта алмайман. Қыпшақларды тап, бийлери менен менин атымнан сөйлес, қыста қыслаў, жазда жайлаў болғандай коныс сора.

— Ҳаў, — деп жиберди Жаппас танланғанын жасыра алмай.

— Турып тысқарыны серле, Жаппас, "үй артында адам жоқ па" екен? Жаппас танланғанын жасыра алмай үйден шығып, дөгеректи барлады. хеш ким көринбеди. Ишкериге қайта кирди.

— Дөгеректе хеш кимсе жоқ, бий аға.

— "Үй артында адам бар" деген сөз ҳәр ўақыт ядында турсын Жаппас, — деди бий салмақлы түрде. Бул: сөзинди ҳәр ким есите бермесин, сырынды ҳәркимге айта берме, дегени. — Ол жакта да мениң айтқанымды ҳәр кимге жәрия қыла берме. Тийисли адамды таўып айт.

Жаппас кеўлиндеги: "Не ушын? Көшиў ме?", деген саўалларды берип үлгермеген еди. Кеўлиндегини тилине шығарды.

— Сонда көшемиз бе? Не ушын?

— Еситиўимше, жунғарлар Түркистанды, оннан берги жағы Сыр бойын мәканлаған қаракалпақларды шапканда, билетуғынлар оннан берли үш әўлад алмасты, деп айтысады, көп қаракалпақ Аралдың

бойына, оннан өрлеп Шымбай дөгерегине көшип барыпты. Қарақалпақлардың ата мәканы— бизин де ата мәканымыз болады. Бул дөгереклерди, өзин билесең, ата-бабамыз жайлады, жаман болмады. Бирақ кешеги ғәплерден кейин Бухара әтирапы бизге тар болып калады-аў, деген гүманым бар. Сол ушын "ер басына күн туўса, етиги менен суў кешер" дегендей басымызға күн туўса бас саўғалаўға ата мәканнан өзге қай жер ылайық, деп ойлайсаң, Жаппас?

Жаппаста таяр жуўап жоқ еди. Ойланып калды. Алды белгисизлик. Дәўқара қаякта? Шымбай каякта? Үш уйқылағанда түсине кирмеген жерлер, керек десең Жаппас Қулшы бий айткан мәканлар дүньяның аркасында ма, кубласында ма, шығысы я батысында ма, қай тәрепте жайласканынан да бийхабар. Жолға шыкса, таўып барар. "Қыдырған Көабаны таўыпты", деп айтысады ғой.

«Еситкенлериңди ядына беккем түйип ал», деген даўыс Жаппастың ойларын бөлип жиберди.

Әлбетте, еситкенлерин ялта тутпаса болмас еди. Намәлим тәрептеги намәлим атлар негедур кеўилдеги сырлы туйғыларды козғап жиберди. Қулшы бий айткан алыстағы ата мәканды, ол жердеги каналаслары болған карақалпақларды, қыпшақларды көриў хәўеси оянды.

Қоржынларды сур ет хәм суўсынға толтырған еки атлы тан ала геўгимде пинхамы атланды. Бағдары арка таман— Арал теңизи еди. Арадан айлар өтти. Жаппас пенен Бектемир үш ай дегенде қонып-түсленип Арал бойынан айланып келди. Кеўиллери хош еди. Шымбайдың арқа бетинде отырған қыпшақ бийлери: «келсеңиз қуба-куп, Лар өзегиниң бойынан жайлаў менен қыслаў берейик, келегөриң", деп, дуўай-дуўай сәлем айтып жиберипти.

Гүз өтип, қыс келди. Қокан менен Бухара арасындағы кескинлик күшейип, Қокан ханы шегараға көшип келген карақалпақларға арка сүйеп, бир неше аўылларды шапты. Әмир дөгерекке жасаўылларды жиберип, нөкер жыйнамақ пенен машқул болды. Қыпшақ жигитлери биринің изинен бири атлары менен қурал-жарағын сазлап, әмир әскерине кете баслады.

Қулшы бий талай атланысларда қыпшақ жигитлерин баслап саўашқа кирген тәжирийбели жолбасшы еди. Өзине ашықтан-ашық исенимсизлик билдирген жас әмирдиң тәрепинде турып, өз көўимлеслерине карсы, Қокан тәрептен атка минип, саўашқа түсетуғынлардың көпшилиги Сыр бойынан келген қыпшақлар болатуғыны алдын ала мәлим еди, қылыш көтериўди қәлемеди.

Кеўилге түскен "көшиў" атлы ғулғула тынып турған суўға таслап жиберген кесектен дөреген толқын жайылып-жайылып көп жерди өз ишине алатуғыны сыяқлы жатса да, турса да Қулшы бийдиң

ойынан шықпас, бара-бара бул ойларға көнлигип кеткен, қыстың аяғында ата журтка көшиў жөнинде бир карарға келип болған еди.

Наўрыз кирместен бурынғы ай көрингенде қыс бойы жол ғамын жеген, еки жүз хожалыққа шамалас бий аўылы бир ақшамда көтерилип, жолға шықты. Соннан берли Қулшы бий баслаған көш Әмиўдәрьяның қуяр аяғына карай, қумларды аралап, сегбир тартып келмекте.

9

Аўыр түслер көрип, оның үстине түн бойы кирпик илиндирмеген Бектемирди жер бетин қыздыра баслаған таңғы қуяш нурлары оятып жиберди. Бул ўақытлары Қызылқум қойнында тағы бир машақатлы түнди артына салған, көш адамлары күнделикли тиришилик ғалмағалына кирисип кеткен еди.

Қулман шопанның отарындағы қойлар жалпыламай козылай баслады. Көштиң үйлери жайласқан төбешиктиң әтирапынан бир жағы каскыр шабыўынан қәўипсинген, бир жағы қозылаған қойларды жыйнап алыўдың ансатырақ жолын гөзлеген шопан отарды алыслатпады. Саўлықлар үсти-үстине козылай берди, көш жақын деген менен де Қулманның балалары туўған саўлықларды қозысы менен төбешиктен қурылған корага тасыўдан күн бойы босамады. Қулшы бий Бектемир менен ойласа отырып, дөгеректеги қақ суўлары ада болғанша бир неше күн еглениўди карар етти. Ең жақын деген қудыққа шекем көш конған жерден шыққан адам еки күн жол жүрип, жететуғын еди.

Соңғы кешлер басқа ақшамларға қарағанда әдеўир тыныш өтти. Бөрилер төбениң төменине жыйналып, түн бойы улып азан-казан болғанына қарамастан көш қонысланған мәканның әтирапына жағылған отларға аса жақынлап келе бермеди, келсе де өзлерин отка урып, малларға тасланыўға жүрек етпеди. Бәлки қум ишиндеги жанлы жаныўарлар оянып, қасқырлардың қарны тоя баслады ма, я тағы бир басқа себеплери болды ма, ким билсин, қулласы адамлардың түнги корыққа қойылғанларынан баскасы қасқырлар қәўпинен қутылғандай болды. Бектемирдиң көзине көринген бахайбат бөри де негедур коркынышлы даўысы менен улығанды қойды.

Қанша машақатларға, қәўип-қәтерлерге толы болыўына қарамастан жүз жыллар, мәгар мың жыллар бойына калғып атырған қумлар қойнында тиришилик оянған, буннан атам заманлар бурын басланған тиришилик ушын гүрес бир мәўритке де токтамай даўам етип атырған еди.

Бәхәр қуяшы қыздыра баслағанын сезип, түнги салқынлар менен қыраўлардан қоркып отырмастан, әптапқа алақанын жайып ашылатуғын қум баўырайларының қызғалдақлары киби, алысқа сапар тартқан көш балалары сәске пайытында кими жолым үйлерден, кими кослардан шығып, ойынға киристи. Қатара конысланған үйлердиң ортасындағы ақшам көштиң малы сақланатуғын кең кумшаўыт майдан ойын базарына айналды. Бир ўақытлары Тағаберген сейис муқыятлап жонған ағаш қылышын алып, сексеўилден сындырылған бүршикли путаны ат етип минген, өзи қатарлы балалардан көре бойшаңырақ көринетуғын Ережеп те балаларға қосылған еди.

Қайыр шуўмақлап керегениң басына илип қойған дузақларын алып, қойнына салды. Тери дастурханды ашып, анасы табаға писирген арпа наниың үлкен бөлегин сындырып алды. Местиң өзинен, дөгеректен ыдыс қыдырып отырмады, қанғанша суўсын ишти. Бир шетте жатырған ешки жүнинен токылған қапты таўып, ишиндегилерди кумға ақтарды. Түби тесилген жез дүң, кепсери кеткен дүмше, бир-еки қақлан даңғырлап шашылды. Қайыр қақланларды бирме-бир көзден өткерди. Ең үлкенин таңлап алып, полат серппесин еки коллап басып көрип еди, күши жетпеди. Ол қасқыр қақлан еди.

Бала қасқыр қақланнан өзгелерин капқа қайтадан салып қойды. Қасқыр қақланды тазалады, тоңмай таўып майлады, шерим етик кийген маладай аяғы менен мықлы полат серппени басып ашып, серппени бирден жиберип, шаптырып көрди. Жарамлы екенлигине исениим пайда еткеннен соң керегениң басына илип қойды. Соң дузақларын түўеллеп, төбешиктен бир өзи төменге түсти.

Сол кеткеннен кас қарайғанша изине айланбады. Қалын сексеўилликтен қоян соқпақлар таўып, дузақ қойды. Оған бираз ўақты кетти. Көп өтпей қоянның быйқылдысы еситилген тәрепке қарай асығып жуўырды. Ылақтай келетуғын сары қулақ шөл қояны дузақта тыпырлап, урынып атыр еди. Буннан бир-еки күн бурын көшип киятырған көш конысланған әтирапқа жақын жердеги үнгирде күшиклерин корып жатырған көкжал аўға кеткен қаншық қасқырды күте берип ,көзи төрт болған еди. Көзлерин ашқан, бирақ емшектен шықпаған күшиклердиң де ана қасқырды аңсап, үнгирдиң төринде жатып алып тынбай қаңсылаўлары көкжалдың жүрегин езип жиберди. Көш әтирапында болып өткен аласапыранлы айқасларда азық излеп жорткан ана қасқыр набыт болды ма, ашлықтан буралып, қыстан зорға шыққанлықтан халдан тайып, бир жерде жығылды ма, ким билсин, қулласы азық излеп кеткен қаншық уясына қайта оралмады.

Тәбият инам еткен хайўаный сезим менен көкжал азық излеп кеткен ана қасқырдың қайтып келмейтуғынын анғарды. Күшиклердиң де халдан тайғанын үнгирден шығып турған сеслердиң кем-кем

хәлсизирек еситилиўинен сезди. Артық күтип болмайтуғын еди. Бәхәр қуяшы батыска қарай еңкейип кешки шапақ бийик сексеўиллердиң ушларын қызғыш рең менен бояған пайытларда көкжал орнынан турды. Ақырын басып, үнгирдиң аўзындағы сексеўилдиң түбин ығаллады. Бул усы дөгереклерге жолы түсип жортатуғын өзи теклес хайўанларға исленген қәўипли ескертиў, қасқыр тилин түсинетуғынларға, егер хәлсиз хәм қорғансыз күшиклерге жаманлық етсе, қатты жазаланатуғынлығына бир ишара еди.

Көп өтпей, хәр күн сайын жерди көбирек қыздырып атырған қуяш уясына батып, аспанда жулдызлар көринеди. Әтираптан азық табылады, бирақ оны излеў, машақатланып колға киргизиў керек. Басы аўған таманға қарай ақырын жортып кетти. Арка тәрептен ескен самал қасқырдың гүжирейген желкесиндеги тикирейген жүнлерин сыйпап өтти. Көкжал самалға қарсы тумсығын көтерип, көкиреги толғанша хаўа симирди, хаўада сексеўил түтининиң, постынның, тағы әлле қандай, тек қасқырдың ийис сезиў ағзалары ғана танып, ажырата алатуғын ийислер бар еди.

Қасқыр төбешиктен түсип, арка батыска жол алды. Ол таманда қум ишинде сегбир тартып киятырған көш коныс басқан еди. Азанда буйласы мойнына байланған Әрепбайдың жүкке қайым ингени төбеден төменге түсип, етекте сындырылып алына-алына сийрексип қалған сексеўиллердиң ушын шалып отлап, бирте-бирте көш жайласқан төбеден алыслап кете берди. Изге қайтпайтуғындай батыл күш пенен, бирақ былай қарағанда көзге бирден таслана қоймайтуғындай әстелик пенен әлемге өз хүкимин өткерип атырған бәхәр паслы сексеўиллердиң бүршигине әлле қашан жан ендирген, бул кем-кемнен әтирапқа таралып атырған сезилер-сезилмес жағымлы ийистен билинер еди.

Ешейинде алыска кетип қалмасын, деп түйениң аяғына шидер салынар еди. Үй жумыслары менен бәнт болып атырған Сәрбийкениң түйени төбеден түсирип, шидерлеўге пурсаты болмады, бул исти Қайырға тапсырмақшы болып, даўыслап еди, ол жуўап бермеди, болмаған соң хаял түйениң буйласын мойнына орап, төменге айдап коя берди.

Дөгеректе қәўип сезилмеди. Түйе бирте-бирте адымлап, сексеўилдиң жасыл рең топлап атырған бүршигин шалып жей отырып, көштен әдеўир алыслап кетти. Үстинде салмақ болып, қатты тартылған айылы өкпесин сығып туратуғын жез жоқ, бас жиби мойнына салынған, аяғы шидерден бос түйе емин-еркин жайылып, карны тойды. Есине бота гези түсти ме, я бәхәр хаўасы тәсир етти ме, қумларды аралап, тақырларда тайрақлап шапқысы келди. Өз-өзинен елирип, өркешлери теңселип, желип баратыр еди, тосыннан жумсақ табанлары астындағы жумсақ қумшаўыт бирден ойылып кеткендей

болды. Өзине келгенде аяқларын қыймылдата алмады, алға умтылған еди, кепленип калған омыраўы көтерилмеди.

Жаныўар боз инген келип-келип шөл окланына ойылып кеткен еди.

Көкжал желип отырып, адамлар менен ийтлердин шаўкымы еситилип турған көштин сыртынан бир айналды. Мурнына қозылаған саўлыклардың таныс ийиси келди. Қулман шопан балалары менен қой жайып жүрген ойпаўытқа, нәзерин тигип, әдеўир бақлап турды. Шопан менен оның жәрдемшилери хәр таманда таяқларына сүйенип, сақлық пенен қойларды гүзетер еди. Хәр биринин қасында бир-еки ийт те көринеди. Өткен сапары күппә-күндиз төрт-бес саўлықты қаскырға алдырған Қулман сақлықты асырған, қойларды ашық жерге бағып атыр, дөгеректеги қалың көринген путаларды қырағы көзлери бақлаўға алған. Қаскыр сексеўилди паналап, алдынғы аяқларына басын қойып, жатып алды. Салбыраған тилинен аккан силекей кумға тез-тез тамар еди. Ашлықтан диңкеси қурыған, алдынан не гезлессе жалмап жуткандай иштейи ашылған. Төмендеги отардан көзин алмайды. Пәтленип бес-алты секирсе отарға жетип, әдети бойынша төрт-бес саўлықты тамақлап таслар, соңынан барып, қумары басылғаннан соң ғана баўызланған саўлықлардың бирине тислерин батырар еди. Бирақ, оған жүрек ете алмайды. Пайытын аңлыў керек... Деген менен ўақыт қыска. Шопан сақлық пенен қойларды көш орналасқан таманға айдаўға киристи. Тап усы пайытта ийтлердин бири бөрини сезип қалып, шәўилдеп үре баслады. Оған басқалары қосылды. Бир неше ийтлер бир жерге топланған соң батылланып кетип, қаскырдың үстине топылып келди, "батырға да жан керек", дегендей өзин сездирип қойған қаскыр панадан шығып, изге шегиниўге мәжбүр болды, тура сала қуйрығын қысып каша бермеди, желке жүнин гүжирейтип, көзлеринен көкшил ушқын шашырап, изине карай-карай ақырын жортып кете берди, бир нәзер таслағанда топар ишинде өзи менен тең келип алыса алатуғын қуйрығы шолақ ала көпекти көзи шалып еди, сол ушын олар менен айкасыўға жүрек етпеди, болмаса олардың қәлегени көкжалдың хәр бири бир карыс келетуғын қазық тислериниң зарпынан жазым болып, қаскырдың жемтиги болыўға ғана жарар ма еди, ким билсин.

Ийелеринен алыслаўға жүреклери даўамаған ийтлер топары отарға қайтты. Басы аўған таманға жортып баратырған қаскыр, адамлар шаўкымы тынбай еситилип турған көштен алыслап кетти. Бағдары намәлим еди. Қайда барады, алдында не күтип турыпты? Жортып баратыр. Кас карайып, аспанда дәслепки жулдызлар көрине баслады. Бир нәрсе көзге шалынғандай болды. Қаскыр калша токтады.

Қулақлары тикирейип кетти. Қандайдур таныс ийислер мурнына "гүп" етип урылды.

Қумшаўыт тегисликте түйе шөгип жатыр еди.

Қулшы бийдиң отарлары, қара малы менен жылқысының дөгерегинде жүрген Әрепбай кеш түсе баслаған пайытта төбешик басында тигилген жолым үйине қайтты. Ертерек бир нәрсе жеп алып, малларды жайғастырып, түнги қорықшылықтың тәтәрригине кириспекши еди. Ойлағаны болмады. Қазанның дөгерегинде жүрген Сәрбийке:

— Әрепбай, төменде боз ингенимиз көзине түспеди ме? — деди белдеўге ат байлап атырғанда.

— Як, көзиме түспеди. Шидерлеппе еди?

— Як. Төменге түсирип шидер салыўға қолым босамады.

— Ўақ, — деди Әрепбай жамбасына бир урып. — Онда түйең Аксуўатқа барып жетти десеңши!

— Қой, ейтип қапылдырмашы, қаяққа кеткенди дейсең, жүрген шығар. Дөгеректин барлығы толған мал болса, қорадан алыслап кетпес. Бул сөзди айтарын айтса да: "егер түйе Аксуўатқа кетсе жүкти неге артамыз?", деген ой қыялына сап ете қалды.

— Мейли, асынды таярлай бер. Мен ингенди қыдырып таўып келейин. Айтпашақ, "қара балаң" қаякта.

— Сениң "қара балаң ғой" — деп күлди Сәрбийке. — Жүрген шығар усы әтирапта. Азаннан бери көзиме түспеди.

— Дузаққа кетти ме екен? Усы бала дузаққа дым ғана жаман үйренди-аў, дөгерек-әтирап болса толған қаскыр, — деп тонқылланды Әрепбай атын белдеўден шешип атырып. "Қорада қозысы жамырағанның, үйдеги қатығы төгиледи" демекши боз инген шидерленбесе, оны бағатуғын балаң дузаққа кеткен болып шығады.

— Келип қалар, қаскырды айтып жүрегимди суўлата бермеши ағасы, — деди Сәрбийке. Даўысынан хүрейленгени сезилип турар еди.

— Қай тәрепке жайылып еди?

— Мына тәрепке, — деп Сәрбийке арка таманды силтеди. Алыска кетпеген шығар-аў.

Хаялының аркайынлығына өкпеледи ме, Әрепбай үндемеди. Атын жетелеп төбенин арка тәрепинен пәске түсти. Көп өтпей түйениң кумдағы изи көринди. Ушлары шалып желинген сексеўиллер көзге тасланды. Аспанда жулдызлар көрине баслады. Еле әтирапты қараңғылық қаплап үлгермеген, батып кеткен қуяштың соңғы нурларында қумшаўыт жерде жалпайып атырған түйе излерин айырыўға болатуғын еди. Изди куўалап, аўылдан бир ат шаптырымға узаклап кеткенин де билмей қалды. Кумдағы излер де көринбейтуғын

болған еди. "Енди изләү пайдасыз, түйе әдеүир узап кеткен көринеди", деп ойлады Әрепбай. "Изге кайтыү керек". Атты иркип атырып, тағы ойланды: "Еле Шымбайға жеткенше алдымызда каншелли жол жатыр. Күнге жарайтуғын сол түйе емес пе? Егер дүзде қалса әлбетте каскырға жем болады. Соңынан Сәрбийкениң жолым үйин атқа артамыз ба? Бәлки жүз адым алдымда сексеүилдиң басын шалып турған шығар, жаныўар". Атын тебинип, алға илгерилей берди. Расында да, алдында бир нәрсе караўытып көринди. Көк сүңгиниң темир сабын қаттырақ қысып қойды, бағана "дәртке жарап жүрер, жараклыға жаў жолықпайды", деп бир-еки күн бурын қаскырды шанышқан найзасын алып шығып еди, атын тебинди, ат негедур бир орында иркилип қалды, алға қарай адымлаўды қәлемес еди. Алдында болса, жигирмалаған адым жерде караўытып түйе шөгип жатар еди. "Боз инген жаныўар ғой", деп ойлады, қарнын тойдырып болып, қула дүзде шөгип жатырғанына қара. Шуў, жаныўар". Бир орында турып алған ат қыстаўларға қарамастан алға қарай адым атыўды қәлемес, оның орнына пыскырып, жер тарпып, сетем алып оқыранды. "Түйеден де буншелли үркер болар ма". Аттан түсти, узын арқанның ушын беккем услап, екинши қолындағы найзаны төбесине көтерип, жулдызлардың емески жарығында жылт-жылт етип турған өткир ушын қарайып турған мақлукка каратып алға қәдем таслады. Дийдиленген жерге үш қәдем, бәлки төрт қәдем қалған еди. Қәпелимде "шөгип отырған түйе" деп ойлаған мақлук өзине карсы хүжимге өтти, көк-көмбек жалын шашқан еки көз жалт етип тигилгенде жүреги суў ете қалды. "Қаскыр", деп ойлады жылдырым тезлигинде. Аттың жибин жибере берип, найзаны еки қоллап гезенди. Көз илеспес тезликте алға тасланған қаскырдың қазық тислери Әрепбайдың мойнына "ғарш" етип қадалды, түнги жолаўшының көкиректе урылған қуўатлы пәнженің тырнақлары жүн шекпенди қақ айырып жиберди. "Каскыр" деп ойлады Әрепбай жығылып баратырып. "Әттең боз инген, боз инген қаскырға жем болатуғын болды..." Соң аспандағы жулдызлар бирим-бирим сөнип, тас түнекке Әрепбайдың өзи де сиңип кетти. Найза бөриниң жүрегине шаншылмаған, ал еки қабырғаның арасын тесип өтип, көк етке қадалған еди. Душпанының денеси босасып кеткенин сезген каскыр, карысып қалған жағын жаздырып, бүйирине шаншылған найза зарпынан қансылап жиберди, соң денеси қақланның полат серппесиндей изге серпилген пайытта жансыз қолларда сиресип қалған найзаның полат тыйығы каскырдың бүйиринен суўырылып кетип, орнынан қан бурқ ете қалды. Бүйирин жалай берип, бир орында шыргүбелек айланды. Азғанадан соң тынышын алып зыркыраған аўырыўға карамастан ишек-карны

ақтарылып қалған, денеси суўып үлгерген түйениң өркешине аўыз салып, бир пәрше етти териси менен қосып жулып алып, жалмап жутып жиберди.

Қаскыр ийесине тасланған пайытта үркип кеткен ат, алды-артына карамай, шылбырын сүйретип ала жөнелди.

...Қас карайғанда отардан жемтик ала алмасын аңлаған хәм өзин сездирип қойған көкжал қула дүзде оқпанға ойылып кеткен түйеге дус келген еди.

Бәҳәрги нөсер жамғырлар қумшаўыт төбелерден төмен карай саркылып, әдетте киши-киши тармакларды, олардың бир нешеўи қосылып бир заматта қумлар арасында саркырап аққан кишигирим өзекти пайда етеди. Өзек суўлары шукыр жерлерди толтырып, қақ суўларын жыйнайды. Таскын өзек базда қумшаўыт жерлерде қум тыщканлары қазып қойған инлерди кеңейтип жиберип, жер астында геўеклерди жүзеге келтиреди. Бундай суў жолында казылған геўеклерди қаракалпақлар "оқпан" деп атайды. Әрепбайдың боз ингени жаныўар қумлар қойнында көзге көринбей, жасырынып атырған оқпанлардың бирине тап болған көринеди.

Алдынан шыққан бундай олжаны аш каскыр қолдан шығарар ма еди? Қыймылдаўға имканияты қалмаған боз ингениң ең хәлсиз жери болған алқымына өткир тислер қадалғанда, бир сес шығарып үлгерди, болғаны. Гүре тамырдан шарылдап аққан ыссы қан шөплерди қызылға бояды. Бүтин тек ғана боз ингениң емес, ал оның ийеси Әрепбайдың да әжели жетти ме, арадан бир кесе айран ишим ўақыт өтер-өтпестен ол да найзасын гезенип жайрап атырған түйе жанында пайда болды хәм аянышлы өлим тапты.

Ат жаныўар сол сетем алған пәти менен иркилмей адам даўыслары еситилип турған көш таманға карай шапты. Сүйретилип киятырған қыл шылбыр бир-еки сексеўилге оралып еди, сексеўил түбиринен омырылып әдеўир жерге шекем сүйретилип келе берди, акырында бир томарға илинди, бирақ аттың күшли тегеўрининe шыдам бермеген қыл шылбыр шорта үзилип, түбир жанында жыландай ийретилип кала берди.

Дөнен ат сол пәти менен туўры Әрепбайдың жолым үйиниң белдеўине, өзиниң байланып үйренген жерине келип иркилди. Аттың дүбирлисин еситкен Сәрбийке үйден шықты. Ат белдеўде турар, бирақ жанында Әрепбай көринбес еди.

— Әрепбай, — деп даўыслады хаял. Даўыска жуўап қайтарған хеш ким болмады.

— Әрепбай? Тағы да үнсизлик.

Хеш кандай жаман қыялдың басына барып үлгермеген хаял атты белдеўте байламақшы болып, шуўмакланған қыл шылбыр илдириўли

туратуғын ердиң басына қол салып еди, шылбыр орнында жоқ болып шықты. Сонда барып кеўлине гўман келди. "Аттың шылбыры қайда?" Ноктаны барлап еди, шылбырдың бир қулаштай бөлеги қолына илинди. "Үзилипти. Неге үзилген? Әрепбай қайда?".

Анасының гүбирленип жүргенинен, әкесиниң даўысының еситилмегенинен сетем алған Қайыр шықты.

— Апа, ағам келди ме?

— Як, келмеди. Аты келди. Боз ингенди излеп кеткенин айтып едим ғой. Өзи де, инген де көринбейди.

— Хаў! Ат үркип, жығып кетти ме екен?

— Кәйдем?

Ана-баланың хүрейли даўысларын еситкен жақын қонсылар жыйналып қалды. Бектемир де келди.

— Қай таманға кетип еди?

Хаял түсиндирди.

— Ат бир нәрседен қатты сетем алған, — деди Бектемир аттың омыраўына қолын салып көрип, — қалтырап, өзин баса алмай атыр. Мәгар каскырдан... — Өзгелерди хүрейлендирмейин деди ме, сөзиниң ақырын айтпады. — Мүмкин түйесин таўып, соған мингенде ат бир нәрседен, сағалдан ба, порсықтан ба үркken шығар. Бул сөзлерине қанша исенгиси келсе де өзин-өзи исендире алмас еди. "Қалайынша? Аттан түспей, түйени жетекке алса болмас па еди?".

Бираз ойласықтан кейин Әрепбайды излеўге келисти. Бектемирдиң басшылығында Қулман шопанның еки баласы менен тағы үш-төрт жигит қолларына жанған шом көтерип төбешиктиң арқа тәрепинен төменге түсти. Қайыр да олар менен бармақшы еди, үлкенлер: "еле жассаң", деп ертпеди. "Жас болғанда не болыпты, менин Қулман шопанның пәскелтек балаларынан қай жерим кем?", деп ойлады Қайыр узап баратырғанлардың қолларындағы шомларын тамашалап турып. Жаман ойларды қыялына келтирмеди. Астында аты, қолында найзасы бар адам неден сескенер еди. Күни кеше емес пе еди көкжал каскырды шаншып алғаны. Әне, терисин дузлап қойыпты.

Әрепбайды излеўге атланғанлар кораздың дәслепки шақырымында қуры қол қайтып келди. Ай еле көтерилмеген, әтирап бийтаныс, Әрепбай түйени қыдырып қай таманға жүргени белгисиз, оның үстине қаранғы түнде қум баўрайын гезгенлердиң жолларын жақтыртып, мәдет берген, төбелерине көтерген шомлары биринин изинен бири сөнип, ақырында жоғалған көўимлесин излеўге шыққанларды изге қайтыўға мәжбүр етти.

Қайырдың дузақ пенен услаған қоянының ети салынған қара шәўгим ошақтан түсирилмеди, астындағы отка отын тасланбады, қақпағы ашылмады. Ана менен бала, оларға ес болған бир-еки хаяллар

менен балалар, әсиресе Сәрбийке менен Қайыр Әрепбайды күтер, бир нәрсе тысыр етсе: "келип қалмады ма?", деп аланлар, писип шамаласқан қоян етин жеўди қыялларына да келтирмес еди.

Келгенлер: "Түн қараңғы, жол жоқ, Әрепбай, Әрепбай деп шақырдық, хеш ким жуўап бермеди, бәлки бағдардан адасқан шығар, хеш гәп болмас, астында түйеси, қолында жарағы бар ғой. Таңға шекем келип қалар", деп таркасты. Әтираптың бийтаныс дала, онда қаскырлар гезип жүргенин хеш ким тилине баспады. Оны айтқаннан не пайда? "Жақсы нийет— ярым ырыс" дегендей, азанға шекем келип қалар, деп хәммени үмитлендирген абзал емес пе?

Қайыр аўқат жемей-ақ, жатырған жеринде уйқылап қалды. Жалғыз қалған соң изли-изинен улыған каскырлардың хүрейли сеслерине қулақ түрген Сәрбийкениң таң ағарғанша көзи илинбеди. Әтирапына жақты түсип, жолым үйлердиң түнлигинен бәҳәр қуяшының дәслепки нурлары урланып сығалағанда: "Таң атты, енди уйқыламайын, Әрепбай келип қалар" деген ой менен он қолын басына дастанып, шаңаракка тигилип жатырған Сәрбийке уйқы қушағына ерксиз сиңип кеткенин билмей қалды. Түсинде Әрепбай кирип келипти, үстинде қуяш нурынан тигилген сыяқлы көз камастыратуғын аппақ кийим бар екен. "Таң атты ғой, турмайсызлар ма?", деген даўысынан оянып кетти. Көзин ашса қуяш нуры шанарақты каплап алған. Оны, түси екенин айыра алмай бираз жатты. Әрепбай қайтып шықты ма? Түсим емес, жана ғана көрдим ғой. Үстиндеги не, соңда. Ериниң аппақ кийим кийгени ядына түскенде, жүреги силкип кетти. Орнынан асығып турып, тыскарыға шықты.

Қуяш көтерилер-көтерилмес пайыт Әрепбайды излеўге шыққанларға буўрылды минген Қайыр да илести.

Атлылар из қуўып отырып, кумда излер сайрам-сайрам болып жатар, оны түнги қыдырғанлар әлбетте көре алмас еди, көш конысланған төбеден алыс емес жерден Әрепбайды тапты.

— Баланы әкетиңлер, — деди Бектемир жанындағыларға, — кимдур, буўрылдың жылаўынан тутып көш таманға жүре берди.

Көштен шетирек жерде оқпанда жығылып, каскырға жем болған боз ингеннен белги болып, сүйеклер ғана қалған еди.

Көп өтпей төбешиктиң басында пайда болған қәбир адамға туўылғаннан жолдас болатуғын әжелдиң ақыры бир себебин таўып оны алып тынатуғынын дәлиллемекши болғандай карайып турар еди.

Жаназа таркағаннан соң, ертенине көш бул қутсыз мәканнан қозғалыўға асықты. Сәрбийке менен Қайыр көз жасларын сыпырып жүрип, көште кимнендур сорап алынған сур ешекке үйди артты. Енди олардың шанарағының тирепбердиси қулаған— бири жетим ул, бири жесир хаял еди.

Сәрбийке ешектиң жибин услады. Қайыр көликке жайғаспаған, коржынға салынған буйымларды ийнине қағып салып, қумда шаншыўлы турған, Әрепбайға көп жолдас болған найзаға қарады. Ийленген териден өрилген, саптың ақырына бекитилген баўына негедур қан тамбаған, басқа жеринде қан дақлары қатып қалған. "Қаскырдың қаны", деп ойлады еле жасы он беске толмаса да дуғыжым денеси жигирма жасар жигитти еслететуғын Қайырбай. Азғана егленди, соң найзаны қумнан суўырып алып, ешек жетелеген анасының изинен асықты.

Бәхәр күнлери кем-кем узарып ҳәм қызып баратыр еди. Көпелимде батыс тәрептен, мәгар алыс теңизлер үстинен көтерилген қап-қара ҳәм аўыр бултлар аспанды толтырды. Алды бурын бир-еки мәрте шағылған шақмақ бултларды алмас қылыш киби бөлип таслағандай туйылды. Соңынан сондай етип көк гүркиреди, аяқ асты қақ жарылып кеткендей болды. Ешектиң бас жибинен тартып киятырған жесир хаялдың коркып кеткени солғын тарткан қызыл шырайлы жүзинен билинди. Жүзи жуўған шүберектей ағарып кеткен еди. Кетип баратырып ядына түскен қәлиймасын қайтарды.

Күтилмегенде, булт киятырған тәрептен күшли самал есип, сексеўиллердиң бүршиклеринде мунлы даўыс пенен ыңылдады, жерден көтерилген қум көзди аштырмай әтирапты каплап алды. Самал тәрепке жүзин қараткан адамның дем алыўы қыйын еди.

Көкте жарк еткен шақмақтан кейин, көп өтпей жаўын куйып жиберди дейсең, аспаннан сан мыңлаған жез дүнлер менен тери меслердиң тығынларын бирден алып жибергендей болды. Жол жүрип киятырған көш иркилиўге мәжбүр еди. Анасы менен көштиң изинде киятырған Қайыр атлар менен ешеклер қулақлары салбырап бир орында турып қалғанын, ал олардың дөгерегиндеги адамлар болса көпшилигиниң қолларында хеш нәрсе болмаса да, қоллары менен басларын жамғырдан қорғамақшы болып атырғанын, әсиресе биреўдиң колындағы сексеўилден сындырып алынған шыбықты жалаў киби төбесине көтерип турғанын көрип, күлкиси қыстады. Ақыры ол шыбық аспаннан тамып атырған мың-мың, және мың тамшылардың мәгар бирде-биреўин ирке алмас еди-дә! Көш пенен киятырған қойлар бир жерге уйлығысып, нөсерге жаўырынларын каратып алған. Мәгар адамларды қәпелимде албыратып таслаған бәхәр нөсери жағып атырғандур, ким билсин.

Нөсер күтилмегенде қалай басланған болса, тап солай күтилмегенде пышақ кескендей тыйылды. "Болғаны ма?", деген қыял менен адамлар көкке тигилди. Қызылқум баўрайын сел-сел еткен бултлар шығысқа көшип барар еди. Бөлентликлерден төмен карай аққан суўлардың ҳәм енди алысларда пөстегин қағып атырған гүлдирмама сестинен

өзге сес еситилмес, әлем қандай да бир тилсимли ўақыядан соң өзине келе алмай атырған сыяқлы, шөл қойнында жаңадан пайда болған сайлардың жағымлы шаўқымы көп ўақытларға шекем тынбады.

Сәрбийке жаўын суўы сиңип, аўырлап қалған түбит орамалын басынан алып сықты. Адамлар да кимиси үстиндеги шекпенин, кимдур басындағы телпегин алып, қағып-силкип кийип атыр. Қайыр найзасын қумға шанышты. Суўы сорғалап турған келте тонын шешип қумға таслады. Найзадағы қан дақларына көзи түсти. Дәрҳал найзаны алып ығал қум менен ысқылай баслады. Қаннан тазарған сүнгини қайта шаншып, оған суў болған тонын кепсин деп илдирди. Негедур әкеси Әрепбай ядына түсти. "Кегин аламан", деп сыбырланды бала. "Кегин аламан!", Кимнен алмақшы әкесиниң кегин?

Бул пайытлары жаралы қасқыр, боз инген жығылған оқпаннын дөгерегин айланшықлап жүрер еди.

Көп егленбей, жолын даўам еттирген көш қас караймай-ақ қолайлы жерге иркилип, хаяллар менен балалар қосларын тигиў ушын қурғағырақ орын таңлап, орналаса баслады. Әдеттегидей мал-халды ортаға алып қоныс басыўға тапсырма болған еди.

Ертеңине күн ашық, бөхәр қуяшы жадырап турды. Қайыр сәске пайытта әкеси Әрепбайдан мийрас қалған буўрыл атқа минди. Темир найзаны ерге кесе таслады. Полат серппели қасқыр қақланды алыўды да умытпады. Мунлы көзлериндеги жасты жаўлығының ушы менен сыпырып, Қайырдың хәрекетлерин бақлап турған ана баласына тис жарып хеш нәрсе демеди. Улының әке орнын басқандай азамат болып қалғанына бир жағынан сүйинсе, бир таманынан көкирегинде: "Бул бала қайда атланды? Қәпелимде бирер қаўипке гезлеспесе болар еди", деген гүман бас көтерген, бирақ хәрекетлеринен сезилип турғанындай баласының өз күши менен уқыбына болған исенимин аңғарған ана "Қайда барасаң, балам?", деген сораўды бермей, иркилип калды.

Епкинли желген ат тез арада Қайырды күни кеше боз инген менен Әрепбай жазым болған жерге жеткерди. Болып өткен нөсер жамғыр канлы излерди жуўып жиберген, хәр жер, хәр жерде мүжилген сүйеклер шашылып жатар еди. Қаскырдың жарасы аўыр яки жеңил екенин билмесе де найзаға қатып қалған, өзи қум менен ысқылап кетирген қан дақларына қарап бала бөриниң жараланғанын шамалады. "Жараланған екен, жемтик ушын бул жерге бир айланып соғады", деген пикир тыным бермеди.

Аттан түспей, дөгеректи көзден өткерип, қумнан из қыдырды. Қумда тарбыйып-тарбыйып атырған излер бул дөгеректен жемтик излеген бир неше жабайы аңлардың өткенинен дәрек берер еди. "Усы излердиң бири менин қандарымның изи болыўы итимал", деп ойлады

ол изларге тигилип. Атты айдап дөгеректи айланып, путалардың түплерине көз салып шықты. Из ийелеринен хеш бири көзге түспеди.

Аттан түсип, шылбырын белине байлады. Соң әдеттегисинше кисенинен дузакларды алып қоя баслады.

Қайыр асықпады. Шөплердің басын шалып отлап турған атына карап күн аўғанша иркилди. Соңынан дузакларын жыйнап дузакка илинген қоянларды халаллап, бөктергидеги коржынға салды. Соңынан какпанды алып, бир гез келетуғын шынжырға бекитилген темир қазықты қумшаўытқа какты. Какпанның полат серппесин аяғы менен басып турып, тилсимли тетигин орнына келтирди. Ортасына үйден әдейи алып шыккан гөшли сүйекти таслады. Соңынан қум менен себезги етип көмди. Сексеўилди омырып алып, сүйретип жүрип, излерди өширди. Бул хәрекетлерди питкерип, атка мингенде ашық аспанда дәслепки жулдызлар жымыңлай баслаған еди.

Таң атып, көш адамлары өз машқалалары менен бөнт болып атырғанда буўрыл атка миниген бала, оның изине ерген қулағы менен қуйрығы кесилген ийттиң қай таманға кетип баратырғаны менен хеш ким қызыксына қоймады.

Алыста гә көтерилип, гә төмен сарқып ушкан тарғалар көринди. Бала атты сол таманға бурды. Кеше кешқурын какпан қурып кеткен әтирапка жақынлағанда куслардың сол дөгеректе шарк урып ушып атырғанын билди. Алыстан бир нүкте қараўытып көринди. Қайырдың жүреги дүрсилдеп кетти. "Түсипти".

Алдынғы аяғынан какпанға илинген каскыр бар күши менен полат какпан тутқынынан қутылыўға урынар, хәр таманға жан халатта тасланар, бирак темир шынжырды үзиўге, тереңге қағылған қазықты копарыўға куўаты жетпес еди. "Сол ма екен? Бәлким солай шығар, жаралар болыўы керек. Азықтан дәме етип, айланып соккан".

Какпанда жулқынып атырған каскырға ок жетер жер қалғанда иркилди. Буўрыл да алға жүриўди қәлемес еди. Аса жақынлай бериў қәўипли. Ийт болса өзине ес болатуғын ийесинин еле де алға карай жүриўин қәлеп, тисин акшыйтып, желке жүни тикирейип, "арс-арс" еттирип үрип, жер тырнап әўереленди. Ата теги бир, бирак келте акылы жете бермейтуғын қандай да бир себеплер менен қандар душпанларға айланған ийт пенен каскыр өмир яки өлим ушын алысыўды қәлер, бул жолдан олардың бирин темир шынжыр менен полат какпан иркке, екиншисин ийеси, буўрыл атлы бала иркип турар еди.

Қайыр ат үстинде бираз ўақытка шекем каскырдың жан халатта қутылыўға урыныўларын бақлады. Әкесин жазым еткен жыртқыштың, бәлки солдур, бәлки баскадур, оған анық исеним хәм дәлил жок еди, көзлерине бир мәрте тигилмекши болды, деген менен какпаннан

қутылыў ушын жанталасып атырған жыртқыштың нәзери менен нәзери дус келмеди. "Не қылыў керек?" деген қыял менен тағы да егленди. Атты айдап барып найза менен шаншыўды ойлады, бирак ат турған орнынан "тырп" етиўди қәлемес, керисинше тайсалып, изге қайтыў жолын излер еди. Ийтке "бәс" десе тасланыўы мүмкин, онда да каскыр ма, ийт пе кайсысының үстем келетуғыны бир Аллаға ғана аян. Набада жазым болса-ше?

Акырында атын изге бурып, көш таманға жол алды. Әри-бери қум шашып, үргенине ийеси кайрылып карамағаннан кейин ийт те қансылап-қансылап, аттың изинен жортып отырыўға мәжбүр болды.

Қой жайып жүрген Қулман шопанның балалары халдан тайған какпандағы каскырдың үстинен шығып, ийтлерди жиберип, акырында урып алды. Халдан тайғанына карамастан көкжал дастығын алып өлди — бир ийтти жазым етти.

Қулманның балалары танымалы каскыр какпанды әкелип ийесине тапсырғанда, өлген каскырдың териси жөнинде гәп етип отырмады, тек берген сораўы:

— Каскыр жараланған ба екен?— болды.

— Аўа, — деп жуўап берди какпан әкелгенлер. — Жарадар екен, кабырға тусынан өткир тыйық урылған, найза болса керек.

"Сол", — деп ойлады Қайыр. — "Найзалағы қан каскырдың каны еди".

...Нөсер жаўынлардан кейин Қызылқум ши тез өзгерди. Үш-төрт күнниң ишинде сексеўил бүршиклери жасыл түс алды. Жуўсанлар хош ийис таратып, төбешиклер алыстан қараған көзге жасыл гилем янлы болып көринер еди.

Қозылап атырған қойлардың жағдайына бола көш көшип-конып акырын жылжып келе берди. Күнлер узарған сайын куяш нуры молайып, қыстың кар ызғары хәм бәхәрги жамғырлар менен қумлар арасы шетсиз-шексиз жайлаўға айланды. Бирак жаздың жақынлаўы менен бирге суўсызлық қәўпи де бастырып келер еди. Ата журтқа асығып киятырғанларды: «Малымыз бенен өзимиз шөлиркеп қалмаймыз ба?», деген гүманлар айланшықлай баслағанына бираз болды.

— Алдымыздағы қудықларға бағдаралмасақ көп өтпей шөлден қыйналып калмас па екенбиз? — деп гүманын билдирди Бектемир Қулшыға.

— Айтканың дурыс. Ендиги жағында қудықлар менен көллерди сағалаймыз. Алдымызда Қонырдың қудығы бар. Оннан ары еки-үш күн жол бассақ, Акшаларьяға шығамыз, иншалла.

Көп узамай койлар козылап болды. Бирак, жас төллердин биразы еле күн бойы өристе алга илгерилеўге жарамайтуғын еди. Көш хәр күни бир мезгил жылжып конысланып бара берди.

Бир-еки хәптелеп аспаннан шык тамбады. Как суўлары да ада болды. Бектемир хәммени кыстап, көшти хәр күни күн батканша тындырмады. Адамлар да, олардын маллары да шөлиркей баслаған еди.

— Кудыкка шекем еле алыс па? — деп сорар еди адамлар Бектемирден.

— Шама менен бир мезгиллик жол калды. Кудык бийик кум төбешиктин етегинде кусайды. Кулшы бий Ботабай менен илгери кеткен. Олар бизди кудык басында күтип алса керек.

Кып-кызыл болып, батып баратырған куяштан коллары менен көзлерин паналаған адамлардын нәзери алысларға тигилип, бөлент кум төбешикти қыдырады. Төбешик болса кырсығына көринбейди.

Акырында, кас карайғанда бөлент төбешиктин үстинде турған атлының карасы көринди. "Кулшы бий кудыкты таўыпты, төбеде турған Ботабай болса керек", деп ойлады, Бектемир. Бирак енди үстинде атлының сүлдери көринип турған кум төбешик жеткермес еди.

Көштин алды кудыкка жеткенде куяш батып, шығыста шолпан жулдызы көринген еди. Жулдызға көзи түскен Бектемир бир нәрселерди гүбирленди. Атының басын иркип, егленди, соң тебинип кете берди.

Ушына ағаш шелек байланып кудыкка тасланған он кулашлык кыл аркандың акырғы шуўмағы жаздырылғанға шекем кудыктан сес шыкпады. Соңғы шуўмак жаздырылғанда барып сес еситилди, ол әдеттегидей ағаш шелектин түбинин суўға урылғанда шығатуғын "шалп" еткен сести емес еди. Демек кудыкта суў жок, ол кеўип калған.

Қонырдың кудығына жетиўге асығып, ентелеп киятырған көш адамлары колынан ғарбызы түсип кеткендей халатта еди. Бир-еки күннен берли канып суў ишпей, меслер менен дүнлердеги, барлык ыдыслардағы суўларды үнемлеп киятырған адамлар кешкурын кудыкка жетемиз ғой, деген үмит пенен сарыплап жиберген, енди айырымларда ғана болмаса көпшиликте тамак жибиткендей бир тамшы да суў калмаған. Не илеў керек? Адамлар бийдин көши дөгерегине жыйналып калды.

— Исенип киятырған кудығымыз кеўип калған. Адамлар менен малларымыз шөллеген. Әсиресе, балаларымызға кыйын болды. Не кылайык, буйыр бизге. Белимизге аркан байлап кудыкка түс десең, оны да кылайык.

Кулшы бий жүзин көрмесе де даўыстын ийесин таныды. Ол Елкара жүзбасының даўысы еди.

— Елкара, — деди Кулшы бий бөлент даўыс пенен. — Дурыс, кудыкта суў жок, кеўип калыпты. Көштин бәри— адамы да, малы да шөллеген. Бул да бизге Алланын берген бир сынағыдур. Сол ушын ийнимизди түсирмейик. Аланда бир илажын кыламыз.

— Бектемир, — деп даўыслады бий тағы да. — Бизин үйде канша суў болса хәзир бәрин бөлистир. Халайык! Кимде канша суў болса Бектемирге әкелин. "Көп түкирсе көл болады", деген. Хәзир хәмме шөлиркеген. Малды койып турынлар. Алды менен балалар ишсин. Суў хәммете жеткеншe тең бөлистирилсин.

Ортаға от жағылды. Алды бурын Кулшы бийдин үйинин суўы бар меслери менен дүнлер алып келинди. Соңынан адамлар да карап калмады, кими ярым мес, ким бир уртлам дегендей колларында барын ортаға койды. Шәңгил услаған Бектемир суў бөлистире баслады. Балаларға бир шәңгилден суў толык жетти де, ал ересеклердин биразына тийиспей калды.

Таңды бир әмеллеп атырған көш әтирапына жарык түсиўден тик аякка турған еди. Әсиресе Танжарбай хәммеден бурын турды. Көш жүгин түсирип, малын иркken жердин дөгерегин дыккат пенен кеширди. Хәзир суўы тартылып калған, дөгерегине көш конысланған Қонырдың кудығы бөлент кум төбенин етегинде, пәсте жайласкан еди. "Кудык не ушын тартылды, бала?", деп ойлады келте бойлы, сакалы ағарып калғанына карамастан хәрекети шапшаң киси суўсыз кудыкка енкейип атырып. "Жер астындағы суў көзлери баска бағдарға аўысқан болса итимал".

Танжарбай ата-бабасынан берли кудык казыў менен айланысып киятырған кудыкшылар әўладынан еди. Ағып турған дәрьялардан алыста да жайлаўлар бар, ол жерлерде адамлар жасайды, мал асырайды. Сол ушын кар менен жамғырға, как суўларына арка сүйей бермей, мол суў көзлери болған кудыклар дәркар. Бул исти әкесинен үйренип пукта менгерип алған Танжарбай казған кудыклар казыў шөл койнының хәр жер-хәр жеринде гезлесип калар еди. Гейде кудыктын аты оны казған адамның емес, ал каздырған адамның аты менен де аталып кетеди. Сол ушын да олардың бәри "Танжарбай кудык" емес, ал бир нешеси ғана Танжарбай кудык.

"Солай етип, жер астындағы суў көзининң жолы аўысқан, — деп ойлады кудыктын кеўип атырғанына аныk көз жеткерген кудыкшы. Нөсер жамғырдын жаўып өткенине көп болған жок, демек, жер астындағы суў көзлери төменлеп кетпеген, ал бағдары өзгерген болыўы итимал я көзлери питип калды ма екен? Кайсы бағдарға өзгергенин аныклап, соннан кейин ғана кудык казыў дәркар, болмаса мийнет

боска кетеди. Ҳәзир, усы бүгин әсиресе алжасыўға жол қойып болмас еди, көштиң адамлары менен малы шөллеген, тағы бир-еки күн суўсыз өтсе изинин не боларын жалғыз Алла ғана биледи. Бир топар адам қудыққа түсип оны тазалай берсе де болады, ким билсин, суў көзи питкен болса ашылар.

Таңжарбай жасына сай келмейтуғын шаққанлық пенен қудық шегенине сүйеўли турған адам бойлы келетуғын бир ушы өткир темир таяғын алып, ийнине салды.

Жаз бойы мыс қайнаған ыссылардың изи үзилмейтуғын Қызылқум сахрасында өскен хәр бир шөп, хәр бир гия илажы болса суўға жақынырақ жерге өсиўге умтылады. Бунда дәрьялар менен сайлар ақлайды, сол ушын жер бетинде турақлы суў дереклери де болмайды. Дурыс, қыс қарлары менен гүз хәм бәҳәр паслының жамғырларының суўлары ой хәм шуқыр жерлерге жыйналады, сол ушын қытымыр шөл қойнында өсетуғын гиялар да көбирек суў жыйналатуғын жерлерде өседи. Таңжарбай қудықшы хәр бир гияның тамырына қыял көзи менен қарайды, оның ығаллығына, суўға қанша муғларда алыс-жақынлығын шамалайды, ийниндеги ушлы темир таяғы менен жерди шуқлап көреди, қолының күши жеткенше таяқты теренге суғып, соң суўырып алып темирдиң ушын услап ығаллықты анықлайды. Бүгин де ол сондай хәрекетлерди ислей берип терлеп кетти, үстиндеги шапан аўырлық етип қалды, оны шешип бир сексеўилге илди де сырттан қараған адамға түсиниксиз көринетуғын, ал өзине қаныҳ болып қалған хәрекетлерди даўам етти.

Бир ўақытлары Таңжарбай хәрекетин тоқтатып, маңлайының терин сыпырды, соңынан "ким бар екен?", деген мәнисде әтирапына серлеп қарады, мал менен айланыспағанлардың көпшилиги тислерин тислерине қойып, шөлге шыдап, қудықшының хәрекетлерин гүзетпекте, оның аўзынан қандай сөз шығар екен, деп қулақларын түрмекте еди.

— Орынбай, — деди әлленемирде көзлери менен керек адамын излеп тапқан Таңжарбай басқаларды елестирмеген сыяқлы. — Бери кел, белди әкел, қалған әсбапларды таярлап қой.

Таңжарбайдың өзине уқсаған тапалтас, кең жаўрынлы, билеклери тоқлақтай Орынбай әлле қашан әкесинен буйрық күтип, қумға шаншылған белине сүйенип турар еди. Белин алып, жетип барды.

Қудықшы өзине тән болған шапшаң хәрекет пенен белди қолына алды да жаўын суўы неше жыллар бойы мийнет етип ойған шуқырға шоқ болып көгерген, хаўайы рең гүл ашыўға мейил берип қалған маялыштың түбине белди урып, бир неше бел топырақ алды. Маңлайының терин сыпыра-сыпыра қудық қазылатуғын орынның сүллерин шығарды.

— Аға, енди белди маған берин, — деди жанындағы турған Орынбай.

— Бармысаң, мә ал!

Орынбай белди әкесинен алып жерге шанышты. Шекпенин шешип, белинен тасламайтуғын енли кәмарын, ақыры ол белбеў шешпейтуғын нөкер болған еди, бөз көйлегиниң сыртынан буўды, дуғыжым, қыска хәм қарыўлы билеклерин жаўып турған женин түрди, "я бисмилла", деп Қызылқумның шеге қумына белди батырып алып, қумды шетке таслады.

— Алла сәтин бергей, әўмийин!— деп бетин сыйпады баласының хәрекетине сүйсинип қарап турған Таңжарбай. Бул устаздың шәкиртке берген пәтиясына мегзер еди. Кексе қудықшы кеўлинде: әкеме хәм өзиме уқсап балам да, қудықшы болады, деген пикир оянған болса не әжеп. Бухараның арқа тәрепинде абыройлы болған қудықшылық кәсиби өзи көшип киятырған ата журты бетлерде оншелли дәркар емеслигин, ол таманда дәрьялар, дәрьялардан саға алған өзеклер, өзеклердиң аяғында көллер көп екенлигин қаяқтан билсин!

— Ҳәй бийталаплар!— деп даўыслады Таңжарбай булардың хәрекетлерин тамашалап турғанларға қарата. — Көп етип сексеўил жыйнаңлар. Ирилерин сайлап сындырың, қудықты шегенлеймиз. Болмаса суўсылдаған қумды казып, суў шығарып болар ма еди? Бир топарыңыз "Қоңырдың қудығын тазалаўға кирисиңлер, мәгар суў көзи питкен болса ашылар. Көрип турсызлар ма шөллегенлердиң қанша екенин? Сонша адам, оларды бир қудықтың суўы қандыра аларма екен? Қәне, болыңлар!

Жыйылғанларды оншама қыстаў да қәжет болмады. Суўдың атын еситкен адамлар дәрҳал әтираптан сексеўил жыйнаўға киристи. Бектемир баслаған бир топары беллерине аркан байлап, қолларына ағаш шелек алып, ески қудыққа түсе баслады. Көп өтпей, қудықтан хүрейли даўыс гүңгирлеп еситилди.

— Ўай-ўай, Есберген тарт арқанды, жыланлар, көп жылан!

— Не дейсең? Жыланлар? Шағып алмады ма?

— Билмеймен!

Бул дөгеректеги жумысты көзден өткериўге келген Таңжарбай қудықшы төменге еңкейип, даўыслады.

— Қорқпа, өзиң тиймесең жыланлар саған тиймейди. Абайлап шелек пенен ысырып таслап, өз исиңди ислей бер. Қолың менен ысырма. Қудықтан әллен ўақытқа шекем сес шықпады. Бир ўақытлары: "Шелекти тартың", деген даўыс еситилди. Қудыққа үнилип турған жигитлер арқанға жармасты. Көп өтпей ызғар қум толы шелек көринди. Дәрҳал қумын төгип таслап шелекти тағы қудыққа түсирди.

— Тартынлар...

Арканды услап турған жигитлер тартып козғалта алмады, шелек аўырлап кеткен еди. Кимдур:

— Әбсаттар шелекти алтынға толтырған жоқ па? Тартылмайды ғой, деп тонкыллады. Таяр турған бир неше жуп коллар арканға жармасты. Көп өтпей кудыктың аўзында шелек орнына Әбдисаттардың төбеси көринди. Оны көтерип сыртка алды. Коркканынан ба, я дем жетиспеди ме, жүзи жуўған шүберектей ағарып кеткен еди.

— Динкем жоқ, жүрегим айнады, шағып алды ма деймен... — Хәлсизленип калған жигит кумға отыра кетти.

— Қәне, колыңды узат, — деди сол әтирапта жүрген Танжарбай жетип келип. — Мәгар жылан шағып алғандур. Сөйтти де кудыктан шыққан жигиттиң созылған коллярын мукыят көзлен кешире баслады.

Жигиттиң шеп колы әдеўир искен хәм ол тез үлкейип бармакта еди.

— Жылан шағыпты, енди зәхәри денеге жайылып атыр, — деп Танжарбай өзине тән болған шаққан хәрекет пенен белбеўине тағылған кынынан пышағын суўырып алды. — Шыдайсан енди Әбдисаттар, — деди ол. Соң жылан шағып алған шеп колдың бас бармағын кысып услап турып өткир пышак пенен тилип-тилип жиберип, канын ағызды. Билезиклигинен жип пенен тартып буўды.

— Енди жигитке тез ағарған ишкизинлер, — деди кудыкшы. — Катык па, шубат па, айран ба, кымыз болса да бола береди. Ағарған жыланның зәхәрин кайтарады, оны өз басымда сынап көргенмен.

Жигитти сол жердиң өзине, кумға шекленин төсеп жаткарып, ким айран, ким катык әкелип ишкизе баслады.

Кудык казыў, оның дийўалын сексеўил менен беккемлеў колмакол даўам ете берди. Күн аўа бергенде тазалан казылған кудыктың түбинен суў көзлери көринди. Ал бул ўакытларда тазаланған "Қонырдың кудығы"нан алынған суў шөллегенлердиң шөлин кандыра баслаған еди.

Кешке карап екы кудыктан шөлиркеген маллар суўғарыла баслады. Алланың мәрхаматын каран, кудыклардан суў алынған сайын азайыўдың орнына кайта гүмбирлеп, көбейип барар еди. Ертенги тан атаман дегенше көштин суў ишпеген малы калмады.

Көш "Қонырдың кудығы"нда бир-екы конып, хәлленип алды. Оның жанында "Танжар казған" атлы екинши кудык та пайда болған еди.

Кулшы бий баслаған көш енди бурынғыдай баяўлай бермей, тезирек жүриўге хәрекет етти. Алдында оларды Акшадәрья күтпекте еди.

Кумлы, сексеўилли далалар изде калды. Көштин алдында кен тақырлыкларда мунарланған корғанлар көрине баслады.

— Ел, ел көринди! — деген даўыслар еситилди.

Мунарланған корғанларға жеткенше ярым мезгил ўакыт өтти. Корғанлар жеткермес еди. Адамлар коныс басқан жерлерге жакынладык, деп ойлаған көштегилер корғанға жетиўге асығысар, сол тәрепке үмитли көзлерин тигер еди.

Ботабай менен Кулшы биринширлерден болып бәлент дийўаллар жанына жетип келди. Неше жүз жыллар сахра куяшының астында күйип, кып-кызыл болған, саз ылайдан тикленген бәлент дийўалларға танланып караған Ботабай, туйғыларын ишинде саклай алмады.

— Ўай-бой, буншама бәлент! Бирак дөгерегинде тири жан көринбейди.

Тәғдирдиң кырсығы менен бул жерди тәрк еткен дәрья менен бирге адамлар да бул бәлент корғанларды таслап кеткенин сада аткосшы кайдан билсин.

Тақыр далаларда бой көтерген корғанлар көп еди, бирак көш адамларына олардың бәлентлиги менен төгил турған саўлатынан не пайда? Дөгеректе болса тири жан көринбейди. Корғанлар— өли корғанлар еди. Негедур көш адамлары өли корғанлар алабында иркилиўди көлемеди. Көш иркилмей бир канша мезгил жол басып, кишигирим бир дәрьяға жетип келди. Кубла тәрепте көк сағым жамылған таў көзге тасланды. Бир ўакытларда бул әтирапты гүлленген елатка айландырған, ал хәзир Әмиўдәрьяда суў басыў болған жылларда бәхәрде бир-екы мәрте толып-тасып, соң кишигирим бир өзекке айланып ғана қалатуғын Акшадәрья еди.

Мол суўға аўзы тийип хәлленген көш Акшадәрьядан кешип өтип, жолды даўам етти. Орта Азияның кан тамырындай толып-тасып ағатуғын Әмиўдәрьяның жакын екенлиги сезилип турды. Бәхәрги суў тасқыны пайытында пайда болған кишигирим көллер, көринди. Бир-екы күн болса да шөллеў не екенин өз басларынан кеширип, азабын татып көрген адамлар дәрьяны өзлерине исенимли мәдет сыяқлы сезинер еди.

Бир күни көштин алдын тосып жатырған төбешиклердиң аржағынан шубатылып хаўаға көтерилген түтин көринди. Бул сахрада бир неше хәптелерден берли жол басып киятырған адамларға жолда гезлескен өжайыбатлардың ең үлкени еди. Түтин шыққан жерде адамлардың конысы да болыўы керек ғой!

Расында да төбелер етегинде керегелерден тикленген, адамлар жасайтуғын мәкан көзге тасланғанда, оны көргенлердиң куўанышында шек жок киби еди.

— Келдик, жетип келдик, — деген даўыслар да еситилип калды. Түтин сол коныста жағылған оттан таралмакта.

Адамлардын куйанышына себеп болган коныс — бир-бирине бекитилген керегелердин курмалып исленген төбеси жана капталдагы керегелери жабылмаган, шын мәнисинде ағаш кадасынан ямаса сексеуйиллерден тутылган шетен кораларга мегзейтуган курылыс болып, оның ишине бир-еки түйе, ат менен ешек байланган.

Бәлентирек жерде иркилген адамлар, кула дүздеги бул мәканга әжепленип тигилер, бул керегелерден гана куралган үйдин төбеси кайда екен деп, танланысар, анығырак көриў ушын бийигирек жерге умтылып бир-бирин ийтерисер еди.

— Адамлар, адамлар бар екен, — деп жабырласты көпшилик.

Расында да керегелерден курмалган мәкан дөгерегинде еки-үш адам көринди. Олар буннан бурын да сол жерде, етекте өскен сексеуйиллерди паналап, дем алып атырган орынларынан турып, көзге түсти. Олар да төбеден өзлерине карап турган, ала-кула кийинген адамлар менен дөгеректи каплаган карамал, түйе, жылкылар хәм койлар отарын көргенде көштегилерден кем танланбаган шығар?!

Олар ким? Кайдан киятыр? Тағы канша жүрсек елге жетемиз? Усыган уксас саўаллар менен мүрәжат етиў ушын керегели коныс адамлары жанына келген Бектемир аттан түсип, жылаўдан бир колын жаздырмай турып хабарласты.

— Мынаў кытай саўдагери хәм жахангешти кишвар Сунянг, — деп таныстырды алак көз кара жигит, жанындагы кара шекпен кийип белин буўган, калпаклы, орта жасар, кыйык көзли, селдир сакал кисини көрсетип. — Менин атым Калдан, ултым уйгыр. Кулжа деген шәхәрден боламыз.

— Ол кай жерде? — Бектемир кызыксынды.

— Анша алыста, — деди уйгыр колы менен шығыс тәрепти нускап. — Ташкент, Түркстан, Сайрамнан өтесең. Анша алыста. Келин жаксы жигит, биз бенен отырын. Ас жең, сәўбетлесемиз. Анкабай, кумганды ал, суўы кайтып калган шығар.

Узын бойлы, кайын денели уйгыр жигит, шамасы Калданның хызметшиси болса керек, оты сөне баслаган куман астына сексеўил бөлеклерин таслап, отты тутандырды.

Булардың барлығын кызыксыныў менен баклаган Бектемир атын байлап, уйгыр көрсеткен орынга отырды.

Ортага жайылган дастурханга жез шайнек келтирилип, шыны кеселерге шай куйылды. Гүррин даўам етти.

Уйгыр жигит кытай саўдагериниң дилмашы екен. Айтыўына карағанда Ираннан Дағыстан таманга өтипти. Дәрбент каласынан шыкканына бир неше ай болган көринеди. Буннан Бухараға, оннан Ташкент, аржағы Түркстан аркалы уйгырлар менен кытайлар журтына — Кулжа каласына сапар шекпекте екен. Айтыўынша Сунянг тек

саўда менен шуғылланып коймастан, иркилген жериндеги адамлардың турмысы, үрп-әдет дәстүрлери менен де кызыксынар кусайды. Хүрметли орында шай ишип отырган саўдагер сөйлескенлерди ыкласы менен тынлар еди, бирак түркшеге толык түсинбегенине өкинсе керек, анда-санда бас шайкап кояды. Мал-халлы көштиң кайдан киятырганын кытайша түсиндиргеннен сон, саўдагер кол созым жерде турган кишигирим сандыкты ашып, жылтырак кағаз шығарып оны дастурханның шетине мукыятлап жайып, кағаздағы бир нүктени сук бармағы менен көрсетип, дилмашка бир нәрселерди айтты. Сонда уйгыр жигит Бектемирге жүзленип:

— Хәзирге шекем жүрип өткен жолыңды көрсетип бере аласан ба? — деди.

— Каякқтан көрсетемен?

Ол саўдагердиң алдындағы кағазды нускады.

— Анықлап кара, бул кағазға Кызылкум аркалы өткен ески жолдың сүўрети сызылган.

— Кағазға жол кайдан сыяды? — деди танланган Бектемир. Сонынан жүзбасының арканы, кубланы, дәрьяны, бағдарды кумға сызып көрсеткенлери ядына түсти.

— Кәне, көрейик.

Бектемир кағазда туўры хәм ийрек сызыклар хәм шымшык изиндей етип түсирилген кытайша жазыўлардан баска жол сүўретин көре алмады.

— Жолда дәрьядан өттиңлер ме?

— Өттик.

— Өткен болсаңыз, мине сол дәрья, — деп дилмаш ақыры жок болып кеткен бир кыйсык сызыкты көрсетти. Бектемир ишинен күлип койды. "Бир кыйсык сызык дәрья болыпты. Дәрья болганына".

— Онда сизлер мына жолдан киятырсыз, — деп кесе тартылган сызыкты көрсетти. — Жолда ески корғанлар гезлести ме?

— Гезлескенде кандай. Олардың бир нешесин көрдик. Бәхәйбат. Бирак халкы жок, билмедим кайда кеткен?

— Сунянгтың айтыўынша, бул жол әне сизлер көрген, халкы жок корғанларға алып барар екен. Бул жолларды сансыз кәрўанлар мың жыллар бойы катнай берип, тепсен кылган.

Бектемир хайран еди... Өзи жок жоллар. Мың жыллык кәрўан жолы. Ең болмаса солардан бир дүзиў сокпак калсашы!

Бектемир кытай саўдагериниң конысында еситкенлерин айтып бергенде, адамлар оның гәплерине хайран калысса да, анык исенбегенлери "хәй, коя" дегенлеринен билинер еди. Гәп саўдагердиң кытай екенлиги хәм тап булардың аяғының астынан кәрўан жолы өткенине келгенде, адамлар оның сөзине исенбейтуғынлығын әшкара етти.

"Қытай саўдагери?! Қызылқумның ишинде я? Кәрўан жол? Кәне ол? Ең болмаса оннан кеше жүрген бир түйенің изин көрсетің, мусылманлар. Лап сөздің де шеги болыўы керек!"

Көпшиликтің ишинде ойға шүмип отырған Қулшы ғана бул гәплердің жалған емеслигин билер еди. Қызылқумда қытай саўдагери жүрсе не болыпты. Бухарада Қулшы кимлерди көрмеген? Арабларды да, хиндлерди де, қап-қара хабашлар менен ренлери аңдыздай сары орысларды да, түрлери арабқа кейип берген андалусларды да, қыйық көзли қытайларды да көп көрген. Бирақ, уллы кәрўан жолы хаққында еситсе де, бурын итибар бермеген екен. Дурыс, кешеги көргениндей қудиретли қорғанларға қайрылмай кәрўан жоллары қайда қайрылар еди. Пукта қытай саўдагериниң керегеден исленген жыйналмалы қорасы көпшиликти тан қалдырды. Соңынан қыпшақлардың ишинде "тап қытайдың қорасындай" деген сөз көп ўақытларға шекем айтылып жүрди. Сахрада узақ жол басқан көш адамлары дүзде бундай қоранын аңқустан қорғаныўда таптырмайтуғын нәрсе екенине көз жеткерген еди.

Уйғыр дилмаш Қыпшақ жағыста ел отырған мәканлар барын айтқан. Қонып, түсленип киятырған көш жылжый берди.

Көштиң алдында киятырғанлар Қыпшақ жағысына жақынлағанда бәлент төбешиктиң басында турған, бир топар салт атлыны көрип көўетерге түсти. "Қаракшылар емес пе? Бир көрмегенимиз усы еди".

Бул хаққында Қулшы бийге хабар берди. Қулшы жанына жаўынгер жигитлерди топлап, алға илгериледи. Сол пайытта топардан бир салт атлы ажыралып шығып, бий тәрепке қарай ат шаптырып келе берди. Басындағы темир дулығасы қуяш нурында жалтырап, белиндеги қылышы аттың саўырынына сарт-сарт етип урылар еди. Ол жақынлап келип, аттың басын иркип даўыслады:

— Кимсизлер, доспысызлар, душпанбысызлар? Сизлер Хийўа ханлығының ҳудуди, маңғыт беклиги сорамына кирдиниз. Мен бектиң жасаўылыман.

— Мен Бухаралы қарақалпақлардың қыпшақ уруғының бийи Қулшы боламан. Көшип киятырған ел, мениң руўласларым. Биз Хийўа худыдына бийруқсат кирген болсақ, бектиң өзинен үзир сораймыз.

— Үзириңизди мен қабыллай алмайман. Оны бектиң өзине айтасыз.

— Бегиниз қай жерде? — деди Қулшы бий.

— Дәрьяның арғы бетинде, Маңғытта. Сизди киятыр деп, алдыңызға шығып турсын ба? — деп тоңқылдады жасаўыл.

— Онда мени яшыуллың менен гезлестир, — деди Қулшы тоңқылдыны елестирмей.

— Қыпшақта ақсақал бар.

— Басла, сол жаққа.

Қулшы бий атын тебинип, топардан суўырылып шыға берди. Изине Ботабай аткосшы ерип шықты. Төбешиктен түскен бир-еки нөкер жасаўыл басы менен косылып бәленттен қараған, адамға алакандағыдай көринип турған бахайбат дәрьяның ғырра жағысына конысланған аўылға карай кеткенин көштегилер гүзетип турды.

Ақсақалдың пакса дийўал менен қоршалған кең ҳәўлисининң дәрўазасы ашылып, келгенлерди есикте үй ийесинин өзи күтип алды. Атлар байланды. Қонақлар, тийкарғы қонақ өлбетте Қулшы бий еди, терис әйўанға төселген түркмени гилемлер үстине жайласты.

Үй ийеси қырктан өткен, бәлки бий менен жаслары тең шығар, дуғыжым денели, ескек есе берип шымырыланып қалған булшық етлери ақ сүптен тигилген көйлектен билинип турған адамның ата кәсиби дарға— Қыпшақ жағысының дарғасы болып, Қулшы бий жөнинде халық ишинде айтылып жүрген әңгимелерден, Торықаска ат жөниндеги даў-жәнжелден де хабардар болып шықты.

Қулшы сол жерде қағаз-қәлем таптырып, бектиң атына хат жазып, оннан "сондай-сондай, қыпшақтың пәленше бийи ели менен бирге, еки жүзден аслам хожалық, сизиң панахыңызға өтпекши, Шымбай шәҳәри әтирапына конысланбақшы, соған ижазат қылғайсыз", деген мәнидеги сөзлерди Хийўа ханы ҳәзиретлерине жеткериўди өтиниш етти. Және: "бек жанабларының алдына өзим бармақшы едим, дәрьяның таскынлығы себеп, шыбын жанымнан гүман қылып, бара билмедим", деген сөзлерди косып қойды. Хатты дарғаға берип, оның "бул аманатты бекке өлбетте қуўыстырғайман", деген ўәдесин алып, қонақ асы жегеннен соң Қулшы бий көшке қайтып келди. Атам заманлардан берли дәрья жағалап коныс басқан, атынан көринип турғанындай қыпшақлардан қуралған "Қыпшақ" аўылының адамларының тийкарғы кәри — кеме хәм қайықлар менен Әмиўдәрьядан арғы жүзден берги жүзге адамларды, олардың көликлери менен жүклерин өткерип тиришилик етер, қырға мал бағып, шарўашылық ислер, балық та аўлар, сол ушын қурғын турар, үлкен хәўлилер салып, бағ егип, дийканшылық пенен де айланысар, анда-санда қаракшылар тонап, я апатшылыққа тез келген жыллары болмаса, олар мүтәжлик дегеннин не екенин билмей жасар еди.

Көш гөзлеген мәканға шекем еле басып өтилетуғын аралықларды жүзлеген шақырым жоллар бөлип турса да, ендиги жағында қарақалпақлар жасайтуғын коныслар гезлесер, бәринен бетер суў мол, малға душпан болған жабайы аң жоқ еди. Наўрыз айының алдында жолға шығып, тынбай жылжып отырған көш саратан айының басларында гөзлеген мәнзилине — Шымбайдың аркасындағы Лар өзегинин бойына келип коныс басты.

БИРИНШИ КИТАПТЫҢ СОҢЫ

ЕКИНШИ КИТАП

АТА ЖУРТ

1

Бухара ханлығы сорамынан шығып, жол бойы қонып-түсленип, ақырынлап жол жүрип отырған Қулшы бий көши дийдилеген мәканына саратанда жетип келди хәм суўы мол, тынып ағатуғын Лар өзегиниң бойына иркилди. Алыс жолдан харып-талып келген адамлар дәрхал жүклерин түсирип, үйлери менен косларын тигип, аўыл болып конысланыўға асықты.

Түслик жағында Кегейли жақын болса да Лар өзеги Кегейлиден емес, ал Әмиўдәрьядан сағa алатуғын Көкөзектен бөлинетуғын еди. Аяғы Қаратеренге қуятуғын тағы бир өзеклерге барып қосылады. Өзектиң еки бойындағы боз жерлер Хийўа ханлығының мүлки саналатуғын, оннан пайдаланған пукараларға салық салынатуғын еди.

Таза коныстың адамлары хәр күни таңда турып, мал-ҳалларын жайластырып атырып та, косларына кирип баратырып та батыс таманда мунарланып көринип турған пакса дийўалларға қызығып хәм таңланып карайтуғын хәм ишлеринен ойлап коятуғын еди:— Бизиң сахралар менен кумларды басып өтип, ески мәканнан көшип келиўимизге себепши болған дийўаллары берк корған усы ма? Ол бизлерди «канатлыға қақтырмай, тумсықлыға шоқытпай», корғар ма екен? Ал шығыс тамандағы боз далаларға карап ойлар еди: бул жерлер кимдики? Егин екпек атыз жер, мал баққақ жайлаў тийисер ме екен?

Шығыста көсилип жатырған боз далалар хандыки болса, батыс тәрепте адамлардың ақылын урлап туратуғын дийўаллар Шымбай қаласының дийўаллары еди.

Хийўа сорамының Әмиўдәрьяның оң жағалығындағы тирегги болған Шахтемир қаласына жақын жерде Кегейли өзегиниң жағасына ерте заманларда конысланған Шымбай деген адам жөнинде аңызларда айтыладыдағы, бирақ оның қашан жасағаны намәлим. Усы жерде айта кететуғын бир нәрсе— әлемди жаўлап алған монғол ханы Шынғыстың бир улының аты Шымбай болған екен, мәгар сол заманларда көшип-конған Шымбай ханның әўладлары бул дөгеректе жасағандур, қалай дегенде де арка менен кублага тартылған қарўан жоллар үстинде Шымбай корғанының атам заманлардан берли болғаны анық.

XVIII әсирдиң екинши он жыллығында, анығырағы жазыўлардан мәлим болғанындай 1723-жылы тарийхта жунғарлар деп аталған қәўимлер бирлеспеси Ташкенттен арка тәрепте жайласкан Түркстан үлкесинде казақлардың орта жүзи менен жасап атырған қарақалпақлар менен қазақларды шапқаннан кейин қарақалпақлар менен казақлар екиге бөлинип: бир топары Сырдәрьяны жағалап Ташкентке, оннан ары Қоқан, Бухара, Самарқанд тәрепке, екинши топары Сырдәрьяның аяғы, Арал бойларына — казақтың киши жүзинин сорамағына қарай көшкен еди.

Көллер хәм өзеклердиң бойларын, атаўларды мәканлаған қарақалпақлар жыллар өтиўи менен ашлықтан қутылды, қурғынласты, маллары көбейди. Бул ўақытлары қолайлы суў жолы менен кәрўан жолларының кесиспесинде жайласкан Шымбай қорғаны да толысып барар, әсиресе жаңа жайлы қоныр салқын гүз бенен бәҳәр айларында корған әтирапы үлкен базарға айланатуғын еди. Жунғарлар шабыўылынан кейин Сырдың аяғы менен Аралдың арка тәрепине өтип, казақлардың киши жүзинин ханы Абылқайырдан ғәрезли болып қалған қарақалпақлар илажсызлан «суўға кеткен тал кармайды», дегендей алыстағы рус патшасынан жәрдем сорап, хат жазғанына қәҳәрленген Абылқайыр қарақалпақларды шаўып, байлығын тартып алып, өзлерин айдап жиберген соң олардың басым көпшилиги Әмиўдиң қуяр аяғына — өзлеринен бурын көшип келген ағайинлери таманға, биразлары Жанадәрья таманға бас саўғалап кетти. Ўақыялар Шымбай әтирапында еллердиң көбейиўине, корғанның шәҳәр болып қәлиплесиўине хәм абаданласыўына алып келди.

«Ел үстине ел келсе — ол да ханның дәўлети», демекши Хийўа ханы Мухаммед Рахим хан Орынбай бий баслаған қарақалпақлардың кенегес-маңғыт пенен қытай руўларын Жанадәрьядан көширип әкелип Кегейли арнасының бойына жайластырғаннан соң Шымбай Әмиўдиң он жағалығындағы қарақалпақлардың ең үлкен шәҳәрине айланды.

Көшип келген қыпшақларға «сен кимсең, қайдан келдиң», деген хеш ким болмады. Қулшының отаўлары Қаракөлдиң Лар таманғы жағалаўларына тигилип, жылқысы менен карамалы көлди, ал қой отарлары өзектиң аяқ таманындағы ийесиз жатырған, Лар тасып кеткен жыллары пайда болған суўалмаларға жайылып, алыс сүрдеўден азып келген отарлар конлана баслады.

Қыпшақлар өзлериниң бурынғы мәканларында дийқаншылық пенен шуғылланбаған, оның үстине барлық егистиң мезгили өтип болған, әсиресе азы-кем малын кисиге бақтырып койғанлар косын, үйин тигип, дөгерегин айланып, бийтаныс жерлерге көнликпей

атырғанлықтан зеригип, ишлери писер ҳәм алыстан өзине тартып туратуғын корғанның сырлы дийўалларына көз тигер еди.

Мийзам түсип, күнлер салқынлай баслаған күнлердин биринде аўылды қой-қозылардың маңыраўы, маллардың мөниреўи, жылқылардың киснеўи оятып жиберди. Үйлеринен жуўыра-жуўыра шыққан олар дөгеректе сүриўлер менен падаларды көрип ҳайран қалысты.

Падалар Қаратерең көлиниң арғы жағын — Белтаў менен Бөршитаўды жайлайтуғын қазақ шарўаларыныкы болып, олар ҳәр жылы гүзге салым Шымбай әтирапына малларын айдап келип, суўық басланғанға шекем ҳәр базар гүмис теңгелер менен алтын тиллаларға пуллар, сөйтип дән базарына барар, ол жерден дән алар, болмаса малды дәнге басма-бас алмастырар еди.

Көп өтпей базар басланды. Сәскеде Бектемир Темиркөкти ертлеп, үстине жыйынларда кийетуғын, еле қырылып үлгермеген түйе жүн шекпенин кийип атка минди. Бағдары базар еди.

«Қулақ еситкенди көз көреди», деген сөз бийкарға айтылмаған екен. Бухара әтирапындағы Қожамяр бийдиң аўылында, соң қыпшақлар аўылында болып өткен ўақыялардан кейин бир жыл даўамында көкейлерде орналасып қалған, жетиў әрман болған, қыйыншылықларда кеўиллерди жылытқан, жүзлеген, мыңлаған үмитлер байланған, ақшамлары көштегилердиң түслерине кирип тынышын алған Шымбай қол созым жерде турар еди.

Қорғанның арқа таманында, Кегейлиниң он жағалығын ийелеген кең даланлықта маллар топ-топ етип ийирилген, қарамаллар өз алдына, жылқылар өз алдына, қойлар өз алдына және ҳәр бир байдың малы өз алдына.

Қызығыўшылығы басылмаған Бектемир мал базардан көре бәлент дийўаллар менен қоршалған қорғанға көбирек қарады. Бухара дийўалларын көрип көзи үйренип қалғанлықтан ба, мынаў қорған онша үлкен емес көринди, шамасы он-он бес танап шығар, бәлким оннан үлкенирекдур. Бир қанаты Кегейли арнасын жағалап тикленген. Қубла тәрептеги дәрўазадан адамлар кирип шығар еди, соған қарағанда дәрўазасы да биреў болса керек.

Бектемир атынан түсип жетекке алып, дәрўазадан ишкериге кирди. Дәрўазада қураллы сақшылар көринбеди. Қорғанның ишинде бир неше хәўлилер, кишигирим базар, темиршилер менен өнерментлердиң дүканлары бар еди. Атын жетелеп базарды кесип өткен көше менен әдеўир жүргеннен кейин Бектемир өзин қорғанның екинши шетинде көрди. «Бухара менен жарыса алмайды» деп ойлады, соң қорғаннан шығып, топ-топ болып турған мал базары таманға кетти.

Мал базарында саўда қызғын болмаса да алыўшылар бар еди.

— Маған он қой керек жора, бахасын не айттың, — деди қозы териден тигилген, хәр козғалғанда қоңыраўдай жүнлери тынбай селкилдеп турған телпегин қолына алған еңгезердей копа сақал киси. Қабарған жабадай қоларына қарағанда дийқан болса керек, жанында өзине усаған, қозы териден тигилген телпек кийген баласы да бар.

— Қойдың қуны ат пенен түйе болар ма еди туўма, сайлағаның бир гүмис теңге, — деди оған күн ыссы болыўына қарамастан басынан тумағы менен ийнинен шекпенин шешпеген шарўа жигит.

— Ой-бой жоқарыдан алдың-ғой туўма. Сен айтқан гүмис теңге дийқанның қолына хәр күни түсе бермейди, қурғыр. Бойы бәлент дийқан сөзге де шебер көринеди, тили гидириўди билмейди. Қәне әкел қолды, төртеўине үш гүмис беремен.

— Қанша аласаң өзи, — деп шарўа жигит тамағын қырып қойды.

— Тоғыз теңгеге берсең оның алғаным болсын.

Шарўа басын қасып ойланып қалды. Ойында «тоғыз теңгеге қанша аслық береди?» деген саўал айланар еди. Оның мүшкилин дийқан жеңиллетти.

— Әкел қолды. Ол жабадай қоллары менен шарўаның қолын услап алып, сығып жиберди. Бер, онына тоғыз теңге!

Қолларын қысып атырғанына шыламады ма, я он қойдың бахасы өзи ойлаған жерге келди ме, қулласы шарўаның аўзынан «ал, берем, берем», деген сөзлер шығып кетти.

Усы пайыт саўдаласып атырғанлардың жанынан телпегин көзине түсирип басып кийген, қыймылы шаққан, орта бойлы, арықтан келген қара жигит жетип келди.

— Ой, саўдаларыңды берсин, Пиримбет қой алажақсың ба. Ол дийқанға телпегининң астынан тигилип қарап, көзлери менен қандайдур бир пинҳамы ишараларды қылмақта еди, оны дийқан елестирмеди.

— Өзиме айтсаң болады-ғой әўелден, — деди ол ақырында дийқанға. Қәне туўма қойларға не айтасаң?

— Әй дәлдалшы жора, билем, сен қой алмайсаң-ғой, ал туўма мен биз сен келистирмей-ақ келистик.

Бул саўданың келисилгенин, қойлардың сатылғанын билдирер ҳәм дәлдалға бул жерде орын қалмағанын аңлатар еди.

— Не болды соңда? — деди арық қара жигит қызығыўшылығын жасырмай.

— Оны тоғыз теңге, — деди дәлдал Пиримбет деп атаған ири киси.

— Буйырсын, буйырсын. Арық қара ары қарай, мал саўдаласып атырғанлар таманға жылыслап кете барды. Қымбат-арзаны жөнинде

пикирин ашық айтпады, ишинде қалды, оның кәсиби болған дәлдалшылықтың шәрти де солай еди.

— Ал туўма саўданы-ғой келистик, енди бир гәп бар, — деди Пиримбет деп аталған дийқан киси жабадай қолларынан жаздырылған қолын сыйпалап турған шарўаға қарап. Ертең дәнимди сатып болып, тоғыз теңгенди қолына қуўыстыраман. Дәнди әкелип бир үйге түсирип қойыппан. Не дейсең, қойларыңды бүгин берсең хәзир айдап кетемен, сол ушын баламды да алып келгенмен. Жоқ, несийеге турмайман, нағына жүремен десең, онда ертең келемен.

— Ертең деп қәйтесиң, дели шарўа исенимли даўыс пенен. Түриң алдайтын адамға усамайды-ғой. Қойларды хәзир айырып алып кет. Саған мениң де айтатын буйымтайым бар. Қойды сатып мен не алам, астық алам, сол ушын бийдайың болса ертеге сол тоғыз теңгелик дән әкеле-ғой.

— Болады, — дели Пиримбет те даўысы заңқылдап. Тоғыз теңгеге базардан он батпан бийдай береди. Әкелгеним болсын. Қәне, онда бизиң он қойды бөлип бер, туўма.

Қойды отардан ажыратыў, шарўаның сатыўға алып келген қойы жүз бастан асса асар оннан кем емес еди, әдеўир созылды. Бири арық десе, бири семиз деди, қулласы әлленемирде кереги бөлип алынды.

— Ал, Барлықбай, айда балам, — деди акырында он қойға ийе болған копа сақал дийқан қолына тал шыбық алып таяр турған баласына. Қойларды бөлиў үстиндеги азы-кем керилдеспеге қарамастан шарўа да, дийқан да қылған саўдасынан кеўли толған еди.

Сол күни Бектемир керек ўақта алдынан шығар деген мақсетте нырқты билиў ушын қой базарынан шығып, қарамал, ат базары менен түйе базарына кирип нырқтың жағдайын билип шықты. Салыстырып көрсе мал нырқы Бухара базары менен салыстырғанда әдеўир арзандай көринди. «Бухара базарына бармағаныма канша болды, және ким билсин?» деп ойлап қойды.

Шымбай дәрўазасынан кириўге асыққан Бектемирдин бир өзи емес, бул пайытқа шекем көштегилерден бираз адамлар ол жерге кирген, олардың арасында бизге бираздан таныс болған дуғыжым денели қара бала— Қайыр да бар еди.

Кең далаға аў-дузақ қурып, жайлаўдағы көп адамларға үйренип қалған Қайыр бул жерге келип, аўылдың шетине жолым үйин қурып алғаннан соң көп өтпей зериге баслады. Жақын жерде қоян аз болғанлықтан қурған дузағына аң түсе бермеди, алыслап кетиўге әтирап бийтаныс болғанлықтан тәўекел етпеди, бес-алты жанлығын кимниңдур паласына косты, ат пенен бир-еки малға анасы қарайлайды, акырында қыялына: шәхәрге барып көрсем, — деген ой келди.

Ақшамлары жабылса да күндиз бөркулла ашық туратуғын қараўылсыз дәрўазадан ишке кирип, аң-тан болып қатар салынған, пәскелтек дийўаллар менен қоршалған хәўлилерди тамашалады, ол бурын шәхәрди көрмеген еди дә. Туўры көше менен базарға шықты. Хәрдайым ашық туратуғын дүканлардың есиклеринен үңилди. Түтиннин ийиси шығып турған бир есикте адамлар үймелесип турар, бул да жақынлап барып, мойын созып қарап еди, темиршинин дүканы екен. Ошақта көмир ғыжлаған, өзинен төре жасы сәл үлкенирек бир бала үлкен мес орнатылған ағаштың бир таманын аяғы менен басып, екинши ағашқа байланған жипти тартып-тартып қояды, жипти хәр тарткан сайын ошақтағы от қып-қызыл шоққа айланып, дөгеректи жақтыртып жибереди. Қолындағы қысқыш пенен услаған темирин шөккишлеп атырған уста оны есик беттеги жақтыға тутып қарап атырып Қайырға көзи түсип кетти хәм онын нәзери иркилип қалды. Ақыры бул баланы бурын көрмеген еди. Дурыс, бул жер шәхәр базары, оған кимлер келип кетпейди, дейсиз, деген менен бурын көрмеген адамын, онын нәзери дәрхал дыққатты тартатуғын болса керек, я баланын жерден пишип алғандай бой-сыны таңландырғандур, я терезеси жок дүканға жарық түсетуғын есигин көлегейлеп турғанына наразы болды ма, қулласы қолындағы қызған темирди қысқыш пенен көтерип жақтыға тутқан уста бир мәўритке егленип қалды. Соң темирди пешке салып, екиншисин оттан алып, кең төске қойып шөккишлей баслады, шөккиш хәр сапар қызған темирге барып тийгенде әтирапқа ушқын шашырар еди, булардың барлығы қызық көринди. Әллен ўақытта шөккишлеўди токтатқан уста маңлайының терин сыпырды да темирди қысқыш пенен төстен алды хәм сол жерде турған ағаш шелектеги суўға батырып еди, «ўаж» еткен сес шығып, пуў көтерилип бир заматка дүканның ишин думан каплағандай болды.

Таңланғанынан аўзы ашылып қалған Қайыр өзине келип, есикте турып қалғанын көрип, басқаларға жол бериў ушын капталға жылысты, соң артына қарай-қарай басқа дүканларға кетти.

Бир хәўлиниң жанында төрт-бес баланың асық ойнап атырғанын көрип, жанларынан өтип кете алмады, қайсы бала асық ойнаўды хош көрмейди, дейсиз, иркилип тамашалай берди, асығы жоқ еди, кисесине салып шыққанына өкинди.

Ойын хәўижине шыққан пайыт еди. Төрт адым аралықтан қазандағы асықларға қарай пәкене бойлы сары баланың аткан сақасы мулт кетти де, ал тәнки мурын арық баланың сақасы дәл түсип, қазандағы асықларды жыйнап алып, бөз көйлегиниң сыртган тигилген калтасына салды. Пәкене гирлеп, даў шығармақшы еди, балалардың ишиндеги ең бойшаны, арашалады.

— Асық ойнайсаң ба? Кел бизлерге қосыл, — деди узын бойлы бала Қайырға дыққат аўдарып.

— Сен қаяқтан келип қалдың? — деди ашыўын баса алмай атырған тәнки мурын. Аркадағы шарўалардың баласысаң ба?

— Яқ, көшип келдим.

— Қаяқтан?

— Бухара таманнан.

— Бухара таманнан? Өтирик айтасаң.

— Неге айтар екенмен өтирикти? Көшип келгенимиз рас.

— Туўры, өзим көрдим. Қаракөлдиң бойына бир аўыл көшип келипти. Әкемнен еситтим, олар қаракалпақлар екен.

— Қыпшақлармыз, — деп қосып қойды Қайыр.

— Онда мынаның ағайнисең, ол да қыпшақ, — деди пәкене бала тәнки мурынды көрсетип.

— Асығың болса алып кел, бизлер усы жерде боламыз, — деди узын бойлы. Бирге ойнаймыз.

— Якшы, келемен.

Қайыр сөзинде турды. Ертенине қойнын асыққа толтырып белгили орынға жетип келгенде балалар асық ойын менен машқул болып атыр еди. Ол асық ойында хеш кимди алдына салмаған еди, көзи шен, қолы мерген дуғыжым денели қара бала ҳаммени утты, ақырында пәкене бойлы бала гирлеп, даў салды.

— Асығымды бер! — деди ол Қайырдың белбеўине асылып.

— Неге берер екенмен, оларды утып алдым. Ойнасаң асығыңды шығар?

— Асығым жоқ. Бер асығымды. Пәкене Қайырдың жағасына жармаса кетти. Қайыр ийтерип жиберди. Жығылып түскен пәкене көшени басына көтерип бақыра баслады: Бер, асығымды, асығымды бер...

Жәнжелге узын бойлы бала да араласты. Қайыр менен жүрек етип алыса қойса сол ғана алысыўы мүмкин еди.

— Асығын бер, — деди ол да Қайырдың белбеўинен услап.

Қайыр сумлық ойлады. Бир-еки асықты қайтарып берсе де болатуғын еди, бирақ кеўли яр бермеди. Ертен: «Қорққанынан қайтып берди», деп жүрмей ме? Мыналар қумырскадай болып жабысса жалғыз шапанының жағасын жыртып ғана қоймай, асықтың да барлығын тонап алады. Көзи менен әтирапты барлап алды. Соң жай-парахат даўыс пенен: — Якшы, беремен асықларыңды, алды бурын қайсысы кимдики екенин айырып алайын, жиберинлер мени... Белбеўге, шекпенниң жағасына асылған қоллар жазлырылды... Ҳәзир мине... деди де тура қашты. Қайырды қашады деп қыялына да келтирмеген

балалар оның желкеси менен жалан аяғынан гезекпе-гезек жалтырап баратырған табанларын көрип турар еди.

— Қашты, қашты кетти...деди кимниңдур шыңғырған даўысы.

— Қуўайық, куўайық...

Бир топар бала изине түсти. Бул ўақытта Қайыр шәҳәр дәрўазасынан шығып, арба жолдың топырағын шаңғытып Қаракөлге қарай зыңғып барар еди...

— Ҳәс-сени ме, қолға бир түсерсең...деди гижинип узын бойлы бала.— Қоян болып қутылдың ә?...

Қайыр Қаракөлге шамаласып изине қарады. Қуўғыншылар көринбеди, жолда атлы-пияда адамлар, алысырақта Шымбай дийўаллары көринип турар еди.

Бала қашқанына арсынып, я ертеңги күн қолға түсип қалмайман ба? — деп қайғырып отырмады, киселери менен қойынларындағы асықты қолы менен барлап көрип, түсип қалмағанына исеним хасыл қылды, шәҳәрли балалардан асықларын утып ғана қоймай, өзлерин шаңда қалдырып кеткенине мақтанышлы еди. Ертең болса көре берер талайынан.

Тысқарыда солығын басып өз үйинин босағасынан атлаған еди, ишкериде Бектемир менен анасының сөйлесип отырғанының үстинен шықты. Негедур Қайыр кириўден әңгиме кесилип қалды.

— Кел қарағым, қайда жүр еди? Қарның аш болған шығар? — деп анасы айыплы адамдай епелеклеп атыр.

— Шәҳәрге бардым, — деди Қайыр. Даўысында негедур наразылық бар еди.

— Ол жақта не бар еди, хеш кимди танымасаң, базарлық жумысың болмаса?

— Асық ойнадым, — деп гүнк етти бала.

— Ким менен?

— Балалар менен...

— Қаяқтың балалары? Хеш кимди танымасаң ол жерде.

— Балалар демде танысып алады, олар бизлердей емес Сәрбийке, — деп Бектемир гәпке қосылды.

Қайыр бир шетке отырып асықлардың утып алғанларын өзиникинен айыра баслады. Анасы дастурханға айран әкелип қойды. Нанды алдына ысырып: — Ишип-жеп алағой, — деди мехрибанлық пенен. Қайырға қарап отырып ойынан әлленелер кешти ме, өзинен-өзи қамсықты, бирақ оны үйде отырған еки еркекке биллдирмеди.

Бала Бектемирди шеп көрмейтуғын, оның сын-сымбатына, атқа миниўине қызығатуғын еди, бирақ анасы менен екеўиниң сөзи бул киргеннен туўарылғанына гүманланып қырсықты. Ишинде өзи де

түсинбейтуғын қызғаныш па, өкиниш пе, әйтеўир соған усаған сезимлер оянып, жылағысы келип, көз жаслары тамағына тирелди. Дастурхандағы нан менен айранға қайрылып қарамады, асықлар менен бәнт болған сыяқлы көринсе де анасы менен Бектемирдиң хәрекетлерин көз астынан баклап отырар еди. Буны байқаған Бектемир орнынан тура баслады.

— Онда Сарманға айтағөр, ертеннен баслап үйдеги бир-еки карамалды падасына косайын. Каракөлден пишен тасып ийним жаўыр болды, — деди Сәрбийке турып атырған Бектемирге.

— Айтып қояман, азанда айдап бара бер, — деп Бектемир есиктен шықты.

Араға үнсизлик шөкти.

— Апа, Бектемир неге келипти?— Кайыр әлленемирде биринши болып сөз баслады.

— Жайша. Нелерге мүтәж екенимизди билмекши болып бас суккан екен.

Бул үйде кимниң неге мүтәжлигин екеўи де анық билер, бири кап қолдасқандай ерге мүтәж болса, бири мийримли әкеге мүтәж еди. Бектемир бул мүтәжликти питкере алар ма еди?

2

Көш орналасып болғанша да, оннан соң да, бурыннан көз таныс бир-еки бийден басқа итибарлы хеш ким келип: «Кайдан келдиңлер, кимсизлер», деп сорамады. Көзди ашып-жумғанша арадан жыл өтти. Аркайын жайлассын, бирден тиксинбесин деген шығар, деп өзинше пәмлеген Қулшы бий оны елестирмеди. Келгенлерден сорастырып билиўинше бул әтирапка халық хәр таманнан көплеп көшип келип атырған көринеди. Киши жүзден қыскы көргенлер ертерек келген болса, Жанадәрья қаракалпаклары да Хийўа ханы Мухаммед Рахимниң хәмири менен көшип келип, Кегейли арнасының еки бойына орналасып атырғаны былтырдан берли екен. Олардың бийи Орынбай ески мәканында өзи салдырған қаласын таслап келипти. Оның ханға сөзи өтетуғын, абырайы бәлент көринеди.

Лар менен Каракөлге конысланған аўыл тынығып, өзине келди. Алыс жол азабын умытқандай болған Қулшы Орынбай бийди барып көриўди кеўлине түйип койды. Шымбайдың дөгерегиниң бийлигин хан оған исенип койыпты, деген гәпти де еситкен, сол ушын бийге сәлем берип, дийканшылық ушын суўға тийик жер, мал ушын жайлаў жөнинде де гәп ашып, машқаланы бир жақлы етип алса шеп болмайды.

Орынбайдың үйиниң қай жерделигин билип, оған Қулшы бармақшы екенлигин хабарлаў ушын Бектемирди алдын ала жиберди. Сонынан жанына аткосшысын ертип, өзи барды.

Кегейлиниң көпири жок, Орынбай бийдиң үйи арнаның батыс тәрепинде, яки шеп жағада, сол ушын дәрьядан өтиў дәркар еди. Қулшы менен жанындағылар қайыкка минди, Ботабай менен Бектемир ат жалдап өтти. Арғы жағада хәмме атка минип алды. Сәске пайыт бийдиң аўылына жетип барды.

Аўылдың қатара тигилген отаўларының ишиндеги ең енкелиси — он еки қанат, ақ кийиз бенен жабылған ақ отаў бийдики, он жағы менен шеп жағына конғанлары балаларыныки еди.

Кенегеслер менен манғытлардың ақсақаллары: Бухарадан көшип келген қыпшақ бийин көремиз, — деп жыйналған еди, хүрмет жүзесинен үйлерден шығып, Қулшының атының жылаўын услап, зәнгисин басып, аттан түсирди. Жанындағыларға да сондай иззет көрсетилди. Атларды таяр турған хызметкерлер дәрхал алып кетти. Қонақларға арнап отаў тигилген еди. Соған киргизилген қонақларды төрде отырған ақ сақаллы киси түргелип күтип алды. Ол Орынбай бийдиң өзи еди.

Қонаклар төрге өтип жайласты. Пәтия қылынды.

— Қулшы бий, хош келипсиз, таза конысларыңыз жайлы болсын, — деди Орынбай бий сақалын сыйпап. Атыңызды бурыннан еситкенбиз, Бухар таманда қыпшақтың Артық сери атлы бийиниң улы Қулшы бар деп, «қулақ еситкенди, — көз көреди», дегени рас екен, мине несип етип, дийлар көристик.

— Биз де сиз хаққыңызда көп еситкенбиз, — деди Қулшы өз гезегинде. Ата-бабамыз Бухара дөгерегин, Кенимех менен Тамдыбулақ, Миянкөлди жайлаған ел еди, бир себеплер ара түсип, бул таманларға да келип қалдық.

— Мақул келипсиз, үлкен дәрьяның аяғы, Шымбай менен Шахтемир буннан жүз жыллар бурын бабаларымыздың жайлаған жери, Түркстаннан кейинги ата журтымыз, — деп иркилди.

Хызметкер жигит қымыз әкелди. Әнгиме бөлинди.

Қымыздан кейин әнгиме жалғанды.

Орта бойлыдан узынырақ, аппақ сақалы қызыл шырайлы жүзин толық қаплап алған, хәр сөзин шақмақтың тасындай дана-дана етип айтатуғын Орынбай кенегес-манғытлар киши жүздиң шабылыўынан кейин Жанадәрья бойларына көшип барғанда есин емис-емис билетуғын нәреста еди. Әкеси — манғыт бийи болып, кенегеслерди де ертип әкетти. Еси ене келе әкесинин: қаракалпак бир әўладтың өмиринде еки көшти, бир бөлеги Түркстанда жунғарларға бағынып қалды, бир бөлеги киши жүзге карам болды, көпшилиги Сырдәрьяны

өрлеп Ташкентке, Бухараға, Коканға, Самаркандқа кетти. Бара-бара қоныслanған жерлеринин халқына араласып, ақыр-аяғында қаракалпақ аты жоқ болып кетпесе жарар еди, — деп налынғанлары есинде қалған. Жаңадәрьяда ержетти, үйленип бала-шағалы болды, халық бир жағы дийқаншылық пенен айланысып, бир жағынан мал асырады, балық услап, ан аўлады, тойынды. Дәўран айланып өзи бийликке көтергенде қолынан келгенше жаңа мәканға қаракалпақларды көширип әкелиўди өзине миннет етип алды. Келгенлерге қолайлы орыннан жер берди, малсызға мал берди, аяғына турып кеткенше карасты. Өз гезегинде ел арасында абырайы да арта берди.

Мына жағы Бухара, аркасы Орынборға шекем бир неше рет барды. Ел көрип, жер көрип укканы, қайсы улт көп болса қолы бәлент, қайсы улттың шәҳәри менен корғаны болса арқа сүйейтуғын тирепбердиси бар, қайсы улттың саўатлысы, уламасы көп болса тили менен қолы узын болар екен. Дәрья бойынан қала салдырды, базары, мектеби, моншасы бар, жаў келсе иркилгендей дийўаллары беккем еди. Бирақ бәлент хәм кең дийўаллар Хийўаға қарсы тура алмады. Қаракалпақ көп еди, бирақ хәр қәўимниң өз бийи бар, барлығы бир жудырық болып бирлесе алмас еди.

Ақыры бир күн келип гүлленген елатты, бағлар менен егислик жерлерди, қаразлар менен шығырларды таслап көшиўге мәжбүр болды. Қала да, корған да үйилген кесек киби қаңырап, байыўлы мәканына айланып қала берди.

Бәрибир ғарры бийдиң көкирегинде қоламта күл астында қалатуғын, ўақты келип тамызық салып үрлесе жалын болып жанатуғын бир түйир сексеўилдиң козы яңлы бир үмит елеге шекем сөнбеген, ол қалғып жатар, пайыт күтип жатар — ол өз ултының, халқының жәмлесиўинен қылынған үмит еди.

Қыпшақлардың бир аўылы көшип келип Қаракөлге қоныслanғанын еситкенде қоламта астында жатырған үмит шоқлары оянғандай болды. Енди қыпшақ бийиниң өзи конақ болып келип отырғанынан төбеси көкке жетти.

— Қыпшақтың Бухараға аты мәлим Артық бийиниң улы Қулшы бий, аталарымыз мәкан қылған сахрадан көшиўиниздиң бир себеп бар шығар, гүррин етип бер, — деди әнгименин ийни келип турғанын анғарған Орынбай бий.

— Несин айтайын, биринши себепши бул жақтың буйырып турған дузы шығар, Орынбай аға, — деди гәп баслаған Қулшы. Алды Торыкаска атлы бир аттан басланды. Сол себеп пенен манғыт бийи Хожамырды өкпелетип алдық, қан төгилди. Инимиз Шақшақты өзим жоқта услап әкетти, оның менен хәм турмай араға әзәзүллер араласты ма, билмедим, бизди әмирге жаман атлы етип, Шақшақты әмирге

тапсырды. Әмир оны ақ үйли қылды. Әне, сондай себеплер аға, — деди Қулшы әнгимени көп созбай.

— Хабарың бар Қулшыжан, «ақ табан шубырынды»да пүткил қазақ пенен қаракалпақ бүлинди, оның сонынан «орысқа арқа бердиң» деп Абылқайыр шапты, Барақ султан орта жүздиң сәрдары еди, Абылқайырды өлтирип, тахтты алғанда халық тағы бүлинди, аталарымыз соннан қашып Жаңадәрьяны мәкан еткеннен кейин еки әўлад өткенде Хийўа ханы «бағының», деди. Билесең, Жаңадәрья қайда, Хийўа қайда, кенегес - манғыт пенен қытайдың бир бөлеги: «Бухар барып бағынайық», десе қыпшақ пенен қоңыраттың бийлери: «киши жүзди паналап, орысқа қарайық», деди. Әй, несин айтайын Қулшы бий, «алтаў ала болса аўыздағыны алдырады, төртеў түўел болса төбедегини түсиреди», дегени рас екен, арбаны арман тартсақ арба сынады, былай тартсақ өгиз өледи», дегендей алаўызлық түбимизге жетти, еки бий бир, тағы еки бий екинши тәреп болып сол жерде елди екиге бөлдик, — деп мунайған ғарры бий ядына әлле нелер түсип егленип калды.

Тарийхта мәлим болғанындай 1809-жылы Жаңадәрья қаракалпақлары — он мың үйли қаракалпақлардың сиясий өмиринде үлкен бурылыслар болған еди.

Бул ўақытларға келип руслар Орта Азияға жылысып кирген, қаракалпақларға қонсылас жасайтуғын қазақлар, оннан арырақтағы қалмақлар ақ патша пукаралығына өткерилген, Жаңадәрья қаракалпақларына онша алыс болмаған жерден рус патшалығының шегаралары өтетуғын еди. 1740-жылларда қаракалпақлардың киши жүзге ғәрезли болған ханы Ешим хан улы Файып хан хәм оның балалары, қоңырат хәм қытай руўларының бир катар бийлери менен ақсақаллары рус пукаралығына өтиў хаққында ант бергенлиги хәм оның есесине бир неше аршын рус гезлемесин — жүннен токылған маўытты алғаны (пара десе де болады), қаракалпақлардың уламасы Мурат шайық хәм оның улларының келеси ўақытта ислейтуғын хызметлеринен тәме етилип, тархан атағы менен сыйланғанлығы алысты гезлеген рус хәмелдарларының жүргизген сиясаты екенлигин сахрайы бабаларымыз анық түсинип жетпеген шығар, ким билсин?!

Арал теңизиниң кубласы, Әмиўдәрьяның тәбийғый салалары менен өзеклердиң, олар барып қуйылатуғын көллердиң бойларына «ақ табан шубырынды» хәм Абылқайыр шабылыўынан кейинги жылларда изи үзилмей көшип келип қонысланып атырған, ол жерлер қаракалпақлардың бабаларының мәканы еди, халықты пукаралығына алған Хийўа ханын арқа шығыс шегарала Жаңадәрья қаракалпақлары, батыста тиреги Қоңырат шәҳәри болған араллылар тынышсызландырар еди.

Ақырында 1809-жылы Мухаммед Рахим хан ләшкер тартып Жанадәрья таманға шыққанын еситкен Жанадәрья қарақалпақлары кобалжыўға түсти. Орынбай бий айтқандай Хийўа алыс, оннан көре Сырдәрья линиясы, болмаса Бухара әмирлиги жақындай көринди. Он мың үйли қарақалпақтың төрт бийи келисе алмай, екеўи Бухарадан мәдет күтсе, екеўи қалмақ арасына көшиўди ойлады, ол жерге ханның қолы жетпес, деп пәмледи. Орынбай Бухараға көз тикти. Бирақ бир жағынан өзин хан деп жәриялаған Қоқан ханы Әлимханнан сескенсе, екинши тәрептен шегарада бекинип алған руслардан қәўипленген Бухара әмири қарақалпақларды қурықол қайтарды, егер жанадәрьялыларды «пукараларым» деп таныса, ләшкер тартқан Мухаммед Рахим менен жер таласқан болар хәм ақыр-аяғы урыска алып келер еди, бәлким.

«Сасқан үйрек алды менен де, арты менен де сүнгийди», демекши бир топар Аралдың арқа тәрепине көшпекши еди, хан ләшкери алдын кеселеди, халық ханға «бенденбиз» деп бас ийди, хан әпиў етип, көл бойынан жер берди, Орынбай бий басқарған кенегес, манғыт, қытай, қыпшақка Көкөзек пенен Кегейли бойларын берди, бийлигин өзинде қалдырды.

Орынбай бийдин ишки шерлери қат-қабат еди, оны өзи манлай терин төгип, абат еткен мәканынан айрылғанлар уғады. Жанадәрьяны абат еткенше, «Орынбай қала»ны тиклегенше қаншадан-қанша терлер төгилмеди, дейсиз. Қаншама арналар қазылды? Қанша бағлар бина етилди. Оның ишки шерлерин өзи қусап ата мәканын таслап көшип келген Қулшы бий түсинеди, әлбетте.

— «Көшкен жерде көсеўин қалады», демей ме халық. Жолда хәр төбенің басында баўырларымыздың қәбирлери қалды.

Өткенди еслеп Қулшының кеўли қабарды. Амантүбекте әкеси Артық серинин, анасының қәбирлери, жол бойы бир төбенің басында қасқыр талаған Әрепбайдың, аты белгисиз жерлерде бир неше адамлардың қәбирлери қалған еди. Өзин тиклеп, қолға алған Қулшы Орынбайды жубатыўға урынды.

— Өткеннин орны толмас, бий аға. Оны еслеп езиле бериўден не пайда. «Ендиги баланың баўы берк болсын», дегендей ендиги жағында бул конысымыз қутлы болғай, алладан соны тилейик.

«Қулшының гәпи орынлы», деп ойлады Орынбай. «Шымбайды мәкан туттық па, усы жердеги халықтың ертеңги ғамын жемек дәркар. Хәр ўақта да халықтың киндиги — шәхәр болған. Оның дөгерегине еллердин көшип келмеги куба-куп, келеси жағында солардың бирлигининң, татыўлығының тәрепин алмақ дәркар». Бул ойларын бирден тилине шығармады. Өткен жылы Жанадәрьяда манғытлар

менен қытайлардан бөлинип, елин казақ ишине, оннан ары қалмақ пенен орыска, Жайық бойларына алып кетиўге бел байлаған Тоқполат бий менен Маман бийге төўеллеге барғаны көз алдына келди. Хан жасаўылы баслаған топарда Айдос бий бар еди. Сонда Орынбай Тоқполат пенен Маман баслаған елди Хийўаға байлап бериў ушын емес, ал өзи аз санлы қарақалпақтың ормандай қалын орыстың ишине сиңип кетиўинен қорқып, өзинен киши болған еки бийге онашада диз бүгип, жалынған еди. Сонда өжетлиги басым Маман:

— Сен өз билгенинен қалмадың, халқынды ханның аяғына жығып бердиң. Ол да аз болғандай бизди де қулға айландыражақсаң ба? Орыстың жери кең, Жайықтың бир жағынан мәкан берер, ол жерлер күни кеше атамыз бенен бабамыздың малын баққан, ат шапқан жери емес пе? Алдымызды тоспа, каш былай, — дегенинде де, бүтилген дизин жазбаған жоқ па? Оны Мухаммед Рахимхан жасаўылына, ямаса Көкөзекте ярым хан болып турған Айдос бий қоныратқа жағыныў ушын қылып па еди? Як! Изиндеги бес мың үйли қарақалпақ пенен ханға мойынсынып Жанадәрьядан Көкөзек пенен Кегейли бойларына көшип келген Орынбай халық тағы шабылмасын, еки бий баслаған бес мың үй орыс пенен қалмақ ишине сиңип, қарақалпақ атын жоғалтып алмасын, я Хийўа ләшкерининң аяғы астында қалмасын, қарақалпақ хаслында аз санлы емес, заман зайылы менен тарылай шашылып, бир жерге жыйнала алмай жүргенде тағы сепсимесин деген нийетте соны қылған еди-ғой.

Еки бий сөзге турмады. «Алыста жүрсе киснесип, жақында жүрсе тислесип» алатуғын жылқы минезлилер бар дә! Ақыры желкесине қылыш тиргенде барып ханның пукарасы болды. Тениздин аркасынан қубласына көшип келди. Онысына да шүкир. Ертеректе, «ақ табан шубырынды»да Аштарханға, ноғай арасына көшип кеткен қарақалпақлардан бүгинде хабар еситилмейди. Кама дәрьясын жағалап, татар менен башқуртты мойынсындырған, көпшилигин зорлап шоқындырып дининен шығарып қойған орыслар менен атысып-шабысып жүрген қарақалпақлардың үрим-путақларынан бүгинде кимлер бар? Татарға синисти ме, башқуртқа синисти ме, калмакка синисти ме, чувашка ма, ол жағы тағы қарангы. Орынбай бий еситкен еди: қарақалпақлар Кама дәрьясын бойлап көшип-конып, орыс бекинислерине топылып, казакларын туткынлап жүрер екен. Орысларға қарам болған Қазан татарлары менен башқуртлар қарақалпақ батыры Мурат султанды хан көтерип, қасына татар хәм башқурт төрелерин қосып берип, Қырымға, оннан ары Түрк султанына жиберген екен. Орыслардан сескенген Қырым ханы менен Түрк султаны татарлар менен башқуртларға, қарақалпақларға кол ушын созыўдан бас

тартыпты. Әсиресе Түркиядан үлкен үмит еткен татарлар, башқуртлар, қаракалпақлар ғәрезсиз мәмлекет дүзгенде қаракалпақлар арқа менен қублаға тарыдай шашылып кетпеген болар ма еди, ким билсин? Тәғдирден кимлер қашып қутылыпты? Мурат султан алған бағытынан қайтпай, жанына жыйналған жети-сегиз мың адамы менен ақ патша ләшкерине қарсы, жанындағы жаўынгерлердин ең соңғысы қалғанға шекем урысыпты, ақырында аўыр жараланып қолға түсипти хәм ақ патшаның дарында жан беripти.

Булардың бәрин кеўлинен кеширген Орынбай бий аўыр гүрсинди. Соң гәпке көшти.

— Айтқаның бөтен емес қыпшақлар бийи. Көкөзектен Шылпыққа шекемги аралықты хан бизге берген екен, өх-хәй бул жерлерге қаншама ел сыяды, тек аўызбиршилик болса болғаны.

Қулшы гәпти жалғастырды.

— Қудайға шүкир, Шымбайдай шәхәр бар екен. Дөгереги кенислик, дийқаншылық пенен мал асырыўға қолай. Халық толысса Кегейлиге көпир керек болады-аў, деп ойлайман. Берги жүзге бүгин ат жалдап өттик.

— Көпир де керек. Мектеп те керек. Базары да шағын ғана.

— Еле шәхәрди аралап көрмедим, дийўалларын көрип ғана кеўлим көтерилип жүрипти, — деди Қулшы.

— Көп түкирсе көл болады, бармақлар жәмлессе түйилген муш болады, қудайға шүкир шәхәр дөгерегине халық жыйналып атыр. Биригип жаплар қазылса, егисликке жер аз емес. Неше жыллардан берли дийқаншылықты сағынып атырғандай көринди...

Бираз гүррилерден соң Орынбай Қулшы бийди Хийўаға баслап баратуғын, кейин жер тақсымланатуғын, көпир салыў, жап қазыў усаған мәселелер шешилетуғын болып, келисип алынды.

Бул ушырасыўдан Қулшының кеўли толған болса, Орынбай бийлин де еңсеси көтерилип қалды. Бирлесиў хаққында, халық болыў хаққында көкейин кесип жүрген әрманлары тас астында жатырған булақ киби ўақты келип көз ашатуғынынан үмитлендирди.

Кегейлиден қайта ат жалдап өтип, қас қарайғанда аўылға араласқан Қулшыны жағымсыз еки хабар күтип турар еди.

Дәслепкиси бийдиң қойлары Лардың ығында жайласқан қытайлардың қойы менен араласып кетип, айыраман деп жүргенде «бүйректен сыйрақ шығарған» қытай руўының тентек баллары: «жайлаў бизики, неге бул жерге қой жаясыз», деп Қулманның балалары менен мушласып қалыпты. Ақыр-аяғында еки аўылдан да балаларын қоллап үлкенлер барыпты да балалардың жәнжелининиң изи төбелеске айланып, бас жарылып, қол сынып дегендей еки таманнан да бираз адам жараланып, болдырып, таркасыпты.

Екинши хабар қыпшақлар көшип келген Аксуўаттан еди. Қуданың хәмириндей быйыл жыл күрғақ келип жайлаўлар шөпсиз болып, ески журтта қалғанлар малларының көбисин сепситип алған, суўсызлықтан дийқаншылықтың да сөти жоқ көринеди, хәзирден базарларда нарық көтерилип, дәннің батпаны пәлен тилла болды, депти. Бул жағдайлардан албыраған Аксуўатлы қыпшақлар «Қулшының изинен көшсек пе екен?»— деген ойда екенин Бухарадан Шымбайға сапар шеккен бир кәрўан басыдан аманат деп айтып жиберипти. Кәрўан хәзир Шымбайда иркилип турған қусайды.

Қулшы дәрхал кәрўанбасыны таўып, шақырып келиўди тапсырып Бектемирди атландырды. Соң төбелестиң себепшилери болған Қулманның балаларын шақыртты. Көп өтпей Қулман балалары менен жетип келди. Дүсирликден олардың келгенин сезген Қулшы отаўдан тыскары шықты.

Келгенлер айыплы адамдай басларын төмен салып турар, ал әзелден бойдан қудай кемис етип жараткан Қулман бурынғыдан да бетер шөгип кеткендей еди.

— Биринши болып ким баслады жәнжелди? Жалған сөйлемең, туўрысын айта берин.

— Мен кейинирек келдим. Мыналар биледи, — деди Қулман ийеги менен узынлы-қысқалы болып турған балаларын нускап.

— Ким баслады?

— Биз асыққа берилип билмей қалыппыз. Қойлар олардың қойына қосылып кетипти.

— Кимдикине?

— Қытайлардикине.

— Соңынан не болды?

— Соңынан... Соңынан қойларды айыра басладық. Қытай баллар да келип өзлериникин бөле берди. Айырып болған соң биреўи келип, ишимиздеги дәпенирегимизге алып топылды.— Неге бул жерге, қой бағасыз, бул бизиң жайлаўымыз, соны билип қойың келгиндилер! — деди. «Келгиндилер» дегенине бәримиздиң кегимиз қайнады, әсиресе Қайыр шыдамады. Сөйлеп турған баланың кеңсиригине қойып салды, оның мурнынан қан бурк ете қалды. Соң хәммеси Қайырға жабысты...Мен иниме: — аўылға жуўыр, үлкенлерди шақыр, — деп буйырдым да Қайырды урып атырғанлардың биринің басына қолымдағы таяғымды түсирдим . Изи үлкенлер араласқан төбелеске айланғаны бийге мәлим еди.

— Қайыр? Әрепбайдың баласы ма? Ол не қылып жүрипти сизлер таманда?

— Асық ойнаўға барған екен.

Мәселе түсиникли еди. Қоңсы еллер менен жер ҳәм суў мәселесин келисип алмаса болмас екен.

— Барынлар, аркайын жатып дем алынлар, — деди изи не болар екен деп қорқып турған Қулман менен оның балаларына. Ертен бәрининң есабын қыламыз. Бирақ «келгинди» деген сөзди умытып жиберинлер. Билип қойың, сизлер келгинди емессизлер, бул жер сизлердиң ата журтыңыз, қарақалпақлардың ата журты... Соны ядта сақланлар... Бул сөзлерди Қулшы бийдиң гәплерине қулақ түрип турғанлар еситсин деген мақсетте даўысын барынша көтерип айтты, жақын жерде турған жәнжел себепшилериниң қулақлары ләрзеге келди, бул даўысты хәттеки аўылдың ең шеткерисиндегилер де еситти.

Кешлетип кирип келген саўдагерди Қулшы өз отаўына мирәт етти. Туўысқанлары, тамырлары, қоңсылары қалған журт жөнинде көбирек еситкиси, билгиси келгенликтен саўдагер менен жүзбе-жүз отырып, пиҳамы сөйлеспекши еди.

Саўдагер быйылғы қурғақшылық жөнинде Бектемирге айтқанларынан асырып хештене айта алмады. Бирақ әмир Ҳайдардың қыпшақларға жүрис қылғаны, олсыз да қурғақшылықтан жәбир көргенлердиң аўҳалының қыйынласқаны Қулшыны терең ойға батырды. «Қалған қыпшақлар да көшеди-ғой онда», — деген пикир қыялына келди. Деген менен бул пикирлерди бир шетке сүрип коятуғын, бәринен де, шапқыннан да, суўсызлықтан да, Бухара менен Қоқан арасындағы келиспеўшиликлерден де Қулшы бий ушын әхмийетлирек болған, ол еситкиси келген ҳәм шыдамсызлық пенен күтип атырған бир хабар бар еди, ол сол хабарды күте берип сабыры таўсылды.

— Менин иним Шақшақтан не хабар келтирдиң ҳәй жаханкешти саўдагер? — деген саўал аўзынан атылып шықты.

Саўдагер жуўап бериўге асықпады ма, я керекли сөзлерди ядына түсирип, қайсысын айтыў, қайсысын айтпаў кереклигин ойлап көрип, сөз саралады ма, күлласы егленип қалды.

Бийдиң сабыры пытты.

— Не болды? Тири ме өзи?

Каттырақ шыққан даўыстан саўдагер шоршып кетти. Сескенгенлигин жасырмақ ушын он қолының жуўан бармақлары менен шоқ сақалын тутамлады. Шынында сескенгендей хеш нәрсе болмаған еди.

— Иншалла тири, — деди өзине келген саўдагер тез сөйлеп. Мен жолға шыққанда Шақшақ ағамыз жөнинде жаманат хабар еситпедим.

Саўдагер әмир Ҳайдар жанында ақ үйли болып отырған Шақшақ жөнинде жөнли хабар еситпеген болса не айтады?

— Елиңизге қашан қайтыў нийетиниз бар?

— Жуклерди ийелерине тапсырып, көликлерге дем берип, дегендей бул жерде бир ай, он күн иркилсек керек-аў.

— Қай жерде иркилдиниз?

— Шымбайда еле көрўансарай жоқ. Сол ушын хәрдайым Ҳәбий саўдагерде иркилемен. Бул сапары да жиберген адамыңыз бизди сол жерден тапты.

— Якшы. Қашан қайтатуғыныңызды хабарларсыз.

Қонақ асын жеген Бухара саўдагери шәҳәрге қайтты.

Бир күнниң ишинде болып өткен ўақыялар бийди бираз талықтырған еди. Әсиресе ески журттағы жағдай. Туўысқаны жөниндеги нағайбыллықтан қапаланды. Қандайдур ойын балаларының аўзынан шыққан «келгинди» деген сөз де басын қатырар еди. Аўыр жатарға шекем көзи илинбеди.

Қоразлар үшинши шақырымын баслағанда санасын шийрин уйқы жаўлап алып атырғанын анғарды.

3

Шығыстан аткан таңның сағымы дәслеп қала дийўалларына түсти, оннан асырылып өтип, кишигирим базар майданына, соңынан хәўлилердиң ишлерине өтти. Терис әйўанда уйқылап атырған ири денели кисини тан сәўлеси оятып жиберди. Ол орынан турып, шапанын желбегей жамылып, бағ бетке қарай кетти. Көп өтпей сыпаның төменинде турған жез күмғанды алып жуўынып-шайынды. Бул ўақытта басқалар да уйқыдан турып, күнделикли тиришилик ислери менен айланысып кеткен еди.

Көп өтпей терис әйўандағы төсек жыйналып, орнына дастурхан жайылды. Дастурханға биринши болып, узын бойлы, ири денели, шоқ сақалын ықшамлап дүкәртлеген, оны анда-санда оң қолы менен тарашлап қойғанда суқ бармағына «жалт» етип көзге тасланып калатуғын алтын сақыйна таққан киси отырды. Ол Шымбай қорғанының ишинде жайласқан санаўлы хәўлилердиң биринин сахыбы, көпшиликке таныс Хәбий саўдагер еди.

Хәбий саўдагердиң ата-бабасы түпкиликли араллы болып, ерте заманларда Әмиўдәрьяның арғы жүзинен көшип келип Шахтемирге орналасып, хәр ис пенен шуғылланған, соңын ала Шахтемирдиң дәўлети кетип, Шымбайға дәўран қарағанда биринширлерден болып усы жерге көшкен, аркадан келген кенегес-маңғыт, қытай-қыпшақ, қоңырат кәўими адамлары менен бирге қала қорғанының иргесин қалаған, дәслепкилерден болып хәўлилер салған, дүканлар курғанлардан еди. Әкеси Бозай ат тағалаған, шыныбыз соққан, орақ пенен белдиң, кетпеннин, пазнаның устасы — темирши еди. Хәбий

балалықта темиршиликти үйренди, әкесинин жанында турып көрик басты, шөккиш урды, — деген дей бул кәсипке қанық болды. Темиршилик дүканының ийеси еди, бирақ кеўли негедур жаҳангештиликти қумсар, Шахтемирге келген-кеткен кәрўанларды кишкене дүканда турып гүзетер, алыс еллерден әкелинген буйымлар ақылын бийлеп алар, сол буйымлар соғылған жерлерди көриўди әрман етер еди.

Бир күни Шахтемирден келген саўдагер темирши дүканында көрик басып турған жигиттин сын-сымбатына, айбаты менен ғайратына қызығып: «бизиң кәрўанға қорықшылар керек, Бухараға бирге бармайсаң ба?», — деп қалды. Мийнет ҳақысының үстинде де саўдаласып, керисип отырмады, жигиттиң дийиндегисин айтқаннан соң көп ойланып турмастан «ҳәм дайымды көрейин, ҳәм тайымды үйретейин» дегендей, келисим берди.

Бухараға шекемги ярым ай, бир айлық жол, жолда көргенлери, үлкен шәҳәрдиң сарайлары менен минаралары, әлемниң шар тәрепинен Бухараға келген кәрўанлар жигитти өзине бөнт етти, жас еди, жолда гезлесетуғын кәўип-кәтерди, машақатларды елестирип отырмады, биринши сапардан қайтқаннан соң екиншисин асығыслық пенен күтти. Солай етип, кәрўан гүзетип Бухараға, Хийўаға бир неше мәртебе барғаннан соң өзинин саўдаға да еби бар екенлигин аңғарды. Шымбай менен Шахтемирдиң, Қоныраттың халқы не затқа мүтәж екенлигин аңғарды, сол зат Бухарада қанша турады, Хийўадағы баҳасы қанша, барластырып билип алып, ядында беккем сақлады. Мектеп, медиреседе оқымаған, саўаты кем еди, бирақ қатықулақ, зийреклиги менен ныр пенен ныртың паркын тез айырып, қай жерге не апарып сатса пайда келетуғынын қыялында аныклады. Сонда да бир жыл, еки жыл тәўекел ете алмай жүрди де, ақырында әкесинин мүлки менен дүканын гиреўге қойып, еки түйелик жүк пенен кәрўанға қосылды. Хийўаға барып та затын өзгелер қусап бир күнде көтере берип, кәрўансарайға келип «қашан қайтамыз», деп пәтикке қарап жатпады, алдын базардағы ҳәр күнги ныртты билип, дийдине келген күни базарға таўарын шығарып, пайдасына сатты. Қайтарсынға да асықпай-албырамай саўданы питирип, еки түйеге тенлеп жүк артты, түйекеш жаллап отырмай түйелерин өзи тартып, кәрўан менен Шымбайға келди. Сол-сол екен, Ҳәбий саўдаға кирисип кетти, туўры сөзлилик, инсаплылық, халаллық пенен «Ҳәбий саўдагер» деген аты жайыла берди. Бүгинлери ол өзине тийисли 40—50 түйе жүктен кем кәрўан тартып сапарға атланбайды.

Көкөзек, Аққала, Буйдалы, Қусхана, Дәўқара әтирапына қоныс басқан қарақалпақлар, қырды жайлаған қазақлар базар саўдасы ушын

Шымбайға келер еди. Ҳәбий болса қаска жолдың шаңғытын көтерип аркасы Қазалыға, оннан ары тап Орынборға шекем кәрўан тартып барып қайткан. Ақ патша сыртқа темир сатыўға руқсат еткеннен соң зергер менен мыскерге зәрүр болған қалайы, гүмис, мыс, қорғасын әкелип, мүтәж питкерген. Ҳәзир оның таныс саўдагерлери Хийўада, Бухарада, Қазалыда, Орынборда баршылық.

Уйқыдан турып, жуўынып-шайынған бухаралы мийман дастурхан басына келгеннен соң азанғы шай халқас басланды.

— Бий не мақсетте шақырыпты, мийман, — деп сөз баслады Ҳәбий.

— Иниси әмир Ҳайдардың жанында қалған екен, соның дәретин сорады.

— Дәретинен хабардар ма един?

— Анығын айтсам узын қулақтан еситкенимнен өзге анық хабар билмес едим. Бул жылғы қурғақшылықтан да хабарсыз екен.

— Қайтып барғаннан соң бул исти жумысласаң болар екен.

— Әлбетте, оны қылмақ керек.

— Ертең базар. Қусхана таманнан, Көкөзектин аяғынан, Есимөзектен кәрўанлар келген. Олар ең алды бурын дән әкеледи. Өткен жылы басыўға етилген дәннин зүрәәти мол болды, сол ушын нарқы бәлент болмайды.

— Иншалла арзаншылық болғай, бизиң тилегимиз де сол, — деди бухаралы, қуўнақ шыққан даўысынан ныр қаққындағы хабардан руўхы көтерилгенлиги билинип турар еди. Бул сапары кәрўанның жүгин дән менен толтырсам, деп отырман, ағайин, әлбетте сизиң көмегиниз бенен, деп қосып қойды.

— Ол жағынан ғам жеме, алды бурын сизиң жүгинизди питкеремиз. Соң қудай қәлесе суўық түспей турып биз де қырқелиў түйеге дән тийеп, барып қайтармыз.

— Дән қанша болса көплик етпейди, зыянға қалмаспыз.

— Иншалла... Пайда болса қашпас, бир жағы халықтың мүтәжи питсе, жол жүрсек саўабымыз жылаўымызда болады, Бахыйжан иним. Бир рәўият айтып берейин, бәлки еситкендурсаң, өзи аманат ҳаққында, қулақ сал, зыяны тиймес. Бурынғы заманларда бир кәрўанбасыға бир адам келип: «Пәлен шәҳәрдеги пәлен адамға тапсырарсыз» деп бир хәмиян тилла берипти. Кәрўанбасы: «Мақул жеткеремен», депти де өз жолы менен кете берипти. Қанша жүргени намәлим. Жолы елсиз жерлерден өтеди екен. Кәрўанбасы қыял қылыпты. «Ҳәмияндығой биреў берди, пәлен шәҳәрдеги пәленше дегенге берерсең, деп. Онын аманат бергенин болса түйекештен басқа хеш ким көрген жоқ. Бир қысым тилла берсем түйекеш «ақ түйени көрдиң бе? десе,

көргеним жоқ» деп айтпас па екен?» деген қыялға келип, қойнында турған аманатты алып, оны ашып көрипти. Караса көздин жаўын алатуғын тиллалар емиш. Тағы: «Буны биреў маған аманатқа тапсырды, маған исенди, алланы араға салды, оған қыянет етсем қалай болар екен, бала» деп ойланып, аманатты бергенин көрген түйекешти шақырмай, тилла толы хәмиянды қойнына қайтадан салып қойыпты.

Кәрўан елсиз жерлерден илгерилеп кете береди, кәрўанбасы хәр күни бузық қыялға баралы, бирақ түйешиге үлесин бериўди ойлағанда шайтанға хай берип, иркилип кала береди.

«Алтын көрсе периште жолдан шығады» дегенлер. Үшиншi күни кәрўан коныўға токтаған жерде кәрўанбасы түйекешти бир шетке шақырып, қолына бир уўыс тилла услатып, тис жармаў жөнинде оның сөзин алып, аманатты бөлисип, кеўлин жайлап уйқыға жатады. Танда оянса бир топар атлының қылыш жалаңашлап төбесинде турғанын көреди. Кәрўан тоналады. Кәрўанбасы каракшыларға:— ең болмаса хәмияны менен тилланы қайтарып берин, ол биреўдин аманаты еди, сорар болса не деймен? — деп жалынып, аяғына бас урады.

— Жаның өзине керек емес пе? Жаныңды саўға етип берейик, — деп күлиседи каракшылар.

Каракшылардың басшысы каракшы болса да инсаплы қусайды. Ол кәрўанбасының сөзине күлмепти де, ойланып қалыпты. Әлленемирде басын көтерип, былай депти.

— Хай кәрўанбасы, жаныңды тилемей аманатты тилеўине қарағанда сен бир инсаплы саўдагер көринесең. Егер мен сораған саўалдың әндийшесин түсиндирип бере алсаң, сен айтқан аманатты да, жүги менен бирге кәрўанынды да қайтарып беремен, депти.

— Ол қандай саўал, сорай бер, — депти кәрўанбасы.

— Сизлерди тонаў ушын излериңизге түскенимизге минекей бүгин бир хәпте болады. Хәр күни жатар пайыт «енди тонаймыз», деп ат шаптырып келсек сыртыңыз бир темир корған менен коршалған болар еди, бизлер хеш илаж ете алмай изге қайтар едик. Өткен ақшам келсек темир корғаныңыз жоқ еди. Оны қурыўды умытты, я қурыўға еринди, дейин десек жүгиниздин ишинде бир қулаш та темир жоқ. Бул исте қандай әндийше бар, хей кәрўанбасы?

Саўдагер әри ойланады, бери ойланады, берк корғанда жатқанын, темир корғанда жатқанын ядына хеш түсире алмайды. Сонда барып аманатқа өзинин қыянет қылғаны ядына түседи.

— Хай жигит, — депти кәрўанбасы каракшылардың оданбасына. Маған хәмиян тилланы қайтар, мейли кәрўаным сеники болсын, мен гүнакарман.

— Себебин айт, гүнакарлығың жуўап емес, — депти оданбасы.

— Менин кәрўанымды сақлаған, оған хеш ким өтпестей корған болған аманат екен, деп болған ўақыяны баянлапты. Мен өткен ақшам инсапты, диянатты умытып, түйекеш пенен биреўдин биреўге бер деген алтынын бөлисип алған едим. Сен көрген темир корған сол адамның аманаты болса керек, диянат бузылғанда ол да бузылыпты, — депти саўдагер.

Сонда каракшылардың оданбасысы саўдагерге тилла менен бирге кәрўанының жүклерин қайтарып берип: — Хәй бенде, ендигиден былай аманатқа қыянет етпе, бар жолыңнан қалма, — деп көзден ғайып болған екен, — деседи.

— Әлхәббиз, — деп жиберди рәўиятты сабыр менен тыңлап отырған бухаралы таңланғанын жасыра алмай. Мәгар сол кәрўанға гезлескенлер Хызыр Ильяс, яки ғайып еренлердур?

— Солай болса солай шығар, — деди Хәбий асықпай. Не болса да биз саўдагерлер ушын үлги болардық рәўият Бахыйжан, туўры ма?

— Туўры болғанда қандай.

Әнгиме усы жерде туўарылды. Шай ишип болынған еди. Мийман пәтия қылып, рахмет айтып тыскарыға шықты. Ертеңги базар күнине шекем ўақытты бийкар өткермейин деп есиклери ашық турған дүканларға қарай кетти.

Базар майданын дөгереклеп конған хәўлилер отыз-қырктан кем емес, деп ойлады саўдагер. Көз алдына Бухара шәхәри келди. «Оған теңлесиў қайда?» — Туўры дә, отыз-қырк хәўлиси бар Шымбай мың жыллық тарийхы бар Бухара менен теңлесе алмаса да, өткен XVIII әсирдин 20-жылларынан тап XIX әсирдин басына шекем жаўтершилик, алаўызлық, ашаршылық себеп болып жүз жыллар бойы қонысланған мәканларынан тоз-тоз болып көшкен қарақалпақлардың үлкен бир бөлегин арзымаған бир неше хәўлиси, оншелли бәлент хәм беккем болмаса да қоршаған дийўалы бар Шымбай өз әтирапына жәмлестирип атырған еди, келешекте бул шәхәр қарақалпақлардың ата журтына айланатуғынын бухаралы саўдагер қыялына да келтирмеген шығар?!

Базар майданы, ол жерде жуғырласып асық ойнап атырған онлаған баланы есапқа алмағанда дерлик бос еди. Олардың ишинде он жасларлағы бойшаң, көк көзли, сары сынлы бала бул жердеги балалар менен танысып үлгерген Кулшы бийдин баласы Ережеп болып, оны базар майданынан алыс емес жердеги темиршинин дүканынан жуп көз бақлап турар еди. Ол жуп көздин ийеси де китап оқыўшымызға таныс, дуғыжым қара, асық ойынның шебери болған Қайыр болса әжепленбеймиз. Қайыр әлле қашан бул жердин тентеклери менен танысып алған, биразлары менен, әсиресе бойы менен карыўы, керек десе тентек минези менен де өзине теңлес келетуғын узын бойлы,

бирақ сары сынлы Қожақ пенен досласып та үлгерген. Темиршиге шәкирт түскен. Көриктиң жибин төменге тартып жибергенде тери көриктиң аўзынан пөт пенен ысқырып шыққан хаўа үрлеген ошақтағы сексеўилдиң көмири қып-қызыл болып ғыжлағанын қызығыўшылық пенен тамашалап турған ол анда-санда ашық турған есиктен асық ойнап атырғанларға қарап қояды. Асық ойынға қумар Ережеп Қайырға ерип келген, сол ушын оған көз-қулақ болып турмаса болмайды. Оның үстине Ережептиң минези де тентек, нахақлыққа шыдап турмайды, утылып қалып гирлегенлер менен үлкен-кишисине қарап отырмай алыса кетеди. Мурны қанап, көзи көгерсе де биреўге пайын жибериўге табы жок. Сол ушын Қайыр оны арашалаўға таяр турмаса болмайды. Изине ерип шыққан бийдиң баласының мурны бузылса, оны ертип келген Қайыр айыплы болмай ма?

Қәпелимде бир сака асықтың шикке я бүкке түскенининң үстинде даў басланды. Ережептен көре жасы үлкенлеў бала еле балалар аныҳ көрмей атырғанда өзининң асығын жерден алып «бүкке түсти» деп турып алды.

— Бүкке түссе неге асықты қозғадың? — деди Ережеп.

— Қозғайман. Бүкке түсти. Гирлеме!

— Өзиң гирлеме!

Еки бала өз ара саўашқа түсиўге таярланған шөже қоразлар янлы бир-бирине тасланыўға таяр, бирақ бул алысыўда бир-еки жас үлкен болғаны ушын Қәдирбай басым келе ме, я өжетлиги басым Ережеп басым келе ме, ол жағы аллаға ғана аян еди.

Устаханада көриктиң жибин услап, ашық есиктен балалардың хәрекетин бағып турған Қайыр истиң насырға шабажағын билип, есиктен шыға жуўырды. Бул пайытта еки бала бир-биринің белбеўинен тутып, алысыўға қайымласкан еди.

— Токта Ережеп, тоқта, Қәдирбай, тоқтаңлар...

Қайыр кешиккен ели. Қәдирбай бойы менен күшине исенип ғапыл қалды. Кишкене Ережеп тойларда палўанлар беллескенде бир-бирине қолланған әмеллерин ядлап қалыўға тырысатуғын, сол ушын жамбас пенен аркаламайдың, какпай менен тоғанактың парқын айыратуғын еди. Арқайын еки колын белине таянып, «келсең кел» деп турған Қәдирбай Ережеп колланған жамбастан кейин Шымбай базарының тепсең болған аланына қалай жығылып түскенин билмей де қалды. Балалар жыққанды коллап-қуўатлап шуўласты.

Ан-таң болған Қәдирбай үстининң шаңын қағып атырып тон-қылланды.

— Гүресесең бе? Кел, кәне. Мен ғапыл қалдым.

— Як гүреспейли, — деди Ережептиң қызыў минезинен қорқып, оның билегинен услап алған Қайыр. Ол сеннен кишкене, теңиң емес.

— Онда неге маған асылады?

— Өзиң неге гирлейсең? — деди узын бойлы Қожақ. Уттырсаң гирлеме. Мен көрдим сениң сақанның шикке түскенин.

Әдеўир ўақытта барып асық даўы басылды. Балалар тарқасты.

— Айттым-ғой жәнжелге, даўға араласпа деп, — деди Қайыр гийнели даўыс пенен Ережепке дәкки бермекши болып. Енди даў баслайтуғын болсаң қайтып ертпеймен, соны билип қой.

Ережеп те қайтпады.

— Ертпесең өзим де келе беремен.

— Бир өзиң келме, — деди Қайыр даўысын жумсартып. Егер бир хал-жағдай болып қалса бий ағам «сен ертип кеттиң, қорғамағансаң», деп бәрибир меннен көреди.

— Якшы, — деди Ережеп куўнақ даўыс пенен. Қәдирбай менен енди жәнжел қылмайман. Бирақ билип қойсын, ғәрремлик қылса үлкейген соң өзим жазасын беремен.

Булар темиршиден руқсат алып, көл бойындағы үйлерине қайтқанда Қулшы бий Лар бойындағы қытайлардың бийи Рысназар менен онын отаўында гүрриңлесип отыр еди.

— Жер алланики, оннан соңыра хан менен халықтики, — деди Рысназар қымыздан босаған тостағанды дастурханға қойып. Ол хәммеге де жетеди, Қулшы бий. Мал бақкан баллар билмеслик еткен. Иншалла бүгин-ертең, маллар бир-бирине араласып кетпеслиги ушын жайлаўлар шегин белгилеп аларmыз.

Қулшының кеўлине ким айтқан болса да, киши ме, уллы ма, бәрибир, «келгинди» деген сөз катты тийген еди. Бири Түркстаннан, бири Бухарадан «ата журтым» деп, ат арытып келген болса, және бирине-бири «келгинди» десе калай болғаны? Қулшы өз кеўлиндеги гийнени Рысназар бийден қыпсаламады.

— Ким айтса да ол адам сөздиң парқына бармағандур Қулшы бий, — деди Рысназар. Ҳәзир бул ата журтымызда биз де, сиз де тең. Көшип көргенсиз, билесиз, қарақалпақлардың көшиўден әрманы қалмаған шығар. Ендиги жағында мәкан дүзип ел болайық, «таўды-тасты жел бузған, адам затты сөз бузған», деп айтпаған ба, ата-бабаң. Шымбайдың дийўалына арка сүйеп, Кегейли менен Лардың суўын бөлисип ишип, урпағымызды көбейтейик, Қулшы бий.

Рысназар мәгар Қулшы бий менен жасы қатар, яки бир-еки жас үлкендур, қалай дегенде де Қулшы онын гәплерин жасы үлкен адамның нәсияты сыпатында қабыллаған еди. Аўзы алалық, бақталаслық хәр қандай апаттың басы болатуғынлығын Қулшы өзинің

узак даўам етип киятырған кәткудалық өмиринде талай көрген емес пе?

Аўқатқа қол жуўдырыўға келген жигит Рысназардың қулағына бир гәп айтпақшы болып еңкейип еди, бий оған қулақ аспай, дәлиден туўры хабар қылды.

— Расберген иним, конақтың алдында қулағыма сыбырлап мени қысындырма, гәпиң болса ашық айта бер.

— Улыңыз Турым қонаққа сәлем бермекке келип тур еди, соны айтпақшы едим.

Рысназар бий Қулшыға қарады.

— Кире берсин, — деди Қулшы.

— Ассалаўма әлейкум, — жиңишке даўыс еситилди де соңынан түсириўли турған ший есик көтерилди хәм шапан кийип, белин буўған, басында пөпекли, қырмызы сабақтан токылған тақыясы бар, он-он еки жаслар шамасындағы бала кирип келип, әдеп пенен қолын көксине қойып, бас ийип, есикте иркилди.

— Ўәлейкум ассалам, молла бол, балам, — деди баланы бастан-аяқ сын нәзери менен бир гүзетип шыққан қонақ. Түпәләм, көз тиймесин, даўысың саз екен.

— Хәптүйекти адақлады, — деди Рысназар бий. Даўысында улы менен марапатланыў толқыны сезилди.

— Бәрекелла, бәрекелла, — деди қонақ. Иншалла оқыўын даўам еткей.

— «Орынбай қала»дан көшкели берли оқыўы үзилип қалды. Шымбайда хәзиринше мектеп жоқ. Хийўаға, Бухараға жибериўге еле ертерек. Қуранды толық шықпады.

— Қуранды шықтым ата, — деди бала марапатланып.

— Қуранды шықтың ба? — деди таңланған Рысназар бий.

— Сизге айтпадым. Бирақ тәпсирин билмеймен-ғой. Сол жағы бар.

— Бәрекелла, бәрекелла деди зийреклигине таңланған қонақ. Атыңыз ким, улым?

— Атым Турымбай!

— Иншалла улғайып Турым бай боларсаң, болмаса Турым бий боларсаң, я Турым молла боларсаң, қулласы кем болмассаң, балам.

Сүйсинген Қулшы бийдиң аўзынан бул гәплер ерксиз атылып шыққандай болды.

— Иншалла, иншалла айтқаныңыз келгей бий, — деп қуўанған әке орнынан турып кеткенин де аңғармады.

— Ал, енди барағой балам, тәнир сәлемин ушын алланың рәхмәти жаўғай, бара-ғой, деп Қулшы бий есикте қол қаўсырып турған балаға кетиўге руқсат етти.

Аўқат үстинде дәслепки балалары турмаған соң ырымға баланың аты Турымбай қойылғаны, Жаңадәрьядан көшкенде уламалардың хәр таманға өз руўлары менен тарқап кеткенлиги, Шымбайға мешит пенен медиресе кереклиги жөнинде айтысты.

Қулласы, қытайлар бийинин үйине мирәтсиз, жүдә бир жағымлы болмаған ис пенен барған болса да Қулшы ол таманнан кеўлин бираз жәмлеп қайтты.

Көп өтпей Шымбайдың кишигирим базары сатыўшылар хәм қардарлар менен толып-тасты. Көкөзектин тасқын суўынан жап тартып, боз жерге дән еккенлер, Қусханатаў ойпатына —Қарабайлының басыўы менен қайырына дийқаншылық қылғанлар базарды дән менен толтырды.

Хәбий саўдагердин қәўендерлигинде бухаралы кәрўан жүгин, дән менен толтырды. Хәбийдиң өзи де кәрўан тартыўға таярлық көрди. Ол жақтағы қытшылықты еситкен Қулшы үш түйе жүти дән топлап, келигин таярлады. Ақырында кәрўан жолға шығатуғын күни Бектемир менен Алламберген кәрўан менен бирге атланды. Қызығыўшан халайық жүк артылған жүзлеген түйени бир-бирине тиркеген узынан-узақ кәрўанды гүзетип қалды. Арқадан қублаға, қубладан арқаға атланған кәрўанлар жүз жыллар бойына қатнай берип тепсең еткен жоллардан жүрип баратырған кәрўанды алдында алыс хәм асыўлары менен асырымлары көп, суўлы өзеклери менен тайғақ өткеллери бисяр мәнзиллер күтип турар еди. «Жолды жүрген өндиреди», дегендей таңның атыўынан күннің батыўына дейин қәдем изинен қәдемлер қойылғаннан соң оған жол шыдай ма? Бир айға жетер-жетпесте дән тийеген кәрўан сол жылғы болған қурғақшылықтан азап шегип атырған Бухара шәҳәриниң дәрўазаларынан кирип барып, халықты қуўантты. Шәҳәрге жетпей турып кәрўаннан бөлинген үш түйени жетеклеген Алламберген менен Бектемир Аксуўаттағы ағайинлерине аман-есен жетип келди.

Сәске пайыт үйинде отырған Қулшыны есикте бир жигит пенен хаял сорап турыпты, деп хабарлады. Бий «кирсин» дегеннен соң жигит отаўға кирдидағы, хаял жаўлығын көзине түсиринкирип қайта тартып, отаўға сүйенип отыра кетти.

Ишкериге сәлем бере кирген жигит босағадан атлап, сол жерге дизерлеп, соң бүкке түсип, жүзин жерге басып, өксип жылай баслады.

— Хәй жигит, не болды өзи? Сөйле, кимнен жәбир көрдиң? — деди бий тан қалғанын жасыра алмай.

— Тәғдирим сизиң қолыңызда нағашы, сизди паналап келдим. Бүкил қалпақта өзиңизден өзге қол жаўатын ешкимди көрмей турыппан, — деди жигит басын көтермей.

— Не болды өзи? Адам өлтиргеннен аманбысаң?

— Жоқ, адам өлтирмедим. Өлтирсе өзгелердің бірінші болып өлтіретіні мен боламын.

— Көтер басыңды хей алланың бендеси, деді Құлшы бий. Даўысы қатал еді. Алланың буйрығысыз бир ҳәм бенденин мурны қанамайды. Халыңды баянла, ақыр!?

— Қоныраттан келемин, — деді жерден басын көтерген жигит бийдің сөзинен кейин батылланыңқырап. Атым Балсары, әлим руўынан, Нәдирдің улымын. Шоқай бий улы Жайықтың қалыңдығын алып қаштым. Енди бай улы руўы мениң соңымда. Қызда бурыннан көңлим бар еди. Қәйтейин жарлымын, жаўшы салсам әкеси «қуў кедейге беретин қызым жоқ», деп жиберген адамымды бос қайтарыпты. Амал қанша, тойынан алдын қызды алып қашқам. Енди барарға жер жоқ, батарыма көл жоқ. Қыпшақтар нағашым еди, алдыңызға келип отырғаным. Қарғасаңыз да, жарылқасаңыз да өзиниз билесиз.

Құлшы ойланып қалды. Ата-енесин билмейди, өзин танымайды, әлленеткен биреў деп, жөнине айдап салса, я ертең изинен қуўып келгенлерге тутып берсе бийдің бундай хәрекетин хеш ким караламайды, қайта әдилликке жорыйды. Бирақ сүйген көңилде не айып, айтқаны болмаған соң алып қашыўға мәжбүр болғандур. Екинши таманнан есигине келип жәрдем сораған сорлыға жәрдем бермеў де мусылманның иси емес. Ертең изинен қуўғыншы келсе қандай хал, қандай жағдай болады?

— Мейли, — деді, ақырында бир шешимге келип, бир қарардың басына бас жип тағалмаған бий. Ҳәзирше усы жерде бола турыңлар. Дерегиңизди билип, изиңизден қуўғыншы келгенше бир илажын табармыз.

— Қоныраттан шыққанымызға үш күн болды, — деді жигит басын көтермей. Кемеден өтип пияда келе бердик. Қуўғыншы дерегимизди билсе көп кешикпейди-ғой. Бир илажын қылың бий аға, биз қыршын кетпейик. Орта бойлы, ныќ денели, шашы тықырлап алынған басын орамал менен таңып алған, қызыл шырайы солғын тарткан, қыр мурынлы, қара көзлерине муң уялаған жигит бийдің жүрегинде аяныш сезимлерин туўдырды.

— Алып қашқанын ким дегеннің қызы еди?

— Ғайыпназар бойрашы деген араллының қызы, — деді жигит. Төремурат суфийдің алыс ағайиндери, деп еситем.

— Төре бийдің бе?

— Ие, кешеге шекем Қоныраттың әкими еди, ол.

— Төре бий менен Шоқай бийге иси түсип турған болса дальңды аллаға айтасаң ба?

— Сол ушын да өзиниздең қолдаў тилеп келдим.

Құлшы бий Сейтмуратты шақырып, қашқынларды атхана жанындағы үйлердің бирине орналастырып, ҳәллендириўди тапсырды.

Қашқынлар жөнинде бираз бас қатырған бий ақыры бир шешимге келди. Оларды қуўғыншыларға байлап бергенимде Төре менен Шоқайдан алғыс аламан ба? Оннан төре еки жасты қутқарсам саўап қылған боларман, мәгар? Сейтмуратты шақырып қашқынлардың аўҳалын сорады. «Бергенди ишип-жеп, бир-бирине телмирисип отырыпты, байғуслар» деген сөзлерди еситкеннен соң атбағарға: «миниске шыдамлы ябы атлардан бирин ертлеп, таяр қылып қой, ҳеш кимге данғара қылма», деп пинҳамы тапсырды. Және: «түн жарпы болып, ел жатқаннан соң жөнеп кететуғын қашқынларға да айтып қой», деп зинҳарлады.

Ақшам атханаға бийдің өзи келди. Балсарыға қалай қарай жүриўди, Аксуўатқа барған соң қайтпаған болса Бектемирге, егер ол болмаса кимге жолығатуғынын, атты кимге тапсыратуғынын түсиндирип, хақ жол тиледи. Балсары бийдің аяғына жығылып, миннетдарлық билдирди, ал келиншек бийдің қолын сүйгенде жүзинен сорғалап турған ыссы көз жаслары бийдің бармақларына тамып-тамып кетти.

— Өле-өлгенше сизиң атыңызды атамның атының орнына тәкирар-тәкирар айтып жүремен, — деді сыбырлап. Алла сизди өз панайында асырағай, қәдирдан атам.

Кеўли бузылған бий келиншектің маңлайынан сыйпалап:

— Жолларың болсын, — деп сыбырлады.

Түн қойнында жалғыз аттың дойнағынан таралған дүбирли қатара конған үйлердің ийтлерин үргизип, алыслап кете берди, әлленемирден соң пүткиллей еситилмей қалды.

Көмекке мүтәж болғанлардың мүшкилин жеңиллестиргенине кеўли маркайып, отаўында аркайын жатырған бий аўыл ийтлерининң үргенинен бир топар атлының келгенин сезди. Көп өтпей қуўғыншылар есикте турған еди. Бийдің руксаты менен кирген жигит еле күн салқын тарта коймағанына карамастан үшқулақ бас кийимин тасламаған, әдепти билетуғын көринеди, сәлем берип, усынылған орынға дизе бүгип аманат ғана отырды.

— Қоныраттан келемиз. Буйымтайымды айта отырайын, әлимниң бир тентеги бай улы Шоқай бийдің баласына айттырып қойған қызды тойдан бир күн бурын алып қашып кетипти. Қашқындардың изи Шымбайға, одан шығып, сизиң аўылыңызға тақалып турыпты. Соны берсеңиз, Қоныраттың бийи Төремурат та, Шоқай бий де сизден разы болар еди, — деп бир иркилди.

— Келсе келгендур, — деди бий еки-үшлы етип. Ел болған соң жолаўшы иркиледи. Хәр келген жолаўшылардан жол болсын сорасақ та, ата-тегин, қайда баратырғанын сорамаймыз.

— Сорай-сорай келемиз. Изи сизиң аўылға тақалды.

— Такалса ас ишип, хәлленип тағы бир тәреплерге жол алған шығар. Бизиң қолымызда сиз айткан адамлар жоқ екенлигине ант ишейин бе? — деди бий қатыўланып.

— Жо-жоқ, сизди бир сөзли, туўры сөзли адам деп еситигемиз.

— Жўдә исенбесеңлер тинтип көриңлер, сорастырып көриңлер.

Жигит наразылығын билдирмей-ақ сыртқа шықты. Аўыл аралап көрди, ким биледи, деп сорастырды, анық дәрек ала алмады. Үйме-үй тинтиўге жүрек етип батына алмады. Қоныpат пенен оның бийи алыс, бул аўыл болса Хийўаның сорамында еди.

Шымбай қаласының қасындағы Қаракөлдиң бойында конысланған Қыпшақ аўылында кашқынлардың изин жоғалтып алған қуўғыншылар дөгеректен бир-еки күн сорастырды, ақырында қыз бенен жигиттиң жоқлаўын асырып, Қусхананың үсти менен алды бурын Қарабайлыны, соң Әмиўдәрьяны кешип өтип, Қоныратқа қуры қол қайтты.

Шоқай бий Қоныpат корғанына арка берип, дәрья менен теңиз, болмаса Үстиртке шекемги аралықларда көшип-конып жүретуғын қазақ руўларының бийи, Қоныpат хәкими Төремурат суфий менен тамыр еди. Сол күнлерде Шоқай бийдиң аўылы Қоныратқа жақын жерге көшип келген, той күни белгиленип, алыс-жақынға хабар айтылып қойылғанлықтан қысыныспаға түсип, хал-аўхалды Төремуратқа да хабарлап қойған еди. Қуўғыншылар кашқынлардың изин Бухара таманлардан жақында көшип келген Қулшы бийдиң аўылына барғанда жоғалтқанын, қыз бенен жигиттиң суўға батып, я қумға сиңген янлы излери жоғалғанын еситкенде тақаты таўсылды. Кимең, Шоқай бий Төремурат суфий менен қуда болса, қашып кеткен қалыңлықтың я өлиси, я тириси табылмаса Шоқай бий қыйналмай ким қыйналады?

Атланып Төремуратың аўылына келди. Суфий аўылы бәҳәрден баслап жазлаўға шығатуғын, аяғы теңизге қуятуғын Көксуўдан сағa алатуғын Бақырған өзегиниң бойында отыратуғын, Қоныpат корғаны бир ат шаптырым жерде карайып көринип турatуғын еди.

Шоқай бий аўылға киреберисте шеткериге тигилген ақ отаўлар дөгерегине катара байланған атларды көрип: «суфий конақ шақырған ба», деп ойлап койды. Төремуратың отаўына жақынлағанда қураллы жигитлер бийди иркти.

— Мен қазақлардың бийи Шоқайман, Төремурат менің тамырым хәм қудам болады, — деди Шоқай қатыўланып.

— Бас үстине, — деди басына дубылға кийген жасаўыл басы. Қоныpат хәкимине хабарлаймыз. Аттан түсип, қуралыңызды қалдырсаңыз болды. Солай буйырылған, — деп қосып қойды.

Шоқай илажсыз аттан түсти, белиндеги қуралын шешип, жасаўылбасыға берди. Пиядалап суфийдиң отаўы таман кетти.

Қоныpат хәкими Төремурат бул ўақытта аталас инисиниң қызын, Шоқай бийдиң болажақ келинин әллекимнің алып қашқаны менен өлеметә қызықпас, оны қыйнап атыран басқа мәселелер менен бәнт еди, сонлықтан Шоқайды кеўилсиз қабыллады. Қашқынды излеп табыў жөнинде хеш нәрсе айтпады. Оннан көре бийдиң канша нөкер бере алатуғынын сорады.

— Шарўа халқы мал изинде-ғой, — деди Шоқай бий. Ат жиберип шақыртсақ бир айда, болмаса оннан кемиректе 40-50 атлы жигит жыйнармыз, — деди өзин қыйнап турған мәселени қойып, басқа мәселе козғалғанына наразы болып. — Не сөз, не гәп, кәўип Хийўа таманнан ба, я қалмақтан ба?

— Хийўа таманнан, — деди Төремурат суфий. Мухаммед Рахим хан: «бағын», деп елши жибергенинен хабарың бар. Енди әскер тартып, бери атланыпты.

— Өзин не қыялдасаң?

— Бир кәлле көрсем бе деген ойым бар. Ләшкер жақын келсе корғанға бекинемиз. Хәзир Хожа елине келип ат басын тиреди, деген хабар бар, жансызлар ахбарат жиберип турыпты.

Шоқай енсесин көтерип, ойға шүмди.

— Меннен көмек керек болса таярман. Айтылған атлылар бир ай емес он бес күнде есигиңизге келеди. — Орыстан жәрдем сорамадыңыз ба?

— Арысланның атын еситкеннен коркыныш бийлеп, қуйқаң жуўлайтуғындай ақ патшаның да аты қоркынышлы. Оннан жәрдем келгенше бизди шаўып болады, — деди Төремурат үмитсизлик пенен. Қусхана менен Көкөзектеги қаракалпакка арка сүйер едик. Айдостың сай-хәрекетиниң арқасында оннан да айрылдық. Енди көк найзаны қолға алып, хаққа тәўекел етпектен өзге шарамыз бар ма, Шоқай?!

Жасы әдеўирге барып қалған, узын бойлы, арық-турақ денесин қустай жеңил тутатуғын, хәрекети шаққан, нәзерим қайтады, — деп ырым ете ме, адамға тикленип туўры карай бермейтуғын, басына жарасықлы жасыл сәлле ораған, белине бийлик белгиси болған, қыны зер менен кестеленген, сүйек саплы пышақ тағылған, көп руўза, тахат-ибадаттың белгиси ме, қыр мурынлы, бийдай рең жүзи қансыз, ләблери жукалаң киси Қоныpат хәкими Төремурат суфий еди.

Арғы нәслимиз Хорезм ханларына тақалады, деп мактанып жүретуғын Төремурат қоныpатлы аксүйеклерден болып, аталары Хийўа

ханлығына гә бағынып, гә бир неше жыллар бойына ғәрезсиз болып жасаған, ғәрезсизлигин корған неше мәртебе жаўласкан, Төремурат суфийдин тусында Қоңыраттың батысында көшип-қонып жүретуғын қазақларға, Әмиўдәрьяның оң жағалығындағы қарақалпақларға арка сүйеп Хийўаға салық төлеўди токтатып, хеш қандай көмеги болмаса да орыс пукаралығындамыз, деп жүретуғын еди.

Жаңадәрья қарақалпақларын Шымбай әтирапларына көширип әкелип, ханлықтың арка тәрепиндеги шегараларын беккемлеген Мухаммед Рахим хан Қоңыратты бойсындырыўға шынтлап киристи. Бул ўақытларда Қоңыраттың дөгерегине халықлар көшип келип, кем-кемнен толыса барды. Батыста қазақ кәўимлери Үстирт пенен Арал бойларына қырға мал жайып, қыска қарай — ойға, шөби мол далаларға, көллер менен дәрья бойларына қулайтуғын, ал қубла тәрепте шарўа түркмен кәўимлери Қоныpат пенен Гөне Үргениш орталығын жайлап жүрди. Дәрья тармақларына жақын қонысланған араллылар менен қарақалпақлардың қоныpат арысы дийканшылық егип, балық аўлады. Жоқарыда айтылғанлардың шарўасынан зәкат, дийқаннан кеспе салғырт жыйнаса бәркулла зерге мүтәж болып турағуғын хан ғазнасы толып-таспай ма? Әлбетте хан да, қусбегилер менен сарай әмелдарлары да сол пикирде еди. Бирақ оған кесент келтиретуғын бир себеп бар, ол да Қоңыраттың, олардың бийи Төремурат суфийдин хан әмирин мойынсынбаўы емес пе? Әне, сол себепти жолдан алып тасламақ ушын хан ақырғы шараға — Қоныратқа жүрис қылыўға қол урған, солай етип Төремурат суфийды дөгерекке аланлап, шара излеўге мәжбүр еткен еди.

Шокай бий дәртине малхам бола алмаған, керисинше өзи қоллап-қуўатлаўға мүтәж болып отырған суфийди отаўында каллырып, үйден шықты. Хошласыў пайытында бий ўәде еткен 40—50 атлыны жыйып, оларды қуралландырыўды қайта-қайта өтиниўинен суфийдин албырап атырғанын айқын сезди. Тил менен ўәде берген болса да, ис жүзинде «жигитлерди жыйнаўға асықпаў керек», деген ойға барды. «Хан ләшкери келсе, үлкен саўаш болар, саўашта ким өледи, ким қалады, ол жағы перде артына жасырынған. Шарўаға кен жайлаў болса жетип жатыр, аржағына бас аўыртып қәйтеди. Зәкатты кимге төлегенде не? Оны Төремуратқа төлеймен, деп жигитлердин қанын төгиў жарай ма? Әлбетте жарамайды».

Белиндеги жарағын каллырған үйге жетемен дегенше усындай шешимге келген Шокай жасаўылбасы узаткан қылышын байлап атырып, өзинин бунда келгендеги жумысын ядына түсирди. Төгилер абырай төгилди, төгилер катық төгилип болды. Деген менен көкирегинде душпанға, бий Балсары әлимди әлбетте душпан деп есаплар, арын аяк асты еткен сол бир куў гедей болмағанда ким

душпан болар еди, деген кек бурынғыдан бетерирек ғыжлап жанар, колға түссе ески дәстүр менен сол бузықларды тас боран етиў, я асып өлтириўди әрман етер, сол ушын да оларды услап алыўдан умитин үзбеген бий енди аўылға барып, бул исти белгили из кесиўши хәм қарақшы Балмағамбетке тапсырыўды ойлады.

Төремурат жүзбасыларын ойласыкка шақырды.

Ойласықта: «Қоңыратты ханға тапсырыў керек пе, я саўашка кирген мақул ма?», деген сораў ортада турар еди.

Жас хәм тәжирийбесиз, сол ушын сөзге батыр, екиниши таманынан саўашка түсип ығбалын сынап көриўге умтылып жүрген Балтақ жүзбасы хан ләшкерин қылыш хәм найза көтерип қарсы алыў дәркар, — деп даўрықты.

Қарашай батыр бул усыныска карсы болып, Қоңыратты ханға берип, Үстирт таманға шегиниў мақул екенин айтты. — Душпан келер, хеш ким карсылық қылмаса катын-балаға тиймес, оған кереги ел менен жер, төленетуғын салғырт емес пе? Он-он бес күн турып, әжели жеткенди өлтирип, биреўди хәким етип қойып, өзлери келген изинен қайтпай ма? Әне сонда шаҳәрге қайтып барып, қойған адамын урып-соғып куўып салып, Төремуратты тағы хәким қылсақ, оған не дейсиз?

Бул пикирди жақлағанлар да, оған карсы шыққанлар да болды.

Қарашай батырдың гәпинде жан бар еди. Көп саўашқа түсип, жан алып-жан берип көрген, қоңыраттың баймақлы тийресинен болған Қарашай батыр өз сөзиниң ийеси еди. Сонлықтан Хийўанын қуралланған хәм саўаш алып барыўға үйретилген, полат саўыт кийген үш мынлық ләшкери алдында суфий жыйнаған базының қылышы, базынын найзасы бар, жаксы қуралланбаған бир неше атлы карсылық көрсеткенде не қыла алар еди? Тек бийхуўда кан төгилгени қалмай ма? Дөгеректеги көшпели кәўимлер: қубладағы яўмытлар менен батыстағы әлим хәм адайларға, дәрьянын оң жағындағы қарақалпақларға арка сүйеп болар ма еди? Олар ғайрат салғанда 100 атлы, 200 атлы жыйып келер, олардың саўашка дәркар болған қурал-жарағы бар ма, я жоқ па, ол жағы да намәлим. Усылардың бәрин қыялынан кеширген суфий Қарашай батырдың гәпинде жан бар екенлигин аңғарды. Бирақ беглигин бузғысы, жүзбасылар алдында өзининң күшсиз екенлигин әшкара мойынлағысы келмеди. Келеси буйрықты күтиўди тапсырып, хүзирине топланғанларға руксат етти.

Араллы қоңыратлар көп заманлардан берли гәхи көшпели кәўимлер менен, гәсинде өз карамағына қосып алыўға бәркулла умтылатуғын хийўалылар менен өз ғәрезсизлиги ушын гүрес жүргизип отыратуғын еди. XIX әсирдин Төремурат суфий тусында гүрес тағы да кескинлести. Бул дәўирге келип Хийўа шегараларына рус

империясы ақырынлық пенен, бирақ анаў-мынаў күш төтепки бере алмайтуғын дәрежеде табанлылық пенен жақынласып киятырған, соңлықтан ханлық оны иркиўдиң барлық шараларын көрмеске илажы жоқ, себеби рус империясының Орайлық Азияға қарай жылжый бериўи ханлықтың, оның халықларының ғәрезсизлигин кәўип астында қалдыратуғын дәрежеде кәтерли еди.

Кәтерли кәўипти сапластырыў ушын ханлық биринши нәўбетте өзиниң арқа батыстағы шегараларын беккемлеўге умтылды. Рус империясы қарамағына өткен қазақ жерлерине тийик жайласқан еллерди жақынырақ орынларға көшип конысландырды, еле ханлықты мойынламағанлардың ханлық хүкиметине мойынсыныўын тәмийинледи. Әмиўдәрья ағысының он тәрепинде бир ўақытлары араллы қоңыратлар хәм қарақалпақлардың орайы болған Шахтемир қаласының өмир сүриўине шек қойыў арқалы олардың бирлесиўине тыйым сала алды. «Ақтабан шубырынды» хәм Абылқайыр шабылыўынан кейин, Көкөзектиң аяғы менен Қарабайлы бойларына көшип келген қарақалпақлардың бийлерин колға алып, өз таманына аўдарыўға еристи.

Дәслеп Есенгелди мәхрем, соңынан Айдос бий қоңырат арысын Хийўаға пуқара етти. Бирақ көп қоңыраттың ишинде Айдостың изине ериўди қәлемейтуғын, Қоңырат қорғанына арқа сүйеген араллы қоңыратлар менен қарақалпақлардың өз салтанатын дүзиўди әрман етиўшилер де бар еди.

Ойласыққа келгенлер шығып кеткеннен соң үстине хеш кимди киритпеўди жасаўылбасыға тапсырған Төремурат суфий өз отаўында терең ойға шүмди.

Инсанның басына қыйыншылық түскенде ол ең алды бурын өз өмириниң жақсы күнлерин, бәрбад болған шийрин арзыў-әрманларын еслейди, сол күнлерди, сол пурсатларды қолдан шығарып алғанына пушайман болады. Мейли, ол хештеңеге турмайтуғын бос қыяллар жыйынтығы-ақ бола қойсын, деген менен сол алыста, өткен күнлердиң думаны ишинде жулдыз киби жарқырап турған қыяллар ушын пүткил байлығын, жақынларын, керек болса адам ата жаралғалы берли хәр инсан баласына дүньяда ең бийик болған алтын таўларынан хәм қәдирли болған шийрин жанын қыйып жибериўге де тайын турады. «Жоғалған пышақтың сабы алтын», деп сол ушын да айтқан болса керек.

Төремурат суфий биз жоқарыда баян әйлеген халатты бастан кеширип отырмақта еди, десек қәтелеспеймиз.

Оның пикиринше Қоңырат хүкимдарлығын тиклеўге қол созым ғана жер қалғанлығы, әттең ол пайытты қолдан шығарып алғанлығын еслеп катты өкинер, пушайман жер, тик-тик жүретуғын қәдди

бүгилген, басы ийилип, сақалы көкирегине тирелеп турар, анда-санда тисленип, тисин ғышырлатар, узын колларының ақ сүйеклерге тән, бел услап, қабарыўды билмеген нәзик хәм узын бармақлары жудырық болып түйилген, катты ызаланғаннан ба, я өкингеннен бе, көзинен ерксиз сорағалаған жас тамшылары жүзинен төмен ағып, сақалын ығаллар еди.

Жыллы сөйлеп, руслар таманға өтиўди үгитлеген қазақ төрелериниң ғапине кирген болып, көзабаға «рус пуқаралығын қабыл еттик», дегени менен Яссаўий тариқатына садық аталарының перзенти болған Төремурат ғайрыдинлерге әзелден исенген емес. Қазақ төрелери менен русларға жан басқан болып көриниўден гөзлеген баслы мақсети-хүкимдарлық ушын гүресте батыстан, яғный қазақ жерлери арқалы өтип руслардан хәм қалмақлардан келетуғын кәўипти болдырмаў, керек болса оларға арқа сүйеў еди, ал өзиниң ең садық аўқамласы, деп қоңырат арысын санайтуғын еди.

Енди болса жаў бастырып киятырған пайытта оны қоллаўшы қоңырат арысы оның қасында жоқ, олардың басында туратуғын еки баҳадыр, Айдостың еки бирдей иниси, арыслан айбатлы әскербасы Бегис мырза, жолбарыс жүрекли, пил тақылеттеги қарыў ийеси Мыржық батыр жоқ еди.

4

Кел, баба өтиниз төрге,
Хақ Яраткан нәзеркәрде,
Теңгени бөлдик төрт жерге,
Бир үлеси Айдос баба.

Бердақ

«Айдос баба киятыр», деген гәп алды бурын Қулшы бийдиң аўылына жетип, соңынан тынып турған суўға таслап жиберилген кесектиң пайда еткен толқыны жайыла-жайыла суў бетиниң бираз жерин бийлеп алатуғыны киби Шымбай әтирапына жақында қоныслаңған аўылларға, соңынан шәҳәр қорғанының көбинесе ашық туратуғын дәрўазаларынан кирип, хәўлилерде жасап атырғанлардың да қулақларына жетти. Қаракөл менен Лар ортасында отырған Қулшы бийдиң аўылы да бул хабарды еситти, әлбетте.

Қарақалпақлар жайлаған жерлерде, оны қоя берип дәрьяның арғы жүзи Қоңыраттан тартып Манғытқа шекем, барын, хәттеки Хийўаға шекемги аралықта жасайтуғын халықлар «Айдос бий» деген атты еситкен, еситип қоймай оның ерлиги менен батырлығынан, абырайы менен данқынан хабардар, ол жөнинде айтылып жүретуғын алды-кашты, якшы-яман гәп-сөзлерден де ўақып еди.

«Жүз рет еситкеннен, бир рет көрген абзал», «Жақсыны көрмек үшын» дегендей бийдің атын билип, мәртлиги тәрийиплеп айтылатуғын әңгимелерди тыңлағанлар оның өзи Шымбай таманларға киятырғанын еситип ғалаўыт тапты, қашан жетип келетуғынын, оны конақ етип күтетуғын бахытлы шанарақ кимдики болатуғынын сорастырып билип алыўға, бий келер пайытта сол көраға келип, озса қолынан алып, сәлемлесип, көрисип қалыўға, ондай әўметке миясар болмаса да ең болмағанда атын жылаўлап-ақ өкирен қағып, қаптал-ласып жуўырыўға, ямаса зәнгисине қол тийгизип қалыўға, жүдә болмағанда қара көрлим жерден болса да бир мәрте көрип қалыўға имканият карастыра баслады.

Инсанның бул ғайры әдети әлбетте қызығыўшылықтан туўылған, адамзат жаралғалы берли оған жолдас болып киятырғанлығы даўсыздағы, бирақ инсанның бул қызығыўшылығының арғы жағында қандай арзыўлар буғып атырғанын анық айтыў айтып бериў оғада мүшкил нәрседур. Ким биледи, хәр адамда бул қызығыўшылықтан максет хәр қыйлыдур. Әлкысса биреў дәўлетли, даңқлы, абырайлы адамды көрип, «хей, ол да өзиме уксаған адам екен-ғой» деп қоя қалар. Кимдур әўметли адамды адайы көрип, «мен де сонындай болсам, яки мен болмасам ең қурығанда менің перзентлерим әўметли болғай», деп тилек қылатуғындур, ким билсин. Қалай дегенде де аталарымыздан, мамаларымыздан мийрас болған бундай үрп елеге шекем бизин қанымызда жасап киятырғанына гүман жок.

Қулласы кәлам, Айдос бий киятырғаны хаккындағы хабар өзгелерди калай дурликтирген болса, Қаракөл бойындағы қыпшақ аўылын да сондай етип дүрликтирди.

Көп ойлап отырмай бир шешимге келген Қулшы атланып шығып, гүз жақынлағанын сезген янлы қатты ағысы әдеўир жуўасып қалған Кегейлиден ат жалдап өтип, Орынбай бийдің аўылына келди. Бийдин өзи де үйинде екенлиги жүзикке кас қондырғандай бола кетти. Оның үстине Орынбай да гүрринге адам илеп, телезинкиреп отырса керек, отаўдың жапсарындағы жез шийдің арасынан сығалап, Қулшы бийдің келгенин көрип қуўанышын жасыра алмады.

— Кел-хай қыпшақ бийи, тартынбай ишкерилей бер, мен ишкеридемен, деп қуўнақ даўыслады. Қонақтың өзи де көп өтпей «Ассалаўма әлейкум» деп, отаўдың ергенегин шыкырлатып ашкан хызметкер жигиттин изинен енгезердей болып кирип келди.

Қулшының хүрмети ушын орнынан турған Орынбай бий кол алысып, аманлықты сорасканнан кейин төрге мирәт етти.

— Ал, жол болсын қыпшақтың бийи, келетуғынынды ескертпей ертелетип келиўине қарағанда қандайдур жана хабар әкелгенге уксайсан, — деди биринши болып гәп баслаған Орынбай.

— Дурыс таптыныз бий аға. Кеше кешкурын хабаршы жетти. Айдос бий жиберипти. Таңда атланаман. Намазлыгер-намазшамға жетермен, бийлер жыйналсын, Орынбай бий әлбетте болсын, айтатуғын гәпим бар, депти.

— Кеше кешкурын, болмаса азанда-ақ бир хабаршы шаптырсан болатуғын еди-ғой, деди бий Қулшының өзи келгенин жүдә куба-куп көрип турса да.

— Ондай етсе де болар еди. Бирақ өзиңизге айтажақ бир буйымтайым болды, және бираздан көриспедик, сәлем берейин дедим, бий аға.

— Тәңир жарылқасын, өзин келгенин жақсы болыпты. Айыпка буйырмайсыз, мал сойыўға асығыс болатуғын шығар. Айдос бий таңда атланған болса оны күтип алыўдың тәтәрригин қылыўымыз керек. Буйымтайынды да айта отыр. Сур төшке қайыл боласыз енди, қыпшақ бийи.

— Қонақ асыны жегенбиз, оны қайғырман бий аға. Буйымтайымды айта отырсам: киятырған конақты бизин отаўға түсирсек, калай болар екен, «алдымды кести, жасы үлкен едим-ғой», деп сиз өкпелеп қала ма деп абыржы болып турғаным, — деп кеўлиндегини ортаға төгип салды.

Орынбай бий бир пурсат ойланып калды.

— Айдос бий үйимде қонак болған, — деди араға шөккен азы-кем үнсизликтен кейин Орынбай. Мейли, бул сапары Айдос сенин конағын бола қойсын.

— Улларын бар ма?

— Аллаға шүкир, тәнриниң бергенлери бар.

— Жүдә макул. Оларға уллы бийдің пәтиясын әпересең.

Қулшы менен Орынбай бий буннан соң көп егленбеди. Қыпшақ бийиниң отаўына барып, Айдосты күтип алыўдың тәтәрригине кириседуғын болды. Атланып келип бийдің отаўына түсти.

Енди келетуғын конакка арнап отаў тигилди.

— Қонакка не сойсам болады? Түйе де бар, бийе де бар, тай да бар, қайсысын ылайық көресиз, бий аға, — деп Қулшы Орынбайға кенес салды.

— Малың қонлы ма?

— Кудайға шүкир конлы. Лар менен Каракөлдин ортасы малға жайлы.

Ойласып-ойласып, акырында еки жасар тай сойылды.

Көкөзектин аяғындағы Айдостың конысынан Шымбайға шекем таңда шыккан атлы кешке жетип келетуғындай жол, жүрмел минген адам оннан бурын келиўи итимал ели. Бий күн батпай жетип келер-аў, деп шамалаған қызығыўшаң халық, Қаска жолдың еки бойына

топ-топ болып жыйылған халайық узақларға көз тигип, я ат туяғынан тараған шаңғытты, я күтилген атлылардың өзлерин көре алмағанлықтан тақатлары таўсылар, биразлары үйли-үйине тарқасар, олардың орнын қызығыўшылардың жаңа топары толтырып турар еди.

Күн еңкейип, Шымбайдың пакса дийўалларының аржағына батыўға бейимлесе баслаған пайытларда қайдандур «киятыр» деген хабар еситилди де, таңғы жанғырық киби қайта-қайта тәкирарланып, қызығыўшылар топарын бир тенселтип қойды. «Киятыр» деген хабардың кимниңдур аўзынан шығып кетиўине себеп болған, ямаса сол сөзди өзи еситтирген, астындағы аты ақ көбик болып терлеген салт атлының өзи көринди. Жийрен атты аямай, патырақлатып шаўып киятырған адам, «бий келгенде ғапыл қалмайық, аўыл сыртына шығып күтип алайық», деп Қулшы менен Орынбай жөнелткен жигитлердиң бири болып, өзи де конақлардың төбесин көрмей-ақ, киятыр деген ғалаўыт пенен биринширлерден болып, тап байрақ алатуғын адамдай атын қамшылай берген қусайды.

— Киятыр, — деп даўыслады Қулшының отаўының жанында атының жылаўын тарткан хабаршы жигит.

— Қай жерге жетти?

— Бул ўақытлары, Тенгешашканға жетип қалғандур.

— Неше атлы.

— Оны санай алмадым. Расында атлыларды да көрмедим. Буйдалыдан бериде, Қаска жол үстинде шаң көринген еди, — деди жигит изин гүмилжи қылып. Хабаршының шалалыкка жол қойғаны сонда билинди.

— Ҳәй Қарсақбай-әй. Сәл сабыр қылып, аныған билип, соңынан ат қамшыламайсаң ба? Әкеңнин қына тойына айтыўшы болғандай алды-артына қарамай қуйынлата берип! Иштен еситилген даўыс Қулшының даўысы еди. «Алғыс аламан», деп ат шаптырып келип, бийден төмбн еситкен жигит өкинип, астыңғы ернин тислеп алды.

Еки бий атланып, аўылдың туў сыртындағы бийигирек жерге шығып, атларынан түсти. Бәлент жер Қаска жолдың бойында еди.

Көп узамай Қаска жолдан көтерилген шаң созылып кем-кемнен бийлер турған төбеге жақынлап келе берди де, ақырында излеринде шаң қалдырып киятырған атлылардың өзлери көринди.

Атлары қара терге батқан топардың алдында боз жүрмелдиң үстинде ой сүрип киятырған, бөз көйлектиң үстинен жеңи қыска, өзи жука ҳәм женил шекпен кийип, жүни селкилдеген өсик козы терисинен тигилген қара бөрикти желкесине ысырып қойған, атта ныҳ отырған, конған шаңнан ба, я өзи солай ма сақал-мурты аппақ, қызыл шырайлы киси пүткил қаракалпақтың бийи — Айдос бий еди.

Мойнын алға созып, деңеси атылатуғын сары жай шегиндей тартылып, хәр қәдемди шынт ықласы менен барынша алыска таслап, баўыры жазылып, қулақларында гүўлеп ескен самал менен жарысып, пүткил беденинен тер тамшылап желип киятырған боз жүрмел алыстан топ-топ болып турған аламанды көргенде каны қайнап, аўызлық пенен алысып, бурынғыдан бетерирек йош пенен алға тасланды. Буны анғарған ат ийеси муртынан күлип, зәңгиге ширенип, кеўли дәрьядай тасып «ҳәй, жетер, жетер боз жүрмел», деп атты марапатлап, сәл ийилип, аттың мойнынан шаппатлап қойды.

Еки бий қасына жыйналған сол дөгеректиң бийлери ҳәм ақсақаллы адамлары менен төбеден түсип, Айдос бийдиң жылаўынан услаўға асықты.

Адамларға жақынласкан бий аттың жылаўын тартты. Жыйналған аламан «Ассалаўма әлейкум бий аға», «Хош келипсиз», «кәдеминиз қайырлы болсын», деп шуўласар, телпеклерин аспанға атар, бирақ Орынбай бий баслаған топардан ҳәм сусты басым Айдостың өзинен тартынғанлықтан ғана зәңгисине асылыўдан өзлерин тыйып турды.

— Хош келипсиз бий баба, — деп Айдостың аттан түсиўине мүмкинлик берместен боз жүрмелдиң жылаўына асылған еки бий әдеўир жерге шекем ҳүрмет жүзесинен ат пенен тең жүрип отырды. Айдостың өзи: «Жетер, жетер, бийлер, жетер енди, бир көрисип алайық» дегеннен соң ғана, бири зәңгисинен басып, бири қолтығынан алып сүйеп, бийди боз аттан түсирди.

— Қәне Орынбай бий, кел бери, бир төс түйистирейик, көптен берли көриспедик, — деп Айдос Орынбайды баўырына тартты. Соңынан қос қоллап көристи. Аманлық сорасты. Көрисиў гезеги Қулшы бийге келген еди.

— Бул жигитти бурын көрмегенмен, Орынбай, ким болды, бул? — деп Қулшыны меңзеди.

— Бул ма? Бул жигит Қулшы бий. Бухарадан көшип келген қыпшақлардың бийи.

— Артық бийдиң баласы ма?

— Үстинен түстиниз, бий баба.

— Артық сери жөнинде көп еситтим. Сазға, сәўбетке бейим адам деп айтысар еди. Өзин көриў несип етпеди, жайы жәннетте болсын. Ал, бизди аўылына басла, Орынбай бий, — деди Айдос бий. Жақын қалды ма?

— Еле бир ат шаптырым жер, бий баба. Атка қайтып минесиз.

Өзимшил, сый-ҳүрметке бөленип үйренген бийге Орынбайдың «атка қайтып минесиз» деген сөзи унамай қалды, бирақ устамлы бий оны билдирмеди. «Атка қайтып минесиз», дегени неси? Аттан

түсип пе едим өйтип?». Ол өзи иәелеп киятырған бийлик хәмелин «атқа миниў», деп түсинетуғын, сол ушын да ырым етип «аттан түсиў» деген сөзди унатпайтуғын, набада оның бул сөзди унатпайтуғынын билмейтуғын «аттан түсип, қонақ болың, суўсын ишиң» дегенлердин мирәтине қайрылмай кететуғын әдетин көпшилик аңлай бермес еди.

Таяр турған еки жигит Айдос бийди атқа миндирип, екеўи еки жылаўдан услап адым-адым жүрис пенен аўылға қарай бет алды, бул ўақытқа шекем аткосшылары услап турған атларына минген еки бий де Айдостың топарына жетип, изиректе келе берди.

Қонақ арнап тигилген отаўға түсти. Қымыз ишип, шөлин басып, жуўынып-шайынып алғанша үстине хызметкер жигиттен өзге хеш ким кирмеди. Жанындағы жигитлерге өзге үй тигилген еди.

Қонақ жол азабын умытып, өзине келди-аў, деген ойда намазшамды оқыған соң еки бий қонақтың үстине сәлем берип кирип барды. Дизерлеп отырып, қайтадан сорасты. Мисли хан алдында отырған киби Айдос бий мирәт етпегенше есигирек тамандағы орынларынан қозғалмады.

— Қәне, енди жайласып отырыңлар, — деди бийлердиң өз хүрметин жайына қойғанына кеўли толған Айдос.

Бийлер жайласып отырды. Көп өтпей тайдың пискен ети салынған үлкен қара самарды көтерген жигит кирди. Хәр бийдиң алдына кишигирим ағаш табақлар қойылды. Таза бөз сүлгилер тасланды. Бийлер алдыларындағы ыдыстағы гөштен беллериндеги белбеўлеринен суўырылған пышақлар менен кесип алып жеўге кириспи. Көп өтпей тағы бир табақта семиз қой ети, қошқардың геллеси, қой етиниң сорпасы өкелинди.

Қулшы бий атын көп мәрте еситкен Айдос бийге көз астынан қарап, бет-әлпетин, сын-сымбатын бақлар еди.

Орта бойлыдан бийигирек, аяқ-қолы жуўан, мығым денеси оның зор күш-қарыўдың иәеси екенинен дәрек берер еди. Үлкен басы, кең маңлайы ақыллылықтың белгиси, қалың қаслар жаўып турған, тикке қарағанда өнменинен өтип кететуғын, теренде жайласқан қара көзлер батырлықтың, хеш нәрседен қорқыўды билмейтуғын ержүрек тәўекелшиликтиң нышаны шығар? Шоқ сақаллы, қызыл шырайлы жүзине қыр мурыны жарасықлы, жуўан мойны бөз көйлектиң дөңгелек жағасына зорға сыйып турғандай көринди.

«Мойны жуўан, жаўырыны тутас бул адам өжет, айтқанынан қайтпайтуғын, көзлери қорқынышлы, өз мақсетлерине ерисиў жолында хеш нәрседен тартынып отырмайтуғын бул адамнан аўлағырақ жүрген мақул», деп ойлады Қулшы бий.

Тай етинен азғана татқаннан соң қой етине қол созған Айдос бий Қулшыға қарады.

— Қулшы бий, қулақ жейтуғын балларың бар ма, шақыр.

— Қуллық бий баба, — деди орнынан турып төжим еткен Қулшы бий. Соң есикте турған хызметкерге буйырды:

— Ережепти шақыр!

Көп өтпей шапанының сыртынан буўылған белбеўге кишигирим гезлик пышақ таққан, нағышлы тақыясын желкеси таман ысырған, бойы жасына сай емес узарып өскен Ережеп сәлем берип, есикте иркилди.

— Атың ким, — деди Айдос бий, балаға оны сөйлеткиси келип. Болмаса атын хәзир ғана еситкен еди-ғой.

— Ережеп, — деди бала шәнкилдеген даўыс пенен.

— Көп жаса балам. Бий қолына қошқардың геллесиниң бир қулағы хәм бир жилик ет салынған табақты көтерип, балаға усыныўға ынғайласты. Қәне берреғирек кел, хә түпәләм, кем болмассаң. Мине бастан пайың, табақтан пайың, «бий баба асық жилик берди» деп өкпелеп жүрме, бүтин токпақ жилик әкеңе тийисли. Мә, ала-ғой енди.

— Қуллық ата, — деп Ережеп еңкейип келип Айдос усынған табақты алды. — Қуллық бий баба. Соң жанында турған хызметкер жигитке берди.

Қонақ баланың «бий баба» деп атағанына кеўли толып пәтияға қол жайды.

— Қәне, жай қолыңды, өсип-өнгейсең, әкеңдей, бәлки оннан да абырайлырақ бий болғайсаң, әўмийин! Ал, енди бара бер.

Бийлер ет жеп, соңынан қымыз ишти. Әңгиме пайыты келип жеткен еди.

— Енди кишигирим гәп бар, — деди қымыздан соң териси жайылып, миймандослыққа разы болып, кеўли толған Айдос бий. Орынбай менен Қулшы бий жолға таярланыңлар. Ертең бир күн жүремиз.

Еки бийдиң де тилине бир сөз келген еди: «Қайда барамыз?»

— Хан шақыртыпты.

— Ҳә-ә, — дести еки бий бирден. Тағыда «не ушын шақыртыпты», деген сораўлар көмекейде иркилип баслады.

Айдос бий гәпти алысырақтан баслады.

— Хабарыңыз бар, Мухаммед Рахим хан маған өзине исенгендей исенеди. Сол ушын хәм усы күнге шекем дәрьяның бержағына салық жыйыўға мәхрем я найып жибермейди, менің жыйып апарғаныма қайыл болып, өзимниң үлесимди қайтарып береди. Бул халыққа, елге жақсы, есигине «салғырт төле», деп жасаўыл келмейди. Дәрьяның

арғы жүзинде де қарақалпақ көп, олар да салық төлесе, хан разы болар еди, бирақ олар Қоңыраттағы Төремурат суфийдің гәпине ерип, оған арқа берип, жаман пикирде жүрипти. Төремураттың нийети өз алдына арқаний дәўлет дүзеп, салтанат қурмақшы. Ал бул исте оның тоны келтелик қылады, түркмен менен қазаққа арқа сүйеймен,— дейди, бирақ олар исенимсиз, орыс патшасы алыс, ол мисли аспандағы жулдыз киби, күндиз көринбейди, ақшамлары жалтырап турады, бирақ жолыңды тапқандай жақты да бермейди, жылыўы да жоқ. Аталарымыз бир рет, еки рет орыска арқа сүйеп көрип еди, олар бизди Абылқайыр ханның қылышынан қорғады ма? Қорғаған жоқ. Он-он бес бийди шақырып,тилхат алып, соңынан сарпай жаўып, кеўлин хошлады да, соңынан орыс төрелердиң өзлери елине қайтты. Мине, Орынбай, өзин Жаңадәрьяда орыска пукара болып көрдиң. Қандай жәрдеми тийди, тийген болса, айт. оларға кереги, өзлериниң Қытай менен Ҳиндстанға жиберетуғын кәрўанларының аманлығы еди, солай емес пе?

— Солай болды, — деп мақуллады Орынбай бий.

— Сол сыяқлы Төремурат суфий хәм тулыпқа монирең жүрипти. «Орыс пукарасыман», деп мақтанатуғын қусайды. Ертең Мухаммед Рахим хан ләшкер тартып Қоңыраттың босағасында турса, орыс не жәрдем берер екен?

— Ол туўры, — деп мақуллады бийлер.

— Әне солай. Хан Қоңыратты бағындырмақ ушын әскер тартыпты. Сол ушын бизди— исенимли бийлерин баслап, жаныма келсин деп шақыртыпты. Жолға шығыўымыз ушын неше күн керек болады?

— Ләшкер жыйыў шәрт емес пе?

— Яқ, ханның ләшкери жетерли көринеди.

— Ондай болса жолға ертең-ақ таяр боламыз, — деди Орынбай.

— Таяр болыңлар.

Ўақыт қуптаннан өтип барар, уйқыға жататуғын мезгил де болып қалған еди. Қулшы бий конағына «қайырлы түн» тилеп, Орынбай бийди атландырып, соң өз отаўына киргенде қоразлар шақыра баслады.

Айдос бий конақ үйде жалғыз қалды. Күн бойы ат үстинде сапар шегип, шаршаған болса да көзлерине уйқы келе бермеди. Ойлары өтмишке, қызғын хәм өкинишли мәўритлерге орала берди.

Айдос жаслайынан атқа минди, топ баслады. Көпшиликтен ерекшеленип көзге түсиў балалығынан баслап әрманы еди. Ержетип, толысып, бала бий болып көзге түсти. Хийўаға барды. Бәлент минараларды, бийик дийўалларды, салтанатлы сарайларды көрип, соларға кириўди, конақ болыўды хәўес етти. Бир ўақытлары қолында

үлкен бийлик болмаса да қарақалпақ төрелери— Артықғазыхан, Ялғар хан, еки Абылғазы Хийўа тахтында отырған, бирақ ҳақыйқый ҳәкимият инақлар қолында болғанын еситкен Айдос ханлықты әрман етти. Арзыўға айып жоқ, дейди-ғой. Бирақ аты аталған ханлар Шыңғыс әўладынан есапланар, ал ол заманларда болса тек Шыңғыс әўладлары ғана хан бола алар еди. Қоңырат арысының Айдос бий шыққан қолдаўлы руўы хан әўладынан емес. Айдос хан тегинен емеслиги ушын қайғырмады, көзге түсиўге умтылыўды тоқтатпады. Бир сапары жолбарыстың жатағына да шимиркенбестен кирип барған. Жарақтан қолында найзасы, белинде қылышы бар еди, хәзир де Айдос сол көзсизлигин марапатланыў менен еследи.

Ўақыя былай болған еди.

Көкөзектиң аяғындағы көл бойында Айдос аўылы жазлаўда отыратуғын еди. «Қалың қопада жолбарыс бар», деген ғәўесет таралды. Айдос аўылда еди, жигирма бесте, күш-қуўатқа толы пайыты. Аўыл адамлары: Жолбарысты көрдик, қалың қопаға кирди, қайтып шықпады, сол жерде, сол жерде... деп жабырласар еди. Дәслебинде Айдос бул сөзлерге исенбеди. «Қорққанға қос көринеди» деген, адамлар шағал көрсе, жолбарыс дейди, деген ойға барды. Соңда да көпшилик пенен бирге қопалық таман барды, адамлардың арасында бираз жоралары, иниси Мыржық та бар еди. Жоқ, шынында жолбарыстың қопалыққа кирген изи бар, ал қайтып шыққан изи көринбейди. Соған қарағанда баска таманнан шығып кетсе итимал. Айдос сол ойға барды.

— Көргенинизге неше күн болды, — деп сорады ол адамлардан.

— Үш күннің жүзи болды.

— Хеш кимнің малы жойтылмады ма?

— Яқ, жоғалмады,— дести.

— Сонда не, жолбарыс қопаға кирип алып, аштан аш жата бере ме? Я жолбарыстың балық аўлап жегенин еситтиңлер ме?

Жолбарыстың балық аўлағанын хеш ким көрмеген.

Айдос жолбарыстың кетип қалғанына тақыйық исенген еди. Сонлықтан ойына қорқыныш келмеди. Қолына дәстеси узын найзаны алып, жолбарыстың изи менен камыслыққа кире берди.

— Тоқта Айдос аға, мен барайын, — деп иниси Мыржық изинен даўыслады. «Сонда мен сеннен көре жүрексиз болғаным ба», деп ойлады ишинен Айдос хәм бул пикир оны ерксиз алға жетеледи.

Әдеўир жер жүргеннен соң камыс сийреклесип, не ушындур шөп өспеген бир алан гезлести. Жолбарыстың изи билинбей қалды. Алдында қалың қопалық көринди. Жигит екиленди. Изге қайтса ма екен? Онда изиндегилерге не дейди? Олар: — Айдос қорққанынан кейнине қайтты! — демей ме? Сол пайытта қулағына ынырсыған

сес еситилгендей болды. Турып тынлады, алдындағы қопалықтан шыққан сести анық еситти. «Жолбарыс жараланған», деген пикир қыялынан кешти. «Жаралы жолбарыс оғада қәўипли болады». Бул сөзди қашанлардур, кимлерлендур еситкен еди. «Қайтыў керек». Бирақ ар-намысы менен өжетлиги кейинге қайтыўға жол қоймас еди. «Хәр бенде алладан әжел келмегенше өлмейди».

Найзаны алға тутып илгерилей берди. Алдындағы копалық әйўан-жайўан етип басқыланған. «Жолбарыс аўнаған». Аяқларының ушына турып, мойнын созып қарады. Тири жолбарысты көрмеген еди. Туркы ешектей келетуғын, алашубар маклук төрт аяғы төрт жакта жатар, анда-санда аянышлы даўыс пенен ыңырсып қояр еди. «Жолбарыс жатыр, тири» деп изге кайтып барып, адамларға айтса да болар еди, бирақ ар-намыс оған жол бермеди. Не ушын екенлигин өзи де анық билмей-ақ алға илгирлей берди. Аралық төрт-бес адым калған, бул жүдә қәўипли аралық еди, егер жолбарыс хүжим етпекши болса бир секиргенде-ақ бул ортаны басып өтип, Айдоска тасланыўы мүмкин... Соннан қәўипленип ол найзаны тик тутып, иркилди. Жолбарыс топылыс қылмады, оның орнына аянышлы нәзер таслап, ыңырсыды. Көз-көзге түскенде Айдос тил менен айтып жеткерип бериў мүшкил болған қандай да бир ишки сезим менен жәниўардың инсан баласынан жәрдемге мүтәж екенлигин түсинди. Бир-еки адым атып, тағы иркилди хәм жолбарыстың қандай жәрдемге мүтәж екенлигин анықламақ ушын оны дыккат пенен көзден кешире баслады.

Жолбарыстың аўзынан шығып турған сүйек дыққатын аўдарды. Алды бурын: сүйек тислеп жатырған екен, — деп ойлады, бирақ сүйек тислесе неге ыңырсыйды, деп қыяллады. Сүйек тамағына тығылған— деген шешимге келди. Тәўекел, сүйекти алып таслаў керек.

Fаррылар айтатуғын мынандай рәўиятты еследи. Жолбарысқа дусласып калсан изине қайрыла сала қашыўды ойлама. Ол каст етсе еки секирип, адымыңды алты аштырмай жетип алады. Оған жарақ та оқталма. Жақсысы орнында калша турып жолбарыска тигилип қара, қашан оның көзи менен көзинди дусластырғанша тигиле бер. Көзинди дусластырсаң дәрхал: «шерим, шерим, мен өз жолымнан кетейин, сен де өз жолыңа кет, шерим, шерим», деп тәкирарлай бер. Әжелин жетип турмаған болса иншалла аман каларсаң,— дер еди.

Айдос сол хәмелди қолланды. Көз бенен көз дусласты. Аўырыў менен ашлықтан канталаскан жолбарыстың көзлери аянышлы бағар еди. Жигит батыл хәрекет етти. Найзаны жерге шаныпты. Бир шама ўақыт қәўип-қәтерди ядтан шығарды. Қонышынан бузай тил камшысын алып, оның узын сабын жолбарыстың ярым ашық турған аўзына тығып жиберип, сүйекти екинши колы менен услап тартып

көрди. Қазық тислерге илинип калған қандай да хайўанның токпақ жилиги алына қоймады. Камшы саптың көмеги менен аўзын кеңирек ашып, сүйекти әрли-берли козғап еди, сүйек қазық тистен босап, ансат-ақ алынды. Алкымы сүйек тығынынан босаған жолбарыс терең дем алып, жаны жай тапқандай болды, көзлериндеги жалынышлы нәзер миннетдарлық нәзерине алмасты.

— Әнекей шерим, сени апаттан қалас қылдық. Енди сен өз жолыңа кет, мен өз жолыма кетейин, — деп Айдос жолбарыстың көзинен көзин айырмай найзасын алып, ушын жерге каратыўы менен изге шегине-шегине қәўипсиз жерге жетип алғанда барып камшысы жолбарыстың аўзында калғаны ядына түсти. Тамағына тығылған сүйектен дурыслап дем ала алмай хәлсиреген бе, я ашлықтан болдырған ба, әлленемирде өзине келген жолбарыс орнынан турды, аўзындағы камшыны таслады, соң миннетдаршылық билдирген киби Айдоска капталдан қайрылып карап-карап койды, акырын қәдем басып қалың қамыслыққа кирип кете берди.

Айдос жолбарыс қалдырып кеткен камшысын алды. Бул ўақытларда қамыслық басланатуғын жерде қалған аўыл адамлары, әсиресе, палўан денели Мыржық «ағама бир нәрсе болып калмады ма», деп қәўетерлене баслаған еди, көп узамай оның: «Айдос аға, қаяқтасыз! Айдос аға!», деген ири даўысы көлди жаңғыртты. Шыдамы таўсылған аламан Айдос таман келмекте еди. Көп узамай алыслап баратырған жолбарыстың гүлдирмамадай етип акырған сести адамларды шоршытып жиберди. Олар хәр қыйлы жаман пикирлердин басына барып та үлгерген еди, карсы алдыларынан шыққан Айдосты көргенде танланғанларын жасыра алмады.

— Қудайға шүкир, тиримисең?

Усы пайытта жолбарыстың акырғаны тағы да еситилди. Ол даўыста қәҳәр-ғәзеп, өш хәм ыза жок еди.

— Жолбарыс маған миннетдарлық билдирип атыр, — деди Айдос күлимсиреп.

— Тиримисең әйтеўир? Жолбарыска дус келмедин бе? Қолындағы сүйекти қайдан алдың? — деп жабырласты аўылласлары.

— Жолбарыстың басына бир түсириў ушын алған-ғой, — деди хәзилкеш бireў. Әттең жолбарыс дус келмеген. Дус келгенде бар-ғой, Айдостан сүйек жегенин өмиринше умытпас еди!

Сонда барып жигит жолбарыстың аўзынан алған токпак жиликти еле тасламағанын аңғарды.

— Жолбарысты көрдин бе? Қанша аралықтан көрдин? Сораўлардың изи үзилмеди.

— Көрдим. Көргенде кандай! Мынаў жилик жолбарыстың тамағына тығылып қалған екен, дем жетпей, оның үстине аштан буралып, өлиўге келген көринеди, маған тик карамай, өз жөнине кетти!

— Әй яғай!

— Тислеп алмады ма?

— Жанына қалай жолатты, өзи жабайы аң болса!

Қулласы бул ўақыяға биреў исенди, биреў исенбеди. Токпақ жиликти алып, онда тис излерин көрди, дүзде жаткан, сүйекти қайсы хайўан ғайзамайды, деп ғаўқылдасты, бирақ сүйек түйенин токпақ жилиги екенин аныклады.

Аллаш ғарры ғана бул ўақыяға исенди. Қай жерлердур қабакта алып келген суўға уўысын толтырып, Айдостың көкирек тусына серпип жиберди. Бул нәбада коркқан болса жүреги шоршынып кетпесин, дегени еди. Соң жүрек тусына кол салып көрди де, таңланғанын жасыра алмай:

— Балам, жүрегининң түги бар шығар, дүрсилдеп соқлай турыпты, хеш нәрседен хаўлыкпағансаң, бирақ жолбарыс пенен ушырасқанын дурыс, сен алдамадың, нәзеринен сездим, — деди көпшиликке еситтирип. Жолбарыс жараланса, шарасыз қалса инсаннан мәдет күтип, аўылларды айланшыклағанын талай еситкенмен. Ол жәрдем көрсеткен инсанға тиймейди, деп айтысады, деген менен ким билипти, ол өзи жабайы хайўан болса, оған исенип аўзына колын салыў хәр кимнин колынан келе бермес.

Айдос бул хәрекети менен көпшиликке хеш нәрседен тайсалмайтуғын жүрекли, айтканын орынлайтуғын кайсар екенин дәлиллеген еди, оның үстине өзине деген исеними де артты. Мәртлик оның алға илгерилеўине, өзгелерден үстин турыўына жәрдем беретуғынын, халық батыр адамды сыйлайтуғынын, хәмелдар оның менен есапласыўға мәжбүр болатуғынын уғынып алды. Соңғылығында ол көзсиз мәртлигине косылған озбырлығы, хүким жүргизиўге умтылыўы аркасында көплеген максетлерине кол жеткизди, қарақалпақ бийи болды, Әўез инактың тусында, ол пайытларда қарақалпақ султаны Абылғазы Хийўада рәсмий тахт ийеси болса да, хақыйқый бийлик инаклардың колында болды, пүткил қарақалпактың бийлигин колына киргизди.

Бул ўақытларда яғный Әўез инақ тусында қарақалпақлардың ески ата журтларына алдынғылары Түркстаннан, соңғылары Киши жүз ишинен көшип келгенлерине ярым әсирден аслам ўақыт өткен, халық көбейип толыскан еди, Есенгелди мәхремнин тусында халықтың есабы алынбады, ханлар ел тойынсын, деп жердин дәйегин өндирди де, салық салмады. Әўез инақ қарақалпақлардың хөктем бийи Айдосты

өзине жақын тартты, сарайға кириўин дархан етти, бийликке сүйеги жоқ, кумар екенин билип, «қарақалпакка ярым хансаң», деп марапатлап, аркасынан қақты.

Бир күни хан сарайында жағымлы саз шертилип, қызлар сызылып ойын ойнап, бәзим қызып турғанда Әўез инақ Айдосты ымлап жанына шақырды.

— Келин, келин, деп жанынан жай көрсетти. Инақ қасынан жай алған Айдос марапатланып дөгерекке нәзер таслады. Саз тынып, екиншиси басланбастан бурын инақ Айдос таман еңкейип пәс даўыс пенен:

— Бийлигинде неше үйли қарақалпақ бар? — деди.

Айдос азғана егленди. Соңынан:

— Жигирма мың үйли қарақалпақ бар, — деп жиберди. Асырып-кырап айтканын өзи де сезди. Себеби, бул ўақта Жанадәрьядағы он мың үй Айдостың бийлигинде емес, ал Орынбай бийдин бийлигинде еди, оны инақ та билер, қашанлардур оларды өз қарамағына киргизиўди ойлап жүрер еди, бул исте олар бир-биринин жәрдемине мүтәжлығын ишлей уғынды.

— Хәр үйден бир тилла салық өндирсек аўырлық қылмас па?

Айдос тағы ойланды. Тилла үлкен тилла хәм киши тилла болып жүрер еди, «қайсы тилла, үлкен бе, киши ме?» деўге тили бармады.

— Аўырлық қылмас, — деди Айдос.

— Онда қарақалпақ хәр жылы бир үйге бир тилладан жигирма мың тилла кесме салғырт төлесин, — деди Әўез инақ. Бул кесме салғыртдур. Оны хәр жылы өзиниз жыйып келесиз, адам жибермеймиз. Ханға сондай деп жеткиземен. Инақтың шоқ сақаллы, қызыл жүзинде мысқыллы күлки көринди. Ол Шыңғыс әўлады болғанлықтан тахт ийеси деп аталатуғын, бирақ басқарыў ислеринен жырақ Абылғазы ханды менсинбейтуғын, деген менен рәсмият жүзесинен оның атынан жарлық-хәмир жазып, оны тастыйыклатыўға мәжбүр екенлигине ызасы келер еди.

— Разыман, — деди Айдос бий өзине билдирилген исенимнен төбеси көкке жеткен куўанышын жасырып.

Бир таманнан бул өзине жүкленген аўыр миннет екенлигин сезсе де, жигирма мың тилланы халықтан өндириўдин машақатын ойлап отырмады, екинши таманнан инақ хан жерине дақыл еккенлерден өндирилетуғын дәйекти, малдан алынатуғын зәкатты тилге алмағанына сүйсинди, қарақалпақ бул алымлардан азат болады, деп ойлады.

Әўез инақ та бул иске Айдосты көндиргенинен разы еди. Ўақыт өтип, келеси ханлардың тусында он үйден бир нөкер, он нөкерден үш казыўшы бериў усаған миннетлер де қарақалпақларға Айдос бий аркалы жеткизилди.

Қарақалпақлардың ярым ханы болып дәўран сүрип киятырған, келисилген жигирма мың тилланың атын айтып, халықтан өнгенинин кеўлинен шыққанын хан ғәзийнесине өткерип (анығында жыйналған кесме салғырт хеш қашан жигирма мыңға жетпеген еди) жүрген, хан сарайына қәлеген ўақта кирип бара беретуғын Айдостың еркинен тысқары, оның тынышын алып қыйнайтуғын нәрселер де бар. Ҳәзир де уйқысын қашырып атырған хәм хан өз қасына қыстаўлы шақырыўға себеп болған бир кимсе, өзи менен бақталас болып, сыртынан болмағыр гәплер таркатып, дәрьяның арғы таманында ғәрезсиз журт дүзбекликке талапланып жүрген, бул жолда көп адамларды, хәттеки еки ханаласы Бегис пенен Мыржықты Айдоска қарсы қойып, олардың әжелине себепши болған кимсе өзин хан әўладынан санайтуғын, сол ушын да Айдостан көре аллаға жақыныраклап, деп ойлайтуғын Төремурат суфий еди.

Дәлиден туўры келетуғын, сумлық пенен ептен аўлаклаў жүретуғын Айдос дәслепки көргеннен-ақ суфийди жини сүймей калған. Неси унамағанын еле анық билмейди, бәлки узын хәм арық сын-сымбаты, я суўпынамай сыпайылығыдур, иштен тынған туйық минези ме? Не болса да ишки бир даўыс оннан аўлағырақ жүриў кереклигин уктырғандай болды хәм оның питнелеринен минекей, қудайға шүкир, аман жүрипти. Бирақ инилери Бегис бахадыр менен Мыржық батыр суфийдин торына бир илинди де қайтып босана алмай, Айдостың ойынша суфий питнелериниң қурбаны болды, қурбаны ғана болып калмай ағасы Айдосты да жаман атлы етти, өзи қылмаған бул қылмыстан, өзине тағылған жаман аттан қалай қутылатуғынын да билмейди, бәлки бул өмирде, хәттеки әжели жетип, бул жақты әлемди тәрк еткеннен соң да бул иплас өсектен қутыла алмайтуғын шығар, мәгар ол әўладларға аныз болып тарқап кетер, олай болмаўына ким кепил?

Тынышсызланған бий бир қапталынан екинши қапталына аўдарылып түсти. Әх, Бегис бахадыр! Жигербенти, изине ерсе айбаты, кенессе кенесгөйи еди. Услаған жеринен кесетуғын өжет, жүз әскерге тартынбай ат қоятуғын ержүрек, бирақ аккөкирек, «батыр анкаў, ер гөдек» деген нақыл тап Бегиске айтылғандай, садалығы басым еди. «Суфийге ерме», деп канша нәсиятлады, суфий дуўалап қойғандай, мүмкин дуўалағандур, ким билсин, көп илим-билимнен хабары бар, суфийдин, сонын айтқанына исенди, сонын әскербасысы боламан, деп турып алды, туўысканының айтканына қулақ аспағаны аздай Мыржық батырды да өз таманына каратты. Бирақ Мыржық бәрибир Айдостың гәпинен шығып кете алмас, жеме-жемеге келгенде изине ерер еди, соны билген душпанлар оны мерт етти.

Бий аўыр гүрсинди.

Бегис Төремураттың лөшкерине бас болды. Женилиў не екенлигин билмейтуғын еди. Түркменлер менен болған бир саўашта қарсыласлары басым келип, қасындағылар бас саўғалап қашса да Бегис шегинбеди, бир өзи алыса берди. Алдынан келгенлерди жер тислетип, алға умтылар еди, қарсыласып жене алмайтуғынын билген душпан Бегистин арка таманы қорғаўсыз қалғанын көрди, үстинде көзгенек саўыты бар еди, қылыш пенен, найза менен илаж ете алмады, сонда тәжирийбели бир яўмыт изинен келип, Бегистиң белине аўыр шоқмар менен үсти-үстине соққы бере берди. Ат жалын қушқан Бегисти аты топлымнан алып шықты. Душпан да мәртлик етти, я сонынан коркты ма, аман кетиўине имкан берди.

Аман шыққаны қурысын, Бегис бахадыр белден майырылған еди.

Нөкерлердин, аткосшылардың көмеги менен дәрьядан өтип, аўылына келди. Бираз жатты. Тәўиплер бөтеке езилген деди, ем қылды, болмады, бети бермаған қарай қоймады, қайта кем-кемнен төменлей берди.

Ақырында еле күш-ғайратка толы жасында дүньяны тәрк етпеклик пурсаты жеткенин аңғарып жетти, ағасы Айдоска адам жиберди, ортадағы гийнелер ушын үзир сораўды ойына түйип қойды.

Хабаршы инисиниң күнлериниң санаўлы қалған болыўы итималлығын айтқанда бир сескенип түсти. Баўырдың аты баўыр, туўысканының аты туўысқан емес пе? Сонынан ески гийнелерди ядқа алып, бираз суўынды, бәрибир дәти шыдап тура алмай жолға шықты. Еки аўыллың арасы бираз жер еди. Жорға ат жол танабын куўырып, жетип барды.

Отаўдың алдында келинин гезлестирди. Ишкериге баска адамды киргизбеўди буйырып, босағадан атлады.

Бегис сергектей көринген еди. Ағасына солай туйылды. Еплеп турып, аркасына еки көпшикти қойып, тикейип отырды.

Атланыста жараландым, сынған, шыққан жерим, тыйықтан жараланған жарақат жоқ, не кесел болса белимде, белим козғалтпайды, деп болған ўақыяны баян қылды.

— Қулымбет тәўипке адам жибермедин бе? — деди Айдос пүткил аймаққа аты-хаўазасы тараған, билгирлиги менен талай наўқасты аякка турғызып жиберген адамның атын атап.

— Як, ол ядқа келмеген. Усы әтираптағы тәўиплерге қаранып атырман. Пайласы сезилмей атыр. Әжелден хабар келип тур ма, ким билсин.

— Қаяқтағыны айтпа, хәзир-ақ Қулымбетке адам жиберемен.

— Тәнри жарылқасын, әўере болып не қыласыз. Соңғы күним жақын қалғанын сезип турман. Жаман айтпай жақсы жоқ, сизге

хабар айттырғандағы мақсетим: өзиңизди көрип, ортадан өткен жақсы-жаман гәплер ушын үзир сораў еди, аға, деди тосыннан еси енип онлы-солын билип қалған бир бала киби жүзи жадырап. Суфийдиң жыллы-жыллы сөйлегенине, берген ўәделерине исенип, сизиң еркиңизге қарсы барғанман, бул бир аңғаллық па, анқаўлық па билмедим, төсек тартып жатқалы ойлайман, колыма Қоңырат қаласының бийлигин бергенде хәм сизиң гәпиңизден, туўысқанлық мәсләхәтиңизден мойын таўламақ биз ушын айып екен...

Усы пайытта Бегисти аўырыўдың ғурыжы тутып, қызыл шырайы бозарып, жүзиниң қаны қашып, қара терге батты. Талай қаттылықты, өлимди көрип кеўли бершимек болып қалған Айдос туўысқанына қосыла қыйналды, жатып қалғанын еситиўден-ақ Қулымбет тәўипти ертип жетип келмегенине өкине баслады.

— Мен барлығын кеширдим, хәммесине шайтанды хәм арбай алатуғын Төремурат жеңги айыпкер, — деди Айдос инисиниң кеўлин алмақшы болып.

— Жатып алып енди ойласам дүньяның тәшўишлери туўысқанлықтан, бирадарлықтан кешиўге арзымас екен. Бәлки енди бул жарық әлемде көрисиў несип етер, яки етпес, аға. Сол ушын кеўлимдеги тағы бир өтинишимди ишимде қалдырмай айтайын. Ининиз Мыржықтың да гүнасын өтиң, менің гәпиме ерип, ол да сизге қарсы келген, суфий таманда турып қылыш тартыўға мейил болған еди. Оның сөзинен қайтатуғының, я қайтпайтуғының, сиз таманға өтетуғының, я өтпейтуғының билмеймен, бирақ мен соңғы демимде, ата-бабаларымыз кеткен таманға атланар алдында сизиң аўзыңыздан «Мыржықтың гүнасын өттим», деген сөзиңизди еситсем, разы болар едим. Тағы бир өтинишим, бул ең соңғысы, Мыржық сөзиңизди қулағына илмей өжетликке барса, менің сизден сораған үзиримди айтсаңыз, бәлки ақылы енер, тентектиң ақылы түстен кейин, дейди -ғой. Мен болдым, енди меннен разы болың, отаўға өтип қонақ асыңызды жең... Шаршадым, азғана дем алайын.

Айдос инисин «аўырмаған адам барма, еле турып, дың-дың ойнақлап кетесең», деп жубатса да отаўдан кеўли езилип шықты. Қонсы отаўға кирип, суўсын ишип шөлин басты. Кетеринде Бегисти көрип, тағы да тәселле бермекши еди, хәзир уйқылады деген соң үстине кирмеди, аткосшысын ертип атланды. Бара сала тәўипке адам жиберемен деп ишинен түйинди. Бирақ енди кешиккен еди, отаўына түсип үлгермей атырып, изинен: «Бегис бенделикти бәржай келтирди», деген хабар жетти.

Күтилмеген өлим Айдостың қабырғасын қайыстырды, өлимге қосыла тарқаған бир пасық гәп ел арасында бийдиң жүзин төмен каратып, жер менен жексен етти. Ол Бегистиң хаялының аўзынан

шыққан еди, өкшеси қанамаған, бирақ батырды жанындай жақсы көретуғын, Бегиске де сөзи өтимли болғанлықтан перзентсиз болса да үстине токал алдырмай киятырған хаялы суўсын алып кирсе батырдың жатысын қолайсызлаў көрип: «шабазым, суўсын әкелдим» десе сес бермепти, гүманланған хаял жүрек тусына қол салып көрсе жүреги соқпай қалған екен. Шашын жулып, отаўдан «шабазымнан айрылдым», деп пәриял шегип шыққан хаялдан: «не болды, не болды» деп сорағанларға: «бий қайнаға келип еди, сөйлесип отырды, сон уйқыға кетти, қайтып оянбады, бир бәле қылмады ма екен, бир-еки жылдан берли есигимизди ашпайтуғын болып еди», деп еки ушлы гәпти жәрия етипти. «Гүман ийманнан айырады», демекши бул гәп тамызық пенен тутандырылған оттың лаўлап жанғаны киби тез арада тарқалып, Қоңыратқа, суфийдиң қулағына да барып жетеди, ол да «Айдостың қолынан хәр нәрсе келеди, жаманлық қылғандур, мәгар», деген сөз айтады. Солай етип бир хаялдың аўзынан шыққан еки-ушлы гәп, аўыздан аўызға, елден елге тарқап, Айдостың аты айтылған жерде ядқа алынады, әсирлерден әсирлерге, әўладтан әўладларға өтеди.

Жақынынан айрылып, аза туткан Айдос көп өтпей Мыржықты жанына шақырған еди, ондағы мақсети Бегистиң соңғы сөзин жеткермекши, суфийдиң шоқмарын көтериўден қайтармақшы еди, бирақ хаслы жалған болса да шынға мегзеп тарқалып кеткен пасық гәп бул жерде хәм өз исин иследи, «мәгар сөзине кирмегени ушын Айдос Бегис ағама жаманлық қылса қылғандур, себеби қәхәри катты, сөзине кирмегенди аяп отырмайды», деген гүман менен ағасының алдына бармады. Оның менен де турмай арадан көп өтпей сырлы өлим тапты, баласы Ерназар жетим қалды, Айдостың атына тағы бир жуўылмастай қара дақ келип түсти.

Мал-халы көп үш ағайинли мал жайлаўына бола аралары алыс-алыс отыратуғын еди. Бегис батыр болса, Мыржық палўан, күш-қарыўды қудай берген, дөгеректе оның менен беллескендей адам болмағанлықтан гүрес тутыўды кәр қылмас, мал бақтырып қойған үш-төрт жалшының изин бақлап, жылқыларға көз-қулақ болып, аўылдан қашықламай жүрер еди. Қудиретли күш-ғайрат ийеси болған ол Айдос пенен Бегистен, батырлықта артып түссе, артып түсердағы, бирақ пышақтың қырындай хәм кемлиги жоқ, күшине исенгенликтен бе жарақ асына бериўди хош көрмес, сол ушын қылышы менен қалқаны отаўдағы керегениң басына илиўли, сары жайы менен садағы, саўыты менен найзасы жапсарда турар, аяғы жүдә үлкен болғанлықтан ба, көбинесе мал-халды қараўыллағанда жалаңаяқ жүрер еди. Бир сапары ханға қарсы болған адам деп, хан жасаўылы жанында бес нөкери менен излеп келипти. Сораса, Мыржық көл таманға кеткенин

билип солай карай ат айдаған жасаўыл көлге баратуғын жолдан барып, көл шетине иркилип, ол жердеги батпаққа түскен таза излерди көзден кеширип ҳайран болыпты. Излер ҳәдден тыс үлкен, жерде жабырайып жатар екен. Жасаўыл нөкерлери менен ойласып «бул издин өзи мынадай, ийеси кандай екен, мәгар дәў шығар, ол бизге баш бермес, қайта өзимизди жазым қылар, оны излеп таппадық», деп айтайық деген шешимге келип изине қайтып кеткен екен, деп айтысып жүрер еди.

Бегистин өлиминен соң көп өтпей жылқыны түўеллеўге сабатқа кеткен Мыржықтың денеси қалың қамыстың арасынан табылды. Желкесинде өткир тырнақ излерине уқсаған жаралар орны бар еди, басқа жерине қурал қолланып жеткизилген жарақат жоқ, желкедеги излер де, нәбада аттан жығылғанда қамыс шөнгесинин жырып кеткенине мегзейди, дөгеректе бир аттың изи бар екен, из қуўып барып еди, Мыржықтын атланысларда минетуғын караторы аты жайдақ, бас жипсиз, ноқтасыз отлап жүргенин көрди. Ат Мыржықтын жанында не қылып жүрипти, яки оны ийеси ерсиз, жайдақ минип киятыр ма еди, набада Торықаска бир нәрседен үркип кеткенде Мыржық аттан жығылып мерт болды ма, дегенге усаған саўаллар көп болып, олардың бирине де анық ҳәм дәлилли жуўаплар табылмады. Пияда киятырғанда изинен жолбарыс топылған шығар, желкесине пәнже урғандур, тырналған жер сол пәнженин изидур, деген гүманлар да ортаға шықты, я душпанлары киси билмес бирер хийле менен өлтирген дегенге усаған гүманлар да болды. Ҳеш бир дәлил болмаса да «Бегистен кейин Мыржықты да Айдос өлтирди, яки өлтиртти», деген гүман ҳәм жоқ емес еди.

Бәрибир Айдоска хабар жибертти. Мыржықтың неден ҳәлек болғаны анықланбай-ақ денеси жер қойнына тапсырылды. Өлими жумбақлығынша калды ҳәм Айдостың бул исте қатнасы бар болыўы итимал, деген гүманды тағы да күшейтти.

Қулласы бир жылда еки туўысқанынан айырылған Айдос бираз капаланып жүрсе де, көп өтпей хан тапсырмалары ҳәм бийлик ислери менен жубанып, қайтадан баяғы халына келди, ҳәр қашанғыдай қаракалпақлардан хан салған кесме салғыртты жыйды, оны казнаға тапсырды. Жаңадәрья қаракалпақларын ханлық сорамына көшириўде Мухаммед Рахим ханның қасында жүрип, көп хызметлер көрсетти, алғысын, ат-тон, сарпайын алды, оннан берли де еле арадан жыл ғана өтип еди, хан Хожелиде турып хүзирине тағы шақырып атыр, бул сапар не хызмет тапсырмақшы екен?

Барлық хәрекетлерин баклап отырған қыпшақ бийи Қулшы Айдосты сынаған еди. «Бул адам бийлик ушын хеш нәрседен

тайынбаса керек, шешими қатты, өзи өжет, ал жүреги жолбарыстың жүрегиндей, ызаланса нағыз жолбарыстың өзи болады, сол ушын бул адамнан иллажы болса алысырақ жүрген мақул. Инилерин өлтирди, деген гәп бийкарға тарамаған шығар. Және ким билсин, каталлығына бола адамлар токығаң өсек болыўы да итимал», — деген шешимге келди.

Көп өтпей бийлердин жол тәтәрриги питип, Орынбай менен Қулшы Айдос пенен бирге атланды. Хан Айдосты Хожа елинде күтер, ол ўақытлары Нөкис тусындағы жағыста атлар жайласқандай ушан кемелер жоқ, сонлықтан атлы-жарақлы адамлар Әмиўдәрьяның аржағына бирде Қоңырат тусынан, бирде Қыпшақ жағынан өтер еди. Қоңырат таманның жолы бираз машақат, жағыска жеткенше Кегейли, Шортанбай, Қарабайлы қусаған бир неше мол суўлы дәрья салалары менен өзеклерди кешип өтиў дәркар, оның үстине Қоңырат хәкими Төремурат суфий ләшкер жыйнап, саўашка таяр турыпты, сол ушын бийлер топары Қыпшақ жағысы таман ат сүрди. Көкөзектиң сағасына жетип бир қонды, кешқурын келип Қулшыға таныс дарғаның хәўлисине түсти. Дарға бир Қулшыны емес, Хийўаға хәр барғанда усы жағыстан өтетуғын Айдосты жақсы таныр, тамыр тутынып қатнасар екен, мал сойып конақ қылды, асығыспыз, десе дәрьядан танда өтиплер, деп бәне тапты, қулласы бийлерди ақшам сыйлап, азанда ушан кемелер менен арғы жүзге өткерип, хақ жол тилеп калды. Әлқысса қаракалпақ бийлери Хожа елине аман-есен келгенде Мухаммед Рахим хан оларды дилгир күтпекте еди.

Көп өтпей бийлерди хан шақырды.

Айдос ханға сәлем берип, кирип бара берди. Орынбай менен Қулшы сарай ресимлерин бәржай келтирип тәжим етип, хан руксат еткенге шекем басларын түркмени гилемлерден көтермеди.

— Айдос баба, бунда келиң, — деп оң қол тәрепинен жай көрсетти. Еки бий оннан төмен жайласты.

— Қоңыратлы Төремурат суфийдин аталары әўлийе адамлардағы, өзи майда сөзли ҳәм қытымыр адамға уқсайды, деди гәпти алыстан баслаған хан. Соң негедур он еки қанатлы хан отаўының баў-шуўларына тигилип қалды. Ол аныңында баў-шуўларға суқланбас, өзге таманға дыққат қаратқан болып, көз астынан бийлердиң хәрекетин бағар, олардың Төремурат жөнинде кандай ойда екенлигин анлап алыўға урынар еди.

— Суфийға киси жиберген едик, бурынлары атаң бизиң есигимизге қуллық қылатуғын еди, оның аталары да сондай болған, мархаматымыздан махрум болма, десек кисимизге жаман сөзлер айтып, қуры қол қайтарыпты. Сол ушын ләшкер тартып өзимиз булманларға

келдик. Бизге келтирген хабардан пәскеш Төремурат суфийди Қоңыраттың батысындағы қазақ қәўимлери, шәхәр дөгерегиндеги қоңыратлар, дәрья аркасындағы қытайлар, кубласындағы текелер менен яўмытлар коллайды емиш, деп еситтик. Онын үстине батыста орыслардың ақ патшасы бар екенлер. Бизге не кенес бересизлер, каракалпақ бийлери, — деди хан.

— Биз қаракалпақлар Сизин хызметиниздемиз, — деди Айдос бий. Буйырың, атланып Қоңыратка барамыз.

— Төремурат саўашка шай болып турыпты,— деседи. Бул машқаланы қан төкпей бәржай қылыўдың имканы жоқ па екен, Айдос баба?

— Бар, ондай жолы табылады, — деди өзинен кенес сорағанына кеўли өскен Айдос. Биз соңша жерден ат харытып, сизге кенес ушын келгенимиз жоқ па?

— Қандай жол екен ол?

— Тап бүгиннин өзинде, хәзирдин өзинде ләшкерди атландырыў ләркар таксыр, хан.

— Атландырыў... Қан төкпеўдин жолы, жалғыз жолы сол ма екен, бий баба?...

Хан екиленди. Ләшкер козғалса Қоңыратка жол алады. Қоңыратты қамайды. Саўаш басланады. Саўаш басланса әлбетте, қан төгиледи.

— Жолы бар, әлбетте, — деди Айдос исенимли түрде. Қан төкпеўдин, я болмаса онын аз төгилиўинин шарасы ләшкерди орнынан көтерип, атланыўдур!

Хан арасатта қалды. Мухаммед Рахим хан неше жылдур ханлық шегараларын кенейтиў, оны беккемлеў жолында ат белинен түспей келер, соған қарамастан ханлықтың пүтинлиги қыйын аўхалда, консылас әмирлик пенен питимлер дүзилген, ол таманнан айтарлықтай қәўип жоқ, бирақ консы Иран ели менен урыс халаты сақланып турған, ақ патша болса, яғный руслар шығыстан батыска шекемги ханлық сорамына жақын келип калған, Қоңыраттағы Төремурат суфийдин артында хәм руслар турған, олар менен тынымсыз гүреслер алып барыў зәрүр, ал гүреслер ушын әлбетте сансыз ләшкер, ләшкерди сақлаў ушын есапсыз алтынлар керек, хан казнасы болса кем-кем босап барар еди. Сол ушын да сиясатшыл хан қан төгиспениң алдын алыўға бәрқулла умтылар, мүмкин болмаған жағдайларда ғана мәселени урыс пенен шешиўге тәўекел қылар еди.

Бул сапары да өткен жылы он мың үйли каракалпакты Көкөзек, Кегейли бойларына қан төгиспесиз камырдан қыл суўырғандай етип көширип әкелиўде көп хызмет қылған Айдостың көмегинен үмит қылған, сол ушын да бийди арнаўлы шақырған хан бийдиң тапқан жолына кеўли болмады, себеби хеш нәрсе ашық айтылмады. Әскерди

көтериўди Айдос айтпай-ақ өзи де билмес пе еди? Сонда Айдос бий тапқыр, дана деген гәплер бийкар болғаны ма?

Кеўли карар таппаған хан келеси күни Айдосты тәнха шақырып кенескеннен соң ләшкерди көтерип жолға шықты. Бағдары Қоңырат таман еди. Ләшкер конып, түсленип ақырын жылжый берди. Гүздиң аяғы жақынласып, азанда жаплардағы суўдың шети каймақласып қатып, куяш нурларында шийшедей жылтырап турағығын болды.

Көп өтпей Хожа елинен Қоңырат таманға ханның өзи баслаған қалың қол— ләшкер киятырғаны ҳаққында ғәўесет тарады, суфийдин жансызлары бул хабарды барлық бийноқаясы менен жеткизди.

Кеңесгөйлердиң мәсләхәтин еситкен, бирақ бири мақул келеди, деп хеш биринин басына бас жип тақпаған Төремурат суфий албыраўда еди. Қазақ қәўимлери менен түркмен руўларынан жәрдем жетип келмеди, дәрьяның арғы таманынан, Қусхана менен Дәўқара әтирапынан көмек алып келгендей хеш ким жоқ.

Суфий ойлап ой түбине жете алмас еди. Бир ойы киятырған душпанның алдынан шығып, оларды мәрдана карсы алып, жеңсе ғазий, жеңилсе шахид болып, алланың сүйген бенделери болған бабалары жанына барып, бақыйлық өмирден үмитлар болыўды қыял етти, бир ойы қасына жақынларын ертип, түркмен ишине кетиўди, оннан ары Иранға өтип, хаж сапарына кетпекликти әрман етти. Отаўдан шыклай өз қыялы менен бир неше күнлерди өткерди. Сонлай күнлердин биринде, сәске пайытында «жаў киятыр, жаў киятыр» деген хабарды сүрен етип қышқырған жасаўыл суфийдин отаўына ат басын тиреди.

Қарашай батыр, басқа да жаў жүреклер суфийдин аўзынан шығатуғын шешиўши карарды күтип шаршаған, соңлықтан өзлери ойласып, хәр итималға карсы урыс болса урысыў, болмаса қорғаныў тәтәрригин қылып, бир канша жаўынгер халықты қорғанға киргизип, қалғанларын дәрья бойындағы тоғайларға, жайлаўларға жиберип, хәрнешик душпанды күтип алыўға таяр турған еди.

Көп өтпей суфий менен онын жанындағы бир неше атлылар атларын жорттырып, асықлай-саспай, салтанат пенен қорғанға келип кирди.

Қорғанға жетпей хан ләшкери де токтады.

Хожа елинен атланар алдында хүзирине Айдосты кайта шақырған хан: — Баба, бизге ашығын айтың, атланбақтан мурат қан төкпеклик пе? — деген сораўына мынадай жуўап алған еди.

«Алланың хәмири болмай бир адамның бир тал шашы жерге түспейди, хан аға. Ким биледи, тәўекел камарын белине байлаған бендени алдында не ислер күтип турғанын? Сол сыяқлы биз хәм перде артындағы ислерди колға услаткандай етип айтатуғын көзи ашық емеспиз. Халқымызда гәп бар: «Көп қорқытады, терең батырады» деген.

Сол айтқандай биз буннан атланып барып, Қоңырат қорғанының дәрўазасы алдында турайық. Суфий хийлекер, сөзге де шебер. Бирақ ол ойлар еди, Хийўа алыс, ортада сонша жол бар, дәрья бар, өзек бар, хан қызылбас пенен душпан, Сырдың аяғына ақ патша әскерлери орналасып атыр, менің арқамда ақ патша бар, ол биз таманға ләшкер тартып келе коймас, деп. Ертен бизди есиги алдында көрсе ойланар, қорғанға бекинер, шығып урысыўға тәўекел қыла алмас. Қалғанын алланың көмеги менен сол жердеги жағдайға қарап хал қылармыз, хан аға. Иншалла Қоңырат қан төгилмей бизики болар»...

Мине енди қуралланған үш мың ләшкер қорғаннан бир ат шаптырым жерде ат басын иркип, шатырларын тигип, саўашқа емес, ал қонаққа келген туўысқанлардай дөгерекке орналасып алып, сақлықты да умытпай, өзлери турған жерден жиб дүзетип, қорғандағылардың кеўлине ғулғула салар еди.

Ләшкерге бул жердеги халықтың пышығының мурнын қанатпаў жөнинде пәрман берилди. Соған қарамастан нөкерден қайсыдур бири сүриўден қайтқан қимнийдур отарынан бир ылағын услап алып, «халал малым, хақысын бер», деп жабысқан ийесин ийтерип жиберип, ылақты сойып жеп үлгермей-ақ жазасын алды. Енгезердей нөкерди тыр жаланаш етип шешиндирип, қызыл жыңғылдан кесип алынған шыбық пенен жигирма дүрре урғызғанда бийшараның қулындағы даўысы шыққан шығар. Оның менен де иркилмей, нөкердиң моянасынан он ылақтың қуны шегирип қалынатуғыны еситтирилгенде «бир ылақ ушын соншелли ме?», деп дүрре жегенинен бетер қыйналды. Ашшы сабақтан тәжирийбе арттырған нөкерлер буннан кейин өзгениң таўығын, мәйегин алыўға тартынатуғын болды.

Қорғандағылар топылысты күтер, оны қарсы алыўға таярлықлар көрип қойылған еди. «Әне топылады, мине топылады» менен бир күн, еки күн өтти. Бирақ ҳәр күни атларына минип, сапқа турып, қылышы менен қалқаны, найзасы менен дубылғасын жалтыратып, көз-көз қылатуғын ләшкер қорғанға оқ жетер жерге шекем жақын келмес, бир орыннан я илгери жүрмес, я изге қайтпас еди.

Сырттағылардың азығы жетерли, жетпесе дөгеректе халық бар, оларда арпа-бийдай, мал-хал бар, ханның казнасында нөкерди аш қылмастай алтын бар, тартып алмайды, сатып алады, сол ушын камалдағылар менен салыстырғанда булардың аўхалы патшалық десе болғандай, камалдағылардың болса азық-түлиги есаплы, қәўип-қәтер қол созымда, қалың ләшкер бир ат шаптырса есикке келеди, сыртты орап алса бул жерге ушқан қус та өте алмайды. Бул хал сетемшил хәм гүманшыл суфийдиң жүйкесин егеўлеп, тынышын алар, ләшкердиң тезирек қорғанға жақынлап келиўин қәлер, қыялында

қорған беккем, оны ханның алыўы қыйын, соны түсинип, келиссөз жүргизип, көп қолдың келген изи менен қайтып кетиўинен үмитин үзбес еди. Бирақ сырттағылар асықпады. Олардың алысырақты гөзлеп ис тутып атырғанын суфий ойына келтирмеди.

Ақырында атлылар қорған дийўалларына оқ атым жерге шекем жақынлап келди. Бирақ олар қылыш пенен найза көтерген ләшкер емес, Айдос бий баслаған бир топар атлылар еди.

Балтақ жүзбасы дийўал басында болып, ол саўашқа умтылар, өзин көрсетпеклик ушын отқа да, суўға да түсиўге таяр, ал урысыў ушын келгенлер болса тап дайысының аўылына қыз айттырып келген, бирақ сулыў қызды көргенде албырап, тили кәлиймаға айланбай атырған тартыншақ өспиримлер киби өзлери тиклеген жибтен шыклай жатып алды. Бул хал намысына тийген Балтақ дийўалдан төмен түспес, сарыжайы менен пәр қуйрық оқ толы оқданын жанынан қалдырмас еди.

Бир топар атлыларды көрген жүзбасы жанланды хәм бир ис табылғанына қуўанып кетти. Дәрҳал сарыжайын қолына алып, оған пәркуйрықлы оқлардан бирин жайлай баслады. «Хәзир кимниңдур әжели жетип, пайманасы толады», деп ойлады ишинен. Атлылар сарыжай оғы жетер-жетпес жерде иркилди. Олардың арасынан ойнақлаған атқа қуйып қойғандай жарасып отырған, шоқ сақалы ағарған, қызыл шырайлы киси алға суўырылып шығып, қышқырды:

— Қорғандағы туўысқанлар! Биз сизиң менен урыспаққа келмедик! Жараспаққа келдик! Билесизлер ме, аталарыңыз бенен бабаларыңыз Хорезм пукарасы еди! Енди Төремуратты сөзине ерип, адаспақтасызлар...

Балтақ Айдостың атын талай еситсе де, өзин көрмеген, мәгар танығанда оған қарай садақ гезенбеген болар ма еди, ким билсин, қулласы сөйлеп турған адам өзи оқданға жайлаған оққа ылайық деп шамалады, оны атып жығатуғынынан марапатланып та қойды, бирақ, астындағы ат бир орында турмас, бираздан берли байлаўда турғанлықтан ба, суўлыққа таслап, шыргүбелек айланар, үстиндеги адам атының бундай әдетлерине көнлигип кеткен бе, пәрўа қылмай сөзин даўамлар еди...

Жүзбасы сарыжайдың өгиздиң қам терисинен шыйратылған гирисин қарыўлы қоллары менен тартты, алыстағы аркадан әкелинген еменнен жонылған жайға тартып байланған, серппеси анаў-мынаў қолларға баш бермейтуғын катты еди, соң ат үстиндеги саўытсыз адамды нышанаға алды, оның бир орында тақат таппай атырған сары атын бәләхәтлеп қойды, сонғы мезгили жетти, деп ойлаған ўақытта оқтын пәр қалалған жеринен қысып услаған қарыўлы бармақларын

жаздырып жиберди. Зуўлаған оқ ысқырған сес шығарып нышанаға қарай асықты. Бийдиң өжели жетпеди ме, оған астындағы аты себеп болғандур, бәлки, ысқырған садақ қулағы тусынан өткенин аңғараман, дегенше сәл изиректе турған қайсы бир бийдиң аткосшысының ийнин жалап өтип, өткир қырлары менен түйе жүн шекпенди пышақ пенен кесип жиберген киби тилип өткеннен соң алыс емес жердеги төбешикке барып қалалды.

Балтақ өзи жоллаған әжел оғы хеш кимге зақым қылмағанына ызаланып, корған дийўалын тепкилеп сөгинди, айыбын сөз бенен ақламақшы болып дөгерегине карады. Азғанадан соң еле оқданда оқ көп екени ядына түсил, қол созған еди, кимдур билегинен сығымлап тутып алды. Басын көтергенде алдында Карашай батыр турар еди.

— Жибер қолымды, душпанға оқ атып тийгизе алмаған ашыўымды кимнен аларымды билмей турыппан, тағы бир рет көрейин бахтымды сынап.

— Кимге оқ атқанынды билесең бе өзи?

— Ким екен ол? Ким болса да душпан емес пе?

— Ол қаракалпақлардың Айдос бабасы! Онда не қастың бар? Оның үстине сенин менен менин қаным бийкар төгилмесин, деп жан аўыртып атыр.

— Маған бәрибир, ким болса да. Жибер қолымды, — деп жулқынды. Бирақ енди онын бул хәрекетлери бийхўўда еди, өзлеринин оқ жетер жерде турып қалғанын абайлаған атлылар орынларын өзгертти.

— Мен қаракалпақ бийи Айдоспан! Бийкарға қан төгилмесин, бирадарлар! Шақырың Төремуратты, биз бенен тиллессин!

Корған таманнан жуўап берген хеш ким болмады. Атлылар изирине қайтты.

Бундай көринис бир неше күн қатарына жүз берди. Атлылар хәр күни келер хәм тәслим болыўды усыныс етер, жуўап ала алмай изирине қайтар еди. Бул хәрекет урыста ерлик ислеўге кумар, мақтаншақлаў Балтақ жүзбасының жанына әбден тийип болды. Көзге түсиўге кумарлығынан басқа оның көзсиз ерлиги, жүз атлыға карсы бир өзи шаба алғандай аккөзлиги, мәртлиги де бар, сумлықтан да қуры алақан емес еди.

Балтақ қыял қылды. Душпанға шаўып, ығбалымды бир сынап көрейин, шешинген суўдан таймайды деген емес пе? Сол ой менен изине еретуғын 40—50 атлыны хабардар қылып, таярлап койды, «атлан, деген ўағымда изимнен ересизлер», деп. Пурсаты келгенде караўылларға дәрўазаны аштырып, атларын қуйынлатып шаўып, тасқын суў киби шығып келди хәм жибтин топырактан бәлент үйилген қашысына шекем жетип барды. Жанындағылар қашыда

иркилди, не қыларын билмей шоғырласып, әтирапқа бағып, Балтақтан хәмир күтти.

Шешиўши мәўритлерде өзгелердин хәмирин орынлап үйренген жүзбасы арасатта қалды. «Алға» дейин десе алдында топырағы ныгызланбаған қашы, оның артында жараклы жаў күтпекте, олардың өзлери көринбесе де булардың дәрўазадан шыққанын көриўден-ақ, қылышларын жаланашлап турғаны аныk. Зәхәрленген асты ишип болып, оның зәхәрли екенлигин билгеннен соң ғана қайт қылыўдың шарасын излеген адам қусап акыл-хуўшын жыйнап алғанша қымбатлы мәўритлер колдан берилген, изиндегилердин жаланашлап алып, төбелерине көтерилген қылышлары силтенбей қалған, алдына басылған бөгети алынған суў киби жөнкилген атлардың пәти қайтқан еди. Бул аўхалды жүзбасы кеш түсинди, бирақ өжетлиги тутып «изге» деп айтыўға намысы жол бермей, «алға» деп қышқырды, өзи атын қыстап, қашыға өрмеледи, жумсақ топыракка дизесине шекем батқан ат омбалап-омбалап бәлент қашының үстине шықты хәм пәтин ирке алмай төмен карай қулдырады...

Пәсте, жиб ишинде көп ләшкер қылышларын алға тутып, атлыны күтип турар еди.

Иркилген атлылар азғана егленди, жүзбасының изинен барыўға жүреклери даўамады, бири изине қайтып айланып еди, қалғанларда оның изинен бекинис таман ат шаптырып, Балтақ жүзбасыны душпанға берип, дәрўазадан ишке кирди.

Арадан бираз ўақыт өтти. Корғанға қайтып киргенлер уялғанынан өзлерин кай жерге қоярын билмей дийўалға шығып жиб таманға үмитли көзлерин тигиўден өзге илажлары қалмаған еди.

Хан ләшкери паналаған жибтин бәлент қашысында адам сүлдери көринди. Бийикте көп иркилмеди, акырын жүрип бекинис таманға келе берди. Мойнында салбырап бир нәрсе көринди. Жақынлап келген адамның Балтақ жүзбасы екенин таныған оның нөкерлери еки оттың ортасында калды. Бир жағынан жүзбасының аман-саў, қол-аяғы пүтин, ат-жарағынан айрылғанын есапқа алмағанда өз аяғы менен қайтқанына куўанса, екинши таманнан оны жаў колына тапсырып қайтқанына уялып, өзлерин қоярға жай таппады.

Ўақыя былай болған еди.

«Болары болды, ең курыса дастығымды алып өлейин» (тап бир олар буның әкесин өлтиргендей), деп қолындағы қылышын әллекашан көтерилип турған қалқанларға силтеди, бирақ хәрекетлери бийхуўда кетти. Қылыштың темир қалқанларға тийип шақылдап еситилген сестинен өзге нәтийже шықпады. Кимдур атының жылаўынан услады, кимдур көз илеспес шаққанлық пенен жүзбасының аяғын зәнгиден шығарып, атган аўдарып алды, кимдур зилдей шокмар менен

оншеллн ислей бермейтуғын басына салып қалып еди, Балтақтың көзлеринен көп-көмбек ушқын «жарқ» етти, темир дулығасы болмағанда пискен әнжир киби езилип кетиўи турған гәп еди, кимдур қылышын, кимдур қалқанын олжа етип тартып алды, кимдур атын жетелеп кетти. Көп өтпей Балтақ жүзбасы мынлаған ләшкердиң маймылды тамашалағаны киби қызығына айланып, көптен берли бекинисти қамаған ләшкер зериккен еди, әлбетте, шоқмар зарпынан мең-зең болған басын услап, көйлек-ыштанда турар еди. Кимдур ески кәмарын әкелип мойнына таслады, женилген жаўынгер ески әдет бойынша кәмарын мойнына салып, бенде түсер еди, енди Балтақ бенде болды.

Көпшилик күлисер, ыштаншан жүзбасыны қолын шошайтып көрсетип, бир нәрселерди айтар, оны түсингендей аң қалды ма Балтақ батырда? Ақырында тамашаға кенелген адамлар негедур тыншып қалды, баслар ийилди, көп өтпей бул тынышлық себепшиси ортаға шықты. Ол жибти басына көтерген тамашаны өз көзи менен көриўге келген хан болмай ким болсын? Бойы орталан зыят, шоқ сақалын қына менен бояған, ақ көйлек сыртынан женсиз, қырмызы шапанның сыртынан буўылған кәмарына алтын қынлы қанжар тағылған қызыл жүзли хоширей адам Мухаммед Рахим ханның өзи еди.

— Атың ким шабаз? — деди хан зилсиз, жай-парахат даўыс пенен.

Мең-зең геллесине өз аты зорға келди.

— Балтақ жүзбасы...

— Жибке, сансыз ләшкерге жалғыз кирипсиз, мүддәханыз не еди?

Балтақ дәлиден туўры келди.

— Саўаш қылмақ ушын!

— Сонша ләшкер менен жалғыз өзиң я?

— Изимдегилер қоркақлық қылды.

Балтақтың көзсизлиги, ким биледи, бәлки батырлық дегени де сондай болатуғын шығар, ләшкер алдында баҳаға, әдеўир қымбат баҳаға ийе еди, оны хан өз ләшкерине үлги еткиси келди ме, ким билсин?

— Өзиң, жалғыз өзиң қалғанда сескенбединг бе?

— Сескениўге үлгермедим.

Хан Балтақтың кейинги тәғдири жөнинде бир шешимге келиў үстинде азғана бас қатырды. Жазалаў керек пе? Не ушын, көзсизлиги, ойсызлығы ушын ба? Ол ушын жазасын алып болған көринеди, ат-тонынан, жаў-жарақтан айрылғаны жаза емес пе? Ертең тағы қылышын алып, қарсы шықса ше? Онда не болады? Душпан ләшкери бир аланғасарға көбейеди-дағы.

...Босатып жибериў... Душпанды босатып жибериў аўшының дузағына түскен анын босатыўдай гәп болмай ма? Аўшы мийримли болғанда дузақ қурар ма еди? Йақ, бул жерде басқа гәп бар!..

Балтақтың ғуўлап турған басына өзининң тәғдири қыл үстинде турғаны кирип те шықпады.

— Азат етилсин! — деди хан гүзги салқын хаўада женил кийимде турып қалтырай баслаған туткынды көрсетип.

Енгезердей еки нөкер әлле қашан қылышларын жалаңашлап ханнан ҳәмир күтпекте еди, олар ойлағанындай ханнан қылыш жумсаў пәрманын еситпегенлерине өкинди ме, я куўанды ма ол жағы белгисиз қалды. Қылышларды сатыр-сутыр қынларға жайлаған нөкерлер Балтақты еки қолтығынан алып сүйрелеклеп, көз ашып-жумғанша қашының басына шығарып, изинен бир теўип қоя берди...

Балтақ болса өз тәғдирин тигип болса да бахтын сынап көриў жөниндеги мақсетине ерискен еди. Оның батырлығы ҳәм аланғасарлығы көп ўақытқа шекем аўыздан аўызға өтип, айтылып жүрди. Және ол ўақыяны биреў көзсиз батырлыққа үлги ретинде баян қылса, тағы биреў ақмақлықтың белгиси сыпатында баянлады. Қайсысы дурысырақ екенлигин айырып отырыў да бираз машақат екенин сиз де анлап жеткен шығарсыз.

Аланғасар жүзбасыны азат қылып хан өз мақсетине қарай қәдем басқан еди. Енди қорғандағылардың көпшилиги бир ат шаптырымда көринип турған жибти жаў қорғаны, деп емес, ал тентек балаларды урып-соғып жазалап, соң қан төкпей қайтып кететуғын тәртип орнатыўшыларға мегзете баслады.

Айдос баслаған елшилер бекиниске нешинши мәртебе жақынлап келгенде иштегилердиң талабына бола Төремурат суфийдиң өзи қорған дийўалына көтерилип, Айдос пенен тиллесиўге мәжбүр болды.

— Төремурат, — деди Айдос салмақлы даўыс пенен, хан менен енди бөлисе алмайсаң, не өкпе-гийнең бар, көне айт еситейик, ханға жеткизейик.

— Ол узақ гәп, және сиз пәсте, биз дийўалда?..

— Онда түс төменге, ақ кийизде отырып арқайын әңгиме қурайық.

— Мәрт болсаң өзиң кел!

Бул Айдоска тасланған шақырық еди.

Азғанадан соң Айдос бий шақырықтың жуўабын берди.

— Аштыр дәрўазаңды, барғаным болсын!

Хан менен кенескен Айдос қорғанға, Төремурат суфийдиң алдына Орынбай менен баратуғын болды.

Көп өтпей Қоңырат дәрўазасы алдында турған бийлер ушын дәрўазалар ашылды. Төремурат бийлерди салқын күтип алды.

Елшилердин талабы да кескин еди. Суфийдин ҳәкимияттан шетлетилиўи — қойылған шәртлердин дәслепкиси болды.

— Мени шетлетип, өзиң болмақшымысан? — деди суфий мысқыллы даўыс пенен.

— Сен дәрьяның арғы жағы менен берги жағынан, арка менен қубладан жәрдем күткен едиң, өзиң хан, көлеңкеп майдан болыўын ансап қалдың, Хорезмнин тиреги менен сүйениши болған ханға бас ийгиң келмеди, ақыбетте есигиңе хан ағамыз ләшкер менен келмекке мәжбүр болды.

— Тек ғана мен емес, өзиң де арка сүйер таўыңды өзиң жыққандурсаң, Айдос бий!

Айдостың тас мүсин киби болып көринген жүзине қан теўип, қызарды. Соң қаны ишине тартылып сурланды. Төремурат аткан зәҳәрли оқлар нышанға дәл тийди. Ол Айдос бийди еки бирдей инисин өлтиргенликте айыпламақта.

— Мениң сүйенишим әлемпанаҳ ханымыздур.

— Сол ушын ҳәм өзге сүйениш керек болмағандур. Суфий шаяндай шағып атырған еди.

Айдос шыдады. Өзге шарасы да жоқ емес пе?

— Ҳаял гәпти қойық, суфий. Есигиңе келген үш мың ләшкердиң ҳәр биринин қолында шопанның таяғы емес, кескир қылышы менен найзасы бар, соны билип қой. Мусылманның қанын төктирме.

— Менин қолымды байлаған сен емес, сол ләшкердур.

— Соны биледи екенсең, тәслим бол.

Қоныратқан төгиспесиз бағынды. Дәрўазадан ләшкер кирмей-туғын, қала талан етилмейтуғын болды. Төремуратты туткынға алмады. Келисим солай еди, оның туўған-туўысканлары менен корғанның артқы дәрўазасынан шығып кетиўине имканият берилди.

Суфийдин жанындағы атлы-жарақлы аткосшылар менен нөкерлердиң алдына еки шәрт қойылды: ол қәлесе хан ләшкери таманға өтиў, оны қәлемесе аты менен курал-жарағын тапсырып өз жөнине кетиў еди.

Хеш ким, ўақтынша қазақ шарўаларын паналай турыў ушын көшип шыққан Төремурат та, нөкерликтен ўаз кешкенлер де куўдаланбады. Суфийдин бир улы хан хызметине алынды. Бул суфий келешекте мойынтаўлық етпесинлиги ушын көрилген шара еди.

Ләшкер өз максетине ерискеннен кейин халық тынышланғанша бир неше күн иркилип турды да, Қоныратқа хан адамын қойып, сапар шығынларын қоныратлылардан өндирип, өзлерине қайтты. Хожа елине келгенде хан қайырласпақ ушын бийлерди хүзирине шақырды.

— Келиң бий баба! — хан Айдосты орнынан турып қарсы алды. Бул ўақыя соңғылығында хан Айдосты көргенде орнынан турып кеткенин билмей қалыпты, деп айтылыўына себепши болды.

Хан бийлерди ылайықлы сыйлықлады. Сарпайлар берилди.

— Сораң тилегиңизди, — деди хошласар пайытта.

— Арзым бар, тақсыр ханымыз, — деди Қулшы мүлайым даўыс пенен. Маңлайы жерге төселген гилемге тийди.

— Сораң қыпшақ бийи.

— Биз, қыпшақлар Бухар сорамынан жақында келдик. Ҳәзир Шымбай жанында, қытай менен маңғыт руўлары ишиндемиз. Өз алдына жер берсеңиз, жайлаў берсеңиз.

Хан есикте турған дийўанбегиге ишара қылды.

— Жазып қойың!

Соң Қулшыға жүзленди.

— Қай жер мақул?

— Қытай менен маңғыт руўлары арасы мақул. Хан тағы да дийўанбегиге ишара қылды. Ол қағазға белгилер түсирди.

Қыпшақ жағысынан өтип, Шымбайға жеткеннен соң Айдос бийди еки күн қонақ қылды. Сарпайлап қайтарды. Қаска жолға шекем гүзетти.

Айдос бий баслаған бир топар атлылар изинде буўдақ-буўдақ шаң қалдырып, өзлериниң Көкөзектиң аяғындағы мәканларына қарай ат сүрип барар, алдында шайпатылған боз жүрмелдиң үстинде қозы телпеги селкилдеп, астындағы ат пенен бирге туўылғандай бир-бирине жарасып қарақалпақ бийи, ярым хан Айдос барар еди.

Қонақларды узатып, төбешикке көтерилген бийлер өз ара нелердур хаққында, мәгар атланыс хаққында, яки боз жүрмел хаққында өнгимелесер, бирақ бул өнгимелердиң нелер хаққында екенлиги топар ишинде бир адамның — Қулшы бийдиң қулағына кирмес, қызықтырмас, ол Айдос хаққында ойларға шүмген еди.

«Түркстаннан көшкен, киши жүздеп көшкен қарақалпақлардың ата журтқа келгенлерин бирлестирген усы адам екен. Әлбетте сол, басқа ким болар еди? Төремурат уқсап өз алдыма салтанат дүземен дегенде не болар еди? Әлбетте, қан төгилер, ел бүлинер, өзи бөлине-бөлине азайған халық тағы азаяр, сөйтип тоз-тоз болып кетпесин ким билген? Жанадәрьядан он мың үйли қарақалпақты бир түгин түсирмей көширип келгени ше? Күни кеше өзи гүўа болған ўақыялар көз алдына келди. Қалың ләшкер, онша үлкен емес корған. Камал қылғанда неше күн төтепки берери бир аллаға аян емес пе? Жол бойы суфийдиң тәслим болғанынан хабарсыз қалған бир топар

жанкешти адамлардың ләшкерге тасланып халек болғанын есапламаса, корған кан төгиспесиз алынды. Ол да Айдостың тапқырлығы».

Айдос бийдин хызметлерин еслеген сайын оған деген хүрмети артар, бирақ мухаббаты артпас еди. Оның шырайлы келбетинде, жүзинде, хәрекетинде кеўилшегирек адамды өзинен аўлақлататуғын кандайдур бир салкынлық бар еди. Кеўилшек Күлшы бий оны сезиўин сезсе де не екенин айыра алмады. Мәгар ол өзимшилликдур? Бәлки менменликдур? Бәлким өз күш-күдиретине деген шексиз исенимдур? Яки жаўызлық па екен? Я салтанатка, бийликке умтылыў жолында хеш нәрсени аямайтуғын, өз мәпи ушын жаксылықты, мийрим-шәпәәтти курбанлық етип жибериўден тайынбайтуғын нәпси бәлесидур?

Күлласы ол кисинин ишки әлемин түсинип алыў қыйын екенлиги көпти көрген Күлшы бийге аян болды.

«Ең қыйыны кәхәри қатты. Оннан аўлағырақ жүрген мақул», деген пикирге келди.

5

Күлшы бий әмир қолында қалған Шақшақ жөнинде ханнан тилемегенине соңынан өкинди.

Бектемир бул пайытларда ески журтқа жетискен, өзи апарған аслықтан тыскары, Хәбий саўдагер апарған буўдайдан хәм сатып алған, күлласы бунда қалған жақынларының карынлары тойып, ашлықтан қутылыўына себепши болған еди.

Әсиресе Тамдыбулақтың шарўа халқы: «Шымбай деген шәхәр бар, ол жер қаракалпақлардың бурыннан соңға ата журты екен», деген сөзлерди узынқулақтан еситип жүрсе де, бул хабарды өз аўызласының аўзынан еситип таң қалысты. Ол жерде бир түйе жүги бийдай пәлен тенге емиш, дегенге исенгилери келмеди.

Шақшақтың дәрегин сорады. — Әмир хожалығы менен көширип әкелип, шәхәрде сақлап отырған, — деген хабарды еситип, аманлығына қуўанды, бирақ көриў имканияты жоқлығын билип қыйналды. Оны қуткарып алыўдың, урлап қашыўдың жолларын ойлап көрип еди, келистире алмаслығына көзи жетип, пушайман болды.

Аўылда аўнап-қуўнап, бир хәпте, он күн болғанда бир топар үлкен-киши аўыл адамлары сорап келди. Өзи наўқас болғанлықтан үлкен көштен қалып қойған Айтбай деген яр-досының отаўында еди, сегиз қанат үй келгенлерге тарлық қылды.

— Изиңизден көшип барсақ қалай болар екен, бул жөнинде Күлшы бий бир нәрсе деди ме, жоқ па соны билмекши болып келдик, — деди келгенлердің жасыўлысы.

— Күлшы ағам өзимизден хабар болмағанша жыллы орынларынан қозғалмасын, күтсин, бирақ таярлығын көрип жүрсин, «ал көштик», дегенде ғапыл болмасын, деп жиберди, деди не айтажағын алдын ала ойлап қойған Бектемир.

— Қашан? Қашан жетеди, ол хабар. Жүреклери ентигип соғар еди.

— Күтинлер, жетеди бир күни. Бектемир жыйналғанлардың халатын түсинер, ол күннин келетуғынын билер, бирақ қайсы күн екенин билмес еди. Келгенлер алыс таманларда өз ағайинлери бар екенлигин кеўиллерине түйип, ол таманларға жетип барыўдан үмитдар болып таркасты.

Үй ийелери, соның ишинде Бектемир де уйқыға жатыўға қолайласкан пайытта сыртта ийтлер тынымсыз үрип, есикке кимниндур келгенин хабарлады. Тысқарыға шыққан үй ийеси бийтаныс жигитти ертип кирип келди.

— Сени сорайды, — деди үй ийеси Бектемирге карап.

Бектемир оттың алакөленке жарығында тигилип карап, келген адамның ким екенлигин ядына түсире алмады. Ким болды екен, бул?

— Бектемир деген өзиниз бе? — деди сол ўақытта кешлетип келген қонақ дизе бүкпей, тикке турған қәлпинде.

— Аўа, мен.

— Мен Шымбай тәрептен келемин. Сиз, әлбетте мени көрмегенсиз. Онашада айтатын сөзим бар еди.

Үй ийелерин сыртқы шығарып жибере алмайды-ғой. Екеўи қатарласып отаўдан шықты. Жигит шетиректе турған ат таманға баслады.

— Меннен сескенип отырман Бектемир аға, — деди жигит жол-жөнекей, сырымызды хеш ким еситпеўи керек, сол ушын сыртқа жетелегенимди айып көрмейсиз.

Аттың жанында тағы бир қара көринди. Келген екеў иркилди.

— Маған сиз бенен гезлесиўди Күлшы бий айтты, — деп баслады бийтаныс жигит. Астыма ат пенен азық берип бул таманға жиберип, жаксылық қылған да сол киси, берекет тапсын. Расы, биз баслана излеп, қашып келемиз, аржағын айта берсем узайып кетеди, деп қорқаман ағатай. Ендиги айтарым, қолдан келсе жәрдем берсениз, ол келмесе мынаў атты алып, Күлшы бийге қайтып тапсырсаңыз деген едим, сизди тапқанымның өзине қуўанышлыман.

Бектемир ишки туйғы менен жигиттиң жанындағы жолдасы хаял екенин, олардың куўғынынан қашып, Күлшы бийдиң силтеўи менен бул таманларға келип қалғанын, оларды мәгар излеп жүргенин, ал

бул таманларда көўендер болғандай хеш кими жоқ екенлигин аңлаған еди.

Бектемир егленди. Хәр қыялдың басына барды. Жигитке не деп жуўап бериў керек? Колынан қандай жәрдем келеди?

Ялына өзинин буннан көп жыллар бурын қалдырып кеткен аўылы, қәдирдан досты Журынбай келди. Шешимди тез қабыллады.

— Атың ким еди, иним, атыңды тартынбай маған билдир, — деди Бектемир.

— Атым Балсары, ултым қазақ, деди жигит әтирапта хеш ким болмаса да басқалар еситип коймасын, деген қыялда. Қарындасыңыз араллы коныраттың қызы.

— Тыңла Балсары, ұғып ал, деди Бектемир. Буннан кублаға кетиң еки-үш күнлик жолда Актүбек аўылы бар. Сонда барып, акырын ғана сорастырып Журынбай деген адамның үйин таўып алынлар. Соң пайытын таўып кимнин жибергенин тек Журынбайдың өзине ғана айтынлар. Ол әлбетте сизлерге баспана берер, бир жыл, ярым жыл оныстырар, калғанын талайларыңыздан көре бересизлер. Бастан кешкенлериңизди маған айтып отырманлар, елге барып еситермен, хәзир мәўрити емесдур. Кулшының аманатын калдырып кеткенлериң макул. Өзлерин хәр итималға қарсы ел гезген ағалы-синлили дәрўиш бола койынлар, ерли-зайып екениңизди билгенлер хәр қандай гуманның басына бармасына ким кепил болады? Бирақ Журынға онашада расын айта берин, ол түсинер.

Соның менен бийтаныс конакка «хош болын», демекши еди, «мәгар азығы жоқ шығар» деген ой басына келип «сәл ғана гидире турынлар» деп изине айланды. Ишке кирип, қоржынынан нан-пан алып шығып жигитке берди, соңынан хошласты, жулдызлар сағымында еки көленке көзден ғайып болғанша излеринен қарап турды, тез арада ишке киргиси келмеди. Санасында өтмиш елеслери жанланды, көзлеринде жас дөнгелеген Журынбай, аппақ жаўлығын хеш қашан кир шалдырмайтуғын анасы, ең ақырында тобығына түсетуғын қызыл көйлек кийген Зулқумар көз алдынан өткендей болды. Хәкимқулды еслегиси келмеген еди, ол колынан келмеди, сүйкимсиз асты кеўли айныса да жеўге мәжбүр адамдай қыялына бастырып кирген Хәкимқулдың жексурын, сүйкимсиз (негедур енди Бектемирдин балалықтағы достының елеси сүйкимсиз көринер еди) келбети көп ўақытқа шекем көз алдынан кетпеди. Азғана болса да өзгеге көмегим тийди, деген сезим кеўлин сергитти.

Аксуўаттан үш түйе менен бир атты жетелеп, қайтып келгеннен соң қашқын жигит пенен қыздың ўақыясын Кулшыдан еситти, кисиге ислеген жаксылығы Кулшының кеўлин хош етер еди, Бектемирдин жаксылығын тап өзи ислеген киби куўанды. Пайыты келгенде

Бектемир де көптен берли кеўлине түйип қойған муддәхәсин айтып үлгерди. Ол: — өзинин еле үйленбеген бойдақлығы, егер мүмкин болса үйленбекши екенлиги хаққындағы гәп еди, «кимге?» деген саўалға да жуўап, жолда каскыр талап өлтирген Әрепбайдың хаялы Сәрбийке екени айтылды. Баласының разылығын алыў кереклиги ортаға шығып, тек Қайыр менен тиллесиў мәселеси басы ашық калды, себеби Қайыр енди сол хожалықтың ийеси, ата-бабалардың дәстүри бойынша хаял адамның ықтыяры ер адамның руксатында болар еди.

Қашқынлар да Бектемир айткан халатка кирсе керек, еле Бектемир Аксуўаттан атланбай атырып-ақ ерленген атты косарға алған Балмағамбет қашқынлардың изи суўымай аўылға келди.

— Жоғымның изин усы аўылға киргиздим. Көргениң-билгениң бар ма? Дерегин айтқанға сүйиншим бар. Синлимди излеп келемен. Бир каракшы зорлап алып қашыпты, — деп үйме-үй кирип, тимискиленди. Қашқынлар кеште келгенликтен көпшилик оларды көрмеген, нәбада келгенин көргенлер қай таманға кеткенин көрмеген, аўылдың төрт тәрепи жол, онда хәр күни атлы менен пияда курдай қатнайды. Кулласы Балмағамбет изине түскен қашқынларының изин сол жерде жоғалтып куры кол қайтыўға мәжбүр болды.

Бий менен сәўбеттен соң еки-үш күнди өткерип Бектемир ел жатпай атырғанда Әрепбайдан калған жолым үйдин есигин ашты. Үйде анасы менен Қайыр бар екен, жигитке кереги де сол емес пе?

Бектемир гәпти алыстан айландырып отырмады.

Енди Қайырдың ержетип калғанын, өлмектиң изинен өлмек жоқ екенлигин, анасына жалғыз жасаў қыйынлығын айткан болды. Тийкарғы мәселеге келгенде екиленип қала берди. Оны қыйын-шылықтан берекет тапқыр Қайырдың өзи қуткарды.

— Мен разыман, — деди ол түйеден постын таслағандай топа-торыстан.

Бектемир де, Сәрбийке де не айтарын билмей сам-саз болып калды.

Бул колайсызлықтан оларды Қайыр екинши рет те қуткарды.

— Мен Конысбайдыкине барып қайтаман, — деп орнынан турды.

— Хаў, түн жарпы болды ғой. Сәрбийке тилге келген еди.

— Зыяны жоқ, аркайын гурриңлесе берин.

Әлленемирге шекем жолым үйде калған екеў ортадағы ошакта жанып турған оттың жарығында бир-бирине карап үнсиз отырды.

— Шай ишесиз бе? — деди акыры Бектемир келгенде отка басылған қара думшенин ынылдап косық айта баслағанын тынлап отырған Сәрбийке.

— Ишсек ишейик.

Өзлери көшип шыққан тәреп шаруаларына шай ишиў оншелли үрдис емес, олар шөллесе, айран-шалап, суўсын ишип шөлин қандырып жүре берер еди. Бул жерге келгели шәҳәр жақын болғандыкы ме, адамлар шай ишиўди үрдис етип киятырғаны жөнинде Бектемир ишинен ойлап қойды.

Шәйнек жоқ еди. Ҳаял қай жердендур, қаршынан ба, боғжамадан ба, коржынан ба қытайдан келтирилген шайды алып дүмшеге азырақ салды. Пақырлап қайнай баслаған дүмшени тутқыш пенен услап оттан алып, әташтанға қойды. Коржыннан шыныкапты алып, оннан шыны кесе шығарып, шай қуйды. Әдеп пенен Бектемирге усынды.

Жигит кесе менен косып ҳаялдың бармақларын услап алды. Еки жуп көз бир-бирине қадалып, көп ўақытларға шекем дөгерекке бақпады. Әлленемирде кесени екеўиниң де услап турғаны ядына енди түскен киби:

— Қолымды жиберин, — деди өлпен ҳаял даўысы.

Олар бир-бирине мухаббет айтысып отыратуғын жастан өтискен еди. Деген менен қырқ жаска енди аяқ басқан Бектемирдин тамырларында еркектин каны қайнап тасар, отыз жасларға енди келсе де ер адам менен жасаў ләззетин татып үлгерген ҳаялдың жүзлерине қан жуўырып, от жарығында жалт-жулт етип ойнаған көзлеринде қумарлық оты тутанғаны айкын сезилип қалды.

Орнынан турар пайытта жигит ҳаялдың колынан батылсызлаў услап еди, ҳаял:

— Алдын некеден өтейик, кейин... деп сынғырлап күлип қойды.

Көп өтпей Бектемирге некеси қыйылған Сәрбийке оның отаўына көшип өтти. Қайырдың жолым үйи менен Бектемирдин отаўы қатар тигилген еди.

Қайыр енди әдеўир есейип қалған, әкеге еркелик қылатуғын қара бала емес, бир қатар жоғалтыўларды бастан кеширген өспирим еди. Темиршиге шәкирт болыўы оны ўақтынан бурын есейиўге ийтермелеген шығар, ҳәр күни устаханаға өзлеринин мүтәжы менен келетуғын адамлардың сәўбетин тынлаў, көриктеги темирдин алдын қызарыўын, соң көкшил жалын менен жана баслаўын, темир тәс пенен темир балғаның арасында ҳәр қыйлы буйымға айланыўын тамашалаў заўықлы еди.

Бул жерге ҳәр қыйлы адамлар келеди. Мәселен, күни кеше келген бөз көйлектин сыртынан жүннен тоқылған шекпен кийип, белин буўған, қалын қара сақаллы дийканның уста менен гүррини ядында қалды.

— Ассалаўма әлейкум уста, деп даўрығып кирип, коржынын жерге таслап темирши менен кос қоллап көристи сақаллы киси. Соң коржынынын баўын шешип ишиндегилерди ақтарды. Шақырлап түскен

темир буйымлардың арасында унғысы кеткен бел менен кетпен, тислери кетилип батыл болған орақ, қайралыўы тийис шот пенен балта, кепсери кеткен пазна, тағы әлле бир темир буйымлар бар еди. — Жаз бойы келемен деймен, келе алмайман, бир күн гүзлик егиў керек, бир күн жүўери орақ, бир күн тары орақ, бир күн түйек айдаў дегендей «шопан өлгенде тынады, дийкан жамғырда тынады» деп бийкар айтпаған қусайды ата-бабам, пақыр. Қулласы уста жора, мыналарды саған әкелип оңлатаман деп нийет еткеним қашан, келиўге буйырған күни бүгин қусайды, әйтеўир.

— Ўәлейкум ассалам, Үмбетбай дайы, хаў бармысаң, әйтеўир, көптен карайман, көринбей кетти деп. Аўылдағы дайыларым тегис аман ба, бизики де усы талап, байлап қойылғандай бизге де былай-былай шығыў буйырмаған. Быйыл дийканшылық калай?

— Ҳәрне, ҳәрне, — деди дийкан. Бәҳәрги тасқында Қарабайлы көнарынан шығып, әдеўир жерлерди суў басты, ҳәр қашанғыдай басығға екқен дийканшылық шеп болмайды, және алла биледи, қашан қапка түспегенше анаў-мынаў деў қыйын, уста жийен. Соң дийкан жерде үйилип жатырған өзинин буйымларына карады.

— Әне уста жийен, мыналардың кеткен жерлерин оңлап, кепсерлеп, шарлап дегендей, келеге келтирип бересең.

— Бизин кеўсенди қашан бересең, аўылына дән тийеп қайтатуғын арба жибере берейин бе? — деп кояды уста жийен бир жағы ойын, бир жағы шын. Оның үстине жийен пайымды барлық қытай жыйналып коссаныз, әх-хәй канша болады?

— Кеўсенди барсаң аласан. Көригин менен балға-төсинди мына шәкиртиңе көтертип барсеш, Кусхана бетлерге, «хәм тайымды үйретемен, хәм дайымды көремен», деп. Дәнди кәрўан менен алып қайтпасаң, маған кел.

— Муз қатсын, барғаным болсын, — деди терге малынған бөз көйлектин сыртынан булшық етлери билем-билем болып көринип, аўыр балғаны ҳәр көтергенде бултылдап ойнап турған темирши. Дән мол болса кәрўан да жоллайман.

— Шәкиртин калмасын, — деп гәпти нығызлады, дийкан.

— Әлбетте калмайды.

— Бул жигитшени танымадым, инин емес пе? Аўылдан кеткенинизге де бираз болды, инилерин де бар еди гой? Жийеншелер...

— Бул жигит те иним, өзимиздин қыпшақ тайпасынан, бирақ тап Бухар шәҳәринин өзинен келген десек те болар, бул жақтағы туўысқанларын излеп келипти.

— Алма алмадан алыска түспейди, деген-гой. Бул жигит те саған уқсайды. Соған карағанда барлық қыпшақ бир атадан таркағаны рас

қусайды, деп ҳәзиллести дийкан. Сонынан қосып қойды, — Биз қытайлардың да бираз ағайинлеримиз Жаңаләрья деген жерден Кегейлиния бойына жақында көшип келди, деп еситип атырмыз. Аты қаракалпақ кәне енди бир жерге топланып бирлессек, бизге хеш ким тырнақ батыра алмас еди.

— Несин айтасаң Үмбетбай, айтқаның дурыс, деп суўық демин алды. Әкемнин туўысқанлары «көшпеймиз», деп киши жүз ишинде қалып кеткен екен, әкем пақыр өлеринде «туўысқанларымды көремен бе», деп көзи ашық кетти. Ағайиннин қатар қонғанының өзи ғәниймет пе, деген қыялға бараман, гейде, әсиресе кешеги аталарымыз басынан кеширген алғаў-далғаў заманда...

— Ҳәй жийен, хәр ким өзинин өлисин айтып жылайды, дегендей адамның кеўлин бузып жибердин. Кел, жақсысы мен өзиндей бир уста бабамның басынан кеширген ўақыясын айтып берейин, шәкирт балан да қулағына куйып алсын, мәгар сабақ болар келешекте, — деди дийкан куўнақ даўыс пенен. Ал, тынлан...

— Арғы бабамыз Мәмбеткул қытайдан тараған Өтеғул менен Адақ деген иниси екеўи ел гезип темиршилик қылады екен. Өтеғул балғасы менен төсин аркаласа, иниси көрик пенен көмирин аркалап, бир жерде конып, бир жерде түсленип, гез келген аўылда хәр кимнин мүтәжин питкерип, бергенин алып киятырса бир аўылда бир ғарры гезлесип, буларды иркеди.

— Мүтәжим бар, балаларым, — темиршисизлер шамасы, дейди ғарры көкирегин жапқан аппақ сақалын тутамлап, аппақ кирпигининн аржағындағы көзлери сығырайып. Маған бел оғада зәрүр, бел соғып беринлер.

Темиршинин талабы бел соғыў емес пе, дәрхал төсти жерге қойып, көмирди тутандырып, көрикти басып жигитлер иске кумбыл кириседи, көп өтпей ғаррының берген шаппаттай темири белге айланады. Бел таяр бола келгенде ғарры устаны иркеди.

— Балам, сәл, еглене тур, ғаррылық курысын, есимнен шыққанына карашы, маған бел емес пазна керек екен, мынаны соған айландыра-ғой, дейди күлимсиреп.

— Ләббай, кардардың гәпи биз ушын буйрық, деп Өтеғул маңлайының терин артып қойып, таяр белди шөккиш урып пазнаға айландырыўға кириседи. — Қәне, бас көрикти,— дейди инисине.

Әлқысса таяр бел бир заматта пазнаға айланады. Енди таяр буйымның қулағын темир шеге менен кепсерлейин, деп уста шегеге қолын узаткан пайытта ақсақалдың пейли тағы айныйды.

— Ўах, — деп жамбасына бир урып қояды ғарры тағы да. Алла бәрекелла, бизге пазна емес, орақ керек екен-ғой. Гүз келди, бийдайлар

писти, мынаў қолындағы темирдин суўғарылыўдан иси питти, ол полатқа айланды. Қыйналма балам, бабана бир кескир орақ соғып бере-ғой, дейди.

Уста сәл егленип, белин жазып, маңлайының терин сүртип алады да, пазнаны отка салып инисине: «көрикти бас, Адақ», дейди.

Түринен бул ғаррының қылықларына ашыўлы екени билинип турса да көрикти баса береди, оттың қызыўынан ба, я қәҳәрден бе жүзи бозарып, терлей баслаған екен.

Қулласы кескир орақ та тайын болады, оны уста бираз суўысын деп «ўаж» еттирип қабақтағы суўға батырып алып саплаўға қолайласа ғарры тағы өзгереди. Енди оған орақ емес, биз керек болып қалған еминш.

Өтеғул «ғын» деместен балғаны қолға алады. Иниси көрикти басады. Бизди саплайман десе, ғарры тағы өзгерипти.

— Көрдим темирши балам, қолыңнан қәлеген буйым соғыў келер екен, тән бердим, тағы алжастым, ҳаслында бизге биз емес, ал биздің баласы «бизбилдик» керек екен.

Сол жерге жеткенде устаның көрик басып турған иниси көриктин жибин жерге ашыў менен тартып урыпты.

— Бул не қылған алжыған ғарры. «Биз баласы бизбилдик», дегенди ким көрип, ким еситипти. Мен ондай нәрсенің болатуғынын өмирим туўып еситпегенмен, — депти.

Бул ўақытлары «биз баласы бизбилдик» соғыў ушын таяр бизге шөккиш ура баслаған Өтеғул бас шайкап:

— Ҳәй иним Адақ, питип турған исти бузажақсаң, гәпти қой, бас көрикти, деп инисин тынышландырмақшы болып атыр екен, ғаррының өзи Өтеғулды токтатыпты.

— Жетер, шеберлигин, сабыр-шыдамың менен үлкен сынақтан өттин, Өтеғулжан, — депти көкирегин жарып турған аппақ сақалын тутамлап. Иншалла данқың менен кеңпейиллигин журттан-журтка тарағай, жай қолыңды, тиле тилегинди, пәтия берейин, деген екен.

Сонда Өтеғул атамыз: «Жети әўладыма шекем аш та қылма, ток та қылма, жаў қолында хеш бирин бенде қылма», деген тилек тилесе «әўмийин» деп пәтия берипти де, Адақ атамызға карап: «Ҳәй бир шыдамың жок бала екенсең, Адақ бол, бир ярым қадақ бол», деп көзден ғайып болыпты. Шамасы ғарры сүўретинде келген Қызыр ата болса керек, деп әнгимесин тамамлады Үмбет.

Бәлки көпти көрген темирши уста бул аңызды бурын да еситкендур, бирақ әнгимени қызығып тынлады.

Қайыр болса бириниш еситиўи еди. Әпсанаўий уста, оның сабырсыз жәрдемшиси жөнинде ойлап қойды.

Усы пайытта шәҳәрдеги хәўлилердиң биринде туратуғын, жасы әдеўирге барып калған, бир ўақытлары сәрўи талдай тип-тик көдди ўақыт салмағынан әдеўир ийилген, жаслығында шырайлы болғанынан дәрек беретуғын бадам кабақлары салынып, наразы кейипте жүретуғын кәйўаны есиктен сөйленип кирди.

— Уста бала, колың бос па, мынаў аты өшкир өтөшкирдиң бир жери қыйылған көринеди, шок алып, күлге көмемен, десем колымның айтқанына көнбейтуғын болды, көрөс, — деп колындағы өтөшкирин устаның дәскесиниң үстине таслады.

Қулағы келгенлерге түриўли болса да ис пенен бәнт уста дәрхал колындағы кыскыш пенен услап турған темирди отка койып, өтөшкирди алып, ол жақ, бул жағын айландырып көре баслады.

— Еки жақлаўын бириктирип туратуғын сымтемир қыйылыпты. Хәзир жөнлеймиз, деп уста кемпирдиң алдында пәйик болды. Оның себеби бар еди. Кәйўанының өзи де озбыр, тийген жерин жулып алатуғын, оның үстине шәҳәрдеги ең азала хәўли усы кемпирдиң улына тийисли, ал ул болса анаў-мынаў емес, шәҳәрдиң ийеси болса не дейсең?

Аўа, шәҳәрдиң ийеси бар еди. Хәр жылы болмаса да, ўақты-ўақты дийўаллардың жамғыр хәм қар ызғарынан ылайға айланып, кетилген жерлери оңланып, дәрўазаның жарамсыз халға келген тахтайлары алмастырылар, бундай жумысларды орынлаў ушын усталар жалланар, оларға хақы төленер, қала турғынларынан дәрўазаға сақшылар белгиленер, булардың бәрине кәрежет керек болар, кәрежет жыйнаў да, айтылған ислерди орынлаў да қала ақсақалына жүкленер, ақсақалдың аты Юсупбай еди.

Ақсақалдың әкеси дәслепкилерден болып, туўысқанлары менен Кегейлиниң бойына көшип келип, арқадан қублаға, түсликтен батысқа тартылған жоллар кесиспесине бир-бирине тутастырып атпа ылайдан жайлар салып, орналасып алады. Бара-бара жайлар салына-салына бул мәкан сырттан қараған көзге бир қорған сыяқлы болып көринеди. Ол заманларда қарақалпақлар атпа ылайдан жай салыўды оншелли үрдис қыла бермес, үйреншикли отаўларында қысы-жазы жасай берер еди. Соңын ала Бухара менен Хийўа дийўалларын көрген шымбайлылар атпа жайлардың сыртын дийўал менен коршап, қорған ишине хәўлилер салып, базар менен дүканлар, кәрўансарай қурып, ақсақал сайлап, өз заманына сай кишигирим шәҳәрге айландырады.

Юсупбай ақсақал базар менен кәрўансарайдың ийеси, ал дүканлар Хәбий саўдагерге тийисли еди.

Хақыында базар менен шәҳәр Қызыр дарыған жерде бинә болады, деп айтысады. Бул болжам итималдан алыс болмаса керек, калай

дегенде де Шымбай кем-кемнен толысып, базары да кеңейип Хийўа сорамының арқа таманындағы әҳмийетли орынға айланып барар еди.

Шәҳәр турмысына кем-кемнен сиңисип баратырған шөл перзенти, шөлде туўылып өскен Қайыр ушын шәҳәрдеги бир хәўли, сол хәўлиде өскен бир әжайып гүл барған сайын көдирдан болып баратырғаның мойынламаска илаж бар ма?

Устаханаға өтөшкир алып келген кәйўаныны көргенде Қайыр негедур бир жағынан қысынып, бир төрепинен кеўли алып ушып өзин бийжағдай сезе баслады. Ақыры ол шәҳәр ақсақалының, анасы, Юсупбайдың еркетай қызы Шәхрибаниўдиң кемпир апасы едидағы!

Қызды дәслепки рет көрген пайытларын Қайыр ентигип-ентигип еследи.

...Аўа, сол сапары да көриктиң жибинен тартып-тартып қойып, бир көзи менен базар майданында асық ойнап атырған Ережепти бақлап турып еди, тосыннан устаханаға карама-карсы төрептеги хәўлиниң есиги ашылып, оннан көк көйлек кийген, көкирегиндеги хәйкел коныраўшалары менен шашбаўдағы гүмис теңгелердиң шыңғырлысы қулақлардың қурышын қандыратуғын сазға мегзеп, айдай жүзи адамды ақылдан аздыратуғын дәрежеде гөззал, мәгар Қайыр менен жасы тетелес, я бир-еки жас киши бир қыз суўқабағын ийнине салып шығып келе берди.

Мурнына самал енип киятырған өспирим бундай сулыўды көрип таң қалғанлықтан ба, негедур гә жылағысы, гә күлкиси келип, хеш бирин келистире алмай гөззаллықтан көз үзбей аңырайып катып калды.

— Көрикти бас, — деген темирши устаның өзине келген даўысынан өспирим соннан баслап бир көзи әдеттегидей базар майданында асық ойнап отыратуғын Ережепти емес, ал карама-карсы хәўлиниң есигине бағатуғын болып калған.

Боласынлы Ережеп бағатуғын малы, қылатуғын баска талабы болмағанлықтан, көбирек базар майданын толтырып асық ойыны менен қумбыл болатуғын шәҳәр балалары менен әжик-гүжик болып үйренген, бирақ өжет минези, нахақлыққа шыдамайтуғын туўрылығы себепли өзи катарлы, базда өзинен үлкенлер менен де мәмлеге келе алмай, таласып-тартысатуғын пайытлары көбирек болатуғын еди. Бул пейли оған ап-аңсат ғана «Қулшы бийдиң тентеги», «тентек» деген бий-хазар, бәлки хазарлы да шығар, ол жағы бизге оншелли мәлим емес, лақапты «Ережеп» деген атына косып жапсырды.

Бул лақап ойын майданында тез-тез акланып, гирлеў, нахақлық шыққан жерде Ережеп өзинен үлкен яки, ақсақалдың я саўдагердиң баласы болыўына карап отырмастан сөзи өтпеген жерде даў-жәнжелли

жудырық пенен шешип туратуғын, сол ушын анда-санда мурны қанап, яки көзи көгерер, оны бала әкесинен жасырар, өзиниң тентеклиги ушын Қайырлың дәкке жеўин қәлемес еди.

Бир сапары кимниңдур силтеген мушынан көзи көгерип қайтып киятырғанда алдынан әкеси Қулшы бий шығып қалмасы бар ма?

Әкеси оны жол үстинде тергеп отырмады. Кешқурын отаўына шақырды.

— Ал, не болды, сөйле, бул сапары да даўды жудырық пенен шештиң бе? Әкесиниң даўысында ашыў, қәҳәр я ғәзеп жоқ еди.

— Солай болды, ата. Шыдап тура алмадым.

— Әне, сол шыдап тура алмағаның шатақ, балам, — деди әкеси мехрибан даўыс пенен. Мениң сеннен дәмем зор. Сен болсаң койдың бир асығының үстинде таласып я биреўдиң мурнын бузыўға, я өзиниң мурның бузылыўына таярсаң.

— Сонда не қылайын ата, зорлыққа шыдайын ба?

Бий ойланып қалды. Не деп жуўап бериў зәрүр. «Шыда, шыдай бер», десе бәрине шыдай-шыдай ҳеш нәрсениң парқына бармайтуғын көмпис болып қалса! «Шыдама», десе адым сайын алыса беретуғын шәддес болса? Орта тусы қай жерде өзи?

— Адамда ақыл бар улым, — деди әлленемир ойланып бир шешимге келген Қулшы. Мениңше азғана шыдап, ақылды ислеткен шеп болмайды.

— Ақылды қалай ислетиў керек?

— Ақыл ислетиўдиң мың да бир усылы бар. Оны кейинирек уғып аласаң. Туўры сөзиң, ҳақыйқатлық ушын жан күйдиргениң жақсы. Бирақ бастан бурын қолды ислетпе, бастан кейин ислет қолды, соны ядында тут. Енди бар, жараларына мәлҳәм бастыр.

— Ата, — деди босағада иркилген Ережеп, мениң ушын Қайырды жазаламаң, онын айыбы жоқ. Ол бәркулла мениң қолымды услап тура алмайды.

— Якшы, жазаламайман, ондай етиў ойымда да жоқ.

«Балаға тәрбия керек», деп ойлады отаўда жалғыз қалған бий. «Еле ойын баласы, азғана ойнасын», деген екинши ой биринщисине қарсы шықты.

«Баланы бастан, қатынды жастан» деген пикир мақулырақ көринди.

Өзиниң өспирим пайытында атқа минип, бийлик еткени ядына түсти.

«Тәрбия керек. Оқытыў керек. Мектеп жасынан өтип баратыр, еле асық ойнап, тентеклик етип жүрипти».

Ядына қытай руўының бийи Рысназардың баласы Турым түсе кетти. Ережептен сәл үлкенирек, бирақ оқыўы әдеўир бар. Баласын

соған косса кәйтер екен? Ережеп тек шәҳәр балалары менен ғана емес, Лар бойында отырған қоңсы аўыл балалары менен де бирге ойнап, танысып алған еди. Өзинен сәл үлкенирек Турым, өзи менен тетелес Тампы устаның балалары Бекназар, оннан кишкене урыққыр Сейтназар менен Еркинбайды өзине жақын тартар, мәгар олардың да өзине мегзеген өжетлиги унайтуғын шығар. Тағы да сол аўылдан Өмирбек деген бала тили өткир, рети келсе әкесин де аямайды. Бир сапары Қаска жолдан киятырған жолаўшы ойнап атырған балалардың жанында көлигин иркип, жолды көрсетип:— Балалар, мына жол қаяққа барады? — деп сораған екен, балалардың ишинен суўырылып шыққан қыйық көзли қара бала:— бул жол ҳеш жаққа бармайды, усы жерде жата береди, депти. Ренжиген жолаўшы:— Ҳей бир қырсық екенсең, десе Өмирбек:— қырсық болып арбаның көшерин сындырдым ба?— деген қусайды.

Көп өтпей Қулшы бий баласы Ережепти Турымға косты. Алысырақ аўыллардың биринен Бухарада медиресени оқыған бир молла сол жерден оқыўға ықласлы үш-төрт баланы қосып, дәрис бере баслады. Ережеп молланың шыбығын бир-еки мәрте жегеннен соң мойынтаўлық ете баслаған еди, әкесиниң райын жыға алмады.

Енди молладан сабақ алыў менен бәнт болған Ережеп асық ойынына жума ҳәм екшемби күнлери баратуғын болды. Бойы да өсип, санасы да жетилисип барар, Қайырдың ғамхорлығынан да қутылған, Қайыр енди арқайын көригин басып, базда устаның руқсаты менен балға услап, сом темирди шөккишлеп ҳәр қыйлы буйымға айландырар, үстинги ерниңде мурты тап берип, бойының узынлығы менен жаўырнының кеңлиги кәмалына келген жигитлердикинен қалыспас, булшық етлери билеўленип, нағыз дәпеп темиршиге айланып бармақта.

Шәҳрибану де ержетип келмекте. Анасы түркстанлы уйғыр қызы еди. Пуқталығы менен дуўпыязлығы, үркек қуралай көзлерине мегзеген қыйық қара көзлери, қыр мурыны менен сәл түрилипкиреген ләблери анасына тартқан, узын бойы менен қыпша беллигин, бийдай ренди ўақтында қайың жигит болған әкесинен алған. Анасын Шәҳрибану емис-емис ядлайды, уйғырша ҳәйиў айтқанлары қулағында қалған, сондай бир ширайлы ҳаял еди, қыз енди бес жаска шыққанда туўған анасы қайтыс болып, өгей ананың тәрбиясында калды.

Қыздың тәрбиясы менен өгей анадан гөре көбирек Юсуптин анасы, биз устаханада көрген кәйўаны ҳаял шуғылланды. Еркелетип ҳәм узын атқа тилим келмейди, деп «Бәниў» деп атаған да сол. Өгей ананың бир неше ул-қызлары, яғный Шәҳрибаниўдиң үкелери бар еди, әкеси бәркулла өзиниң жақсы көретуғын қызы Бәниўге

өзге ул-кызларынан гөре көбирек мехрибан болыўға умтылар, сол ушын ең жақсы кийим, ойыншықлар, жақсы сөз ең дәслеп Бәниўдики болыўын көлер еди, ал өгей ана әкеге кастпа-кас оның керисин излеўге тырысар, сол ушын да әкеси үйде жоқ пайытларда өгей ана оған қысым көрсетер, қыздың ананы жаманлай алмайтуғынын билип соны қылар еди. Бундай пайытларда, әкеси қандайдур жумыслар менен сапарларда көп болды, Бәниў үкелеринен бөлинип, кемпир апасының жанынан пана изледи. Кәйўаны көп ертеклер билер еди, қыс күнлериниң узақ кешлеринде дәўлерди жеңген батырлар, мәстан кемпирлер, мақсетлерине жеткен ашықлар жөнинде ертеклерди тынлап уйқылаўға үйренген қыз әрманшыл болып өсти. Кемкеўил, өгей анадан жәбир көрген қыз өзин алып денели, ақ көкирек, хеш қашан алдамайтуғын батыр жигиттиң жанында көриўге, оннан пана табыўға умтылар еди. Өгей ана өзи туўғанларды Бәниў менен бақталас, деп есапласа да қыз өзиниң үкелерин сондай жақсы көретуғын, олар десе ишкен асын жерге қоятуғын мехрибан болды.

Бир сапары синлиси Бәниўдиң алтын балдақлы, перуза көзли сырғасын тағып ойынға кетипти де, қалай болса да шомыламан, деп шешип қойғанда жоғалды ма, я сүнгиймен, дегенде қулағынан түсип қалды ма, биреўин жоғалтып алыпты. Әкеси сапарға кеткен, кешқурын сыр ашылды, синлиси ойыннан келгенде анасы оның қулағындағы бир сырғаны көрип, «екиншиси қәне?» деп сорайды, қызы сонда барып әжапасының сырғасын тағып кеткенин ядына түсирип, сырғаны жоқлап, шомылған жерине жуўырады. Оның менен сырға табыла ма? Перзент ушын хәр нәрсеге таяр ана Бәниўге келип жүгинеди. «Бәниў қарағым, синлиң сырғаның биреўин жоғалтып алыпты, билемен сырғаны сен жақсы көретуғын еди, ананнан қалған көз еди. Әкең бул ислерди билсе синлиңди аяп коймайды, таяқтың бир ушық маған да тийиўи сөзсиз, илажы болса бул ислерди әкене билдирмейик, нәбала билсе, өзим жоғалттым, деп айта-гой», деп асты-үстине түсти.

Шынында да уйғыр зергерлери соққан, анасынан мийрас болып қалған сырға Бәниўдиң көз қарашығындай сақлаған мүлки еди. Илаж канша? Енди синлисин әкеси жазалаған менен, өгей анасы жәбир көрген менен жоғалған сырға табылар ма?

— Якшы апа, — деди қыз иши ийт жыртқандай болып турса да. Бул сырды хеш кимге айтпаймыз. Хәттеки кемпир апама да. Егер жазатайым сыр паш болып қалса, «өзим жоғалттым», деп мойныма аламан.

Өгей ана усындай мехрибан қызды ишинен жек көрип келгенине пушайман болып, қыздың маңлайынан сүйип алды.

— Қойш апа, жойтылса, сырға жойтылыпты, соған да сонша ма? — деп көзлерине куйылып келип қалған жасларды көрсетпеў ушын жүзин бурды.

Қайыр Бәниўди хәр күни көриўди ансар, қыз суўқабағын көтерип, шашбаўындағы гүмис тенгелер менен хәйкелиниң коңыраўлары шынғырлап хәўли есигинен шыкпаған күнлери қымбатлы буйымын жоғалтқан адам киби өзин бийжағдай сезе баслар еди. Қыз хәўли есигинен шыққаннан соң жигит бурынғыдан да бетер тақатсызланар, қабақ көтерип, жүрип емес, ал мисли суўда жүзген қус киби сырғанап баратырған, узын көйлеги жерге тийип турғанлықтан аяғының тобықлары да көринбес еди, қызды көзи менен дәрўазаға шекем гүзетеди, токтап қалмаслық ушын керек болмаса да көриктин жибин тез-тез тартады, оны аңлаған уста ишинен «жигит ашық болды» деп ойлап, муртынан күлип кояды. Уста да жигит болған шығар, ақыры, жас ўақтында кимлер ашық болмаған, кимлер сүйип қалмаған, дейсиз.

Бир күни хәўли есиги ашылып, Бәниў шықты да темирши дүканына қарай туўры келе берди, ийнинде негедур суўға барғанда алып шығатуғын қабағы көринбеди. «Дүканға киятыр», деп ойлады жүреги қанасынан шығатуғын киби қатты соғып кеткен жигит.

Әне, ол дүканның ашық турған қапысынан ишке кирди. Жигит атираптағы хәрекетлерди: көрикте жанып турған отты, оның үстиндеги лалаптай қызарған темирди, төс жанында турған устаны, қулласы көзине көринген хәм көринбеген барлықты умытқан, пүткил әлемде темиршинин шәкирти болған өзи хәм босағадан атлап атырған қыз ғана қалған еди.

Бәниў есиктин алдында көриктин жибин услап туратуғын жигитти хәр күни көрип, өзинин басқан хәр бир қәдемин көзлери менен гүзетип туратуғынын сезип жүрсе де, қуралай көзлерин кең ашып, мисли бул жигитти биринши мәртебе көрип турғандай басынан аяғына шекем бир қарап алды. Бул нәзерден жигиттин жүреги шадланды ма, капаланды ма, оны өзи түсине алмады, бирақ орнынан қозғалып, мисли төмен түсип кеткендей болды.

— Мынаның шынғасы түсип қалыпты, — деди сазенденин қолына түскен дуўтар сазындай жағымлы даўыс.

Қыздың даўысын биринши мәртебе еситкен жигиттин танланыўында шек болмады. «Қандай сүйкимли, қандай жағымлы!».

Бәниў көк көйлегиниң узын женинен кишкене ғана қырғышты шығарды. Хәр бир үйдиң казан-табағының дөгерегинде жүретуғын, каршында қасық пенен пышақтың қасында сақланатуғын, үй бийкесинин хәр қандай ас писиргенде дәртине жарайтуғын, кәдимгидей темир қырғыш еди.

— Қәне, әкел, деп колын созды Қайыр.

Бундай күш хәм батыллық бойына қайдан келип қуйылғанын жигит елеге шекем билмейди.

Қыз қырғыш услаған колын Қайыр таман узатты. Қабарған қолларға Бәниўдиң нәзик саўсақлары тийип кеткенде жигит естен айрыла жазлады.

— Қәне жигит, оншелли қыйын нәрсе емес екен, өзин иске кирис. Устаның даўысы жигитти өзине келтирди. Қолындағы қәдимгидей темир қырғыш емес, ал қандай да бир қәдирли зат киби абайлап ғана төстиң жанына койды. Сымтемирди ошаққа салып, көриктин жибин услады.

— Мен бир айланып келейин бе, — деди қыз сыңғырлаған даўыс пенен.

— Ҳәзир таяр болады, айланып келип жүрмей-ақ әкетесең, — деди уста.

Сым темир бир заматта қызарды. Қайыр оны қысқыш пенен алып төске қойды. Соң атаўызды алып, шөккишлей отырып, сымға шенберге айландырды. Шенберди қәдирли қырғыштың темир сабына орнатып, бир-еки мәрте шөккишлеп, сым шенбердиң бир-бирине тийип турған жерин бириктирди. Қабактағы суўға батырып еди, ыссы темир сес шығарып, азы-кем пар көтерилди.

Жигит өзин исенимли тутып, көз илеспес шаққанлық пенен иследи, бундай шапшаңлыққа көпти көрген темирши де таң қалды.

— Рахмет, — деди қыз сазланған дуўтар сестиндей даўыс пенен. Ҳақысын атам төлейди, ғам жемең.

— Як, як, хеш қандай ҳақы керек емес, — деди Қайырдың орнына темирши.

— Якшы, — деп бас ийзеген қыз Қайыр таманға пинҳамы карап қойды.

Жигит куўаныштан секирип жибериўге сәл ғана қалды.

— Ашық болып калыпсаң бала, — деди салмақлап сөйлеген темирши Бәниў кеткеннен соң. Қыздың да сенде кеўли жоқ емес. Бирақ айтарым, күйип калма, соңынан бир өмир ялынған шықпайды. Билесең, қыз аксақалдың қызы. Халықта: «тең теңи менен...» деген гәп бар. Өзим басымнан бир мәртебе кеширгенликтен айтып атырман, кеўлине алып жүрме, тағы...

Бул сөзлерден Қайырдың куўанышы қызып турған темирди суўға басып алғанда қандай халатка келетуғын болса сондай халға келип, тез басылды.

Темирши ашшы болса да хакыйкатты айткан еди.

Әдеттегидей өз жумысы менен машқул болған Қайыр аўыр ойларға талды. Шынында бул бир жесир хаялдың улы болса... Бәниў кимсең, шәҳәр аксақалының қызы. Деген менен ақшам алыстан жымынлап көринген от жақтысының түнги жолаўшының кеўлин жубатып, белине мәдет болатуғыны киби жигиттиң қапа кеўлинин бир мүйешинде қандай да бир үмит, қандай да бир жылыў бар еди. Жигит қыялында бул үмитти мәпелеп өсирди, нығайтты хәм оған ишенди. Ол «Бәниў де мени жақсы көреди», деген үмит еди.

6

Шәҳәрден баслап Лардың аяғы, Теңгешашқаннан өтип Буйдалы атаға шекем қытай руўы менен иргелес жерлер Қулшының ханға қылған арызынан кейин Бухарадан көшип келген қыпшақларға берилди. Еки руў бириге отырып, ол әтиралтағы өнимдарлы жерлерге суў апарыў ушын Ларды жағалап «Тағжап» деп аталып кеткен жапты қазды. «Тағжап» Кегейлинин шәҳәрден өрирегинен саға алды. Аяғы Теңгешашканға шекем баратуғын шәҳәрден төменирекten саға алған «Бесжап» аралас конған руўлардың жерлерин суўландырды.

Орынбайдың басшылығында барлық руў жыйылып, Кегейлиге көпир салды. Енди Қусхана таўының дөгерегиндеги дийкан басыўға еккен дәнин Шымбай базарына, ешекли, атлы, я арбалы дегендей иркинишсиз әкелетуғын болды.

Жаплардың қазылыўында, оның қай жерден тартылыўы кереклигинің үстинде көп даўлар болды. Ҳәр ким, ҳәр аўыл, ҳәр руў үлкен жаптың өз жериниң үстинен я жақын жерден өтиўине мәпдар еди. Сол ушын тартыслардың изи үзилмеди. Қандай жол тутса мақул болатуғынын ойлап, бийлердиң басы катты. Жанадәрьядан келгенлерден өзгелердиң көпшилиги шарўалар, жанадәрьялылардың тиси дийканшылықтан шыққан, олар дақыллардың адамлар билген түрининң бәрин егеди, десе лап болмас, мәгар. Мүмкин, дүньяда дийканшылық дақылларының биз билмегенлери де бар шығар. Жанадәрьядан көшип келген дийканлар болса мәш, лобия, кендир, гүнжиден баска жүўери, тары, бийлай, каўын менен ғарбыз, аскабак пенен палаўкабак, гешир менен пияз, бурыш, хәттеки темеки жетистириўди де меңгерген еди.

Жердиң бәлент-пәсин, ойлы-бийигин билетуғын мураплар да дийканлардан шыққан. Олар суў жолын абайлар, жап пенен салмалар қай жерден қазылса, атызға суў қулақтан жарайтуғынын билер еди. Сол ушын да маңғыт руўынан шыққан Әбдиўәлий мурап қысы-жазы колдан-колға тиймей жүрди.

«Таҕжап»ты казыў пайытында Әбдиўәлий услатпады, сол жыллары Әмиўдәрьяның бир тармағы болған Қусхананы айланып ағатуғын Қарабайлының бир саласы батыл болып, хәр жылы басыў болатуғын суў тартылып, сол дөгеректегилер жап-салма казыўға мәжбүр болғанлықтан, Әбдиўәлийди бир жылға пәлен бас мал берип жаллап алып, хеш жерге жибермей, хәр күн бир үй кондырып, жумсап атырған екен.

Кулшы Әбдиўәлийге адам жиберсе, «сондай-сондай, бара алмайман», деп үзирин айтыпты. Ўақыт тығыз, тонжарма өтип баратыр, егислик жерлер бөлинген, көпшилик дийканшылық қыламыз, деп жең түрип, билек сыбанып отыр, жаптың қай жерден жүретуғынын, сағаның қай жерден алынатуғынын анық айткандай мурап жоқ. «Тәўекел алла» ис баслаған менен ертең жабын ақпай қалса сонша мийнет боска кетеди. «Ана жерден жарайық, мына жерден казайық», деп өз жерине жаптың жақын болғанын қәлеп, көз тигип турғанлар тағы бар.

Сонда Кулшы бийдиң ядына Таңжарбай менен баласы Орынбай түсе кетти. Олар бул жерге келгели бир де кудық казбаған, қурал-сайманларын тат баскан, Таңжарбай әдеўир қартайып, еңкейип қалған, баласы мал-халына қарап, базар күнлери мал базарға барып, дәлдалшылық қылып, базар сорпа таўып қайтатуғын еди.

Кулшы адам жиберип шақыртты.

— Таңжарбай аға, суўдың жүретуғын жолын билесең бе? — деди сәлем-әликтен соң тиккелей ўәжге көшкен бий.

— Не дединиз бий аға, қайсы суў жолы? Таңжарбайдың қулағы аўырласқан ба, колын шекесине апарып, бийге тигилди.— Кудық каздыражаксаң ба?

— Алла бәрекелла, мынаў қулактан қалған көринеди, — деди бий. Соң даўысын көтерип:

— Кудық емес, жап казажақпыз, қай жерден сағa алайық, қай жерден жүргизейик, соны билесең бе?

— Хе-е, жап па? Мен кудық керек пе, десем. Қулағым сәл аўырласты. Сонда да кемпирдиң сөйлегенин еситемен.

— Сениң менен сөйлесиў ушын кемпиринди шақырайық па енди?

— Суўдың жолын мынаў биледи, — деп баласын нускады Таңжарбай. Гәптиң не хаққында екенин енди укса керек. Мен не билсем, дерлик бәрин үйреттим, Орынбайға.

— Мейли, тәўекел етип көрейик, — деди усы ўақытка шекем үлкенлердиң гәпин тыңлап отырған Орынбай. Бағлары қай жақ екен?

— Жап Кегейлиден сағa алып, бизин аўылдың тусынан өтип, аркаға Теңгешашқанға шекем казылыў керек.

— Болыпты. Қашан кирисемиз?

— Тап бүгиннен баслап... Қай жерден казыўымыз кереклигин көрсет. Қазыўды баслай берейик...

— Онда маған бир неше жигит, бир неше арба када керек.

— Хәзир етемиз, барлығын.

Орынбай ең алды менен шәхәрдиң өринен жаптың сағa алатуғын жерин белгиледи. Жанындағы жигитлердиң бирине:

— Када әкелип, мына жерге көмиң, — деп буйырды. Соң арка тәрепке адымлап жүре берди. 40—50 қадемнен соң иркилди. Аяғы менен жерди тепкиледи.

— Көмиң қаданы!

Солай етип ол хәр 40—50 қәдемде иркилер, жигитлер қаданы көмер, Орынбай гезектеги када көмилетуғын жерге шекем адымлар, сол орында турып әтирапты қырағы көзлери менен бақлап алар, касындағылар нәўбеттеги қаданы көмген соң тағы алға илгерилер еди. Қуяш еңкейип, кас карайғанда арбадағы сонғы қадалар көмилди.

— Бий аға, казыўды баслай берийлер, қалғанын ертең өлшеймен, — деди Орынбай. Бул жуўапкерли исти баласына жүклеп, өзи машақаттан бас тартқан болса да Таңжарбай кудыкшы үйинде тыныш жата алмады. Көк ешегине минип баласының изинен келген, ерде отырып баласының көмдирген қадасына тигилер, соң сығырайған көзлерин кенирек ашып, әтираптың ойлы-бөлентлигин бақлар, базда бас шайкап кояр, бундай пайытларда негедур оның қабағы үйилип, жүзи түнерер, базда улының хәрекетин мақуллаған киби басын екшеп-екшеп кояр хәм түнерген жүзи жадырап сала берер еди.

Кеўли женилленген Кулшы казыўды баслаўға хәмир берди. Енди хеш ким «өз көйлегим өзиме жақын» деп, жапты қай жерден жүргизиў жөнинде даў айта алмас еди, оның үстине суў жолы дурыс табылды деп ойлаўға да имканият бар, бул имканият соңғылығында хақыйқатлыққа айланды, арадан әсирлер өтеди, суў жолын дурыс танлаған мураптың атын әўладлар умытып кетедилағы, бирақ сол пайытлардағы атын сақлап қалған «Таҕжап» егислик майданларды бийминнет суўландыра береди.

Қазыўшылар руў-руў, ямаса аўыл-аўыл болып өзлериниң бөлигин казар, бөликти бөлиў енди мурап болған кудыкшының, яки Орынбай мураптың пайына тийген еди. Аркадағы кытай руўының өжетлик пенен аты шыккан шәддес тайпасы «бөлик бизге көплик етеди, казбаймыз», деп еки каданың арасы қазылмай калып кетти. Тәўелле қылған «таза мурап»ты, сөгип жиберди.

Бул ўақыя қулағына тийген Кулшы даўкеслерге өзи келди.

— Ал, не гәп.

— Бизиң егетуғын жеримиз аз. Бөликти хәмме менен тендей бөлипти.

— Бөлик хожалық санына қарай бериледи. Тап хәзир кимниң неше танап жер егетуғынын хеш ким билмейди. Сол ушын бирликке турынлар, ағайинлер!

— Як, бизге жеримизге қарай бөлик берсин. Болмаса қазбаймыз.

Мәселениң алды жарға тирелген еди. Бий ойланып-ойланып бир шешимге келди.

— Жасыулкениниз ким?

— Мен, — деп көпшиликтен жаўырыны қақлақтай, билеги тоқлақтай, жасы қыркқа жетпесе де көкирегине түсирип сақал қойған жигит суўырылып шықты.

— Атың ким?

— Сәденбай, адамлар Сәден деп айтысады.

— Ал Сәденбай иним, гәп былай, — деди атынан түсип, жылаўын Ботабайға услатқан Қулшы қазыўшыларға жақын келип. Тон кетип атыр, жақында жазлық бийдай егиси басланады. Шамасы бәриниздеде аз ба, көп пе, егислик жер бар, солай ма?

— Солай, солай, деп ғаўқылдасты өжет тайпаның адамлары.

— Егер қазыўдан бас тартып, таслап кетсениз мынаў жаптан суў бермеймиз?

— Ол қалай? Неге бермейсиз?

— Жап оны қазғандики болады, туўры ма?

— Туўры, туўры, деп жиберди көпшилик гәптиң төркинин аңламай-ақ.

— Әне, туўры болса азығыңызды аркалап аўылларыңа қайта беринлер.

Өжетлер гәптен утылған еди. Көпшилик тиллерине сөз келмей тубалап қалды.

Ишиндеги дилўары Сәденбай болса керек, асықпай сақалын оң колы менен таррашлап алды.

— Як, биз қазыўдан кетпеймиз, — деди ол. Бизге бөликти кемейтсин.

— Бөлик мениншә хәммеге тең, хожалық санына қарай берилген, керек болса өзим де өлшеп көремен. Зыят болса кемитемиз. Қалдырған бөлигиниздиде қазасыз.

— Як, қазбаймыз, — деди Сәденниң өжетлиги тутып.

— Онда гәпим мынадай. Бөликти баскаларға қаздырамыз. «Есаплы дос айрылыспас», деген ғарры сөзге әмел қыламыз. Ертең барлық аўылына тек бир саға суў беремиз. Үлкен жапка, яғный мына қазылып атырған жапқа жериниз алыс па, жақын ба, онын менен исимиз жоқ, барлық аўылына бир саға, екинши саға аштырмаймыз, соған қайылмысыз?

Көпшилик жым-жырт болды. Ақыры бул жап қай жерден өтеди, намәлим. Бир сағадан суў ишиў— әспек деген гәп. Әспектиң не екенин дийқан жақсы биледи. Бий жан жерден тутты. Көпшиликте дәлил қалмаған еди. Өз ара кенести, гүнкилдести, тартысты, ақыры бир шешимге келсе керек. Сәденбай екинши мәрте алдыға ентеледи.

— Бизди уттың қыпшақ бийи, — деди Сәденбай күле шырай берип. Әспектен қудай сақласын. Бизлер де жаптың ийелери болыўды қәлеймиз. Түни менен қазсақ та бөликти ортада қалдырмаймыз.

— Аталарына рахмет, — деди мәселени шешкенине кеўли толған бий.

Жаптың қазыўы ойланғанынан да тезирек питти. Бәхәр есик қағып турған, дийқан жерге тукым шашпақ ушын асықпақта еди.

Күнлердиң биринде Сәденбай бас болған өжет тайпаның бир топары өз бийлерине гәп тыңлата алмай Қулшыға келди. Боласынлы денели Сәден шүберек пенен танылған колын мойнына асыпты. Жанындағылардың да жағы, басын таңып алғанлары, таңылған шүбереклер сыртына қан шығып турғанлары да жоқ емес. Шамасы булар ўәжди койып, жудырыкка зор бергендур, — деп ойлады Қулшы. Бәлки қарсыласлары бурын муш жумсаған шығар, ким билсин.

Сәденбайдың аўылласлары менен жәнжеллескенлер де өзлерин көп күттирип отырмады. Өгиз арбаға басы жарылып, колы сынған жарадарларын мингизип жетип келди. Олар да қытайдың бир тайпасы болып, бир-бирине коңсы отырар, туўысқанлығы да жақын, сол ушын қыз берип, қыз алыспас еди.

Қазыў пайытындағы гәп бойынша өжетлер тайпасының дийқанлары егислигине, хәр бири бир саға ашып, өзлерине өзлери қылыпты. Олар жаптың аяғы таманға орналасқан еди. Буны көрген өрдегилер де соны қылыпты. Жаптың рашы еле ныгаймаған, саға ойнатып кетип, күнде болмаса күн ара, дийқаншылық суў талап еткен пайытта аяқтағылар тез-тез суўсыз қала берген соң өрдегилерге келипти. «Сағаны көбейтпең, бирадарлар» десе, Қулшы бий қазыў пайыты сизлерге айтқан гәп бизге де тийисли, қанша саға керек болса, сонша аламыз», деп турып алады. Қулласы сен не дедиң, мен не дедим менен жәнжелдиң аяғы төбелеске айланып, бас жарылып, қол сынады, бирақ мәселе шешилмей бурынғыдан хәм теренлеседи.

— Жапты қаздырған өзиң, Рысназар бизиң сөзимизди сөйлемейди, енди бул даўды өзиң шешип бер, — деди Сәденбай белсендилик етип.

— Бизде гүна жоқ, олар бизиң сағамызға келип төбелес шығарды, биреўимизди белсап пенен урып, басын жарды, өз аяғынан жүре алмайды, әне арбада жатыр. Булардың озбырлығы жанға тийди, —

деди карсылас тәрептиң топар баслығы орта бойлы, жука жүзли, шәпени, дилўар дийкан.

Жәнжелдин неден шыкканы мәлим болған еди.

— Менин колымнан келетуғыны сизлерге кенес бериў, оған хәмел кыласызлар ма, жок па, ол жағы өзлериңизге тийисли. Көрип турыпсан, бириңиз бастан, бириңиз колдан жараланғансыз, хеш ким жазым болмапты, әйтеўир. Гәп бар: «бас жарылса— бөрк ишинде, кол сынса — жен ишинде» деген, өз жарасы өзинде питип кетер иншалла. Ендиги жағында жаптан саға алсанлар инсап пенен алын, абзалы усы жаптың суў жолын көрсеткен Орынбай кулыкшыны мурап етип сайлайык, ол «Тағжап»ка мурап болсын, соның менен ойласып отырып жерлериңе баратуғын жапка саға алсанлар ертең өзлериң де тыныш, жанында отырған ағайиниң де тыныш болады, буған не айтасызлар?

Көпшилик не айтар еди. Болар ис болған, сынар кол сынған, айтылар сөз айтылған. Биреўдин биреўде аласысы жок, тири болса олардың хәр бири ертенги күни де суў ашып, егин егиўи керек, коңсы отырған соң ағайин менен де өли-тирисине катнаспай отыра алмайсан, дегендей... Кулласы көпшилик, бийдиң сөзине токтап, излерине кайтты. Қайсы бирлери Орынбай кулыкшыны, енди «мурап» десе де болады, излеп таўып салмасының сағасы жөнинде кенесиўди ойларына түйип койды.

7

Атларын камшылаған шабандозлар киби дубирлесип аралан жыллар өтти. Атлардың туяғынан көтерилген шан-тозан хаўада бир замат турып, соңынан басылып калатуғыны янлы, бул жерден кимлердиндур жүрип өткенин еслетип жататуғын излер киби, оларды да келеси жолаўшының излери өширип жиберетуғыны киби бул жыллар ишинде өзлериниң ата журтларына кайтадан келген каракалпак аўылларында, соның ишинде Бухара тәрептен келген каракалпаклар— Кулшы бий аўылында да болып өткен бираз ўакыялар атлылар изинен көтерилген шан киби басылды ямаса ат туякларының излери киби өшип кетти.

Бул ўакыйлар ишинде Кулшыға яшыуллы болған Орынбай бий әлемнен өтип, улы Дәўлетназар орнын басты.

Мухаммед Рахим ханның жумсаўы менен Бухараға елши болып барған Кулшы иниси Шакшакты әмир Хайдардан сорап алды, Қыпшақ аўылының ол таманда калған жарым-жартысы да көшип келип Шымбайдың шығысына — Лар менен «Тағжап» арасына конды.

Шымбайдың корған дийўаллары орнында калды, кенеймеди. Бирак шәхәр дөгереги кем-кемнен толысып барар еди. Ол жерлерде шәхәрде саўда кылатуғын бакқаллар, өнерментлер, ағаш усталары, дәлдаллар, дән, мал алып сататуғын саўдагерлер, тағы да кәсиби белгисиз болған адамлар да жасады. Қыска хәм узақ базар күнлери Кегейли көпири аркалы арка батыстан, Қаска жол аркалы арка тәрептен дек-лек базаршылар келетуғын болды. Шәхәр кем-кемнен өтирапка ен жайып, толысып, кенейип хәм байып барар еди.

Шымбай базарынан Оренбургтан алып келинген темир хәм темир буйымлары, қытай жипеги менен хинд әтир шөплери, қытай шайы, Бухара ханатласы, Хийўа шапанлары, ахалтеке атлары, парсы ғашырлары, окдәри, набатлар, халўалар, кулласы тутыныўға керек болатуғын буйымлар табылатуғын болды. Айланыста Хийўа менен Бухара ханларының тамғасы басылған алтын акша-тиллалар, гүмистен куйылған гүмис теңгелер, мыс ямаса коладан жасалған бакыр теңгелер менен бирге аббаз шайы аталатуғын теңге акшалар жүретуғын еди. Ол заманларда не арзан — дән арзан, мал арзан, ал өгиз қымбат болды. Турғын дийканлар, көпшиликтиң арасынан шығып киятырған жери көп байлар бир неше жүзлеген танап жерлерди өгиз қос пенен сүрмесе, не менен сүрсин?

Есте калардық ўакыялардың бири— Шымбайдан аркада, Көкөзектиң аяғына, ары карай қазақ далаларына, оннан ары рус калаларына өтетуғын көрўан жолы— Қаска жолдың Көкөзектеги өткели Ақжағыска, соңғылығында «Айдос кала» деген ат алған корған салып, карақалпақтан алынатуғын кесме салғыртты хәр жылы өзи жыйып, қазнаға өзи тапсыратуғын кәхәрли хәм айбатлы Айдос бийдиң адам асканы болса, екиншиси— Бухарадан көшип киятырғанда Қызылқум ишинде жабайы ан-қаскырдың курбаны болған Әрепбайдың изинде калған ядгары Қайырдың хәм оның жаксы көргени Бәниў атлы қыздың ўакыйсы еди. Бул ўакыялар коркынышлы болғаны себеплидур, яки аянышлы болғанлығынандур, өз ўақтында хәр қыйлы мыш-мышларға талшық болған болса, соңынан да узақ ўақытларға шекем халықтың ядында сақланып, әпсана болып жүрди.

Мениңше гүрриңди екиниси ўакыядан баслағанымыз макул, себеби ол маған биринщисине карағанда хәм аянышлырақ туйылды.

...Әлкысса, солай етип темиршиниң шәкирти Қайыр шәхәр ақсақалы Юсуптиң қызы Бәниўге ашық екенлигинен окыўшымыз азы-кем хабардар еди, оннан соң арадан жыллар өтти. Бир данышпанның «пинхамы сырлар бир күн келип әшкара болады», дегениндей күнлер келип жигит қызға кеўлиндегисин айтыўға миясар болған еди. Оның мың машақатлар менен иске асканын, қыз суўға барғанда жигит анлып турып, зорға дегенде: «жаксы көремен», деген

сөзди айта алғанын, айтылмаған сөзлердің болса нәзерлер, тигилиўлер, инсанның ишки дүньясының айнасы болған көзлер аркалы баянланғанын айтып отырмасақ та болады.

Енди қыз ержетип, көзге түсип қалған, ақсақалдың қызын айттырыўшылар да Юсуптың хәўлисининң есигине келип турған, қыздың да, әкенің де абырайын сақлаў ушын сақлық шаралары әлле қашан көрилген, енди Бәниўдің хәр бир баскан изи аңлыўға алынған еди.

Бийбипатманың тайпасынан болған хаял-қызлардың ерлерден гөре тапқырлығы бир ели зыят болады, десе жигитлердің кеўлине келмесин, себеби бәрибир олар ойлап тапқан сумлықты биз ойлап таба алмаған болар едик.

«Қымызды ким ишпейди, қызды ким айттырмайды», хәр күни хәўлиден Бәниўдің шығыўын темирши дүканынан бир жуп көздің аңлып туратуғынын, темиршининң шәкиртининң қызда кеўли бар екенлигин Юсуптың хаялы сезди ме, я қайинеңеси ме, я биреўлер гәп жеткерди ме, қулласы, енди Бәниў суўға барса да, отқа барса да жанында қараўыл болып синлиси, я өгей ана, яки қайўаны хаял жүретуғын болған. Сол ушын Қайыр да бахтын сынап көрмекши болып, өгей әкеси Бектемир менен сөйлесип, Бәниўди айттырып барыўға көндирди.

Бектемир қуры қол қайтты. Қыз әкеси қыпшақтың бир жетимине қызын бериўге қайыл болар ма еди? Қыздан бир нәрсе, деп сорап та отырмапты.

Қайыр арасатта, гүманлар менен екилениўлер искенжесинде калған еди. Қыз өзи мени жақсы көреме? Жақсы көргенинен не пайда, бәрибир ақсақал қызын Қайырға бермесе? Не қылыў керек? Ойласатуғын ким бар, сырласқандай ким бар?

Ақырында бул сырын Ережепке айтып шағынды.

Ережеп оны түсинди. Дәртине шерик болғысы келди.

— Алып қаш. Ески ата мәканына, Аксуўатқа кет! Өзим жәрдемлесемен!

Қайырдың ойында алып қашып кетиў жоқ емес еди. Бирақ мәселеның екинши таманы да бар. Бәниў оған көне ме? Қайыр «жақсы көремен» деген сөзди мың машақат пенен жеткизгенде қыз жуўап берген жоқ, басын екшеп те мақулламады, төмен қарады, нәзерин жерге қадады, уялған шығар, бирақ көзлери, көзлери «мен де сени жақсы көремен», деп турған жоқ па еди? Бул гәп тилинен шыкпады-ғой!

Көп өтпей қыздан жуўап алынды. Дурыс, ол «мен де сени...» деп тиллеспеди, бирақ жүрек төринен шыккан жалынлы сезимлер кестелеп токыған орамалда айкын сәўлеленген еди.

Есейип, түйе жүн шекпен кийип, белине кәмар байлап, оған гезлик пышақ тағып жүрсе де Ережеп балалықтағы досларын тез-тез излеп келер, олар базар майданында жыйналыўын қоймас еди. Сондай күнлердің биринде, Қайырдан Бәниў менен тиллесиў жөнинде пинхамы тапсырма алған Ережеп Бәниўдің қабақ көтерип есиктен шыққанын көрип, барлық дыққатын сол таманға каратты.

Қабақ аркалаған бир-еки қыз корғаннан шығып, Кегейлидеги суўатқа бетледи. Ережеп алысырактан келе берди. Бәниў артына қайрылып, оны көрди, балаға Қайырдың ғамхор болып жүретуғынын, екеўининң сырлас екенин билетуғын еди. Избе-из киятырған Ережеп қыздың колынан қандай да бир зат түсип кеткенин абайлап калды. Қызлар затын жоғалтқанын абайламады шамасы, жүре берди. Ережеп те даўысламады, себеп пенен колына тапсыраман деген ой менен түскен нәрсени жерден көтерди. Ол жийеклерине моншақлар тағылған, ортасына қырмызы жипек сабақ пенен ашылып турған гүл, оған конып турған бүлбилдің сүўрети токылған жипек кол орамал еди.

Бурын буңдай шырайлы нәрсени көрмеген саҳра баласы орамалға суқланып, хайран болып иркилип калды. Қудай жарылқап жақын жерде хеш ким жоқ еди. Сумлықсыз өспирим қыздың түсирип калдырған бул қадирли нәрсесин өзине қайтарыў ушын асықты, қызлардың изинен жетип, «токта, Бәниў» деп сес берди, өз атын еситкен қыз иркиле берип, жалт етип сораўлы нәзер менен карады, гөззал қыздың нәзеринен өспиримниң албырт жүреги туўлап, көкирек канасынан шығып кете жазлады.

— Бәниў, мына нәрсеңди...

— Як, деди қыз өспиримниң тилининң ушына келип турған сөздің изин айтқызбай, таўып алған затың өзиңдики, өзиң ал, я баскаға бер... «Баскаға бер» деген сөзде сырлы мәни бар еди, Ережеп бир нәрсени уккан яңлы болды.

— Якшы...

— Хаў, әжапа, орамал сениқи емес пе? Сениң кестелегенің...

Бәниў синлисининң гәпин акырына шекем айттырмады.

— Як, меники емес. Бул синлисин гүманландырмаў ушын исленген еди.

Ережеп түсинди. Орамалды койнына салып, изине бурылды. Темирши дүканынан Қайырды таўып шетке шақырды.

— Хабарластың ба Бәниў менен, не айтты?

— Айтарлықтай хештене, — деген жуўап Қайырды әрманлар аспанынан жерге кайтарған еди.— Мынаны түсирип калдырды, — деп орамалды шығарып еди, Қайырдың жүреги шәўилдеп, үмит оты кайта тутанды.

— Маған жеткиз деди ме?

— Як, олай деп айтпады. Жолда колынан түсирип жиберди.

— Неге қайтарып бермедиң?

— Мениқи емес, — деп турып алды. Таўып алған затың өзиндики, өзиң алмасаң баскаға бер, — деди.

— Баскасы ким екен?

— Сен дә, сеннен өзге ким болар еди. Мениң пәмимше ормалды мени саған жеткизеди-аў, деген ойда әдейи түсирди.

— Рас па? Негедур жүрегим шәўкилдеп, қуўанып баратырман.

— Айтпашақ, үкесинен еситтим, Бәниўди кимгедур узатпақшы қусайды, — деп салды Ережеп.

— Кимге, қашан? Бул аўыр соққы Қайырды есеңкиретип жиберди. Басын услап, жерге отыра кетти.— Кимге айтаман дәртимди, мен Бәниўсиз өлип қаламан. Кимим бар, қол ушын созғандай? Даўысы қаттырақ шығып кетти.

— Әстерек, биреўлер еситип қояр, — деди Ережеп естияр адамдай, неге қайғыра бересең? Мен не, сенин инин емеспен бе?

— Сенин колыннан не келеди? Бий атана айтпасаң?

— Мүмкин айтармыз, — деди өспирим. Бирақ мақулламаса не қыламыз? Әкесиниң минезине қаныҡ бала бийдиң жәнжелли ислерге ашықтан-ашық араласа бермейтуғынын аңғарған. — Алып қаш, мениңше ең туўрысы сол!

— Бәниўге оны қалай айтаман? Онын менен қалай тиллесемен?

Ережеп ойланып қалды.

— Ол жағын маған қойып бер, — деди ақырында өспирим. Исене бер, қыз бенен сөйлесиўдиң жолын өзим табаман. Ал сен таярлығыңды көр. Өзим саған жолдас боламан.

Өспиримниң даўысы исенимли еситилди, ол албыраған Қайырдың белине белбеў байлағандай тәсир етти. Он жети-он сегиз жаслардағы, қол-аяғы узын, бойшан, қайыңнан келген, денеси ныҡ өспирим енди кешеги урныққыр, тентек бала емес, ересек адамға айланып қалғандай еди. Ережеп «Бәниў менен тиллесиўдиң жолын табаман», дегенде өзинен төрт-бес жас киши, Бәниўдиң үкеси, Юсуп ақсақалдың баласы Әбиўтәлипти нәзерде тутты. Тил алғыш, батырлық пенен мәртликти жақсы көретуғын Әбиўтәлип пенен Ережеп жаслар арасындағы әдеўир парыққа карамастан бир-бири менен инақ болып өсип киятыр еди. Қызыққыш Әбиўтәлип Қайыр менен Ережептиң Бухарадан көшип киятырғанда Қызылқум ишинде бастан кеширген ўақыяларын қызығып тыңлайтуғын, каскырлар менен болған айқаслар, Торыкаска ат пенен Тағаберген сейистиң тәрийпи ақыл-хуўышын урлар, сол гүрриңлердиң тәсиринен бе, Қайырды да батырлығы ушын унатар еди.

Көп өтпей Ережеп Әбиўтәлип пенен тиллести, ол да ақ пенен қараны айыратуғын болып, еси енип қалған, әжапасы менен сөйлесип, узатылажақ жигитти жақсы көрмейтуғынын, Қайырды сондай жақсы көретуғынын билип алды ҳәм Қайыр тәрепине өтти.

Той күни де жақынласар, оннан сайын қыз бенен жигиттиң шыдамлары таўсылып барар еди. Усындай күнлердиң биринде Әбиўтәлиптиң корықшылығында Бәниў суў алмаға шықты. Гүздиң «шөмиш кеппес» пайыты, күн батыска тез еңкейип барар, оның қызыл шапағы тынып аққан Кегейлиге түсип, суў бетин қызылға бояр еди. Алдын ала суўатка жақын жердеги көпирдиң астына келип паналаған Қайырдың еки көзи қорғаннан суўатка келетуғын жолға тигилип, шыдамы таўсылды. Әне, жанында бир қыз бенен Бәниў көринди, изиректе киятырған әлбетте Әбиўтәлип, оннан өзге ким болар еди.

Көпирдиң астынан шығып дәрья қайыры менен киятырған жигиттиң қылығынан нелер кешпеди, дейсиз? Қыз бенен еле тиллеспеди, орамал бергени рас, бирақ өз аўзынан «жақсы көремен» деген сөзди еситпеген Қайыр қатты абыржыды. Әне, қабақ көтерген еки қыз суў алыў ушын раштан төменге, суў қәнарына түсе баслады. Атасына мегзеген талдырмаш, узын бойлы, көзлери азғана қыйық, писте мурынлары менен бадам қабақлары уйғыр анасына мегзеген гөззал қыз раштан төменге хәр бир қәдем қойған сайын шаш-баўындағы гүмис теңгелер бир-бирине урылып әжайып сес таратар, сабыр-такаты тамам болған жигитти делбе қылар еди.

Еки қыз қәнарда иркилди, қабақларын жерге қойып, әтирапқа карады, сол алысыракта турған жигитти көрсе де көрмегенге алып, әлле нелерди айтысып, сынғырлап күлисти. Соң нағыслы көйлек-леринин жеңлерин түрип, гүздиң салқын суўына нәзик бармақларын малып, жүзлерин муздай суў менен жуўып, бир-бирине суў шашыўдан өзлерин тыя алмады. Кейин қабақларын суўға толтырып, негедур узақ-узақларға созылып кеткен тыныҡ суўлы дәрья анғарына тигилип егленди. Не қыларын билмей турған Қайыр қызлар таманға бир-еки қәдем таслаўға жүрексинген еди, тап соны күтип турғандай Бәниўдиң қасындағы қыз қабағын көтерип, майда адым менен рашка қарай жүре баслады. Жигиттиң жүреги қатты-қатты соғып кетти. Шеширўши пайыт келген еди.

Алды бурын нәзерлер гезлести, көзлер гезлести. Соңынан қоллар табысты. Тиллерге негедур сөзлер келе бермеди. Екеўине ўақыт токтап қалғандай туйылды, ақырын ғана тынып аққан дәрья қәнарында усылай етип жыллар бойы турыўға қайыл еди. Тек екеўин бир-биринен айырмаса болғаны.

Бирақ ўақыт токтап қалмаған, ол еле адамзат пайда болмастан бурын, еле ўақытты күн менен түнге, ай менен жылға бөлиўди

үйренбестен алдын кандай етип тынымсыз шапкан болса, соннан зәрре өзгермеген, тап сондай, мәгар оннан да жылдамырак шаппакта еди, оны умыткандарға пинхамы табыскан еки ашыкты жат көзлерден асыраўды қәлегенлер: суўқабағын көтерип әлле кашан дәрья рашына шыққан қыз, оннан сәл кашығырақта көзабаға өзин әлле нәрсе менен бәнт етип көрсетиўге урынып атырған Әбиўтәлип тез-тез еслетип турар еди.

Ўақыт тиллерди сөзге келтирди.

— Мен жаксы көремен, — деди жигит қыздың нәзик бармақларын балғаның сабын хәр күни сығымлай берип күс басып, қабарып кеткен алақанларында услап турып.

Қыз ийменди. «Мен де» деп тилиниң ушында турған сөзди айта алмады.

— Сени узатпакшы, деп еситтим. Мен не қыламан?

Қыз нәзерин төменге алды. Гүрсинди. Нәзерин көтергенде қыйық көзлериниң узын кирпиклеринде тан пайытында гүлге түскен шық киби тамшы жаслар жылтырады.

— Мен сени әкетемен, алып кетемен...деди жигит батыл түрде.

Қыз бирден жуўап бермеди, тағы төмен карады. Ийинлери селкилдеп кетти. Соң басын көтерип жигиттиң көзлерине жаслы көзлерин қадады. Кейин бас ийзеди. Ақырында өлпен даўыс еситилди.

— Кайда басласаңыз да сиз бенен кетемен. Оны жаксы көрмеймен, мейли қолға түссек мени өлтирсе өлтирсин...

Жигит бул сөзлерге қуўанып кетти, әлбетте, оннан бетеримек танланғаны, қыздың қыйық көзлери ғәзепке толы еди...

***

Усы пайытларда Әмиўдәрья бойындағы Қыпшақ жағысына карама-карсы турған бәлент төбеге бир атлы көтерилип, каратерге батқан торы атының жылаўын тартып төменде жайласкан кишкене аўылға, соң әтирапка карады. Батып баратырған қуяш нурларына малынған атлының өзи де, астындағы аты да қып-қызыл болып көзге тасланар еди. Әтирапта хеш ким көзге түспеди, атлы изине қайрылып, қолын бәлент көтерип, камшысын былғады, бул шәртли белги болса керек, көп өтпей төбешикке онлаған атлы көтерилип, анығында атлар атлылардан гөре көп болып, хәр бир салт атлы ерленген бир-бир аттан қосарға алған еди, төменге түсе баслады. Олар бул әтирапта жасайтуғын адамларға түсиниксиз тилде өз ара акырын ғана сөйлесип бара берди.

Аўыл сыртындағы алыстан карағанда көринбейтуғын буйынтық жерге иркилип, атларынан түсти. От жақпады. Атларының шылбырларын қолларына услап отырып бир нәрселер жеп-ишип хәлленип алды. Соң гезекпе-гезек көз илиндирди.

Қуяштың дәслепки нурлары жер бетин жактырта баслаған пайытта атларына минген топар дөгеректи бақлап, алым-адым жүрис пенен аўылға жақынлап келе берди.

Китаптың биринши бөлиминен бизге таныс болған, палўан денели дарғаның қойларын бир жас өспирим жигит бағып жүретуғын еди. Узын бойлы, қызыл шырайлы өспирим хәр күнги әдети бойынша дарғаның дийўал менен коршалған хәўлисинен отарды тан нурлары әтирапка тарала баслаған пайытта айдап шықты. Ол хәр дайым қойларды жайып жиберип, өзи бәлент төбешиктиң басына шығып, әтирапты тамашалаўды, кең аспан, шексиз кумларға, алыста, жағалықтағы калын тоғайлар арасынан ағып атырған уллы дәрьяның анда-санда қыннан суўырып алынған қанжар киби «жалт» етип көринип кететуғын ағысын бақлаўды унататуғын, алып шыққан азғана арпа нанын жеп, қойдың карнынан өзи тигип алған ыдыстағы айранды ишип алған соң, гейде хош хаўазы менен тал таяғын дуўтар етип шалған болып, қысқа ғана өмириниң ишинде бир-еки мәрте тойға барғанда бақсылардан еситкен қосықларының ядта калған катарларын айтып, кеўил көтерер еди.

Өспирим жигит атлыларды алыстан көрмеди, себеби олар қой айдап киятырған адамды көрип өзлерин пана жайға алған хәм отар менен шопанның жақынырақ келиўин күтпекте еди.

Кум төбешик артынан пайда болған атлыларды көрген өспирим қорқып та үлгермеди. Еле суўық түспегенине карамастан негедур желкесин жаўып турған тери бас кийим кийген, курал-жарақлары шақыр-шықыр етип бир-бирине соқлығысқан атлылардың дәслепки олжасы қолында тал таяғы, қойнында наны, ийниндеги дорбада местеги айраннан өзге хеш нәрсеси жоқ шопан болды. Басына келип тийген шоқмақ соққысынан есин жоғалтқан өспирим есин жыйнағанда санасына келген дәслепки саўал: «Не ушын?» болды. «Қойлар әне, не ушын менин қолымды байлады? Не ушын атка мингизип атыр?». Әлбетте, бул сораўларға бийшара өспирим хеш кимнен жуўап ала алмас еди. Бақырып, жәрдем де сорай алмады, аўзына тығылған шүберек дем алыўын қыйынластырды.

Атлылар көп егленбеди. Семиз қойлардан екеў-үшеўин услап алдыларына өнгерди. Соң атларын шаптырып кете берди. Түс пайыты шамаласып қалғанда атлылар иркилди. Кимниңдур жетегиндеги аттың ерине кесе тасланған шопанды жерге түсирди, кол-аяғы байланған өспирим таннан берли жортып киятырған аттың үстинде жатып бийзар

болған еди, жумсақ құмға созылып уйқыға кетти ме, тым-тырыс болып қалды.

Қаракшылар, олардың қаракшылар екенлиги әлбетте гүмансыз еди, түсиниксиз тилде сөйлесип, атларын байлап, түсликтиң тәтәрригине киристи. Әдеўир өзине келген өспирим әтирапқа қулағын түрип, нәзери менен бақлап жатты. Тиллерин түсинбеди. Әне, желкеси гүжирейген биреўи басындағы бас кийимин шешип құмға таслап жиберди, аяғы байлаўлы қойдың жанына барып екиншисин шақырды. Қысық көзли, қарапәрең жигит жетип келип еди, оған биринши бир нәрселер деди, екиншиси бас ийзеди де қойдың аяғын шеше баслады хәм алдынғы еки аяғын еки қолы менен услап, төсин ашты. Биринши кийиминиң жеңин түрди, белинен пышағын алып, жерде тыпырлап атырған қойдың төсин тилип жиберди, соң қан шашырап ағып атырған төстин тесилген жеринен қолын суғып, қойдың өкпе-жүрегин суўырып алды.

«Булар мусылман емес, кәпирлер», деп ойлады шопан. «Мусылманлар қойды баўызлайды».

***

Тойға шекем бир-еки хәпте бар. Әбиўтәлип арқалы қыз өзиниң Қайыр менен кетиўге таяр екенлигин билдирди. Жигит тез тәтәррик көрди. Алыс жолға мықлы атлар керек еди. Азық ғамланды. Шәкирт түсип тапқанларын тиллаға алмастырып алды. Бухардан көшип келгендеги жол менен жүрмеўди шешти, себеби қуўғыншы излерине түссе ансат ғана жетип алыўы итимал еди. Сол ушын алдын Қаска жол менен жүрип отырып қазақ ишине кирип барыў, соң Сырды жағалап Қоқан таманларға кетип, еки-үш жыл сол таманда бас саўғалаўды ойлады. Ережеп Қайырға жолдаслық қылатуғын болды.

Ақлығы өзи кәлемеген адамға кеткеннен көре өле қалғаны абзал екенлигин айтып, аўлақта зар-зар жылағаннан соң көйўаны хаял— Юсуп ақсақалдың анасы Бәниўдин Қайыр менен кетиўине разылық берген еди. «Өмиринше сүймегени менен бир дастыққа бас қойып хорланғаннан көре атасынан терис пәтия алса да өз бахтын тапқаны мақул», деп ойлады ол. Илаж қанша, темиршиниң шәкирти жаман бала көринбейди, бирақ қыз әкеси оған разы емес, «тең теңи менен, тезек қабы менен», дегендей баласын да айыплай алмайды, ол да өз теңи менен қуда болғысы келеди.

Атлар да, азық-түлик те таяр, ўәдели күн жақынлап келер еди.

Төбеден түскендей тосыннан келген бахытсызлық дүньяны астан-кестен етип жиберди.

Күн батыўға шамаласып қалғанда Кетейли көпири қасында онлаған атлы пайда болды. Топарын жазбастан, аспанда айланып жем излеген қузғынлар киби атларын желдирип, әтирапты бир-еки айланды. Тап сол мәҳәлде қабақларын көтерип Бәниў менен қасында бир қыз екеўи суўатқа қарай келе берди, әдеттегидей алысырақта Әбиўтәлип те көринди. Қызларды көрген атлылар бир замат топланып, түсиниксиз тилде әлленени сөйлескендей болды, соң атларын желдирип келип суўға киятырған қызларды жерден көтерип алып, шынғырып жылағанларына қарамай ат алдына мингизди, оны көрген Әбиўтәлип «ўай-ўай, әжапамды алып кетти», деп бақырыўы менен изге, шәҳәрге қарай жуўырды, бир-еки атлы топардан бөлинип, изине түсип еди, аяғын қолына алып шыбындай ушып баратырған бала дәрўазаға жақынлап қалғанын көргеннен соң атларын изге бурды.

Әбиўтәлиптиң шаўқымы шәҳәрди тик аяққа турғызды. Бирақ шәҳәр ғапыл отырған, «ҳә» дегенде атланып шыққандай жигит те, жигит болса мине шабатуғын таяр турған ат та жоқ болып шықты.

Әлбетте, сум хабарды қыздың суўдан қайтыўын күтип, устахана есигинен көшени гүзетип турған Қайыр еситти.

— Не дейсең? Ким әкетти әжапанды? Неге әкетеди? Ол Әбиўтәлипти белбеўинен услап силкилер еди.

— Билмеймен ким екенин... Онлаған атлы... Қурашларын бастырып кийген. Жетелеген атлары да бар еди...

Бул хабардан жигиттиң жүреги жарылып кете жазлады. Не болғанын бир дегенде түсине алмай басы ғуўлады.

— Алып қашқан? «Алып қашқан» деген сөздиң мәниси санасына әлленемирде барып жетти. Устахананың жапсарына илиўли турған әкеси Әрепбайдан мийрас қалған қылышты алып, мисли урыска атланған адам киби белине байлады. Көзлери менен найзасын, әкеси Бөрибасар менен алысқан бөрини шаншып алған найзаны изледи. Ол үйинде қалғанын, керегеге сүйеўли турғанын умытқан еди. Соң атланбақшы кисидей сыртқа шықты. Атланбаққа аты жоқ, Қаракөл бойындағы аўылға барғанша ўақыт өтип кетеди, бул дөгеректе ат көринбеди. Атын усы жерге минип келмегенине өкинди. «Неге минип келмедим», деп гижинди. Шәҳәр ҳәўлилеринде ат аз, барларын хәр ким минип кеткен, баскалары сыртта бағылады, ҳәўлилерге кирип те көрмеген.

— Маған ат беринлер!— деп қышқырды. Қәҳәрли даўысы шәҳәр дийўалларын ләрзеге келтирип жаңғырықлады. Мөгар, жараланған жолбарыс сондай етип ақырса әжеп емес. Қыялында «ат керек, ат керек» деген ой айланар, ат болса Бәниўди әкеткенлердиң изинен қуўып жетиўди, олар менен алысыўды, бир тамшы қаны қалғанша

қылышласыўды, бәрин гелле қылып, қызды қуткарыўды, егер қуткара алмаса шәҳәр дәрўазасынан тири кирмеўди, алысып, шабысып өлиўди әрман қылар еди.

Тез арада бир неше адам жыйналды, әлленемирде бес-алты ат та табылды. Шәҳәр ақсақалы сапарда еди, қуўғыншы қурал-жарағын асынып, алдынғысы изегисине қарап жолға шығаман дегенше шәҳәрге аўыр қараңғылық шөгип үлгерди.

Әлленемирде өзине келген Қайыр кимниңдур атын сорап алып, аўылға шапты. Керегеде сүйеўли найзасын, қазықта байлаўлы турған Бектемирдиң атын алып шәҳәр жолына түсип атты аямай қамшылады. Шәҳәрге келгенде Юсуптиң анасы, хаялы, қызларының шуўлап жылағанларын еситкенде Бәниўден айрылып қалғанын тереңирек уғынғандай болды. Ҳаяллардың «тирилей ғана айрылдық», деп айтынып жылаған даўыслары қуўғыншылар Кегейлиниң көпиринен өтип, шәҳәрден әдеўир узап кеткенге шекем еситилип турды.

Қарақшылар бул пурсатта қашықлап кеткен еди.

Қуўғыншылар да түн бойы ат шаптырды. Ертеңине Қусхананың тусындағы Қоңырат жағысына жетти. Кемешилердиң биразы өлтирилген, биразы жараланған, оның үстине қарақшылар өзлери дәрьядан өткен соң кемелердиң түбин тесип, батырып жиберген еди, соған қарағанда изимизден қуўғыншы жетип алмасын деген болса керек.

— Кеме жоқ, биз дәрьядан өткенше қарақшылар үйлерине жетип алама, деп қорқаман, — деди қуўғыншылар сәрдары. Қуўғынды тоқтатсақ қалай болар екен? Бәрибир изинен жетиўимиз қыйын.

— Неге тоқтаймыз. Сонда қызлар жаў қолында кете бере ме?

Бул Қайырдың гәпи еди.

— Онда не қылайық? — деди сәрдар жигитке тигилип.

— Алға. Қарақшылардың изинен.

— Дәрьядан қалай өтемиз?

— Ат жалдаймыз.

Қуўғыншылар сәрдары «мына жигиттиң еси-хуўшы жайында ма өзи?» деген киби Қайырға гүманлы нәзер таслады.

Ақырында бир-еки кеме табылды. Кемешилер жыйналды. Дәрьядан өтиў бир-еки күнге созылды. Қуўғыншылар ат шаптырып отырып Айбуйирдиң қубласынан шығып Үстиртке жетти. Ушы-қыйыры жоқ қаныраған шөл далада излер жоғалды. Қалған жағына тәўекел етиўге көпшиликтиң жүреги даўамай қалды.

— Көрген-билгенлердиң айтыўына қарағанда қарақшылар қалмақлар тәрептен келген көринеди, — деди сәрдар. Және олардың ҳәр бири жетегине ат алған, шаршаған аттан түсип, қосардағы тың атқа минеди де шаптырып кете береди. Мине, азығымыз да таўсылды.

Қарақшылардың излерин жоғалттық. Енди Қоңырат таманға жүрейик, сол жерден Юсуп ақсақалға адам жиберип, ойласық салайық, деп атларды Қоңырат шәҳәри таманға бурды.

Көпшилик гүзги суўық урған шөплери қуўрап, сырдандай далаға айланған Үстиртиң қумшаўыт топырағын ат туяғы менен шаңғытып аркаға — Қоңырат таманға жол алған пайытта Қайыр олардан бөлинип, изде қалып еди. Атлылар оған дыққат аўдара қоймады. Қоңыратқа жеткеннен соң барып қуўғыншылыққа қуштар болып қулшынып турған жигиттиң араларында жоқ екенлигин аңғарды. «Изде қалғандур, аты харығандур, келер», деген ой менен жигиттиң жоғалып қалғанына үлкен итибар бермеди.

Шымбайға адам жиберилди. Пурсат қолдан берилген еди. Юсуп ақсақал сүйикли қызының жоғалғанына исенгиси келмес, дөгеректеги қоңсылас руўлар, болмаса адайлар, яки әлим руўының бир тентеги алып кашкандур, тири болса болар, әйтеўир, деген ойдан ары бармас, қуўғыншылар кеткен таманға көз тигип турар еди. Хабаршыдан қызларды алып қашқан қарақшылардың кемеши дарғаларды өлтиргенин, излери Үстиртте жоғалғанын, оларды көргенлер қарақшылардың тилин түсинбегенин еситкенде қызын мәңги жоғалтқанлығына көзи жетип, бозлап жылап жиберди. Бул жылаўға бала-шағалар: кейўаны ана, өгей ана, синли менен ини қосылып, ҳәўлини азан-қазан етти.

Әлленемирде өзлерине келген үй-иши «көпин кийген келмес, кебенек кийгеннен үмит үзбе», деп басыў айтқанлардың тәўеллелери тәсир етти ме, я өзлери жылай-жылай болдырды ма, солығын басып, Юсуп ақсақал жасы-үлкен, жасы киши менен ойласыўға отырды.

— Сөзлерине ҳеш ким түсинбегинине қарағанда қарақшылар Аштархан әтирапы менен Жайық дәрьясының бойларынан аркаға қарай созылған Дешти қыпшақты гезип, көшип-қонып жүретуғын қалмақлардан келген болыўы итимал, — деди көпти көрген Ҳәбий саўдагер.

— Ендиги жағында қандай шара қылмақ дәркар, — деди есенкиреп қалған Юсуп ақсақал.

— Аштраханға, оннан ары калмақ пенен ноғайға кәрўанлар барып турыпты. Кәрўанларға қосып сол таманға жансызлар жиберген мақул болады, — деди Ҳәбий саўдагер сақалын тутамлап. Жансыз саўдагер сүўретинде астыртын түрде ис жүргизип, тутқын болған қыз жөнинде сорастырады, дәрегин тапты, дегеннен бул таманға хабар жибереди, олар қызларды сатып, дүнья табыў максетинде урлаған, деген гүманым бар, егер бул гүманым дурыс шықса, дәреги табылғаннан соң барып, тиллаға жығып алып қайтамыз.

Бул пикир көпшиликке, сондай-ақ, қыз әкесине де мақуллай туйылды. Оннан артығын ойлап табыў да қыйын еди, шамасы. Жансызларды таўып, кәрўанларға қосып жибериўди қызын жоғалтып қабырғасы қайысып отырған Юсуп ақсақалды аяғанлықтан Ҳәбий саўдагер мойнына алды. Жигитлерди тапты. Кәрўанды күтти. Ўақты-сәти жетип, кәрўан менен бирге саўдагер сүўретинде еки адам жолға түсти.

Бул ўақытларға шекем Қоңыратқа иркилген қуўғыншылар Шымбайға қайтып келген, бирақ олардың ишинде ири денели, қол-аяғы токпақтай темиршинин шәкирти жоқ еди.

***

Қайыр атының басын тартып, топылымнан қалмайман деп умтылған дөненди еркине жибермеди. Үстирт даласының шаңын тозғытқан атлылар излерине қайрылмады, әлленемирде көзден тасаланды. Меңиреў далада жалғыз атлы ғана қалды.

Жигит Шымбайда пайытында-ақ Бәниўди алып қашқан қарақшылар менен жүзбе-жүз келиўди, алысыўды-шабысыўды, олардан үстем келиўди, туўры келсе хеш бир қайғырып отырмастан жан бериўди, қулласы Бәниўсиз шәҳәрге қайтпаўды мақсет еткен еди. Әне, қуўғыншылар излерине қайтты, Қоңыратта бир-еки қонып, хеш нәрсе питирмей-ақ, ат арытып Шымбайға барады. Олардың ишинде қыздың урланғанына жаны шынтлап ашыйтуғынлары шамалы, Қайырға уксап Бәниў ушын өлимге басын тигетуғынлары болса, жоқ.

Бул пайытларда жигит өзиниң жанынан да артығырақ көретуғын Бәниў атлы қызсыз изге қайтыўды, көп өтпей Үстирт аспанын толтырып жиберетуғын сансыз жулдызларды, хәр күни белгили ўақытта шығып, әлемди жақтыртатуғын, белгили ўақытта уясына жасырынатуғын қуяшты да көриўди қәлемес, керек болса жасағысы да келмес еди.

Гүз қуяшы меңиреў далалардан асырылып, сүйиклисинен айрылып, қайғыға батқан жигитти қып-қызыл шапағы менен көмип жиберди, соң жигиттиң шексиз қайғысын көрип, оған жәрдем колын соза алмағанына қысылған киби көк жийекке жасырынды. Гүзги дала қара мақпал киби түнди жамылды. Көп өтпей далалардың ийесиз емес екенлигин дәлиллеген киби, хәр жер-хәр жерден сағаллар улый баслады.

Жалғызлық жигитти қорқыта алмас еди. Бул ялғаншы дүньядағы инсан ушын ең аўыры хәм қорқынышлысы өлим болса оны излеген, онын қарағы хәм жексурын кушағына өзин атыўға тәўекел еткен адам ушын не нәрсе қорқынышлы болыўы тийис екен, әлемде?

Қарағы түсиўден көрине баслаған жулдызлар көп өтпей аркадан күблаға, шығыстан батысқа созылған шетсиз-шексиз аспанды толтырып жиберди. Мисли көктен жерге тигилген сансыз көзлер киби жулдызлар емис-емис жақты шашып, жымыңлай баслады.

Топардан қалыўын қалса да жигит бирер шешимге келмеген еди. Қай таманға жүриўди, қарақшылардың тутқыны болып кеткен сүйикли Бәниўин қай таманнан излеўди, қайдан табыўды, хәтте қайсы бағдарға қарай жүриўди де билмейди.

— Қәне енди Қызылқум ишиндеги аш қасқырлардың көшти камағаны киби ўақыя жүз берсе! Қәне енди Қайыр аты менен бирге аш қасқырларға жем болса! Әх, иске аспайтуғын әрманлар.

Тосыннан астындағы ат әлле неден сетем алып, қулақларын, қайшылады, алдынғы аяғы менен жер тарпып оқыранды, изге қайрылып басы аўған таманға қарап шаўып кете бериўге умтылды, бирақ күшли қоллар дизгинди еркине жибермеди. Ат ийеси хәзир дүньядағы хеш қандай қәўип-қәтерден сескенбес, бир мың бир қасқыр хәмле қылса да қашыўды ойламас еди.

Қәўиптиң жақын қалғаны, қол созым жерде қулағы тикирейип турғаны аттың туяғы менен жер тарпып, киснеўинен билинди хәм көп өтпей дөнен жәниўарды шоршытып жиберген қорқынышлы мақлуқтың өзи де көринди. Туўрырағы өзи емес, ал алыс аспандағы жулдызлардың сәўлеси түсип, көкшил көзлери от шашқан киби жалт-жулт еткен мақлуқ кешки аўға атланған сыртлан қасқыр еди.

— Қәне, жарықлық Көкжал! Шапшы мен таманға, — деп тиледи ишинен жигит. Көксимди, Бәниўден айрылып қалса да соғыўдан тоқтамай турған жүрегимди өткир азыўларың менен пәрше-пәрше етип тасла! Қәне бол, сен қанға той, мен азаптан қутылайын!

Көкиретин кернеген ыза, қайғы, руўхый түскинликти баян етиўши сөзлер тилинен айтылмады, ал өкпесинен қандай да бир хәсиретли, қорқынышлы өксик болып атылып шыққан еди! Ол сондай терен налаға толы болып, оны еситкенде қандай тасбаўыр адам болса да «әх» деп жиберген болар, хәттеки тилсиз хайўанлар да бул гүрсиниўдеги теңиз киби терең дәртти түсинип, улыған болар ма еди, ким билсин!

Қасқыр аш емес еди, сол ушын бул мәканда гезлескен намәлим атлыға хүжим қылыўды қыялына да келтирмес, керисинше күтилмегенде қарсы алдынан шыққан адамнан сескенип бир капталға секирип түскен, қанындағы хайўаный сезимлер оянып, қәўипти қарсы алыўға таярланып қулақлары тикирейип, желке жүнлери үрпейген еди.

Дөнен ат қасқырдан қорқар, онын менен бетпе-бет келмеген, бирақ нәсилден-нәсилге өтип киятырған ийис сезиў қәбилети арқалы

каскырдың жүдә қәўипли маклук екенлигин анлап үлгерген. Сол ушын бул жерден, қәўиптен тезирек кашып кутылыўға умтылды. Өзин тежеп турған полат аўызлык пенен алысып, артқы аяқларына салмағын салды да алдынғы аяқларын тикке көтерди, буны өзине қылынған хүжим, деп түсинген қасқыр қуйрығын қысып, изге бурылды, ат та шыдап тура алмады, бир орында шыргүбелек айланды, полат аўызлықлар еки езиўин жыртып жиберетуғын дәрежеде тартылғанына қарамастан басы аўған таманға патырақлап шаба жөнелди.

Ат үстиндеги адам да көп өтпей негедур дизгинин жиберип, атты өз еркине коя берди. Дөнен ат кула далада баўыры жазылып, бираз жолды басып өтти, алды бурын зуўлаған самалды капталынан өткерип турған кулақларының түби терледи, соң колтыклары, бара-бара омыраўы менен саўыры терлеп, акырында пүткил денесинен тер тамшылай баслады, әлемде болып атырған ислерге бийпәрўа болып қалған жигиттиң қолы негедур сүрнигип кеткен аттың жалына тийип еди, колы суў болды. Көкирегинде қандайдур сезимлер оянғандай туйылды, бирақ оның паркына барғысы келмеди, мәгар ол аяныш сезими болса керек, себеби ат хаккында ойлаған еди: «жаниўар кара терге батыпты». Бәрибир жылаўды тартпастан, торы дөненнин шабысы кем-кемнен тосанлап, акырында таққа токтап калды.

«Ат жаниўар болдырды, оның не гүнасы бар. Көп өтпей денесине қаткан тер суўып, аязлайды. Бектемирдин аты бул...»

Ерксиз атган түсип, бөктергидеги жабыўды алды. Атты жабыўлап, әтирапка көз таслады. Жулдызлардың сәўлесинде жүдә бир узақ жер көринбейди, сағаллар менен олардан басқа қандайдур анлардың сеслери еситиледи.

Атқа қайта минди, ат акырын жүре берди, жигит оны қыстамады, қайда кетип баратырғанын дөнен ат та, үстиндеги адам да билмес еди.

Алысларда жылт-жылт етип жанған от сағымы көзге шалынғандай болды.

«Ким ол адамсыз далада, түн ишинде от жаккан? Мәгар мен излеген қарақшылардур!»

Соңғы ой кеўлиниң бир мүйешинде үмит ушқынларын пайда еткендей еди.

Канша жүргенин билмейди, от жеткермес еди. Акырында отқа даўыс жетер жерде иркилип, әтирапты бақлай баслады.

Оттың дөгерегинде хеш ким көринбеди.

«Жиниң жаккан оты емес пе?».

Еле де жақынырақ барыўды шешти.

Усы пайытта отқа жақын жерден ат оқыранды. Қәўип жақынлап киятырғанын сезди ме, я өзи теклес жаниўарға өзи хаккында хабар бергиси келди ме, акырын кыснеп койды. Демек от әтирапында адамлар бар еди. Бирақ негедур олар көринбеди. Соған қарағанда от әтирапындағылар Кайырдың киятырғанын көрмесе де билип отырған шығар.

Жигит қуўанып кетти. Қарақшылардың үстинен түскенине қара! Өзи емес пе еди Бәниўсиз Шымбайға қайтпаўды мақсет қылған. Әне, кудай жарылқап я өлиў, я сүйиклисин қуткарыў пурсаты жетти.

Қайыр хүжимге таярланды. Таңға шекем күтиўге тақаты жетпес еди. Оның үстине от жаққанлар әлбетте өзи излеп киятырған қарақшылар екенине исенди.

Алдына кесе услаған найзаны тақымына басты. Әкеси Әрепбайдан мийрас калған, ийнине салыўлы турған дыр қамшыны орнында турыппа, деген янлы колы менен бирлап көрди. Камшы жалғыз жаўынгер көпшилик пенен алысар болса әсиресе қол келер еди, оны қамшы жумсаўдың сырларын үйреткен Бектемир айткан. Бәрибир қылышын суўырды, көптен берли қында турған қылыштың полат тыйығы жулдызлардан сәўле урлап, жылтырады. Соң душпан үстине, яки кула дүзде жанып турған отқа карай ат айдады.

Ат от жанып турған жерге келип шыргүбелек айланды. Қаранғыда хеш ким көринбес еди.

— Қәне, ким бар болса шыксын бери, шабыссаң шабысайық, алыссаң алысайық, мәрт болсаң көрсет өзинди!— деген қышқырық мениреў далаларды жаңғыртты.

Жаңғырыққа жуўап болмады. Аттың оқыранғаны ма, кимниндур күлгени ме кулакка шалынғандай болды. Қайыр излеген Бәниўди алып қашқан қарақшылар топары жоқ еди. Жигит олар кашып кетти-аў, деген ойға барып, өкиништен оң колының бас бармағын тислеп алды.

«Олар алыска кеткен жоқ, олар усы дөгеректе, әтирапка жақты түсиўден олардан таўып аламан», деп ойлады жигит. Әдеўир тыныққан аты оттың дөгерегин тынбай айлана берди. Отын тасланбаған от жалынлап жанбас, қызарған шоқ әтирапка емиски жақтылық түсирип турар, ал, бул пайытта шексиз далада қызарып ғана турған жақтыға жарыскан янлы шығыс таман лалаптай жанар, гүздиң таңы атып келер еди.

Атган түспей таңды күтип алған Қайыр қарақшыларды көриў, ең болмағанда олардың излерин табыў, қалай қарап кеткенлигин билиў үмитинде дәслеп әтирапка тигилди, таң қарангысында алысты көриў мүшкил еди, ал қумшаўыт жерде аттың изи менен от дөгерегинде адам излери сайрап жатар еди.

— Таптым! — деп бақырып жиберди Қайыр тап қарақшылардың өзин гезлестирген киби қуўанып.

Усы пайытта алыс емес жерде ат оқыранды.

Әтирапқа тан нурлары таралып, көз жетер жердеги қараны көриў мүмкин болып қалған еди. Онша қашық емес аралықта атлы адам турар, анығырағы, төмен салынған басы ерге тирелген, оның қалғып кеткени, яки көз астынан әтирапты серлеп атырғанын билип болмас еди.

Жигит көк сүнгини гезенип, айдалада басын ердин қус тумсығына сүйеген жалғыз атлыға карай атын жорттырып келе берди.

Ат үстиндеги адам сергек отырған болса керек, өзине карай киятырған атлының дүбиринен оянып кетип, басын көтерди.

— Ҳәй бала, деди ат үстинде бойын тиклеген енгезердей ири денели киси тулғасына жараспаған жинишке ашшы даўысы менен.— Түнги уйқымды бузып, үстиме ат айдап келдиң, таңғы уйқыны тағы қашырдың, ол да азлық қылғандай найзаңды шошаңлатып, топылғаның неси?— Қәне тоқта, түсир найзаңды! Сен излеген қарақшылар мен емес, олар бул ўақытта Жайық дәрьясына жетип калды. Ал мен байланған баўды кескен Бекбаў қарақшыман!

Күтилмеген ушырасыў жигиттиң үмитлерин пушқа шығарған еди. Қайыр нәбада силтенген жарақ өзине де, жекке жорткан қарақшыға да жетпестей жерде иркилди хәм бийтаныс атлыға дыққат пенен тигилди. Оның алдында мурты орақтай, жалпақ бетли, ат үстинде отырғанның өзинде бойы анаў-мынаў бойшаң адамнан бийик палўан денели кимсе турар еди.

— Сәлемиң кәне бала, — деди қарақшы мыскыллы даўыс пенен. Я ата-анаң өзгелерге сәлем бериўди үйретпеди ме? Я қорққанынан тилиң танлайыңа жабысып, кәлиймаға келмей калған шығар? Шаппаттай болсаң да бул жақларға ат жорттырып келисине қарағанда жүрегиң аттың басындай дәўжүрек болсаң керек-аў! Өзиме де сендей бир шәкирт керек еди. Сени қудай айдап келген шығар, сирә!

— Қарақшыға шәкирт түспеймен, — деди жигит ызаланып.

— Билемен. Денеңниң ныклығына, қолыңның қабарыўына қарағанда темиршите шәкирт болғансаң. Бул таманларға сени не айдап келди екен? Мал-дүнья хәўеси ме? Жер гезип, ел көриў ыкласы ма? Яки... Жоқ, жоқ. Сендейлер мал-дүнья ушын қурал асынып шыкпайды. Хә, билдим, сен ашықдурсаң! Бирақ енди маған шәкирт болып, қарақшылық көмарын белиңе байлайсаң!

— Бийкар айтасыз. Жигиттиң даўысы негедур исенимсизирек шықты. Жинишке хәм ашшы даўыс ийеси қандайдур бир сырлы себеплер менен Қайырға негедур унап барар еди. Мүмкин адамсыз

сахрала жалғыз өзи жорткан дәўжүреклиги менендур! Бәлки жигиттиң жүрегиндеги шексиз дәртлерин түсинип жеткен биринши адам болғанлығынан шығар?

Қулласы Қайыр оның сөзлерин негедур еситкиси келип, қулағын түре берди.

— Бийкар емес, — деди Бекбаў қарақшы. Соң азғана ойланып алып сөзин даўам етти. — Тоқта, тоқта! Еки-үш күнликте Үстиртте гезлестирген атлыларым — яғный қалмақлар... Олардың олжасы сенің сүйген қызың ба еди? Әх, әттең! Әх, әттең! Аўа, олар көп еди. Онлаған атлы, бәлки оннан да көбиреклур, мен өзлерин көре алмадым, қараңғы еди, атларының дүбиринен канша екенлигин шамаладым, ал сөзлеринен қалмақлар екенин анладым. Қуўғыншы топарды да көрдим, бирақ сизлер кешиккен единиз. Әх, не шара!

Қарақшының сөзлериндеги мыскыл жигитке кәр етпес, ол дүзде гезлескен атлының гәпин жан қулағы менен тынлар, сүйиклиси жөнинде айтылған хабардың ушлығы оның көңлинде үмит ушқынларын оятар, куяш нурларында ғана жалтырап көринетуғын өрмекши аўының талалары киби үмит Қайырды өмирге әсте-ақырын қайтармақта еди.

— Қәне жигит, деди ақырында қарақшы, мен ашықтым, бәлки сен де жүрек жалғап алыўға қарсы емесдурсан. Түнги оттың жанына қайтып барайық, мүмкин, шоғы еле сөнбегендур.

Қайыр еле анық билмейтуғын бул дүньяның ислери жүдә қызық тә! Буннан бир неше саат бурын дүньядан, өмирден гүдерин үзген жигит дүзде гез келген, сөзине исенсе болатуғын яки исенип болмайтуғынын хеш ким билмейтуғын бир қарақшының хабарына үмит байлап, аш болып, жүреги үзилейин деп турғанын, кирпиклерине уйқы тирелгенин сезди.

Шабыраў болып өскен қарабарақ сындырып әкелинди, от алдын пысқып түтеди, алысқаннан соң көп өтпей лаўлап жана баслады. Жүрек жалғаған жигиттиң уйқысы келип, басы төмен ийиле берди, ақырында уйқы жеңди, төсеўли ат жабыўға жығылып, уйқыға кетти. Қарақшы тонын ийнинен алып жигиттиң үстине таслады.

Кең Үстиртти гүздиң қыска күни менен тас төбеге көтериле коймайтуғын қуяшы әлле қашан өз қушағына алған, көз жетер жерде көкшил сағымнан өзге я бирер тири жан, яки төбешик көринбес еди. Азғана самал турып еди, изи қумлы боранға айланып, жүз қадемнен алысты көрсетпей таслады. Көктеги қуяштың жүзин сарғыш думан жапқан еди, күн мисли айға мегзеп калды, әлемди сарғыш сәўле қаплады.

Қайыр өлле неденлур сетем алып, оянып кетти. Бекбаў қарақшы әллеқашан жолға таяр, жигиттин ояныўын күтип турар еди.

— Атлан, кеттик! — деди қарақшы.

— Қаяққа? Қалмақлардың изинен бе?

Қарақшы мыскыллы күлип қойды.

— Сүйиклинди тапқың келе ме?

— Әлбетте.

— Онда изимнен ер.

Атланып, екеўи белгисиз таманға атларын жорттырып кетти. Үстирттиң сырлы соқпақларынан хабардар адам ғана гөзлеген мәнзилин адаспай табыў итимал, болмаса бул жерлерде адасып қалыў ҳеш гәп емес көринеди. Бир мезгил жүргеннен соң кешке таман алды бетте қарайып қандайдур қорған көринди. Қарақшылар ийесиз қалған көрўансарайға конбақшы болды. Ағаш шелеги менен арқаны аўзында турған қудықта суў бар екен. Алды бурын атларды суўғарды. Соң қорған дийўалын паналап от жағып, ат жабыўлары үстинде көз илиндирди. Таңда тағы атланды.

Қайыр кешеги саўалын қайталаўға мәжбүр болды.

— Қаяққа?

— Изимнен ер! — деди кескин даўыс.

Шексиз кеңислик, елсиз дала, аңлар да көзге түспейди.

Тосыннан көз ушында топар-топар маллар паласы көринди.

— Маллар көринди, — деди Бекбаў қарақшыға өзиниң көзиниң өткирлигин айтып мақтанғысы келген киби, жигит. Кимдики екен? Изинде шопаны көринбейди.

— Олар алланыки, — деди қарақшы гөўдесине сәйкес келмейтуғын жиңишке даўыс пенен. Ақбөкенди көрмеген бе едиң?

— Ол не нәрсе?

— Сен көрип турған маллар сол ақбөкенлер. Олар адам көрмеген, сол ушын да бизден қорқпайды. Бүгин кеште етке тоятуғын болдық, жигит, қәне, сен атыңды желдирип, ақбөкенлерди мен бетке айда, атып аламыз. Қуўып алсақ етиниң мазасы кетеди, сол ушын садақ пенен... Қәне, шаққанлас!

Қула дүзде топар-топар болып жайылып жүрген, ҳәр бири еки жасар баспақтай келетуғын бийтаныс хайўанларды көрип хайран болған жигит атын жорттырып ақбөкенлерге жақынлады. Алысырықта иркилип қалған, зиңирейип турған атлы таман айдалған ақбөкенлер паласы Үстирт қойнын дүбирлетип, кәўипти сезбей дүркиреп барар еди. Жекке турған атлы жанынан ақбөкен падалары өтип атырғанда сарыжайдан еки мәртебе садақ атылды. Падалар өтип болғанда шаңғып ишинде еки жәниўар жанталасып, тыпырлап жатар еди.

Шаң басылды. Дәўдей қарақшы атынан түсип, белинен пышағын алып, ақбөкенди баўызлады. Екиншисин Қайыр хадаллаған еди. Көп өтпей қанлары сорғалаған ақбөкен бөктерилген еки атлы жортып кете берди.

Үшинши күн дегенде дала гезген еки атлы көрўан излерине гезлести. Бекбаў қарақшы атынан түсип, жылаўын қолынан жазбырмай, излерди көзден кеширди. Соң орнынан турып, самалдың бағдарын анықлап алып, өр бетке карады, мурнын көтерип ҳаўаны ийискелеп, түтин ийисин изледи. Әдетте, оттан көтерилген түтин әтирапқа ийис таратады, сол аркалы жақын әтирапта от жағылғанын, от дөгерегинде адамлар барын талай мәртебе анықлап алжаспаған Бекбаў бул сапары да көрўанның қай таманға кеткенин, алыс-жақынын дурыс болжады.

Дүзде конған еки атлы Үстирт қуяшы қумшаўыт даланы жақтыртар-жақтыртпастан ерте турды. Ҳәлленип алып, қурал-жарақларын көзден кеширди. «Қаяққа? Не ушын?» деген сораўларына оңлы жуўап ала-алмайтуғынын аңлап жеткен жигит, енди Бекбаўға саўал қойыўды тоқтатты, санасында оянған «Бәниўди табаман» деген үмит, оның дәрегин «әлбетте Бекбаў қарақшы биледи», деген ой жигитти қарақшының изине ериўге, айтқанларын сөзсиз орынлаўға мәжбүрлер еди.

— Алдымызда кишигирим көрўан баратыр, изинен жеткен жерде оны қолға аламыз, — деди қарақшы жағымсыз даўысы менен. Қылышты бар күшиң менен силтеўди умытпа. «Душпанын аяған жаралы», деген...

— Сонда не... Изин айта алмай иркилди жигит.

— Айтпадым ба? Сүйиклинди табыў ушын қарақшы боласаң, — деп...

Жигит үнсиз қалды.

Сәскеде алыстан топар көринди. Бир-бирине тиркелген түйелер асықпай, маң-маң қәдем таслар еди. Қапталға бурылған еки атлы күн батар-батпас пайытта көрўанның алдын тосты. Саўаш узаққа созылмады. Қурал-жарақ асынып, қолына найза услаған көрўанбасыны Бекбаў қарақшы узын ҳәм мықлы қоллары менен ат үстинен бес жасар баланы көтергендей етип көтерип алып, жерге ылақтырып таслады. Ол орнынан тураман дегенше қарақшының узын саплы найзасы көкирегине қадалған еди.

Қуралланған екинши адам менен Қайыр бетпе-бет келди. Қылышын қыннан суўырған жигит негедур егленип қалды. Оның бул адамда даўы да, кеги де жоқ еди акыры, қалайынша биринши болып қылыш силтейди.

Ўақыт кутип турмайтуғын пайыт, өлим менен өмирдиң жанталасып алысатуғын пайыты еди, оны карсыласы биринши болып силтеген қылыш сол қолын жаракатлағанда түсинип жеткен жигит жан айбатта қылыш силтеди, мойны шабылған саўытсыз карсыласы канға боялып, тикке шапшыған аттың аяғы астына домалап түсти. Оның пайманасы толған еди.

Кәрўандағы үшиншi адам изде пияда келер еди, шамасы түйекеш болса керек, көз алдында болып өткен ўақыялардан есеңкиреп қалды ма, не қыларын билмей бир орында какқан қазықтай қақайып катып қалды, әллен ўақытта өзине келип, изине карай қаша жөнелди. Бекбаў оны қуўып хәлекленип отырмады, ийнинен сарыжайын алып, асықпай салақ жайлады, бир неше кәдемлер таслаған адамның изинен ысқырған ок жетип барып, оны жер тислетти.

Солай етип, кәрўандағылардың барлығы өлтирилген, үстиндеги ийелеринен босанған еки ат шылбырларын сүйретип бир айланып шапканнан соң әтираптағы шексиз кенисликтиң кәўип-қәтерлерге толы екенлигин сезди ме, түйелер жанына кайтып, шөллиң шөбине мойын созды. Буйдасынан тартса алға карай ентелеўден басқасы менен иси жоқ кәрўан түйелер жантақлардың басын шалып жей баслады.

Қайдан пайда болғаны намәлим, кан ийисин сезген янлы Үстирт шаңынан сарғыш тарткан аспанда қузғынлар пайда болды. Даланы қараңғылық каплайман, дегенше атлар менен түйелерди жетекке алған каракшылар кәрўан жолдан бурылып, әдеўир алыслады. Бекбаў каракшының тас мүсиндей қатып қалған жүзинен оның қуўанғанын яки кайғырып атырғанын билиў мүшкил ис еди. Алдынғы түйени жетелеген Бекбаў алдында, атларды қосарға алған Қайыр изде келе берди.

Саўаш болып өткен майданда қәдирли нәрсесин қалдырып кеткен янлы Қайыр артына карайлай берди. Көкиректинде өзине деген аяныш па, қәҳәр ме, ғәзеп пе, соған усаған түсиниксиз бир нәрсе оянған, енди сол сезим жигитке тынышлық бермес еди.

— Мыналарды не қыламыз? — деп Қайыр өликлерди нускағанда каракшының айтқан сөзлери жигиттиң ойында, қыялында мың мәртебе қайталанды.

— Оларды көмиў ушын ўақыт хәм күш сарыплаўға не хәжет, — деген еди каракшы өзинин жағымсыз хәм жексурын даўысы менен. Әне, олардың ийеси пайыт пайламакта. Ол хаўада канат какпай пәлпеллеп турғанларды мензеген еди. Еле көзге көринбегенлери канша? Таң атқанша олардың сүйеклери ғана қалады, исене бер!

«Бәрибир олардың гүнасы жоқ-ғой. Не ушын?»

Булар жөнинде, Бекбаў каракшы да ойлағандур, ол да адам-ғой, ким билсин? Бирақ олжа етип алынған кәрўандағы дүнья-мүлкти көрип қуўанды ма, өлгенлердиң көмиўсиз калғанына қайғырмады ма, каракшының катып қалған жүзинен бир нәрсе анлаў мүмкин болмады.

Көп өтпей каракшы кәрўаны коныўға иркилди. Атлар байланды, түйелер шидерленди, от жағылмады, себеби олар кәрўан жолынан алыслап кете алмаған, сол себепли от жағыўға биреў көрип-билип кала ма, деп қәўипсинди.

Ат жабыўларды төсеп, гезекпе-гезек уйқылады.

Таң ағарып киятыр еди. Гезеги келип, сақшылық қылып турған Қайыр атын жетелеп, шеткериге шықты. Соң атына минип кешеги саўаш болған жерге карай кетти.

Жигит кайтып келгенде тан аткан, уйқыдан оянған каракшы Қайырды күтпекте еди.

— Мен сени жүреги кишилик етип, кашып қалған шығар, деп едим, — деди Бекбаў.

— Як кашып калыў ойымда хәм болмады.

— Қайда барғанын маған түсиникли, себеби сеникиндей халатты менде басымнан кеширгенмен.

— Қызды кашан излеймиз?— жигит тилине келип турған саўалды бериўден өзин тыя алмады.

— Мине, сүйиклинди излеўге киристик — деп санай бер, — деди қаракшы шыйқылдап күлип.

— Қалайынша?

— Бери қара бала, — деди жүзине өзгермес ныкабын кийип алған каракшы азғана ойланғанынан кейин. Бизлер кәрўан тартқан саўдагерлермиз, хәзирден баслап... Аштарханға барамыз, саўда қыламыз хәм сениң сүйиклиниң дәрегин сорастырамыз. Түсиндиң-ғой! Баска жағында аўзына күлип урасан, ол өзиңе жаксы, хәр ўақыт адамның тили басына жетеди.

Гәп түсиникли еди.

Кәрўан жолынан шеткеримекте, бирақ сол бағдарда каракшының кишигирим кәрўаны сегбир тартты. Таң атканнан күн батканша түйелер менен атлар иркилместен жол басар, кешкурынлары ғана коныўға иркилер, күн суўытып кеткен, азанда түйелердиң танаўына аппақ қыраў катып турар еди. Қаракшының гәпинен соң Қайырдың кеўлиндеги үмит ушқынлары тутанып, бир отка айланған, сол отты жалын етиў максетинде ол каракшыға айланып үлгерген, керек болса бир Бекбаўға емес, он каракшыға бас ийиўге таяр еди! Мухабаттың күш-күдиретин коя бер, сиро!

Қайыр Бекбаў менен сөйлескиси келип, оны сөзге тартар, бирақ каракшыдан артық гәп шықпас, «кеттик», «иркилдик», «кел», «бар» дегенге уқсаған сөзлерден артығына бармас, сол ушын кәрўанлағылар, әлбетте ол жерде Қайыр менен каракшыдан өзге хеш ким жоқ екенлиги бизге мәлим, зеригер еди, мәгар.

Бир ақшам каракшылар кәрўаны иркилген жерден он-он бес қадем арыда булар жаққан оттың сәўлесине жарысып, үш-төрт жин шырақ жылт-жылт етип жана баслады. Олар гә көзге көринер, гә өшип қалар, соңынан тағы жылтырап көриниўин даўам етер еди. Дүзде өскен Қайыр хештенеден қорқыўды билмейтуғын еди, бирақ бундай кубылысты көрмегенликтен таңланды, жин айландырды ма деген гүман кеўлине уялап, хаўлыға баслады. Бекбаў шыракларды азғана гүзетти де күтилмегенде хәзил қылды.

— Анаў шыраклар алдымызда болғанда ма, от жағып әўере болмаған болар едик!

— Олар не екен өзи? Бизди айланшықлаған жинбе, не нәрсе?

— Хе, хаўлықтың ба бала?

— Азғана қәўетерли. От жанып тур, әтирапында хеш ким жоқ.

— Қорқпай-ақ қой, булар жин емес, мәгар бул кәра қойымшылықтың орны болса керек. Хеш ким ядына алмаған мархумлардың рухлары өзлериниң бар екенлигин билдирип атырған шығар, ким билсин.

Бекбаўдың Қайыр менен ушырасқалы биринши мәртебе шешилисип сөйлеўи еди.

— Әрўаклар дейсең бе? — деди жигит қәўетерли даўыс пенен.

— Мен буннан да зорырағына гезлескенмен, бала.

— Буннан зорырағы не екен өзи?

— Жинлер бәзимине қатнасканман.

— Келистириң өтирикти, — деп жиберди өзин ирке алмаған жигит.

— Ырас.

— Жинлер қандай болады екен, өзи? Аўзыңды қыйсайтып кетпеди ме?

— Қыйсаймағанын көрип турғанын жоқ па, бала?

— Қыйсаймағанын көрип турыппан. Бирақ көргениңизге исениў қыйын.

— Басқалар да исенбеген. Бирақ бул ўақыя болған, ертеде.

Жин менен ушырасыў? Исениў қыйын. Алдап атырған жоқ па, я мени қорқытпақшы ма? Жигиттин қыялына хәр нәрселер келди.

— Қалай болды, өзи? Қашан?

Каракшы әдетинше, сөйлеўге асықпады. Отқа отын таслады, соң қумға төселген ат жабыўға жайласып отырды. Тисиниң арасынан

«шырт» еттирип түкирип қойды. Жөткеринип, тамағын қырынып алды. Соң әнгимеге киристи. Даўысы да хүрейли еситиле баслады. Бурынғыдан гөре жағымлырақ па еди, қалай-қалай?

Бир сапары түнлетип жолға түстим, ай көринбейди, тас түнек еди, жулдызға қарап, бағдарды анықлап, атты жорттырып киятырсам алыстан оттың жарығы көринди, есабым бойынша бул әтирапта елат болмаўы керек еди, шарўалар көшип келди ме екен?» деген ой менен ат айдап келе бердим. Жақынласам мен ойлағандай шарўаның бир-еки отаўы емес, ал пүтин бир аўылдың аламындай адам топланған, ортаға лаўлатып от жағылған, от дөгерегинде қызыллы-жасыллы кийинген қызлар, негедур жигитлер көринбес еди, ойын ойнап, дәп қағып атыр. «Адасқан қусайман, тойдың үстинен шықтым-аў», деп ойлайман ишимнен. Шынында да бир топар адамлар мени қоршалап алып, қараңғыда жүзлери көринбейди, «пәленше аға, той үстине келдиңиз, аттан түсип, бир заман конақ болып кетиң, сөзимизди жерде қалдырманъ», деп қыйылып, жалынып, кимдур жылаўға, кимдур зәңгиге асылып жүргизбейди, ат жәниўар қәўип-қәтерди анлап-сезгиш-ғой, өзинен-өзи нелердендур сетем алып, пысқырып, әлле қайларға бас алып, шаўып кетпекши болып, умтылады, дизгинге, зәңгиге жабысқан кимлердиндур қоллары атқа бермейди, мирәт етип атырғанлардың ишинде кимлердиндур даўыслары таныс сыяқлы, бирақ кимниң даўысы хеш анлай алмайман. Ядлай алмайман, ал «тойға түсиң» деўшилердиң жүзлери көринбейди. «Кимниң тойы», деймен, даўысымды әтираптағы шаўқым себепли өзим де еситпеймен, бирақ дөгеректегилердиң барлығы мениң сөзимди еситкен сыяқлы. «Кимниң тойы», деп қайталайды, ол маған «жинниң тойы» деген янлы туйылады. Бәзим қызып, қызлар «Кел, биз бенен ойынға түс», дегендей ымлайды, наз бенен хәр қыйлы хәрекетлер, ишаралар қылады, оны тил менен айтып бериў уят, ақырында негедур менің ықтыярым өзимде емес екенлигин сезе баслайман. Әтираптағылар: «Кимниң тойы, кимниң тойы» деп қайталай бергеннен қулақларым еситпей қалярлықтай шыңылдай баслайды, ақырында кимлердур аяғымды зәңгиден босатып, кимлердур колтығымнан сүйеп аттан түсиреди, ат болса еле елирип, бир орында турғысы келмей тепсинеди, тикке-тикке секиреди, бирақ сансыз коллар оны өз еркине жибермейди, алдын-ала таяр турған казыққа байлайды. «Жүриң, Бекбаў, конақ болың, хош келипсиз», деп бизди коярда коймай отка жақын жерге төселген кийизге отырғызады. «Атымды биледи, мени таныйды, бирақ не ушын мен оларды танымай отырманъ», деп ойлайман. Қызлардың ойыны хәўижине шығып, дәп пенен оған қосылған коныраўдың қандайдур сыйқырлы, жағымлы даўысы майдай жағып, елитип баратыр, менің де оларға қосылып ойнағым келеди,

бирақ беглигимди бузғым, уяты жоқ қызлар менен ойынға түсип, көпшиликке күлки болғым келмейди. Мәгар сол сезим мени бәлелерден сақлағандур, еситкен адамлар да соны айтады, күлласы кәлам, бизди отырғызып болып кимдур колға суў қуйып, қол жуўдырды, кимдур «тойдың аўқаты, қуўырдақтан жеп отырын», деп бир өзиме бир табақ әкелип, алдыма қойды. Дәстүр бойынша «бисмилла» деп табаққа қол узатқанымды билемен, көз алдымдағы барлық көринислер: лаўлап жанған от, дөгерегинде тынбай ойнаған адамлар «гуў» ушып кетти, бәлки ушып кеткендур, ол жағын анық айтыўым қыйын. Қулақты ләрзеге келтирип турған шаўқым да пышақ кескендей тынған еди. Әллен ўақта өзиме келдим, есенкиреп қалған қусайман. Әтирапымда хеш ким жоқ, қула далада, үйилген тезеклердиң үстинде жалғыз өзим отырыппан. Аспанда жулдызлар шағырайысып көринеди. «Әкелген аўқаты қәне?» деп қолымды узатсам үйилген тезекти усладым. «Әстапыралла» деп жағама түкирип, кәлийма қайтарып, билген дуўамды оқып, атыма қарасам, жанымдағы бир түп жигилдикке сондай етип шандып, шийелеп байланыпты, «жинниң байлағанындай», деген гәп рас қусайды, зорға жазлырдым, ат әдеўир тыншыған, саўырын услап көрсем қара тер, еле қалтыраўы басылмаған. «Жинлер бағыўлы турған атларды минип шабады екен, қан сорпа қылады екен», деген гәплер ядыма түсти.

Атқа минип, әтирапыма қарадым, от та жоқ, аўыл да жоқ, адам да жоқ, қәдимдегидей қула дүз, жулдызларға бақсам бағдарым туўры қусаған. Атымды тебинип жиберип, илгери кете бердим....

Бекбаўдың гәпин хүрейленип тыңлап отырған Қайыр қарақшының сөзине исенерин де, исенбесин де билмес еди.

Қалай дегенде де қарақшының көрўаны жолда күтилмеген ўақыяларға дус келмей-ақ Аштарханға жақын жердеги Ақсарайға жетип, Бекбаў қарақшының танысы, бир ноғайдың үйине түсти. Оның менен бурыннан байланысы бар болса керек, көп өтпей, атлар да, түйелер де, затлар да алтын тиллаға, рус шырўанларына айланды.

— Мә ал, сениң пайың, — деп Бекбаў бир неше тиллаларды Қайырдың алдына таслады.

— Керек емес.

— Растан ба? Қарақшы елеге шекем алтынлардан бас тартқан адамларды көрмеген болса керек, таңланғанлығын жасыра алмады.

— Рас, маған сүйиклимниң дәреги керек, соған жәрдем бер, алтынлар өзиңе.

— Сен алтынлар ушын қан төгилди, сол ушын оннан бас тартаман, демекши емесписең, бала?

Қарақшының даўысында ызғар хәм кекетиў бар еди.

Қайыр үндемеди.

— Ертең бир адам менен гезлесемиз, — деди қарақшы жигиттен жуўап болмаған соң. Ол адам билсе-билер, сүйиклиниң дәрегин.

Ертенине булар барып пинхамы ушырасқан қалмақ, тапалтас бойлы, қыйық көзлери бир орында турмайтуғын киси, жигиттиң сөзин еситпеген, яки түсинбеген киби тура берди, жуўап бермеди.

— Оған бир нәрсе бер, — деди Бекбаў.

Жигит оған бир тилла алтын берди.

— Мен билетуғын әтирапта қыз әкелип саткан хеш кимди билмеймен, еситпедим, деди де тағы үнсиз қалды.

Бекбаў «тағы бир нәрсе бер», деген киби жигитке ымлады. Қайыр усынған тилланы алған қалмақ хеш сөз айтпады.

— Сорастырып бил, тағы келемиз, — деди Бекбаў тилсиз адамға.

Ол тағы үндемеди. Қайырда енди оған беретуғын алтын жоқ еди. Кеше қарақшы берген теңгени алмағанына иштен өкинди.

Үмит үзилмеген, тапалтас бойлы қалмақтың көп нәрсени билетуғыны анық еди. Оны сөйлетиў ушын, максетке ериспек ушын көп алтынлар керек...

Бундай халат бир неше мәрте тәкирарланды.

— Шамасы бул қалмақтан жартыўлы бир нәрсе биле алмаймыз, — деп тоңқылдады жигит гезектеги ушырасыўдан кейин.

— Тағы бир қарақшы бар, бәлки сол билер?

— Соған барайық!

Ол ноғай еди. Қарақалпақшаны кәдимгидей түсинеди.

— Ағажан, көмек бер, дәрегин билсең айт, менің бар тапқаным сеники болсын, — деди жигит диз бүгип.

— Хорезм таманнан әкелинген қызлар менен жигитлер күл етип сатып жиберилген. Шамасы олар қалмақ даласының шаўларына кеткен. Бәлки ноғайлар әкеткендур, олар болса Қап таўы таманда, — деди жүзинен не ойлап турғанын анғарыў мүшкил, тап Бекбаў қарақшыға мегзейтуғын киси гәпин еки ушлы етип.

Бир-еки жылға шекем әўере-сарсаңға түсип, Бекбаў қарақшы менен бирге тонаған қәрўанларынан түскен тиллаларды сарыплап, сүйиклисиниң дәрегин таппаған жигит, бир түнде жоғалды. Азанда шеригин орнынан таппаған Бекбаў жигиттиң қашып кеткенин шамалап билди, азғана аққөңиллиги менен садалығы болмаса, өзине уқсаған ғайратлы избасардан айрылғанына әдеўир қыйналды. Соң: «айланып келер, қайда барады, дөгеректе хеш кимди танымайды, тек ат тонын алдырғаны қалар», деп қолын бир силтеди.

Қыздың дәрегин кисиден сораўдан нәтийже шықпаған соң жигит тәўекел қайығына минип, ең ақырғы шараға қол урған, Аштархан әтирапы, оннан аркадағы қалмақ сахрасына барыўды нийет етип, қарақшыны тәрк етти.

8

Бул ўақытларда кайдан келгенлиги намәлим болған онлаған салт атлы адамлар урлап кеткен Юсуптиң қызы Бәниўў, оны излеп шыққанлар ишинен ушты-күйди жоқ болып кеткен темирши устаның шәкирти Кайыр хаққында кайғылы ўақыяны Шымбай адамлары өз ғалмағаллары хәм тәшўишлери менен болып, умыта баслады. Әлбетте Бәниўди әкеси Юсуп пенен кәйўаны хаял, синлиси менен иниси бул өмирде умыта алар ма? Олар алыслардан келген хәр бир кәрўаннан, хәр бир жолаўшыдан хабар күтер, жаксы хабардан үмитлер үзилген, мейли жаман хабар болса да, жараларға мәлхам басылса, сызлағаны токтайтуғыны киби, белгисизлик, намәлимликке шек кояр еди-аў деген үмитте көзлери жолға тигилер еди. Кәрўан менен атланған «жансыз»лар дерек таппай кайтты.

Жоғалғаннан үмитин үзбеген бир адам бар еди, ол да болса шәхәрге жақын жердеги көл бойына тигилген отаўда жасайтуғын ертели-кеш жолға карап, бир күни болмаса бир күни баласының отаў ергенегинен кирип келетуғынына исенимин бир заматка да жоғалтпаған, шашларына ертерек ақ аралай баслаған хаял — Кайырдың анасы еди. Сол ушын да ол өзи Бектемир менен бирге жасайтуғын отаў менен катар тигилген, ерининен мийрас болып калған, соңынан Кайыр жасаған отаўды «мыс кайнаған ыссылар менен кар-жамғырларда күйреп калмасын, бәрибир хәзир хеш ким жасамайды-ғой, Кайыр келген соң кайтып тигермиз», деп хәзирги күйеўи Бектемирдин үгитлегенине карамастан, отаўды жығып, жыйнап қойыўға келисим бермеди, ишинен: «үйи жығылса перзентиме де бир нәрсе болып жүрер, үйи жығылмасын, билемен, ол Бәниўди табаман, деп соның жолында жүрипти, мәгар таўып та алар, ыссы менен кар, жамғырларда күйресе күйресин, бирақ жығылмасын, жалғызыма тилеклес болып турсын», деп ырым етти. Әх, ана жүреги, мәгар ол перзентиниң тири екенлигин, өзи сүйген, жаў қолында бенде болып кеткен қызы жолында дәрбедәр болып жүрген перзентиниң тири екенин жүрек-баўыры менен сезди ме екен?

Жас өспиримликтен өтип, мурты тап берип, толысып, бойына күш жыйналып, ержеткен Ережепке уксап Шымбай шәхәри де кем-кемнен толыса берди. Қала әтирапында отырықшы аўыллар пайда болды. Олар хәўлилер салмас, ал пәскелтек-пәскелтек етип атпа ылайдан тикленген өжирелерде жасады, бул өжирелер кен хәм қолайлы болмағаны менен хәркалай ыссы менен суўықтан, кар менен жамғырлардан қорғанып, бас саўғалаўға әбден болатуғын, калың дийўаллар жазда ыссыны, қыста суўықты өткермейтуғын еди.

Ережеп өзи менен тетелес өскен, өзине бәркулла ғамхор болып жүретуғын Кайырдың жоғалғанына өзгелерден бетер қыйналды. Хәтте шәхәрдеги бир-еки жорасын ертип, излеп кетиўге де мейили бар еди, картайып баратырған бий әкесинин «бармайсан», деген сөзинен соң райын жыға алмады.

Жаслық, албыртлық пенен ўақыт хәмме жараларды, тән жараларын да, жүрек жараларын да емлеўши екенине адамлардың көзи жеткен. Ережеп те: Кайырды умытты, десек қәте болар, бирақ бирте-бирте оның көкирегиндеги кайғы менен ғамды келешекке болған умтылыўлар кеўил түпкирининң бир мүйешине таман ысырып барар, оның орнын дослар менен бирге өткизген шадлы демлер қуўанышы, бәлки мухаббат, ышқы, жигитликтиң ынтығыўлары ийелемекте еди.

Ережепти окыў көп қызықтырмады. Рысназар бийдиң баласы—жас молла Турымнан, соң оның устазы болған Пана ахуннан сабақ алды, хат танып, окып-жазғандай дәрежеге келди, қыйыншылық пенен «Хаптяк»ти де адақлады. Бирақ оннан ары өте алмады, қылпын атлар, сондай-ақ өз теңлеслери ортасындағы оданбасылық бәнт еткен, оның үстине еле киширек пайытынан-ақ лақап болып бойына жабысқан «тентек» аты өзине де унайтуғындай, өжетлиги менен хәр сапар өзгелердиң дыққатын қарататуғын еди.

«Тентек» сөзи қарақалпақларда көбирек балалар менен өспиримлерге карата еркелеткенсымақ болып айтылады, мысалы: бизиң тентегимиз, бизиң үйдеги тентеги, — деп баласы жөнинде әкеси айтады, ямаса, «тентегиңди тый» деп өзгелерге балаларының ерси қылығы ескертиледи.

Қулласы, еле тал таяқты ат қылып минип жүргенде женгелери атын айтыўға ийменип «тентек бала» деп айтқанынан ба, ямаса расында да нәреете пайытында билип-билмей, еркелик етип, ақыры ол Қулшы бийдиң перзентке зар болып жүргенде туўылған тунғышы еди, сол ушын ол ерке болмай ким ерке болсын, биреўдиң бир гүзе қатығын яки айранын төкти ме, ол жағы анық емес, әйтеўир бойына жабысқан тентек аты өспирим пайытындағы өрескил қылықлары менен ушласып кетти.

Бир тойда атлылар тәреп-тәреп болып ылақ ойынға түсти. Қытай жигитлери бир тәреп болса, қыпшақлар бир тәреп болды. Өспирим Ережеп те олардың қатарында еди. Бектемирдиң темир көк атының нәсилинен аты ылақшыл хәм карыўлы, колы тийген адам ылақты жаздырмаса тақымына көкпар басылған адамды ат-паты менен бирге сүйреп кеткендей жағдайы бар. Атына исеними мол Ережеп қытай жигитине жетип, ылақты алып қашты, ылақтан айрылған жигит арланды ма, аты да карыўы менен қайымшылығы жағынан хеш кимликинен қалыспас екен, Ережептиң изине түсти. Көкпар он

8

Бул ўақытларда қайдан келгенлиги намәлим болған онлаған салт атлы адамлар урлап кеткен Юсуптиң қызы Бәниў, оны излеп шыққанлар ишинен ушты-күйди жоқ болып кеткен темирши устаның шәкирти Қайыр хақкында қайғылы ўақыяны Шымбай адамлары өз ғалмағаллары хәм тәшўишлери менен болып, умыта баслады. Әлбетте Бәниўди әкеси Юсуп пенен кәйўаны хаял, синлиси менен иниси бул өмирде умыта алар ма? Олар алыслардан келген хәр бир кәрўаннан, хәр бир жолаўшыдан хабар күтер, жаксы хабардан үмитлер үзилген, мейли жаман хабар болса да, жараларға мәлхам басылса, сызлағаны токтайтуғыны киби, белгисизлик, намәлимликке шек қояр еди-ау деген үмитте көзлери жолға тигилер еди. Кәрўан менен атланған «жансыз»лар дерек таппай қайтты.

Жоғалғаннан үмитин үзбеген бир адам бар еди, ол да болса шәхәрге жақын жердеги көл бойына тигилген отаўда жасайтуғын ертели-кеш жолға карап, бир күни болмаса бир күни баласының отаў ергенегинен кирип келетуғынына исенимин бир заматка да жоғалтпаған, шашларына ертерек ақ аралай баслаған хаял — Қайырдың анасы еди. Сол ушын да ол өзи Бектемир менен бирге жасайтуғын отаў менен катар тигилген, еринен мийрас болып калған, соңынан Қайыр жасаған отаўды «мыс қайнаған ыссылар менен кар-жамғырларда күйреп калмасын, бәрибир хәзир хеш ким жасамайды-ғой, Қайыр келген соң қайтып тигермиз», деп хәзирги күйеўи Бектемирдиң үгитлегенине карамастан, отаўды жығып, жыйнап қойыўға келисим бермеди, ишинен: «үйи жығылса перзентиме де бир нәрсе болып жүрер, үйи жығылмасын, билемен, ол Бәниўди табаман, деп соның жолында жүрипти, мәгар таўып та алар, ыссы менен кар, жамғырларда күйресе күйресин, бирақ жығылмасын, жалғызыма тилеклес болып турсын», деп ырым етти. Әх, ана жүреги, мәгар ол перзентиниң тири екенлигин, өзи сүйген, жаў қолында бенде болып кеткен қызы жолында дәрбедәр болып жүрген перзентиниң тири екенин жүрек-баўыры менен сезди ме екен?

Жас өспиримликтен өтип, мурты тап берип, толысып, бойына күш жыйналып, ержеткен Ережепке уксап Шымбай шәхәри де кем-кемнен толыса берди. Қала әтирапында отырықшы аўыллар пайда болды. Олар хәўлилер салмас, ал пәскелтек-пәскелтек етип атпа ылайдан тикленген өжирелерде жасады, бул өжирелер кең хәм қолайлы болмағаны менен хәркалай ыссы менен суўықтан, кар менен жамғырлардан қорғанып, бас саўғалаўға әбден болатуғын, қалың дийўаллар жазда ыссыны, қыста суўықты өткермейтуғын еди.

Ережеп өзи менен тетелес өскен, өзине бәркулла ғамхор болып жүретуғын Қайырдың жоғалғанына өзгелерден бетер қыйналды. Хәтте шәхәрдеги бир-еки жорасын ертип, излеп кетиўге де мейили бар еди, картайып баратырған бий әкесинин «бармайсаң», деген сөзинен соң райын жыға алмады.

Жаслық, албыртлық пенен ўақыт хәмме жараларды, тән жараларын да, жүрек жараларын да емлеўши екенине адамлардың көзи жеткен. Ережеп те: Қайырды умытты, десек қәте болар, бирақ бирте-бирте оның көкирегиндеги қайғы менен ғамды келешекке болған умтылыўлар кеўил түпкиринин бир мүйешине таман ысырып барар, оның орнын достар менен бирге өткизген шадлы демлер қуўанышы, бәлки мухаббат, ышкы, жигитликтиң ынтығыўлары ийелемекте еди.

Ережепти окыў көп қызықтырмады. Рысназар бийдиң баласы — жас молла Турымнан, соң оның устазы болған Пана ахуннан сабақ алды, хат танып, окып-жазғандай дәрежеге келди, қыйыншылық пенен «Хаптяк»ти де адаклады. Бирақ оннан ары өте алмады, қыялын атлар, сондай-ақ өз теңлеслери ортасындағы оданбасылық бәнт еткен, оның үстине еле киширек пайытынан-ақ лақап болып бойына жабысқан «тентек» аты өзине де унайтуғындай, өжетлиги менен хәр сапар өзгелердиң дыққатын қарататуғын еди.

«Тентек» сөзи каракалпақларда көбирек балалар менен өспиримлерге карата еркелеткенсымақ болып айтылады, мысалы: бизиң тентегимиз, бизиң үйдеги тентеги, — деп баласы жөнинде әкеси айтады, ямаса, «тентегинди тый» деп өзгелерге балаларының ерси қылығы ескертиледи.

Қулласы, еле тал таяқты ат қылып минип жүргенде жеңгелери атын айтыўға ийменип «тентек бала» деп айтқанынан ба, ямаса расында да нәреста пайытында билип-билмей, еркелик етип, ақыры ол Қулшы бийдиң перзентке зар болып жүргенде туўылған туңғышы еди, сол ушын ол ерке болмай ким ерке болсын, биреўдиң бир гүзе қатығын яки айранын төкти ме, ол жағы анық емес, әйтеўир бойына жабысқан тентек аты өспирим пайытындағы өрескил қылықлары менен ушласып кетти.

Бир тойда атлылар тәреп-тәреп болып ылақ ойынға түсти. Қытай жигитлери бир тәреп болса, қыпшақлар бир тәреп болды. Өспирим Ережеп те олардың катарында еди, Бектемирдиң темир көк атының нәсилинен аты ылақшыл хәм карыўлы, қолы тийген адам ылақты жаздырмаса тақымына көкпар басылған адамды ат-паты менен бирге сүйреп кеткендей жағдайы бар. Атына исенимли мол Ережеп қытай жигитине жетип, ылақты алып қашты, ылақтан айрылған жигит арланды ма, аты да карыўы менен қайымшылығы жағынан хеш кимдикинен қалыспас екен, Ережептиң изине түсти. Көкпар оң

тақымға басылып, таралғыдан өткерилген, оны ҳеш кимниң тартып ала алмаслығына исенген жигит қыйқыўды салып, қызыл-жасыл кийинип, ылақ тамашалаўға келген қызлар минген арбаға таслаўға қайымлап киятыр еди, изиндеги атлы тақымға көкпар басылған оң тәрептен емес, ал сол таманнан капталласты да Ережептиң атының саўрысынан асырылып, узын қоллары менен көкпарға жармасты. Жармасып та қоймады, бар күши менен силкип тартып еди, Ережеп аты менен бирге теңселип кетти. Тәртипте көкпар тартысыў ылақ турған үзенги тәрептен басланыў керек еди. Жигит оған қарап отырмады, көкпарды тарамыс пәнжелери менен бекkем услап, силкип тартпаға карады, ҳәр тартқанда канша патлы болса да көк ат жаниўар теңселип кетер, нәбада капталға қарай омақазан атып жығылыўы турған гәп еди, ал көкпарды биреў Ережептиң қыялында да жоқ. Сонда өспирим өзинен әдеўир жасы үлкен жигиттиң ғәрремлигине ғәрремлик пенен жуўап бериўге мәжбүр болды, бузаўтил қамшының тобылғы сабы менен қарсыласының көкпарға асылған қолына бар күши менен урды, бирақ кәр етпеди, болмаған соң өзиниң оң тәрепинде капталласып шаўып киятырған қарсыласының мойнына қамшысы менен тартып-тартып жиберди, қам териден өрилген бузаўтил қамшы өз исин иследи, жадағай шапанының жаўырны өрим-өрим болып, мойнынан қан сорғалаған қытай руўының жигити илажсыз колларын жаздырды.

Ережепти марапатлап, шуўласып атырған арбадағы қызлардың үстине көкпарды ылақтырған Ережеп, аттың басын капталға бурып атырғанда изинен:

— Ҳә әкеңниң тентеги, сени ме? — деп сөгинген ызалы даўысты еситип, аттың басын иркиўге асықлады, себеби көкпар тартыста қаны қызған, өз ойынша шаппаттай баладан жәбир көрген жигиттиң де қолында өзиникиндей бузаўтил қамшы барын ҳәм ол да силтениўи итимал екенлигин өспирим Ережеп жақсы билер еди.

Қамшы жеген жигиттиң сөзин ҳәмме еситти. Дөгерегине бир неше руўласлары топланды. Қыпшақ жигитлери де өз аўылласын, руўласын, Қулшы бийдиң баласын қорғаўға таяр, жәнжел шығыўға сәл қалған еди. Рысназар бийдиң даўысы ҳәммени иркти.

— Қәне, таркасынлар, — деп қышқырды ол. «Бүйири тартпағанның бүйири ширисин», деген менен кимнин биринши болып көкпар тәртибин бузғанын көрип турыппан, оң үзеңгидеги көкпарға сол тәрепте турып қол созған қытай руўының жигити, әне сазасын алды. Айтынлар кәне, көкпар тартаман деп топлымға кирип, қамшы жемей шыққанларын бар ма араңызда?

Топланып турған еки тәрептен де сес шықпады.

— Үндемейсиз, үндей алмайсыз, Ақыры, ол жерден қамшы тиймей шығыў қыйынлығын өзим де жақсы билемен. Сол ушын кисиге өкпелемен. — Ҳәй қызлар, — деди бий соңынан арбалар турған тәрепке қарап. Жигитке салымын берип, көкпарды узатыңлар.

Қызлар сыңғырласып күлип, көкпарды тасласа да, саўын пул бериўге асықпады, жигитти жақынырақтан көргиси келди ме, я таяр түйиншиги жоқ па еди, ол жағы намәлим. Жигит қызлардың жеңгесинен саўын пул алыў тәмеси менен ҳәм қызларға жақынырақтан көз таслаў мақсетинде арбадан алысламай, атын гездирер еди.

— Ҳәй қыпшақтың тентек жигити, мә, ал орамалыңды, тартынба, қызлардың қайсысын қәлейсең айт қәне? — деди қызлардың бир дилўар жеңгеси. Бийдиң баласына түсиўди қалемейтуғыны болса, өзим келистиремен.

Ережеп тартыншақ емес, өзи де қызларды жақыннан көриўге қумар еди, атын айдап арбаға жақын келди, қыз жеңгеси узаткан орамалға кол созды, еки көзи нәзерлери өзине тигилген қызларда болды.

Басына қырмызы айдынлы жамылған, өңир хәйкелине тағылған гүмис қоңыраўлары сыңғырлаған бийдай реңли, қыр мурынлы қыздың үркken кийиктиң көзлериндей сәл ғана қыйық көзлерине көзи түскенде жигиттиң жүреги силкинип кеткен яңлы болды.

— Женге, сизди излесем қайдан табаман? — деди орамалды қойнына салып атырып Ержеп, еки көзин сәл ғана қыйық көзлерден айыра алмас еди.

— Бизди таппақ қыйын болып па, жигит. Алды бурын қызлардың қайсысы унағанын айт!

— Оны қулағына ғана айтаман, женге!

— Мына аппақ бийкешим емес пе? — деп қыз жеңгеси жанында турған қызды түртип. Қыз болса нәзерин дәрҳал төменге алды.

— Айттымғой, қулағына ғана сыбырлайман, деп. Аўылың қайсы таманда?

— Ларды ығына жағаласаң бизиң аўылға барасан. Қытайдың шериўшиси.

— Болады женге, әлбетте таўып бараман. Жигит атын тепсинип, көкпар тартысып атырғанлар таманға бурылды. Изине қайрылып карап еди, жүрегин силкиндирген нәзерлер менен тағы дусласты.

«Тентек» лақабын бурынлары қыпшақ аўылы ғана билетуғын болса, көкпар ўақыясынан кейин бул әтираптағылардың көбиси билетуғын болды. Үлкен-киши мерекелерде «бийдиң тентек баласы» десе, көкпар ойынларда «тентек шабандоз» деп оннан ылақ алыўға биразлар жүрексинбейтуғын болды.

Көп өтпей жүрегине от салған көзлер ийеси менен де танысты. Сол тамандағы жораларының үйинде конып-түсленип жүрип, пинҳамы ушырасты. Өзине берк қыз екен, кашан үйленбегенше поса да бермеди, белинен де услатпады.

Келеси гүзде сол қызға үйленип тынды.

Оннан соңғы жылы нөкер алмакка ханнан жасаўыл келди. Қыпшақ жигитлери әмир хызметинде нөкер болып көзлери үйренген, нөкерликтен кашпады. Ережептин нөкерлигине еки адам қарсы еди. Биринщиси келиншеги болса, екиншиси тилеп алған туңғыш улын қәўип-кәтерге толы нөкерлик жолына қыймайтуғын өз әкеси, Қулшы бий еди.

— Бий ата, руқсат тилеп келдим, — деди атасының алдында дизерлеп отырған Ережеп.

Бий әдеўирге шекем тис жарып хеш нәрсе айтпады. Жигит орнынан қозғалмады.

— Менин разы емеслигимди көрип отырсан. Сол пикириңнен изге қайтыўыңды кәлер едим, деди әке.

— Мени иркпең бий ата. Сизлерге алла яр болғай. Нөкер болмаған қайдан жүзбасы болсын? Жүзбасы болмағанның мыңбасы болғанын көрдиңиз бе? «Әжели жетпей бендеси өлмейди», деген өзиниз емес пе?

Бийдин басы төмен ийилди. «Сөзге шорқаклаў, даўды күш пенен шешиўге умтылатуғын «тентек»тиң гәпи ме, мынаў? Не қылмақ керек? Көз алдымда жүрсин, деп руқсат бермесе не болады? Шаўып баратырған аттың жылаўынан услап, ирккендей болмай ма?».

Бий бир шешимге келди. «Пайманасы толған бендени әжел оғы жети қат қорған артына жасырынса да таўып алады. Алланың өзи аман ийнинде асырасын».

— Мақул болыпты, Бабаларыңның руўхы қоллағай сени, Қызыр ата оң қағарың болып жүргей, әўмийин!

Солай етип қурал-жарақ асынған Ережеп жигитлер менен Хийўаға атланып кетти. Оған балалықтан жанында болып, бирге өскен жасы үлкен досты Қайыр жетиспес еди. Оның тири екенлигине исенетуғынлардың бири Қайырдың анасы Сәрбийке болса, екиншиси Ережептен басқа ким болар еди, деп ойлайсыз?

9

Бекбаў қаракшыдан айрылған Қайыр бәркулла қыялын урлап туратуғын кәрўан жолына түсти. Тонап алған мүлклерди сатып алатуғын ноғайдан Жайық дәрьясының өринде отырықшы қаракалпақлар, қалмақлар, қазақлар, оннан да арыда башқуртлар менен

татарлар жасайтуғынын еситкен, қалмақтан өзгесинин тилин түсинсе болады, сол ушын олардын арасынан урлап кетилген Бәниўдин дәрегин сорастырыўды үзил-кесил шешип алған, енди ол сол мақсетин иске асырыў ушын атланған еди.

Сорастыра-сорастыра ноғай менен қаракалпақ аўылларынан сүйиклиси жөнинде жөнли хабар еситпеди. «Урлап кетилген сүйиклим» деген сөз тилинен шықлас, ал «жоғалған қарындасым, кәрўанға ерип кеткен болса керек», деп қыздың атын да атамас еди.

Бир-еки айда Жайық бойындағы өз тилин билетуғын кәўимлерди аралады. Қыс та жақынлап қалды. Сүйиклисин табыўдан үмит үзиле баслаған еди, күтилмегенде әлле бир саўдагер ноғайдан Жайық бойындағы кең далаларда мал бағып көшип-конып жүретуғын шарўа қалмақлар ишинде бир қаракалпақ қызын көргенин, ол бир байдың шорысы екенлигин, хәтте оның менен тиллескенлигин, бирақ атын сорамағанлығын еситип, сөне баслаған үмит оты қоламтада қалғып отырған соңғы шоққа тамызық басланған киби «лап» ете қалды. Аттың басын изге бурмай, алға умтылды.

Көп өтпей қалмақ шарўалардың түбекке конған қыслаўына дус келди. Қойларды жыллы қораға қамап атырған ғарры қалмакка хабарласты. Жүни қырқылған қой териден тигилген, желкеси менен қулақ шекесин жаўып турған тумағын ысырып қойып, қыйық көзлери менен жигитти бир барлап шыққан ғарры ноғайша менен қалмақшаны қосып сөйледи.

— Хайдан келеди?

— Алыстан, алыстан, қонақ, қонақ, — деди жигит қолын из бетке силтеп, өзинин алыстан киятырғанын көрсетпекши болып.

— Хонах анда, атты байла, — деди ғарры шетиректеги отаўды көрсетип. Айтарын айтса да жигиттин атына, қурал-жарағына гүманлы нәзер менен тигиле берер еди.

Жигит көп қазықлардың бирине атын байлап атырып, дөгеректи пинҳамы көзден кеширди. Гүдик туўдырғандай хеш нәрсе көзге тасланбады. Бир-бирине тығыз тигилген, қаракалпақлардыкине қарағанда шанарағы пәсирек, ал көлеми кеңирек отаўлар, қазықларға байланған пәскелтек атлар қандай қәўиптен дерек берсин. Екиншиден, жигит бул кәтерли сапарға басын өлимге тигип шыққан жоқ па?

Қайыр көп еглене бермей, босағадан атлап ишке кирди. Төбеси пәскелтек отаўдың шанарағына тийиўге сәл қалды.

Жапсарына кийиз тутылған отаўдың бир мүшында жүн түтип отырған шүйкедей қара кемпир қонақтың шақырылмай келгенине хайран болды ма, я кирип келген адамның бой-сыны, балентлиги таңландырды ма, қулласы қоллары жүн түтиўден токтап, нурсыз

көзлери жыпылықлап, тислери кетик аўзы жабылмай, бақырайып, әлленемирге шекем тилине сөз келмей отыра берди.

— Сәлем бердик, шеше, — деди Қайыр салқында ат үстинде жүре бергенликтен тамағы шамаллаған ба, қырылдаған даўысы менен.

Өзине келген кемпир жигиттиң тилине түсинбеген болса керек, мойнын бурып, шамасы ғаррысының атын айтып, тысқарыға даўыслады.

Ғарры тысқарыда, кемпир ишкериде турып бир-еки аўыз сөйлести, жигит «жожы» деген сөзге ғана түсингендей болды, басқалары түсиниксиз еди.

Соң кемпир орнынан түргелип, жигитке үйдиң сол жапсарына төсеўли турған кийизге отырыўға ишара етти. Өзи тескери бурылып жумысын даўамлаўға киристи.

Көп өтпей үйге ғаррының өзи де кирди. Кемпир орнынан түргелип дастурхан жайды, қайдандур айран әкелип, ағаш зеренлерге толтырды. Жигитти дастурханға мирәт етти. Писирилген суўық гөш самар табақ пенен ортаға қойылды. Ишилип, желинип, дастурхан жыйналғанда отаўға нық денели, орта бойлы, белинде қылыш, қосбаўында қалмақы пышағы бар, жүзиндеги тыртығы әжептәўир, қыйық көзлери бир жерде иркилмей жыпылықлап турған жигит жедел кирип келди. Ғарры оған орын көрсетти. Қайыр кемпир менен ғарры хәм жигиттиң жүзинен бе, көзинен бе, я даўысынан ба, анық анғара алмаса да олар арасында қандай да бир уқсаслық көрди хәм бул жигит мына кемпир менен ғаррының баласы шығар», деп шамалады. Орталағы гүрриңге қулақ түрди, бирақ хеш нәрсе уға алмады.

— Хайдан келеди, — деди ақырында ғарры. Ким? Нохай, хазах, башхирд?

— Қарақалпақ, — деди жигит.

— Харахалпах?!

Ғаррының баласы ойнап турған көзлери астынан жигитке бир замат гүманлы бақты. Соң ғаррыға бир нәрселерди айтты. Сөзлери суўық еди.

Дорджи ғарры да, аты солай екенин Қайыр кемпирдиң аўзынан еситкен еди, қаттырақ сөйледи. Гәптиң рәмиўзинен әке менен уллың ортасында тартыс баратырғанын анғарса болар еди. Жигит өзи жөнинде түсиникке анықлық киргизбекши болды. Дорджийдиң улы иркилгенде сөз баслады.

— Мен харахалпах, мен жошы, «жошы» дегени «жолшы, қонақ» дегени шығар деп шамалаған жигит соны сөзине қосты, алыстан келемен, синлим, синлимди излеймен, Түсиндиниз бе? Мен жошы, маған көмек беринлер.

Ғарры Қайырдың сөзине түсингендей болды, басын төмен салып ойланып қалды. Баласы бүйринен түртип, ғаррыға: «бул не деп атыр?», деген янлы сораўлы нәзер менен бақты. Ғарры хошламаған түр менен бир нәрселер деди. Екеўи гезекпе-гезек, даўысларын көтерип қатты-қатты сөйлесе баслады, Ақырында Дорджи кескин даўыс пенен баласын иркти. Оң қолын қылыш янлы тутып, хаўаны кести, яғный төмен силтеди. Бул жақсылыққа ма, жаманлыққа ма, Қайыр ол жағын айыра алмады. Соң жигит, ғаррының улы-аў деп шамалаған жигит үйден шықты. Ғарры «жатыў керек, уйқылаў керек», дегендей ишара қылды, Қайыр өзи отырған кийиз үстине аяғын созып, тонын жамылды. Әтирапы кийиз бенен оралған үй ишиндеги шырақ онша жарық емес еди, ат үстинде жүрип шаршаған жигит қылышының сабын оң қолы менен услап, уйқыға кетти. Оннан алдын атына жем бериўди умытпады.

Таңда ерте турып ғарры менен хошласты. Атына минип атырып көзлери менен ақшам көрген жигити «қайсы үйде екен», деген ой қыслаўда қатара тигилген үйлерди барлап шықты. Қәўетерли хеш нәрсе көзге шалынбады.

Аўылдың шетинде қудық көринди. Жигит қудыққа қайрылып, ағаш шелек пенен суў тартып, атын суўғарды.

Тап усы пайытта аўылдың шетиндеги бир үйден еркекше кийинген, жүриси хаял адамның жүрисине мегзеген сулдер ийнине кабағын салып, қудық таман келе берди.

Жигиттиң сыншыл нәзери сулдердиң хаял екенин аңғарды. Қыялында қабақ көтерип Кегейлиден суў алыўға киятырған қызлардың елеси жанланды. Негедур еркекше кийинген сулдердиң хәрекети: қабақ арқалаўы ма, қадем таслаўы ма, оны Қайыр билмейди, неси менендур Бәниўге уксап кеткендей болды хәм ерксиз «Бәниў» деп жиберди, оны қудық таман қабақ арқалап киятырған сулдер анық еситсе керек, албырағанынан ба, әлле қорыққанынан ба, қаққан қазықтай бир орында иркилип қалды хәм «ағажан» деп бақырып жиберди. Көз ашып-жумғанша жақын жердеги отаўдың ергенеги ашылып, оннан бир еркек атылып шықты хәм ийниндеги қабағы түсип кеткен сулдердиң жанына жетип келди де, оны бүркиттей бүрип алып, отаўға сүйреп киргизди. Жандалбасада жулқынған сулдердиң еркекке күши жетер ме еди, «ағажан» деген сөзди тағы еситемен бе, деп қулақ түрген Қайыр хеш нәрсе еките алмады.

Ўақыя сондай тез болып өткенликтен жигит бир шешимге келип, сулдерди қутқарыў ушын бир адым атып та үлгермеди. Оның үстине сулдердиң хәм оны мисли шайқустай илип кеткенниң ким екенлиги Қайырға емес, тек аллаға ғана аян еди, ким биледи, бири хаялы,

бири ери шығар, яки шорысыдур, хәркалай «ер менен катын ортасына еси кеткен түседи», деген емес пе? Бирақ көкирегине бир татлы гүман жасырынып кирип алған еди. «Ағажан» деген сөзди анық еситти, буның «Бәниў» деген сөзин де таңғы сүлдер еситкен болса керек. Калай дегенде де бул ўақыяда жасырынған бирер сырдың бар екенлиги анық еди. Оны бирден билмекликтиң де хеш бир илажы жоқ, Қайыр жат жерлерде жүргенлигин, хәр адым сайын қаўип-кәтерге дус келмеклиги итимал екенин умытпады, көкирекке уялаған татлы гүманның шынлыққа айланыўын көрмек ушын Қайыр еркин хәм саў-саламат болмағы дәркар.

Қалмақ қыслаўынан алыслап баратырған Қайырдың ойынан қудық жанындағы ўақыя кетпес еди. «Ағажан» деген сүлдер Бәниўдиң өзи болса ше? Не ушын қутқармадым оны? Хәзир халы не кешип атыр екен? Кәҳәрли еркек оны өлимши етип, таякка жыклады ма екен? Қандай гүнасы ушын? Ким еди ол? Саўалларға исенимли жуўаплар жоқ еди.

Бир ойдың басына жип тағып, бир шешимге келе алмаған жигит алға илгерилей берди. Мәгар, алдынан қарақалпақ, ямаса ноғай аўыллары гезлесер, мәгар, биреўлерден дәрек сорар?...

Бул пайытларда оның изинде бир топар атлы аңлып келер, қаранғы түсиўин күтер, бир хәмле менен колға түсириў ушын пайыт пайлар еди. Атлылардың алдында жүзин орамал менен таңған, тумағын көзине түсирип кийген, бизге ақшамғы қонақ жайда таныс болған қалмақ жигит, мәгар Дорджи ғаррының баласы, десек таңланбассыз.

Жол тосып, қарақшылық ететуғын, қураллы қорғаўшылары болмаған көрўанларды талаўды кәсип еткен Дорджидиң улы ақшам өз әкеси менен қонақтың үстинде тартысқан, әкеси «жошыны» баласының тонаўына үзил-кесил карсы болып, «усыннан мына жигитти тонар болсаң мениң сендей улым жоқ», деп гәпти кесип айтып, колын силтеген еди, бирақ «үйренген әдет қалама, көтере бер мушыңды» деген янлы қарақшы ғарры уя Дорджидин гәпин тыңламады, үйден шыға сала кыслаўдағы өзи усаған төрт-бес шеригине барып, жаманлық ушын дүзилген режесин олар менен бөлисиўге асықты. Олардың бири отаўының саңлағынан сығалап таңды атырды, Дорджи ғаррының қонағының атланғанын, атын суўғарыў ушын қудыққа барғанын, соның арасында өз хожайынының шорысы суў алмаға қабақ аркалап шыққанын көрип отыр еди. Шорыдан көз жазбаў аңлыўшы кисиге тапсырылған, бийтаныс атлыны көрген шорының бир нәрсе деп бақырғанынан хаўлығып кеткен жансыз шорының аўзын басып, отаўға киргизди, соң көп өтпей Дорджидиң қонағы атланғанын шериклерине хабарлады...

Енди басқыншылар топары жигиттиң изинде қара көрим жерде, урланып киятыр. Тиккелей шабыўыл жасаўға бул қылмысын баскалардың көрип қойыўынан хәм Дорджи ғаррыға хабар жетип барыўынан тартынады, оның үстине карыў-жарақ асынған, ири денели Қайыр менен жүзбе-жүз келип, алысыўға жүреклери даўамай киятыр.

«Шөмиш кетпес» деп аталатуғын гүз айының қуяшы уясына батты. Дөгеректи әсте-әсте қаранғылық каплай берди. «Алдымнан ел шықса, қудайы қонақ боларман», деген ой Қайырды алға жетелер еди. Түн жарпы шамаласқанда «алдымнан кыслаў гезлесер» деген ойдың пушқа шыққанына көзи жеткен Қайыр жымынласкан жулдызлардың сәўлесинде, отқа жаққандай путалар қарайып көринип турған бир ылдыйда атының басын тартты. Узын шылбырды қолынан шығармай, путалардың ушын сындырып, бир жерге жәмледи, кисесинен шақпақ тас алып, отты тутандырды. От пыскып түтеди, қурғақ тамызық жас путаларды кептирди, ақырында жалын лаўлап жана баслады. Ашыққан ат әлле қашан путалардың басын шалып отлаўға қараған еди, отты сөндирмеў ушын отын ғамластыра баслады, таң атканша ўақыт көп...

Тосыннан ат оқыранды, жақынлап келген атлыларды сезген екен. Көп өтпей басқыншылардың өзлери де көринди. Қайыр қылышты қыннан суўырып қорғаныўға таярланды. Дастығын алып кетпекши еди. Топылып келген атлылардан үркken ат шылбырды тартып жибергенде бундай хәрекетти күтпеген жигит дизерлеп жығылды. Өзин тиклеймен, дегенше желкесине келип тийген аўыр соққы зарпынан ет бетлеп қулады. Оннан соңғы үсти-үстине жаўдырылған соққыларды Қайыр сезбеди, биринши мәртебе берилген соққыдан есин жоғалткан еди.

....Арадан канша ўақыт өткени намәлим, Қайыр оңында ма я түсинде ме, анасын көргендей болды. Аўзына суў тамызып атырған қусайды, қақырап кеўип қалған тамағынан суў өтпейди, тамсанады, бирақ суў тамызыўын тоқтатпайды. «Ох, улым, шөллепсең, ишсең-о, меннен басқа ким аўзына суў тамызар еди, қулыным», деп анасы ах урады, тамағынан болса бир тамшы да өтпейди, жез кумған қуяш киби жалтырап көзлерин камастырады, жүзин жылытады. Ақырында зилдей аўыр қабақлары ашылып кетти, аспанда алағат булглар жүзип жүрипти, еркин ушқан қуслар көринеди, гүздиң жағымлы қуяшлы жүзин қыздырмақта, қулаққа урған танадай, әтирап дым-жырт. Таңлай қурғап, тили аўзына сыймайды. «Қай жердемен, не қылып атырман» деген саўаллар ойына келди, орнынан турмақшы болып умтылып еди, түргеле алмады, желкеси «шым» етип есин жойытты, өзине келгенде қуяштың нурлары жүзине түспеди, гүздиң қыска күни ақырына жетпекте еди. Бирақ қулағына бир жағымлы хаўаз

шалынғандай болды. Кәрўан қоныраўына мегзес сес еди, әдетте хеш нәрседен қорқлай, қарақшылардан тартынбай, оларға өзлериниң қорғаўлы екенин билдирип келетуғын мәрдана кәрўан киятырған ба екен? «Мүмкин қыялым шығар» деп ойлаған жигит көзлерин жумды, бирақ еситилген сес пәсеймеди, керисинше кем-кемнен жақынырақтан еситилгенлей болды.

Кәрўан киятыр, кәрўан. Соң өзине не болғанын еслей баслады. Хеш нәрсени ядына түсире алмады. «Жыңғыр, жыңғыр, жыңғыр» етип токтамастан даўамданып киятырған сес кем-кемнен жақынлар еди. Кәрўан киятыр, олар мени көрмей калыўы мүмин. Ақырғы күшти бойына жәмлеп басын көтерди, колы менен желкесин услап көрди, басында тумағы жоқ екенлигин билди, мәгар басынан түсип қалғандур, әтирапын қармалап көрип еди, қолына илинбеди, алға жылжыў кереклигин пәмледи, жылжый баслады, соншелли хәлсиз еди, хәр умтылғанда мәгар бир карыстан артық жылыслап, алға умтыла берди, илгерилей берди, таңлайы кеўди, желкесине, жүзлерине қан қатып қалған, қол-аяғы пүтин сыяқлы, себеби аўырмайды, және бир карыс, және ярым карыска болса да тынбай алға умтылды. Ең соңғы күшин сарыплап умтылып еди, коллары кәрўанлар жүре-жүре қазылып қалған ески гүзар жолдың ернегине тийди, көп өтпей жигит тағы хуўышынан кетти. Әдетте кәрўанның басындағы түйени жетелейтуғын жол баслаўшы ешек яки ғашыр минер еди. Мойнына жез қоныраў байланған қоңыр атанның буйдасынан тартып киятырған жол баслаўшының ешеги еки қулағын тикирейтип, иркилди де қалды. Ешек үстиндеги адам қараңғылыққа көзлерин қанша қаласа да жолда жатырған хеш нәрсе көринбеди. Бирақ каншелли қыстап, тебинип, ыйығына қына батырса да қырсық ешек орнынан қозғалайын демес, ескертиўсиз-нетиўсиз қырк-елиў түйели кәрўанның алды иркилип, издегилер алдыңғыларға келип соқлығып, түйелер бозлап, түйекешлер «хайт-хайтлап» гүз түнин азан-қазан етти.

Көп өтпей кәрўанбасы жетип келди:

— Не болды? Кәрўан неге иркилди, — деди ол хәмир етиўши даўыс пенен.

— Жолда бир зат барға уксайды. Ешекти канша қыстасам да жүргиси келмей турыпты, таксыр, — деди жолбаслаўшы.

— Не екен ол? Хәй, жүзбасы, көрши қәне, ешекти үркиткен не екен, өзи? Егер әлленеткен саяқ-сандырақ болса, сыбағасын берип қой.

Белиндеги қылышының жез қынабы жез үзеңгиге тийип, шақылдаған сес шығарып, жүзбасы атын тебинип алға өтти. Оның аты да әлленеден сетем алып, төрт аяқлап турып алды.

— Мадамин, — деп даўыслады жүзбасы, мә атты усла. Өзим көрейин түсип.

— Абайла, жолбарыс-полбарыс болып, «хәп» деп бойына асылып жүрмесин, тағы. Жүзбасының атын услаған нөкер хәзиллести.

— Қәне көрейик. Жолбарыс болғанда әлле қашан бул жерден жөнеген болар еди. Хаў, бул жерде адам жатыр-ғой. Шом әкелиңлер! Өлген бе? Жоқ, тири көринеди. Шом әкелип тутыңлар!

Кимдур жағылған шом әкелип тутты.

— Тири екен. Бирақ жарасы аўыр көринеди, шамасы бастан соққы алған.

— Ким екен ол, — деди хәр қандай кәўиптен қашығырақ болыўды ойлап алысырақта турған кәрўанбасы.

— Түр-түсине хәм ат-тоны жоқ екенлигине қарағанда тоналған мусылман болса керек. Бул жер орыс сорамындағы қалмақлардың жери. Жигиттиң бет-әлпети қалмаққа мегземейди.

Кәрўан бәрибир иркилген еди. Аз ғана ойласықтан кейин жарадар адамды алып кетиў шешилди.

— Кебежели түйени келтирин, — деди кәрўанбасы. Қандай-қандай жағдай болады, деген ой менен кәрўанбасы бир түйенин үстине кебеже орнатып қойған еди, түйени шөктирип жигитти соған жайғастырды, пәлекетли жер, деп ырым еткен кәрўан ўақыт түн жарпына шамаласқанына қарамастан жолды даўам еттирип, таң алдында ғана қоныўға иркилди.

— Хәй бирадар, тиримисең?— деген даўыстан Қайыр өзине келди. Кебежеге кәрўанбасы үнилип турар еди. Мәгар карын аш болған шығар, жүрек жалғап аларсыз?

— Суў, — деген хәлсиз даўыс еситилди.

— Суў? Суў ишкин келди ме? Ақшам кәрўан иркилип, соңынан тан атқанша жол басыўына себепши болған жигиттиң бети берман карап, өзи қылған саўап истин зая кетпегенине қуўанған кәрўанбасы хызметкерлерине даўыслап буйырды.

— Хәй жигитлер, жарадарға суў беринлер, соңынан жүрек жалғатынлар. Хәй, Әбдимумин, қаяқтасаң?

Кәрўандағылар «тәўип» деп шақыратуғын, хәр қалай жетик болмаса да тәўипшиликтен хабары бар, жасы қырклардан асқан, сақаллы киси жуўап берди

— Ләббәй таксыр. Биз бундамыз.

— Жигитти бир көрип қой. Жаралары аўыр емес пе екен. Тексерип аныкла, зәрүр болса мәлхам қой. Маған дәрек дәридәрмақтан биймәлел пайдалана бер. Мусылман бенде екен,

жолымыздың бийкәтер, пайдамыздың мол-молакай болыўына саўабынан шарапат дарыр, иншалла.

— Бас үстине таксыр. Маған кимдур биреў жәрдем бериўин буйырсаңыз, алп жигит екен, шамам келмес.

— Шаман келмей оның менен гүрес түспекшимисең, — деди шөктирилген түйе әтирапында гүйбеңлеп жүрген көсенамай куўақы киси. Қоркпа, өзим кол-аяғын услап тураман.

— Әне, бийминнет жәрдемши табылды, — деди кәрўанбасы күлип. Сен көсе, саўап исти көбирек исле, нәбада жүзине түк шығып кетер, иншалла.

— Қудай қәлесе шығар, деген төмем бар, — деди дәлкекке хәзил менен жуўап қайтарған көсе. Бирақ аллаға өкпем де жоқ емес. Болмаса мынаў Әбдимуминге қудай көлдиң копасындай қылып бере салған. Сақалын ат тарақ пенен тарамаса анаў-мынаў тарақтың күши жетпей, тиси сынады, бизде я бет-аўызға болып, я басқа болып бир түк питпеген, тап Үстиртгиң тақырындай тып-тыйпыл. Тәўиптиң түгиниң жартысын бергенде де жетип атыр-аў. Жабысқақтай жабысып алған «көсе» атынан қутылар едиқ.

— Хәй көсе, қудайға хәси болма, саўап исинди қыла бер, берер иншалла — деди кәрўанбасы хәзил теренлесе берсе бир шети өзине де тийип кетиўинен қәўипсинип.

Қайыр аз ғана өзине келгени менен жағдайы аўыр еди. Басы жарылған, желкеси зақымланған, жүзи адам танып болмастай, қаракшылар, атын, қарыў-жарағын, сыртқы тонына шекем шешип алған, өзин өлди, деп, болмаса жаракаттан өледи, деп таслап кеткен. Қайыр ат-тонына, хәттеки исфаханы қылышына да қыйналмады, тек әкесинен қалған, картайып, өз әжелинен өлген Бөрибасар менен алыскан каскырды шаншып өлтирген көк сүнгиден айрылып қалғанына өкинди. Жигит еле атта отыра алмас, кебежеде барып-келип теңселиўден басы айланар, өзин жаман сезинер еди, Әбдимумин тәўип зақым оншелли қәўипли емеслигин, бирақ кеминде қырк күн бир орында қозғалмай жатыў дәркарлығын айтқан менен не пайда, Маматқул кәрўанбасы тарткан кәрўан Хорезмнен болып, елге асығар, дәгерек болса бийтаныс, жат журтларда бул халатта қалыўдың илажы бар ма екен?

Танды түнге уластырып жол баскан кәрўан Атыраўда коныс баскан казактың адай урыўларының жерине кирди. Орыс пукаралығына өткен менен өр минезли адайлар хеш кимге бас ийиўди қәлемей, бир шети Маңғыстаўға, тағы бир тәрепи Қоныратқа шекемги кең далаларда көшип-қонып, шарўашылық етер еди. Кәрўанбасы өзиниң бурыннан

тамыр адамы, мың қойы менен жүзден аса түйеси, үйир-үйир жылқысы қырды жайлаған Жаркынбайдың жолға жақын конған қыслаўына ат басын иркти. Мал-халы мол шарўа кәрўанбасыны қушақ жайып қарсы алып, тай сойып күтти. Үш-төрт күн тыныққан кәрўан жолға шығар пайытта Қайырдың үстинде сөз болды.

— Усы туўманы бизде қалдырып кете бер, — деди Жаркынбай кәрўанбасыға. Үстирттиң суўығына шыдамай жазым болып жүрер. Ет жеп, ағарған ишип, өзине келсин, соң ерки өзинде, қайда бараман десе бара жатар, сенің де жигитке бираз еңбегин сиңген екен, қарымын мен қайтарайын, хәзир буның өзинде дым да жоқ, гези келсе «ер мойнында қыл аркан ширимес», есап айырыса жатар, қәлесең жүк артатуғын атан ал, қәлесең боталы түйе ал.

— Ўай-бой хештененің хәжети жоқ, бизики қудай ушын, жигит қаламан, десе қала берсин, қарымынды қәйтемен, деп кәрўанбасы азар-безер болып еди, Жаркынбай хәзил-шыны аралас:

— Ой баўырым-ай, сен пайда ушын жүрген адамсаң-ғой, ел гезип, жол басып, мениң малымның бас санын бақташы билмесе, өзим де билмеймен, берген гезде алып қалсеш, оның менен Жаркынбайдың түйеси кемип қалмас, деген соң атан түйе алыўға разы болды.

Ертенине кар жаўып шықты. Шетсиз-шексиз Үстирт далаларына кирип баратуғын жолға из салған кәрўан Хорезм ойпатына асығар, Қайырға бир неше күн бойы хәм жатақ, хәм үй хызметин аткарған атан үстиндеги кебеже бос келер, ал кәрўанға жүксиз бир түйе косылған, ол ашық кол Жаркынбай берген коңыр атан еди.

10

Қаракалпақлардан ханның нөкерлигине алынған еки жүз атлының жүзбасыларынан өзгелери, дерлик жигирма бес жастан өтпеген жаўжүрек жаслар, олардың басым көпшилиги қыпшақлар, қалғанлары қытай, коңырат, кенегес, маңғыт руўларынан еди.

Нөкерлер Хийўаға жақын жердеги Қарнақ деген аўылдағы ханның мүлкине коныс баскан, таярлық ушын атларға минип, сахраға шығып кетеди.

Ата-бабасы жаўынгер қыпшақлардан болған, кол-аяғы мыклы, ат үстинде жерге аяғы тиреўли турғандай өзин еркин сезетуғын, алдында қандай камал болса да жарып-бузып өтиўден тайынбайтуғын жигерли, сөзин шаймаламаўды билмейтуғын мәрт хәм өжет минезли Ережеп туўма әскер деп атаса болатуғын жигит еди. Қырағы нәзери, тез шешим қабыллаў, жағдайды дурыс баҳалай билиў уқыбы сонғылығында оған талай мәртебе жәрдем етти.

Жүзбасылар менен оннан үлкенирек әскербасылар аўылдағы өз хожалықларында, ал нөкерлер ылайық қурылған имаратларда, хожалықлы, бала-шағалылары аўылдан ижараға өжире алып жасайды.

Аўылға демалысқа келген Ережепти ата-анасы ашық жүз бенен қутып алса да, келиншеги негедур наразыдай көринди. Кеш болып, отаўына киргенде барып жигит қостары менен жалғыз қалып, тиллесиўге пурсат жетти.

— Бул не, Айқыз, маған өкпелидей көринесең? Қәне, жанымa отыр, — деп билегинен услады.

— Мен саған емес, ал мынаў отаўға ерге шыққан қусайман, — деди келиншек қамсығып, Көзлеринде жас тамшылары көринди.

— Ол не дегенин. Адам отаўға да ерге шыға ма екен?

— Ақшамлары шанарақка қарап, жалғыз өзим жатаман. Сени сағынаман. Түнде оянып кетип, «жанымда жатырған шығар», деген қыялда капталыма қол созсам, муздай төсек... Сенин жоқ екенинди, алыста жүргенинди ойлап, көңлим телезийди. Тағы шанарақка тигилемен, қыялыма хәр нәрселер келеди.

— Хәр нәрсени ойлама. Мен нөкермен, ақыры. Айтқандай, саған саўға әкелдим.

Жигит қойнынан түйиншик шығарып, Айқызға узатты.

— Бул не?

— Ашып көр, қәне?

Түйиншикти ашқан келиншек танланғанын хәм сүйсингенин жасыра алмады.

— Ўай-бу, буның сулыўлығына қара! Жулдыздай жанады. Хан атлас... Шымбай шәхәрде қайсыдур байдың қызының үстинде көргенмен. Буны қалай кийемен?

— Қәдимгидей, көйлек тигип...

— Туўры, — деди келиншек сынқылдап күлип. Көйлек тигип, хайтта, тойларда бешпенттин ишинен кийсе, көзге оншелли тасланбайды.

— Енди көңлиң жазылғандур?

— Хе, бәле... Мени көйлек пенен алдай алмайсан.

— Онда муддаханың не, өзи?

— Кейин айтаман.

— Айта бер, хәзир.

— Мени өзиң менен бирге Хийўаға әкетесең.

— Хаў... Ережеп Айқыздан буны күтпеген еди. «Пухталығына қара», деп ойлап қойды ишинен. Ата-енең руқсат берер ме екен?

— Өзиң мақул, десең ата-енем қарсы болмайды.

— Оны қайдан биле қойдың?

— Бир өзим, сени сағынып, отаўда жылап отырсам, үлкен енем кирипти, мен абайламай қалған қусайман. Ийниме қолын қойып: «Неге жылап отырсаң, ким кеўлиңе тийди?», деп сорады. Мен үндемедим. Сорай берген соң ақырында: «Сағынып кеттим», дедим. Ертеңине үлкен отаўда атам менен сөйлесип атырғанын қулағым шалды. «Бүйтип бир өзи жылап-сықлап жүргенше бирге кеткени мақул ма еди, деймен», — деди атам.

— Бул хаққында атамның өзи гәп басламаса үндемеймен, — деди Ережеп.

Келиншек ишинен тынып, ойланып қалды. Бир-еки күннен соң отаўға кирген жигит хаялының өз кийимлерин түйистирип атырғанының үстинен шықты.

— Бул не? Қаякка? Төркинлеп қайтажақсаң ба?

— Төркиним қол созым жерде. Руқсат қылсаң бир күнде бараман да келемен. Бул таярлығым басқа таярлық, — деди мыйығынан күлип.

Хийўаға атланар күни әкеси менен хошласпаққа үлкен отаўға кирип еди. Қулшы бий жөткирининп қойып, гәпти алыстан баслады.

— Билесең, басында нөкерликке кетиўиңе қайыл емес едим, бир гәпиннен соң разылық бердим. Сонда тағы бир адамнан қайылшылық сорамаған екенбиз. Бул жерде жалғыз өзи зериккенинен не ислерин билмей қалды. Сол ушын келиншегинди де өзиң менен бирге жөнетиўди ойласып, шешип отырмыз, оған қалай қарайсаң, балам?

«Ишинен тынған Айқыз әлле қашан бийди де көндирип қойыпты-ғой», деп ойлады ишинен. Бул ойын тыска шығарып отырмады.

— Ойланып бир шешимге келейин. Ол жақта тайын үй жоқ. Үй таўып, соң әкетиўге биреўди жиберсем қалай болар екен?

— Як, әкетсең өзиң әкетесең, онын ийеси өзиң, әлле кимге исенип нашарды тапсырып болар ма еди?

Мәселе шешилген еди. Ережептиң екинши аты Хийўада қалған, бул таманға салт атлы болып шыққан. Өзгелерди әўере етип отырғысы келмеген Ережеп азық-түлигин қоржынға салып, хаялын артына мингестирип, жолға түсти.

Астындағы аты жорға-жүрмел, хөнерли емес, урыстың аты, сол ушын да бели мықлы хәм қайымшыл, бирақ жортақ. Қазықта тыныққан, суўлыққа таслап турыпты, дизгинди еркине жиберсе, алдын адым-адым жүрип, сонынан корсылдап жорта баслайды. Жағдайсыз жүристен қолайсызланған келиншек рети келип турғой, деп әдейи қыла ма, ол жағы белгисиз, жигиттиң белинен беккем қушақлап алады. Суўлыққа таслап турған аттың жылаўын тартыўға асыққан Ережеп келиншегиниң белине жабысып баратырғанын нәбада биреў-сиреў көрип қоймады ма, деп әтирапқа урланып көз таслайды, соң: «Белимди қыса берме!», деп сыбырлайды. Келиншеги де пәс даўыс

пенен: «әдейи қылдым ба, өйтип өлип баратырғаным жоқ, асылмасам жығылып кетемен», деп сыңғырлап күлип қойды. Күлласы бир атқа ерли-зайып мингесип, Қыпшақ жағыстан өтип, Хийўаға жетип алды да, Қарнақтан бир өжире таўып орналасты.

Гүз күнлериниң биринде Қарнақта: «Хийўаға жаў келипти» деген кәўесет таркалды.

— Хийўаның босағасында турыпты!

— Кимлер екен?

— Яўмытлар болса керек.

— Қанша екен?

— Қарамы жүдә көп,— дейди, кеминде он мың атлы болса керек!

...Усындай гәплерди хүрәйленген дийқанның да, өнерментти де, саўдагердиң де аўзынан еситиўге болатуғын еди.

Әскерге «атлан», деген буйрық берилди.

Кәўесетти аўылдың барлық хаяллары киби Ережептиң келиншеги де еситип үлгерген еди. Жигиттиң асығыс атланып атырғанын билип, зәңгисине асылды.

— Мени таслап кетпекшимисең? Жаў келсе не қыламан?

— Қорқпа, — деп төселле берди жигит, хаялын аяўды яки оған ашыўланыўды да билмес еди, алланың басқа салғанын көремиз. Аўыл қорғаўлы, сонда да өжирени илип, иште отыр.

Көп өтпей хан ләшкери топ-топ болып жыйналды. Тосыннан келген жаў шәхәр әтирапындағы бирли-ярым аўылларды шаўып үлгерген, адамлар бәлент-бәлент дийўаллар менен қоршалған хәўлилерине кирип, дәрўазаларды беккем жаўып, қуралын қолына алып турар еди. Ханның дөгерегиндеги ләшкери өзи менен бирге шәхәр қорғанына бекинген, енди Қарнақтан жәрдем келиўин күтип шыдамы таўсылмақта.

Қарнақтан мың атлы ләшкер қозғалды. Бир неше жүзлегени аўылды қорғаўға қалды. Мыңбасы яўмытлардың қанша атлы екенлигин еле билмес еди, сол ушын шапаўылда барлаўға жиберип, хәр қандай күтилмеген жағдайға таяр халатта қырын жылжый берди. Көп өтпей шапаўыллан хабар келди. «Шәхәр дәрўазасы алдындағы яўмытлар мың атлы, еки мың атлыдан көп емес», деген. Душпанға бир ат шалтырым аралық қалғанда қара булттай болып түнерип, жаўға айбат көрсетип иркилди. Қуяш нурларында мыннан аслам дубылғалар менен аспанды тесип жибережақ сыяқлы шаншылған найзалар шәхәрге умтылып турған душпанның кеўиллерине коркыныш урығын септи. Көпти көрген мыңбасы қан төгиспенин алдын алмақшы болып, дәрхал жаў менен сөйлесиўлер жүргизиў ушын елшилер таярлады. Найзаларының ушларына ақ жалаўлар қадаған бир неше атлы

дәшкерден бөлинип, яўмытлар таман жортып баратырғанда излеринен мыңлаған жуп көзлер хүрей хәм үмит пенен бағып қалды.

Қас қараймай атырып елшилер қайтты хәм өзлери менен мынандай хабар алып келди. Түркменлер сардары: Мухаммед Рахим хан түркменди көп шапты, бизиң пухара менен жаўласатуғын мүддәҳамыз жоқ, сол ушын ханыңыздың қол-аяғын байлап берсеңиз, биз кетемиз, депти. Бул орынланыўы мүмкин емес талап еди. Сол ушын елшилер әлемпанах хан атынан бундай шешим қабыллай алмайтуғынын айтыпты. Сардар: «Онда урыссыз изге қайтпақ жоқ, саўаш жайын таңлаң», деген соң елшилер Қарнақ пенен шәхәр ортасындағы ашық аланды саўаш майданы етип белгилеп, ертең сәске пайыт сол жерден табылғайлы, деп ўәдени бир жерге қойып қайтыпты.

Әскерлер бекинип алыў ушын алдын ала қолайлап қойған жерлерге шегинип, қоныўға таярлыққа киристи. Ол заманның дәстүринде «жаў келеди-аў» деп гүман етилген таманға топырақтан бәлент қашы үйилип, исленген ўақытша бекинис — жиб деп аталар, бундай бекинис нәбада женилиске ушыраған тәреп шегинер болса паналаўға да қолай еди. Атларын байлап, хәлленген соң еки таман да жиб қазыўға киристи. Таң азанда қараған адам тақыр жерден өсип шыққан замарриқтай болып, бир ақшамда бир-бирине қарама-қарсы тикленген еки топырақ қорғанды көрген болар ма еди?

Сәске пайытта жиблерден атланып шыққан ләшкерлердиң қарыў-жарағы таңғы қуяшта жалтырап, белгиленген орында хәзир болды.

Саўаш басланбастан бурын хәр еки таманның батырлары күш сынасатуғын дәстүр бул әтирапта Мәңгиберди заманынан бар болып, Синд дәрьясы бойында жекпе-жек алысқан монгол батырларының хеш бири Мәңгибердиге дады мәмле айта алмай, жер тислегенине арланса да, жанындағылар өлип, жалғыз қалған мәрт шахзаданың Синд дәрьясына ат қойып, Шыңғысханның көз алдында қутылып кетиўи тарийхтан мәлим. Жаўызлықта өз улын да аяўды билмейтуғын Шыңғысханның жекке қалған Мәңгибердиге ок аттырмай, қурық таслатпай, нәтийжеде оның қутылып кетиўи тарийхтың шешилмеген жумбағы болса әжеп емес. Шыңғыстың душпанға ийилмеген басы мәртлик алдында еркиз ийилген шығар бәлки, ким билсин? Күлласы сол заманлардан қалған дәстүр бойынша ортаға жаршы шығып, қышқырды:

— Кан майданға талабан ким бар? Кан майданға талабан болса шықсын, ким бар?

Тап: «ортаға шығып гүресетуғын палўан бар ма?» дегенге уқсап кетер еди. Бирақ «палўан жығылса жер көтереди», кан майданда жығылса оны орнынан турғызғандай, әжелден арашалап қалғандай күш бар ма екен?

Хаўаз тағы жаңғырықлады.

— Тойханаға талабан ким бар?

— Әскерлер қозғалыс тапты. Жүйкелер тартылмақта, менмен деген жаўынгерлер нөкерлер арасатта еди. Не қылмақ керек? Мәртлик етип ортаға шыққанлар ушын еки жол бар— бири әжел, екиншиси женис. Жаралы болып аман қалыў саўға алыў менен барабар болса, не әжеп?

Жаў тәрептен «гуў» етип кимдидур алғыслаған даўыслар хаўаға көтерилди. Олар жекпе-жек бел байлаған өз батырын алғысламақта еди. Бир кесе суў ишим ўақыт өтпей, тәўекелшинин өзи де көринди. Узын найзасын алға гезенген атлы саўаш майданына атылып шықты. Тағы да хошамет шаўқымлары саўаш майданын жаңғырықлатты.

— Яша, ала атлы палўан!

— Балли! Балли!

— Яғыйны ер тишлат!

— Яша, яша!

Жекпе-жек майданының ортасына келип, ала атының басын ирккен оны, еки тәреп те анық көрди.

Қуйрық-жалы қыска, ала аяқлары узын хәм мыклы, буўдан ат пенен салыстырғанда оғада ири көринетуғын ахалтеке затлы арғымақтың үстинде узын саплы найзасын алға карата гезенген, мисли дәстанлардағыдай алп денели адам отырар еди. Басында темир дулыға, ийнинде жени шығанағына жетер-жетпес көзгенек полат саўыт, белиндеги қылышы шамасы қулаштан кем емес узын, үзеңгине ширенип: — Ким бар? — деп гүркирегенде саўаш майданы ләрзеге келип, бир силкингендей болды. Оған яўмытлар қосылып қышқырғанда майдан үстинде ушып жүрген қуслар албырасып, бағдарларын өзгертти.

Хорезмлилердин руўхы түсе баслағанын анғарған мынбасы алға умтылды. Әскердин алдында турып, қарсыласларының даўыслары сөниўден, зәңгиге ширенип қышқырды.

— Қәне, ким бар талабан! Шыксын алдыға!

Мәрттин мәртлигин сынайтуғын саат келген еди.

хеш кимнен жуўап болмады.

Қусбеги тағы қышқырды.

Қәне, Хорезм мәртлери! Ким бар жекпе-жек алысатуғын!

Матти палўан, Саттар түркмен, кайдасызлар, шыкпайсыз ба ортаға, неге мойынды ишке тартасызлар!

Саттар менен Магтиден арсландай ақырған қәҳәрли даўыс, урыска таярман, деген даўыс шыкпады. Еки батырдың жанындағылар ғана олардың кандайдур бәҳана айтып гүнкилдегенлерин еситти, болғаны.

— Ким бар қаракалпақтан! Бар ма талабан!

— Мен бар! Ақырында мынбасы өзи күткен даўысты еситип, қуўанып кетти!

— Қәне, мәрт жигит! Шык бери! Атың ким!

Астына қара буўдан ат минген, мурты енди тап берген жигит шығып келгенде мынбасының өз әскерлеринен күткен үлкен үмити пушқа шыққандай туйылды. «Усы ма ала атлыға бас келетуғын батыр? Талай саўашларда қан төгип, өлимге көзи үйренген мәртлер душпанның систынан дизелери қалтырап турғанда, еле саўаш көрмеген мына жигиттин қолынан бир нәрсе келе қояр ма екен?» деген гүман жүрегин қанжардай тилип өткен мынбасы өзгелерди рухландырыў ушын қаттырақ даўыслап сорады:

— Атың ким бала?

— Қулшы улы Ережеп!

— Бәрекелла!— деп марапатлады мынбасы бурын Ережептин атын еситпеген, өзин танымаған болса да хәм жигиттин шығыўынан пайдаланып, сыналған жаўынгерлерине тағы шақырық таслады.

— Жигитшенин нәўбетин өзине алатуғын мәрт бар ма? Мархамат!

Хеш кимнен «мен бар», деген сала шыкпады.

Батырларды буннан артық жекпе-жекке шақыра бериў — олардың иззет-нәпсине тийиўи итимал еди.

— Ала атлы менен жекпе-жек қаракалпақ, Қулшы бий улы Ережеп шығады!— деп даўыслады мынбасы. Айтарын айтса да ишинен «жас жигит, хеш нәрсе көрмеген, өлип кетсе обал», деп ойлар еди.

Пурсат тығыз, алп денели ала атлы майданды гезип, нөкерлеринин руўхын түсирмекте. Қанша сабырлы болса да соны ойлаған мынбасы саўашқа асықпакта еди.

— Бери кел, Ережеп, қәне жекпе-жек алысыўдан алдын айтатуғын кандай тилегин бар, айт. Биз еситейик, — деди мынбасы даўысын пәсенлетип. Бул өлимге баратырған адам менен ырзаласыўдай гәп еди. — Бул жигиттин жақынларынан ким бар, жақынырақ келип, сөзин биз бенен бирге еситсин!

Торы ат минген жигит алға шықты.

— Атың ким?

— Жуманазар. Ережептин аўылласы хәм руўласыман.

— Тынла онда. Айт жигитше. Мынбасы ишинен аяп турғанын жигитке биллирип коймаў ушын көзлерге баға алмай капталға карады.

— Набада жазым болсам Қарнақта келиншегим қалды, екиқабат, ондай екенлигин Айқыз Ережепке күни кеше айткан еди, соны елге аман қуўыстырынлар, тағы бир тилегим, жазым болсам елге жеткенше оған айтпасаныз, билдирмесениз. Басқа тилегим жок, деп аз ғана екиленип турды да койнына қол суғып, сырты былғары менен капланған кишкене китапша шығарды: мен...мен, мынаў китапты

Рысназар бий улы Турымға табыс етерсизлер, «Хәптүйек» еди, оқып жүр деп берген, аман қалсам оқырман әлбетте...

Хеш ким тис жарып хеш нәрсе айта алмады, тәселле де бере алмады.

— Мениң канша ўақтым бар? Аттың ер-турманын бир көзден кеширсем..., — деди Ережеп арага шөккен үнсизликти бузып.

— Әбден болады, ала атлы хеш кайда кашпайды...

Ережеп аттан түсти, жона менен терликтен өзгесин жерге таслады, кайта ер басып, сийнементлеп, бел айылды тартып байлады. Аттың мойнына шаппатлап, «бос келме жаниўар, исенимим сенде», деп марапатлап койды.

— Мен таярман!

— Алла мәдет бергей, әўмийин, деп мыңбасы шешек дағынан бужыр болған жүзин сыйпады. Бул сөзди мыңлаған ләшкер кайталап еди, майдан ләрзеге келди. Буннан хорезмлилердиң руўхы көтерилгени байкалды.

Ала атлыға уксап, узын саплы найзасын алға гезенген Ережеп майданға кирип келди. Душпан күшине исенип бирден алға тасланбады. Атын изге кайырып, мыкты кара аты адым-адым жүрис пенен киятырған узын бойлы, денеси толыса коймаған, кайын жигит пенен бетпе-бет келсе де, қәхәрли көзлери менен сынай тигилиўден арыға өтпеди. Екинши мәртебе де солай болды. Майданның шетине ат жорттырып барып, изге айланған ала атлы мәртлик етип «саклан» деген даўыс берип, хүжимге өтпекши екенлигин ескертти. Майданның екиниши шетине жеткен Ережеп даўысты еситип, дәрхал атын изге бурды.

Шамасы жүз-жүз елиў қәдем аралықтан я жеңис шарабын, я әжел шарабын симириўге бел байлаған еки атлы бир-бирине карсы ат салды. Жылаўлары жаздырылған атлар пәт пенен желип киятырып, бир-бириниң тусынан өтип кетти. Екеўи де жарақ силтемеди. Еки тәреп те демлерин ишлеринен алып, канлы ўақыяның басланыўын күтип, силтидей тынған еди.

Ўақыя бир заматта басланып, акырына жетти.

Екинши мәртебе бир-бирине карсы ат шапқанлар тек хүжимди ойлады. Беллердеги қылышлар қыннан сыўырылмады. Узын саплы найзаларды гезенип карсы келди.

Еки ортада найза бойы аралық калғанда Ережептиң астындағы қайымшыл ат табаннан изге кайтты, өзлигинен айланған жоқ, ийеси белги берген еди, ат жалына жатып алған жигит пәт пенен бир таманға аўған менен ат үстинде калды хәм көз ашып жумғанша өзин бийлеп, қәддин тикледи. Бул пайытта үстинде енгезердей яўмыт отырған алаяқ

ахалтеке ат жаныўар пәт пенен кара атлының жанынан жулдыздай ағып өткен еди.

Үстиндеги ийесиниң ишарасы менен шыр айланған ат иркилмеди, қайта пәт алып алаяқ аттың изине түсти.

Не болғанын пәмлеп үлгере алмаған ала атлы жылаўды тартты. Ким биледи, мәгар әжели жеткендур, көз ашып жумғанша болып өткен хәдийсеге ақылы алысып үлгеремен дегенше еки ара қысқарып, найза бойына жетти. Сонда...

Сонда ала атлы батырдың сол тәрептеги бүйирине, қабырғаның астына күшли қоллар тәрепинен силтенген найза қадалған еди. Қызып алған атлар токтамады. Ережеп найзаны тартып алыўға урынды, қан тутып қалса керек, найза алынбады, қоллары найза сабын сығымлап катып калғандай еди. Хәлсиреген менен өзин жоғалтпаған душпан не болғанын енди ғана анғарса керек, силтеў имканияты қалмаған найзаны ылақтырып жиберип, узын қылышты суўырып алып изге кайрыла турып силтеди, қолы узын ба, әдеўир изде, найза бойы аралықта киятырған Ережепке қылыштың ушы жетип, маңлайын сызып өткендей болды. Тамырларда қайнап ағып атырған ыссы қан көзлерине қуйылды. Бир заматта жан берип, жан алынып атырған жекпе-жек саўаш майданы, қылышларын жалаңашлап, бир-бирине төп бериўге таяр турған душпанлар, ат туяғынан көтерилген тозаң, алағат бултлар алғаў-далғаў болып көшип баратырған гүзги көк аспан— барлығы қырмызы түске, қан ренине айланды.

— Көзим, көзлерим көрмей атыр, — деп қышқырды Ережеп. Бирақ оның қышқырығын хеш ким еситпеди. Ала атлы батырдың туўысқанлары менен қәўимлеслери өзлериниң алп бахадырының аты еситилгенде душпаны шоршып түсетуғын Матти палўан яки Саттар түркменнен емес, ал аты-жөнин хеш ким еситпеген бир жигитшеден алданып, жазым болғанына ишлери өртенип, бар даўыслары менен өкирип жылар, оның ушын өш алыўға бир-бирин ийтермелер, ал хорезмлилер өз батырын алғыслап, жеңиске еристик деп, марапатланып, бир-бирин қуўатлап, хүжимге өтиўге шақырар еди.

Не болғанын түсинип жетпеген жигит кара аттың басын өзлериники таманға бурды. Кара ат жаниўар топлымға өзин урып, иркилди. Аўылласлары жараланған жигитти ат үстинен түсирип алды.

Бул мәхәлде саўаш майданында жығылған яўмыттың аты ийесиз ойнақлап шыккан еди. Атты услап, ийесин майданнан алып шыккан яўмытлар өз батырының кегин алмак ушын қылышларын жалаңашлап, таяр турған сапка ат койды.

Саўаш көп даўамланбады, тез өтип кететуғын бәхәр нөсери киби тез тамам болды. Урыска таярланған Хорезм ләшкерине, желигип атка минген яўмыт жигитлери төтепки бере алмады. Өлгенлер хәм

жараланғанларды саўаш майданында қалдырып, изге шегинди. Сумлығы менен көргени көп мыңбасы қашқынларды қуўмақ ушын буйрық бермеди. Хәзиринше жеңис хорезмлилер таманында екенлиги анық. Сол ушын аз да болса барына қанаат қылып, жеңис жемисин татпақ керек. Қашқан жаў, әлбетте, жеңилген есапланады.

Қусбеги дурыс ойлаған еди. Хаслында хәр бир әскербасы душпан әскерин көплеп қырыўды емес, ал өз әскерлерин аман сақлаўды, имкан болғанынша аз шығын менен жеңиске ерисиўди гөзлесе керек.

Көп өтпей яўмытлардан елшилер келди. Ўақытша питим дүзилип, өлилер менен жарадарларды алып яўмытлар Қарақум ишиндеги өз жайлаўлары менен арналар бойларындағы өз мөканларына, әскерлер Хийўаға хәм Қарнаққа қайтты.

Саўаш питкенше Ережеп пенен хеш кимнин иси болмай, хәрким қылыш силтеў менен машқул болған еди. Женистен соң хәмменин дыққат-итибары тағы да женисти баслап берген жас батыр — Ережепке қаратылды.

Аўылласлары қоршаўында маңлайдан алған жарақатына шүберек басып алған Ережеп отырар еди. Саўашта душпанын жер тислетип, өзи аман қалғанына қўанса да, қан қуйылған көзлери хеш нәрсени көрмес, пүткил әлем қып-қызыл сүўретте көринди, сол себеп «мәгар көзим көрмей қалатуғын шығар», деп хаўлықты. «Егер көрмей қалсам ертеним не болады, Айқыздың тәғдири не болады?». Ләшкер тәўиби бул гүманлардың барлығына шек қойды.

Саўытсыз, женсиз жүн шекпен кийип, белин қамар менен байлаған, бирақ белине солақлардай қылыш яки еки қарыс қанжар емес, ал хәр қыйлы мәлхам дәрилер салынған шийшелер хәм қутышаларды белине илдирген, узынлығы төрт елиден аспайтуғын алмас пышақ байланған, шала ағарған, өзине жарасымлы шоқ сақалын анда-санда тутамлап-тутамлап қоятуғын, жағымлы даўысы тап, ата-ананның даўысындай мехрибан болған тәўип аўыр жараланғанларды көзден өткерип, тийисли ем буйырып болғаннан соң барып, жараланғаны көзге көринип турса да, тик аякта жүргени ушын «жарасы аўыр емес» деп саналған Ережептин жанына келди.

Жез шылапшын менен жез дүңде жыллы суў әкелген хызметкер шылапшынға суў қуйды, ийнине салынған ақ сүптен бир бөлегин алып жыллы суўға батырды да тәўипке берди.

— Бисмилла, тәўиплер пийри Лукман ата яр болғай, деп тәўип қан катып қалған жараны, жигиттин көзлерин жуўды. Маңлайды қылыштын ушы тилип өтипти. Қан көбирек ағып кетипти, ақыры сениңдей жигиттин тамырында қан қайнап, көпирип турады. Хеш гәп, тез питип кетеди, бирақ ендиги жағында бәдқабағырақ болып

қаласыз улым, бир хесапта бәдқабақлық батырға жарасады. Соңынан өзине айтты ма, я жәрдемшисине айтпақшы ма еди, ол жағы белгисиз қалды, былай гүбирленди:— Тигип койғанда болар ма еди? Оған жәрдемши анық жуўап берди.

— Тақсыр, сабақ таўылды. Азлаў алып шыққан екенбиз.

— Хе, әттең, хе әттең. Мейли, солай хәм пите береди, айттым-ғой, бәдқабақлық батырға жарасады, деп.

— Тақсыр, сизди де көрмей атырыппан. Көзим ашыла ма?

— Көзге хеш қандай зақым келмеген. Оның тамырлары терең де, бәдқабақлық-қабағы үйилген болады, уғлым.

— Көрип кете ме?

— Иншалла. Көзге қуйылған қан уйысып қалған. Ыссы суў менен хәр күни шаясыз. Белиндеги ыдыслардан бирин алып, жараға пахта менен мәлхам койды. Қан дәрхал тыйылды. Соң ақ сүп пенен беккем етип таңды.

— Әне улым, алла шыпасын берсин.

— Көзиң аман ба?...

Ережепти көргенде Айқыздың аўзынан шыққан дәслепки сөз сол болды.

— Аман, шабазым, аман. Қорқпай-ақ қой мәзи жырып кеткен. Ережеп екиқат келиншегин шоршытпаў ушын, солай деген еди.

— Не жырыпты?

— Қылыштың ушы.

— Қылыштың ушы мәзи жыра ма? Қудай асырап аман қалыпсаң әйтеўир, деп келиншеги мойнына асылып жылап жиберди. Алдын жаман түс көриппен, кейнин жақсылыққа жорып едим... Соңынан тағы ериниң көзи хаққындағы мәселеге қайтты.

— Онда сени не ушын биреў жетелеп келди. Келиншектиң қурый баслаған көз жаслары тағы сорғалады. Ерин аман көрип турғанлығы ушын қўанып па, гә жылап, гә күлер еди. Онда неге?

— Айттым-ғой мәзи жырып кеткен, соннан көзге не қуйылып, келиншегин қорқытпаў ушын әдейи қан қуйылғанын айтқысы келмеди, аз ғана камаскан ба, адамның көзи жақтыға камаспай ма? Сондай болған.

— Сени өлтирип койса, не қылар едим? Келиншек тағы көзлерине ерк берди. Соңынан барып, мәгар ериниң аш болғаны, яки шөллегени, оның жараланғаны хәм оған айрықша күтим кереклиги ядына түсип, ошақка от жағып, аўқатқа киристи.

Жара жазылғанша бираз ўақыт керек, оның үстине екиқат Айқыздың аяғы аўырласып баратыр, нәбада босанып қалса оған ким карайды. Ережептин өзи ме? Қылыш пенен найза, қамшы услап

үйренген қоллар нәрестени жөргеклеўге келисе қояр ма екен? Усындай қыяллар басына келе берип, гүдиги артқан Ережеп көзи көре баслаўдан-ақ, руқсат алып, елге қайтты.

Манлайын ақ сүп пенен байлаған баласын көрген Жанымқыз бенен Айбийбинин жанлары қалмады. Бул пайытқа шекем хәммелер «тентек» деп айтыўды унататуғын, еле көпшилик бала санайтуғын жигиттиң жекпе-жек саўашларда мен-мен деген батырлардың басына жеткен, атын билмесе де, «ала атлы батыр» деген лақап пенен тәрийпи Хорезмге таныс болған яўмыт пенен жекпе-жек алысып, «ала атлыны» жеңгени жөниндеги хабарды Қулшы менен оның үй-иши, пүткил Қыпшақ аўылы, хәттеки Шымбай шәхәринин турғынлары да еситип үлгерген еди.

Баласының саўаштан аман шыққанына қуўанған Қулшы бий үйирден туў байтал услатып сойдырды, елди жыйып ас берди, той деп айтпады, салақа деди.

Көпшилик «ала атлыны» жеңген Ержепти көргиси келер еди. Жоралары да жыйналған. Турым молла да келди. Күни кеше Шымбай шәхәринин көшелеринде асық ойнап, асыққа таласып мушласкан жораларының бәри де жигит болған еди. Ережептин көзлери келгенлердиң ишинен бир адамды излер, ол адамды гезлестире алмайтуғынын алдын ала ишки туйғы менен сезип турса да өз туйғыларының алдамшы, өтирик болып шығыўын, күткен адамы зынғыттай бойын ийгенде басы есиктиң манлайшасына тийип, «хәй тентек, мени умыттың ба?» деп кирип келиўин қәлер еди. Бирақ жигитти ишки сезимлери алдамаған, хәттеки ол адамның өзи түўе, өли-тирисинен дәрек беретуғын жартыўлы хабардың өзи де жоқ, ол адам, хүрметли оқыўшы Сиз өзиниз ойлағандай, темиршинин шәкирти болған, Ережептин жасы үлкен досты, Қайыр еди.

Ақырында: «Қайырдан дәрек еситилмеди ме?» деп сорады. Кимдур Манғыстаў деген жақларда, қазақлардың адай руўының ишинде бир адамды көргенбиш, деген еки ушлы хәм гүмилжи хабарды айтты. Кимдур: «Ол жигит әлле қашан Үстиртте адасып өлип кеткен шығар», деп дусмаллады.

Арадан бир-еки күнди өткизип Ережептиң Бектемирдиң үйине бас суғып, Қайырдың анасын көрди. Сәрбийкениң тип-тик кәдди әдеўир бүгилип, шашларына ақ аралай баслапты. Жигитти төрге отырғызып, сыр билдирмей, хал-аўхалын сорады.

— Аман-саў жүрсең бе, бий атамның баласы. Ерлигиңди еситип, Бектемир екеўимиз отырып, қуўандық.

Усы пайытта бес-алты жасар бала қара үйдиң ший есигинен сығалады.

— Апа, үйге қонақ келди ме? Мен де кирейин.

— Киреғой, қарағым, көре-ғой.

Кишкене қара бала томпаңлап кирди, есикте иркилип ашық даўысы менен Ережепке сәлем берди.

— Ассалаўма әлейкум, тентек әжаға!

— Беў-беў, қурған манлайым, уяттағы-ай, мени тирилей жерге көмдиң-ғой балам, қайдан таптың ондай гәпти.

— Айтқан өзиң-ғой, тентек әжаған бар, сол келсе, Қайыр әжағанды излеп барады, деген. Аўылдағы балалар да «Ережеп тентек түркменнин батырын жеңипти» деп...

Тосыннан кирип келген Бектемир Сәрбийкени қолайсызлықтан қутқарды. Ол Ережеп пенен бурын көрискен еди. Иштеги жағдайдан хабары бардур шамасы, сөйленип кирди.

— «Қолда өскен аттың тай аты қалмады», деген Ережеп балам, сени ойын баллары «тентек» дейтуғын, енди ержетип, батыр болсаң да балалықтағы лақабың қалмай киятыр, оған өкпелемессең. Сәрбийке де атыңды айта алмай сыртыңнан «бий қайнағаның тентеги», деп отырады. «Балалы үйдиң урлығы жатпайды», дегени усы шығар, келип-келип мынаў қара баланың анасын қысындырыўын қара, деп баланы қолына алып дизесине отырғызды.

— Курышбекжан, енди әжағанды «тентек», деме, уят болады, «батыр әжаға» де.

Ережептиң өзи ержеткенин билмей киятыр ма еди, я Бектемир әдеўир картайып қалған ба, жигиттиң алдында, қара үйдиң жапсарында отырған адам баяғы хәр ийнинде бир адам отырса жайласатуғын, ныќ денели, шашы менен сақалы қап-қара жигит емес, қарны шығыңқы, бойы да бурынғыдан пәскелтегирек, шашлары менен сақал-мурты, хәттеки қалың қаслары да ағара баслаған, егеде адам сүўретинде көринди.

«Арадан көп ўақыт өтипти-аў», деп ойлады Ережеп. Көз алдына Қызылқум ишинде көшти баслап киятырған, ат үстинде отырған, қәхәрли Бектемир елеследи. Қулағына бөрилердиң улығаны да шалынғандай болды. «Рас, оннан берли бираз ўақытлар өтипти»...

— Қайырдан қандай дәрек бар? — деди шыдамы таўылған жигит ақырында. Бул саўал Сәрбийкенин ески жараларын жаңалайтуғынын билсе де Ережеп Қайыр жөнинде бирер анық хабарды Сәрбийке билетуғынын анлар, сол ушын саўал бермеске илажы жоқ еди.

Хаялдың шүнирейген көзлери ығалланды. Ийинлери ақырын селкилдей баслады. Бектемир төмен қарады. Сәрбийкенин ески жараларының ашылыўына себепши болған Ережепке ренжиў орынсыз. «Бәлки оның өзи Қайыр жөнинде бирер хабар еситкен шығар».

— «Кепин кийген келмес, кебенек кийгеннен үмитин үзилмесин» деген екен дана бабаларымыз. Мине, кеткенине бес-алты жылдың майданы болды, өли-тирисинен хабар жоқ-ғой, мырзағаў. Көпшилик өлдиге шығарса да да, кеўлимниң шетиндеги бир даўыс: «ол тири, тири» дейди де турады. Топырақтан тысқары болғанда анасын күйдире бермей бир хабарын бермес пе еди? Бирақ ақсақалдың қызын жанындай жақсы көретуғын, онын үстине намысшыл еди.

Сол жерге келгенде тамағына жас тығылып сөйлей алмай қалды.

— Мәгар өзиң бирер дәрек еситкендурсан, Ережеп? — деди Бектемир араға шөккен үнсизликти бузып.

— Менин еситкенлерим де көпшиликтикине мегзес.

— Сонда да сеники анығырақдур, балам?

— Хийўалы бир саўдагер қалмақ арасынан жараланған бир жигитти алып келипти, деген гәпти мен де еситкенмен. Алды бурын оншелли итибар бере коймаппан. Соңынан излестирип барсам ол адам Орынборға кәрўан тартыпты. Кәрўанда болғанлардан хеш кимди излеп таппадым. Ол Қайыр болғанда елге қайтпас па еди? Усындай пикирден кейин саўдагерди излемедим.

— Ондай хабарды биз де еиттик, бирақ сәл өзгешелеў. Жигит қазақ ишинде қалып кеткен, деп айтысады, аты-жөнин, ултын хеш ким анық айта алмайды, биреўлер араллы екен, десе, биреўлер қыпшақ екен, деседи. Хабарың бар, қыпшақ руўы көп халықта гезлеседи.

— Хийўаға табыным тийсе сол саўдагерди излеп тапқаным болсын, — деди Ережеп.

— Әкесинен қалған үйди хәр жылы бәхәрде тиклеймен. Тикпесем: «ғайыптан улым келип,— апа, менин үйимди неге тикпединлер?» дейтуғындай. Хәр күн азанлы-кеш көзим есикте, биреў-сиреў жол сорап, я өз жумысы менен келип, есик қақса «Ақжигит емес пе екен?», деп еленлеймен, яки балам жөнинде бирер хабар еситемен бе деп қулағым түриледи, деп сарсылды кейўаны ҳаял.

Сәрбийкениң қайғысынан езилип кеткен Ережеп енди бул жерден тезирек кетиўдиң жолын изледи. Ядына бир себеп түсе кетти.

— Айтпақшы Қулман атамның кара кемпири қайтыс болыпты, еле пәтияға кирмедим. Соған бирге кирип шықсақ, қалай болады, Бектемир аға?

— Мейли, — деди Бектемир.

— Тоқтап тур, мырзаға, тоқтап тур, деп асықты Сәрбийке. Бий атамның баласын қалай қуры аўыз жиберемен. Хеш болмаса бир кесе қатық ишип кетсин.

Көп өтпей ортаға бир гүзе қатық әкелинди. Қатық ишип, туражақ пайытта Сәрбийке Ережепке:

— Қулағыңды түрип жүре-гөр, мырзаға, деп қалды. Илайым, жақсы хабар жеткизгейсең...

— Иншалла...

Аралан күнлер өтип, Хийўаға атланатуғын пайыт жеткенде Ережеп әкесинин алдына келип, пәтиясын алды.

— Енди бизлердин ўақтымыз оншелли көп емес. Сол ушын аўыл бетке карайлап, қулағыңды түре жүр. Тағы бир айтарым, аккөзлик етип хәр иске өзинди ура берме. Алла: «Сақлансан-сақларман», деген екен, деп руқсат етти.

Үлкен отаўдан шығып, өз отаўына кирип еди, айы-күни шамаласқан келиншеги камсығып отырғанының үстинен шықты.

— Хе, не болды Айқыз, ким капа етти?

— Хеш ким, өзим-ақ...

— Жолға керек-жарақ, азық-түликти түўелледиң бе?

— Әне, хәммеси таяр, — деп үйдиң жапсарында турған коржынларды нускаған келиншектиң көзлеринен моншақ-моншақ жаслар төгилди.

— Ертең атланасаң, қайдасаң Қарнақ, деп. Келиншектиң даўысынан наразылық па, наз ба, әлле қызғаныш па, қулласы Ережеп түсинип ала алмайтуғын ишки толғаныслардың дебдиўи сезилер еди. Бәлки еле келмеген күнлердиң, болажақтағы сағыныштың, узақ айралықтың басланыўындағы күйгелекликлур?

— Билесең, бармасам болмайды!

— Мени өкетпейсең, солай ма?

— Қалай өкетемен. Ол жақта өзим босандырып, өзим киндик шеше, өзим кәйинене болып, бөбек жубатаман ба?

Келиншек өксигин баса алмай, бираз үнсиз қалды.

— Мен сени сағынаман.

— Мен де сағынаман.

— Мәгар...

— Не мәгар?

— Ол жақтан биреўин таўып, үйленип те аларсаң?

Ережеп танланғанынан жуўап таппай қалды.

— Үндемейсең, мәгар көнлинде бар. Ол жақта жүрген биразлар жасырып үйленип, бала-шағалы болыпты...

— Қаяқтағы гәплерди табасаң, — деди жигит мыйығынан күлип. Шығып атбағарға айт, ат жемине бир-еки батпан жуўери таярласын.

— Кеш болды, мына турысымда қаяққа бараман, деп келиншек карнын көрсетти.

— Хе, якшы, онда өзим хабарлап келейин.

Ережеп ертенине атланбақшы болып турғанда жанына бир неше жораларын ертип Өмирбек келди.

— Ҳаў тентек жора, хошласпай, нетпей атланып кете бермекшимисең? — деп ҳәзиллести Өмирбек.

— Әне, енди хошластық. Саў бол Өмирбек. Шымбайдың тар көшесин баскыға толтырып жүре бер, жора.

— Як, енди Шымбай шәҳәрдиң көшелери маған тар болып қалды. Соның ушын Хийўаға барып, ол жақта да көше шаңғытып қайтажақпан.

— Ол таманға ким менен бармақшысаң?

— Сениң менендағы, баска ким менен? Мен бир Хийўаға барып көрмесем. Гәп бар: түйениң жамбасына байланған бизиң Сәсәнем шешемниң май қабағы да шәҳәрге барыпты, деген, сол айтқандай, тентек жора биз де сениң арқанда Хийўаға барып шалқып қайтайық. Жайын бардур, оңысармыз бир мүйешинде.

— Ҳәй жоралар, мынаў усы гәплерди шыны менен айтып турып па?

— Рас айтып тур, рас айтып тур, деп жабырласты қасындағылар. Хәтте «жол ғәрежетке», деп Ниязбек сүтхордан өсимине он тенге алып шықты.

Өмирбектиң мына сөзине исенерин де, исенбесин де билмей Ережеп ҳайран. «Әкетсе де болар еди, бес-алты күн шәҳәр гезип, тенгесин таўысып қайтар еди, бирақ усы жердиң өзинде «тентек» деген сөз аўзынан неше мәртебе шықты, барған соң-ғой, бул сөзди адым сайын айта берип, пүткил Хорезмди лақабым менен таныс қылар», деген ой қыялында айланды.

— Апарар едимдағы, бирақ, деп Ережеп ойланып қалғандай шырай таныпты, бирақ...

— Не бирағы бар, айтсеш, — деди Өмирбек те шыдамсызланып.

— Өткен сапар катынымды мингестирип барып едим. Бул сапары сени мингестирип барсам, көргенлер: «катынын мынаў еркекке алмастырыпты», деп жүрмес пе екен?

Өмирбек аз ғана егленип турды да, ҳәзилдиң мәнисине түсинип күлип жиберди.

— Әкел қолды, тентек жора!

— Не ушын?

— Әкеле бер. Мени бир түсирдиң, ядымда болар. Өзим-ақ рети менен Хийўаға бара берермен. Баплады.

— Лаққы жора, мени де тыңлап ал. Ертең Хийўаға барсаң хәр көшениң мушында «тентек» дей берме, бул жақтағысы да аз емес еди, ол жаққа да таралып кетер.

— Якшы, тентек жора.

Ҳәммелер күлисип дағысты.

Ережеп бир өзи атланды.

II

Қыраттың баўрайына, ығырақ жерге тигилген, кийиз бенен ишисырты жабылған қара үй уядай жыллы еди. Уйқыдан оянған Қайыр күлағын түрди. Тысқарыда малларды өриске айдап, олай-былай ерсили-қарсылы жүргенлердиң аяғы астында қар ғарш-ғарш етип, сес шығарып, күнниң әдеўир аяз екенлигинен дәрек берди.

Жигитти жол үстинен тапқан хорезмли саўдагер адайлар ишиндеги Жаркынбай атлы тамырының үйинде қалдырып кеткенинен берли бир-еки кыс өткен болса керек, канша екенин Қайыр еслей алмайды.

Ҳәзир жаралары жазылып, өзин тиклеп жүре алатуғын болған, атта да отыра алады, тепсе темир үзгендей күш-ғайраты да өзине қайтты, тек өзине ең кереклиси, оны инсан етип таныратуғыны— ол да болса ақыл-еси өзине қайтпады. Бул турысында оны ақылы кемис деп те айтыў қыйын, себеби ыссыны-суўқты, ашшыны-дүшшыны, керек болса жақсы-жаманды да парқлай алады, кемислиги: өзи ким, кимниң улы, туўған-туўысқанлары ким екенлигин, аўыл-ели қайдалығын хеш еслей алмайды.

Қыслаўдың аксақалы Жаркынбай баўыры кең, сақый адам екен. Жигит өзине келип, аяғына турғанша «кимсең», деп сорамады, ол пайытларда жазылмаған жаралары оның қарақшылар таманынан тоналғанын, жәбир көргенин айтып турар еди. Бәрибир жөн-жосақ сораўыў дәркар, «адам тиллескенше, мал мөңирескенше», деп бийкар айтылмаған.

Шарўа жазлаўға шыққан күнлердиң биринде жылқыларды түўеллеп, барлаўға атланған Қайыр, бул ўақытлары оған қолынан келгендей жумыслар тапсырылған, төбешикке шығып, әтирапқа көз салды. Жылқылар қысы менен кар, жамғыр суўлары жайылып ызғары мол болған, сол ушын бәҳәрде көк шөби қалың өскен түбекте жайылар еди. Аттан түсип, пәске қарап отырып қыял сүрди. «Мен киммен өзи, ата-анам ким, Ўатаным, журтым қай таманда?» деген ойлар қыйнады. Қарақалпақ екенлиги, қалмақ ишинен таўып алынғаны, саўдагер кәрўанбасының сөзинен мәлим, бирақ қарақалпақлардың мәканының қай таманларда екенлигин өзгелердиң айтқанына қарай дусмаллайды. Шалқалап жатып, узақ түнлер ең болмаса узақ балалығынан, бәлки бул да бала болғандур, ол гүмансыз, бирер ўақыяны есине алғысы, анасының, әкесиниң келбетин ядына алғысы келип ойласа да хеш нәрсени ядына түсире алмай, қыйналады. «Хеш

нәрсени», десек пүткиллей дурыс емесдур, рас сондай пайытларда көз алдына өңир моншақ таққан, тулымшағы салбыраған, орта бойлы, талдырмаш қыздың сүўрети елеслейди, қылы менен қыздың бет-әлпетин еслегиси, атын ядына түсиргиси келип қыйналады, бирақ шырайлы ма, шырайсыз ба жүзи сәўлеленбейди, аты ядына түспейди. Барлы-жоқлы санасы зорығып, ақырында уйқыға кетеди. Ким екенлигим, қыздың елесиниң ким екенлиги түслериме кирер, деп үмит етеди, бирақ қалмақ ишиндеги ўақыядан берли түс көрмейтуғын болған.

Аттың оқыранғанын еситип, изине бурылып еди, Жаркынбайдың дәдеги екен.

— Хей қалпақ, деп даўыслады төменде турып. Сени Жаркынбай шақырып жатыр.

— Хәзир қай жерде ол?

— Қай жерде болар еди? Отаўында. Жазлаўда. Өзиң жол таўып бара аларсаң?

Хызметкердиң сөзлеринен буны есаўас санап турғанын аңғарған жигиттиң ашыўы келди. Бирақ хызметкерге хеш нәрсе демеди. Ишинен «өз атын еслей алмаған адамды есиўас демей ким десин?» деп ойлап:

— Болады. Хәзир келеди, — деп айт. Токтап тур, усы сениң атың ким еди?

— Шалабай! Сениң нешинши сораўың, мениң нешинши айтыўым, еслеп қал! — деди өзине «Шалабай» деп ат қойған ата-анасына наразы болған хызметкер жигит.

— Енди еслеймен, Шалабай.

Бирақ Жаркынбайдың үйин таўып барса да, есикте хызметте турған Шалабайдың атын тағы умытты.

— Кел жигит, дизе бүк, — деди Жаркынбай Қайырға.

Соң даўыслады.

— Қымыз әкелиңлер.

— Хәзир, хәзир...

Киширек ыдыста қымыз әкелинди. Изинен гүмис теңгелердиң сыңғырлысы еситилип еди, ийеси де есикте көринди, узын бойлы, аксары, шамасы он жети-он сегизлерге кирген қыз дастурхан жайып, ағаш зеренлерди қойып, шығып кетти. Гүмис теңгелердиң сыңғырлысы жигиттиң ядына әлле нәрселерди түсиргендей болды. Қайырдың қыялындағы, лийкин жүзин көре алмайтуғын қыз менен аксары қыз ортасында қандайдур уқсаслық бар сыяқлы, туйылды.

— Шалабай, қайда кеттиң? Қымыз қуймайсаң ба?

«Бағанағы жигит», деп ядка алды Қайыр. «Атым Шалабай, деген еди».

Шалабай кирип, қымыз қуйды. Жигиттиң жүзинен наразылықты аңласа болар еди.

— Қымыздан ал, жигит, — деди Жаркынбай. Жылқы көкке тойынды, шамасы, қымыздан көк шөп ийиси кете баслапты. Өзиме, садағаң кетейин қымыз менен шубаттан буркырап шығатуғын қыр шөбиниң ийиси унайды. Өзгелер не ушын «көктиң ийиси шығып тур», деп мурын жыйыратуғынына мен түсинбеймен. Үй ийеси бул гәплерди кимге карата айтқаны намәлимлигинше қалды.

— Ал, жигит, деп гәп баслады қымызға қанған Жаркынбай, сени хештенени еслей алмайды, өз атын да билмейди, деп жүрипти. Адам баласының басына нелер түспейди, бәлки өзиниң ким екениңди, өтмишиңди жасырып жүрген, әлле қандай ис қылып, душпанларыннан қашып, бас саўғалап жүрген шығарсаң? Ондай болса шының айт, мен сени хеш кимге байлап бермеймен. Жаркынбай өз сөзиниң ийеси, сөз айтса орынлайды, исенебер. Ол жигитке сораўлы нәзер менен тигилди.

Жигиттен жуўап күтер еди.

— Жасыратуғын сырым бар ма, биреўлерден қашып бас саўғалап жүриппен бе, ең болмағанда өзиниң атым ким екенлиги хаққындағы саўаллар мени де хәр күни қыйнайды, — деди Қайыр басын төмен салып. Билгенимде жасырып отырмас едим.

— Айтпақшы жана қымыз қуятуғын ыдыс әкелген қыз сизиң қызыңыз ба, аты ким?

— Менің қызым. Аты Жаркынай, — деди жигиттиң хәрекетине таңланған Жаркынбай.

— Өтмишимнен қыялымда бир қыздың елеси қалған, оның менен сизиң қызыңыз ортасында уқсаслық бардай, — деди жигит.

— Қандай уқсаслық екен?

— Билмедим.

— Мейли, — деди өтмишин умыткан жигитти шын кеўилден аяған Жаркынбай. Өтмишиңди бир күн саўалғанда еслеп аларсаң. Хәзир менің конағымсаң, емин-еркин усында жасай бер, зериксең жылқыны айланып, көңил сергитерсең.

Өз қыяллары менен бәнт болған жигит Жаркынбайдың сөзин мақуллап бас ийзеди.

Отаўдан шығып баратырып сыртта, ошақ дөгерегинде анасына көмеклесип жүрген қызды тағы гезлестирди. Не ушындур оған тигилип турып қалды. Соң шеткеридеги өзи туратуғын үйге қарай кетти.

— Еси енип киятыр ма деймен, — деди қыздың анасы, бийшара әнедей жигит-ак.

— Оның еси жайында, — деди қыз. Тек өткендегилерин ядлай алмайды. Маған тигилип қалғанын көрдің бе? Биреўге шырамытты ма екен?

— Кәйдем?

— Яки мен оған унап қалдым ба? Қыз сынғырлап күлди.

Әдеўир алыслаған жигит күлкини еситти. Иркилип, изине қарады. Ненидур еслегиси келген сыяқлы басын услады.

— Бийшараның үстинен күлме! — деди анасы қызға. Қудай мийнет берген шығар.

— Күлип атырғаным жоқ, ана, — деди қыз. Сенинше мени хеш ким унатпаўы керек пе?

— Сени оннан да зорлары унатады, алтыным. Аланламай, етти атана алып кир.

Ишкериде, ана менен баланың сөйлескенин еситип отырған Жаркынбай мурты нан күлип койды.

Жаркынбай өтмишин еследи.

...Жаркынбайдың анасы табыннын ең сулыў қызларынан еди. Аўлакта ушырасып, кеўлиндегисин айтып еди, Толғанай алайдың бир тентегине атастырылғанын айтты. Той-тойлап, ән шыркап, төгилген сазы менен журтты аўзына қаратып жүрген Жаркынбай қызды алып кашты. Аўылын ерегирекке, теңиз таманға көширип, той берип, хожалық болды. «Жесиримизди бер», деп келгенлер азшылық екен, қуры кол кайтты, қыз ушын төлеген қалының қайтармақшы еди, «Қалынды саған төлемедик, қыз атасына төледик, берсең жесиримизди әкетейик» дегенлер ишлеринен тислерин кайрап кеткен екен. Арадан көп өтпей, қызық қуўалап кеткен Жаркынбай араға екі-үш ай салып, аўылға оралса сүйиклиси Толғанай жок. Жылап-сықлап отырған анасынан сорады:

— Толғанай қәне?

— Барымталап кетти!

— Ким?

— Баяғы жесир қуўып келгенлер.

Ол пайытларда Жаркынбай Толғанайсыз өмирди көз алдына келтире алмас еди. Тамырларында қаны көпирип қайнады, өзи басласа

өлимге де туўры барғандай дослары менен аўылласларын атландырып, өзи бас болып, Толғанайды излеўге кетти. Сорастыра-сорастыра дәрегин тапты, аңлып жүрип аўылға бас салды, келиншегин әкеткен жигитти таяққа жығып, басқаларына қол қатпай, бир тышқақ ылағын хәм талан қылмай елге қайтты. Аўылын қарақалпақка әкетпекши болды, душпанынан гүманлы еди, ақсақаллары менен ақылласты, «айтқаның жөн, ол жақта да ағайин көп, деген менен бир қазақ бир қазақтан қорқып, журт алмастырды», деген сөз қалмасын деп, усы таманларға келген еди.

Арадан көп өтпей екикабат Толғанай жас босанып, қызлы болып, атын Жаркынай койды.

Қайтып алып келинген Толғанай алдынғы күнлери есинен аўысқандай болып жүрди. Арадан бир-еки хәпте өткенде кешқурын келиншегиниң жанына кирип еди, Толғанай:

— Мен саған харам болдым, — деп жылап жанына жолатпады.

Бундай хал көпке шекем даўам етип, жигит те, келиншек те көп азапларды бастан кеширди.

Анасы аўыл ақсақаллары менен ойласыпты. Кешқурын баласын шақырып алып:

— Билемен, келин де, сен де азап шегип жүрипсең. Байғаний ақсақал менен ойласып едим. Мусылманшылықта бул истиң шешими бар екен, молланың алдында келиншегинди талақ қылып, соңынан гүўалар алдында қайта неке қыйдырса барлығы орнына түсер екен. Солай етейик, уллы истиң уяты жоқ, балам, деп ақыл айтты.

Байғаний ақсақалдың ақылы пайда берди ме, я жигит пенен келиншек: «өткен иске салаўат», деп жаман күнлерге кол силтеп, өтмишти умытты ма, әйтеўир қайта неке қыйдырған соң ерли-зайыплылар татыў-татлы жасап кеткен еди. Туңғыш қыз Жаркынай туўылғанда келиншегинен көре жигит көбирек қуўанды. Арадан жыллар өтти. Жаркынайдан соң да талай перзент көрди.

Бир күни анасының: «Усы Жаркынай кимге усаған өзи, қыз бала бола тура ул баладай өжет», деген, әйтеўир айтыла салған сөзи Жаркынбайдың жүрегин тилип өткендей болды.

«Жаркынай кимге усаған!?».

Гүманлы, кеўилсиз күнлерди ядқа салатуғын аўыр саўал еди.

Анасы менен қызының әңгимеси Жаркынбайдың ядына сол гүманлы саўалларды әкелип, ашық аспан янлы кеўлинде бәҳәрдин аўыр бултларындай салмақлы ойларды пайда етти.

Оннан берли де арадан бир-еки жыл өтти. Қадимгидей адамларға араласып кеткен менен өзининң өтмишин еслей алмағаны Қайырға аўыр батар, шашларына гүмис теңгелер тағылған, өниндеги хәйкелде гүмис қоңыраўлары шыңғырлаған қыз қыялынан кетпесе де, оның жүзин еслей алмас еди.

Бир сапары алысырақ жайлаўдағы консы аўылға тойға атланды. Қасында өзи теңлес қызлар менен жигитлер болса да Жаркынайдың әкеси қыздың жанына гүзетши хәм хызметши сыпатында Қайырды қосып жиберди. Бул ўақытларда жигит өзининң туўры сөзли, хадаллығы менен көпшиликтин исенимине кирген еди.

Қайтарсын әдейи иркилди ме, көпшилик жөнеп кетпегенше кандайдур тағыншағын жоғалтқан Жаркынай конақ болған отаўында иркиле берди, асықтырғанларға: «хәзир изиңизден жетемиз, жөней берилер», деген соң жигит-желеңлер қосық айтып, әнлетип, кең даланы басына көтерип, кете барды. Отаўдың ишинде Жаркынай, тысқарыда атларды услаған Қайыр қалды.

— Әзер таптым, жоғалтқаным мынаў еди, — деп куйма гүмис билезикти услаған қыз отаўдан шыққанда тойдан қайтқан қыз-жигитлер қыр асып кеткен еди.

Булар да атларға минип, жигит алдында, қыз изинде келе берди. Кеткенлердин карасы көринбеди.

Жолға шыққанда аспан ашық еди, көпелимде әлле қайлардан самал айдап келген қап-қара түнерген бултлар көкти қаплады, алысларда жарқ-журқ еткен найзағай бултлардың көксин тилип-тилип өтти, изинен гүркиреген сес жерди титиркендирип жибергендей болды. Аз ғанадан соң булардың төбесинде аспан қақ жарылғандай, көк гүркиреди дейсең, шақмақтың жасыл сәўлесинен жолаўшылардың көзлери қамасып, хәдсиз шыққан катты даўыстан атлар үркип, дизгин тартқанына карамастан басы аўған таманға қарай шаба жөнелди. Жигит пенен қыздың жүзине дәслепки тамшылар тамғаны да сол, изинен сондай етип нөсер куйды. Атлар да қулақларын жымыйтып бир орында турып алды. Әтирап ашық, айлала, паналағандай хеш

нәрсе көзге тасланбас, егер ондай нәрсе: ески дийўал, пута, жар болғанда да әтирапты өз қушағына алған нөсердин қалың пердесининң артына жасырынғанлықтан оны көриўдин илажы болмас еди.

Әлемде ўақыт та, қуяш та, жуўырған анлар менен адамлар да бир орында токтап калғандай, хәммесининң үстинен тек бәхәр нөсери ғана хүкимдарлық ететуғындай туйылды. Арадан қанша өткени белгисиз, мәгар колға усланған кесе толы қымызды симирип, жен менен муртка ерген қымыз жуғын артып койыўға қанша ўақыт сарыпланатуғын болса, сонша ўақыт нөсер жаўғандур, бәлки оннан көбирек ўақыт даўам еткендур, кулласы нөсер калай етип күтилмегенде басланған болса, тап сондай күтилмегенде тосыннан, тап пышақ кескендей тыйылды. Буларды жаўратып өткен қара булт төбеден көшип барар, найзағай алысларда көкти тилкимлер, дөгеректе бәленттен пәске қарай аққан жамғыр суўларының шарылдысы қулакка шалынар еди. Айлалада токтаған еки атлының үстиндеги кийимлери сығып алғандай, тәбияттың бул тентеклигине хайран болып бир-бирине карасып қойды.

Жигиттин түйе жүнинен токылған жука шекпени суў болса да етине жабыспапты. Қыздың қынама бел мақпал бешпентининң астындағы жука хәм нәзик матадан тигилген ақ көйлеги етине жабысып, толысып, жетилискен сийнесиндеги анарлары көзге тасланып, басындағы үкили сәўкеледен шығып турған бурымларынан суў тамып турар еди.

— Ағатай, — деди қыз сынғырлаған күўнақ даўыс пенен. Көзден панарақ жай қылырайық, үстимиздеги кийимлеримизди сығып алмасақ болмас.

Аз ғана жүрип, бир төбешиктин етегинде иркилди. Хеш бир тири жан көзге тасланбас еди.

— Атты усла, — деди қыз аттан түсип атырып. Өзиң де кийимлериниң суўын сықпайсан ба?

— Хәзир. Жигит аттан түсип, еки атты услады.

— Ары қараңыз, уяламан, әйтпесе...

Жигит терис карады. Қыз бешпентин сықпақшы еди, суў сиңип, аўырласып калған мақпалды сығымлаўға нәзик коллардың күши келмеди. Ақырында бешпентти жигитке усынды.

— Мә, сығыныңшы.

Қыз таманға арқасын каратып турған жигиттиң күшли коллары хәлленген матаны сығымлап-сығымлап, қызға узатып еди, узатылған бешпентти услағандай қол созылмады. Ақырында жигит қыздың ескертиўин умытып, мойнын арка таманға бурды.

Етине жабысып калған бәтийин көйлегин үстинен шешип алып сығып турған қызға көзи түскен жигит лал болып калды. Қыз жигиттиң бурылғанын, жаланаш денесине көзи түсип турғанын абайласа да, тикленип қарамады. Көйлегин сығымлай берди.

— Бешпентиңди ал, — деди ақырын даўыс пенен.

— Аттың үстине таслай сал, ағатай.

Қыздың жағымлы даўысынан өзине келген жигит еле жақсы таныс болмаған бир гөззал әлемге қәдем койғандай болды, жүреги алып ушып, тилсимли, әжайып әлле нәрсеге талпынар еди. Ол не нәрсе еди, өзи? Көз алдына өңир моншағы сынғырлаған қыздың келбети келип тура калды. Жүзи, жүзи кандай еди?

Күтилмеген ўақыя жүз берди. Жыллар бойы кандайдур думанлы перде артына тасланып, жүзин көрсетпей киятырған, өңир моншақларындағы гүмис коныраўлары жағымлы сынғырлайтуғын қыз Қайырға күлимсиреп карап турар еди. Сол, сол қыз...деп ыңыранды жигит. Бәниў-ғой! Аўа оның аты Бәниў еди! Қайыр кең даланы басына көтерип қышқырды.

— Таныдым! Таныдым! Ядыма түсти! Оның аты Бәниў!

Жигиттиң шаўқымынан шоршып түскен Жаркынай бәтийин көйлегин кийип алды. Қос анары ығал матаны көтерип, анық билинип турар еди.

— Нени таптың ағатай? Бәниў дегениң ким?

— Бәниў, Бәниў!— деп тәкирарлар еди жигит. Мен оны излеп калмақ ишине барған едим. Дорджи калмақ. Оның уры көзли баласы, сол мени тонаған. Әлле нелерди ядына түсирип, иркилди. Думан перделеген көзлерин Жаркынайға тикти.

— Сениң атың ким?

— Мениң атым ба? Жаркынай-ғой!

— Жаркынай! Қандай сулыў ат! Жаркынай, сениң әнарларың...

— Қайдағы әнарды айтасыз, — деп қыз пинҳамы күлди. Соң жигиттиң кең қушағына өзин таслады.— Тонып кеттим, ағатай, жылытыңызшы!

Өтмиши, кайғылы өтмишин неше жыллар бойы жоғалтып, жоғалтқан сунқарын тапқан саят киби далбыған жигит жыларын да, күлерин де билмес, ер адамның нәзери түспеген, бойжеткен қыздың денесин көргенде санасында калғып жатырған ыклас пенен мехир оянған ба, қушағына кирген қызды баўырына басып толғанар еди.

— Мен таптым, таптым, билесең бе Жаркынай?

— Нени таптыңыз, ағатай?

— Өзимди таптым, Жаркынай, өзимди!

— Өзимди дегениңиз неси?

— Атымды таптым!

— Атыңыз ким, ендеше?

— Қайыр, мениң атым, — деди мақтаныш пенен Әрепбайдың улы, Қайыр, темиршинин шәкирти, Қайыр!

— Мен сизди ағатай деп билемен, Сизди ағатай деп айта берсем өкпелемейсиз бе?

— Як, өкпелемеймен, Жаркынай.

— Ондаше атланайық, — деди өзине келген қыз.

— Дурыс айтасаң, атланайық. Өзгелердиң биз хаққында нелерди ойлап атырғанын қудай билсин?

Қай жерледур пошша торғай сайрай баслады. Атланғанлардың жүзин жыллы самал сыйпап өтти. «Самал көп өтпей үстимизди кептиреди», деп ойлады Қайыр. Соң Бәниў хаққында ойлады. Қыялында кабақ көтерип, шашбаўындағы гүмис теңгелер шынғырлап, суў алмаға баратырған қыздың келбети жанланды. Енди ол жүзин Қайырдан жасырмас, қыр мурыны менен сәл қыйықлаў қара көзлерин анық еследи. «Қайларда екен Бәниў, әх Бәниў?»

Жаркынбай аўылының еситкен дәслепки жаналығы конси аўылда болып өткен тойдың тамашасы хаққында емес, ал буннан бир неше жыллар бурын коныска келип, хәммелерге таныс болып кеткен, бирақ аты-жөнин хеш ким, хәттеки өзи де билмегенликтен журт «калпақ», деп шақыратуғын жигиттиң өтмишин ядқа түсиргени хаққындағы жаналық болып, оны Жаркынбай аксакалға өз қызы хабарлаған еди.

Қызының жүрис-турысынан, оның кеўлинде қандайдур өзгерислер болғанын байқаған әке: «Жаркынай жигитке ашық болып қалмаса жарар еди», деп ойлады. Соңынан: «ашық болса неси бар» деген ой келди.

Жигитти отаўына шақырып әңгимелескен аўыл аксақалы оның өтмишин тынлап отырып, гә басын шайқап түнерер, гә көзлеринде жас айланар, әдети бойынша еле басым болмаса да ақ араласып үлгерген сақалын тутамлап қояр еди. Бой-сыны келискен, палўан келбетли, баладай ақ кеўил жигиттиң өтмишин ядына түсирип, өзине келиўи аксақалды қуўандырды. Шымбай шәҳәринин аксақалы Юсуп қызы Бәниў хаққында ойлады, соң өз ойын жигитке баян етти.

— Қыздың тәғдири қыйын болған екен, не илаж, оны кимгедур сатып жиберген, қалың калмақтың қай шетинен табасан? Арадан жыллар өтти, енди оны тапқанда да баяғыны қайтарып болмайды. Бас аман болса, қыз табылар, — деп жубатқан болды. Соң Шалабайды шақырып, тапсырма берди.

— Үйирден қысыр бийе әкелип сойынлар, Қайырдың еси өзине оралыўын тойлаймыз. Атыңды азлап өзгертемиз. Бурын Қайыр болсаң, енди Қайырберди боласаң, құдирети күшли аллағой, ақыл-санаңды өзине қайтарған. Жаңа атың қутлы болсын, деди Жаркынбай ақсақал толқынланып.

Көп нәрселер өзгерген еди. Ойлап-ойлап, Жаркынбайдың айтқаны туўры екенлигине көзи жеткендей болды. Кеўлинин бир жағы босап қалды, деген менен Бәниўди умытыў кереклигин, аўылда қалған, мәғар неше жыллар улын күтип есикке телмирген анасы хаққы, ең жақын қәдирданы Ережеп хаққы қыялындағы қызды умытыў кереклигин уғынғандай еди. «Анам сорлы тири ме екен? Ережеп узын бойлы жигит болғандур? Юсуп ақсақалдың халы не кешти екен? Акыры ол сүйикли қызы Бәниўден тирилей айрылды», деген ойлар ақшамлары мазасын алып, уйқысын қашырар еди.

Жаркынбай ақсақалдың ерке қызы Жаркынайдың Қайырға ашық болып қалғанын көкирек көзи сокырлардан баскалардың барлығы аңғарған, жигит оны тойдан қайтқан күни-ақ билип алған, сол ушын, бул жөнинде ойламағаны мақул.

Аўыл ет жеп, қымыз ишип, бир жепинип қалды. Жигит-желен Қайыр менен қайтадан танысып, «енди калпақ деп емес, ал Қайырберди деп шақырамыз!», десип, көкирек түйистирип, көрисип атты. Олардың ишинде Жаркынайдан тәмедарлар да баршылық болып, олар ишлеринен: «есине келмегени жаксы-ақ еди», деген ойға барған болса да әжеп емес.

Мереке қызған пайытта, палўанлар алысып, әншилер менен күйшилер кимиси көмекейинен, кими домбыраға жан ендиретуғын он бармағынан төгилген әсем сазы менен көпшиликтиң қулағының курышын қандырып атырған майданға Жаркынбайдың өзи де бир топар аксақаллар менен кирип келди.

— Халайық, қулақ салыңлар, деп даўыслады мерекени басқарып турған жигит. Жаркынбай ағамыздың айтатуғын сөзи бар екен. Соны тынлайық!

Қосықлар менен сазлар тынды. Палўанлар алысыўдан токтады. Қулаклар түрилди.

— Халайық, деп жағымлы даўысы менен тынышлықты бузған Жаркынбай сөз баслады. Қазақ атамның дәстүрин билесиңлер, жылына бир-ақ рет, онда да Наўрызда төс тийгизип көриседи. Қайырберди, бери кел, сен қайта туўылдың, соның ушын уллы дәстүрди бузып, сенин менен көриссек хештенемиз кетпес!

Узын бойлы, қайын денели, жасы қырктан аскан, сақал-шашына ақ араласса да қыймылы женил Жаркынбай менен узын бойлы, оның үстине темиршилерге мегзеген ири денели, жигирмадан енди өтип жүрген жас жигиттиң қушақласып көрискени көпшиликтиң кеўлин елжиретти.

— Әне, көрисип те алдық, — деп сөзин даўамлады Жаркынбай. Көпшилик биледи, бул жигитти хорезмли тамырымыз жарасы аўыр болғанлықтан бизге қалдырып кетип еди. Соннан берли де арадан жыллар өтти, бирақ алланың хәмири менен күни бүгинге шекем оның қаракалпақ екенинен өзге хеш биримиз, хәттеки оның өзи де, ол хаққында хеш нәрсе биле алмадық. Бирақ қаракалпақ бойында, тәғдиринде қут, берекети бар адам болып шықты, ол келгели малымыз шығынсыз, жут пенен уры-қарыдан аман, жайлаўларымызда от мол,

өзимиз де ул перзентли болып, атын «Қалпақбай» қойдық. Енди ол аты-жөни жоқ «калпак» емес, ал бүгиннен баслап Қайырберди болды, өзин таныды, өтмишин ядына түсирди. Алла аяған шығар. Қалған жағында арамызда қаламан десе, есигип қойынлар, биз бенен қаламан, десе өзим отаў тигип, мал бөлип берип, оң жағыма отырғызаман, ал елиме қайтаман, журтыма қайтаман десе, оған да қарсылығым жоқ, деп аз ғана иркилди. Соң даўамлады.

— Уллы истиң уяты жоқ, — дейди бабам казак. Қудайдан жасыра алмаған соң, адамнан жасырып қәйттик. Қызым Жаркынайдың Қайырбердини унататуғынын жалғыз мен емес, халық билип отыр. Егер оған Қайырбердиниң ыкласы болса, пәтиямды бериўден басқа ойым жоқ, көрип турғаныңыздай ол бир хаялды хор қылмайтуғындай жигит, деп исенемен...

Соңғы гәпти биразлар хошлап, биразлар наразы кейипте күтип алды. Қыздың қолынан тәмедарлар аз емес екени айқынласты. Жаркынбай оң қолын бәлент көтерип, шаўқымды басты.

— Билесизлер, меним сөзим сөз, Жаркынбай сөзин желге айтпайды, ол өз сөзиниң ийеси...

— Билемиз, билемиз, — деп ғаўырласты көпшилик.

Буннан кейин саз-сәўбет бурынғыдай шалқымады. Әнгименин тийкарғы анғары Қайырберди атын алған Қайыр менен аксакалдың ерке қызы Жаркынай дөгерегине бурылған еди.

Тойдан соң Қайыр өзи ушын тигилген үйдиң шанарағына тигилип, шалқасына жатып, узақ ойланды.

Өтмиш алысларда қалған еди. Бәниўди умыта алмаслығын аттан анық түсинди. Бирақ Бәниўдиң енди санада, шийрин әрманлар менен азаплы еске түсириўде ғана жасайтуғыны, оннан қандайдур жақсы хабар еситиўден үмитдар болыўдың өзи қыйын екенлиги түсиникли емес пе? Шетсиз-шексиз далалардың қайсы мүйешиндеги жайлаўда шоры болып жүрген екен, сорлы Бәниў? Қайырдың өзи емес пе еди, Бәниўсиз жасамаўды шешип, әжел излеген? Хорезм кәрўаны қалмақ арасынан таўып алмағанда өз шешимин иске асырған, дала қузғынлары көзин шоқып, белгисиз өликке айланып, ан-қуска жем болғанда әрманына ерискен болар ма еди? Я алланың өзи оны кәрўанға

гезиктирип, Жаркынайдай сулыўдың дийдарын көриў бахтын сыйлады ма екен?

Қайсы ойының дурыс екенлигине көз жеткере алмай уйқылап кетипти. Түс көрди. Өтмишин ядка түсиргеннен берли көрген бириншн түси еди. Дордж қалмақтың қыслаўы емиш. Не ушындур бир неше мүйешли пөскелтек отаўды көрипти, отаўлардың мүйеши болмайды, мүйеш дийўал өжирелерде болмайтуғын ба еди, деп ойлап үлгергенин, ишкериден қолына ыдыс көтерип, кандай ыдыслығын анық айыра алмады, дүң бе, гүзе ме, қабақ па, намәлим, бир хаял шығып өзине туўры келе берди, караса Бәниў!

— Бәниў, деп еки қолын созып умтылады, ал хаял хаўадан да жеңил ме, яки бир елес пе, қолын созып қаншелли жуўырса да еки орталағы аралық қыскармайды, я узармайды, елес жуўап та бермейди, сәл қыйықлаў қара көзлер тилсиз сөйлей баслайды, илажсыз, шарасыз тигиледи. Жигит елестен: «Қуткар, мени қуткар!» деген сөзди еситемен бе, деп пүткил денеси қулакка айланып, күтеди, бирақ елес кем-кем алыслап, көзден ғайып болады. Жигит қолын созып, жер тепсинип жылайды, «Бәниў, Бәниў!» деп қышқырады. Өз даўысынан оянып кетеди.

Түргелип, түсин ядына түсирип, өзи жорый баслады. Не ушын Бәниў елеске айланды? Не ушын атын айтып қанша қышқырсам жуўап бермеди? Не ушын? Көкирекке акырынлап суўық хәм коркынышлы гүдик урланып кире берди. Ол, ол өлген... Бул пикиринен өзи шоршынып кетти. Жоқ, ол өлмеген. Сүйикли, гөззал, ең кәдирдан адамын өлимге қыйғысы келмеди. Санасында бир саўал бас көтерди. Күнликке, шорылыққа, токаллыққа қыяр ма едиң?

Оннан жаслай болса да өлип кеткени абзал, — деген шешимге келди. Заман әдалатсыз ба? Я адамлар ма? Анық жуўапты табыў ансат емес еди.

«Ол өлген, ол елеске айланыпты... Тири болғанда сес берген болар еди». Ол өлген деген шешим басында орнығып калды.

Арадан хәптелер өтти, қыз жигиттен үмитин үзбеди. Әкеси сырды сәл ертерек паш етпеди ме екен?

Акырында жигит бир шешимге келди. Сәскеде анасының қасында, ошақ басында жүрген қызды ымлап шақырды.

— Мен саған үйленбекшимен, — деди сыбырлап. Разымысан?

Қыз басын төмен салды. Жүреги дүрсилдеп, тайдай шапқылап соға баслады. Ол жигиттен бул сөзлерди күткени кашшан. Бирақ «разыман», деп жигиттиң мойнына асылыўға қызлық намысы жол қоймады. Билинер-билинбес етип, бас ийзеп қоя қойды.

Қыздың разы екенлигин аңғарып үлгерген жигит Жарқынбайдың отаўына карай кетти. Жигит кеўлиндегисин түўел айтты. Гүзде елине атланып, тойды сол жакта бермекши екенлигин косып қойды.

Жарқынбай қызын жүги менен узатты. Бир түйеге отаў жүкленди. Бир үйир жылқы, боталы түйе, бир отар қой айдаған көшти аўыл жигитлери бир неше күнде Үстиртten аман-саў өткерип, Қоңырат шәхәриниң төбесин көрип, изlерине қайтты.

Сүйиклиси ушын қурбан болыўды, онысыз Шымбай шәхәрине тири оралмаўды шешип, әжелге басын тиккен кешеги Қайыр— бүтин Қайырберди болып, бай көшти баслап, Қаракөл бойындағы қыпшақ аўылына асығар еди. «Пәлектиң исине пәлен деп болмас», деп аталарымыз бийкар айтпаған қусайды...

12

Қусханатаўдан таң алагеўгимде жолға түскен бир неше өгиз арбалар изlеринде бир тегис шаң калдырып, асықпай жүрип отырып, гүздиң қысқарып баратырған күнин батырып, алагеўгимде Мынжырға жетип келди. Хәрлайым келип түсетуғын шарбағына кирип, арбалардан өгизлерин шығарып, қазықларға байлап, алдыларына от салынғанша ўақыт қуптанға тақалды.

Үй ийеси шарбакка сонғы арба кирип, дәрўаза жабылған пайытта алыстырып жиберген от гүрлеп жанып, отка басылған кара дүмшелер пақырлап қайнай баслады.

— Ҳа Хошмурат, деп даўыслады арбалардың ийеси, бизге Шымбайдың мал базарынан таныс болған қопа сақаллы дийқан киси ошақ басына жайласып атырып, бала-шағанды оятып қыйналып жүрме, бизге хеш нәрсе хәжет емес, белимизге байлаған бийдай нанымыз бар, қайнаған суў менен нан жеп, уйқыға жатамыз. Таңда базар, еле дәнди Кегейлиден өткериўимиз керек, жол қағып харып-талдық...

— Болады, болады, Пиримбет, хәлекшилиги жоқ, шертектиң астындағы сыпаға кийиз төсеўли, өзиң билесең, бизде хәммеге жеткендей көрпе жоқ, — деди узын бойлы, арық-турықтан келген көсенамай киси балаларым оянып кетпесин деген ой менен даўысын пәсенлетип. Бул сапары базарға қандай дән әкеллинлер?

— Бийдай әкелдик, — деди қопа сақал басық даўыс пенен.

— Быйыл бийдай болық болды, — деп еситтим, деди көсенамай хожайын. Әттең, қолым босап, оракка бара алмадым, балаларым бийдай нанға тойған болар еди. Даўысынан кеўлиндеги өкиниш, ишки хәсирет сезилип турды.

— Көз тиймесин, зор болды, — деди қопа сақал хожайынның даўысындағы реништи елестирмеген болып.

Көп өтпей, жол басып харыған дийқанлар кийиз үстине жайласып, тонларын жамылып, уйқыға жатты.

Таң ағарғанда арбаға жегилген өгизлер Кегейли көпириниң алдында иркилген еди.

— Ең болмаса арба өткендей көпир болғанда, дән базарға туўры кирип барған болар едик, — деп тоңқылдады қопа сақал. Ҳәй, Бердимурат, бери келиңлер, хәр ким бир-бир қапшықтан арқалап базарға жетиң, дәннің басында биреўиңиз қалып, екиншиңиз тез қайтың.

— Бул дәнлерди қашан тасып болар екенбиз, — деп гүнк етти Бердимурат.

— Гәпти қой, қәне ийниңе салып жиберейин қапшықты, бол, бол! Талдырмашлаў өспирим жигит Бердимурат аўзы тигилген ала қапты ийнине қойғанда теңселип кетти.

— Бек бол, дәрьяға жиберип алма, деп ескертти қопа сақал.

Ийинлерине дән мингизилген еки жигит жүктиң салмағынан ийилип, аяқларын ғаз-ғаз басып, Кегейлиниң аманат ғана көпирине қәдем қойды. Бир пайытлар көплеп-көмеклеп, көпир курылып, оннан атлы да, пияда да, арба да өтетуғын еди. Жылдың басында, қызыл суўдың ўағында, сең тирелип көпирди алып кетти. Сеңнен аман қалған өрелерге ағаш таслап, хәзирги аманат көпир тикленди, енди оннан «жығылып кетпеймен бе», деп пияданың өзи зорға өтеди.

Қопа сақал дийқан жигитлердиң ийнине қапты салыўын салса да, алла-алла менен «жигитлер қапты түсирип алмаса болар елди», деген гүман ишин өртеп турар еди.

«Алла яр болғай»...

Усы сөзлерди бир неше мәртебе қайталаған Бердимурат жары ортаға барып қалды. Кеминде үш батпан, болмаса төрт батпан жүк ийнин басып, аяғын көтериўи қыйынласып кетти. Сәл көзғап қойса жениллесер ме, деген ой менен қапты бир силкип еди, көпир шайқалып, қап аўа баслады, дәнди жибермеймен, деп жабысқан Бердимуратты үш батпанлық салмақ жөнине қойсын ба, бирге алып кетти. Қопа сақаллың көз алдында әдеўир бәлент көпирден дәслеп

бир капшык дән, оның изинен коркынышган ба, ғәзептен бе «хәй» деп қышқырып жиберген Бердимурат төмен қарай ушып барар еди.

— Бек бол, бек бол, — деп копа сақал да таңғы хаўаны жаңғыртып қышқырды. Бул сөзди капшықтың изинен Кегейлинин муздай суўына ерксиз шомылыў несип еткен Бердимуратқа қарата айтты ма, я шеригиниң суўға жығылғанын көрип, не қыларын билмей иркилип қалған екинши жигитке қаратты ма, ол жағы намәлим еди.

Суўға бир сүңгип шыққан Бердимурат нәбада бийдай толы капшық көринбей ме, деген қусап, дөгерегине алақлап карады, салмақлы капшықтың бул ўақытлары қай жерде екенлиги жалғыз аллаға ғана аян еди. Соң шекпенининң қара зил болып, аўырласып кеткенине карамастан Қарабайлының ағысына қарсы жүзип үйренген өспирим қулаш сермеп, жағаға қарай жүзе баслады.

Копа сақал жағала турып, шыр-пыры шығып, Бердимуратқа бир нәрселерди айтар, хәм өзин, хәм ийниндеги шапанын қутқарыў тәўиши менен бәнт болған өспирим оны еситпес, еситсе де не айтып атырғанын түсинбес еди.

Көз ашып жумғанша қасындағы Бердимураттың суўда жүзип баратырғанын көрген екинши жигит дизеси қалтырап кетти хәм ийниндеги капты аяқ астында тенселип турған көпирдиң үстине таслап жиберди.

— Бир кап бийдай суўға кетти, суўға кетти, хәй әттегене, ала кап та кетти, капты Сейтимнен ат-түйе қылып сорап алғанымды кәйтерсең, ўах-ўах, деп дийкан копа сақалын тутамлай берди. Суўға жығылған жигитти де ядтан шығарған, хәзир оның қыялын суўға кеткен ала кап пенен оның ишиндеги дән бийлеп алған еди.

— Капшык суўға кетти! Суў синген шекпенин қолына услап, дийканның жанына келген Бердимурат копа сақалдың жарасына дуз сеўип еди. Услап қала алмадым.

— Өзиң аманбысаң, әйтеўир, — деди дийкан ақырында. Не илаж, буйырмаған шығар. Әўелден дән базардан хаммалларды жаллағанда болар екен! Хәй әттең...

Таң сәхәрде көпир үстинде болып өткен кеўилсиз ўақыядан көпшилик хабар тапты, дән базарында оны еситпеген хеш кимсе қалмады, десе лап болмас. Бираз дәннен айрылған копа сақал Кегейлиниң көпирин оңламаған Юсуп ақсақалды бир неше мәртебе

тилге алды. Базарда өз төрепи, Қусхана әтирапындағы қытай бийи Төремурат гезлесип еди, оған арзын айта баслады.

— Төремурат бий аға, мынаў көпирди қашан келеге келтиресизлер. Бүгин бираз дән менен қаптан айрылдық.

— Еситтим, еситтим Пиреке, деп мақуллады Төремурат. Бул исти ойласып шешпек дәркар, дәрья менен көпир орталық. Бирлесип ислесе, мойын тартып турмассаң, өзин- де. Бий гәпиниң изин еки ушлы етти.

— Көпирден дән алып өтетуғын мениң бир өзим емес екенин билесең. Сонда да қарап қалмаспыз, «колласып көтерген жүк женил», деседи.

— Базар, тарқарға таман Юсуп ақсақалдың шарбағының алдында гезлестик онда. Арызды өзиң басла, биз хошлаймыз.

Күн аўа-күн аўа арызға келгенлердиң саны бир нешеге жетти. Олардың ишинде Төремурат бий, Рысназар бий, Дәўлетназар бий, Кегейлиниң аржақ-бер жағынан қурғын дийканлар бар еди.

— Дәрьяға көпир керек-ақ, деди Рысназар бий. Қулақ түрсенлер, тағы бир мукым гәп бар.

Жыйылғанлардың қулақлары еленлести.

— Ол не гәп екен?

— Гәпим сол, деп баслады Рысназар, Бухар менен Хийўада медресе бар, Қырантаў деген жерде Имам ийшан мешит ашып, бала оқытып атыр, деп еситемен. Шымбайды «шәҳәр» деп мардыямыздағы, бирақ бала оқытқандай мешитимиз, мектебимиз жок.

— Дурыс, дурыс, деп ғаўқылдасты жыйылғанлар.

— Дурыс болса мақул гәп. Бирақ мешит, мектеп ашыў өзинен-өзи бола берер дейсиз бе! Ылайыклы имарат керек, бала оқытатуғын жетик молла керек, оған қәрежет керек.

— Салықты жыйып-терип хәр жылы ханға қос қоллап узата бергенше, мектеп пенен көпирге бир үлесин каратса болмас па еди?

Бул гәп хәр жылы салық жыйғанда «жериң көп, табысың көп», деп салықты басынқырап салып жүргенинен наразы Төремурат бийден шықты.

— Оны Айдос бийге айтың, — деди кимдур.

— Ол тынламайды-ғой. Жарлы-жақыбай төлей алмайды, — деп аўқатлы адамларға аўырманлық салады. Және бәрин ханға...

— Енди ақсақалды көрейик,— әдеўир адам жыйылды-ғой, деди кимдур. Адам келгенинен хабардар болса керек, шарбаққа киргенлерди аўызда Юсуп ақсақал өзи қарсы алып, терис әйўанға баслады.

Ылайдан тикленген имараттың бир тәрепи дийўалға жабыстырып, бир таманы мыклы өрелерге тирелип қурылған терис әйўанның сыпасының үстине Хийўа гилемлери төселип, ортаға дастурхан жайылған. Әтирапты гүз қуяшы әдеўир қыздырып турғанына қарамастан хәўли салқын, кол созым жерде мийўе дарақлары тенселип тур.

— Мархамат, хош келипсизлер, арқайын жайласып отырынлар, — деди хүрмет жүзесинен кол қаўсырып, тикке турған ақсақал.

Жайласып отырып атырғанлар әтирапқа бир, ақсақалға бир қарасты. Әсиресе, Юсуптың хәўлисине биринши мәрте келген қопасақал дийқан әтираптың пайызына, оннан да бетер хәўли ийесиниң кишипейиллигине таңланғанынан аўзы ашылды.

Дизе бүгип, пәтия қылып, жүзин сыйпаған қоллары менен сақалын тутамлаған Рысназар бий, келгенлердиң ишиндеги жасы уллысы да өзи еди, шәхәр ақсақалының илтипатын бурын көре берип көзи үйренип қалды ма, Юсуптың «наннан алың, нан сындырың» дегенин оншелли елестирмей, қулағының тусынан өткерип жиберип, тийкарғы гәпке көшти.

— Нан болса жей беремиз, бизден алды бурын жол болсын сора, Юсупжан, — деп иркилди Рысназар.

— Жасыуллылар, жол болсын, — деди Юсуп ақсақал сынын бузбай. Көпир мәселеси әлле қашан қулағына келип жеткен, оның үстине азы-кем бас қатырып та үлгерген еди.

— Арзы дад айтпаққа келдиқ, Юсупжан. Иншалла, Шымбай шәхәриниң ақсақалысаң, сол ушын арзымызды сизге айтпай, кимге айтар едик.

— Хуп, хуп. Бас үстине яшуллы. Қулағым сизде.

— Қулағыңыз бизде болса, мынаў қопасақал киси, Қусхана әтирапынан келипти, сатыўға дән әкелипти. Көпирдиң жағдайы өзиңизге мәлим, бәхәрдеги қызыл суў бузып кеткели дүзелмеген. Бул киси таң алагеўгимде көпирден өтемен деп бир неше қап бийдайын суўға жиберипти.

— Таксыр бир қап еди, — деп дүзетти қопасақал.

— Бир қап болса бир қап, — деп сөзин бөлген дийқанға тигилген Рысназар даўам етти. Гәп кеткен бийдайдың неше қап екенлигинде емес, ал көпирдиң бузықлығында, солай емес пе?

— Солай, солай, дести отырғанлар.

— Солай болса көпирди дүзетпектиң хәмелин қылмақ керек. Гүзде суў тартылады, сол пайыттан пайдаланып тиклеп коймасақ, өлмеген кисиге және бәхәр бар, жаз бар...

— Дийқанның бийдайы суўға кеткенин еситтим, Юсуп гәп баслап еди, қопасақал сөзди бөлди.

— Бийдайдан бетер ала қап... Сейтимнен сорап алып едим...

— Яқшы, илажын қылармыз, деди ақсақал сөзин қопасақал бөле бериўинен көўипсинип. Қаптың илажын қылармыз.

— Бес батпан кеткендей, үлкен еди, — деди қопасақал өзин ирке алмай.

— Қассапқа ет қайғы, қара ешкиге жан қайғы, деген усыдағы. Рысназар шыдамай дийқанға тәселле айтты. —Қоятур енди...

Дийқан өзиниң артығырақ кеткенин енди түсинди ме, жабадай қоллары менен аўзын басты.

— Көпирдиң бузылғанынан да хабарым бар, қызыл суў алып кетти. Усталарды жыйып сол пайыт дүзетпекши болдық, бирақ өрелерди суў ағызып алып кеткен, өреге дүзиў ағаш таппадық, бары менен базар қылғанымыз еди. Көпирге актерек өрелер керек. Ондай ағашлар я Хийўадан, я болмаса Манғыт пенен Гүрленнен табылады. Ақыр аяғы келип ғәрежетке тиреледи.

— Салықтың бир үлесин каратканда болмас па еди? — деди Төремурат.

— Оны хан хәзиретлери шешеди. Көпир салып берин, деп ханға калай айтамыз?

— Онда не қылдық?

Ақсақал алдын ала «қысынғанда не айтаман?», деген ойдың басына барып, реже дүзип қойған болса керек.

— Көпир хәммеге керек. Халықтан жылыў жыйнасақ қалай болар екен?

Көпшилик ойланып қалды, хеш ким «мақул» я «намақул» деген сөзди айтыўға жүрексинбей, жанындағылардың аўзына бағар еди.

— «Көп түкирсе көл болады», деген ғарры сөз бийкар айтылмаған шығар деди ақырында жуўапкершиликти өз мойнына алмақлықты шешкен Рысназар. Жылыў жыйнаў болса, жылыў жыйнаў...

— Онда ертең қыска базарда жар шақыртамыз, — деди ийнинен бир аўыр жүк түскен сыяқлы бойы жеңилленген ақсақал. Хеш биримиз бул қайырлы истен шетте турмаспыз, иншалла. Бул отырғанларға қаратылған еди.

— Көпир салынып питкенше базарды арғы жүзге көширгенде қәйтер еди? Күни менен «илла» деп аўыз ашпай отырған, Орынбай бий өлген соң әкесинин орнына бий болған Дәўлетназар.

Оған Рысназар бий қарсы шықты.

— Берги жүздегилер не қылады, сонда?

Биринің аўылы Кегейлинин күншығарында, бириники болса күнбатарда еди.

— Базарды көширгенше көпирди питирейик, — деди Юсуп. Көпир хәр күни керек. Хәбий саўдагерге өрелик арғыт әкеле бериўди ертең-ақ тапсыраман. Хәзирше несийеге. Астында қалмаспыз.

— Тас ядымнан шығыпты, ядыма да салмайсыз-аў, — деди Рысназар қобалжып. Бағана мешит-мектептен гәп козғап едик...

— Рас-әй, деди орынсыз сөйлеп қояман ба, деп отырған қопасақал сөздин орны келгенине қуўанып. Мектеп керек... Үш улым бар, бәри де «әлипти таяқ» деп таныйды. Молла болмаса да... «хат танысын», деп айтпақшы еди, бузып аламан ба, деп қабарған алақаны менен аўзын көлегейледи.

— Мешит болса оған жай тиклеймен, дегенше өзимнин шарбағымнан бир өжире беремен, хәзиринше... Молла табыў жағын ойластырып көре берилер, деп Юсуп гәпти қыска қылды.

Айтылажақ сөз айтылып болған еди. Ортадағы нанды сындырып, аўыз тийгеннен соң ақсақалдың мирәтине қарамай, келгенлер Рысназар бий турған соң орынларынан козғалды. Қопасақал суўға кеткен ала қабы жөнинде тағы сөз козғаўға оқталып еди, хәтте «ала қап» деген сөз аўзынан шығып та үлгерип еди, бирақ көпшиликтин ғаўырлысы басып кетти, көзи дөгерекке түсип, ишинен «пах, пайызлы хәўли екен, усындай хәўли салмақ, ишинде отырмақ несип етсе...» деген хәўес пенен изине қарай-қарай шарбақтан шықты.

13

Жарасы жазылып, Қарнақҡа барған Ережепти көп өтпей ханның дийўанына шақыртты.

— Сиз бе ала атлыны жеңген бахадыр? Ережепти қарсы алған жүзинде қаны жоқ, узын бойлы дийўанбеги жигиттин бастан аяғына өткир хәм урланып бағатуғын ала көзлери менен сынап бақты. Қайда кеттиниз, хан хәзиретлери мукафатлаўды буйырған еди, елге кеттиңиз бе?

Бул Ережептин аўылына кеткенин билсе де дийўанбегиниң қылып отырған сиясаты еди. Ала көзлерин пәтикке тигип турып, дийўанбеги қолын-қолына урып еди, перде артында таяр турған хызметкер хәзир болды.

— Лаббай тақсыр!

— Бахадыр жигитке сарыпай келтирин!

— Хәзир, хәзир...деп хызметкер артқа бөсип, перде артына ғайып болды. Көп өтпей бахалы шекпен менен алтын тоғалы, енли кәмарды алып шықты.

— Мәрхамат тақсыр.

— Мүбәрек болсын, — деди Ережептиң ийнине сарыпайды жаўып, не ушындур ала көзлерин баска таманға тигип турған дийўанбеги. Хәзирети ханымыз ушын хызмет қылсаңыз, оның мархаматына сазаўар боласыз, билип қойын, бахадыр!

— Қуллық, қуллық...

Сарайдан шыққан Ережептиң аяғы жерге тиймей, мисли хаўада пәлпеллеп ушып баратырған киби, кеўли көтеринки еди. Жыллы хәм саўлатлы, түркмен шеберлери токыған шекпенди сыйпап көрди. Сыртынан байланған кәмардың муздай салқын, бирақ жалтырап турған алтын тоғасына бармақ тийгизди. «Жораларым көрип не дер екен? Мактанатуғын Айқыз алыста, аўылда қалды», деп ойлады ишинен. Атханада қара атты алдына жетелеп келген атбағарға көз қырын таслап, онын қызығыўшылық хәм хүрмет пенен нәзер салып турғанын аңлады, ишинен марапатланды. «Көрип қойын, ала атлыны женген жигитти»...

Атқа ғарғып минип, жорғтырып кете берди. Белиндеги қылыштың қыны жез үзеңгиге соқлығысып, ара-тура «шың-шың» еткен сес шығарып барар еди.

Карнакта Ережепти бир жаңалық күтпекте еди. Жолына дилгир болып отырған жүзбасы жигитти мүбәрекбад еткеннен соң, тиккелей иске көшти.

— Бүгиннен баслап онбасысыз, — деди орақтай мұртын бир сыйпап қойып жүзбасы. Қасына жүзликтен өзин таңлаған жигитлерди ал да Хийўаға атлан. Күпыя гәп бар көринеди. Анығын сол жерде түсиндирсе керек, кәне, шапшан қыймылда.

Жигит нөкерге келген күннен-ақ өзин кеминде онбасы санайтуғын, дөгерегине жыйналғанлар да солай ойлайтуғын еди, хәзир бул гәпти жүзбасының аўзынан еситкен Ережеп исенимли жигитлердиң атын даўыслап айтты.

— Жуманазар, Барлықбай, Айназар, Мәткарим... Олардың ишинде өз аўылласлары менен бирге хорезмли батырлар да бар еди.

Хийўада бир неше күн күтип жатты. Ақырында сәти түсип жолға шықты. Ханлықтың Иранға жоллаған елшилерин гүзетиў тапсырылды. Басларына сәлле ораған, сақалларын мукыятлап гүзеп, көгис реңге бояған үш-төрт жасыуллы адамлар менен олардың хызметкерлерин гүзетиў, бас-аяғы кишигирим кәрўан болған, Иран шахына аталған сауғалар артылған түйелерди қорықлаўлары дәркар еди.

Хийўаның палўан дәрўазасынан шығып, ақырын жылжып отырған кәрўан, шөхәрдин шаўқымға толы тар көшелери менен таң азанда муаззинниң айткан азанын жаңғырықлатып, алысларға тарататуғын бәлент минаралары менен Дишан қаланың саз ылайдан тикленген, қуяш нурында қызғыш дөнип туратуғын айбатлы дийўалларын изде қалдырып, кәрўан жолы менен күбла таманға, Қарақум арасына сиңип бара берди.

Елшилер кәрўаны Иран шахы менен келис сөзлер жүргизиўге атланған, әсиресе шах ушын қымбат баҳалы сауғалар: алтыннан, ҳасыл таслар қадап исленген зеб-зийнет тағыншақлар, ыдыслар менен қурал-жарақлар, түркмени гилемлер менен паласлар, тағы зергерлердиң қолынан дөреген, әлле қандай көздиң жаўын алатуғын буйымлар алып баратырған, сол ушын да елшилер менен түйешилердиң қурал көтерип алған хызметкерлеринен басқа түркменлердиң ала атлы баҳадырын жекпе-жек алыста жазым қылған Ережептиң басшылығындағы, жүз қаракшы келсе де тайсалыўды билмейтуғын жигитлерге елшилерди қорықлаў тапсырылған.

Еле кәрўан ханлық қарамағындағы жерлерден өтип барар, соңлықтан ҳәммелер: елши көк сақаллар да, олардың хызметкерлери де, түйешилер де, қорықшы жигитлер де әдеўир аркайын келер, түйе

айдаған түйекешлер найзасын жездиң үстиндеги жукке кесе таслай салған, аткосшы хызметкерлердиң биразы ат үстинде мүлгип отырар, тек сақшылар ғана, әсиресе олардың басшысы Ережеп «бәле-қала қайда жоқ, бассан аяқ астында», деген нақылды умытпай, өзин сергек услап келмекте еди.

Ақырында Қарақум шокалақлары изде қалып, таслы аланлар гезлести. Шамасы Иран елиниң аймағы басланса керек. Сақшылар сардары солай ойлады.

Кешқурын аўылға жетип келди. Жол бойында бир ақсақаллы, бир қара сақаллы қызғын гүррынлесип турар, даўыслары катты-катты еситилер еди, Ережеп: олар не хаққында бәсекилесип атыр екен, — деген ой менен қулақ түрди, бирақ хеш бир сөзине түсинбеди, сонда өз ойының дурыс екенлигине әмин болды.

Елшилер менен бирге киятырған тәжик жигити кәрўан яшыуллысына қулағын түрип турды да соң атын тебинип, топардан бөлинип шығып, жол жүрип киятырғанларға түсиниксиз тилде бир нәрселерди айтып бақырып бара берди. Жол бойындағылардан биреў иркилип, тәжик пенен тиллести, соң қолы менен әлле таманды қайта-қайта нускады.

«Аўыл ақсақалын сорастырса керек», деп ойлады Ережеп.

Көп өтпей кәрўан дилмашы сақал-шашы ағарған, қырғый мурынлы кисини ертип келди. Ол аўыл ақсақалы екен.

Елшилер аўылдың шетинде таўға тутасып турған жанбаўырға қурылған кең хәўлиге орналасты. Ақсақалларға хәўлиниң ишиндеги кең бөлме тийисти де, нөкерлер менен хызметкерлер ашық хаўада түнейтуғын болды.

Аўыл иши оншелли кәўипли емес, қаракшылар шахқа киятырған елшиге бул жерде топылыўға жүрексинбес еди.

Бир жигит хәўлиниң коршаған тас дийўалларға жақын, қатара байланған атларды қараўыллады, қалғанлары түйелерден түсирилген қымбат баҳалы жүклерди ортаға алып, ат жабыўларды төсеп, үстине жайласты. От жағылды. Ыссы суў ишилип, аўқат болынған соң хәр ким өз ат жабыўының үстине қыйсайып, кийимлери, белиндеги қылыш-қанжарларын шешпей көз илиндириўге жатты. Ережеп уйқыға беккем, сергек еди.

— Қәне уйқылап алынлар, өзим ояў жатаман. Қораздың екинши шақырымында Жуманазар атларды қараўыллап турған Барлықбайды алмастырады. Еситтиң бе, Жуманазар?

— Еситтим, — деди тонын жамылып, көзи илинип баратырған жигит манаўсырап.

Атларды қараўыллап атырған Барлықбай жигитлердиң ишинде ең жасы кишиси, Ережептен де киширек, сол ушын өзи онша жүрекли

болмаса да мәртлик көрсетиўди арман қылар, оның үстине аўылласы болған Ережептиң ала атлыны женгени менен көринген адамға мақтанар, буған исеним билдирип, ертип шыққанынан төбеси көкке жетип киятыр еди.

Қоразлар биринши шақырғанда көзи илинип баратырған Ережеп «селк» етип шоршып түсти, уйқылап қалмадым ба, деп дөгерегине қарады. қарады. Қыс кирип киятырған, оның үстине таў тәрептен ескен салқын леп пенен үстиндеги тонның жағасына қатқан қыраў қолына муздай болып тийди. Соң ойлап-ойлап қоразлың буннан бурын шақырғанын еслей алмады. «Биринписи шығар» деген ой менен тыныщланды, бирақ урланып санасына кирип киятырған уйқыға жол бермеўге талапланып, хәр нәрсени ойлап көриўге умтылды, дөгерекке қулақ түрди. Сәл алысырақта шөктирилген түйелердиң гүйис қайтарғаны еситиледи, таў бетте әжептәўир етип бир қус шақырды, қуйқасы жуўлап кетти. «Байыўлыға усамайды, ол қандай қус екен бала?» Салқын самал дөгеректеги тереклердин шақаларын шуўылдатып, уйқыға елтти, бирақ онбасы әбден уйқысы келгенде ислейтуғын әдисин қылып, шунақтай бармағын аўыртып тиследи, ғайратлы тислер батынқырап кеткен болса керек, аўырыўдың зарпына шыдамай, ыныранып койды, уйқысы да шайдай ашылған еди.

Қоразлар екинши мәрте шақырып, күткен мезгил болғанын хабарлады.

— Жуманазар, ха, Жуманазар, — деди өзгелерди оятып алмаў ушын Ережеп пәс даўыс пенен. Бирақ уйқысы қатты Жуманазар кийиминен услап жулқылағанда барып оянды. Түргелип отырып, әлленемирде өзине келип, Барлықбайды алмаслаўға кетти.

Атлардың қасында жулдызларға тигилип қыял сүрген Барлықбай ерлик етиў хаққында қыялларынан арыла алмай, сыбырлап сөйлеп, Ережепти сөзге тартпақшы болды, бирақ онбасы: «Жатып уйқыла, таңда атланамыз, ерлик ислеў ушын жақсылап тынығыў керек», дегеннен соң барып, нәйлаж орнына қыйсайып тонын бүркенди. Сақшылықта турып ойынан кеширгенлерин ерксиз еследи...

Жол жүрип харыған атлар тикке турып мүлгир, түслеринде ме, я оңында ма тепсинип-тепсинип қояр тастан өрилген пәскелтек дийўалдың арты тас қараңғы, Барлықбай мисли қара мақпалдай қойыў қараңғылықтан көзлерин үзбей тигилер, оң қолы белиндеги қылышының сабын сығымлай берер, қыялында қараңғылықтан кимдур екн көзи масаладай жанып шыға келиўин, ким екенлиги, ол атларды алыўға келген қарақшы ма, я адаскан жолаўшы ма, әрўақ па, жин бе, шайтан ба, Барлықбайға бәрибир сыяқлы, тек өспирим жигиттин мәртлик көрсетиўине имкан берсе болғаны... Сонда... Сонда Шымбай шәхәриниң Қаракөл бойы аўылынан келген қыпшақ жигити,

бәринен бетер ала атлы бахадырды жер тислеткен Ережеп онбасының аўылласы қылышты қынннан суўырып алып жар салады: «Токта, қозғалма орныннан, болмаса қылыш пенен шаўып таслайман!». Ал қарангыдан шығып келген, шамдай жанып турған екн көз ийесинин қандай хәрекет қылатуғыны жөнинде ойлап көрмеди, бирақ ол иркилмесе өспирим не қылатуғынын биледи, қылышты суўырып алады да шаўып таслайды. Шаўқымнан оянған хәмме адам тик аякка турып, ўақыя болған жерге келсе, қолына қылыш услаған Барлықбайды көреди, олар: «жарайсаң бахадыр, хәммемизди қуткарып қалдың!», деп арқасынан қағады, мәгар Хийўаға қайтқаннан кейин Ережепке укпатып онбасы көтерер... Ал, бул ўақытлары жигит қылыш силтеген жерде... әлбетте қанға боялған қарақшы ма, кимдур жатыўы керек. Бирақ, «бирақ жин-жыпыр болса оянғанлар менин үстимнен күлип жүрмес пе екен?», деген гүман ойына келип, иркилип қалды.

Ақырында ерлик хаққындағы шийрин арзыўларды татлы тан уйқысы женген еди.

Сәхәрде уйқыдан оянған жолаўшылар шайхалкастан соң жолға түсти. Хорезмлилердиң көзлери үйренген қумлардың орнына таслы, таўлы жерлер көбиректей көринди.

Кәрўан таўлар арасына киргенине екн күннен асты. Төбелер онше-лли бийик емес, деген менен жыралар ишинен өткен жол бойында аспанға қарасаң тикжар таслардың төбесине көзиң жеткенше басыңнан телпегин түседи. Шамасы қәўип-қәтер де күшейди. Көк сақаллардың жасы үлкени онбасыны шақырып, сақшыларға кәрўанның алдында бир ат шаптырымда жүриўди буйырды. Ережеп пенен қасындағы жигитлер шыйрақласты. Хәр күни таў ишинде, жолдан бурыўырақ шығып коныўға туўра келер еди.

— Таў жолы ақырына шамаласты, — деди үшинши күни тәжик дилмаш.

Дуўтардың жипек тарындай болып тартылған жүйкелер аз ғана босасқандай болып еди. Жол да тар жыралардан кенликке шыға баслаған жерде кәрўан дығырықтан айланып, кен жазыққа шыға бергенде жүз-жүз елиў кәдемдей жерде шоғырласып турған жигирмалаған атлы көринди. Оларға көзи түскен Ережептин кеўлине «қарақшылар емес пе екен?», деген гүман келип үлгеремен дегенше шоғырласып турғанлар түсиниксиз тилде қышқырысып, шамасы даўыс берип, бирин-бири жигерлендирип, хүжимге шақырған болса керек, атларының дизгинлерин жаздырып, бар пәти менен кәрўанға тасланды.

Күшлер тең емес еди. Қарақшылар екн есе көп екенин көрген Ережеп изге шегинип, кәрўандағыларға арка бериўди ойына да келтирмеди.

— Қылыштарыңыз суўырылсын! Аллаҳу акбар, издегилер де еситсин, ғапыл қалмасын деген ойда бар даўысы менен кең жыраны жаңғырықлатқан Ережеп алдына кесе услап киятырған узын саплы найзаны тақымына басып, жалмажан қылыш суўырды.

Еки орта он-он бес кәдем қалғанда топылған қарақшылар онбасы ойлағандай бетпе-бет қылышласыўдан тайсалып, еки топарға бөлинди булардың тусынан зуўылдап, қыйқыўлап өте берди. Шеткеректе ат шаптырып киятырған Барлықбайдың «а-а-а-а!», деп бақырған сести бир жаңғырыклап тынды.

«Изге, изге қайтыў керек! Қарақшылар пәнт берди» деген ойлар Ережептин қыялында шақмақтай шағылды. Дизгинди капталға қағыўы мәттал, қара ат жәниўар табаннан қайтты. Бул ўақытта қарақшылар әдеўир узап кеткен, ал өтип баратырып шеткеридеги Барлықбайға қурық таслап, сүйреп кеткен атлы изиректе баратыр еди, он қолындағы қылышты қынға салмақлық ушын пурсат жоқ, қоллары узынлығы пайда берди, сәл енкейип шеп қолын узатып, тақымындағы найзаны алды, көп гөзлеп отырмады, қолы кәлип алған, көзи шен еди, қалдин тиклеп, аякларын үзеңгиге тиреп, бар күши менен найзаны атты, пәтли қол менен атылған сүнги аттан жүйрик болып шықты, изинде Барлықбай сүйретилип киятырған қурықтың жибин таслай берген шәўкер атлы қарақшының нақ жаўырнына қадалған найзаның ушы көкиректин тесип шықты, ат ийеси жылаўды тартты ма, яки оған бир бәле болғанын сезди ме, шәўкер ат шабысын пәсейте-пәсейте, ақырында адым-адымға өтти, аяғы сиресип үзеңгиден шыкпай қалған қарақшының салбыраған қоллары жерге сүйрелди. Оның күни питкен еди.

Бул ўақытларда хәр қандай қәўипти күтип алыўға таяр киятырған кәрўандағылардың қурал-жаракларын қарақшыларға қаратылып үлгерди, өзлери дәслепки соққыдан аман қалыў ушын қалқаны барлар қалқанын, ондайлары жоқлар түйелер менен атларды паналады.

Олжаны қолға киргизип, бул жерден тезирек қараларын батырыў тийкарғы мақсети болған қарақшылар хызметкерлердің бир-екеўин жаралап, түйелердің буйдасына жармасты хәм катты қәтелести. Көз ашып-жумғанша атларын изге бурған жаўынгер онлық қылыштарын жаландатып қарақшылардың желкесинде турар еди.

«Мол дүньяға қолымыз жетти», деп қуўанысып, жаланаш қылыштар демин ялтан шығарған бир неше қарақшының баслары хәп-заматта ат туяқлары астына домалап түсти. Жағдайды аңғарған қарақшылар басшысы Ережепке түсиниксиз тилде қышқырған еди, басы ийнинде аман турғанлары қолларына илинген буйдалар менен жүўенлерди ылақтырып таслап, әўел баста қолланған әдисин қайталап, еки бөлинип, өзлери шығып келген жыралар таманға ат шаптырып кете берди.

Изине қайрылмай каша жөнелгени оларды өлимнен аман алып қалған болса, өжеп емес.

Ережеп қашқынлардың изинен қуўып отырмады. Оған әлле бир қарақшыларды қуўып тутқынлаў емес, ал кәрўанды қорықлаў тапсырылған еди.

Әллеқашан кәрўандағылар еслерин жыйып, өли-тирини түўелледи. Еки адам жараланған екен, жерде домалап жатырған басларға иркилмеди, Барлықбайдың денесип алып, бул пәлекетли мәканнан алысыраққа кетиўге асықты.

Қарақшылар топары қайта хүжимге өтпес пе екен, деп гүманланған Ережеп қылышын қынына салмай, кеткенлердің изинен қарап турды, жыра ишинде ат туяқларының гүмбирлеген сеслери тынғаннан соң Барлықбайдың жанына келип, аттан түсти жараланғанлар менен баскалар шуғылланып атырғанда, көк аспанға тигилип ашық қалған көзлерин алақаны менен ақырын жапты. Дыбыс шығармаса да аўыр кабақлары дерлик жаўып турған көзлеринен тер тамшылары ма, әлле жас тамшылары ма сорғалар, жигит бул халатты өзгелерге көрсетпеўге тырысар еди.

Кимдур, урыста өлгенлер менен жараланғанларды көре-көре кеўли бершимек болып катып қалған биреў, денени «жаны жок па?», деп барлап көрди, соң пәс даўыс пенен:

— Мойын омыртқасы үзилип кеткен, — деди. Көзлерин жас пердеси каплаған Ережеп сөйлеген адамның Мәткарим екенлигин сестинен таныды. Пурсат тығыз, қарақшылар күш топлап, қайта шабыўыл етиўи әбден итимал, саўашта өлген жас нөкердің денесин алып, бул жерлерден алыслаў дәркар. Бос жүрген атын услап келип, денени артты, кимдур жетекке алды, ийесиз басларды жерлеўди қарақшыларға қалдырып, кәрўан жолға түсти.

Жедел жүрип отырған кәрўан алдыларынан дәрьяны ма, сайды ма жағалап қонған елат шыққанға шекем иркилмеди.

Бул сапары аксақалды излеў ушын дилмаштың бир өзи емес, ал елшилердің бири қосылып кетти. Жағдай қыйын хәм кәўетерли еди. Қарақшылар усы елаттан шыққан адамлар болыўы да мүмкин-ғой. Оның үстине өлини жерлеў керек.

Елаттың ақсақалы қарақшылар топылған кәрўан Иран шахына саўғалар менен киятырғанын еситип, әдеўир жумсарды, шамасы бул әтираптағы жоллардың қәтерсизлигин тәмийинлеў өзинин мойнына жүкленген болса керек, қарақшыларды тутып, жазалайтуғынына исендирмекши болды, қонакжай хәм жолдың калған жағының кәўетерсизлигин тәмийинлеўди ўәде етти, өлини жайластырыў мәселесинде ойланып калды. Соң елшилерден сорады:

— Сиз қайсы мәзхабтан боларсыз, бирадарларым?

Тәжик дилмаш хорезмлилердиң қайсы мәзһәбтан екенин айтты.

— Биз бәримиз мусылманлармыз, аҳли исламнан. Имамға айтылады.

Қонақ жайға түскеннен соң биринши ис өлини жайластырыў болды. Имам менен тәжик дилмаш ортасында әдеўир бәсеки кеткендей болып көринди. Ақыры мәселе шешилди. Алыс Шымбайдан келип, Иран елиниң таў-таслы жолларында қазаланған қарақалпақ жигити Барлықбайға жол бойындағы шалалар қәбирстанының шетинен, имам өзге мәзһәб майитин бөлегирек жерлеўди мәсләһәт қылған еди, еки адым жер буйырды. Қәбирге соңғы топырақ тасланғаннан соң онлықтың жигитлери дөгеректен адам көтергендей тасларды жыйып келип, алыстан көрингендей етип белги қойды.

Буннан кейинги жағында жоллар қәўипсиз еди. Бир неше күннен соң алыстан бәлент минаралар көринип, кем-кемнен жақынлай берди. Ақырында Иран пайтахты Техранның сарайлары менен мешитлери, кәрўансарайлары елшилерди күтип алды.

Иран жерлери ертеде, еле адамлар арқа менен қубланы зорға ажырататуғын заманларда Ассирия деген патшалыққа жүгинипти, соң заманлар өтип Ахаманийлер, Кодоманлар әўлады Жер орта теңизи жағалаўындағы Европа еллери менен жаўласып, шетсиз-шексиз жерге, ҳәдсиз күш-күдиретке ийе Персия патшалығын жаратыпты. Олардың бири Куруш (Кир) сак-массагет қәўимлериниң ҳаял патшасы Томруздан жеңилип, геллеси хан толы меске батырылғаны ҳаққында аңызлар айтылады. Моңғоллардың әлемди титиреткен сардары Шыңғысхан шабылыўынан бурынырақ Иран ели Хорезмшахлар салтанаты мүлки еди. Аралдан жыллар өтип, уллы Әмир Темур Иранды өз дәўлетине косты. Қулласы тарийх самалы қай таманнан ҳәм қалай қарап ессе де, талай басқын менен шабылыўларды бастан кеширген бул ел Хийўа ханлығының пуқаралары болған түркмен руўларының жерлери менен шегараласып жатар еди.

Жүклер менен сақшыларды кәрўансарайларға жайластырған елшилер сарайға барып, шахты көрди. Оларды жақсы қабыллады ҳәм бир қанша ўақытлар тийисли адамларды тайынлап қонақ қылды, нәзик сөйлесиклер жүргизди. Олардың не ҳаққында айтысқанын Ережеп билмейди, әлбетте, сөйлесиўлер елшилердиң иси емес пе? Сақшылар кәрўансарайларда қонып, зериккенде шәҳәр аралап, кеўиллерин көтерер еди. Қарап жатқаннан семирип кетти, елди сағынды.

— Елге қашан қайтамыз,— дер еди онбасыға я Жуманазар, я Маткарим дерлик ҳәр күни.

Ережеп болса ийнин қысып қояр еди. Қашан қайтатуғынын ҳеш ким билмес, елшилер сарайда, оларды ҳәр күни көре бермейди.

Қысты өткерип, Наўрыз қары ерий баслағанда елшилер сөйлесиўлерди ме, миймандаршылықты ма питирсе керек, жолға

таярланыўға ҳәмир берилди. Сақшылар да, түйелерге артылған саўғалардан қутылып, жүги жеңиллесип, бирақ изге қайтыўға руқсат болмай, зериккенлигинен улыўға таяр турған кәрўандағыларда әлле қашан сол ҳәмирге мүнтәзир едилер. Көп кешикпей кәрўан жолға шықты. Түйелерге Хорезмнен келгеннен зыят болса зыят, бирақ кем емес жүк артылды, ҳәр қалай сақыйлықта ханнан изирек турыўды өзине мүнәсип көрмегендур, Иран шахы саўғалары мол еди. Кәрўанды баслап барыўға жолбасшы менен бес-алты нөкерден ибарат сақшылар да қосылды. Солай етип сәтине түскен күни елшилер кәрўаны «қайласаң Хийўа», деп жолға түсти.

Бир неше күн жол басқан кәрўан бизге таныс болған елатта қонбақ ушын иркилди. Таңда атланған кәрўаннан бөлинген онбасы жол бойындағы қойымшылыққа қайрылды. Барлықбайдың қәбирине үйилген таслар алыстан көзге тасланып турар еди. Мәткарим менен Ережеп аттан түсип, қуран оқыды, сәл етленип турды да, атланып жүре берди. «Барлықбайдың ата-анасына не деймен?», деген ой менен бәнт болған Ережеп изге қайрылып қарамады, қайрылғанда да душпан менен алысып, мәртлик көрсетиўди әрман еткен жас жигит қәбирден турып, хошласа алмас еди.

Бәҳәрге салым Хийўаға жеткен кәрўаннан шығып, жигитлери менен қайткан Ережепти Қарнақта қуўанышлы хабар күтип алды. Хәммелер әлле қашан жоқлаўын асырған, жақты әлемде оның тири жүргенлигине тек еки адам: анасы Сәрбийке менен балалықтағы досты Ережеп ғана исенетуғын Қайыр аман-есен елге оралыпты.

— Сүйинши, сүйинши, — деп бақырысты аўылласлары Ережепти көриўден жабырласып.— Қайыр ағаң қайтып келипти!

— Қайсы Қайыр, — деп жиберди өз қулағына исенерин де, исенбесин де билмей қалған Ережеп.

— Темиршиниң шәкирти Қайыр дә! Аўылласлары Қайырды билер еди, әлбетте.

— Қайыр келипти? Қашан?

— Ол хабар бизге жеткенше қанша өткенин билмеймиз. Сизлер кеткен соң көп өтпей еситилди.

— Меннен бир зыяпат, мойныма аламан, деди қуўанғанынан езиўи қулағына жеткен Ережеп...

14

Кегейлиге көпир салыў жөниндеги, Төремурат бийдин «салықтың бир үлеси» ҳаққындағы гәплери көп өтпей Айдостың қулағына жетип барды. Әўез инақтан кейин тахтқа отырған Мухаммед Рахим менен табақлас болып киятырған Айдос бий инақ тусында белгиленген

салықты ҳәр жылы жыйып, ханның дийўанына өз қолы менен тапсыратуғын еди.

«Төремураттың бул гәпти айтыўында жан бар», деп ойлады Шымбай базарына базарлап барып, бул гәплерди еситкен адам жанынан әлле нелерди қосып-шатып жеткерген күни, отаўда жалғыз қалған бий. Өткен жылғы салық оған батынқырап кеткенин Айдос аңғарған, оның да өзине тән себеплери бар еди.

Бий ойға шүмди.

«Әзел баста жигирма мың тилла дегеним әнтек болды ма?»

Есенгелди мәхремнен соң атқа минген Айдос жыйылып келип, Әмиўдәрьяның еки тәрепине қонысланған қаракалпақларды көлесе ханлық пенен деңгел келетуғын күш сыпатында көрсеткиси келип, шанарақ санын сәл асырып көрсеткени бүгин ядына келди. Соннан ҳәр үйге бир үлкен тилла кеспе салық, еки мың атлы нөкер, алты мың қазыўшы саны келип шықты. Көптен қорқатуғын, күшке бас ийетуғын заман еди, өзге шарасы болмаса не қылсын? Ол пайытларда қаракалпақлар қазақ ишинен, дәрьяның өринен – Қоқан менен Бухарадан аўыл-аўыл болып ҳәр жыл сайын көшип келип, көбейип атырған еди. Қулшы бий баслаған қыпшақлар, Жаналәрьядан қытайлар менен манғытлар келип қосылған соң, Қоңырат шәҳәри дөгерегиндегилер бойсындырылғалы шанарақлар саны көбейди, деген менен ҳәр жылғы салық жыйнаў аўырлап баратырғанын сол салықты жыйнап жүрген Айдос анламай ким анласын?

Ҳәр шанарақтың бир үлкен тилланы төлей алыўы қыйын. Гей жылы жап қазылмай, дийканшылықтың суўы болмайды, гей жылы суўық ерте түсип, дақыл көк қалады, «дийкандики жылда әрман», дегендей, дийканшылық етиў ушын тақым керек, күш-көлик керек, дийканның манлайын қыршып, қолында барын алсаң келеси жылы аш қалады.

Алысты ойлаған Айдос онын да қыйсынын келистирди. Қурғын хожалықлар менен бийлерден еки-үш хожалық ушын пул алып, қарызын келеси жылларда төлейтуғын қылып қойды. Солардың бири Төремурат бий болып, оған бул ис қолай келген еди. Қарызын төлей алмағанлардың жерлерин тартып ала-ала, бүгин Қусхана әтирапында «кимсең Төремурат», дейтуғын бий болды. Енди ашкөзлик қылып, еки-үш тилла зыят төлегенин көтере алмай, Айдоска аўыз салмақ нийетинде жүрген емес пе екен?

Бий беллерине қылыш байлаған нөкерлер менен аўылма-аўыл жүрип, салық жыйнайтуғын метерлерди көз алдына келтирди. Олар әлбетте ханның ғәзийнесин толтырыў ушын хеш кимге кеширим берип, аяп отырмайды. «Еле ондай күн ҳәм келер, көрермен сонда халықты қалай сөзге турғызғанынызды», деп ойлады өзин сыртынан сайған Төремуратқа ғәзепленген Айдос.

«Шымбайға көпир керек болса аксақалы бар. Салық даўлы нәрсе». Бий тағы да хан метери алдында жигирма мың тилланың кемисин төлеўди изге қалдырыў ушын қандай сөзлерди айтатуғынын, керек болса озбырлық қылып, я алланың өзи кеширсин, ялғанларды қаластырып қоятуғынын көз алдына келтирип, мурғынан күлди.

Салықтан бир үлесин «Айдос қала»ны тиклеўге қаратқаным рас, Көкөзектиң көпири де соның есабынан питти, оны Төремурат қайдан билсин, дурыс шамалайды, бирақ бәрибир ол үлес Айдостың өзине тийисли, ақыры».

Ойларын аўыл ийтлерин үргизип, дүбирлеп келген атлының шаўқымы бөлди.

Хызметкердиң:

— Аўа, бий баба үйде, деген сеслери еситилди.

Көп өтпей атған түскен хабаршы есикте турған еди.

— Ижазат бериң, бий баба?!

— Мархамат, кириң!

— Ассалаўма әлейкум бий баба! Келген жигит есикте зиңирейип турып қалды.

— Дизе бүк, қайдан келесең! Ғаррыларға тән болған әдет пенен көзлерине қолын көлегейлеп қанша тигилсе де Айдос келген жигитти танымады.

— Қоңыраттан келемен, — деди шабарман.

— Не гәп?

— Өткен ҳәптеде бир қарақшы қолға түсти. Қоңырат хәкими айтты:

— Қарақшы дәрьяның берги жағасының аламы, соны не қылсақ екен, бизге кеңес берсин, — деди.

— Ким екен ол?

— Байлаған баўды кескен Бекбаў, деседи.

— Бекбаў?

— Аўа.

Айдос ойланып қалды. Көз алдына ири денели қарақшының келбети келди. Көп заманлардан дәрьяның берги жағынан кетип, Үстирт үстин мәканлап, көрўанларды тонап жүргени ҳаққында хабарларды еситетуғын еди. Бир пайытлары оны услап, Хийўаға жибергени де ядында. Жолда сақшыларды өлтирип, қашып кеткени бар, соңлықтан оны услаған жеринде дарға тартыў жөнинде ханның шығарған жарлығы өз күшинде.

— Қымыз келтириң!— деп даўыслады бий ишкериден.

Көп өтпей хызметкер қымыз әкелди. Еки ыдыска қуйып дастурхан шетине қойды. Шабарман шөлленп келген болса керек, салқын қымызды рәҳәтленип симирди. Бий негедур ыдыска қол созбады, жантайып

жатқан халатын бузбады. Екинши мәртебе толтырылған ыдысты да симирип таўысқан шабарман муртын жеңи менен сыпырып, бийдиң аўзына бақты. Бийден сес шыққаннан соң бир жөткирининп алып, ортадағы үнсизликти бузыўға мәжбүр болды.

— Хәкимге не айтайын, бий баба?

— Хан ҳәмири бар, дарға тартсын.

Шабарман кобалжып, басын ийди, соңынан:

— Қоңырат хәкими хүзиримди жеткерин, қарақшы арғы жүздин адамы, мен араласпайын бул иске, деген еди, бий баба.

— Салмақты бизге тасламақ болған екен дә! — деди Айдос тисиниң арасынан. Онда Хийўаға алып барын.

Соның менен гәп кесилди.

Шабарман отаўдан шығып атланды.

Бир аўыр истен өз басын сахыт қылмақшы болған Қоңырат хәкими арасатта қалды. Дарға тартыўға жүреги даўамады. Ертеңинен хаўлықты. Хан хүзирине жибериўге алыс жол, кашып кетеди-аў деп гүман қылды. Нәйлаж Хийўаға атлы жиберди.

Арадан хәптени өткерип, Қоңырат хәкиминиң жиберген хабаршысының дәреги Айдос аўылынан шықты. Бул сапары хабаршы ханнан келди. Хан: Айдос бизиң қарақалпақтағы сүйенишимиз, хан жарлығын орынлаўды оған буйырамыз, қарақшыны Қоңыраттан алдырып, дарға тартсын, — деп ҳәмир берипти. Ҳәмирин хатқа жазып, мөрин басқан соң, ғарры бий оны орынлаўға мәжбүр еди.

Көп өтпей Хийўа тахтында жигирма жылға шамалас толысы төгилмей, ортасы шайпалмай отырған Мухаммед Рахим ханның таканы таўсылып, ол дүньяға рихлат қылды, ақыретин алла абад қылғай, тахтқа Аллақул хан отырды, бул XIX әсирдиң 25-жылында болған еди.

Тез арада бир топар атлының қоршаўында, қолы артына байланған Бекбаў қарақшы қалаға алып келинди, терең етип қазылған орға тасланды, ашған өлмесин, деп анда-санда нан менен суў берип турылды.

Қарақшының изинде ийин тиресип турған ағайин-туўғаны жоқ, жесир хаялдың жалғыз улы еди, кимнендур наразы болды ма, я бузықлық туўысы қанында барма, яки кара күшке исенип жаман жолға кирди ме, ол жағы жалғыз аллаға аян, қулласы ғунаға белшеринен баткан, қолы қан, жаўыз кимсеге айланып болғаны анық, «бүкирди гөр дүзейди», дегендей халатқа келип қалған бенде еди.

Жаза күнин белгилеп, қаланың сыртында шабылыўдан аман қалған, қарақшының өзине усаған бахайбат, бәлент хәм жуўан торанғыллың тарайған шақаларының бирине дар арканын илдириўди ойласып атырған күнлердиң биринде Айдос қалаға ханның өлими жөнинде хабар жетти, изин ала тахтты ким ийелегени де мәлим болды.

Хан алмасыўы хәр қашан жеңил кешпейтуғынын көпти көрген Айдос билетуғын еди. Бундай пайытта халық, әсиресе сарай

дөгерегиндеги, тек ол ғана емес, алыс-жақындағы хәмелдарлар тәшўишленетуғынын өз көзи менен көрген ғарры бий қолы суўып, екиленди. Қарақшыны дарға тартпаса, атамның хәмирин мойынсынбады, деп жас хан гийне қылса, дарға тартса бул хәмирди мен бермедим, Айдос бий өзбасымшалық қылды, деп айыпласа не болады, деген ойлар искенжесинен шыға алмай, арасатта күнлер өткизди. Дөгерегиндеги бийлерге ойласыўға кеўли яр бермеди, өзи менен тетелес Орынбай бий әлемнен өткен, Шымбай жанындағы қыпшақ бийи Қулшыны еследи, «соған ақылласам ба», деп турып, тағы «Төремурат бий менен Юсуп аксақалдың досты болып алған шығар, ол», деген қыял санасына келди. «Оларға өзимниң күш-күдиретимди танытып койсам қалай болар екен? Бәлки бул ис жас ханға да унайтуғын шығар», деген шешим барлығынан үстем шықты.

Солай етип, ертеңине зәңги койылып, Бекбаў қарақшы ордан алып шығылып, аяғындағы кисеи шешилмеген еди, сол ушын да оның қолын онлаған адам зорға байлады, арқан менен тартып, жарағаң буўраны услағандай етип, палўан денели адамды сүйрелеклеп бахайбат торанғыл жанына алып келди.

— Ғапыл қалдым, ғапыл қалдым, шеригим услап берди, занғар, деп гүбирленер еди қарақшы.

Күн батып баратырған, ала геўгим пайыт еди, адамлар көп жыйналмасын деп екинди, елес-қапас ўақыт әдейи таңланды, соған қарамастан «Бекбаў қарақшы дарға тартылады екен», деген хабарды айырымлар гездейсоқ, өтип баратырып, бурын бул дөгеректе көз көрип қулақ еситпеген ўақыяның гүўаларына айланды хәм бул хәдийсе аўыздан аўызға өтип, тарийхқа түсиўине себеп болды.

Торанғылға зәңги тиси сыяқлы етип қағылған ағашлар арқалы өрмелеген адам жуўан шақалардың бирине қыл арқанның ушын беккем етип байлады. Соң әўелги минген жеринен пышықтай шақпақлық пенен төменге түсип, бәлентке секирип хәлекленип, зорға дегенде арқанның ушынан услап, бар салмағын таслап төменге тартты, буның менен ол арқанның хәм шақаның канша салмаққа төтепки беретуғынын сынап көрмекши болса керек, арқанға асылып, аяғын жерден үзип, хаўада тербелип бираз турды, төбеге қарады, жуўан шақа да, торанғыл да адамның салмағына дәрпенип, теңселмеди, соңда барып жақын жерде турған арбаны ийтерип келип үстине минди, қыл арқанның ушын гүрмек шалып байлап илмек етти, соң арбадан секирип түсти. Оған негедур хеш ким жәрдемлеспеди, бир өзи бежерди.

Қарақшыны арбаға мингизди. «Түбинде бир әжел», деп өлимин мойнына алды ма, көп қарсылық көрсетпеди, аяғының астынан арбаны алып жиберген пайыт, аяғы жерге сәл-пәл тиймей турар еди.

Жыйналғанлар ерксиз «әх» деп жиберди. Негедур адамлар пәс даўыс пенен сыбырласып, сөйлесер еди.

— Қандай гүна қылыпты?
— Қолға қалай түсипти?
— Қаракшы екен. Шериги услап беритти.
— Эх, әттең...
— Палўан денели екен. Бойының бәлентлигин айтпайсаң ба? Торанғыл менен барабар.
— Қайсы аўылдан?
— Руўы не? Аты ким?

Ертеңине таң сәҳәр пайыты Бекбаў қаракшының дарға тартылғанын, мархум ханның ҳәмири Айдос тәрепинен бәржай келтирилгенин хабарлаў ушын Хийўаға атланған шабарман корған сыртындағы бәлент торанғылға қорка-қорка көз қырын салып, ол жерде асылып турған каракшыны көремен бе деген гуманы пушқа шыққанына негедур қуўанды, ағаштың мынлаған жапыраклары гүз самалында шуўылдап, хеш кимге түсиниксиз, бирақ жүректе сағыныш ҳәм муң оятар еди.

15

— Қәне тезлетин! Түсир арғытларды, ултанға!
— Ал, ҳәмме жабылып көтерейик! Бир-еки-үш, көтердик!

Кегейлиге көпир салыўға усталардан өзге көп аламан жыйылған, ислеп атырғанлардың қызығына қараўшылар оннан да көбирек еди. Шаҳәр ақсақалынан тартып, бир неше бийлерди де усы жерден табыўға болады.

Мынжырдың аррағырағынан көтерилген шаң көзге тасланды. Кимдур, көзин қуяштан көлегейлеп қараған менен шаңғытты әл-ҳаўаға көтерип киятырғанлар көзге тасланбады.

— Бул не шаңғыт? Узақ базарға шекем ўақыт көп, қыска базарға еки күн бар. Қайсыдур бай Қарабайлы бойынан ертерек мал айдап киятырма екен?— дести көпшиликтиң ишинен бир даўыс.

Аламанның нәзери Мынжыр беттен көтерилген шаңғытқа тигилди.

— Қәне, гәпти қойың, жумысты токтатпан!— деп қышқырды Төремурат бий камшысын таўлап.

Әтирапта бир замат иркилген шотлар менен балталардың тақылдысы қайтадан еситиле баслады. Тамашагөйлердиң нәзери шаңғыт көтерилген таманда болса, қоллары ис пенен бәнт болып, қулақлары түриўли турды.

— Ким екен киятырғанлар?

Бул сораў Кегейли бойына жыйналғанлардың ҳәр биринин көкейинде турған саўал еди.

Ўақыт жылжып өте берди. Акырында шаңлы арба жолдың бойында бир үйир жылкы, оның изинде жүк артылған түйелер ҳәм бир неше

атлы, олардың изинде майда мал, қой-ешкилерди айдап биреўлер келер еди.

— Көш киятыр! — деди кимдур даўысының барынша қышқырып.
— Көш... Көш киятыр!
— Кимниң көши?
— Қайсы байлыки!

Усы пайытта көштен ажыраған бир алам астындағы атын тебинип, көпир қурып атырғанлар бетке келе берди.

— Ассалаўма әлейкум, иске сәт, ақсақаллар, — деди аламанға ат басын тиреген жигит. Көпир қурып атырсызлар ма?

— Ўәлейкумуассалам, — деп сәлемге сәлем менен жуўап берилген болса да көпшилик палўан денели, жүзинин бир таманында қасының үстинен баслап ийегине шекем созылған тыртығы бар жигитти танымады.

— Қай баласаң? Танымадық! Бул сөз Қусхана әтирапын мәканлаған қытай руўларының бийи Төремураттан шыққан еди.

— Танымағаныңыз дурыс, мен Қайырберди боламан, қазақ ишинен келемен.

— Қайырберди, қайсы Қайырберди? Ондай атты еситпедик!

— Жүзин шырамытаман, бирақ аныҡ ким екени ядыма түспей тур.

— Қой, қазақ ишинен келсе қайдан таныйсаң?

Көпшиликтен усындай даўыслар еситилсе де оны хеш ким таный қоймады.

— Токта, токта! — деп қышқырды аламан ишинен суўырылып шыққан орта бойлы, қарапәрең жигит.— Сен өзимиздиң Қайыр емессең бе?

— Қаяқтың Қайыры? Баяғы темиршинин шәкиртин айтасаң ба? Оның жоғалып кеткени қашан? Оған сирә да уқсамайды, — деп тастыйықлады екинши даўыс.

— Як, оллагер мынаў сол Қайыр, — деди қарапәрең жигит. Бирақ аты неге Қайырберди? Я мен алжастым ба? Ҳай жора, сен сол темиршиге шәкирт түскен Қайыр емесписең? Мениң асықларымды утып алғанларың ядында ма?

— Ядымда, ядымда, — деди ат үстиндеги палўан денели жигиттин жүзине күлки жуўырып. Сенин шәддеслигиң де ядымда, бирақ атынды умыттыппан.

— Әне, айттым-ғой, деди карапәрең жигит сөзиниң дурыс шыққанына ма, ямаса жоклаўы асырылған Қайырдың тири қайтқанына ма, қуўанышын жасыра алмай езиўи қулағына жеткенше күлип. Қәне жора аттан түссең бир көрисейик. Айтпакшы атың Қайыр еди-ғой, неге Қайырбердимен, дедин?

— Оның тарийхы узақ, шәддес жора, кел өзиң айтқандай бир қушақласып көрисейик!

Балалықтағы таныслар апақ-шапақ болып көрисип атты. Аламанның ишинде таныс жигитлер баршылық еди, бирақ әлле қашан көпшилик умытып жиберген адамның аяқ астынан тири болып шыға келиўи инсанның түслерине кире бериў мүмкиндағы, оңында гезлесиўи жүдә сийрек, сол ушын да бул ўақыя жылдырымдай тезлик пенен тарады, Қаракөл бойында отырған қыпшақ аўылындағы Бектемир менен Сәрбийкениң қулағына да еситилди, бундай хабардың қайдан шыққанын анықлаў ушын Қайырдың анасы Бектемирди атландырыўды ойлап отырғанда хабаршы да жетти.

— Сүйинши, — деп бақырды дүбирлетип ат шаўып келген жигит сыртта турып,— Сүйинши, балаңыз Қайырберди киятыр! Көш пенен киятыр! Тирилип киятыр! Сүйинши!

Бектемир де, Сәрбийке де отаўда еди. Жыллар бойы бул хабарды еситиўди әрман етип жасаған болса да «сүйинши» деген сөз қулағына тийгенде ана пақыр өзин жоғалтып алды, көз алдына улының жоғалған пайыттағы келбети емес, ал қум ишинде дузақ қурып жүрген он бир-он еки жаслардағы келбети келди, мисли ол қойнына жарты заңараны салып, қурып қойған дузақларын караўға кеткен хәм олжасын анасына көрсетип мақтаныў ушын отаўдың ергенегин сықырлатып ашып, «апа, мынаған қара, қандай қоян усладым!», деп кирип киятырғандай туйылды хәм жүзинен ерксиз сорғалаған көз жасларын сыпырыўды умытып: «Қайыр, Қайыржаным келдин бе?», деп гүбирленди, қуўаныштан тула бойы мумдай ерип, көкireги егитилер, көз жаслары тамағын буўып, даўысын анық еситтирмеди.

— Жылама, оның орнына шадлан, қуўан, күл, — деди Бектемир зайыбына тәселле бергиси келип.

— Сүйинши, Сүйинши! Өлди дегенин тирилип келди! Сүйинши! дер еди хабаршы жигит ат үстинде турып. Сүйиншимди ата!

Сәрбийке әлленемирде өзине келди. Хабаршы ат үстинде турар еди.

— Сүйиншиңе жалғыз бийенин изиндеги қырқпа тайды атадым, — деди Сәрбийке даўыслап. Ертен келип алып кетесең!

— Тәнири жарылқасын! — деди сыртта турған жигит. Тойға таярлана беринлер, Қайырберди қалынлығы менен, көши менен киятыр!

Көп өтпей хабаршының атының дүбирлиси алыслай берди.

— Қайырберди... Не ушын Қайырберди деди? Қайыр емес пе? Я хабаршы алжасты ма екен? Көш? Қалынлық? Ол не дегени?

Төбеден жасын «жалт» етип түскен киби тосыннан келген қуўанышлы хабардан Бектемир де, Сәрбийке де есенкиреп калған, әсиресе Сәрбийке өзин мисли ылғый жаксы түслер көрип, соның

тәсиринен шыға алмай атырғандай сезинди. Базда бул хабарды түсинде еситкен, хабаршы түсинде келген, соның ушын да Қайырберди, деп айткан, енди ең болмаса сол түстиң узақ даўам етиўин, набада оянып кетип, барлық үмитинин пушка шықпаўын жан-тәни менен қәлер еди. Хәттеки, сүйиншиге тай бергенин де түсинде болған, деп ойлады.

— Сәрбийке, — деди Бектемир жайпарахат даўыс пенен, мәгар сен ҳәзир ғана еситкен қуўанышлы хабардан есенкиреп қалсаң керек. Қорқпа, бәри оңында, хабар раска уксайды, илайым бәри оңынан келгей, көз айдын болсын, Қайырымыздың аман қайтканы. Енди сен өзиңди қолға ал! Мен қонсыларға шығып, аман қайтқан ғайыбымызды күтип алыўдың тәтәрригин қылайын, сен Қайырдың отаўын таярлап қой, — деп орнынан турды.

Хабаршыдан анасы менен Бектемирдин аманлығын, өзиниң дәреги жетип барғанын еситкен соң аяқларын сүйреп басып киятырған жүти аўыр көш хәм падалар топарының алдында жайпарахат жүрип отырыўға Қайырдың дәти шыдамады.

— Жарқынай, деди ат үстинде өзи менен қатарласып киятырған келиншегине, кәне изиме ер, илбип жүриў жаныма тийди, сени тезирек кәйинеңе менен таныстырайын.

— Мен де айтыўға тартынып киятыр едим, — деди келиншек гүлдей ашылып, аўылды билетуғын адам коссаңыз мал менен көш бара береди-ғой. Биз ертерек анамызға сәлем берейик.

Кетейлиниң көпиринe келгенде қыялында өтмиш сүўретлери қайта жанланған, Бөниўдиң сүўретин көз алдына келтирип, жанындағы келиншегине бийпәрўалаў болып киятырған жигитке Жарқынайдың еле көрмеген адамын «анамыз», деп атағаны жағып қалды хәм әдепли және түсимпаз келиншегин жақсы көрип кетти.

Еки орта бир ат шаптырым жер. Қайыр аттың жылаўын жаздыра берип, камшы басты. Бир неше күн бойына адым-адым жүре бериў жанына тийген ат қуйынлатып шаба жөнелди. Саўрына камшы тийген боз ат та изинен илести. Жол бойы көргенлер: «Булар қайда асығады? Денлери саў ма өзи», деп ойлаған шығар, ким билсин, бирақ ат шапқанлардың ойына өзлериниң бул қылықларының ерсилиги кирип шықпады, бири неше жыллар бойы жолларына телмирген анасының дийдарына, екиншиси еле көрмеген қәйинеңесинин қушағына асығар еди.

Атлылар аўылға киргенде Сәрбийке Қайырдың отаўын жыйыстырып, өзи болмаса да неше жылдан берли баласының үйин жыйып, ийеси ҳәзир келетуғындай етип қойыў хаялдың әдетине айланып кеткен, босағадан атлап еди. Атлылар келе сала атларынан ғарғып-ғарғып түсип атырғанда да келгенлердиң бири улы, бири келини екенлигин билмеди, булар ким болды жаным, деген қыялда қызықсынып босағада иркилип калды.

Узын бойлы жигит атының жылаўын екиншисине услата сала кен-кең атлап, қулашын жайып жиберип өзине қарай келе берди. «Мынаў улын!» деген ишки даўыстан жүреги силкинип кетти.

— Ақжигит! Балам! Келдиң бе?

— Апа! Келдим... Даўысы қарлығып шықты.

Жыллар бойы көкиреклерге шер болып қатқан сағынышлар менен азаплы күтиўлердиң аўыр машақатларын ийинлеринен ылақтырып таслаған ана менен ул үнсиз емиренисер, тил менен айтып жеткизиў мүмкин болмаған айралық дәртлерин бир-бирине үнсиз баянлар, бир-биринің дийдарына тоя алмас еди.

— Апа, жылама, болды, мен келдим...деди өзин қолға алған палўан денели жигит анасына тәселле берип. Оннандағы келинин менен таныс, Жаркынай, бери кел, атлар хеш қайда бармайды. Кел!

«Көргеннен қушағына тасланаман», деп ойлап киятырған келиншек бийтаныс хаялдың қушағына енип кетиўден тартынды ма, я шынында да дизгини еркине тийсе атлардың жөн алдына кетиўинен қәўипсинди ме, аз ғана егленип қалды, сол пурсат ишинде бир шешимге келсе керек, қолындағы дизгинлерди жибере берип, батыл қәдемлер менен жүрип келип, Сәрбийкени қушақлап алды.

— Көз айдын, көз айдын, енекей!

Келиншекти баўырына басып, бир шама турған Сәрбийке өзин қолға алды.

— Түпөлем, тил-көзим таска, бойын-сының келискен нашар екенсең, бахытлы болыңлар. Бүгин менің қуўаныштан жүрегим жарылып кетпесе болғаны-ғой, әйтеўир. Құдирети күшли алланың бул күнлерге аман жеткизгенине мың қәтле шүкир. Келинимниң бой-сынына көк кошкар садаға, — деди көз жасларын тыя алмаған бахытлы ана.

Бул ўақытқа шекем қоңсы-қобанын, аўылдың жигит-желеңлери менен қыз-келиншеклери қуўанышлы хабарды еситип, Бектемир менен Қайырдың отаўы алдына жыйналып келген еди. Сағынысқан перзент пенен ананың дийдарласыўының гүўасы болып, кеўиллери бузылып, өзлерин зорға тутып турған гейбир кейўанылар баласы менен келининиң қушағынан босаған Сәрбийкени қушақлап көрисип, көзлеринде жас пенен көз айдын айта берди.

— Көз айдын Сәрбийке, көз айдын! Кос қуўанышың көз айдын! Он жағыннан туўған айын көз айдын! Алла көпсинбегей, әйтеўир.

— Келинимниң аты ким, — деди өзин баскан Сәрбийке жанында турған Қайырға.

— Жаркынай!

— Жаркынай? Атыннан айналайын.— Жаркынай қарағым, халайық, сизлер де қулақ қойынлар! Мынаў баламның атасынан калған шанарағы еди, неше жыл перзентим келеди, деп отаўды хәр күн сыпырып, таяр етип қойдым, тилегим қабыл екен, максетиме жеттим,

отаўдың ошағының оты өшпеди, енди келин де өз үйине кирсин, оны киргизип алынлар!

— Қәне, келинди киргизиўге биз таяр, жолдан қашынлар жолдан қашынлар, ортаны ашынлар, — деп дилўар келиншеклер дилўарсып киятыр еди, жигитлер алдын кеселеди.

— Хай, токта, токта. Келиннин бетин ашпай қаякқа киргизесизлер. Алды бурын бетин ашып алайық.

— Хаў еле сояғы бар екен-ғой, бай-буў! Той күни ашпайтуғын ба еди?

— Той күни де ашылады. Бүгингиси баскаша.

— Ким ашады сонда. Хәй мырзаға, өзин-ақ ашағоймайсаң ба?

— Як, Өмирбек ашады.

— Қайсы Өмирбек.

— Арка аўылдағы Өмирбек ше?

— Ол Хийўаға кетипти, деп еситтик.

— Алла бәрекелла!

— Онда ким ашады?

— Анаў пәкене қайнағанын баласы ашпас па екен, пәкене дегенимизди еситип қояр-аў, — деп тартынғанынан қызарып кеткен ақбозлақ келиншек жүзин жасырды. Сол баланың аўзында шаккысы бар, хәр сөзине күлип өлесең.

— Сабырбай ма?

— Аўа, солай.

Кимдур ақбозлақ келиншектиң өзи менен Сабырбайды қыдырып, кимдур таза түскен келиншектиң бетине салыўға ақ излеп кетти. Ел ишинен не табылмайды, Сабырбай да табылды, ақ та табылды, матаға тал шыбықты байлап, бет ашыўға кирискен бала жигит ағып турған дәрьядай бәле екен, аўылын, елин, руўын, руўының бийи Кулшыны, Бектемир менен Әрепбай марҳумды, калаберди Ережеп тентек — батырды тәрийиплеп ала жөнелди. Кәмбағал Қулман қойшыға келгенде:

Өзи шымшық мүшели,
Бойы бир қарыс, үш ели,
Қулман қойшы қайнаған
Оған берин бир сөлем,

— деп көпшиликти қыран-күлкиге жыға жазлады.

Көйлегиңниң етегин қыйып апсаң,
Путына еркек шалбар кийип апсаң,
Болсаң да еркекшора, ерке женгем,
Қайыр палўан ағама тийип апсаң,

— деп келиншектин өзине аўыз салғанда барып, күни мененги абыр-сабырда хеш нәрсени елестирмеген халық Жарқынайдың атка мингенде колай болсын деп кийип алған шалбарына көзи түсти.

— Айналайынның шалбары өзине күп жарасып турыпты, — деп күлди Сәрбийке. Бул оның неше жыллан берли биринши мәрте шын жүректен ашылысып күлиўи еди.

Көп өтпей жас келиншеклер менен кейўанылардың колынан жаздырылған Жарқынай отаўдың жапсарына Сәрбийкенин курып қойған шымылдығына кирип, маңлайының терин сыпырып, еркин дем алды. Аз ғана колы босаған Бектемир:

— Кулшы бий бабаға сәлемге кирип шыкпак дәркар, — деди Қайырға.

— Бас үстине. Өзиниз баслан, Бектемир аға.

Екеўи руқсат сорап отаўға киргенде Кулшы песин намазын ада қылып, жапсарда жамбаслап жатар, Әрепбайдың жалғыз перзентиниң ушты-күйди жоғалғанына, әсиресе Ережепке аға болар, деп жүрген Қайырдың тәғдирине ўақтында қабырғасы қайысып қыйналған бий аўылдағы ала сапыранан жигиттин аман-саў қайтқанын, оның үстине қуры алакан емес, қайдандур мал-дүнья таўып, үйленип те келгенин кулағы шалып отырған, Қайырдың келип сәлем бериўинен дәмедар болып, оны күтпекте еди.

— Ассалаўма әлейкум, деп киргенлердин дәслепкиси Бектемир екенлиги аттан анық, ал бетинде тыртығы бар, дәпен, бойы шаңаракка тийемен, деп турған бәлент жигиттин Қайыр екенлигинен хабар таўып отырған болса да, бирден танымай калып қыялына «бул қай бала еди?», деген пикир келип кеткен болса әжеп емес. Шынында бий бүгин алдында өзи күни кеше көрген дәпен кара баланы емес, ал еңгезердей болып толыскан, тепсе темир үзетуғын, пүткиллей өзгерген азаматты көрди. Бирақ зийрек бий оның келбетинен, жүзинен, хәрекетинен Әрепбайға, ямаса анасы Сәрбийкеге уксаслыкларды дәрҳал тапты хәм кәтержам даўыс пенен:

— Алейкум ассалам, келсин, диз бүгиң, — деп отырыўға мирәт қылды. Қонаклар түс кийиз үстине жайғаскан соң оларға қутлы қәдем тилеп, пәтия етти.

Аз ғана үнсизликтен соң жасы қайткан бий нәбада Қайырды танымай отырмасын, деген ой менен гәпти Бектемир баслады:

— Бий аға, таныған шығарсыз, мынаў неше жыл бурын Юсуп аксакалдың қызын қыдырыўға кеткенлер менен кетип, елге дуз тартып бүгин келип отырған Әрепбай менен Сәрбийкенин жалғызы, Қайырбай болады, — деп бир иркилди.

— Өзимиздин Қайыржан ба? Қәне орныннан тур, бой-сынынды көрейин, — деди Кулшы бий.

Қайыр орнынан ушып турды.

— Түпәлем, көз тиймесин, жаўға шапкандай жигит болыпсан, — деди бастан-аяғына көз жуўыртқан Кулшы. Тегинди, елинди умытпай аўылға қайтып куўысып, ананды куўантыпсан. Ал, усы ўақытқа шекем қайларда един? Қол-аяғын бос па еди, я бенде болдың ба?

— Бастан хәр нәрсе кешти, бий баба, — деди жигит басын төмен салып. Алды бурын хәўестин бендеси едик, соңынан жаўға тоналдық, дегендей, жақсылар көп екен бул тар әлемде, соларға гез болдық, адам етти, қызын берди, мал берди...

— Ер азығы менен бөри азығы жолда, — деп ата-бабан қалып айтпаған, жортып жүрип, аяғына жормал илинген болса, ол да бахтын шығар. Билемен, тарийхыңды айтсаң узақ сәббе болар, оны кейинирек асықпай тыңлармыз, хәзир аман келгенинди ел менен тойла, бараған, — деди бий кеўли босасып. — Ал, сен аз ғана еглен, деп Бектемирге ишара қылды.

— Баланың көзинше айтқым келмеди, — неси кемис болса бизден ал, мал ма, тенге ме, тартынбай жумсап, Сәрбийке менен Қайырдың куўанышын нышанланлар.

— Бас үстине, бий аға, мал да бар, тенге де табылады. Жигиттин өзинин айдап келген малы да аз емес. Өзиниз айтқандай еле дәрегин сорай алмадық, хей мейли, сораў бир жакка кашар дейсиз бе?

— Туўры, туўры, — деп мақуллады бий.

«Елден кеткенине неше жыл болды өзи? Арадан көп ўақытлар өткен қусайды-аў? Кулшы бий баяғы емес, шаш-сақалы ағарып, жүзин әжимлер каплаған ба? Мени бирден таный алмады, шамасы, растан да картайып калған ба? Анам ше? Оның шашларына ақ аралап қалыпты». Отаўдан шыккан жигит усындай ойлардың коршаўында калған еди.

16

Қайырдың келгенин еситкен Ережеп аўылға кайтыўдын хеш бир илажын таппады, үстине-үстеме хан өлип, орнына жана хан тахтка отырған соң нөкер орнынан козғалмады, Қарнактан хеш каякка шыкпаў буйырылды.

Акырында темир тәртип аз ғана босаскан янлы болып еди, аўылласлары, калаберди Иран сапарында бирге болған жигитлер Ережептин бәзим беремен, деген ўәдесин ядына салды, бир киши тилланы кәрежет қылған онбасының үйине бес-алты жигит кешкурын жыйылып келди.

Дастурхан дүзелген, онда бийдай нан, гүнжи халўа, шака набат, нишала, қырмызы гүлаб куйылған ыдыслар дизип койылған, казан

басында аўқат таярлаўға еби бар Жуманазар машқул болмақта. Хәммеси таяр болып, жигитлер дастурхан басына отырса да, палаўды демлеп, астындағы отты тартып қойған жигит иркиле берди.

— Дастурханға кел, Жуманазар, — деди Ережеп.

— Ҳаял иси менен машқул адам келе алмайды, палаўға карамаса, түбин күйдиреди. Бул сөзлер хорезмли Мәткаримнан шықты.

Ақырында Жуманазар қатарға келип отырып, сырлы лаўабы кесеге гүлаб қуйып симирди.

— Бул суў мазалыдағы, бирақ қымызға жетпейди, — деди қысқа муртын сыйпап қойған Жуманазар.

— Қымыз таппадың ба?

— Бул дөгеректегилер бийе саўмайтуғынын өзиң де билесең-ғой. Хийўада да, Қарнақта да «аттың айраны» деп қымыз ише бермейди, — деди Жуманазар ақланып.

— Ережеп, — деди барлық дыққатты өзине қаратқан Мәткарим. Бул отырысың болмайды, жора.

— Қайсы отырыс? Ережеп түсинбей дөгерекке бақты.

— Ҳаялсыз отырысынды айтаман.

— Ҳаял аўылда, қолында баласы...

— Баласыз қызлар көп емес пе?

— Көп болса қәйтейик?

— Биреўине үйленип ал. Саған қалеген қарнақлы жан деп қызын береди, бүгин онбасысаң, ертең қудай қалесе жүзбасы боласаң. Кеште машықлардан ҳарып-шаршап келгенинде ең болмаса бир кесе айран қуйып беретуғын адам болмаса... Ямаса бир ҳаялдың кеўлинен шығыўға күўатың жетпей ме, яки ақшаң...

— Айқызға не деймен?

— Баламысаң? Ҳәзир үндемейсең. Бир күн келип өзи-ақ үйленгенинди еситер, азы-кем жылап-сықлайды, соң көнип кетеди.

Ережеп ойланып қалды. Көпти көрген Мәткаримниң сөзинде жан бар еди.

Соннан берли ҳәр сапары машықлардан, яки атланыстан ҳарып-шаршап от жанбаған муздай өжиреге кирип келгенде Мәткаримнин айтқан гәпи ядына түсип, пәтикке тигилип жататуғын бәлеге ушырады. Ўақты-сааты келип, жүзбасы деген лаўазымды да ийеледи. Соның ҳүрметине берилген зыяпатта умытылып баратырған гәпти ядына салып, Мәткарим және делебесин қоздырды.

Жигирма беске толмаған, тамырында қызыў қан ойнап турған Ережеп ақырында тәўекелге бел байлады. «Айқыз түсинер, ол аўылда, ата-енесине хызмет қылып атыр, оны бәрибир қолындағы баласы менен бирге бул таманларға әкеле алмайман», деген ойларға арқа сүйеген жигит бир күни Мәткаримнин есигин қақты.

— Үйлениўге бел байладым, бәлки әкем наразы болар, деген менен жалғызлық жаныма тийди, кенес бер.

— Мен Қарнақта кимнин үйинде бойжеткен қыз бар екенлигин бес бармақтай билемен, — деди мәрт жүзбасының өз аяғы менен келип жәрдем сорағанынан марапатланған жигит. Таярлана бер, жаўшылыққа екеўимиз барамыз.

Мәткарим айтты, орынланды. Араға ай салмай атырып Ережеп қарнақлы дийқан қызы Гүландамға үйленди. Қыздың әкесине Мәткарим аркалы он алтын калың төледи.

Алдынғы пайытларда бирин-бири жети уйқылағанда түслеринде көрмеген жигит пенен калыңлық үйренисе алмай жүрди, соңынан көнлигип кетти, көп өтпей ҳаялының екикабат болғанын көрген Ережеп, бул мәселелер үстинде бас катырып ушлығына шыға алмаспан, деди ме, барлығына қол силтеп коя койды.

Үйленгенине аралан жыл өтпей Ережептин басшылығында нөкерге атланыў ҳәмир етилди. Қандай сылтаў ойлап таўып, әкеси менен Айқызды сөзине тоқтатыўды ойлап, Қайырды қаншелли сағынған болса да елге барып келиўди кейинге калдырып киятырған Ережеп аяқ астынан табылған атланыска қуўанды, өзи жүз нөкерге басшылық етип сапарға атланғанына марапатланыў да кеўлинде жоқ емес, әлбетте.

Еки күнлик таярлықтан кейин лөшкер жолға шықты. Гүландам екикат еди, Ережеп сапардан келгенше әкесиниң үйинде жасайтуғын болды, басқа каяққа барар еди, солай етип жүзбасы аз ғана болса да тәшўишлерди умытып, атланды. Қаракумның өркешленген көшпели кумларын изде калдырған атлылар егленбей жүрип отырып, бир күн бир түнде қандайдур Сағанақ деген түркмен аўылына жетип келди.

«Бухара таманнан қәўип туўылыўы итимал, шегарада турасыз, егер қурал-жарақлы атлы я пияда болса иркесиз, қәрўанларды тексерип өткересиз», деген тапсырманы алған Ережеп бул сырлы ўазыпаны өзгелер менен ортакласып отырмады. Аўылға да араласпады, қәрўан жолдың бойындағы тақырлықта иркилип, шатырларды тигиўге буйрық берди.

Таң ата онбасыларды жыйнады.

— Бизге усы жерде «кайтың» деген ҳәмир келгенше турып, жол қорыў тапсырылған, буннан бул жағы Бухара сарҳады. Ҳәзирден баслап ҳәр бир онлық шек алып, жиб тиклеўге кириседи. Еситтиңлер ме? Жиб тиклеймиз. Ким биледи, анаў таманнан, ол он қолын шығыска силтеп, алыста мунарланып көринип турған елатты нусқады, бизге кандай қәўип-қәтер келетуғынын. Қәне, иске кириседи!

Ҳәлленип алған нөкерлер көп өтпей иске киристи. Шегелен топырақтың шаңы аспанға көтерилип, бирте-бирте ҳәрекеттиң нәтийжеси көзге көринди, топырақтан кишигирим қорған тикленип

барар еди. Узағырақтан мойын созып: «булар не ызлеп атыр екен?» деген ой менен жүрген аўыл адамлары ояқ-буяғы бир хәптеге жетер-жетпес аралықтан соң бой тиклеген топырақ қорғанға көзлери түсип, хайранлықтан жағаларын услады.

Жиб те питти, қорған ишине шатырларын тигип, орналасып алған нөкерлерге «ал топыламан», деген дүшпан көрине бермеди, машықлар да күнине бир рет болды, әскер зериғип, не қыларын билмейтуғын еди, оның үстине айға жетпей атырып алып шыққан азық таўсылды, шабарман жиберилип еди, ол да негедур келмей, иркиле берди.

Онбасылар жыйылып, жүзбасыға келди.

— Не қыламыз, азықлар таўсылды, әскер аш, аўыл менен араласпаў жөнинде хәмир берилген. Бул жерлер хәзирети Хийўа ханының сорамында, халық ким болыўына, қайсы улттан болыўына қарамастан ханның пукарасы, нөкер хәр айда иркинисиз хақ алады, атланып шығар пайыт хәр биринің моянасы я тилла менен, яки гүмис теңгеде төленген. Сол ушын Сағанақ па, Саңлақ па, қулласы қол созым жерде турған аўылға барып дән-пән, тиске талшық болатуғындай ет ушын қой-пой алып қайтсақ, қалай болар еди? Онбасылардың қайсысы сөйлесе де айтылажақ сөз, әлбетте бир жерден шығар еди.

Тыныш отырған ел есигинин алдына ийнинде пайзасы, белинде қылышы бар адам келип турса не ойлайды, және иси ериккен нөкерлер бийбастақлық қылса ақыры қандай ақыбетке әкеледи, әсиресе бул жердегилер шегаралардағы ел, — деген ой менен мынбасы әскердің, онбасының аўылға кириўин қадаған етип хәмир берген, сол ушын жүзбасы да илажсыз, оны басқалар да биледи, бирақ нәйлаж, изинде ашыққан он адам турса өзин не қылар еди?

Ережеп басын төмен салып ойланды. Аўылға қарай бир из салынса изи соқпаққа айланады, соқпақтан болса адам жүрмей турмайды. Азық бүгин келер, бүгин келмесе ертең келер.

— Хәмирдин аты хәмир. Биз бул жерге иси ериккеннен келгенлер емес, ал ханымыздың хәмирин бәржай келтирмек ушын келген нөкерлермиз. Ким оны бузып, аўылға қәдем басса, олардың мал-мүлкине қол созса, жазаланады. Тарқалынлар хәм тәпимли нөкерлерге жеткизиңлер. Шыдасын, азық әлбетте келеди.

Атлар менен бәнт болған нөкерлерден тысқарылар хәр күни пияда сап дүзеп, жибтен шығып, топырақ қорғанның етегинде қылышласыў, найзаласыў машқы өткерип, күнди батырған соң жибке кирер еди, сол күни жүзбасы нөкерлердің шатырларына таман қайтыўын әдейи ирке берди, буның менен ол аштардың азық жөнинде ойларын аз да болса өзге нәрселер менен шалғытыўға урынғандур, ким билсин. Қас қарайып, силтенген найза менен қылыштың не жарақ екенлиги айрылмастай болып, қараңғы түскенде өзгелерди баслап жибке кирген

Ережептиң мурнына пискен еттиң жағымлы ийиси келип урылғандай болды. «Көпшиликтен гизнеп, ет сақлап жүрген бул қайсы пухта болды, бала», деген қыял менен өзиниң шатырына жақынлап еди, қай жерден ийис тарап турғанын да аңлады, койды. Ол не деп ойлаўға да ақылы жетпей, босағада иркилип қалды. Ет ийиси өз шатырынан таралып турар еди, ақыр!

«Хәмме аштан буратылып жүргенде, мениң қосыма ет әкелип, кимдур абырайымды төкпекши шығар? Ким екен ол, билсем әлбетте атасын танытаман», деген ғәззеп пенен шатырға бас суққан жүзбасы дастурхан басында турған Жуманазар он басыны көрип, оны өз орнына жақында онбасы етип таярлаған еди, хайран болғанлықтан тилине келийма келмей, лал болып қалды.

— Жуманазар, — деди ақырында ашыўға буўлыққан Ережеп, кәҳәрленгенде даўысы ақырын, бирақ көкирек төринен ысылдап шығар еди, айт, етти ким әкелди?!

Таза етке тоятуғын болғанына қуўаныўдың орнына жүзбасының ғәзеп атына мингенин көрип, албыраған Жуманазар тутлықты.

— Мен, мен... билмеймен.

— Сонда табақтың өзи жүрип келди ме булманға?

Аўылласының кәҳәрленгенин де, күлгенин де талай көрип, минезине қаныҚ болған, жасы үлкенирек екенлиги ушын «иним», деп жүзбасыны өзимсиниңкиреп жүретуғын Жуманазар өзин қолға алды.

— Жүзимнин же, бағын сорама, — деген -ғой, жүзбасы иним, деди жигиттиң ашыўы тез арада таркай қоймайтуғынын биле турса да. Табылды, қудай бизди өлтирсин бе, қула дүзде кимниңдур алдынан әжели жеткен жағал ылақ шыққан шығар, оның кимниң алдынан шыққанының не парқы бар? Кел, өзиңди бас, көптен ашығып жүргенинди билемен, нөкерге күш-қуўат қанша керек болса, саған оннан еки есе көп керек, хәр ким қудайға шүкир, күнин көрип атыр...деп өзинен бир-еки көйлек бурын тоздырған Жуманазар алдап-арбаўға өтти.

«Өзиңди бас, өзиңди бас, өзиңди ашыўға жеңдирме», деп гүбирленди Ережеп тисленип. Әлленемирде кәҳәри басылып, сабасына түсти. «Писик ас, оны ийтке таслатсам обал болады, бирақ өзим бир шертип аўзыма салмайман», деген шешимге келди.

— Мейли, — деди ақырында өзин қолға алған жүзбасы, етти өзиң же. Хәзир дәрегин сорап та отырмайман, даўысындағы суўық ысылдыдан белги де қалмаған еди, бирақ билип қой, кимдур малын жойтып келип, айыбын мойнына қойылса, аўылласым еди, деп аяп отырмайман, буйырған жазаңды аласаң...

Изге бурылып, шатырдан шығып баратырып:

— Не әкелген болсаң хәммесин жыйнап әкет, мени өзине шерик қылып отырма! — деди жайпарахат даўыс пенен.

— Сенің ғамыңды ойлап жүрсем, — деп өзинше тонкылданды Жуманазар. Бүгін бір тояйын етке, ертең асатуғын паллағына аса бер. Бул сөзлерди Ережеп нәбада еситип коймасын, деп мурты астынан мынғырлады, койды. Соң пискен төш салынған самарды өзгелер көрмесин деген нийетте шекпенининң шалғайы менен жаўып, елес-капаста өз шатыры таман урланып кете берди.

Ертенине жолына қараған кара көзлерди талықтырған азық-аўқат көрўаны жетип келди. Оның изин ала жоғалғанын излеген, қозы тери бөрки селкилдеген Сағанақ аўылының турғыны да жетти.

— Ылағыңды ким алғанын көрдиң бе, яки кимнен гуманың бар, — деди Ережеп мал жойыткан адамға.

— Анық танымайман, бирақ ешки бағып жүрген балалар пададан шетлеген ылақты услап, ийнине салған адамның жибке киргенин көрипти, — деди ылақ ийеси.

— Кеше ким ет асты, — деди азық бөлисип алыў баханасы менен бир жерге топланып турған нөкерлерге.

Ҳеш ким үндемеди, бир-бирине көз астыларынан нәзер салды, Жуманазардың нәзери жанындағыларға емес, жерге тигилди, басы төмен салынды.

— Онбасылар, жаныма келиңлер! Жүзбасының даўысы қатал шықты.

Онбасылар көпшиликтен ажыралып, Ережептиң жанына жыйылды, Жуманазар да келди.

— Шатырларды тинтип шығыңлар!

Көп өтпей онбасылардың биреўи қолына ешки терисин услап шықты.

— Мынаў емес пе?

Силкпе бөрик кийген жоқшы асықпады. Еле кеўип үлгермеген ешки терисин онбасының қолынан алып, ояқ-буяғын мұқыятлап көзден кеширди. Анық бир шешимге тоқталған болса керек, пәс даўыс пенен: — Меники, — деди.

— Шатыр кимдики?

— Балаштики, — деди Жуманазар онбасы гүмилжилеў. Шатыр онбасыныки менен иргелес тигилген еди.

— Балаш кәне, шық илгери.

Қыска бойлы, қағылез жигит тартына-тартына жүзбасының алдына келип турды. Бәлки күтилмеген ўақыя жүз бергенликтен шығар, я қорқыныштан ба, ийеги кемсеңлеп, қолы қалтырап турар, басын жерден көтермес еди.

— Анаў шатыр сениki ме?

— Ме..ни...ки, — деди жигит еситилер-еситилмес етип.

— Мынаў терини танийсаң ба?

— Т... таныйман...

— Ол сенин шатырына қайдан келген?

— Бил... билмеймен, — деди жигит ийеги кемсеңлеп.

— Неге билмейсең? Оның өзи жүрип келмеген шығар, ақыры.

— Бил...

— Жуманазар, — деди Ережеп қатал даўыс пенен. Сен билмейсең бе? Балаштың шатыры менен сениki қоңсы, өзи сенің онлығында.

Жуманазардан биразға шекем үн шықпады. Ақырында ерни қыбырлады.

— Билмедим.

— Билмесең, Балаштың шекпенин шеш. Қашан анығын айтпағанша, қамшыла,

Жуманазар орнынан қозғалмады.

— Бол, неге турыпсаң?

— Мен... мен...деп Балаш жылап жиберди.

— Ҳәмирди орынлаңлар!

Буйрық күтип турған онбасылар көз жаслары ийегине сорғалап турған Балаштың шекпенин шешип алды. Боз көйлек ишинде жигиттиң денеси жапырақтай қалтырар еди.

— Жуманазар, қәне басла! Мә, қамшыны ал. Айыўға намаз үйреткен таяқ, мына қалтыраўына қарағанда жаўырның тилип өткен үш қамшыдан соң тили шешиледи, биз ҳақыйқатты билип аламыз!

Жуманазар қамшыны қолына алды, жоқары көтерип Балаштың жаўырнын нәзерледи, соң негедур көтерилген қолы төмен түсти.

— Як, мен ура алмайман. Балашта гүна жоқ. Жағал ылақты сойған өзим... Мойынлайман, Ережеп мен қайылман. Жазаңды қолдана бер.

— Қунын төлейсең бе? — деди жүзбасы.

— Төлеймен.

— Ылағының куны неше теңге, билесиз бе?

Силкпе бөриқли киси «қайдан билейин», деген киби ийнин қысты.

Шынында да бул жер базар болмаса, қайдан билсин.

— Мейли, — деди жүзбасы силкпе бөриклиге қарап, үш теңгеге разымысаң?

Ылақ ийеси сәл ойланып турды, соң бас ийзеди.

— Разыман.

— Жуманазар, үш теңгеге шаман келе ме?

— Келеди, бирақ...

— Неге бирақ...

— Теңгем гизнелген еди, ҳәзир бере алмайман.

— Мейли, — деди Ережеп тағы да, орнына мен беремен, сен кейин маған. Бирақ бунын менен ис питти, деп ойлама. Жибден шығып, жыңғыл шыбықлар әкелиң, — деп буйырды ол онбасылардың биреўине.

Көп өтпей бир тутам сыйдам қызыл жынғыл шыбықларын сындырып алған онбасы келди.

— Енди менің хәмиримди еситиң, — деди Ережеп бәлент даўыс пенен. Өзгелерге сабақ, гүнакарға жаза болсын, Жуманазар онбасыға он дүрре урыўды буйыраман. Иске кирисиң, шекпенин шешиң, көйлегин шешпеңлер, көйлек сыртынан... Орынлан!

Онбасылар аз ғана екиленди, ақыр Жуманазар да өзлериндей онбасы, жүз бар, кәтер бар...

— Орынланлар!

Хәмир катал еди. Жигитлер Жуманазардың шекпенин шешти, қарыўлы екеўи еки қолтығына алып, мықлы денени алға енкейтти, үшиншиси жерге тасланған қызыл шыбықлардан биреўин таңлап алып, көйлекшең қалған жаўырынға пәт пенен урды. Жазаға гириптар болған онбасы аўырыў зардабынан «әх», деп жиберди, дәрхал екинши соққы тийгенде даўысын шығармаў ушын тисин-тисине қойып алды. Шыбық силтеген жигит те биринши соққының күшлирек урылғанын сезди, неге қатты урдым, деп өкинген болса керек, ерксиз астыңғы ернин тиследи хәм шыбықты биринширектегидей бар епкини менен емес, әдеўир ақырынырақ түсирди, үшинши соққы оннан да хәлсиз шықты.

Таңланғанынан көзлери кең-кең ашылған ылақ ийесиниң көзлериндеги қызығыўшылық енди аяныш пенен алмасты, бесинши силтенген шыбық пенен онын хаўазы қосыла шықты.

— Жетер, жетер!

Өзине тапсырылған ис пенен машқул болып, даўыстың кимнен шыққанын аңғара алмаған онбасының қолындағы шыбық хаўала бир заматқа асылып қалды.

— Даўамла! — деди хөктем даўыс.

Хаўала иркилген шыбық «өп» деген өлпең хаўаз шығарып, тегис бозден тигилген көйлек кийген Жуманазар онбасының гүнакар жаўырнына барып тийди, бирақ жигит сес шығармады, жақлары қарысып қалған, шыбық орны алды бурын ашыған болса енди қол күйдирерликтей болып қызып кеткен, көзлеринен ерксиз сорғалаған көз жаслары қумшаўыт жерге тамшылап, ығал дақлар хасыл еткен еди.

Оныншы шыбық «өп» деген хаўаз бенен жаўырнына тийгенде онбасы онын нешинши шыбық екенин анлай алмады, кирпидей жыйрылған денеси келеси соққыны күтти, бирақ шыбықтың хаўаны тилген сести еситилмеди, аз ғанадан соң бәрининң изде қалғанын, өзинин есаптан алжасканын анғарып жетти.

Жаза орынланған еди.

«Бул ендигилерге сабақ болады, Жуманазар мени түсинер», деп ойлады қабағы үйилип, тунжыраған жүзбасы. Соң ақырын буйырды:

— Көйлегин хәллеп, жаўырнына басынлар, дүрренің орны көгерип кетпесин.

Жигитлер қолтығынан қолларын алғанда тенселип кеткен Жуманазарды сүйеп шатырына алып кирди.

Аўырыў зарпынан геллеси ғуўлаған Жуманазардың қыялына биринши болып «шыдадым, шыдадым, ыңыранбадым» деген мақтанышлы ой келген болса, екиншиси «бир тойғаным ушын аўыр емес пе?» деген ой еди.

17

Жапыраклар сарғайып, қаракалпақ далаларына гүз келди. Малы көп шарўадан өзге халық гүренлерге көшип келе баслады. Ол ўақытлары, халықтан алынатуғын салық еки түрли: хәр шанаракка бир тилла кесме салық, мал басына қарай зәкат алынатуғын, олар екеўи де гүзде топ-топ гүрен ел болып отыратуғын руўлардан жыйналар еди.

Жас ханның суўық мүнәсибети кеўлине мәлел келип, капа болып қайткан Айдос еле кийиз жабылмаған салқын отаўда постының ийнине таслап, ойларға батты.

Хан суўық қабылласа да хәр жылы жыйналатуғын салық жөнинде тис жарып хеш нәрсе айтпады, сонлықтан неше жылғы дәстүр бойынша бул миннетти орынлаўға кириспек керек. «Быйыл дийқаншылық жаман болмады, салықты молырақ жыйнаў керек, қандай-қандай заман болады, ертең. Және қайсы таманнан баслаған мақул? Көкөзек пенен Кегейлинин ортасында жайласқан Буйдалы гүренинен өтип Шылпыққа шекем барып, Әмиўдәрьядан өтип, Хожели менен Шоманай, соң Қоңырат таманлағы гүренлерге барған мақул ма?».

Бир шешимге келмей-ақ хызметкерди шақырып, жолға шығыў таярлығын көриўди буйырды, соң тағы ойға батты. «Бәлки Қусхана этирапынан баслап, Қоңырат таманға өткени дурыс болар ма екен?». Ақырында Буйдалы гүренинен баслап Шымбайға шығыўды, оннан ары Шылпыққа шекем барыўды, соң Қыпшақ жағыстан арғы жүзге өтиўди ойлады.

Мархум Мухаммед Рахим хан тусында дәстүрге айланған қаракалпақлардың хәр жылғы төлейтуғын кесме салығы менен зәкат мийекей неше жыллар гейде аз, гейде белгиленген муғдарға жақынлап жүрер, мейли қандай муғдарда болса да Айдос таманынан, болмаса ол жиберген адамлар тәрепинен жыйналып, ханның дийўанына табыс етилер еди. Озбыр бий гей жыллары салықтың жартысын, ал базы жыллары үштен бирин өзи алар, сол ушын көбирек жыйналыўынан мәпдарлығы жоқ емес. Быйыл салық жыйнаўға өзи атланбақшы, хәр

бий менен жанадан тахтка отырған хан жөнинде тиллесип көрмекши, буннан максет не екенлиги тек бийдин өзине ғана аян.

Акжағыстан атланып, көп өтпей Буйдалы гүренине келип, Сарымсак бийдин отаўына түсти. Бул жердеги халықтың саны менен малының басын Сарымсак бийден өзге ким билсин? Және Айдостың өзи үйме-үй салық жыйнап жүре ме? Айдосты үш күн конак еткен қыпшақ бийи кимнен жыйнап, кимнин мойнына қойып, шаңарақка бир киши тилла есабынан кесме салықты жыйды, несийесин «соң жыйып аламан», деп өзи қосты, зәкатты мал менен алды, тиллалар менен теңгелер түйилип, аткосшының коржынына салынды, зәкатка алынған малды Сарымсак бий сатып, теңгени Айдос қалаға жеткеретуғын болды, атланар пайытта бий Сарымсактың көкирегине қол салып көриўди шешти.

— Жас хан: салықты көтер,— десе не айтайын?

Сарымсак бий ойланып қалды.

— Өзиниз көрип отырсыз, — деди акырында Сарымсак бий шайналып. Жүз бар, көтер бар, деп усының өзин зорға жыйып, жыйналмағанын несийе қылып, өзимиз қосып отырмыз. Шарўаның жаны емес, малы қәдирли, дийқаннын дәни арзан, теңге қәдирли. Сол ушын, бий баба салықты көтериў емес, түсириў дәркар.

— Жас хан хүзиримизди инабатка алмаса, қайтемиз?

— Билмедим, билмедим, — деди Сарымсак гүмилжи етип.

— Әне, сол жағы бар, — деди Айдос. Мейли, зәкаттың қалғанын жеткер. Мен оны ханның ғазнасына табыс қылмағым дәркар. Хош, аллияр, аманлықта көрискеймиз, Сарымсак бий.

Айдос аткосшылары менен сәскеде Қаракөл бойындағы Қулшы бий аўылына жетти. Қулшы бийтапланып жатыр еди, деген менен «Айдос киятыр, салық жыйнаўға шығыпты», деген хабар келип жеткен, салықшыға арнап отаў тигилген, бийлерге қулақ-қағыс етилген еди.

Шымбай гүренине коныс басқан руўлардың бийлери жыйылды, салық муғдары белгиленип, оны жыйнаў басланды. Айдос: Қулшы бий турып сәлемге бир келер, жасы бизден киши-ғой, деп карайлап еди, еки-үш күнге шекем төбе көрсетпеген соң, кеўлин сорамак ушын өзи барды.

— Алла шыпасын бергей, — деди Қулшының отаўына келген Айдос аманлық-есенликтен соң, аўырып турдың, аўнап турдың, аякқа турып кетерсең, иншалла.

— Айтканың келсин, — деди бийдин хүрметине омыраўын көтерип, көпшикке сүйенип отырған Қулшы. Қудайға шүкир, биз жасарымызды жасадық, қәўимимизди елге қуўыстырдық, ендиги тилегимиз балаларымыз ушын... Бий ентигип, еки ийнинен дем алып отырар еди. Бул наўқас пенен жас ўақтымда бир аўырған екенмен, енди жас бир жерге барғанда тағы шықты, әй, бул бизди алып тынарма, деп қорқаман.

— Хәр нәрсе алладандур, хәр дәрттиң шыпасы да алладан, шүкирлик қыл, деп тәселле айтты Айдос.

— Усы наўқас себеп сәлемге бара алмадым, — деп қысынған болды Қулшы.

— Кеўилди ортайтпа. Мине, өзимиз келдик. Енди бизге рүқсат, турамыз, — деди Айдос.

— Көрмесек, разы болғайлы. Сизди тәңриниң өзи жарылқағай..

Айдос көкирегинде турған, айтыўды ойлап қойған гәплерин жәрияламады. «Ырзаласып атырған адамнан не қайыр?»

Салықшылар ислерин питкерип, бирси күни атланды.

Ойға алған гүренлерди, дәрьяның аржағындағыларды да аякқа турғызып, Қоныратусынан өтип Қарабайлы бойларын, Қусхана этирапы менен Дәўқара жағаларын коныслаған еллерден салық жыйнап, өз аўылы Акжағыска келгенде дәрьяға музатлы түўе түйелини де көтеретуғын болып каткан еди.

«Бийлер мениң төбемди көрген соң кими уялып, кимиси сыйлап дегендей салық жыйыўды тезлетти, болмаса бир топар салықшы бул жолларда алты ай жүрген болар ма еди?» Айдоскалада қыслаў ушын тигилген уядай жыллы отаўға кирип, «өз үйим, өлең төсегим» деп төрдеги кийизге жамбаслаған ғарры бийдин қыялына усындай ойлар келди.

Бир хәпте тыныгып, соң тиллалар менен гүмис теңгелер толтырылған коржынларды атларға артқан бир топар атлылар Хийўа жолына түскенде оларды шайкатылған сәмен жорға минген, күн суўық болыўына қарамастан түйе жүнинен токылған шекпенининң ашық омыраўын жапқан аппақ сақалын самаллар тараған Айдос бий баслап барар еди.

Хийўаға жеткен соң өзгелер көрўан сарайда қалды да, Айдос бий хәм коржынларды көтерген еки жигит Палўан дәрўазадан кирип, хан сарайы таман жол алды.

Бурын Айдос бийди көргенде орнынан өрре турып: «Келиң бий баба», деп епелеклейтуғын дийўанбегиниң метери салқынлаў мүнәсибет билдирди, куллық қылса да, көз астынан жаўқарас қылып карады.

— Кәне метер, қағаз-қәлеминди ал, алашанды жай, алтының бир бөлек, гүмисин бир бөлек кой да үшке бөл! — деди озбырлық етип үйренген бий.

Метер еденге алаша жайды. Коржындағылар: гүмиси бир бөлек, алтыны бир бөлек төгилди.

Дәслеп үйиўли алтын таман қол созған метер тиллаларды уўыслап алып, санап, төрт төбеге бөле берди. Көп өтпей алаша үстинде кишигирим төрт төбе алтын адамның есин аларлық дәрежеде сәўле шашып турар еди.

Метер гүмис теңгелерге қол узаткан еди. Айдос оны тоқтатты.

— Не ушын төртке бөлдиң? Үшке бөлмейсең бе?

Сағал бериў гезеги метерге келди.

— Не ушын үшке?

— Соны билмейсең бе? Жоғиленбе, өзиңди билмегенге алып. Айдос төрт төбе алтынды қәхәр менен бир-бирине қосып жиберди. Қолы белиндеги қылыш дәстесине барып қалды.

— Таксыр менде не гүна? — деди қалтыраған метер. Дийўанбеги төртке бөлмекликти буйырған.

— Дийўанбегиң биледи. Хәр сапар үшке бөлинеди. Бир үлес ханлыкы, бир үлес ғазнаныкы, бир үлес меныки. Бөл, үшке!

Хәр түги тебендей шаншылған, жетписти қаралаған болса да кәдди тик хәм хәрекети шаққан, оң қолы қылыш дәстесинде турған бийдиң ғәзепке мингенинен сескенип, метер қалтыраған қоллары менен алтынды уўыслап үш жерге бөле баслаған еди, каптал есиктен ийнине зер шапан, басына камары телпек кийип, белин буўған, арық-турактан келген, дуўпияз киси келип, гәптиң не хаққында кетип атырғанын бирден аңғара алмай босағада егленип қалды.

— Хәй дийўанбеги хәзирет, — деди хан хәмелдарынан айылын жыймаған Айдос бий, қашаннан берли салық пулына сизлер бир пай болатуғын болдыңыз. Хәзир метериң теңгени төртке бөлгенинде көзлериме исенбедим. Бул не хал?

Мухаммед Рахим хан менен сырлас хәм табақлас болып келген Айдос бийдиң озбырлығына көп жыллар бойы шыдап баккан дийўанбеги енди қарақалпақтың өжет бийинин дизгинин тартып қойыў пайыты келгенин аңғарған, жаңа хан айырым тәртиплерден ўаз кешип, таза тәртиплер енгизетуғынынан үмитлар еди. Сол ушын баяғыдай қызыл тилди жалдап жорғалай бермей өзинин: «кимсең дийўанбеги» екенлигин танытыўға бел байлады.

— Билмейсең бе, хан өзгерди, тәртип өзгерди, бий баба, хан хәмири солай. Салық пулы төртке бөлинеди, сиз бир пай.

— Қулақларым мени алдамады ма, соңғы пайытлары бираз аўырласқан еди, деди кәхәрли даўыс пенен Айдос бий. «Еккенде жоқ, тиккенде жоқ, қырманда таяр», деген киби төртинши пайдын ийеси салқын сарайдан шықпаған сенлер екендағы!?

— Хәркалай бул дәўлеттин аякка турыўында бизин хәм үлесимиз болса керек, бий баба. Өзин жерге урылған деп есаплаған дийўанбегиниң даўысынан гийне сезилди. Өзине жетерли сумлығы бар болса да өкпешил адам еди. Бийдин сөзи өдеўир батты.

— Як, салықты жыйнаған мен, мархум хан хәзиретлеринин пәрманы үш бөлик, мен тири екенмен, онын бузылыўына жол коймайман, сизлер моянаны казнадан алып жүрсиз. Қәне, метер, бөл

үшке! Мени кәхәрге мингизбең, сонда басын ийнинде турады, бил соны.

Оң қол қылыш дәстесинде турар, айтқаны болып, кеўли өскен бийдиң қуралды қыннан алыўы көз ашып жумғанша, деген қыялға барған сезимтал дийўанбегиниң көз алдында жерде думалап жатырған гелле елеслеп кеткендей болды, ол метердиң басына мегзеп кетти. Көзлерин кең ашып, алдында ғәзеп атына минген бийди, онын алдында қол қаўсырып, қорқынышпан қалтырап турған метерди көрди, басы еле орнында, еки ийнинин үстинде қалқыйып турар, бирақ ол жерде думалап жатыўы да әбден итималлығына исенбеске илаж жоқ, егер мынаў өжет бабаның айтқанын тынлағанда ғана ондай қанлы ўақыяның алдын алмақ мүмкин.

— Үшке бөл! — деди дийўанбеги. Бирақ оның даўысын метер түўе өзи зорға еситти.

— Үшке бөл! — деди хүрейленген даўыс. Болды бий баба, үзир, «биз алжастық. Сизиң сөзиниз сөз, теңге үшке бөлинеди. Жыпылыклаған мүлайым көзлери қылыш дәстесин сығымлаған ғарры бийдиң қолларынан үзилмес еди.

— Бол! — деди Айдостың кәхәрли даўысы.

Дийўанбеги кәхәрли бийдиң аш нәзери тиллаларға тигилип турғанынан пайдаланып, сес-семирсиз өзи шығып келген есикке кирип, көзден ғайып болды.

Метердиң қалтыраған қоллары алды бурын алтын теңгелер үйиншигин, соныңан пәтиктеги кишигирим тесиктен түсип турған жақтылан нур алып, сыйқырлы сәўле шашкан гүмис теңгелерди бөлек-бөлек, үш үлеске бөлди.

— Әне бий баба, — деди өзине келген метер манлайының терин сыпырып, мүлайым даўыс пенен. Әкелиң коржыныңызды!

Коржынның бир басына тиллалар, екинши басына гүмис теңгелер салынды. Коржын көтерген бий дийўанханадан шығып, айылын жыймай, кеннен кәдем таслап, кәрўансарайға қайтты.

Бул ўақытлары дийўанбеги хан хәзиретлеринин хүзиринде турар, хан ас жеўге отырған, сол ушын еглениўге мәжбүр болғанына ишинен ғәзепленер, қарақалпақ бийинин озбырлығы ядынан кетпес «ол өзин сизге теңлестиреди екен», деп шағыныўдың пурсатын күтип, тынышсызланар еди...

Бул Айдос бийдин Хийўаға соңғы сапары болды. Келеси күни ханның хүзирине барды, хан хошы жоқлығын бәне етип, қабылламағанынан дийўанбеги үстинен арыз еткенин анлап жетти. Көп егленбей елине қайтты.

Келеси гүзде салық жыйнайтуғын пайыт келгенде қулағы түриўли еди. Көп өтпей Хийўадан салық жыйнаўға шыққан, жанында қураллы нөкерлери бар үш топар хаққында хабарлар келип жетти.

Бир топары туўры Шымбайға келип, ол жерде адамын қалдырып Қусхана әтирапындағы еллерден салық алыўды баслады.

Карабайлының бойынан басыўға бийдай егип, аўқатлы дийкан ертеректе Шымбайдан сатып алған он бас қойын бес жүз баска жеткерген, жүзден артық карамалы менен, еки-үш үйир жылқысы көлатта жүрген Пиримбет копасакал сол әтираптағы байлар қатарына қосылған еди. Соңғы жылларда ете алмайтуғын ғәрип-кәсердин жерин өзининң есабына өткерип, өнген зүрәәттиң бир бөлегин ийелерине берип, өзининң қайыр-сақаўаты менен де ат шығарып үлгерди.

Пиримбет Қоныpат пенен Шымбайға, оннан ары Хийўаға барса биринши жумысы, базар айланып тұқым алар, сол ушын онын жеринде өспейтуғын дақылдың өзи жоқ. Жазлық бийдайдан тартып, салыға шекем, палыздан гешир-пияз, аскабак, қаўын-ғарбыз, ең ақыры суўкабаққа шекем екти. Баска дақыллардан өнген зүрәәт: бийдай, жүўери, тары, мәш пенен бирге хәр жылы Шымбай базарын суўкабак пенен толтыратуғын да Пиримбет копасакал. Катара койылған суўкабактың бахасы тенге емес, дән менен өлшенеди. Аўзы өткир пышақ пенен кертип ашылған кабаққа дән толтырылады. Дәни саткандики, кабак дән бергендики. Сонда кабактың бахасы көлемине карай, қайсысы ярым батпан, қайсысы онсери, қайсысы сийсери, үш ағары, бес ағарылық кишкене кабак жоқ, ондайлары базарға келмейди.

Әне, сол Карабайлы бойындағы қытай аўылына сәске пайыт бир топар атлылар: ишинде қурал асынғанлары да бар, келе калды. Алдын Төремурат бийдиң үйин сорады, соң байдың үйин аныклап, Пиримбет копасакалдың отаўына ат басын тиреди.

Қонакларды отаўға түсирип, жол болсын сораған Пиримбет, Төремурат бийди излеп таптырды. Жылда салықтың пулын кисесинен төлеп, Айдос бий менен кырын қабак болып жүрген Төремурат бий бул сапары иштен тынып, сумлық ойлады. «Бий болсам не болыпты, Пиримбеттиң байлығы меннен кем емес, ғамхорлыққа алған хожалықлары ушын кесме салықты өзи төлесин». Ол копасакалдың отаўының босағасынан усындай пикирде атлаған еди.

Жылдағы салық дәптер ашылды, енди Төремурат сөйледи.

— Пәленше, төленшеден өзгеси Пиримбет байдың жалшылары, жерин бай егип, зүрәәтин алып отыр, калған жағын бай менен ойласып шешиңлер.

— Бай аға, дәптердеги ески есап бойынша кырк еки шанарақ сизиң жалшыңыз екен, хәр шанарақка бир тилладан кесме салық, барлығы кырк еки тилла, өзиңиздиң бир тилланы кешемиз, — деди хан метери, сақалын бир сыйпап қойып. Соң хаткерге буйырды.

— Жазың, Пиримбет бай 42 тилла.

— Тақсыр, — деп Пиримбет алдын Төремуратка, соң метердиң сақалына карады. Қалайынша, ақыр 42 тилла... Мен оларды... Көпшилиги жарымжан... жарлы, кәмбағал... Аштан өлмесин, деп...

— Усы пайытка шекем өзим төлеп келдим, кисемнен... Ендиги жағында қапты қолдасың, Пиримбет бай, — деди Төремурат мыскыллаған киби.

— Ондай тилла жоқ, менде...

— Малыңды сатасаң, дәнинди сатасаң...

— Дәптерге түсти, — деди метер. Он күн мәўлет. Кейин хаткерге бурылды.

— Кәне, зәкат дәптериңди аш. Карамалдың, жылқының, қойлың санын айтың, мухтарам бай аға, есаплап қоя берейик.

Пиримбет байдың жерден-көктен қызғанып, берекети кетеди, деп санын адам бар жерде еситтирип айтпайтуғын қой падалары менен карамалларының, жылқысының саны хатқа түсип, көп өтпей олардың биразы қолдан кетип, я базарда сатылатуғын, я жасаўылдың алдына салынатуғын болды.

Метердиң: «Түйе жоқ па?», деген сөзи қолдан кетейин деп турған мал ашыўының жарасына дуз сепкендей туйылды.

— Жоқ тақсыр, — деди бай сынық даўыс пенен.

— Зәкат төлеўде берекет бардур, — деди метер сақалын тутамлап, Сөздиң парқын анлаўға шамасы келмеген үй ийеси хештенени көрмей, мағанасыз бақкан көзлерин шоқ сақалға қадады. «Ҳәссений, сақалды биримлеп-биримлеп жулар ма еди?», деп ойлады ғәзеп пенен.

Он күннен соң, өзи мийман болып келгенге шекем, қырқ еки тилла кесме салық пулы, миймандаршылығы ушын бир тилладан кешкенлигин, оны салық дәптерине жазып қоятуғынын айтыўды умытпады, таяр болыўын, зәкатты хәм ядтан шығармаўын тапсырған сақаллы метер ертеңине атланып кетти.

Пиримбет кешқурын отаўға кирип жатса да уйқысы келмеди. Өткен өмири көз алдына елеследи. Жаслығы жокшылыққа өтти. Әкесиниң жеринен өнген өним қыстан шығыўға зорға жетер, күн жылып, жерге көк шөп шыкса турмыс аз ғана жениллесер, ерте бәҳәрде шыккан сүйриктиң шыйкыллаўығын, соңынан сүтилмек, тағы қандайдур шөплердиң тамырын, қумла қылтыйған кәраганайдың түбирин жеўге болар, соңынан жерден өнген хәр қыйлы жемислер жетилисип, буларды аштан өлиўден аман алып калар еди. Өзи ержетип, бир танап жерге ийе болды, дийканшылықтың көзин билетуғын, базарға барса саўданың да ебин билетуғын еди, сол ушын базарға апарған дән бе, баска зүрәәт пе, алдынан жаланлап шығатуғын алыпсатарға арзан гиреўте бермей, өз бахасын шығарып сатты, тис-тырнаклап тапканын жыйып жер алды, мал алды, жокшылықты енди умытып, нанын уўайымсыз жеймен деген де

аяқ астынан қырқ еки тилла... Оны жыймақ ушын канша мүлдарда дән сатыў кереклигин көз алдына келтирип еди, жүреги аркасына тартып кетти, телекте дән калмайды-ғой онда, тағы ашлық па, аржағы? Төремураттың «жалшы», деп буның мойнына илдиргенлеринен бир нәрсе өндирсе ше? Олардан не өнер дейсең? Айырымларының харамнан пышығы, хадалдан таўығы жок, үйинен бир теңге табылыўы гүман. Онын үстине быйыл дакылды суўык ерте урып, жүўери менен тары көк калды. Айтмурат «жаманаўыздын» быйыл суўык ерте түседи», деген болжамы туўры келди. Малдан беретуғын зәкаты ойына түсип еди, жаткан жеринен турып отырды. Канша машакат пенен жыйналған малдын оннан бири колдан кете жазлап турғанына қыйналғанынан көкирегининң шеп тусы ашый баслады.

«Не қылмақ керек?» Бул саўалға шешим таба алмады.

Арадан бир неше күнлер өтип, бир тилла салықты сақыйлық етип, кешип жибергени хаққында дәптерге жаздырып койған мүриўбетли хан метери екинши мәртебе миймандаршылыққа келгенде Пиримбет қопасакал оны кишипейиллик пенен күтип алған жок. Метердиң шекпенининң жағасы жыртылды, бәркулла кәстерлеп, хәр сапары сыланып-сыйпалып туратуғын шок сакалының әпшери кашып, жулынып, ярымы Пиримбеттиң пәнжесинде калды. Өзи жанындағы хаткер менен тағы әлле кимниң көмегинде байдың тарпыўынан зорға жаздырылып, таяр турған атына мине кашты. Метерден ишара күткен нөкерлерине де карамады, себеби аўылдың ишинде хәр жер, хәр жерде кимиси айырбақан, кимиси кетпен, кимиси таяқ көтерген адамлар топланысып турғанын көрип, «питпе көтерилмесе жаксы еди», деген гүман ишине кирип алған, Пиримбетке нөкерлер жармасса, әлбетте аламан көтерилип кетерин салық жыйнап көзи пискен тәжирийбели метер жаксы билер еди.

Атына минип, кашып баратырған метердиң изинен нөкерлер де кетти. Изине карай-карай баратырған метер: «барлық бәле Айдостан, дийўанбеги соннан сак бол, демеп пе еди?» деп ойлар еди.

Пиримбет ашыў менен не қылып койғанын енди аңғарғанда кеш болған, пәнжесине жабыскан жүнлер кайдан келгенине тан калып, жабадай колларына тигилип калды. «Не болары болды, мал ашыўы, жан ашыўы», деп ойлады ол. «Дәрхал Төремурат бийге барып ойласыў керек».

Бул ўакытта бай үйинин жанында шаўқымды еситкен адамлар колына илинген таяғын көтерип топарласып Пиримбеттиң есиги алдына жыйналмакта еди. «Булар не қылып жүр», деп ойлады басына тепкен каннан мийи ғаўлаған Пиримбет. Бир жағынан анаў-мынаў жағдай болса арка сүйегендей адамлар бар екенлигине қуўанды.

Шаўқымнан хабардар болған Төремурат Пиримбетти салқын карсы алды. Сондай-сондай хәдийселер болды, енди не қыламан?— деген байдың жарасына бурыш септи.

— Ханның метерин урыпсаң, акыры жаман болады, енди. Өзиңниң басың кетип, әўладың тукымкурт болады, ең бери айтқанда малдуньяңды алып, өзинди бәдарға қылады.

Төремураттан қайран жоғын анлаған, оның сөзлеринен жүреги жарыла жазлаған Пиримбет қопасакал Айдоскалаға атланды.

— Сен қытай руўларын көтер, мен өз ағайинлерим менен хәзир боламан, — деди Айдос бий. Көкиректи кернеген ызаны жалынға айландырып, душпанды күйдириў мәўрити келди, — деп ойлады ол. Бул ўакыя 1827-жылы жүз берген еди.

18

Арадан бир жыл өтти. Бул ўакыт ишинде Қулшы бийдиң аўырыўының бети берман карамады, төменлей берди, Ережепти шакыртса, ол Сағанақ аўылындағы жибти таслап келе алмас еди.

Аўырыўы жениллескен мәўритлерде келген-кеткеннен еситкен алды-кашты хабардан бий жасы өзинен үлкенирек Айдостың шейит болғанын билсе де, ўакыяны көрген, ишинде болған кимнендур еситиўди қалер еди. Акыры аўыздан-аўызға өткен әнгимелердиң базда ярымынан көбиси асырып я кемитип айтылатуғынын Қулшы талай аңғарған, сол ушын өзи теңлес Айдостың тәғдирин исенимли адамнан еситиўди әрман етти.

Бундай имканиятты жакты дүнья менен хош айтысып атырған Қулшыға алла жеткерди, десек те болар еди, күнлердиң биринде, кеш каранысы түскеннен соң бийтап бий төсек тартып жатырған отаўдың есигинен ескертиўсиз, урланып келген, палўан денели адам хабар алып келди.

«Ассалаўма алейкум, бий баба!», деп акырын сәлем берип, жапсарға дизе бүккен кешки мийман Кайыр еди.

— Кимсең?— деген хәлсиз даўыс еситилди. Кайыр емесписең? Бул бийдиң хаўазы еди.

— Кайырман, — деп макуллады кешки конак.

— Жол болсын, Кайыржан улым, кайдан келесең? Не ушын есиктен урланып кирдиң?

— Жат көзлерге түспеслик ушын солай иследим, бий баба. Алысларға кетип бараман. Хаялым менен улымды көриў ушын аўылға кайрылдым. Сизди наўкас, деди. Мәгар көмегим керекдур?

— Тәнир жарылқасын, маған енди алладан өзгениң көмеги дәркар емес, көринеди. Бираздан аўылда жок, десип еди. Енди шамаладым,

кайда кеткенинди. Ер басы ғаўғалы келеди. Ҳәзир тысқарыға шығып хызметкерге тапсырма бер, үстимизге хеш кимди жибермесин, хеш биреў мениң тынышымды алмасын. Буйрықты жеткерип жаныма кел.

Қайыр отаўға айланып киргенде ғарры бий пөстек көпшикке көксин тиреп, еки колына таянып отырар еди.

— Дуньяның исине тан калмағыл!— дейин десем ол сен түўе менин де колымнан келмейди, улым, деди бий ентигип. Мен сеннен мәгар өз көзлерин менен көрип, гүўасы болған, болмаса исенимли тилден еситкен хәшйселерди айтып бериўинди өтинбекшимен. Билемен, оны айтыў сағаң аўыр шығар, ямаса ишиндегини биреўге айтып, бойынды жениллетиўди кәлейтуғындырсаң, ол жағы маған намәлим, бирақ бәрибир сен болып өткен уллы ислердиң гүўасы екенлигинди кешлетип жүрисиңнен анғарып отырман. Аз ғана иркилип, ентигиўин басқан бий сөзин даўам етти. Бул жақты дүньяда тататуғын несийбем жүдә аз калғандур, мен бир дарым Айдостың тәғдирининң калай шешилгенин билип көз жумғым келеди. Басла, Қайыр, даўысыңды бәлентлетиўиң шәрт емес, көзим өзилесе де кулағым жаксы еситеди...

Қаранғы отаўда Қулшы бий менен палўан денели Қайырдан өзге хеш ким жок, отаў сыртында да оларды анлыған кимсе көринбес еди.

Қайыр ийилген басын көтерди. Көкирегин толтырып дем алғанда темиршинин көригиндей кен төси бир көтерилип басылды. Болып өткен ўақыялар сүўрети көз алдынан дизилип өтер еди.

Сол сапары аўылын сағынып келген Қайыр бир неше ай елде болып, зериге баслағанда өзи бир-еки жыл изине ерип, жаксы-жаман күнлерде дүз-дөмек болған Бекбаў каракшыны дарға тартпакшылығын еситип, сол таманға кетти. Бийшараның бахайбат торанғылға асылғанын да көрди. Айдос аўылынан танда атланып, Хийўаға хабар жеткизиўге асыккан жолаўшының шакала салбырап турған каракшының денесин көре алмаўына себепши болған да сол Қайыр еди.

«Айдос адам жыйып атыр», дегенде, өзинің үйренген кәри темиршиликке не ушындур заўқы сокпаған Қайыр курал-жарағын асынып, атын ерлеп, келиншеги Жаркынайға да шынын айтпай Акжағыс таманға атланып, Айдоска косылды.

— Бизлер көп едик, — деп даўам етти Қайыр жайпарахат даўыс пенен. Бирақ ишимизде нөкер аз, бирли-ярымынан басқасында курал жоқ, атлы я пияда, асып кетсе шокмар таяқ, болмаса камшысы ғана бар... Кулласы, узыннан узак ойласык пенен той тойлап жүргендей жаўды көрмей-ак, топар-топар болып, тенселисип жүрер едик. Хийўадан әскер шыкса Қаска шөл менен Айдоскалаға демде жетип келеди, деген қыял менен жолдан жырак жерге, Жанадәрьяның аяғында Сары атаў деген жерге орналасып, дөгеректи арбалар менен коршап, камал дүзедик. Бирақ душпан келе бермеди, Айдостың руўласлары менен қытай

кәўимлери адамларынан өзгелер бизге косылмады. Екилениў, кәўипти күтиў, коркыныш пенен үмит арасында өтип атырған күнлердиң биринде Айдос бий еки бирдей азамат, батыр уллары Ырза менен Төренің жанына топар-топар атлыларды косып: «Қоныратты алын», деп атландырды. «Танымасын сыйламас», дегени дурыс кусайды, «мен де сизлер менен бараман», дегениме кулак аспады.

Атлылар кетти, кулаклар түрилген, хәр күни хабар күтер едик. Акырында хабарлар да келе баслады, олар бири-бирине кайшы келетуғын еди. Бир хабар: «Қоныратты аллык», деген мазмунда болса, екиншиси: «Ырза батыр Таллык дәрьясына ат салып өтемен, деген пайытта суўға кетти, Төре батыр колға түсти, оны Хийўаға жиберди», деген хабар болды.

Қайсы хабардың дурыс екенлигине исенеримизди билмей бир неше күнлерди өткиздик. Акырында сонғы хабардың дурыс екенлигин Айдос бий анлап жетсе керек, камалды таслап, шөл ишине, Сыр бойын бағдарлап көшиўге хәмир кылды.

Арбалы, атлы, түйели көш ырыл-тырыл орнынан козғалғанға дейин бир-еки күн тағы өтти. Телеген арбалар шыйкылдап, жылкылар кисиеп, балалар жылап, козғалған көш шөл ишине кирип бара берди, билетуғынлардың айтыўынша алдымызда өзек, дәрья жок, белли-белли кудыклар ғана бар еди. Адамлар арасында гәп тарады: «Көшип кайда барамыз? Коканға барамыз. Ол жерде бизди күтип отырған кимимиз бар? Әлбетте, хеш кимимиз жок. Бул жақта кимнен кашып баратырмыз? Ханнан ба? Оған душпан болса Айдос душпан, биз емес. Сонда неге кашамыз?».

Акшамлары көш бөлинип-бөлинип, койнаўларда калып барар, бир неше күннен кейин көш әдеўир киширейип калды. Бийден көп жаксылык көргенлер менен оның ағайинлери кими коркып, кими уялып, Айдоска ерип жүре берди.

Тағы бир гәп шықты. Айдос айтыпты: «Көш орнынан козғаларда кудыкларды көмбек керек. Жаў изимизден келер, кудықты көмсек, шөлге гезигип, қуўғынды токтатып, артына кайтар», деп. Көш хәр сапары шөл койнында бир пайытлары кимлердиндур казған, хәзир де хәм суўы гүмбирлеп турағуғын кудыклар басына конар еди. Тағы еситтик, буны Айдостың бәйбишеси, еки бирдей батыр уллары Ырза менен Төренин анасы айтыпты: «Кудыкларды көмбесин, еки бирдей жигербентим бий атасының пәрманын орынламак ушын атланды, олар әлбетте душпанын женип, изимизден жетеди, Сары атаўдан берги жағы шөлистан, суў жок, кудықты көмсек, олар суўды кайдан алады? Атын кайдан суўғарады?».

Кулласы, кудыклар көмилмеди. Олар көмилсе көштен бөлинип калып атырғанлардың да халы таң болар еди.

Көп өтпей изимиздеи атлы әскер киятырғаны мәлим болды. Көш Черик Рабат қудығының басында конып атырғанда бул хабар келип жетти. Бий арбалардан камал қылыўды буйырды. Қашыўға имкан жоқ, атлының алдына түскен арбалы қашып қутылыўдан үмит етпесе де болатуғынын билесиз.

Әтирапыма қарасам жаў келер болса қылыш силтегендей бирдиярым ғана адам бар, өзгелери қурал көрип таяқ көтерген ҳаяллар менен айырбакан услаған дийкан. «Бир өзим не қылмақшыман, көпке топырақ шашаман ба?», деген қыялға келдим. Жаўдың карасы көринген мәҳәл ат айдап, камалдан шықтым. Қылышымды жаланашлап, қашықлаўда, қалың путаны паналап, жаўды күттим.

Үш жүз-төрт жүз атлы, бәлки оннан да көпдур, ким билсин, саўытлы қурал-жарақлы нөкерлер камалда иркилди. Қуяш қум төбешиклерден аржағына батып баратырған мәҳәлде келди.

— Бизге Айдос бий керек! Өзгелер журтына, изге қайтады, хеш кимге зыян жеткизбеймиз!— деп даўыслады қусбеги.

— Айдосты бермеймиз, — деп камалдағылар гүў ете қалды. Көпшилиги қуралсыз аламан еди.

Айдос алдыға умтылды:

— Ҳәй қусбеги, — деди ғарры бий. Менде не исиң бар?

— Сизди хан хүзирине жеткеремиз, болғаны.

— Зыян тийгизбейсиз бе?— деген даўыслар еситилди.

— Халайық! Орныңыздан жылжыман. Мен хан менен тиллесемен. Бийдиң жанынан бир ели қалмайтуғын Арзыбек батыр ере шығып еди, Айдос: — әжелим жетсе илаж жоқ, сен де қал, Арзыбек, деген соң ол да иркилди.

Ақ сақалы көкирегин жапқан, үстине жука шапан кийип, басына сәлле ораған бийдиң қәдди тип-тик еди. Камалдан шығып, атлы топар таман қәдем таслаған бий менен атлылар ортасында бир неше қәдем қалғанда «аллаҳуакбар», деген сес еситилди, оны Айдос айтты ма, я нөкерлерден биреўи ме, анық билмеймен. Сес есипшиўи мәттал, атлылар топарынан биреў бөлинип шығып карт бийдиң төбесинде қылыш көтерди, полат тыйық батып баратырған қуяш нурларында мисли қан түслес қып-қызыл ренге боялып «жарқ» етти де сәлле ораған бастың желкесине урылды. «Ўах», деп жибергенимди билмей қалыппан. Камалдағылар шуўласып, Арзыбек баслап, қылышлар жаланашланып ким атлы, ким пияда атлылар топарына умтылып еди, көп өтпей бийдиң қасына, қумшаўытқа жығылып түсип, топырақты өз қанлары менен суўғара берди.

Көзлеримнен парлаған жасты сыпырыўды умытып, бақырып жиберип, соңынан ғәзебимди сөгис пенен шығарыўдан, я жалғыз өзим көзсизлик етип ет қызыў менен әскерге карсы шабыўдан тартынып, тисимди-тисиме қойып, ишимнен қан жылар едим.

Көп өтпей каранғы түсти. Жылаў-сыклаўдан гүниренип каралы

ҳеш турған бул жерден аттың басын бурып, зарлы сазаны еситпеў ушын басым аўған таманға кете бердим. Соңғы жылларда әжелден коркқан емеспен, оның менен неше мәртебе жүзбе-жүз келип, сескенбегенмен. Бул сапар не ушын өзимди иркип калғанымды түсине алмайман, базда бул ушын пушайман жеймен.

— Ҳәр ким өжели жетпегенше өлмейди улым, — деди жарғақ дастыкка тырс-тырс тамып атырған көз жасларын қолы менен сыпырып койыўды қыялына да келтирмеген Қулшы бий. Сениң әжелиң жетпеген, ал Айдос бий менен оның улларының бул жарық әлемнен шөплейтуғын несийбелериниң таўсылған жерлери сол шығар, алла руўхларын рәҳмет қылғырлардың, — деди ҳәлсиз даўыс пенен. Тийеберсин, Айдос шешими катты, айтқанынан шегинбейтуғын, өжет адам екенлигин дәслепки көргенде анғарған едим, не шара, өжетлиги өзи менен кетпей перзентлерин де ҳәлек етипти.

Араға шөккен аўыр үнсизликти ғарры бийдиң ҳәлсиз даўысы бузды.

— Енди не қылмақшысаң?

— Енди ме? Алайлар ишине кетемен. Еситкенсиз, келиниңиздиң төркини сол таманда. Бир жыл, ярым жыл қайнатамның елин паналайман.

— Дурыс қыласаң, жаман айтпай, жақсы жоқ, ғалаўыттың изи басылғанша баспаналап турғаның мақул.

— Солай етемен. Жигит кетиўге мейиллентенин сезген ғарры бий қобалжыды.

— Әкең Әрепбай хызметимди көп қылып еди, — деди ҳәлсиз даўыс. Руўхына тийберсин, көп өтпей бизде оларға қосыламыз, оның кәбири Қызылқум ишинде жалғыз қалғаны қабырғама еле батады. Олай-булай болып, көзим жумылса разы бол, әкең Әрепбай ушын да... Ғарры бийдиң ишиндеги көп жыллық түйин шешилгендей болды. Және билип қой, бул жер каракалпақлардың әййемги ата мәканы, сениң де ата журтың, аллаға мың қәтле шүкир, енди сизлер, ата журтгасыз, ҳәзир алыс Амантүбек пенен Ақсуўатты сағынғанлар биз қусап бирим-бирим әлемнен өте береди, ал соңғы әўладлар алыска кетсе Шымбайды сағынатуғын болады.

— Көңилиңизди көп бузбан бий баба, еле тик аяққа турып кетесиз, — деди Қайыр өзин басып. Онда бизге руқсат. Ҳәзиринше балашағамды әкете алмайман.

— Оннан ғам жеме, — деди ентигин баскан бий. «Ел иши— алтын бесик», деген. Оларға хештене болмайды. Өзиң де жат жерде көп жүрме. Бул жақ тыншыған соң, иркилмей кайт.

— Әлбетте, кайтаман.

Қайыр отаўдан шықты. Көп өтпей аўыл сыртында жалғыз атлы батыс таманға ат жорттырып барар еди.

***

«Әкең өлди!» деген хабар жеткенде Ережеп артық еглениўге тақат қылмай, Сағанақтағы жибте орнына Мәткаримди таярлап, өзи Хийўаға атланды. Қыс түсип еди. Қалаға келип, қусбегиге жолығып, қайтыўға руқсат алып, Жуманазар менен Әмиўдәрьядан өтип аўылға келгенде, қыпшақ аўылы жолына айдай қарап отырған екен.

Кеше ғана өзин еркелетип, басынан сыйпаған әкеси бүгин жоқ, енди ол: «келдиң бе, Ережеп», деп айта алмас, соңғы мәрте тиллесип, разылығын алмағанына жигиттиң иши өртенип, көз жасларын тыя алмас, еди. Жасыўлкенлер: «өлимге шара жоқ», деп тәселле айтқанлары қулағына кирмеген Ережеп, еки күн өзине келе алмады.

Қулшы бийди соңғы сапарға атландырыў ушын хәмме нәрсе таяр, аўыл-ел тек Ережепти күтпекте еди, туңғыш улы келген соң, еки күн өтип, жаназаға жыйналғанлар ғарры бийдиң намазына турды.

Қыпшақ бийи өлеринен алдын баска балаларын алдына шақырып, мәйитин туўылып өскен Бухара тамандағы Амантүбекке, әкеси Артық сери жатырған қойымшылыққа жерлеўди ўәсият қылған екен. Оған Ережеп хеш нәрсе айта алмады, әкесиниң соңғы сөзин орынлаў дәркар екенлигин укты. Ертеңине Бектемир баслаған көрўан, бир түйеге орнатылған арнаўлы жезге Қулшының денесин артты, «Амантүбек қайдасаң», деп жолға түсти.

Ережеп көрўан менен бирге Қыпшақ жағысқа шекем бирге барды, аржағына кете алмас, себеби көрўанның дийдилеген мәнзилине қашан жететуғыны белгисиз, жүзбасы бир хәптеге ғана руқсат алған еди, сол ушын жағыстан өтип, Қарнақтағы үйине кетти, жаназа себепли аўылда Айқыз бенен де оңаша қалып, тиллесе алмады, өз отаўында бир түнеўге үлгерди, ал Қарнақта болса оны екинши хаялы менен улы күтип отырар еди.

19

Арадан жыллар өтти.

Самал көтерген шаң-тозаң тепсең болған жолларда қалған көрўан излерин ақырынлап көмип отыратуғыны сыяқлы ўақыт өткен сайын Айдос пенен болып өткен ўақыялар да бирте-бирте умыт бола баслады. Қайыр аўылға қайтты. Төремураттың бийлигин алып қойды. Басы кеткен Айдостан кейин көбирек жәбир көргенлердиң бири метер менен жәнжелди баслаған Пиримбет қопасақал еди. Оның жерлерин

тартып алып, өзин теңиз жағасына көширип жиберди. Зәкат бериўге қыйналған, жанындай етип асыраған қой сүриўлери менен үйир-үйир жылқылары талан-тараж болған еди.

Ережептиң нөкерликтен кеўли суўый баслады. Әсиресе ерлик көрсетиўди аңсаған өз иниси хызметке барып, бир урыста шейит болып, Мәткарим де онбасылықтан кетип, ата кәсиби ширепазлықты таңлаған соң, қайтыўды көңлине түйип жүрип еди, Хийўаның шар базарында гезлескен ширепаздың гәплери оған қамшы болды.

— Хә, тентек жора, бәдкабақ жүзбасы!— деген даўысқа изине қайрылған Ережеп алдында турған адамды танымай қалды. Кең-мол жипек шапан кийип, белин байлаған, сәлле ораған мығым денели, мойны жуўан, карны шығыңқы адамның жалпақ жүзи таныс киби еди, бирақ ядына түсире алмай көзлерин жаўып турған қабақларын он қолының бас хәм суқ бармақлары менен көтерип, тигилди.

— Танымадың ба, жүзбасы?

Даўысынан танылы.

— Мәткарим онбасымысан?

— Аўа-дә, өзге ким болар еди? Енди онбасы емес, Мәткарим ширепаз. Бизиң Хийўада хәр кимниң атының изине кәсиби косып айтылады, Ережеп жүзбасы. Нешиксең?

— Жүриппиз.

— Жүргенинди көрип турыпман. Мынбасы емессең, еле жүзбасысаң.

— Аўа, оны қайдан билдиң?

— Көзге көринип тур. Мынбасы болғанында алдыңда еки нөкер «пош-пош»лап жол ашып, изиңде екеўи бағып жүрген болар еди, олар жоқ, соннан-ақ билдим.

— Несип етсе, болармыз.

— Хә, қарақалпақ, — деп койды Мәткарим кисесинен наскәдисин шығарып атырып. Нәс атасаң ба?

— Яқ, үйренбеген кәрим.

— Үйренбегениң яқшы. Жүр, шайханаға барып, бир әңгиме қылайық. Жигитлерди сағындым, олар жөнинде айтып бересең.

— Мейли, бир кесе шай ишсек, неси бар, — деди Ережеп ақ кеўиллиги менен сумлығы барабар Мәткарим менен гүрриңлесиўге иштейленип.

Олар шайханаға кирип, шеткеридеги сыпаға өтти. Алакөленке болып турған өжире салқын, нағыс ойылған ағаш судинге илдирилген тор кәпесте отырған бөдене анда-сана төбеден түскен киби «быпыылдық, быпыылдық», деп даўыс берип қояды.

— Қәрежетим жеткенде шайхана ашпақшыман, — деди пөстек дастықты Ережепке ысырып койған Мәткарим ширеши. Шире өзимнен питеди, терис әйўанды сыпалап, мыс ыдыслар алыў керек, анғарасаң

ба, шай ишиў бизиң Хийўала үрдиске айланып баратыр, сен турағуғын Карнақта адамлар айран-шалапка кәнәәт етип жүре береди.

Аналан-мынадан айтылған гәп айланып келип, Ережептин жүзбасылығына тақалды.

— Еле үмит үзилмей киятыр. Болмаса бийлигим бар.

— Не дедиң? Бийлигим бар? Атаңыз каза қылды ма? Неге бирден айтпадыңыз.

— ?!

— Алла рәхмет қылғай атаңызды, — деди Мәткарим басын төмен салып. Соң: «Бисмилләхи-әррахман-әррахим...», деп билген сүресинен бир-еки аятларды оқып, дуўа қылып, қолын жүзине тартты.

Ережеп пәтия ушын рахмет айтып, мынбасылықтың жөнин сорады.

— Жалғыз үмит пенен ис питпейди, бирадарым, — деди Мәткарим даўысын пәсеңлетип. Соң гәпимди биреў-миреў еситип турған жоқ па екен, дегендей әтирапына қарап алды. Булар отырған сыпада өзге адам жоқ, тек екеўи, арғы сыпада бир-еки төре қор-қор тартып, гүрриңлесип отыр, хызметке таяр даяшы есик алдында хәмир күтип отырыпты. Булардың сөзин хеш ким тыңлап турмағанына исеним хасыл қылған Мәткарим сөзин даўамлады.

— Айттым-ғой, жалғыз үмит пенен ис питпейди, — деп. Мынбасылықты хан хәзиретлери береди. Соңғы хан ислериннен, ерликлериннен хабардар ма?

— Ол жағын билмедим.

— Әне, сол жери қыйын. Я көзге түсесең, я ата-бабаң сарайға мәлим адамлар болса... Болмаса мынбасылық хаққындағы қыялларың бир пулға қымбат. Ол ўақыйлары, айтарлықтай урыс-жәңгел саўашлар жоқ еди, Ережеп қалайынша көзге түсе қойсын?

Арадан тағы еки жылды өткизип, мынбасылықтан гүдер үзген Ережеп жүзбасы Гүландам менен баласын ертип, аўылға қайтты. Қаракөл бойындағы аўылы да Лар аяғындағы Сырым бийдин катты коллығынан налынып, қайта-қайта адам жиберип, елге келиўди өтинип турған еди.

Көш-қораны менен келген жүзбасыны Айқыздан өзге хәммелер қушақ ашып күтип алды. Кулшының отаўының оң қол жағына Ережепке арнап үй тигилген еди. Аўылға биринши мәрте кәлем қойған Гүландам көпшиликтиң итибарын өзине каратты. Айдынлы орамалы менен жүзин бүркеген келиншектиң көзинен өзге жери көринбегени өзгелерге қызық көринди. Журт катары көрисиўге бейимлесип қушақ ашқан хийўалы келиншектин жайыўлы коллары каўсырылмады, Айқыз онын менен көриспеди, бастан аяғына ғамлы көзлери менен нәзер салды, соң жүзин коллары менен басып жылап жиберди де өзиниң

отаўына кирип, иштен тәмбилеп алды, есик қаққанларға жуўап қайтармады.

Ел жаткан соң есикке келген Ережепти де отаўға киргизбеди.

Арадан күнлер өтти. Жанымқыз ортаға түспегенде бул жағдай қаншаға шекем даўам ететуғынлығы намәлим еди.

Хәптеден кейин бәйбише үлкен келинин өз отаўына шақырды. Өзине сүйеў көрди ме, яки ол аркалы өзгелердиң көбирек мехир қойыўынан үмит қылды ма, кулласы Айқыз жасы онлардан өтип, есейип қалған баласын изине ертип келди.

— Бар, сен ойнай бер, — деди бәйбише ақлығына.

— Жақ, хеш қайда бармайды, ол усы жерде отырады, деп қасарысты бурынлы-соңға бетине тик келмеген келини. Еси енип қалды, иларалды перзенти, еситсин, не болғанын!

Жанымқыз келинине айтқанын тынламағаны ушын жек көрип емес, мийрим менен қақты. Ақлығының шығып кетиўин талап етпеди, өзи айтса да ақлығы тилин алатуғынлығын билер еди, оны да қылмады.

— Якшы, — деди бәйбише пәс даўыс пенен. Енди сенин анан екеў болды, балам, — деп қосып қойды. Тыңла, келиним, — деп даўамлады бәйбише. Билемен, еринди өзгеге бериў аўыр, буны өз басымнан бир мәртебе кеширгенмен. Бирақ еринди де кешире билиўин керек, мәгар ол зәрүрияттан үйленгендур, ол узақ өтмиште жүз берген ўақыяны хәм оған өзи себепши болғанлығын еслегендур, бирақ ол жөнинде айтып отырыўды макул көрмегендур, калай дегенде де бәйбишениң ойға талып, баслаған әңгимесин бөлип таслағанынан хәм әжимлер каплап алған жүзиндеги кубылыўлардан онын қыялынан нелер кешкенин анлаў мүмкин еди.

— Мәгар зәрүрияттан усылай ислегендур, — деп сөзин жалғастырды Жанымқыз бәйбише, ким билсин, адамның басына хәр қыйлы ислер түседи. Бирақ калай дегенде де Ережеп сенин көз ашып көрген ериң, онын сөзи, онын ислери сенин ушын нызам, оны бүлжытпай орынлаўын керек. Дурыс, ериң үстине өзге хаял алыўы катты аўыр батады. Көнлигип бағасаң, шыдайсаң, бул бастан нелер кешпейди, дейсең қызым, тас катты ма, бас катты ма, деседи, менинше бас катты, бара-бара бәрине көнлигип кетесең. Ерине наразы болып, катты сөз айтып кеўлин қабартып, өзиңнен суўытпа, мени тыңласаң айтарым сол, — деп үнсиз қалған бәйбише келининен жуўап күтти. Акырында тағы сөйледи:

— Билемен, менин айтқанларым кеўлиңе макул келсе де, өзгелерге еситтирип «макул», деп айтқың келмейди, бирақ акырында айтқанларым дурыс екенлигине көзиң жетеди.

— Билмеймен, ене, деди,— алленемирде келини көзлерине тиреліп турған ашшы жасларды төкпеўге урынып. Неге бир аўыз айтпайды?

Жалғызсыраса мени неге ол жаққа шақырмайды? Үндемей үйленіп, пезент те арттырыпты.

Қаншелли тисленсе де келіншек көз жасларын иркіп тура алмады. Қыйық көзлерін жаўып турған узын кирпиклеринен төмен қуйылған көз жаслары көк көйлегиниң нағыслы жағасын хөллеп жиберди.

— Арттырса не болыпты, ол да сенин перзентин, мына баланның изине ини болып ереди.

Келиншектин көз жаслары көкирегин кернеген ыза, өксиниўди өзи менен бирге сыртқа шығарды ма, кеўли аз ғана жениллеп, басылғандай болды.

— Мен не дейин ене, қудай салса биз көндик. Шымбайдағы қыз апам: «Күндестин күни қурсын», деп отырады, мен де соның күнине түсемен бе, деп қорқаман, деп ениреп жиберди. Көз жаслары кеўил шерлерин таркатты, көкте топланып, түнерген қара бултлар нөсерге айланып, көп өтпей қуяш шығып, әпирап күлпырып шыға келетуғыны сыяқлы жаслары қурыған қыйық көзлеринде қаяқтан келгени намалым куўнақлық излери көринди, езиўиндеги күлдиргишлери билинди, баласы ашық турған дастурхандағы бийдай нанға ықласы аўып, «алып бер», деген киби бүйиринен түртип қойып еди, мыйық тартып, баласына: «ақ жигит, өзиң алып жей берсе», деген пайыт жүзлери жадырап кетти, хаяллар бир жылап алса, кеўил дәртлери жуўылып кетеди, дегенлери рас болса керек, көп өтпей бәйбише менен келини қадимгидей ол-бул нәрсе жөнинде әжик-гүжик өнгимеге кирисип кетти.

— Әне, ақлығым, ини болдың, енди оны изиңе ертип, өзиң ойнатасаң, балларға урғызбайсаң, еситтин бе, — деди келини менен тил табысып, оны қыйын ислерге көндиргенине кеўли толған бәйбише.

— Апа, үкемниң аты ким?

Бул жерге келгели биринши мәрте сөйлеген ақлығының сораўына жуўап бере алмай қалған бәйбише күлип:

— Еле онын атын да сорамаппыз-аў, мен де билмеймен-ғой, — деди. Жақсысы өзин сорап ала-ғой, якшы ма?

— Якшы, — деди нан жеў менен машқул болған бала. Ол мынаў қолайсыз әнгимелер, анасының көз жаслары менен хаўасы аўырласқан отаўдан сыртқа шығыўға, алысырықта шаўқымласып ойнап жүрген аўыл балаларының топарына қосылыўға асықпақта еди.

— Оны урмайсаң-ғой, я? Бул сораўды ақлығына бере тура бәйбишенин нуры қашқан көзлери келинининг жүзине бақты. Тоқалдан туўылған балаға деген мүнәсибетин аңлағысы келген шығар.

Келининиң қайғысы таркаған, көзлери күлип турар еди.

«Барлығына көнеди, — деп ойлады бәйбише,— Көнбей қайда барар еди, биз хаяллардың маңлайына жазылған көргилик сол болса, сорлы

Айқыз көнбей қайда барар еди?». Өзинің өтмиши, бир тырнаққа зар болып, Қулшы бийдің Айбийбиге үйлениўине өзиниң себепши болғанын тағы бир еследи, оған куўаныў яки қыйналыў ойына келмеди, еследи де қойды. Бәри өтмиш еди, еслегенинен не пайда?

Ережептин аўылға қайтқанлығы, әкеси Қулшы бийдің орнына бий болып, ханнан жарлық пенен ақ пышақ алғанлығы Шымбай сорамына демде таркалды. Жақын-жуўықлар, балалықтағы дос-яранлар, Қаракөл бойындағы Қыпшақ аўылына келип тирелетуғын соқпақлардан ағылды.

Бир күни аўыл жанынан өтетуғын Қаска жолда қойыў шан көринди. «Булар ким екен, көп атлы», деп таңланғанлар дәрегин аныклайман дегенше өзлери аўылға кирип, Қулшы улы Ережеп бийдің отаўына атларының басын тиреди. «Пәленше, төленшелер келер-аў» деп тәме қылып, отаўда жатырған Ережеп оларды күтип алыўға өзи шықты.

— Қәне, отаўға мәрхамат, хош келдиниз!

Қонақлар он еки канат отаўдың жапсарына жасына, хүрметине, карай катара жайласты. Ережеп бий олардың базы бирин таныр, базы бирин танымас еди.

Ең төрде хәммеден жасы үлкен болған Қабыл бий кенегес, оның жанында Орынбай бийдің улы Дәўлетназар, соңынан конырат Оразмухаммед, оннан пәсиректе молла Турым қытай, оннан төмениректе өзиниң ен изде отырғызылғанына наразы кейипте қыпшақ Сырым бий отырар еди. Көп өтпей жетип келген Шымбай ақсақалы Юсуп хәммелерден жасы үлкен болғаны себеп төрге өтти.

— Бийлик мүбәрек, Ережеп бий, — деп кеш келген болса да дәслепки сөзди Юсуп баслады. Дүзди көрдиң, ел көрдиң, жер көрдиң, енди атаңнан калған кәўимге ийелик етесең.

— Қуллық, Юсуп аға.

Буннан кейин калған бийлер кеўлиндегилерин билдирип, Ережептi қутлықлап атты.

Отырғанлардың ишиндеги бир бий тил ушынан жақсы сөзлер айтқан болса да, бул отырыска, Юсуп ақсақалдың сөзине наразы еди. Оған дәслепки көргеннен-ақ негедур Ережептиң жайпарахат, сабырлы даўысы, үйилген кабақлары, ала атлы менен саўашта алған жаракаттан соң оның кабағы ашылмайтуғын болып калған, узын коллары, кулласы бийдің хәр бир хәрекети унамай калған, енди хәр бир қыймылынан бир нуксан тапса қуўанар, оны табыўға хәрекет қылар еди.

Ережептиң көкирек аўзына келгендей ғана қыска бойлы, бирақ толық денеси менен шекпен сыртынан билинип, ойнап турагуғын булшық етлери оның күш ийеси екенлигинен, ал қыска хәм жуўан мойны менен гүжирейген желкеси айтқанынан кайтпайтуғын

өжетлигинен, қырғый қабақ астындағы от шашқан көк көзлери менен жалпақ жүзининң сусты жүреги үлкен, хеш нәрседен тайынбайтуғын батырлығынан дәрек беретуғын бул адам Буйдалы бойын жайлаған қыпшақлардың бийи Сарымсақ бийдиң улы Сырым бий еди.

Елдеги гәплер, Айдос бий ўақыясы сөз болды.

Әнгименин аяғы Шымбай шәҳәрине келип иркилди.

Саўданың, өнерментшиликтиң раўажланыўы менен шәҳәр енине ҳәм узынына кенейип, үлкейе берди. Бирақ тәртипсиз салынған үйлер қалаға кирип-шығыўды қыйынлатты. Базарлар тарылып қалды. Сол себеп шәҳәрди жаңа орынға көшириў зәрүрлиги де пайда болған еди.

— Бий ағалар, — деп баслады шәҳәр ақсақалы мәжилистиң гүрриңи қызған мәҳәлде. Мениң бир айтажағым бар, қулақ асып, мәнисин уғып алсаңлар, соң ойласып-кенесип бир ўәжге келсек. Оған қалай қарайсызлар?

Ҳәммеден жасы үлкен ақсақалдың гәпине қулақлар түрилди.

— Мен ес билгенимде Шымбай онлаған хәўлиден ибарат болған жол дәрбентиндеги бир көрған еди. «Елге бир нәўбет, жерге бир нәўбет», деседи, халық. Оның дурыс екенин шәҳәр тымсалынан көрдиң, халық келди, ел келди, рысқы-несийбе келди, енди қарасаң базарларымыз, ҳәси кетпейиклағы, көрер көзге тарлаў болып атырғандай. Айтажағым, бий ағалар шәҳәрди ескисинен жаңа орынға көширсек, көшелери менен базарларын кенейтсек, ҳәзир көпшилик қут-берекети бар, деп базарларға жақынырақ отырыўды қәлейди, солай етип базарға арба менен кирмек түўе пияда кириў мүшкил болып қалады.

— Мақул, мақул көшелер менен базарлардың кен болғанына не жетсин, журттың мүтәжлигинин бир жағы базардан питеди, бай да, жарлы да жоғын излесе сол жерге барады,... деп ғаўқылдасты бийлер.

— Мақул десеңлер тағы бир гәпим бар, — деп иркилди Юсуп. Жасырып не керек, бәрибир аўырыў әшкара етеди, биз картайып киятырмыз, ендиги жағында шәҳәрдиң бийлигин ҳәм биреўлерин алсаңлар.

— Юсуп аға, оны хан ҳәзиретлери шешеди, оған хабарлаў керек, соң ҳәмирин күтпек дәркар. Ҳәзир, таза қаланы айта берейик, деп отырғанлардың жасы үлкениреги Оразмуҳаммед бий ақсақалдың сөзин бөлди.

— Онда ше, деп гәпин жалғастырып шәҳәр ақсақалы, таза қаланың жобасы менен орнын таңлаўды Ережеп бийге буйырсақ, не дейсизлер?

— Мақул, мақул, — деп отырғанлардың Сырымнан өзгеси. Дыққат-итибардың өзине емес, ал Қулшы улына қаратылғанына наразы еди. Ишинен «не питирипти сол Ережеп?», деген ойға барды. «Бир душпанның басын кескени ме?».

— Мен бе? — деди өзине билдирилген исенимнен аз ғана албыраўға түскен Ережеп. Бул жерде меннен жасы үлкенлер де баршылық, солар...

— Бийлер, мен Ережеп бий таза қаланың жобасын дүзип берсин, жерин таңласын деп бийкар айтпадым, — деди Юсуп тағы да. Ол неше жыллар Хийўала болды, шәҳәрдиң әдди-ұдлин билди. Болмаса қайсы бириңиз шәҳәрде Ережептен көре көбирек жасадым, деп айта аласыз?

Ҳеш ким үндемеди.

Қонақлар аўқат жеп, тарқасар пайыт таза шәҳәрге жер таңламақ ушын бирси күни ушырасатуғын болып келисип алды.

Қыска базардан соңғы күни шәҳәр көшелери менен базарлары дерлик босап қалар, сүйеги ағаштан қурастырылған, қамыстан буўылған шомлар менен коршалып, соңынан ылай менен бир неше рет сыбалған пәскелтек, бир-еки бөлмеден ибарат, шөпкер жайлардың турғынлары өз машқалалары менен машқул болар, көншилер үлкен-үлкен ағаш наўаларға батырылған карамал, жылқы терилериниң үстине басылған аўыр қақпақларды ысырып қойып, көнлердиң ийлеўге таяр яки таяр емеслигин барлап көрер, егер терининң жүни аңсат жулып алынса, ол ийлеўге таяр деп есаплап, наўадан шығарып алып, ийлеўге кирисер, бул ўақытларда терилерден таркалған бәд ийис адамлардың мазасын қашырар еди. Темиршилер өз дүканларында ошақта пыжлаған сексеўил көмирлердиң үстине қойылған темирлерди төсликке қойып, әтирапқа ушқын шашыратып балғалаўға кирисер, ағаш усталары кесиў ҳәм жоныў менен машқул болар еди.

Усындай күнлердиң биринде бийлер Кегейлинин бойына жыйылып, ойласық қурды.

— Баяғы айтқанымдай орын таңлаў еркин Ережеп бийге берсек, — деди Юсуп ат үстинде турып.

— Әўели жаңа коныс болатуғын жерди көзден кеширейик!

— Әлбетте.

Атлылар адым-адым жүрис пенен Кегейлиниң күншығыс жағалығын көзден кеширди, соңынан көпир аркалы күнбатар жағына өтип, ол жақты да барлап шықты. Көншилер көшесинен көтерилген коланса ийис атлылардан айрылғысы келмеген сыяқлы бийлер қай таманға барса да танаўларға жетип барар еди. Көпшилик оннан бийзар болды.

— Биринши гезекте көншилерди шетирекке көшириў керек, — деди Оразмуҳаммед.

— Дурыс айтасыз, деп оны мақуллады Юсуп.

— Онда исти дәслеп көншилерден баслаймыз. Билиўимше самал көбинше арка батыс таманнан еседи, көншилерди Кегейлиниң батыс жағасына ҳәм ийис келмейтуғындай узағыраққа көширген мақул.

— Өзгелер буған не дейди? Бул сөз Юсуп аксакалдан шықты.

— Мақул гәп.

— Олардан бериде халлажлар менен көкшилер болғаны мақул шығар, — деди Ережеп. Пахтадан токылған жипти, көкши боялды, сыбайлас конса ислесиўге жаксы.

Кулласы Кегейлинин батыс жағына көншилер менен токыўшылардан басқа да биркатар кәсип ийелери қоныс басатуғын болды. Шығыс таманға арбашылар, зергерлер, темиршилер, кассаплар менен мал алды-саттысына қатнасатуғын дәлдалларды орналастырыў шешилди. Мал базары Қаска жолдың бойына жақын жерге шығыс жағада, дән базары батыс жағада қоныс тепти. Булардың бәри саз ылайдан салынған Шымбай қорғаны дийўалларынан тысқарыға жайласатуғын болды.

Бийлердин көбисининң аўыллары шәхәрден қашық, сол себепли бул қонысландырыўларға бийпәрўа еди, ишлеринен: «базар қай таманда болғанда не, бәрибир жүрип келемиз», деди қойды, тартысып отырмады, тек Сырым ғана ишинен Ережептин бийлик еткенине наразы еди, оған мал базар менен дән базардың орны негедур унамады, пикирин ашық айтыўға «өзгелер мақулламаса абырайым төгилер», деген ой менен тартынды. Кулласы өзгелердиң шешкенлигине наразы болып, мирәтке қайрылмай Буйдалыға қайтты.

Көп өтпей еки бий — жақында ғана нөкерликти тәрк етип, атасының орнын ийелеген, еле журт аўзында айтылып жүрген ерликлеринен өзге қырлары ашыла қоймаған Ережеп пенен өзин хеш кимнен кем санамайтуғын, өркөкирек Сырым бий ортасында даў пайда болатуғынын хеш ким қыялына келтирмеген еди.

Кулшы заманында қазылған, Кегейлиден саға алатуғын Тағжап Қаракөл дөгерегиндеги егислик жерлердиң төбесинен куйып турагуғын, ал аяқ бети қалын жайласқан қытай руўлары жерлерин суўландырып, аяғы Буйдалы бойына жетип жығылатуғын еди.

Буйдалыдағы қыпшақ аўыллары Кегейлиде суў мол болған жыллары суўды Тағжаптан, кем болған пайытларда Есимнен алып келди. Суў мол болған бир неше жылларда не болса да Есимөзектен келетуғын жап қазылмай, батыл болып қалды. Қырсығына сол жылы Кегейлиниң мол суўы азайып, дийқанлар суўсызлық зардабын тартып, әспек болды.

Тағжаптың аяғындағы қыпшақ аўылларының дийқаншылығы көзге көрингенде салмалардың ултаны танқыйып, журттың жүрегин суўлатты. «Қос аўыр болса, өгиз-өгизден көреди», дегени янлы қыпшақлар жән-жағына қарап, ақырында «Сағадағы суў ишер, аяқтағы уў ишер», деген пәм менен бир топар болып жапты жағалап, суў келмей қалғанының себепшиси ким екенлигин аныкламақшы болды.

Еркинбайдың еки танап жери жаптың аяғына таман еди. Белбуўарға келип, астына сая түсире баслаған жүўерилер шөллеп турғанына хәптенин жүзи болса да, суў келе қоймады, өрдегилер өзиндей, тезек пенен алып отыр, күн ыссы, солардың жери канғанша күтиўге туўра келеди.

Сәскеде саратан қуяшы әтирапты аямай қыздыра баслады. Бир аўызкабақ салқын айранды симирип, белин ийнине салған Еркинбай ылашығынан шығып, үйреншикли соқлағы менен жап таманға жол алды. «Кудай сақлағай, мынаў мыс қайнаған ыссы күйдирип жибережак-ғой», деп ойлады қуяштың көзи түсип, қыздырып баратырған желкеси таман жамаўлы тақыясын ысырып қойып. «Суў келекойғайдағы. Болмаса жүўеридеп айрылмыз, қыс азық, деп исенип отырғанымыз усы жүўери» деген қәўетерли ойлар менен жаптың рашына көтерилип еди, көптен күткен суў келипти, қуўанғанынан «түпәләм», деп жағасына түкирип қойды. Жулқынған ағысы болмаса да тынбаға мейил берген ақаба суў буннан бир-еки күн бурын жаптың анғарына кесесине басылған бөгетке иркилип, ақырынлап көтерилмекте, және азырақтан жүўери жердиң сал бәлентирек қулағына жарайтуғын түри бар.

Жаптан саға алған, жүўери жерге баратуғын салманың ултанына түскен Еркинбай теренлетиў ушын бир неше бел топырақ алып, сыртқа таслады. Жаз қуяшы төбеге қарай көтерилиўин даўам етип, ыссылық кем-кемнен хәўижге минер, онын үстине «елп» еткен самал еспес, капырыктан дем алыў қыйынласып бармакта еди. Дийқан ултаннан шығып, азғана болса да салқын жоқ есабы еди, бөгетке тирелген суў кем-кемнен көтерилип, жүўери салмаға аға баслады. Суўға тигилген дийқанның кеўли сергийин деди, бөз көйлегиниң жеңи менен маңлайының терин сыпырды, узақ-узақларға нәзер таслады. Бәхәрги суў менен ажырық өскен, жаптың арғы жүзиндеги жайлаў үстинде пошша торғай көринди. Жасыл ажырықта өзинин боз реңи менен көзге анық түскен торғай қанат қағып хаўаға көтерилди, бир арқан бойы, мәгар еки арқан бойы, яки оннан да бәлентирекдур, дийқан анық есаплап шыға алмады. Кулласы жерден көкке пәрўаз қылған пошша торғай, оны биразлар реңкине қарай «бозторғай», деп те атасады, хаўадан қанат қақпай, пәлпеллеп турып сайрай баслады. Ол, алды бурын курға жыйналған халайық алдына шыққан бақсылардың бир-еки қайтарымды жеңилирек намадан баслап, соңынан «сен яр гәдәли» ямаса «гәлгәлай» усаған қыйынырағына өтетуғыны сыяқлы, бир-еки мәртебе қосығын қыскарактан қайырдыдағы, соңынан сондай етип сайрады, дейсен, мисли тил алмайтуғын баласына неңидур шыр-пыры шығып түсиндирип атырған муштипар анаға мегзеп кетти. Әл-хаўада қанат

қағып, я қақлай, сондай бир әжайып мукамларды баянлар еди, күни мененги тәшўишлерден кеўли шөккен дийканның кеўилханасына торғай намасы мәлхам болып қуйылды. Бир заматқа аямай қыздырып атырған қуяш, жасыл отлақ пенен дийканға түсиниксиз тилде күйип-писип сайрап атырған пошша торғайдан өзге хәмме нәрселер умытылғандай туйылды. «Не деп атырғанын түсингенде ме?», деп ойлады. «Неси бар, Сулайман пайғамбар қустың тилин билген, дейди-ғой!». Бир есаптан пошша торғайдың қысметине қызықты. «Тап хәзир сондай торғай болып кетерме, еди!! Сайраўдан өзге қайғысы жоқ». Балалықта еситкен рәўаяты ядға түсти. «Олардың душпаны жылан деседи. Жылан жерде шалқасына жатып, көкте сайраған пошша торғайды көзлери менен арбап тураремиш, торғай жаниўар жылан көзлериниң сыйқырлы арбаўынан қутыла алмай, ақырында жүреги жарылып, жыланның зәхәрли аўзына келип жығылар емиш».

Бул ўақытларда жапқа кесе басылған бөгеттиң ең жоқарысына шекем көтерилген суў жүўери атызға қарай жөнқилер еди. Раштан түсип, оншелли тыныс болмаған суўды қосыўыслап алып, үш-төрт мәрте симирди. Бир аўызқабақ айран алып шықлағанына өкинди, ысссыда ишилген суў шөлин қандырмады.

Самал шақырып, «Қамыс басы қалтырар, жекен басы жылтырар, айдар-айдар», деп гүбирленип, тағы рашқа көтерилип еди, алысырақта беллерин ийинлерине салған үш-төрт адамның жап жағалап киятырғанын көрди. «Кимлер болды екен, бала?»

Киятырғанлар қонсы аўылдағы қыпшақлар еди. Жақынлап келгенде анғарды, түрлери өрт сөндиргендей түнеринки, қабақларынан қар жаўады. Алдында киятырған енгезердей биреўи өңменлеп келип жапқа кесе басылған бөгетке иркилди. Ийнинен белин алды да аша баслады.

— Ҳә әкенниң... Бизлер аяқта «суў келеди», деп жапқа қараймыз, олар болса жапты кесе бөгеп, суў ишип атыр, — деп сөгинди екиншиси.

Кулласы қалам, келгенлер жүзлери қуяштың өткир нурларында жаркырап турған беллер менен иске кирисип, көзди ашып-жумғанша бөгетти ашты, үйилген суў жап анғарына қарай жөнкилди, Еркинбайдың жүўерисине суў ақпай қалды.

Булардың барлығы тез болған еди, Еркинбайдың тили қалиймаға келмей, келгиндилердиң қолларындағы белге асылды. Соңынан:

— Жигитлер, жигитлер... Токтаң, не қылып атырсызлар, деп хәр бирине жалына баслады. Жүўерилер шөллеп атыр, тағы бир-еки күн суўсыз қалса, шөллеп өледи... Мен, мен, ақыры... Атызды бир толтырып алайын, хеш болмаса... хәр кимниң қолына асыла берди. Қыпшақлардың ири денелиси Еркинбайды суўға ийтерип жиберип, сөгинди.

— Бизиң жүўеримиз не, шөлден өлмей ме? Сенин атыз суўғарғанына қарап, қол қаўсырып отырайық па, хә әкеннин...

Суўға бир сүңгип шыққан Еркинбай қырға көтерилмекши болып, умтылып еди, екинши адам көкиретинен тепки берип, суўға тағы қулатты.

— Жигитлер, жигитлер, деп Еркинбай бөгетти ашып атырған беллерге жармасты. Сол пайытта кимдур Еркинбайдың кең жаўырнына белдиң жалпағы менен бир түсирип еди, дийканның көзлеринен ушқын шашырап кеткен янлы болды.

Алысыў даўам етип атырған бөгеттен сәл қашық жерден «аға!», деп қышқырған жинишке даўыс еситилди. Ол Еркинбайдың изинен хабар алыўға келген он бир-он еки жаслардағы баланың сести еди.

— Беркинбай, жуўыр аўылға, адамларға хабарла! Жөнжел шықты!— де, тез ... деп қышқырды белдиң екинши мәрте силтениўинен сескенип, бөгеттен өрирекке жылжып, суўдан шықлаўға бекинген Еркинбай.

«Хәзир аға...» деп хүрейлене қышқырған даўыс кем-кем алыслай берди. Бул ўақытларда желел қыймылдаған үш-төрт адамның хәрекети менен бөгет ашылған, жыйылған суў аяққа асығып, алдың тереңлиги көкирек аўызға келген жер, енди белбуўарға да келмей қалды.

Келгенлер Еркинбайдың изинен суўға түспеди, куўдалаўға да талапланбады, суў ушын қандай гүрес болса да таяр кейипте, раштың үстинде беллерине сүйенип, ағысқа тигилип, өз ара гүнкилдесип тура берди.

Көп күттирмей қытай руўының бир топар адамлары жөнжел көтерилген бөгет басына жетип келди, кимисининң қолында бел, кимисинин қолында кеспелтек.

— Не болды Еркинбай!— деп қышқырды топардың алдында киятырған қара сақаллы, бойы келте болса да денеси мығым киси.

— Қыпшақлар зорлық қылды! — деди бул ўақытлары жап ултанында дизден келип қалған суўдан қырғаққа шыққан Еркинбай.

Қыпшақлардың бағанағы пәтлери жоқ, «көп қорқытады, терең батырады», дегендей, көпшиликтен сескенди ме, орынларынан қозғалмады.

— Қәне, ким сөкти менин әкемди, ким белдин жалпағы менен жаўырныма түсирген? — деп Еркинбай қыпшақлар топарына кирди. Көрсет, енди күшинди! Сен бе? Ол алды бурын дәпен жигиттин жағасынан тутты. Мине, сағаң! Қулашлап силтенген токпактай жудырық ийегине келип тийген дәпең шалқалап барып, жығылмай қалды, мыклы екен. Еркинбай екинши мушты оған емес, белдин жалпағы менен урған адамға силтеди, ол мурттай ушып, раштан пәске қарай домалап кетти.

— Бас бөгетке әкенлерди! — деп кытай таманынан биреў қышқырды. Ким белин, ким кеспелтек таяғын көтерип умтылып еди, суў даўы менен келген конси аўыл дийканлары өзлеринин аз екенлигин көрип, тым-тыракай каша жөнелди. Еркинбайдың екинши силтеген жудырығынан жығылған жигит каша алмады. Оны көтерип әкелип, жаптың ултанында услап турып, хәр ким хәр жерден топырақ таслап, бөгет баса баслады. Тез ўақыт ишинде жигиттин белине шекем көмилди.

— Жигитлер, жүрегим жаман, — деди бөгетке басылған адам хәлсиз даўыс пенен. Менин не гүнам бар, өлтирип коясызлар-ғой, шым-шыркадай балаларым бар, ақыры.

Түсликке көтерилген куяш нурлары, сондай-ақ каяқтандур көкиреклерге келип қуйылған өш алыў сезими қанларын қайнаткан адамлар оның сөзлерин еситпеди. Оның орнына:

— Кәне, тасла топыракты, бол! Қытайларға зорлық қылыўдың не екенин қыпшақлар билип койсын, — деп шаўқымласар, «ол да өзимиздей дийкан, жазатайым өлип қалар», деген ой қыялларына да келмес, мисли өлимтик үстине қан ийисин сезип үймелескен қузғынлар киби каркылдасар еди.

Бөгетке басылған топырақ адамның ийинлерин жасырып, мойнына шекем келди, көп өтпей жиңишке мойны да көринбей қалды. Бөгет үстинде қалқайып турған тақыясыз басты саратан қуяшы аямай күйдирер, ал ет қызыў менен үлкен бир жынаятка қол урған аламан ыссыны елестирмей атырған сыяқлы еди.

Сол пайыт кимдур: — Бийшара өлип қалмасын! — деп қыш-қырды.

«Хаў, еле өлип қалыўы да мүмкин екен-аў» ой қыялларына сап ете қалған аламан көз-ашып жумғанша өзлерине келди.

Балағын дизесине дейин түрип алған бир адам ылайға айланып үлгерген бөгетке түсип, қоллары менен қалқайып турған бастың әтирапындағы ылайды жан ҳалатта гүреп, каза баслады, екинши биреў оған көмекке келди, адамды ылайдан суўырып алды, өзлери де батпакка белшесинен батып, бийшараны курғақ жерге шығарып жатқарды. Оның дем алғанын яки алмай атырғанын ажыратыў қыйын еди.

Ертенине Еркинбай дийканның аўылына ат шаптырым жердеги конси аўылдан «ўай-ўай» салып жылаған даўыс тал-тал еситилди. Ол суў үстиндеги жәнжел ақыбетинде әлемнен өткен дийкан жигиттин үйинен шығып турар еди.

Бир хәптеден соң Оразмуҳаммед бийди алдына салып, Сырым бий Ережеп бийге даў менен келди.

«Арба күнде емес, күнинде сынады», дегенлериндей оған жесир даўы да келип қосылды. Қытай руўының бир жигити қыпшақлар

калын төлеп қойған қызды алып қашып, көзден ғайып болыпты. Жигит тәрепи келип, қыз алып қашқанның ата-анасын таякка жығып, «балаң менен қалынлығымызды таўып бер», деп көп топалан шығарған. Қосылғанлардың қайда кеткени намәлим, Сырым бий бул даўды Ережептин мойнына мингизеди, айтатуғыны: «Бухар ишиндеги ағайинлерине жиберген шығар».

Еле даў шешип, бийлик етпеген кешеги жүзбасы арасатта еди. Қытайлар өлген жигиттин қунын төлесин, еки тәрепти жарастырайық, десе Сырым «канға-кан, жанға-жан» деп төрт аяқлайды, жесириннен хабарым жок десе, «жасырып койыпсан»ды айтып, аўзын аштырмайды.

Ақырында еки бий ашық душпан болып тарқасты. Булардан жасы үлкенирек Оразмуҳаммед бий Сырымды сөзине турғыза алмай, оның алдына түсип келгенине пушайман болып, бармақ тиследи.

«Қандай шешимге келиў керек?» Бул саўал жатса-турса жас бийдиң санасына орналасып алды.

Усындай күнлердин биринде Сыр бойынан Жантай батыр келди.

Лардың шығысында Аққудық деген жерге үйин тигип, көрўанларын Шымбайға аслық алыўға жөнеткен, Сыр бойындағы қазақлар менен қаракалпақларға бийлик жүргизип отырған өзимшил адам болса керек, «қонақ болып елиңизге келдим, қаракалпақ бийлери бизге сәлемге келсин», деп киси жиберипти.

Бир топар бийлер: «неде болса көрейик, қандай батыр, не кәраматы бар?», деп сәлемге барыпты да, қайтарсын қанаға мегзеп, баслары төмен салынып қайтыпты, «батыр не айтты, не кәрамат көрсетти?» деп сораңларға «әй», деп қолларын силтеп коя берипти.

Қабыл бий менен Дәўлетназар бийдиң басшылығында, Ережеп пенен Сырымның, қалаберди Турымбийдиң қосшылығында бир топар атлы Лардың жаска жеринен ат жалдап, арғы жүзге өтти. Алыстан төбеси шошайған жолым үйлер көринди, кишигирим бир аўыл карамындай бар еди, түтин көтерилип, атлардың киснегени қулакка шалынды. Киятырғанлардың кеўлине: «Жантай әскер тартып келген жок па, өзи? — деген гүман келди.

Қатара тигилген үйлер аўылды еслетер, қазықларда атлар байлаўлы турар, бирақ әдеттегидей аўыллардың корыкшылары болған ийтлер үрип шыкпады, көзге де таслана коймады.

Киреберисте шеттеги үйден жуўырып шыккан бир жигит, конақларға ат байлайтуғын қазықларды нускап көрсетти де, өзи ортаңғы үйге сүнгип кирди. Көп узамай қайта шығып:

— Бирим-бирим кириңлер, — деди. Даўысында мирәт етиўден көре хәмирге мегзес бир нәрсе бар еди.

Биринши болып Қабыл бий «Ассалаўма әлейкум», деп ишкериледи.

— Саўға-сәлемиң қәне?— деген хөктем даўысты сырттағылар анық еситти. Ондай нәрсе хеш кимде де жоқ еди. Ишлеринен қысынып, ҳайран болысты.

Көп өтпей, реңки жуўылған бөздей ағарып кеткен Қабыл бий шықты. Көз жаслары аппақ сақалын хөллеген еди.

— Қабыл аға, не болды? — деди Ережеп батыл даўыс пенен, өзгелер еситеди, деп тартынып отырмады.

— Сәлемге қол узатсам аяғын берди-ғой, бул не деген төмен тутыў...деп гүбирленди картаң бий.

Жасы бойынша сәлемге кириў нәўбети Дәўлетназардыки еди.

— Мен киремен, — деди Ережеп шешиўши түрде. Жантай батырға беретуғын саўға-сәлемим бар...

Албыраған бийлер алдына кесе тура алмады.

Ший есикти серпип ашқан жас бий «Ассалаўма әлейкум», деп сәлем берип, ишке енди.

Төрге төселген кийиз үстинде түйениң жарты етиндей боласынлы, мурты, орақтай жалпақ етлес бетине тәңки мурны батып, зорға көринип турған, басына қазандай темир дубылға кийген, қол жетер жердеги қылыштан көзин айырмай, жамбаслап жатырған адам Ережепке нәзер салмастан, балтырын жүн басқан шеп аяғын сәл көтерип, сәлемге усынды.

— Тарт аяғыңды, Жантай батыр, — деп Ережеп узатылған аяқты теўип жиберди. Сен Жантай болсаң, мен Ережеп батырман. Жаў-жарағыңды асыл да майданға шыға бер. Болмаса хызметкериннен ўақты менен орнын айт та, хабар жибер, усы менменлигиң ушын жекпе-жек те қанынды ишпесем, тентек атым қурысын!

Не айтар екен, деп азғана егленди, бирақ Жантай батырдан дыбыс шықпады, батық мурны орналаскан табақтай беттен өзгерис анғарылмады, ярым жумық көзлерин қылыштан айырмады, бирақ қылышқа қол созбады, олай етсе төбесине дөнип турған Ережеп оннан бурын ҳәрекет ететуғынынан гүман қылғандур. Не болғанда да жолым үй ийеси бий сәлем берип киргенде қандай халатта болса, сол халатта, сынын бузбай кала берди.

— Атасының аўзын... Жантай батырыңның, басым ийнимде саў турғанда бундай төменликке шыдамайман, жекпе-жек шығаман, десе жиберер хабарын. Қоркса, үйин жығып қайтар елине, кеттик бийлер...

Ережеп қыннан қылыш суўырып алып, атлар байланған таманға қарай жүре берди, ҳәр қалай сақлық ушын қылыш суўырды, бийлердиң бир-еки аткосшылары атлар жанында турар еди.

Бийлер атланып жүре берди. Олардың жолын хеш ким тоспады.

— «Жалғыз аттың шаңғы шықпас», деген нақылды Жантай батыр билмей ме, не ушын биз таманларға бир топар аткосшысы хәм қәрўаны

менен, ләшкерсиз келе тура, буншама менменлик қылады? — деди Оразмуҳаммед бий.

— Бизиң халқымызды сынап көрмекши, саўға-сәлем берсек, коркканға жорып, жолы түскенде айланып соқпақшы...

— Ертең жекпе-жек десе не айтасаң? Өзин...

— Адам дүньяға бир мәрте келип, бир мәрте кетпей ме? Ережеп жуўап күтип жанындағыларға қарады.

— Әлбетте, әлбетте, дурыс, — деп мақуллады олар.

— Сол сыяқлы өлим де бир мәрте. Мен таяр, алладан әжел келсе өлермен, Жантайдың әжели жетсе жер тислетермен, саўаш екинин бири.

Турымбийдиң аўылы жақын еди. Бийлерди мирәт етти.

Айран-шалап ишип, шөллерин басып өзлерине келген соң Ережеп сөз баслады.

— Бул гәпти еситпегенлер арамызда жоқ шығар, деп пәмлеймен. Және ол қытай руўы менен қыпшақ руўының, ямаса бизиң менен Сырым бий ортасындағы ғана гәп емес, ал усы дөгеректеги еллер менен бийлерге тийисли. Биз екеўимиз де қыпшақ бийлеримиз, Лар таманда Турымбий бар, қытай менен қыпшақ суўға таласып, бир адам ортада жазым болыпты, еки тәрептен де көшпилик, анық гүнәкар белгисиз. Ақсақал бийлер, сол мәселени шешиўди ортаға тасласам қалай көресизлер. Анығырағы, шешимимди айтайын, ойлап, ойласып, мақулға келермиз.

— Айт, айт, еситейик, — дести Сырым бийден өзгелери.

— Мен айтсам, қытайлар өлген жигиттиң қунын төлесин, жас балалары ержеткенше хәр жылғы азығын берсин.

— Бул айтқаның мақул сөзге мегзейди, — деди Қабыл бий сақалын тутамлап. Сырым төмен қарап, ойланды.

— Сырым, неге ойландың, — деди Ережеп бий. Өзимиз аўылма аўыл атысып-шабысып отыратуғын болсақ Жантайдан пәсиреклери де келип, сәлем берсең, аяғын усынбас па екен?

— Қыпшақтың жесирин айтпадың? — деди Сырым жуўап орнына. Балтамтап айтысып, ўзақытты созбақшы, соның арасында «тал қармап», қандайдур сылтаў я себеп таппақшыға усап көринди.

— Мен қылыштай туўры гәпти айттым, билесең қылыш жарақат жеткизеди, тыйық жарасы тез питпес болар.

Даўысынан абай-сиясат анғарылды. Буны отырған бийлер де, Сырым да абайлады.

— Сонда не? Қылышыңды қынабынан суўырмақшымысаң? Бул Сырым бийдиң сести еди.

— Мен суўырмасам мәмилеге келмесең, қайтейин. Инсанның ызасы, өш алыўға, кек қайтарыўға бәркулла таяр труўы мисли

жаланаш қылыш емес пе? Ол бәркулла силтениўге хәзир. Еки аўыл ортасындағы халат — көтерилген семсер киби, бири рети келип, өшимди алсам, дейди, екиншиси соннан қәўипсинип, сарыжайдың шегиндей тартылады.

— Мениң айтқаныма қытайлар турмаса не қылайын?

— Туратуғын қылып айт!

Қабыл бий қолын көтерип, екеўиниң сөзин кести.

— Былай қылайық, — деди жасыўлкен бий. Ережеп қытайларды сөзине турғызсын, сен Сырымбий қыпшақларды турғыз. Сөйтип, елди жарастырың. Қолларыннан келмесе Турым менен Ораз аралассын. Алды менен екеўиң келисип алың, соңынан елди.

— Жесир даўын қәйтемиз?

— Бул истиң болғанынан бери қанша ўақыт өтти? — деди Қабыл.

— Еки айдан өтип атыр, — деди Сырым тоңқыллап. Қыздың өлиси я тириси намәлим. Алып қашқан қытай жигити Ережеп бий сорамағынан.

— Ертең-ақ шәҳәрге жар урдыраман. Бирақ: «Келсеңиз сизлерге хеш ким тиймейди, кепиллигин мен, Ережеп бий, мойныма аламан», деп айттыраман.

— Ким берипти саған ондай кепилликти? Таңы Сырым еди бул.

— Еки ай биреўге катын болған нашарды алғаннан, жигитин қыз алсын. Қалыңын төлетемен. Соған турарсаң, Сырым?

Сырым үнсиз бас ийди. Гәп кесилди.

— «Мени женип, абырайыңды көтермекши болдың ба? — деп ишинен гижинди Сырым бий. «Бир рети келер, орға жығарман сени»...

20

Арадан күн өтпей Ережеп Еркинбай дийканның аўылына келди. Қасында ири денели, жүзинде тыртығы бар атқосшы ерип жүрер еди. Оқыўшы оның ким екенлигин аңлаған, яки шамалағандур.

Аўылдың ақсақалларын жыйнап, өзиниң шешимин айтты. Қыпшақ аўылынан адам жәнжелде жазым болған, енди оның қунын төлеп, имараға келмек керек, әлбетте адам баласының бахасы жоқ, деген менен изинде калғанларының мал-дүнья хәжетине жарар, соларды разы етпегенше даў шешилген есапланбайды.

— Бул ислерге себепши болғаным рас, мойныма аламан, балларым онысар, жетимлерге саўын сыйырымды беремен, басым жерге киргенше хәр жылғы зүрәәттен үштен бирин соларға атайман, — деди Еркинбай.

Өзге қытайлылар да ким бир жанлық, ким бир баспақ дегендей, бир заманда әдеўир мал ортаға жыйылды. Қытай аксақаллары Ережеп пенен бирге малды айдап қыпшақ аўылының жолына түсти.

Қыпшақ ақсақаллары Ережептиң айдап барған малына разы болып, даўдан кешти. Сырым бийди шақыртып еди: «өзлери келисе берсин», деп келмеди.

Баласы өзгениң қалыңлығын алып қашқан жигиттиң ата-анасы қалынды қайтарыўға қайта-қайта разы болды. «Жалғызымыз аман болса, кәлегени менен қосылса не әрманымыз бар», деп аўыл-елден қарыз көтерип, зыяты менен төледи.

Ертеңине қыска базар еди. Шар базарда Пирман жаршының ҳаўазы еситилди: — Хей халайық, халайық, пәленшениң улы пәленше менен қашып кеткен төленшениң қызы жасырынып жүрмесин, Ережеп бийдиң қанатының астына келсин, бий қанатлыға қақтырмаў, тумсықлыға шоқытпаўға кепиллик береди... Еситпедим деменлер, ким оларды көрсе хабарласын, саўабы аллалан... деп қышқырар еди.

«Егер олар қайтып келсе, жигитти көшеге шығарып он дүрре урғызаман», деп ойлады Ережеп. «Өзгелерге сабақ болмағы ушын, ел дәстүринен өзгелердиң атламаслығы ушын».

Сырым Ережептиң қылып атырған ислеринен хабардар болып турды. Солар себеп, жас бийдиң абырайы артып баратырғанына пушайман болып, бул ислерди өзи қылмағанына өкинди.

Лар бойындағы Жантай батырдың жолым үйине барғандағы ўақыяны бийлер умытпаған еди. Әлбетте, берген лебизин Ережеп те умытпады, қулағын түрип, кандайдур хабар келиўин күтти. Мүмкин, Сыр бойының батыры жекке алысыўға таярланып атырған шығар, бәлки хабар жибериўге асықпағандур. Қалай дегенде де жекпежек алыспақ еки таманның бирине өжел, ең кем дегенде аўыр жарақат жеткизиўи турған гәп, бирақ күни кешеги нөкер, бойына күши сыймай турған жүзбасы алысыўдан тайсалыўды ойына да келтирмеди.

Жантайдан хабаршы келмеди, күнлердиң күнинде дән тийеген кәрўан менен бирге қайтып кетипти, деген хабары жетти. Рас болса, «қарақалпақтың мына тентек бийи саў болса елине аға болар», деген көринеди, қалай десе де сол бир ўақыя тилден-тилге көшип, елден-елге таралды, Ережептиң бийлигиниң дәслепки жылларында ел ишиндеги абырайын көтерди.

Әңгимемиздиң басында бир таныс тулға хаққында айтыўға оқтала турып, оны изге сүрген едик, енди сол жөнинде азы-кем баян қылсақ.

Айдос ўақыясынан соң қазақ ишине барып, қәйин атасы Жаркынбайды паналап, еки-үш жыллай жүрген Қайыр бала-шағасын сағынып, бул таманның тынышлығын еситкен соң, қәйин атасының жийен ақлықларына атап бәлип берген малын айдап, елине келгенине бир жыл болмай атырып Ережеп Хийўадан қайтты.

Ережептиң ерликлерине қаныҳ, деген пенен көпшилигин кисиниң аўзынан еситкен, арадан неше жыллар өтсе де жүзбе-жүз көрисип,

дийдарласыў несип етпегенине өкинип жүрди. Хийўаға изинен излеп барсам ба, деп октaлды, бирақ тартынды, оған себеп те жетерли еди. Биринширден, ол көтерилисшилер менен бирге болды, екиншиден сонша жыл көриспеген иниси не дейди, кушағын аша жуўырса не жақсы, «бул ким еди бала?», деп тиксинип турса, ол жағы да қыйын.

Бул ойын келиншеги Жарқынайға айтып еди, ол:

— Қызықсан-әй, Қайырберди, хаялы бәрқулла «Қайырберди» деп күйеўин өз әкесиниң берген аты менен атаўға үйренип кеткен еди, батыр кәйним ондай адам жатыркайтуғын жигит емес шығар, мен болғанда сол Хийўаға әлле қашан изинен излеп барған болар едим, шыдап жүргенине хайранман. Хәр нәрсени көре берип, баўырын катып кеткен сенин! — деп бопса қылды.

— Онда жолға азық-түлик таярла, хаял, барғаным болсын инимниң изинен.

Әне-мине менен арадан хәпте өтти. Бириси күни атланаман, деп отырғанда көш-қолаңы, жанына ерткен хаялы, баласы менен Ережептиң өзи келип, карап тур.

Шынында Ережеп Қайырды бир көргенде таный алмады. Өзи де өзгергени есабында жоқ болса керек. Қушағын жайып киятырған узын бойлы, палўан денели, манлайынан басланған тыртықтың изи ийегине жетип тоқтаған адам жигиттиң көз алдында балалық пайыттағы сүўретлерди елеслетти, бирақ ол Қайыр менен емес, ал өз отаўын қыйратып, әжағасы Шақшақтың желкесине шоқмар менен урып жыққан Майлыхожа жүзбасыға мегзеп кетти. Ойына: «Майлыхожа қайдан келип калды», деген пикир келди.

— Ережеп танымадың ба? Мен Қайыр... Ядына әлле нелер түсип, кеўли бузылды.

Даўысынан таныды. Ириленип, тарғылланып кеткен болса да оның сестинде Ережепке балалықтан таныс болған қандайдур бир толқын бар еди.

— Қайыр аға!

Дәўдей еки адамның қушақласқанына, көзлеринен жас тырқырап аққанына екеўин танымағанлар таңланып бағар еди.

Дәслеп Қайыр өзине келди.

— Аллаға шүкир, — деди ақырында ол, минекей аман-саў көристик. Дәслеп танымай калдың-я? Оған өкпелемеймен, билемен, хәтте туўған анам танымайтуғын дәрежеде өзгергенмен, керек болса атым да Қайырбай емес, Қайырберди болған, бирақ мен бәрибир баяғы Қайырман!

— Қайыр екенлигин көринип турыпты, — деди Ережеп. Мүмкин, мен хәм өзгергендурман.

— Өзгергениң анық. Хәр калай Шымбай базарында асыққа таласып, төбелес шығаратуғын Ережеп емессең, — деди езиўине күлки жуўырып.

Арадан неше жылларды өткизип, көрискен аға-инили дослар бир-биринен ажыраса алмас еди.

Сонан берли олар ажыраспады, Ережеп Қайырды аткосшы, деп санамады, ал ақылласатуғын жасы үлкениндей көрди. Сол ушын Ережеп Қайырға атын байлатыў, атланарда алдына кесе тартыўына жол коймады. Буларды өзи қылды.

Қалыңы төленген қызды алып кашкан жигитти Ережеп бий өз қорғаўына алатуғыны жөниндеги хабарды жәрия қылған соң, бир күни бийдиң есигине еки адам урланып келди. Олар, ата-аналары менен душпанларынан жасырынып, ел ишин паналап жүрген қашқынлар еди.

— Ережеп бийден пана излеп келемиз, — деди ийни түскен жигит. Бийге хабар берилди. Ол жигит-қызға бүгинше баспана бериўди тапсырып, мәселени кейин шешетуғынын айтты.

Ақшамы менен қыз хәм жигиттиң ертенги тәғдири жөнинде бас катырып шықты. Олардың ата-анасы алдына сымпыйып кирип барыўының да қыйын екенлигин көз алдына келтирди. Ел бар, халық бар, «елдиң аўзын тыймаға елли қары бөз керек», өсеклер менен бопсалар әлбетте ашық-машыкларды тынышына қоймайды. Жақсысы, олардың шәхәрде жасағаны дурыс, баспана қылар, кимгедур шәкирт түсер, хәзир әтирапта өнерментшилик хаўиж алмакта. Көнши ме, көкши ме, темекиши ме, ағаш усталары менен темиршилер, үйшилер менен арбашылар аўыл-аўыл болып жаңа шәхәр дүзип атыр, олардың арасынан бул ләйли-мәжнүнлерге де орын табылар. Соңынан алдын ала ойына түйип қойған мақсетин еследи. «Әлбетте, жигитти дүррелеў керек, өзгелерге сабақ болсын!».

Узақ базар күни Пирман жаршының даўысы тағы жаңғырды:

— Халайық, еситпедим деменлер, ертенги қыска базар күни ағаш базар жанында пәленше қызы пәленшениң пәленшеге атастырылған қызын алып кашкан пәленше улы пәленшеге ата-бабаларымыздың дәстүрин бузғаны, қыз алып қашқаны ушын он дүрре урылады, еситпедим деменлер!

Арадан үш күн өтип, қыска базар күни қыз алып кашкан жигитти келтирди. Қол-аяғы бос жигит кашыўды қыялына да келтирмес, он дүрре менен бостанлыкка шықса, сүйиклиси қасында калса оннан да зыятырағына шыдамакқа таяр еди.

Көп заманлардан берли Шымбай шәхәринде бундай тамашаны көрмеген (кимге тамаша, кимге жаза) базаршылар, дийканлар, өнерментлер, қассаплар, дәллаллар, саррафлар, кәсиби белгисиз болған,

иси ериккенлер ағаш базарын толтырды. Жигиттиң өзи шекпенин шешип, дүрреге жаўырнын тутты, жигит дегенимиз он сегиз-он тоғыз жаслардағы, мурты енди тап берип киятырған, узын бойлы, арық-турақ қара бала еди, ол әлленетип, жыртылып қалмасын деди ме, ийниндеги бөз көйлегин де шешпекши еди, тамашагөйлердиң бири: көйлегиңди шешпе сорлы, дүрреден қағыўыл болады, деген соң ийнинде қалдырды.

Жигитти хеш ким усламады, өзи жаўырнын тутып турған соң зорлап не қылсын? Екн жигит қызыл жынғыл шыбықларын сазлап турғанда қазы келип, ўаз оқыды.

Шәрият талапларын баян қылған қазы:

— Әне, халайық, көрип қойыңлар, шәрият талапларын орынламаған мухминлер усындай жазаға гирипдар болады, — деп сөзин таўысып, жигитлерге ишара қылды.

Бундай тамашаға заўқы болмаса да шеткериде ўақыяны гүзетип турған Ережеп бий жалғыз көйлегинин жаўырны өрим-өрим болып жыртылған жеринен қанталап кеткен ети көринип турған жигитти алдына шақырды.

— Мә, мынаны ал, — деп бий бир неше гүмис теңгелерди жигиттиң алақанына басты. Шаман келгенде қайтарарсан. Ақылымды алсаң, аўылына кетпе, шәҳәрде қал, күнинди көрерсең хәммеллеп.

Жазаны қабақ шытпай мәрдана қабыллаған өспирим жигиттиң көзлерине жас айланды.

— Сизди тәңри жарылқасын, Ережеп аға. Өлмесем, әлбетте қайтараман, деди толқынланып.

Бий өспирим жигиттиң бастан-аяғына бир нәзер таслап, базардан алыслады. Көз алдына Сырым бийдиң өзине жаўқарас қылып баққаны, суўық көзлери елеследи.

Сырым бий Ережептиң ислерине сырттан қызғаныш пенен бағар еди. Оның абырайының өз бийлигиниң сорамы менен бийлер арасында ғана емес, шәҳәрде де өсип баратырғаны не ушындур Сырымға тынышлық бермеди. Бул не бақталаслық па? Олай деўге хәр биринин бийлик сорамы өзге. Биринши көргенде көкиректе пайда болған Ережепке деген кеўли толмаслық, жеккөриўшиликке айланып үлгерди, оны мукатыў, сүриндириў пикири бәркулла үстин келе берер еди.

Биреў менен кенесиў итияжы туўылды. Оразмухамед қолдаўлы ойына келип еди, Ережептиң хәр гәпин мақуллап отырған бир пайытын еслеп, оннан бас тартты. Турым ше? Балалықта дос болғанын ядлады, қулласы бийлердиң ишинен өзине шерик табыўы қыйын болды. Ақырында қытай руўынан биреўлердиң Қулшы бий менен Тағжаптан алынған салма үстинде айтысып, тартысып жүргенин еслеп, онын атын таппай бираз қыйналды. Сол адамды пинхамы шақыртты. Өзгелерден сорастырып атын билди. Отаўда тәнха сәўбет қурды.

— Пайдалы аға, бизиң ата-бабабымыз Түркстаннан келгели бир неше әўладлар өтти, туўды-питти усы жерлик болдық. Мен бир нәрсеге хайран қаламан хәм жаным ашыйды. Турым молладай бийиниз турып алдын Бухарадан көшип келген Қулшыға қуллық қылдыныз, енди ел баскарыўдан хабары жоқ Ережепке бас ийесиз, ол кеше жүрген нөкер еди. Жақыннан берли болған еки даўды пара алып, өз пайдасын гөзлеп, надурыс шешти. Еситип атырман, өлген қыпшақтың қунына төлеймиз, деп аўыл адамларынан мал жыйып алыпты. Қалынын қайтардық, деп қашқан қызды өзине токал, алып қашқанды есигине малай етипти. Бул да аз болғандай карақшының шериги, ханның душпаны болған бир ағайинин өзине ақылгөй етипти. Билмедим, усы барыстан бара берсе сизлердин аўхалыныз не кешеди? Ол келместен бурын әнейдей татыў-татлы отырған ел емеспедик? Буған не дейсең? — деп Пайдалының көзине тигилди.

Пайдалы дийканшылықты да жарытпай, мал асырыўды да келистире алмаған, саўдагершиликтен иси жүриспеген, бирақ исинин сәтсизлигин кисиден болды, деп өзгелерге аўдарып жүретуғын, жаптан алған салманын қулағы ойлығы менен жеринин бийиклигин бийден көрип, Қулшыға арыз ете-ете иси питпегенликтен, «хәссений» деп өз-өзинен тисленетуғын еди. Оның үстине пайызлы отаўында хүрметли қонақ болып, бий менен тең ишип-жеп отырғанынан кеўли көтерилип, өзин сыйлаған бийге хызмет қылыўды парыз санап отырған кисиге бул гәп сарымайдай жақты.

— Несин айтасаң, Сырым иним, — деди ол тершиген маңлайын шапанынын жеңи менен артып. Әкең Сарымсақ бий төрели, аўзы дуўалы адам еди. Мына, Қулшы бийден көрдик биз көресини. Суўды өзинин қыпшағына береди, қытайға бермейди. Жапты бөгесек патлы барған суў шеге қумды ағыза-ағыза жеримиз жаптан бәлент болып калды. Мал бақсаң, жайлаў соныки, Қаракөлдиң сабатына мал бақтырмайды. Тийеберсин Қулшы өлип еди, орнына баласы тайын турған екен. Жанағы айтқандай хәзирги иси сол болса, буның бара-бара әкесинен де өтип, теримизге топан тығар, еле...

Пайдалы көзлерин жыпылықлатып, тар пешанасын жеңи менен тағы бир мәрте сыпырып, шүңирек көзлерин бийге қадады. «Айтқанларым унады ма?».

— Туўры айтасыз. Жерлеринизди тартып алып, өзлеринизди Лардың аяғына көширип жибериўден қайтпайды.

— Буннан қутылыўдың шарасы бар ма? Өзи батыр, деседи. Ала атлыны жер тислеткенин шар базарда адамлар айтысады, өз қулағым менен еситтим. Аўылды карсы көтерсек болар еди, бирақ таяқтан өзге жарағымыз бар ма? Бизди ат айдап келип, гелле қылар, шым-шыркадай бала-шағамыз бар. Өзиң жәрдемге келесең бе?

«Еле суў жүрек қоркақ па еди Пайдалы?!» деп ойлады Сырым. Өзиниң де Ережепке қарсы келиўге жүреги даўамас, сөз бенен болса да оның абырайын төгиў жолларын излегени ушын Пайдалыны шақырып отырған жоқ па?

— Мен хәм «Ережепти кеспелтек пенен урып жығын», деген сөзди айтпайман, оның батырлығы да рас. Ең баслысы абырайына зыян жеткизиў. Соны ойла.

Базылар бирер исти еплей алмаса да пысмық гәпке шебер болады, Пайдалы да сондайлардың қыйлынан емес пе? Сырымның исенимин ақламақ ушын басын қасып, узақ ойланды. Ақырында қум геллесине жөнли бир пикир келген киби, қуўанып кетти.

— Ережептиң жанында жүретуғын тыртықлы жигиттиң қаракшыға шерик болғаны рас па?

— Сондай гәп айтылып жүр. Ал, Айдостың қасына ерип, Черик Рабатта оны таслап қашқанын хәмме биледи. Қазақ ишине кетип, айланып келгенине онша көп ўақыт болған жоқ.

— Болды. Онда бир оқ пенен еки қоянды атамыз. Бир ушы қаракшының шериги, ханның душпанына тийсе, екинши ушы оны паналаткан Ережеп бийге барып тийеди.

— Оны қалай әмелге асырмақшысаң, Пайдалы?

— Жүзимин жедағы, бағын сорама. Алды бурын бес-алты теңге узат, көбирек бола бергени мақул. Изинен кандай гәп болғанын есите бересең.

Кисесинен хәмиян шығарған бий бир қолының уўысы толы гүмис хәм бақыр теңгелерди Пайдалыға узатты.

Кеўли көтерилген Пайдалы отаўдан шықты. Өзине өзи өмиринде биринши мәрте разы болғандур. «Кимсең Сырым бий менен табақлас болды, билип қойың, бул Пайдалы дегениңиз сизлер ойлағандай әнейи емес, ертең оның қандай ислер қолынан келетуғынын билесизлер», деп бақырғысы келди.

Базар күни Пирман жаршының көпшиликке таныс даўысы хеш кимди таңландырмады, бирақ сөзлери дыққатты тартар еди.

— Халайық, еситпедим деменлер! Байлаған баўды кескен Бекбаў қаракшының шериги изленбекте. Белгилери мынадай: Узын бойлы, палўан денели, шеп жүзинде қасынан басланып ийегине шекем жеткен тыртығы бар. Көрген-билген, ханға хабар қылсын! Мол сыйғасы бар! Халайық, еситпедим деменлер! Байлаған баўды кескен Бекбаў қаракшының шериги... шеп жүзинде қасынан ийегине шекем тыртығы...

Шала еситкенлер «Ол ким болды екен, ондай ким бар, бала?», деп бас қасысар еди.

Аўзы гүржиленген коржының ийнине таслап, бос қапшықларын қолтығына қысқан бир дийқан басындағы телпегин көтерип қойып, жанындағы жолдасына:

— Жаршы айтқан қаракшының тыртығын биреўдиң жүзинде көрген сыяқлыман, — деп даўыслады.

— Палўан денели, жүзинде тыртығы бар, — дей ме? Қазақ ишинен мол дүнья менен келген ким еди, соның белгилери емес пе? Аты ким еди? Қайырберди ме еди, Қайыпберди ме?

— Қәдирберди?

— Яқ, ядыма түсти. Қайырберди!

— Хаў, ол Ережеп бийдиң жанында жүретуғын, дәпеп аткосшысы емес пе? Дийқан коржының ийнинен алып, жерге қойды, ойланып қалды.

— Сонда Ережеп бий қаракшының шеригин ертип жүргени ме?

— Солай болған-дә.

— Хабар бериў керек!

— Қаяққа?

— Қаяққа болатуғын еди. Ханғадағы!

— Ханға барыў ансат па? Шымбайды базарлап қайтыўға зорға жырыламан. Қазыў бар, жерге төгин шығармақ керек.

— Сонда қаракшының шериги...

— Ақсақал бар... Басқалар бар...

Сол күнги базаршылардың еситкен жаңалығы да, айтысқан өсеклери де жүзинде тыртығы бар қаракшының шериги хаққында, оның Қайырға мегзейтуғынлығы, тыртықлы жигиттиң көп мал-дүнья менен келгенлиги хаққындағы еки ушлы, гүманлар менен шамаламай гәплерден ибарат еди.

Базарда жүрген Ережеп қулағы шалған гәпке алды бурын итибар бермеди. Базарпылардың ғаўырлыларын басып, тал-тал еситилип турған сөзлерден анлағаны: узын бойлы, жүзинде тыртығы бар адам изленбекте еди. «Ким екен ол?». «Қайырға мегзеп кетпей ме?». Соңынан адамлардың сөзинен ишаралар кимге қаратылғанын анлағанда жүреги изине тартып кетти. Дәрхал шәхәр ақсақалын излей баслады. Оны хәўлисинен тапты.

— Юсуп аға, қаракшының шеригин қыдырыў жөнинде жар айттырыўға сиз хәмир бердиниз бе?

— Яқ, бул сизге келген ханның жарлығы шығар, — деп отырыппан деди Юсуп.

Екеўи де хайран еди.

— Пирман жаршыны алдырын! Бул ақсақалдың буйрығы еди.

Көп өтпей-ақ кышқыра-қышқыра даўысы қарлыққан Пирман жаршыны алып келди.

— Қарақшының шериги хаққында жар салыўға кім хәмир берди? Юсуп жаршыдан жуўап күтти.

— Хан хәмири, — деди... Пирман төменге карады. Соң Юсупке карап:

— Бир саркум суў ишсем, мейли ме? — деди пәс даўыс пенен.

— Мейли, ишип ал.

Хызметкер суў әкелип берди. Даўысын сақлаў ушын суўды бөлип-бөлип, уртлап ишкен Пирман саркумды әлленемирде босатты. Аксакал менен Ережеп тислерин-тислерине көйып, шыдап бақты.

— Ким айтты?

— Кимдур айтты!

— Атын ата!

— Айта алмайман. Пиҳамы болсын, — деди.

— Пирман, — деди ашыўланып шәҳәр аксақалы. Шәҳәрден кимдур изленсе, алды бурын мен билиўим дәркар. Айт шынында.

— Мен... мен айта алмайман, сөз бергенмен.

— Хәзир тилиңди шешетуғын илаж қыламыз. Кимдур теңге менен тилиңди кесипти. Кәне, пашшапты шақыр!

Хызметкер хәўлиден шығып, көп узамай белбеўине қылыш илдирген, ири денели пашшапты шақырып келди.

— Жаршының тилин шеш!— деп буйырды аксакал.

Аңғал пашшап Юсуптиң астарлы гәпине түсинбей, аңырайып хәр кимниң жүзине бир-бир бақты.

— Ләббай?

— Жаршының тилин шеш, билмейсең бе айыпкерди көйтип сөйлетиўди?

Сөйлемеген гүнакарды сөйлетиў пашшаптың кәсиби хәм үйреншикли иси еди. Истиң қәўетерли түс алып баратырғанын сезсе де, тилин тислеп, бәрине шыдаўға бел байлап жерге тигилип турған жаршыны темиршинин қыскышындай катты пәнжеси менен желкесинен услап, жерге етпетинен жатқызды да, қонышынан сабы көринип турған бузаўтил қамшысын суўырып алды. Сол замат қамшының хаўаны тилип өткен сести еситилип, Пирман жаршы «ўах» деп қышқырып жиберди. Екинши, үшинши қамшы да көп күттирмеди, аксақалдың астарлы сөзине түсинбей қалған айыбын жуўмақ ушын пашшап шын кеўилден кумарланып қамшы салар еди.

— Болды, болды, пашшап, айтаман, ким екенин айтаман, тилим шешилди, — деп Пирман жаршы аянышлы даўыс пенен зарланды.

— Болды! Токтат!

Пашшаптың қамшы тутқан оң колы хаўада иркилди.

— Кәне, Пирман жаршы, саған жар урғызған аламның аты ким?

— Пайдалы...деди халсиз даўыс. Ол жеген үш қамшы мәжалын кұртканнан ба, я хүжданы қыйналып, аксақал менен бийдиң жүзине

қараўға батылы жетпегенликтен бе жерге созылып жатар, түргелиўге әсыкпас еди.

— Ким ол, Пайдалы?

— Бир мәккар, билмеймен кимде өши барын... Колыма бес-алты теңге услатты, пәлен-пәлен деп жар салып бер жора, изинде турған хеш ким жок, коркпа, деп исендирди. Бундай боларын қайдан билиппен. Кешириң мени, ағалар!

— Ол адам қаяқта жасайды.

— Жақын жерде, қытай аўылында.

— Көрсең таныйсаң ба?

— Танымай көзим шығып па? Көргеннен жазбай танымайман.

— Тур орнынан, тилиңди шешкен үш қамшы азлық етти ме?

— Як, як жетти, жетти, — деп зарланды жаршы.

— Пашшап, — деп даўыслады аксақал. Жаршының изине ер, Пайдалы дегенди алдыма келтирин.

— Қуллық, қуллық! Қамшысын қайырып шерим етигининң кенмол қонышына салып атырған пашшап еңкейип тәзим қылды. Әлбетте келтиремен. Соң Пирман жаршының колынан тартып, орнынан турғызды.— Басла, жаршы!

— Буны ким, не мақсетте қылған, деп ойлайсыз, — деди аксақал пашшап пенен жаршы шығып кеткен соң Ережепке жүзленип.

— Билмесем... Токта, токта бул жерде бир гәп барға уксайды.

— Кәне төсекке өтейик! Бәрибир Пайдалы намәртти күтиўимизге туўра келеди, — деди Юсуп.

Олар Хийўа гилемлери төселген терис әйўанға өтти.

Күн аўа пашшап Пирман менен Пайдалыны алдына салып, хәўлиге киргенде бир нәрселер жеп, халленип алған бий менен аксақал олардың кешиккенинен тынышсызланбақта еди.

— Пайдалы дегени сен бе? — деди аўқаттан кейин ашыўы басылып, сабасына түскен аксақал. Оның жан аўыртыўына айтарлықтай себеп жок, бул ислерди Ережептиң кеўли ушын қылып атырман, деп ойлады.

— Аўа, мен Пайдалыман, — деп жуўап берди, манлайын шекпенининң жеңи менен сыпырып.

— Пирманға хақы берип жар салдырған сен бе?

— Әжелден хабарым бар, олла-билла оннан хабарым жок, деди аңырайып.

— Рас па?

— Олла-билла. Көзлери бир жерде турмай, гә пәтикке, гә жерге бақты.

— Пирман, усы адам ба?

— Усы адам. Хәй, адам, өзиң-гой, бес-алты гүмис теңгени колыма салып, айтатуғын гәплерди қулағыма сыбырлаған.

— Мойынлайсаң ба?

Пайдалы гө пәтикке, гө жерге тигилип үнсиз тура берди.

— Жаршыны танийсаң ба? Ережеп ортаға араласты.

— Танымайман, биринши рет көриўим.

— Рас па?

— Як, як, жар салып жүргенин көргенмен. Оны шәхәрдин ийтине шекем таныйды.

Сораўлар менен қыйнаўлар нәтийже бермеди. Пайдалы хеш нәрсени мойынламас еди.

— Қамаққа сал, — деди шыдамы таўсылған ақсақал ақырында. Нан менен суўдан өзге хеш нәрсе берилмесин.

Ири денели пашпап жаўырынан ийтерип баратырған арық-турақ Пайдалы баладай-ақ көринер еди. Хәўлиниң бир мүйешиндеги терезесиз, қараңғы жайға ийтерип киргизип, сыртынан күлыплады.

Пайдалы ақырына шекем шыдады, айыпты мойнына алмады. Оннан пайда да таппалы, бир неше күн ишинде қараңғылыққа көнлигип қалған көзлери күндизги жарыққа шыққанда ақ пенен қараны зорға ажырататуғын болып, әззилеп қалған еди, алдында кеселеп жатырған жанкаға сүрнигип кетип, жығылыўдан сәл қалды, соңда ол зарланып даўыслады: «ағайинлер, мен көрмеймен, көзлерим көрмей қалды, ким бар менин аўылымды билетуғын»...

Базарлаўға келген аўылласлары оны үйине алып кетти.

«Айтылған сөз — атылған оқ», дегени рас екен. Бираз ўақытларға шекем адамлар Қайырды көргенде кеўиллеринде «қарақшының шериги» деген, ал оны Ережеп бийдин қасында көргенде «бий қарақшының шеригин қанатының астына алған ба», деген ойлар бас көтерер еди. Бирақ таркалған өсек Юсуп хәм Ережеп бийдин хәрекетлери менен өршимей қалды, бара-бара умытылды.

Аўылы алыс болса да не ушындур Ережепке бүйири бурып, оның тилегинде жүретуғын қолдаўлылар бийи Оразмухаммедтин қулағына Пирман жаршының таркатқан өсеги жетип барғанда, ол ойлай-ойлай бул гәплердин кимнен шығып, кимлерди мукапаўға қаратылғанын аңлап жеткен еди. Аўлакта сөйлесиў хәм жас бийдин шөккен кеўлин көтериў нийетинде адам жиберип, Ережепти аўылына мирәт етти.

Ережеп Турым бийге хабаршы жиберип, сапар хаққында Сырымды хабардар қылыўды да тапсырды.

Жаз күнлери еди. Күн ыссы пайытта жолға шыққанларына өкинди. Үш атлы, Қайырдан басқа аткосшы бар еди, Каска жолдың шаңғытын көтерип, Турым бийдин аўылына келемен дегенше хәсеттин хәўири басыла қоймады.

Ыссы менен жол жүристен қара терге шомылған атлар бастырмалардын астына байланды. Жолаўшылар хәўиздин бойына

катара егилген қараталлардың саясына, ылайдан салынған сыпаның үстине жайласты.

— Бүгин бизикинде конақ боласыллар,— ертең ертелетип шыксақ ыссыда атларды сабылтып аламыз, ишлерине ыссы түсиўи де итимал, сол ушын жолға алдымызды салқынға, кешке алып шыққанымыз мақул ма, деп отырман, — деди Турым бий қонақлар менен сорасқаннан соң.

Хәўиз бойы салқын, хәсет қуяшының өткир нурларын суўға жақын тигилген қара таллардың қойыў жапыраклары иркип, сыпаға теңге көлеминдей нур түсирмес, оның үстине қараталлардың жапырағы хаўаны суўытып турады, деген сөзлер де жүреди.

Ертенине күн түсликтен аўғаннан кейин жолға түскен бес-алты атлылар қас қараймай-ақ Буйдалыға, Сырым бийдин елине жетти, оларды Сырым қарсы алды.

— Имканияты болса бирге атлансақ, — деп хабар жиберген едим, Оразмухаммед бий уллы болыпты, бир таманынан оған мүбәрек болсын айтсақ, екиншиден ел көрип, көнил көтерип қайтар едик, — деди Турым ат үстинде турып.

— Алдын аттан түссеңлер, бир-бир кесе айран ишип, конақ асы жесеңлер, — деди Сырым.

Қонақлар аттан түсип, отаўға кирди. Айран-шалап ишип, шөл қандырған соң Турым бий:

— Сырым бий, жолды жүрген өндиреди, деген ата-бабамыз, жол тәтәрригин қылып қойған шығарсан? — деди.

— Алла бәрекелла, — деди жамбасына бир урып Сырым, айтыўды ядтан шығарыппан. Баяғы бала гезимде аттан жығылып, жамбасты сындырған едик. Сол сәрсық шығып жүр, атта узақ отыра алмайман. Шамасы, Оразмухаммед бийге қутлы болсыңды менсиз айтатуғын шығарсыз. Қонып жатып конақ асыңызды жесеңиз төбем көкке жеткен болар еди, бирақ.

— Биз кешки салқын менен жол жүриўге келискенбиз, конақ асыны буйырған күни жей беремиз, — деди Турым бий.

Жолаўшылар жолға түскенде жулдызлар аспанды толтырған, жети қарақшы тас төбеде, темир қазық жулдызы емис-емис көзге тасланып турар еди. Күндизги ыссыдан соң өтирап қоныр салқын тартқан. Ыссыдан бийзар болған жанлы-жанıўарлар менен қурт-кумырысқаларға шекем шөплерге түскен шықтың салқынынан ләззетленип, мың жыллардан берли өткен әждадлары тәрепинен айтылып киятырған болса да тек ғана өзлери түсинетуғын қосықларын баслап жиберди. Шық түскеннен соң шөплер қандайдур жағымлы ийис таркатар, Каска жолдың орпаң топырағы ызғарланып, шаң күндизгидей көтерилмейди.

Каска жолдан қайрылған түнги жолаўшылар қолдаўлы аўылына

бурылатуғын арба жолға түскенде шығыстан қызыл шапақ таркалып, әтирапты түсиниксиз емески бир сәўлеге бүркеди. Киятырған арба жолдан бурылып, соқпакка түсиў дәркар еди, шамаланған орында соқпак көринбеди, калың шөплер көзди тасалады ма, я жол баслаўшы Турымбийдиң аткосшысы алжасты ма, атлылар өзлери дийдилегенинен узағырак жүргендей болды, акырында өзлери излеген соқпакка түсти, бул пайытларда шығыс таманнан ай мисли таңда көтерилген куяшка мегзеп шығып киятыр еди.

Атлылар бираз жол басып, бир сайға түсти де адым-адым баяў жүрис пенен келе берди, сайдың болса изи көринбес еди. Тосыннан «бах, бах» деген, текениң маңырағанына мегзес даўыс шықты. Атлылардың хәр бири өзинше «қулағыма солай шалынғандур», деген қыялға барды, акыры елсиз дүзде бөри менен сағал улыса бир сәри, ал текениң маңыраўын ким қыялына келтире алады, дейсиз?

Ат туяғы дүбирлисинен асып түскен бакыл аныќ еситилди.

«Бах, бах, бах» деген даўыстың қай таманнан шығып турғанын анғарыў қыйын еди, бирде атлылардың алдынан жанғырыкласа, бирде из беттен тал-тал келди.

Алдында киятырған Турым атының жылаўын тартты.

— Даўыс қай таманнан шығып тур өзи? — деди жанында иркилген Ережепке жүзленип. Жаниўар, күндиз пададан аласып қалғандур, енди сағалларға жем болмайын, деп дүбирлимизди еситип, бизди ес көрип турғандур?

— Қай таманнан шыққаны намәлим, мисли қудықтан шығып турғандай, — деди Қайыр. Бизди жолдан адастырмакшы болған әжийнелер емес пе өзи?

— Ол ертеклерде айтылатуғын, яки балаларды қорқытыў ушын тоқылатуғын нәрсе емес пе? Әжийнени ким көрипти, — деди кимдур.

Усы пайыт сырлы даўыс қаптал таманда, жақын жерден еситилген янлы болды. Ай көтерилип киятырғанлықтан сайда өскен калың путалар менен шөп-шардың көленкеси узайып, сайдың иши алакөленке, алыс-жақында көзге шалынғандай нәрсе болса да қарайып, тикирейип, әжептәўир көринер еди.

Тосыннан «бах, бах» деген сес атлылардың алды бетинен, жақын жерден еситилди, бәршенің нәзери алға тигилди.

Алакөленкеде тип-тикке шақлары шошайған, сақалы селкилдеген, қара ма, коңыр ма намәлим, баспактай келетуғын ешки турар, қуйқаны түршиктиретуғын қандай да бир жағымсыз даўыс пенен «бах, бах, бах, бах» деп тынбай бақылдар еди.

— Айттым-ғой, — деди Турым өз-өзине разы болып. Пададан адасып қалған теке болса керек, бақылдаўы усайды. Бизди ес көрип турыпты.

Текениң «бах-бах» деген сести «бақылдаўы уқсайды» дегендей еситилди.

— Қәне жигитлер, бөриге жем болмасын, араңызда оны алдына өңгерип алғандай мәрт бар ма?

Еңгезердей, бәхайбат киси атын тепсинип алға өтти. Атынан түсип отырмады. Мықлы колларын созып, бақылдап турған жаниўардың шақынан услап жерден көтерип алып, алдына өңгерди.

— Буншелли женил,— сөйленди атлы. Ол Қайыр еди.

— Сақалы дым узын-ғой!

— Әкендикинен қалай екен? — деген сөзди еситип, ашылған аўзы жумылмай қалды. Сөз текеден шыққан янлы туйылды. Қулақларына исенбей, дөгерегине қарады.— Кимдур, маған бир нәрсе дегендей болды ма?

— Як, хеш ким хеш нәрсе айтпады,— дести әтирапындағылар.

— Әстапыралла! Ешкинин сөйлегенин биринши еситиўим...

— Лапты кой, — деди Турым бий. «Ешки сөйледи», дегенди еситпедик...

— Хәзир ғана мынаў теке...деп кус тумсық ерге кесе тасланған жанлықты барламакшы болып созған қолы ердин басына тийди. — Хаў, деп жиберди хайран болып, есинен айырыла жазлаған Қайыр. Ешки қәне? Алдына кесе тасланған, хәзир ғана адамға уқсап сөйлеген жанлық жок еди...

— Қой, хәзир ғана шақынан услап, алдына өңгерип един-ғой деди Турым гуманлы даўыс пенен. Қәне? Шынында да ғайып болыпты заңғар, жин бе, шайтан ба?

Тосыннан, атлылардың из бетки таманынан шыққан «бах, бах» деген таныс сести хәмме еситти.

— Ашхаду анна илаҳи иллалаху, ашхаду анла Мухаммад расулулаллаҳи... Турым бий кәлийма қайтарып, куранна бир-еки аят окыды. Даўыс еситилмей калды, шекшеклердиң шырылдысы, сағаллардың улығаны, атлардың пыскырыўынан басқа сес қулакка шалынбас еди.

— Алланы тилге алмаппыз, алдымызды шайтан кес-кеслеген көринеди, кеттик, ендиги жағына алла яр болғай, — деди Турым бий.

Ат туяқлары дүбиринен ләрзеге келген сай жуўғарада таўсыла коймады. Әтирапты гүмис ренге бояған ай нурларын қызғыш шапақларға айландырған, бирақ көп өтпей бас көтеретуғынынан дәрек берген қуяш нурлары дөгерекке тарала баслағанда атлылар арба жолға шықты. Өзлери узақ ўақыт ишинен жүрип отырған сайдан белги де жок, әтирап шок жынғыллар менен путалар каплаған теп-тегис

даланлық, онда ат туяқларының излери сайрап жатыр, айланып жүре бергенликтен жол болып қалыпты.

— Мынаў излер кимдики, бизиң алдымыздан адам шыққанығой, — деди кимдур таңланып.

— Излер бизиң изимиз, — деди Қайыр. Бизди мәмелек айландырыпты. Түни менен усы тақырды айланып жүре бериппиз.

— Әй, яғ-әй, — деди аткосшылардан бири. Биз тақырда емес, ал сайдың иши менен жүрдик.

— Сөйлеген теке жөнинде не дейсең? — деди Қайыр.

— Сөйлегенин сеннен өзге хеш ким еситпеди.

— Бақырғанын хәммемиз еситпедик пе?

— Еситтик... еситтик дести баскалар.

— Аттың алдына көтерип алғанымды көрдиңлер-ғой?

— Көрдик... көрдик...

— Онда мынаў из бизиң излеримиз екенлиги де тақыйық, — деди Қайыр. Дүзде адамның алдынан хәр нәрсе шығыўы мүмкин. Ал, биз излеген аўылға бурылатуғын соқпақ изимизде қалған. Аўыл болса мына тәрепте, — деп арқа таманды қамшы менен нусқады. Түтин ийиси келди, шамасы аўыл оншелли узақ емес, жедел жүрсек азанғы халқаска жетип барамыз.

Қайыр туўры болжаған еди. Буларды мәнзилине жеткизетуғын соқпақ изде екен. Атлылар жетип келгенде жазлаўға конған аўыл мал саўып, бийе саўып, отарларды өриске айдап, жамыраған қозылақ әтирапты азан-қазан шаўқымға толтырмақта еди.

Конаклар суўсын ишип, шөл басып, отаўда қалғый баслағанда конақ асы таяр болғанын хызметкер жигит хабарлады.

— Конаклар, көз шырымын алдыңлар ма?

Есиктен атлаған, жийрен сақаллы, сын-сымбаты келискен, алырақ көзлери адамға мийрим менен бағатуғын бул адам конақ ийеси, коңырат қолдаўлылардың бийи, соңғылығында аталық лаўазымын алған Оразмухаммед бий еди.

Бийдин аўылы жазла бир тәрепи дийканшылық, бир таманы көл жағалап мал бағып, ан аўлап күн көреди, бул таманларға дәслепкилерден болып келип орналаскан, ғурғынласкан, тек Айдос ўақыясы олардың толысын төгип, ортасын шайқаған еди.

Аўқат үстинде Турым бий ақшамғы ўақыядан гәп ашты.

— Айтып отырған жериниз Айманның тақыры, — деди Оразмухаммед бий. Өзи бир кийели жер, хәрдайым хәр ким-хәр ким ақшамларда жолдан шығып кетип, адасып турады, бирақ алдымнан усы пайытқа шекем адаскан ешки шығ коймады, болмаса мени де тақырда мәмелек айландырған.

— Бул ўақыяға өзи гүўа болмаған адамның исениўи қыйын, — деди Қайыр. Маған усыған уқсас бир ўақыяны айтып бергенде, оллагөр, өзим исенбегенмен.

— Ол қандай ўақыя еди? — деп қызықсынды отырғанлар.

Күни кеше ғана «қарақшының шериги» деген гуман қылынғаны ядына түскен жигит Бекбаў айтқан әпсананы баян қылғысы келмеди.

— Әй, бир ертекке уқсаған гәп, деди де қойды.

Отаўдың шийи түрилген арқа жапсарынан салқын леп келип турар еди, күнниң ыссысында бундай салқынлық қайдан келгенине конаклар қызықсынды.

— Күнниң ыссысы оғыры, — деди Ережеп, бүгин де әнейи емес, бирақ арқадан жеткен салқын леп отаўды салқынлатып турғаны әжеп екен, оның сыры неде? — деп Оразмухаммедке қарады.

Арқа жағымызда көллер мол, — деди бий. Кишигиримлеринен өзге Дәўқара айдын шалқар болып жатыр, әтирапы жайлаў, айдыны толы балық, оннан аржағы теңиз, берги атаўларды балықшы мүйтенлер ийемленген. Ҳәпте, он күн конақ боласызлар, елди көрин, жерди көрин, көлди көрин...

Ертеңине атланып шықты. Жағалай конған аўылларда аттан түсип, айран-шалап ишип, илгерилей берди. Ақырында Дәўқара көлиниң жағасына жетти.

Тикжар жағыстан төменде арқадан ескен болар-болмас епкин менен шайқатылған суў толқынлары жағысқа келип шалпылдап урылар, ушы-қыйырсыз суў айдынларында аппақ шағалалар шарқ урып, жағымлы самал жүзлерди аймалар, терге малынған аппақ бөз көйлеклердиң жағаларынан кирип, оны желқом киби компайтар, көл үстинен ескен жаңа жағымлы самалға көкирек керип тура бергиң келер еди.

— Әжайып, бейишке мегзеген жер екен, — деди бурын бундай үлкен суўды көрмеген Ережеп толқынланып. Бизиң Қарақөл буның қасында кишкене бир шуқанакка мегзейди. Көлге қайсы дәрьялар қуяды, өзи?

— Анық айтыўға қыйналаман, — деди Оразмухаммед. Көкөзектин, Есимөзектин, Қарабайлының салалары қуйса керек. Олардың анғарлары тез-тез өзгерип турады. Суў мол жыллары таза анғар таўып акса, суў аз болған жыллары тартылып қалады.

— Билмейди екенбиз, ата журтымыз кең екен-ғой, — деди Ережеп толқынланып.

— Еле көрмегенсең, анық кенлигин! Теңизге шекем қанша аралық бар, алла биледи, бирақ ол таманларға қайықта барған мақул.

— Қайық табыла ма?

— Бәримизди көтергендей қайықтың табыла қойыўы қыйын, көл бойындағыларда сал менен қус қайық ғана болады. Ушан кемелер дәрья жағаларындағы дарғаларда, — деди Оразмуҳаммед.

— Онда теңизге дейин бара алмас екенбиздағы, — деп өкинди Ережеп шын кеўилден.

— Солай болмақшы, — деди Турым бий ишинен Ережептиң бул гәпин хошламай турса да.

Бир неше күн Оразмуҳаммедтиң қонағы болған бийлер елине қайтқанда күниниң ысыўы да әдеўир пәсейген еди.

Қыпшақ аўылы Ережепти: «Хийўаға ат-жарағы менен тез жетсин» деген хәмир менен күтип алды.

Бир қанша таярлықтан соң Ережеп атланды. Жалғыз өзи емес, жанында ат үстинде бийик тулғасы менен алыстан көзге түсетуғын Қайыр да бар болып, ол басына темир дубылғасын кийип, белинен қалмайтуғын қылышынан өзге узын саплы найзасын ат ерине кесе таслаған еди. Оның:

— Хийўада қанша ўақыт боламыз, — деген саўалына Ережеп:

— Алла биледи, мәгар бир ай болармыз, мәгар жыллап сол жерде қалармыз, оны билмеймен, егер, «қайтаман» , десең иркип отырмайман, деп жуўап берди.

— Қайтсақ бирге қайтамыз, — деди Қайыр жай-парахат даўыс пенен. Қаракөл бойында дийқаншылығым қалып баратырған жоқ.

21

Ережептиң Хийўа жолындағы болжаўы оныңан келди. Олар Хийўада бир неше жыллар қалып кетти. Әскерди баслап, яўмытларға жүрис қылыўға барды, әскерди саўашқа таярлады, бул исте оның абырайы менен тәжирийбеси көл келди, сарайда хызметте болды, арадан жыллар өтти, ханлар өзгерди, сақал-шашқа ақ енип, жаўынгерге тән қызыў қанлықтың орнын сабырлылық пенен салдаманлылық ийеледи. Бухараға, Иранға, Русияға елшилик сапарларында бәрқулла жанында қәдди-қәўмети бүгилиў не екенлигин билмеген, жас жигиттей тип-тик, қасының үстинен басланып, тап ийегине шекем созылған тыртығы айбатлы хәм кәхәрли етип көрсететуғын Қайыр гүзетип жүретуғын еди. Сапарлардан қайтқаннан соң Ережеп сарайда болса, Қайыр бийдиң балаларын қорыклады.

Ережептиң бул узақ сапары хәммелерден бетер Сырым бийге көл келди. Жуманазарды көзге илмей, оны Ережеп өз орнына тайынлап кеткен еди, сарай хәмелдарларының тилин таўып Буйдалыдан Қаракөлге шекемги бойды өзине қаратыўға еристи, аўылласлары оның үстинен шағым етсе, Ережеп оларға: «Шыданлар, тезде қайтаман», деп ўәде қылар, бирақ қайтыў муддети хәрлайым созылып кете берди.

Хийўада өтип атырған күнлердиң биринде Қайырға анасы Сәрбийкениң қайтыс болғаны ҳаққында хабар жетти хәм Қаракөл бойына келгенде ол бир неше ислердиң гүўасы болды.

Жаназадан хәпте өтип, Бектемир Қайырды өз отаўына мирәт етти. Енди ол Сәрбийкеден туўылған жалғыз улы, өспирим жигит болған Қайырдың иниси менен қалған, бул пайытларда Жарқынайдан туўылған балалар да оған теңлескендей еди.

— Ўақыт мисли уўыстан суўсылдап төгилген күм киби өтип баратыр, оны иркип труўға хеш ким де күдирети жетпейтуғын қусайды, — деди қәдди бүгилген, буннан онлаған жыл бурынғы тулғасынан айрылған ақ сақаллы киси, ол Бектемир болып, оның ўақыт ҳаққында айтқан тымсаллы гәпиниң туўрылығын ҳәзирги шөккен келбети дәлиллеп турған сыяқлы еди, ҳалсиз даўыс пенен. Алдымызда арысландай болып жүретуғын Қулшы бийдиң әлемнен өткени қашшан, анан Сәрбийке де өтти, оған Лар бойы топырағы буйырған шығар, илаж қанша. Бул пәлек айланып турса, бир күн бизге де нәўбет жетисер, соннан бурын бир гәп айтпақшыман, тыңлап ал.

— Тыңлап атырман, Бектемир аға, — деп Қайыр төмен салынған басын тикледи.

— Билесең, өмиримше Қулшы бийдиң хызметин еттим, оның баслаўы менен ата журтқа келдим, өткен өмиримде өкинбеймен, айтайын дегеним ендиги жағында ата-анам, Қулшы бий жатырған таманларға кетсем, олардың қәбирин зыярат етсем, билесең, ол таманда қалып кеткен туўысқанларымыз бар, соларға кетсем, өлсем қәбирим бийдиң қасында болса деген нийетимди мине, саған паш еттим. Баламды, ол сенин инин-ғой бирге өкетпекшимен, оған қалай қарайсаң, не айтасаң?

Тамағына көз жаслары тығылған Қайыр бирден жуўап бермеди. Бектемирдиң сөзлерин ақыл тәризине тартып көрмекши болып еди, ойлары шатасып, хеш биринің басына жип таға алмады.

— Мен разыман, — деди ақырында.

Нәбада инисин ертип кетиўине Қайыр наразы бола ма, деп гүманланып отырған Бектемир женил дем алды.

— Иниң себепли ол тәреп пенен де байланыс үзилмей, жалғанып турар, — деди Бектемир. Айтпақшы, саған байланыслы тағы бир жаңалық бар, оны Жарқынай келиннен өз қулағың менен есите берерсең.

Қайыр Бектемирдиң отаўынан шығып киятырғанда үйлер арасында асық ойнап атырған бир топар балалар орынларынан өрре турысып, дизелериниң шаңларын қағып, жабырласып сәлемлести.

— Ассалаўма әлейкум!

— Ўалейкум ассалам, молла болынлар.

Балалардың арасындағы өзиниң перзентлерин таныса да, көпшилигин әлбетте танымас еди, кайдан билсин, өмири атланыслар менен сапарларда өтип атырса... Олардың шырайларына карап, өзи билетуғын атасына я анасына мегзетип, ким кимниң баласы екенлигин шамалап билекоятуғын әдети бар еди, Қайыр бул сапары да сәлем бергенлердиң жүзлерине дыққат пенен тиғилип, биразын шамалады, бирақ жигит болып калған, қыйық көз, орта бойлы карапөрең өспиримге нәзери түскенде көкиректинде неше жыллар бойы калған қандай да бир жасырын туйғы оянып кеткендей болды ма, өзи де хайран еди? Өспиримнин қыйық көзлери кимлердикинедур мегзеди, ядына түсире алмады. Тосыннан оянған туйғыдан руўхы тынышсызланып, өз отаўына кирип еди, жалғыз өзи отырған хаялы Жаркынайды көрди.

— Кел шабазым, қымыз алдырайын ба? Енемнин мерекеси себеп, парахат отырып сөйлесиўге де ўақыт таппадық, — деп орнынан турып, дастурхан жаза баслады.

«Отырыс-турысы аўырласкан, салдамлы, кейўаны хаял болыпты», деп ерксиз ойлады Қайыр. «Кеше ғана ушып-конып жүрген, шоқ қыз еди. Көз алдына нөсер жамғырда көйлеги денесине жабысып, дүзде атты паналап турған Жаркынайдың келбети елеследи. «Талдырмаш ғана қыз еди, енди бөйбише».

— Өзиңиз жокта ойласықсыз бир ис қылып койдық, — деди Жаркынай қыз ўақтында өз жасаўы менен бирге алып келген, тек Қайыр келгенде ғана сабаяқтан шығарылып, қымыз қуйылатуғын ыдыс-саплы аякка бабында ашыған, көпирип турған қымыз толтырып атырып.

— Ўақыя төбеден түскендей, қызық жағдайда жүз берди, ойласыў ушын пурсат та, имканият та жоқ еди, ақыры өзиң қаякта, алыс Хийўадасаң, киси жиберип, пәлен-төлен, деп түсиндирмек ушын канша ўақыт керек...

Гәптиң не хаққында кетип атырғанын пәмлеп алыўға хеш кандай имкан жоқ еди, «ойласықсыз қылынған», дейди, не өзи ол? Ақылы хайран болған Қайыр өзин қызықтырған нәрсени тезирек билип алыўдың жалғыз исенимли жолы хаялының сөзин бөлмей ақырына дейин тыңлаў екенлигин анлап жетти. «Усы гәп балалардың ишиндеги бийтаныс өспирим, қыйық көзлери өзине әлле кимди еслеткен бала жигит хаккында емес пе екен?»

Жаркынай Қайырдың жүзине карап отырып, гүрриниң даўам қылар, арасында «қымыз иш», деп еслетип кояр, жүзине бағып, оның сөз болып атырған ўақыяға деген мүнәсибетин билиўге урынар, бирақ тас мүсиндей болып сәкә жүгинип отырған адамның тыртық излери

бар, сусты басым жүзинен оның не ойлап отырғанын анлап алыў мүшкил еди.

— Быйыл Наўрызда анамды көрип кайтпақшы болып балалар менен қырға атланғанымнан хабарың болды, айтып жибергенмен, қулағына тийген шығар, әкем өлгели, анам көп аўырады, солай етип бир неше атлы Атыраў таманнан қыслаўдан жайлаўға көшип конған аўылымызды таўып, он-он бес күн конақ болдық.

Қайтарсын, жол бойы Қоныратта иркилип, базарын базарладық. Корған ишиндеги базардан шыға беристе қыйық көзли өспиримниң қолынан услаған, үстиндеги қалмақы кийимлериниң тозыўы жеткен, садака сорап қол созған хаялдың мунлы даўысы өзине каратты. Оның даўысында сондай терең муң менен сағыныш, тағы мен түсине алмайтуғын, бирақ хаял жүреги уғатуғын бир нәрселер бар еди, мен оны айтып бериўге сөз таппайман. Қулласы, оның жанына барғым, баўырыма басып, кайғысын бөлиским келди, солай етип жети уйқылап түсимде көрмеген хаялдың жанына мени қандайдур бир күш жетелеп барды хәм мен оның қолынан услап жубатпақшы болдым.

— Сиңлим, — дедим мен оның қолынан услап турып, даўысын маған таныстай еситилди, басына не ис түсти, айт, қолымнан келген көмегимди берейин. Кимсең, кайсы елден киятырсаң, кайсы елге баратырсан? Тартынбай айт, мүмкин, менин жәрдемим тийип калар?

Хаялдың көз жаслары жүзин жуўып кетти, менин де көз жасларым сел-сел еди.

— Апажан, — деди әлленемирде солығын баскан хаял мунлы қыйық көзлериндеги жасты сыпырып. Несин айтасыз, кайғым шексиз, ол артсан мың түйеге аўыр жүк болар еди, буны сиз алыстан-ақ анғарыпсыз, хаял жүрегиндегини хаял түсинеди, дегени рас екен, деп ийниме басын қойып тағы егитилди.

Хаялдың айтыўынша ол хаслы Шымбайдың қызы екен...

Усы пайытта тыскарыдан еситилген даўыс Жаркынайдың гүрриниң бөлди.

— Қайыр үйде ме? — деди кимдур. Бул Турым бийдиң даўысы еди.

— Үйдемен, киребер, — деп даўыслады Қайыр.

Турым бий ишкерileди. Куран сүўрелеринен аят оқып, пәтия қылды. — Изиниң қайырын берсин, мен сапарда едим, еситип келе бердим, деп Қайырға кеўил айтты. Жаркынай оған қымыз қуйды.

— Сенлер Хийўада көп жүрип кеттинлер-ғой, қайтыўды ойламайсызлар ма? — деп қойды босаған ыдысты Жаркынайға усынған Турымбий. Бул жакта курдаска да ансат емес, ямаса Ережепке уксап ол таманда биреўине үйленип алдың ба?

— Мәгар солай да шығар курлас, араға жыл салмай аўылға айланбай жүр-ғой, — деди Жаркынай да күлип. Ережептен бир неше жас үлкенирек болған Қайыр менен Турым бир-бирине тетелес еди.

— Иши майлы буның, — деди Турым бий.

— Елге қайтыў болса ушпаға канатым жок, Ережеп те солай. Не илаж, еркимиз өзимизде емеслур, хан хәмир қылса оннан мойын таўлап болмас екен, өз балаларымды өзим танымай қаламан, базда...

— Хан хәмири алла хәмири, — деп Турым Қайырды мақуллады. Солай курлас, сол себеп бурын бермеген болсаң усы сапар руқсат бер Қайырға, ол таманнан да үйленип ала-қойсын.

— Оны меннен сорап отырмас, еркектиң бас жиби мойнында. Жаркынай да хәзилге хәзил менен жуўап берди, бос келмеди.

Көп узамай Ережепке дуўай-дуўай сәлем айтыўды тапсырып, Турым бий атланды, аска ирккилмеди.

Отаўда Жаркынай менен Қайыр онаша қалды. Жигит қаялының бөлинип қалған әңгимесиниң аяғын тынлаўға асығып отырар еди.

— Солай етип, даўам етти қаялы, оны қолынан услап шеткерирекке алып шықтым. Өткен-кеткен базаршылардың нәзеринен қашып, солай иследим. Көз жаслары курғап, местен куйып берген суўсынымды ишип, өзине келген қаял басынан өткенлерди баян қылған еди.

Атасы Юсуп Шымбайда ақсақал екен, оны өзимиз де көрдик, өлди-ғой, руўхларына тийеберсин. Солай етип, Бәниў атлы сол нашар қалмақларға тутқын болып кетеди, ол жағын өзиң меннен жақсы билесең.

— Сонда сен Қоныратта гезлестирген, жанында жигит болған баласы бар қаял Бәниў ме? — деди усы жерде шыдамы таўысылған Қайыр. Ол қаял аныќ сол ма?

— Сениң бул саўалларды беретуғыныңды әўел бастан билгенмен, сәл ғана сабыр етип, әңгимени ақырына шекем есит, соңынан мен бул ислерди дурыс иследим бе, я кәте ме, ол жағын айта берерсең, — деди Жаркынай ашық даўыс пенен.

— Якшы, айта бер.

Урлап қашқан қалмақлар оны малы көп биреўге сатыпты да гүлдей қыз пайытында Бәниў бийшара шорыға айланыпты. Арадан жыллар өтипти, қаялдың азатлықтан үмити үзилмепти, изимнен әкем, ямаса сүйген адамым излеп келер, елиме алып қайтар, деп тәғдирге мойынсынып, жасай берипти, соңда бир сапар онын үзилиў алдында турған үмитлери қайта жалғана жазлаған екен...

— Токта, токта... Қутылмегенде орынан өрре турған жигиттиң бәлент бойы сегиз қанат отаўдың шанарағына тийе жазлады. Сонда ол... Ол мен барған Дорджи қалмақтың аўылында ма екен, онын уры көзли баласы... Әх, әттең!..

— Қайыр, олардың барлығы енди изде қалды, әкингеннен пайда жок, — деди Жаркынайдың муңлы даўысы. Бәрибир билгенде де сен оны қутқара алмаған болар един. Өзинди қыйнама, изин тынла, — деди қаялы салдаманлы даўыс пенен.

Жигит әңгимени тынлаўға қуштар еди, устазының буйрығын мойынсыныўға мәжбүр шәкирт киби орнына жайласты.

— Рас, ол сени шынында да Дорджи қалмақтың аўылында көрип қалыпты, изинен не болғаны, есинди жоғатқаның, оннан кейинги ўақыяларды әлбетте еслейсең.

— Соңынан...

— Соңынан онын дәрегин әкеси Юсуп ақсақал еситип қалып, қызының өлисин я тири дәрегин билиўди шымбайлы Хәбий саўдагерге тапсырған екен. Ол Бәниўдиң дәрегин таўыпты, сорастыра-сорастыра Дорджи қалмақтың аўылына барып, көп алтынға шоры келиншекти сатып алыпты, бул пайытта ол бир балалы болған екен, қалмақлар баланы бергиси келмегенде саўдагер оның ушын да бар алтынын берипти.

— Ол қашан болған?

— Оннан бери жети-сегиз жыл, бәлки оннан да көбирек ўақыт өтсе керек.

Бирақ Бәниў бийшараны әкеси менен туўған-туўысқанларына аман-есен қуўыстырыў Хәбий саўдагерге несип етпепти, оның көрўәны таланып, өзиниң изсиз кеткенин Шымбай шәҳәринде көпшилик биледи. Оны сен де билесең.

Қулласы таланған көрўәнда Бәниў де бар екен, оның маңлайына екинши мәртебе шорылық жазылған болса керек, тәғдирден адам қашан қашып қутылыпты. Арадан тағы да жыллар өтипти, ақырында азатлыққа шығып, елме-ел гезип, Қоныратқа жетипти. Бийшара Юсуп, оның баласы да бул ўақытлары жарық дүньяны төрк еткен еди.

Сени узыннан-узақ әңгимем менен бираз талықтырған шығарман, шабазым. Енди сөзимди қысқартайын. Қуллас қәлам ол бир ўақытлары өзин жақсы көрген Бәниў болып шықты. Мен оны жуўындырып-кийиндирип, соңынан Шымбайға, оннан аўыллағы үйимизге келиўге көндирдим. Қалған жағын калай шешиў өзине байланысты.

— Қайда ол? — деди тап хәзир Бәниўдиң алдына бармақшы адам киби.

— Баласы менен екеўине үй тигип бердик. Шәҳәрде жақын адамлары да қалмаған көринеди.

Бектемирдиң отаўынан шыққанда бул жердегилерге уқсамаған, жас өспирим қыялына келди. «Ол Бәниўдиң перзенти, қалмақтан

туўылған перзенти. О, пәлек! Қандай көлер едим, Бәниўден перзентли болыўды. Тәғдирдин ойынына қара!»

— Өзиң ойлап, өзиң шеш, — деди бәбийше. Мен өзгеден төсек қызғанатуғын жастан өтип баратырман, енди.

Қайыр отырған орнынан қозғалмады. Қылған ислери ушын, хорзар болған, үйсиз-жайсыз бир хаялды ғамхорлығына алғаны ушын хаялына не айтыўды да билмеди.

Ертеңине сәске пайытта шетки отаўға бир өзи барды. Жарқынай Қайырдың киретуғынын ескертип қойған болса керек, бир жөн кийинген, кексейип қалғандай көринистеги, жүзи солғын хаял орнынан жеңил ғана ушып турды, бирақ нәзерин көтерип, жигиттин жүзине тикленип қарамады, әдийше қылғандур, ким билсин.

— Отыр Бәниў, отыра бер, — деди жигит пәс хаўаз менен.

Хаял жигиттин қарсысында диз бүгип, сақка жүгинип, боялған бөзден тигилген узын көйлегининн жеңи менен аўзын жасырып отырды.

Араны жыллар бөлип таслаған, олар үмит пенен әрманға сағыныш пенен хәсиретлерге, хорланыў менен азап-ақыретлерге толы айралық жыллары еди, өз ўақтында мухаббат атлы сезимнин татлы қушағына ғәрқ болған хәм мақсетлерине жете алмаған еки жүректин бир-бирине баянламақшы арзыўлары, айтпақшы сөзлери көп еди. Бирақ аралап өткен жыллардың көзге көринбейтуғын, хеш кимге асырылып өтиў имканиятын бермейтуғын мийтиндей бекkем дийўаллары оларды бөлип тура берди.

— Бәниў, — деди ақырында үнсизликке шек қойған Қайырдың даўысы. Хош келипсең, аман қайтқанын үлкен дәўлет, өткен иске салаўат, барлығын умыт, естен шығар, тек жақсыларын ғана ядында қалдыр.

Қыйық көзлер Қайырға «жалт» етип тигилди. Бул көзлердиң ийеси бир ўақытлары қандайдур сыйқыры, мийрими менен бағып, жигиттин жүрегин бәнт еткен баяғы Бәниў, бирақ сол көзлерге шөккен терең мун онын ийесининн баска Бәниўге айланғанынан дәрек берип турар еди.

— Якшы, — деди хаял жигиттин көзлерине тигилиўин даўамлап. Умытыўға хәрекет етемен, бирақ умыта аларман ба екен, оған күшим жетер ме екен?

— Еситтим, атаң менен инин өлген екен. Тартынбай усы үйде бола бер.

— Қалайынша? Шоры болып па? Нашар басым менен...

Азғана ойланған Қайыр шешиўши жуўап берди.

— Келисим берсең саған үйленемен.

Хаял үнсиз басын ийди.

Ертеңине Қайыр молла шақырып, Бәниўди некесин қыйдырып, өзине хаяллыққа алды.

Бир неше күннен соң хаяллары менен балаларын Қаракөл бойындағы аўылда қалдырып, Қайыр атланды. Шымбайды өткир сөзи менен басына көтерип жүретуғын Өмирбек онын менен бирге кетти. Ережеп Хийўада еди.

22

Ережеп таңда турып сарайға, Өмирбек базарға жол алады, ал Қайыр үйде қалады.

— Азанда базарға кетесең, ол жерде не алып, не сатасан, соңда, — деди бир күни Ережеп Өмирбекке.

— Сөз алып, сөз сатаман, — деди лаққы хеш екиленип турмастан.

— Сөздиң бахасы қанша?

— Хәр қыйлы, — деди Өмекен тағы да иркилмей, Мәселен: бир муш туратуғын сөзлер де бар.

— Хәй жүдә! Қәне, айтшы, қандай сөз бир муш пенен бахаланады.

— Жолды ашып қойынлар, деди ол есикти ашып сыртта ойнап атырған балаларға.

— Сол ма, бир мушлық сөзиң?

— Як, енди айтаман, хәзир сол мушты жемеслик ушын қашыўға жол таярлап атырман.

— Қәне сөзиң?

— Айта берейин бе?

— Айта бер.

— Тынла, бәдкабақ гешше, таңнан кешке шекем қабағыңды бир ашпайсан, ақмақ болмағанында...

— Хәй Өмирбек не деп сандалап турсаң? — деди онын минезине қаныk Ережеп, я өлгин келип турып па?

— Өзиң емес пе, бир мушлық сөз деген. Лаққы қашыўға бейимлесин, қырынлар еди.

— Әй, сенин тилиң өткир оракка мегзейди, былай келсе де, былай келсе де орып түсесең, — деди Ережеп күлип.

— Билесең бе, мен бүгин базарда кимди көрдим? Қаракалпак палўаны Ерназар бийди!

— Ерназар бий? Атын еситсем де өзин көрмеген едим. Базарда не қылып жүр екен?

— Палўанлық қылады. Тутысатуғын хеш ким табылмаса, жүк көтерип тамаша көрсетеди.

Ертең бирге барамыз базарға, — деди Ережеп.

Келеси күни базар майданының бир шетинде топланып турған адамлар таман киятырған Ережеп пенен Өмирбек алысларға таркалып турған даўысты еситти:

— Қарақалпақ палўаны менен тутысыўға талапкер бар ма? Ортаға шыксын, жығылғанды жер көтереди, жыққанның байрағы бир тилла!

— Ерназар палўан усы, — деди Өмирбек. Кеше бир-еки талабан табылып еди, Ерназар оларды жер қабыстырды. Бүгин жүрек етип, оның менен тутысқандай кимдур табыла қояр ма екен?

Адамлар коршап турған курдың ортасына төселген шапанының үстинде жағасына ийленген териден тапа тигилген, женсиз, келте шекпен кийип, белине енли кәмар байлаған, ири денели адам малдас қурынып отырар, шашы тықырлап алынған басына тақыя киймеген, жаланбас, гүжирейген желкесине қуйып қойғандай қыска мойны менен токпақтай дугыжым билеклери оның күдиретли күш ийеси екенлигинен дәрек берип турар еди.

«Мына туркын көрип турып, оның менен беллесиўге хеш кимнин де жүреги даўамас», деп ойлады курға жетип иркилген Ережеп. «Той жок, байрам жок не ушын гүрес тутады?».

Жаршы курды айланып, қышқырар еди. Бахтын сынап көриўге хеш кимсе шыға қоймады.

Жаршының гезектеги мәртебе: «Талабан бар ма?» деген қышқырығына алжуўазғана даўыс, «мен бар!» деп жуўап берип еди, хәммениң нәзери сол таманға каратылды.

Курда отырғанлардың ишинен ак сакалы көкирегин жапкан, бир ўақытлардағы қайындай тик денеси окжайдай бүгилген ғарры алға шықты. Адамлар арасынан күлки менен қосыла: «мына ғарры ким менен гүреспекши?», «алды бурын қәддин тиклеп алсын», «ақлық-шаўлықларын менен ырзаласып па един, баба?», дегенге усаған мыскыллы сөзлер еситилди. Бирақ, ақсакал хеш кимнин сөзин елестирип отырмады, колтығындағы түйиншигин жерге қойып, шапанын шешти, курда отырған бир балыны жанына шақырып, оған шапанын узатты, кейин түйиншикти асықпай ашып, ишинен тери тапа салып тигилген, Ерназардикине мегзейтуўын шолақ жен шекпен шығарып, қағып-силкип, ийнине кийди, соң пирлерге дуўа қылып, қоллары менен жүзин сыйпап, ортаға шыға берди.

— Атаназар, Атаназар палўан, жаўырны жерге тиймеген... деген сөзлер алдын сыбырлап айтылды, соң даўыслап айтылып, жаңғырықлап курды басына көтерди.

Курға шыққан кисини қызығыў хәм таңланыў менен гүзетип отырған Ерназар Атаназар палўанның данкын еситкен болса да өзин, яки курда гүрес тутқан пайытын көрмеген еди. Хүрмет көрсетип, орнынан турды, жүзбе-жүз келип, кос қоллап сәлемлести.

— Хәй қарақалпақ палўаны, деди ғарры шаўқым басылған соң, хәмме еситкендей көтеринки даўыс пенен. Мен Атаназар палўанман. Қай жерде гүрес тутқан болсам, хүрмет етип, мийман палўанға әмелин бергенмен, сен де Хийўаның конағысан, ал әмелинди!

Ғаррының окжайдай бүгилген кәдди тиклеңген, аппақ қаслары астындағы шүңирек көзлеринен от шашырар еди.

— Атаназар палўан — деди Ерназар өз гезегинде. Әмелимди бергенин ушын рахмет, бирақ жасыңыз хәм данқыңыз хүрметине әмел қолланыў гезегин өзиңизге қайтардым. Алың әмелиңизди.

Ерназар еки қолын алға созып, Атаназар палўанға әмел берди. Ол қарсыласының белиндеги кәмарынан услап, алға тартты, жасына тән болмаған ғайрат хәм шәпиклик пенен «я бак», деп жамбас салып қайырды, Ерназар тамыры теренге кеткен гүжим киби нық турар еди, Атаназар палўан силкип тартып, тоғанақ салды, Ерназар дәрпенбеди, оны да коя берип, белинен капсыра қушаклап көтермекши еди, көтере алмады, Атаназар палўанның дәўраны әлле қашан өткенин жыйылған аламан да, өзи де Ерназар да билер, ол аттың каскасындай көринип турған еди.

Шабысын таўысқан тарлан тулпар жанынан атлар дүбирлеп өткенде арланып, жаниўар шынғырып киснейтуғыны киби Атаназар палўан: «Әмелинди ал, қарақалпақ», деп қыйғырды.

Бундай пайытта әмелден ямаса гүрестен бас тартыў карсылас палўанға деген хүрметсизлик болар еди, сол ушын Ерназар қолын алға созып, қәлеген әмелди иследе имкан берип турған палўанды белинен қушаклап, бир силкип, қыйыншылыксыз көтерип алды, соң курды бир айланып шықты, аламан: «ғарры палўанды Ерназар қайсы жерге тартып урар екен», деп силтидей тынып, қәўетерленбекте еди, халық гүрескен пайытларында жаўырны жерге тиймей курды тәрк еткен Атаназар палўанның бүгин не ушын тағы курға шыққанының себебин түсинбесе де, бул жығылыў онын ушын аўыр бататуғынлығын ойлап, қайғырып турды.

Адамлардың ойлағанынан керисинше болып шықты хәм барлығы жақсылық пенен питти.

Курды бир айланып шыққан Ерназар ортада иркилди, соң Атаназар палўанды «дик» еттирип, тик аягынан жерге қойды, кол каўсырып, бас ийип алдында турды.

— Бүгин байрақ сизики, деди бәлент даўыс пенен. Курдың шетинде жаткан шапанын алып, ғарры палўанның ийнине жаўып, қутлы болсын айтты, соңынан өтинди.

— Кәне, пәтиясызды берин, Атаназар палўан.

Атаназар пәтияға кол жайды, гүўлеп турған аламан силтидей тынып, олар да пәтияға қол ашты:

— Илахи иллалоҳи Муҳаммад расули аллахи, курға шығып тутыссан, жылаўында қырк шилтен ғайып ерлер жүрип, қоллағай, Қызыр ата жолдасың болғай, дәўлетин өрлегей әўмийин!

— Әўмийин! — деген сеслер өтирапты жаңғыртты.

Аганазар шапанды жанындағы ақлығына уластып, ийниндеги гүрес шекпенин шешпестен, курдан шығып кете берди, мәгар бул онын бел буўып, гүрес тутпаклык ушын соңғы мәртебе курға шығыўы болған шығар.

Жыйылғанларға тамаша керек, олар хақыйқый алысыўды көрмей, Ерназардың күшин сынамай таркасыўды ойына келтирмес еди, бирақ беллесиўге жүрек еткен хеш ким болмады.

Сонда Ерназар палўан жол тапты.

Көзи менен тамаша ушын керекли болған ири денели, дуғыжым жигитлерди танлап алды да, өтиниш етип, курға шығарды. Олар: «Ерназар бизин менен тутыспакшыдур, мәгар», деп хаўлығысып еди, олай болмай шықты.

— Кәне, еки ийниме еки жигит отырын, — деди дизесин бүккен Ерназар.

Денеси жерден пишип алғандай, домалақ жигит пенен шамасы оның салмағы кеминде бес-алты батпан келер еди, узын бойлы, толық жигит палўанның кең ийинлерине қәдимги күрсиде отырған киби, жайласып отырды.

— Кәне болдынлар ма, — деди Ерназар. Я пийрим Даўыт, деп орнынан тик аяғына турғанда тенселмеди де, тәрезинин еки басын тең услаўға тырысқан адамдай курды бир айланып шығып, ийниндегилерди жерге түсирди. Адамлар танланғанынан қышқырысып, алғыслар айтты. Бул пайытта Ерназар палўанның ийнинде отырып, курды айланып шығыўға талабан болған, кимиси семиз, кимиси арық адамлар тезекке дизилип турар еди. Ийнине тезекпе-тезек адам мингизген Ерназар курды бир неше мәртебе айланып шықты. Ақырында «жетер», деп колын көтерип, белги берди де, манлайының терин сыпырып, келте шекпенининң етегин қайырып, курды айланды. Ким бир бақыр, ким бир гүмис тенге дегендей хәр ким кеўлинен шыққанын шекпенининң пешине салар, палўан оларға бас ийип, миннетдарлық билдирер еди.

Сонда барып Ережеп Ерназардың тойсыз, байрамсыз гүрес тутпақ ушын курға шыққанының мәнисин анғарды. Хийўада ақ үйли болып жүрген Ерназар бийдин күн көрисининң дәреги тамаша көрсетиўден түскен табыс болса керек, деген пикир келди қыялына.

Кур таркаған соң жанына барып, Ерназар менен көристи.

— Кабағыңның үйлиўине қарағанда қыпшақлардың Ережеп тентеги болсаң керек, деди палўан ала көзлери менен тик бағып. Қаракалпакта жүргенде атыңды көп еситсек те, көрисиў несип етпеген еди, келип-келип ушыраскан жеримизди қара!

— Биз алакөз екенинизди әлле қашан билдик! — деди Ережеп өз тезегинде.

— Шамасы, бир шапанға жетпейди, — деди колындағы тенгелерге қарап Ерназар.

Ережеп хәмиянын шығарды.

— Мен, хәзир...

— Қайыр-садақа алмайман, — деди Ерназар.

— Шапансыз қалай? Гүрес шекпенде жүресең бе?

— Есабы болар. Кәне, бизин үйге жүринлер, мынаў тенгелер шапанға жетпесе хәм сизлерди қонақ қылыўға жетер, қалай да. Онын усынысына қарсы труў қыйын еди, соны сезген Ережеп, Өмирбекке «изимнен ер», деп ымлады да палўан менен катарласып жүре берди.

Ерназар палўан Ийшан қаладан тысқарыдағы бир аўылда турады екен. Өжиреде жалғыз отырған хаялы қонақларға төсек салып, суўсын келтирди.

— Хабарыңыз бардур Ережеп бий, бунда ақ үйли қылынғанымыздан берли бир неше жыллар өтти, күн көрис ушын тамаша көрсетемиз. Ханнан хызмет сорап барғанымызда үстимизден күлмек ушын: «бар, самал хамалын бердик», деген еди, хамалды жүргизгенимизди көрип, оны да қайтып алды.

— Оны қалай жүргизгенинди айтып бер, — деди Ережеп халық ишине тарап кеткен бул ўақыяны Ерназардың өз аўзынан еситкиси келип.

— Ол жөнинде мынаў лаққы айта қойсын, сөзге шебер-ғой, меннен жақсы айтады, — деп Ерназар бий Өмирбекти нускады.

— Айт, десеңиз айтаман, шетке шықсам дүзетерсиз.

— Айта бер, сенин айтқанынды ким дүзетеди.

— Әлқысса, хызмет сораған Ерназарға хан самал хәмелин береди, хәзир өзи айтқандай бунын менен ханымыз бийдин үстинен күлмекти ийет қылғандур, бирақ бул керисинше болып шығады, яғный гүз келеди, дөгеректин бәри дийқан, бийдайы менен жүўерисин орып-жыйнап түйеклейди, соң дәнди тазалаў ушын оны гүрек пенен атып суўырады, бундайда самал керек, самал дәннин қаўығы менен шаң-тозанын ушырып әкетеди. Дийқан қырман атса, колтығына алаша қыстырған Ерназар келеди де, самалдын өрине алашаны тутып тура қалады. Самалды жибермейди. Ақырында бийзар болған дийқанлар ханға арыз қылады: «Тақсыр, самал хамалын бийкар қылмасаңыз халымыз қыйын» деп. Сонда Ерназарды мазақ қылмақшы болған хан өзинин мазақ болғанын түсинип, бийден жарлық пенен самал хәмелин алып қояды. Шеткерилеп кетпедим бе, палўан жора? гәпин тамамлаған лаққы Ерназарға карады.

— Шетлемедин, — деди Ерназар.

— Әне, солай.

— Және бир гәпти өз аўзынан еситким келеди, — деди Ережеп. «Қалмақ руўы даўа қылды», деген кәўесет қулакка шалынды.

— Ялған даўа еди ол.

— Жанғазы жөнінен еситкеним ше?

— Жанғазы ма? Ол менменлик қылды. Мен карап тураман ба? Жанғазы болса, хан әўлады болса өзине, белимнен гезликти суўырып алып...

Ережеп пенен Өмирбек Ерназардың кишкене өжиресинен шығып, үйлерине қайтқанда аспанда жулдызлар шағырайып, тәрези түн жарпынан аўған мәхәл еди.

23

Сарахс таманға тартылған Хийўа ләшкери менен атланыска кеткен Ережеп жылға шамалас ўақытты араға салып, Хийўаға оралғанда Өмирбек Хийўаны төрк еткен еди. Өзгелердиң айтыўынша базардағы бир ўақыя лаққының елге қайтыўына себепши болған көринеди.

Айтыста жеңиле берген хийўалы лапғойлер қалай қылса да утылған соң бир күни азаннан баслап лаққының изине түсипти. Қай жерге барып қалса изинен жетип, оған хәр жағынан келип сүйенип алармыш. «Ары турың жоралар», десе «сениң қалпағың үлкен, саялайық жора», дермиш. Ақыры болмаған соң пайыт аңлыған лаққы еки қатталынан жақынлап келген жигитлердиң маңлайларына қулашлап турып берипти. «Хә лаққы, бул не қылғаның, жудырық бизде хәм бар, жеңилгенинди мойынла», десе лаққы айтармыш: «Сизлер саялап турған шертектиң баканы тайып кетсе, мен не қылайын!» Маңлайларына жудырық тийген жигитлер қанша ашыўланайын десе, болмапты. «Әй лаққы, тағы жеңдиң, енди елине қайт, бизлер де Хийўамызда журтты күлдирип жүрейик, ақыры», деп зыяпат берип елине қайтарған қусайды.

Ерназарды дән базарынан тапты. Күн көрис ушын он батпан, жигирма батпан дәнди ийнине койып, қурды айланып тамаша көрсетип жүрер еди.

— Хә, Ережеп бий, атланыстан қайттың ба? Сәлеминен соңғы Ерназардың сөзи, сол болды. Қашан келеди, деп жолына карап жүрер едим. Жараланып, нетип қалмадың ба? Саўаштың аты ким болсаң да саўаш, садақ пенен қылыш ким екенинди танлап турмайды, тесип өтип, кесип өте береди.

— Аллаға шүкир, аман қайттым, — деди Ережеп.

— Б ир гәп бар.

— Қулағым сенде.

— Бул жерде емес. Үйде, ямаса аўлағырақта.

Екеўи Ерназардың Ережепке таныс, хийўалы келиншеги менен туратуғын кишкене өжиресине келди. Есикти иштен жапты, хаялын да киргизбеди.

— Жай гәп пе? Ережеп Ерназарға тигилди.

— Жай гәп емес, бажа, биреўди дардан кесиўимиз керек.

Екеўи де хийўалы қызға үйленгенлигин есине салыў ушын айтқан еди.

— Дардан кесиў? Ойынды қой, бажа бий.

— Ойын емес, шын сөзим.

— Ким екен ол, дарда жан бермеклик дәркар болған адам?

— Бир түркмен жигити. Оның ағайинлеринен ўақтында көп жақсылық көргенмен. Сол пайытларда: «Ер мойнында қыл аркан ширимес», деп айтқанман. Енди жигиттиң туўысқанлары сол ўәдемди ядыма салып, өз гезегинде басыма ис түссе жәрдем қолын созыўға сөз бермекте.

— Жүдә жақсы, үлкен басың ийниңе аўырлық еткен, дарды кесип, түркменди азат қыл да, өзиниң басыңды орнына бере бер, оның несин мениң менен ойласып отырыпсаң, деди Ережеп.

— Дарды мен емес, сен кесесең!

— Мен... мениң басым еле ийниме аўырлық еткен жоқ. Бир түркмен ушын дар кесиў, есиң дурыс па?

— Дурыс қусаған. Олай болмағанда мен бул гәпти айтпаған болар едим.

— Не ушын мен, өзиң емес...

— Гәп былай, — деди Ерназар басық даўыс пенен. Хийўада бурынғы ханлар заманынан киятырған бир дәстүр бар, егер елге хүрметли болған батыр жүрек етип, дарды кессе, асылажақ адам өпиў етиледи, өлимнен аман қалады.

— Дар кескен адам ше?

— Ол жаңы дар кеспекке жүрек еткен адамның батырлығы менен шешенлигине байланыслы.

— Берман қара Алакөз, сонда сен мениң батырлығымды дар кестирип, сынамақшы болғаның ба?

— Як, сынамақшы емеспен. Сенде мен айтқан еки қәсийеттиң де бар екенлигин билгеним ушын айтпақтаман.

— Сен өзиң не? Батырлық пенен шешенликтен қуры алақанман, демекшисең бе? Ол жалған болар еди.

— Дурыс, олардан бас тартпайман. Бирақ мен өзим айыплы болған, ақ үйли болған адамман, керек болса бий де емеспен, хәр күни кеште хаялы менен баласына жегизетуғын нанын таппақ ушын көшеде тамаша көрсетип жүрген биреўмен, мен кимдидур дардан қутқармақшы болсам, сол дузақты өзимниң мойнымда көретуғыным мынаў қолымдағы бес бармағымдай көринип турыпты. Сол ушын да сени исендиремен, деп тамағыма суў бүркип отырғаным.

Ережеп ойланып қалды.

— Сонда да, — деп гәп баслап киятыр еди, Ерназар оның гәпин бөлди.

— Сени бәле де урмайды, тентек деген атыңды аклайсаң.

— Бул жерде ойын кетпейди...

— Әлбетте, ойын кетпейди, жан алып, жан беретуғын жер.

— Онда неге мени қыйнайсаң?

— Мен сени өлимди писент етпестен, дийдилеген мақсетине умтылатуғын, хакыйкый нөкер, — деп ойлап едим. Бул истин басқа да себеплери бар.

Усы пайытта есик акырын ашылды. Ишкериге басын түркменше ораған кейўаны хаял, изинде төбеси ушлы, дубылғаға мегзеген, алтын шынжырларға алтын тенгелер тағылған зер тақыя кийген қыз екеўи босағаны атлап кирди.

Хеш нәрсеге түсинбеген Ережеп қайран болса да, Ерназар хайран болмады, олардың келетуғынын билетуғын адамдай, тикленип те бақпады.

Кейўаны сәл егленип турды да Ережептин аяғына өзин таслады.

— Ағажан, улымды қуткарың, көзимниң ағыў-қарасы, жалғыз улымды...

Оған дизерлеп отыра сала, Ережептин аякларын қушкан қыз қосылды.

— Қуткарың, қыршынынан қыйылмасын... Ағажан, үмитимиз сизден.

Аң-таң болған Ережеп гә Ерназарға, гә хаялларға карар еди.

— Булар кимлер? — деди өзине келген Ережеп.

— Ертең, бир күн дарға тартылыўға хүким етилген жигиттин анасы менен қалыңлығы. Жасырмайман, бир қуткарса Ережеп батыр қуткарады, деп оларға айтқанман. Хаяллардың көз жас төгиўине тақат қыла алмайман. Олар хәр күни келип, тап усылай аяғыма жығылмақта. Айт, мен не қылайын? Оларға айт, олар не қылсын, барып кимнен мәдет тилесин, бәлки билерсең?

Хаяллардың көз жаслары тәсир қылды ма, ямаса Ерназардың сөзлери ме, Ережептин жүреги жибиди, көз алдына дарда салбырап турған адам тулғасы елеслеп, ети түршигип кетти. Акырында хаялларды жубата баслады.

— Қәне, бийхуўда жас төгиўди қойыңлар! — деди даўысын көтеринкиреп. Бирақ хаяллар:

— Улымды қуткарын, еримди қуткарын, — деп үн салысып жылар еди.

— Жетер, — деди тақаты таўсылған Ережеп. Дарды кескеним болсын.

Хаяллар бурынғыдан да бетер ениресип, бийдин аяғын сүйиўге карады. Ендиги төгилип атырған көз жаслары үмит хәм қуўаныш жаслары еди.

Ерназар хаялларды бир әмеллеп жубатып, үйлерине қайтарып жибериўге еристи.

— Дегенине жеттин, Алакөз, — деди Ережеп. Даўысында гийне ме, төғдирге тән бериў ме, соған уксаған бир толқын бар еди. Егер, түркменниң орнына менин геллем кетер болса, не деймен, әжелим жетип, пайманам толған жери, деймендағы, Мақтымқулының айтқанына: «мәртлер хәр ис болса көрер қудайдан, нәмәртнин кишиден көришин көрин!» деп, бул исти мәгар алла баслап турғандур, я бақ, я шарбақ. Жаза күни қашан?

Дар базар майданына қурылады. Сол күни жар урылады. Өзин айтқандай, алла баслаған күни.

— Жигиттин гүнасы недур?

— Хаслы хан нөкери, келиншегин көрмекши болып аўылына барады, ол жерде ханға қарсы питне шөлкемлестирилип атырған екен, аўылласлары буны да питнеге тартады. Саўаш пайытында жигит әмелдарды өлтиреди, ол да өз аўылласы қусайды. Колға түскенлер зинданға тасланған, буны дарға буйырған, өзгелериниң төғдири еле белгисиз. Жигиттин атасы менен төс дүгистирип, қыяметлик дос тутынған едик, ўақтында ол маған көп жақсылықлар қылған, өлимнен қуткарған, енди...

Ерназар ойланып қалды.

— Як, Ережеп. Мен шамасы, надурыс ис туткан қусайман. Дос меники, миннет меники, ал мен болсам бул исти саған жүклейжақпан. Мейли, бул...

— Алакөз! — деди Ережеп оның сөзин бөлип «Айтылған сөз— атылған ок!» Ержигит сөзинен, арыслан изинен қайтса не болғаны? Иншалла, исти акырына жеткеремен. Қудай берген қызыл тилимди алланың өзи байламаса, ханға дәлил де таўып беремен. Сен ынжылма, енди! Тек жанымда болсаң жетеди...

Көп узамай Ерназар базар майданына дар қурылып атырғанын хабарлады. Тағы бирер күн өтип, Хийўа көшелерин жаршының бәлент хаўазы жаңғыртты. Хабар питнеши түркменниң дарға тартылатуғыны хаққында еди.

Базар майданын қолларында қалқан хәм жаланаш қылыш тутқан нөкерлер коршап алды. Кимдур тамашаға, кимдур пашпаплардың қыскысы менен жыйналып, аланды толтырды.

Көп өтпей майданға көзи шүберек пенен байланған, қол-аяғы кисенленген жигитти алып кирди. Сақал-шашы өскен, үстиндеги бөз көйлегинин кирден ренин айырыў қыйын болып қалған, узын бойлы

арық туткын сақшылардың қыстауы менен аяғын апыл-тапыл басып, келер еди.

Кимдур, жигиттин жақынларынан болса керек: «А...мурат...» деп ах урып жиберди, қандай еситилген болса сондай тезлик пенен кесилген сес мисли жаңғырық киби наанык шықты, адамлар оны айыра алмады. Хәр ким өзинше, жигиттин аты пәленше қусайды-ай, деп шамалап койды.

Жигит сүрнигип кетип, өзин онлап алды, сонынан сес қайсы таманнан шыққанын билмей әтирапка аланлады хәм ерксиз иркилип калды. Сақшы қолындағы найзаның сабы менен аркасынан алға қарай ийтерди, жигит өзин күтип турған әжелге таман көлер-көлемес, мәжбүрий қадем таслай берди.

Хәлсизленген жигиттин дар қурылған бөлентке өзлигинен мине алмаслығын билген сақшылар оны қолтығынан көтерип алып барып койды. Бөлент дийўаллар менен қоршалған Хийўанын дәрўазаларынан кирип, көшелерди аралап ескен самал жигиттин өсик шашларын тарап, кир көйлегининң етеклеринде ойнар еди.

Қәпелимде жыйылған аламан козғалаң таўып, бир таманы екі бөлинип, ашылған жолдан бир топар атлылар майданға кирип келди. Олардың ишинде үстине жеңи шолақ зер шапан, басына камары бөрик кийген, атының жүўени менен ерине, белиндеги қылышының сабы менен қынына алтын жалатылған, саўлатлы киси қусбеги болып, ол жазаның орынланғанын өз көзи менен көрип, ханға жеткизбек ушын келген болса керек.

Метер бөлент хаўаз бенен хүкимди оқыды. «Дарға тартыў», деген сөзди еситкенде зинланның зәхәрленген хаўасынан көп қыйналған, енди таза хаўадан еркин нәпес алып, өзге нәрсе жөнинде ойлаўды бир замат ядынан шығарған жигит «Ата!» деп қышқырып жиберди.

— Ата, қаяқтасыз, мени дарға аспақшы!

Жазаны орынлаўды артық созыў қәтерли болса керек, қусбеги белги бериўден жәллад өз исине киристи, көп өтпей аяқ-қолындағы кисенлер шешилмеген жигит дар арқанында салбырап турар, майданды өз қушағына алған өли тынышлықты кимниндур буўлығып жылаған сести бузар еди.

Сонда көпшилик күтпеген ўақыя жүз берди.

Астына көк ат минген, үстине шапан, басына телпек кийген жигит аламан арасынан атылып шықты да дар турған таманға шаўып келе берди. Алдын кеселеген пияда нөкерди атка қақтырып, шабандоз дарға жетти де қылыш сермеди, салбырап турған адам бөлент жерге «дүрс» етип қулап түсти, көз ашып-жумғанша болып өткен ўақыяның мәнисин адамлар уғаман дегенше, мәрт атлы ғайып болған еди.

Сонда барып аламаннын:

— Дарды кести!

— Дарды кести!

— Нағыз батыр екен!

— Енди өзинин басы кетеди!

— Ким ол!

— Ким ол! — деген шаўқымы базар майданын гүнирентти. Күтилмеген ўақыяның болатуғынын болжаў жети уйқылағанда түсине де кирмеген қусбеги жамбасына бир урып, сақалын тиследи. Бундай халатлар жөнинде еситкени болмаса, өз көзи менен көрмеген ол, кескин шешим де қабыллай алмас, жигитти екинши мәрте дарға тартыўға аламаннан айбынар еди.

Хәзир ғана дар арканын тарткан жәллад «өлип қалмады ма?», деген гүман менен дар астында жатырған жигиттин жүзине тигилди. Соң «қандай белги берер екен», деген қыялда қусбегини ортаға алған атлылар турған таманға мойын бурды. Жазаны екинши мәртебе орынлаўға хәмир қылған ишара болмаған соң, жәллад дөгерегине аланлады.

Жанына жетип келген сақшылар баслығының қулағына бирнемелерди айтқаннан кейин қусбеги атын тебинди. Қасындағылар да козғалды. Еки сақшы орнынан труўға шамасы келмей қалған түркмен жигитти арбаға салып, зинданға алып кетти.

Майданнан шығып, әдеўир ат шапқан Ережеп изине қайрылып қарады, куўғыншы көринбеди. Ат жылаўын тартып иркилди. Сонынан туўры хан отырған сарайға қарай жүре берди.

Дийўанбеги оны көп иркпеди.

Қырмызы ғалы-гилемлер төселген кең әйўанның төринде, бөлент жерге қойылған тахтта саўлат төгип хан отырар еди, базар майданындағы ўақыяны жансызлар жеткерип үлгерген болса керек, қабағы катыўлы, көҳәрли көринди.

Ережептин манлайы гилемнин жумсақ түклерин сыйпады.

— Тақсыр ханымыз, бир қасық қанымды кешин, гүнакарман!

Хә, дегенде хан сес бере қоймады. Ережеп ушын арадан өткен бир кесе шай ишим ғана ўақыт мисли бир мезгилге мегзеп кетти. Акырында ханның коңыр даўысы еситилди.

— Қандай гүна қылдың, хәй қаракалпақ бийи!

— Гүнам аўыр, тақсыр. Гүнакар асылған дардың арканын кестим... Бир қасық қанымды...

Усы пайыт ханның нәзери гилемнен бас көтермей баўырлап жатырған Ережеп бийден асырылып, әйўан есиги таман тигилгенин гүнакар бий көрмеди, әлбетте. Датка жайға қусбеги кирип келген еди. Оның изинде қылыш жаланашлаған еки сақшы көринди.

Хан ишара менен қусбегини жанына шақырды. Еки сақшы есикте иркилди де, қолы қайырылып, басы ийилген қусбеги женил қәдемлер

менен тахт жанына барып, ханның кулағына сыбырлады. Ханның түсі сурланып, гилемде бүкке түсіп жатырған ири денели Ережеп бийге кәхәрли тигилди. Шамасы бийдің гүнасының не екенлигин енди ғана түсинип жеткен еди.

— Хә, Ережеп бий, — деди хан ашыўлы даўыс пенен. Питнеши түркменди дардан кесипсиз, енди оның орнына асыламақ ушын келдиниз бе? Сөйлең!

— Бир кәсық қанымнан кешиң, таксыр. «Ийилген басты қылыш кеспейди», деген сөзге инанып келдим, дарға асыларымды билгенде келер ме едим. Хүзириңизге әпиў тилеп келдим, әлемпанах!

— Хәй, көзсиз бий! Бул исти не ушын қылдың, я питнеге шерик пе едиң? Сөйле!

— Питнеге хасла шерик емеспен, хәзирет ханымыз. Аўзынан сарысы кетпеген бир жигит екен, өзгелердің қылған гүнасы ушын бийхуўда шахид кетпесиң, дедим.

— Сол болғаныма, дәлилиңниң?

— Яқ, хәзирети ханымыз. Шын кеўилден тағы бир өндийше қылдым.

— Өндийше? Ол қандай өндийше екен?

— Хәзирети ханымыз, бул пәлек гәрдиши кимди төсектен, кимди дардан, түбинде бир күни жарық дүньядан алып кетер емиш. Сол ушын халық ядында қалғандай бир ис болсын, дедим

Ханның сурланған жүзине қан жүўырып, көзлериндеги кәхәр ушқынлары сөнди.

— Ол қандай ис, хәй шешен бий?

— Биз өтермиз, хәзирет ханымыз, изимизде атымыз қалар. Сонда адамлар: пәлен заманда, Хийўада Мәдемин хан болған екен, оның дарға астырған адамын Ережеп тентек бий деген дардан кесипти, мийримли, сақый, кеңпейил хан екен, екеўине де кеширим берипти, — деп айтып жүрсин, деп бул иске қол урдым. Жаздым, жақылдым, тәўбе еттим, хәзирети ханымыз.

Ханға бул гәплер жаққан болса әжеп емес «қара суў гүпшекке жаққан», дегениндей, марапат хәм орынлы мақтаў кимге жақпайды, ханның қызыл шырайы айғабағар гүлиндей ашылды.

— Хәй қаракалпақ бийи, сени тентек батыр, деп жүрсек, шешенлигиң батырлығыннан қалыспас екен! — деди таңланғанын хәм сүйсингенин жасырмаған хан. «Сен өлген менен жер толмас, бир қуллан ханға душпан болмас», бар, кештим қасық қаныңды...

— Қуллық, хәзирети ханымыз, қуллық. Тилегим бар, еди?

— Жаның өзиңдики, және қандай тилегиң айтылмай қалды, тиле!

— Хәзирети ханымыз! Әжелге бас тигип, қылған мийнетим обал кетпесин, жигитти де әпиў етиң?!

— Бар, оның да қанын кештим. Бирақ көзиме көринбесин, сахраға көширип жиберилсин!

— Қуллық, қуллық.

— Хәй, тентек бий, лақабыңды ақладың, хызметимизге керек адамсыз. Бүгиннен баслап хан метерисең, еситтиң бе? Соң хызметке таяр турған дийўанбегиге қарады. Жазып қойың, қазнадан ылайықлы мояна таяр қылынсын!

— Бас үстине! Қуллық, қуллық. Дийўанбеги менен Ережептиң даўысы қосыла шықты.

Сарайдан шығып, Ерназардың үйине келди. Алакөз Ержептиң тәғдирин ойлап, қобалжып отырғандай көринбес еди.

— Басыңды ханнан саўғаға алып қайтыпсаң, қутлы болсын, — деп күлди ол.

— Биреў емес, еки бас саўға болды! — деди Ережеп. Кешеги кейўаны менен келинине көз айлын айтсаң болады.

— Олар әлле қашан сенің жолыңа айдай қарап отырыпты. Хәзир келип те қалар.

— Өзиң хабарлап, сүйинши алып, коя қойсаң болмас па?

Алакөз аўзын ашып үлгеремей-ақ есикте кейўаны хаял менен жас келиншек көринди. Олар жаманат хабар еситиўден қәўетерленсе керек, табалдырықта егленип қалды. Жасаўраған еки жуп көз хәм үмит, хәм қорқыныш пенен Ережеп бийге бағар еди.

— Әпиў, әпиў! Ол әпиў етилди! — деди Алакөз қуўнақ даўыс пенен. Бирақ, берекет табыңлар, көз жасларыңызды көл дәрья етип жыламаңлар!

Қуўанышлы хабарды еситкен ғәриплер өзлерин тутып тура алар ма еди? Ерназардың ескерткени көр қылмаған хаяллардың даўысы кишкене өжирени басына көтерди.

— Берекет табын!

— Алла өмириңизди узақ қылсын!

— Өмиримиз жеткенше хызметиңиздемиз...

Хаяллар Ережепке болған миннетдаршылығын тил менен айтып, ада қыла алмас еди. «Атаңды дардан кесип пе еди?» деген сөз усындайдан қалса керекти.

Акырында хаяллар өжирени тәрк етти.

— Меннен бир зыяпат, — деди Алакөз. Ер мойнында қыл аркан ширимес, бир түркмен мени өлимнен аман алып қалып еди, қарыўын сен қайтардың, енди мен саған қарыздарман, Ережеп бий.

— Өзиң айттың-ғой, мойындағы аркан ширимейди, деп.

— Болмас ислер болып, мен дарға тартылсам не қылар едиң? Арқанды тағы кескен болар ма едиң?

— Қайдан билемен? Оны алла биледи. Ондай гүна қылып отырмайтуғын шығарсаң.

— Хей, бул дүньяда нелер болмайды, Ерназар дос? Ким биледи? Мениң атам менен оның туўысканлары жаў қолынан жазым болды. Әкем Мыржық, ағасы Бегис, үлкени Айдос. Бизин басымыз да кимгедур олжа болмақ ушын жаратылған ба? — деп ойлап қаламан. Әжелден хеш ким қашып қутылмас, дееди, ол бизин үстимизде де айланып жүргендур.

— Әжели жетпей хеш кимниң басынан бир тал шашы да сепсимес, екен. Сол ушын оны ойлаўдың кәжети не? Қартайдың ба, билмеймен, гәпти созатуғын болыпсаң, Алакөз. Жанымыз қылышсыз, дарсыз, ашлықтан үзилмей турып буйыр, хаялың жейтуғын бир нәрсе әкелсин, — деди сөзлер жанына тийген Ережеп.

— Хәзир... Хаял, хәй хаял...

Аўыздан:

— Хәзир, шабазым, — деген хаял даўысы еситилди.

24

Ерназар Алакөз Хийўада көп усланды. Арадан жыллар өтип кетти. Бул ўақытларда Ережеп хан хызметинде болды. Кәрўанларды гүзетип, Иранға бир неше мәртебе барды. Ханның елшиси болып, Бухара менен Коканда сарайлар есигин қақты.

Хийўа ханлығына арқа таманнан, бийпаян қазақ далаларының үстинен өтип рус патшаларының гәрезли нәзери тигилген болса, басқа таманнан алыс-алыс, көпшилик хәттеки атын еситип көрмеген Британия атаўларының бәлент имаратларында жасайтуғын короллар менен лордлардың итибары қаратылған еди. Рус патшалығы бул ўақытларда узақ жыллар қарсылық көрсетип, гүресип келген татарлар менен башқуртларды, олар менен қонсылас жасайтуғын тили менен дини өзге көплеген халықларды қосып алып болған, қазақларды бойсындырған, Арал теңизине шекем жетип келип, оның арқа жағалаўларына бекинислер қурып, Арал флотилиясын дүзген, пуў машинасы менен жүретуғын кемелери Әмиўдәрьяның қуяр аяғына шекем келип, оннан Қоңырат қаласына шекем өрлеп жүзип, халықтан пуў қазанлары ушын отын сатып алатуғын, базда айбат ушын ба, я адамларды хүрейлендириў ушын ба, параходтағы өзи кишкене ғана болса да даўысы жер жаратуғын топтан жөн алды қарабарақ оқ атып, жағада топланып турғанлардың атларын үркитип, жаяўлардың тым-тырақай қашыўына себеп болар еди.

Бир таманында жағалаўларын теңиз толқынлары жуўып, бир шети Гималай таўларына тутасып жатырған Хиндстанды бойсындырып алған англичанлар Орта Азия менен Кавказды өз тәсирине өткериўди жүдә көлер, сонын үстинде рус патшасы менен шекинисип қалыўға да

таяр болып, ол өз мақсетлерин Түркия арқалы иске асырыўға урынып жүрди.

Руслардан сескенген Хийўа ханы Мәдамин (Мухаммед Әмин) Стамбулға, түрк султанына елши жиберип, бахтын сынап көрмекши болды. Қалай дегенде де тилимиз бир, динимиз бир, деп ойлады хан, бәлки русларға қарсы гүресте көмеги тийип қалар, жалғызлатып коймас...

Узақ хәм машақатлы сапарға таярлықтан соң елшилер кәрўаны жолға түсти. Талай тар жол, тайғақ кешиўлерде сынақтан өткен, талай еллердин дәстүри менен үрп-әдетлерин, тилин билетуғын, алысты гөзлеп, хәр сөзин пухта ойлап сөйлейтуғын, ержүреклилик пенен тәжирийбеси, керек болса ғайраты да хеш кимнен кем болмаған Ережеп мәхрем елшилер қатарында еди. Кәрўанды қорықлап барыў өзге жас жүзбасыға тапсырылған болса да қыйын-қыстаў пайытта мәхремниң белиндеги полат семсер қыннан суўырылыўға таяр турды.

Жолларды басып, таўларды асып, суўлардан кешип өткен кәрўан айлар бойы жүрип отырып, Түркияға жетти. Алыстан Стамбул мешитлериниң бәлент минаралары менен әжайып гүмбезлери көзге тасланып турды.

Жол жүрген пайытларда елшилер көбинесе өз ўазыпаларына кирмейтуғын нәрселер хаққында көбирек гүрриңлесип, алда турған қыйын сөйлесиўлер хаққында тилге алыўды оншелли хош көрмес еди. Сонда булар сапар шегип, жетиўге асығып баратырған елдиң тарийхы, тили хаққында, дини хаққында көп айтылды.

Елшилик хаткери, жасы елиўди қаралаған зийрек молла кисинин айтыўына қарағанда түрклердин ата-бабалары Сырдәрья бойларын жайлаған түркий қәўимлерден болған мусылманлар қусайды. Олар өрлей-өрлей, хәзирги отырған жерлерине келип қалған, жер ушын, жайлаў ушын урыса-урыса насранийлердин журтынан керекли жер алып, орналасыпты, еле Файлақуштың улы Искендер Зулқарнайн заманлары, мәгар оннан да илгеректе Вавилония деген ат пенен мәшхур болған бул мәканлар соңынан Византия деп аталып, онын Константин деген патшасы Куистантана деген шәхәр салып, ол жерде Бийбимәрьям хүрметине үлкен мешитлер қурдырған екен. Түрклер соңғылығында Куистантана шәхәрин ийелеп, оны өзлеринше Истамбул деп атаса керек.

Шәхәрдин көшеси бойлап кәрўан сарай таман баратырғанда кимдур бәлент гүмбезди көрсетип:

— Әлхәббиз! Бизин Хийўамыздағы Палўан Махмуд гүмбезинен де бәлентирек хәм саўлатлырақ көринеди, — деди

— Мәгар сол Бийбимәрьям мешити болса керекдур, — деди кәтиб молла.

Елшилер Истамбулда айлап иркилди. Келис сөзлер төменнен, сарай хызметкерлери менен тиллесиўден басланып, кәўипсизлик ислери ўәзири орынбасарынан ары өтпеди. Түрклер бир ўақытлары өзлериники болған, соңынан руслар қолына өткен Қырымды қайтарып алыўдан үмитдар болып, өзлериниң алыстағы хәм әдеўир алшақласып кеткен туўысқанларының мәплери ушын руслар менен мәселлесиўди хош көрмеди ме, яки дини менен тили бир туўысқанлардың англичанларға қарам болыўын қәлемеди ме, я өзлери алла басына салғанын татып көрсин деди ме, қулласы султанның өзи елшилер менен тиллесиўди изге сүрип отырды, ақырында хийўалылар Истамбулдан қуры қол қайтыўға мәжбүр болды.

Ережеп бий Хийўаға келгенде Ерназар Алакөздиң дәрегин таппады. Кимдур елге қайтты, десе, кимлур Маңғыт аталығындағы Қылышбай деген жерде, деди. Хийўа тынышсыз еди, бир-еки жыл қатарына дийқаншылық болмай қалды, бир таманынан жуқпалы кеселликлер хәўиж алды.

Бундай пайытларда қоңсы халықлардың топылыс кәўпи тағы да күшейер еди, сол ушын Мәдамин хан Ережепти Бухараға жиберди, еки ханлық ортасында саўда-сатықты күшейтиўди, әсиресе шәхәрге дән жеткерип турыўды тапсырып еди.

1855-жылы Мары менен Серахс әтирапында түркмен қәўимлери бас көтерди. Оларға қарсы атланған Мәдамин хан қайтыс болды. Оның орнына тахтқа отырған Қутлымурат ханды туўысқаны Мухаммеднияз өлтирди. Ақырында 1856-жылы Сайдмухаммед тахтқа отырғанда Ережеп мәхрем еле Бухарада еди.

Ханлар алмасқан пайытта Хийўадан алыста турғанына шүкир қылса да, Ережеп Ерназар Алакөздиң тәғдири ушын тынышсызланар, өлимнен тайсалыў не екенлигин билмейтуғын батырдың жазым болыўынан қәўетерленер, бирақ өмири бойы хан хызметинде хәмирге мойынсынып үйренген Ережеп бий ханнан алған хәмиринен жүз бурып, елге қайтпаққа, ямаса Ерназар баслаған көтерилисшилер топарына барып қосылмаққа тәўекел қыла алмас еди.

Алакөз баслаған көтерилис бәхәр селлеринен тасыған дәрьяның суўы кәнарына сыймай лепирип, еки жағысты жуўып кететуғыны, соң, жамғырлар менен селлер токтағаннан кейин дәрьяның өз кәнарына қайтып, жайпарахат ағатуғыны киби болып, тез өтти. Бухара ханының сарайы менен конақ жайы ортасында қатнап атырған Ережеп бий ўақыялардың ағымынан бийхабар болды, ол Ерназардың алпыс бийди жыйып, бир алманы бөлип жегенин де, Зарлық Төрени хан көтергенин де, хан хызметиндеги нөкер қаракалпақларды шақырып алғанын да, Хожа ели қасындағы саўашта ханнан жеңилгенин де, албыраған бийлер Зарлық Төрени услап, ханға апарғанын да, ақыр-

ақыбет азғана адам менен қалған Ерназар Алакөзди саткын руўласы атып өлтиргенин де өз ўақтында билген жоқ. Булардың барлығын әдеўир кейин, Хийўаға қайтқанда өзгелерден еситти. Көзсиз батыр, өзи айтқан сөзине, берген ўәдесине садық болғанлықтан, өзгелерди де сондай көрип, пәнт жеген, мәртлигиниң қурбаны болған Алакөзге жаны ашып, аўлақта көзлеринен моншақ-моншақ жаслар төгилгенинен не пайда, енди?

Хийўаға келгенинде жаналан тахтқа отырған ханды мүбәрекбад қылды, хан өз гезегинде Ережеп бийдиң хызметлеринен ырза екенин, соңғылықта, алда турған уллы ислерди орынлаўда бийдиң көмекши болатуғынынан үмитдар екенлигин билдирди, ийнине зер шапан жапты.

Сарайдан шығарда қолында дәптери бар, хан қазнашысы жолын тосты.

— Бий баба, сизге елиў тилла сыйлық бар, алып кетиң, — деди дәптерин ашып.

— Мен сыйлықты ханнан алғаныман! Ол тағы не сыйлық?

— Ханымыз Алакөзден жүз бурған қаракалпақ бийлерин сыйлықлады, бий баба.

— Дәптерде кимлер бар?

— Ең баста өзиниз. Соң Ерназар кенегес бий, Сайпназар маңғыт бий, — деп Ережеп билетуғын бираз бийлердиң атын оқыды.

Ережеп ойланып қалды. Соңынан бул пикирден қайтты, «хан қандай пикирге барады», деген ой менен, қазна есигине келди. Дәптерге сыйлықты алғаны жөнинде мөрин басты, тиллаларды санап, хәмиянға салып узаткан қазнашыға шапанның пешин тутты, қолына алыўға кеўли ярбермеди, көз алдына қур ортасында отырған, шашы тықырлап алынған бас, жуўан мойын, алп дене елеследи, «басынан жуда болған, мен енди сол ушын сыйлық алмақтаман», деген қыял кеўлине келгенде өзинен өзи жийиркенип кетти. Шапанның тиллалар турған пешин қайырып, белбеўден өткерди.

Көпти көрген қазнашы өзиниң узын өмиринде тиллаларды көрген адамның көзи мәселедай жанып, безгек тутқан киби қалтырап, хәмиянды қазнашының қолынан жулқып алып, жалмажан кең қойынларына таслап жибергеннен соң ғана ашкөзликтен жанып турған көзлеринде оянған жалған мулайымлықты көп мәртебе гүзеткен еди, Ережеп бийдиң бул бийпәрўалығын көрип танланбаска шарасы қалмады. Бийдиң қыялындағы пикирлерди қазнашы оқый алмады, ол алды бурын алланың, соңынан тилланың күш-қудиретине исенип үйренген еди.

Үйине келген Ережеп хызметкерди шақырды, бир-еки жыл илгери Ережеп сапарда жүргенде Қайыр қазаланған, онын бир улын өзине хызметкер етип алған еди.

— Мынаны ал, — деди Ережеп шапанның пешинде турған хәмиянды көрсетип, саррапқа барып, тилланны тенгеге алмастыр, сон әш-әптада, ғәрип-кәсер, кәмбағалларға тарқат, қолында бир тенге хәм қалдырма!

— Бул жерде қанша екен? — деди танланған жигит қолындағы тилла толы хәмиянға қарап турып.

— Усатқанында билип аласаң...

— Мақул.

Хызметкер шығып кетти.

«Қан ийиси шығып турған, бундай тиллаларды бийлер не мақсетлерге сарыплады екен?», деп ойлады жигиттиң изинен тигилген Ережеп. Хызметкер бойы-сыны менен бе, хәрекети менен бе, қайсыдур бир жерининң уқсаслығы менен бийдиң ядына Қайырды салар еди. Бир күн келип биз де, өзгелер де бул жарық дүньяны тәрк етемиз. Сонда изимизден не қалмақшы? Бул сораўдың жуўабы да таяр болып, хәрким таманынан айтыла берип сыйқағы шыққан гәп, жүдә жайдары еди. «Бул әлемде биз қылған қайырлы ислеримиз бенен атымыз жасап қалады!» Бул жуўапқа қанаатланбаған бийдиң санасында «Тағы нелер?», деген саўал таяр болған еди, талыққан санасы оған: «перзентлер», деп жуўап берди, қойды.

Ережеп Қоқандқа кеткенде Қоныратта козғалан шыққан екен. Ережеп бийге еле Мәдамин хан тусында иске аспай қалған, Сырдәрьяның аңғына таман батыс жағалаўды руслардан қайтарып алыў үмитлерин иске асырыўда Қоқанд ханлығы менен бирлесип хәрекет етиўди сөйлесиў тапсырылған еди. Түркмен ханы Атамураттың үгити менен ертеде Қоныраттың хәкими болған Төремурат суфийдиң ақлығы Мухаммед Пана шәхәрди қолға алып ғана қоймай, Әмиўдиң аяғында, Арал теңизинде кемелери жүзип жүрген руслардан жәрдем сораўы Сейдмухаммед ханды әдеўир албыратты.

«Еки кемениң басын услаған суўға кетеди», дегендей гә түркмен қәўимлерине, гә русларға жалтақлаған Панахан өлтирилди, руслар теңизине, түркменлер сахрасына кетти. Халық аўзында:

Панахан болды ханымыз,
Шигиннен болды, нанымыз,
Тағы үш күн хан болғанда,
Шығар еди жанымыз, — деген қосық қалды.

Сол жылы үлкен дәрья— Әмиўдәрьяда суў мол болып, бәхәрги таскында Қусханатаў әтирапын суў алып, қытай, қыпшақ руўларының абад қылған жерлери менен бағларын ғайран етти.

Тахтқа отырғанына еле еки-үш жыл болмаған Сейдмухаммед ханды елдеги жағдай үлкен тәшўишке салар еди. Күни кеше, ханлықтың шығысында, Мары менен Серахс таманда түркмен қәўимлери

көтерилген болса, бүгин батыста, үлкен дәрьяның қуйылығында алдын Алакөз қаракалпақ, соңынан араллы Панахан қозғалаң қылды. Бул жерде ханлықтың тум-тусынан ғәрезли көзлерин тигип турған рус патшасы менен алыстағы англичан королының күшли тәсири бар екенлигин жансызлар арқалы күпыя ахбаратларды алып отырған хан билмей, ким билер еди?

Кенесгөйлерге мәсләхәт салып көрип еди, олар: шегараларды беккемлемек зәрүр, оннан да бурын елдиң ишин дүземек керек, — деп ақыл берди. Бул кенестиң мақул екенлигин хан терең уғынды.

Персия менен шегараларда жасайтуғын түркменлерди англичанлар ықпалынан, Үстиртten тартып бир таманы теңизге тирелетуғын, екинши таманы Қызылқум сахраларына тутасып атырған қаракалпақларды қазақлар арқалы өтетуғын руслар ықпалынан сақлаўдың ең исенимли жолы— ол жерлерге әдиллик орнатыў, халықтың күн көрисин жақсылаў екенин өзгелер умытса да хан умытпаслығы дәркар!

Ханнан шабарман келгенде Ережеп бий куптан намазының алтыжети ракатын ада қылып, қублаға сажде қылмақта еди. Намазын толық ада қылып, есикте күтип турған шабарманға сес берди.

— Хан хәзирети хүзирине шақырады, — деди хабаршы хәм ўақыт биймезгил болғанлығы себеп өзи баслап жүретуғынын айтты.

Хүзирине киргенде бас ийип турған Ережепке ханның өзи жақын келип, ийнинен қақты.

— Болды, бий баба. Саламат болың. Туўрысын айтсам, кенесиңизге мүтәжбен.

— Хызмет болса бас үстине, хан хәзиретимиз.

— Кәне жайласып отырыңыз, — деп гилемнен жай көрсетти хан, өзи алдын-ала гилем үстине қойылған үш аяқлы күрсиге отырды.

— Қаракалпақлар жөнинде көп еситкенмен, бираз нәрселерди билемен, жаўынгерлигинен хабарым бар. Енди Сизиң аўзыңыздан еситсек, бий баба. Хәмир қылып үйренген хан қанша тырысса да даўысына тәрезиси тең адамлар арасындағы сәўбетте болатуғын кәтержамлықты бере алмас еди.

— Қаракалпақлар көп санлы болған екен, — деп гүррининн баслады Ережеп. Түркстаннан Сыр аңғына көшкенде жүз мың үй еди, деседи. Бирақ жылқы жылы қазақ ханы Абылқайыр шапқанынан соң хәр кәўим хәр таманға бас алып көшти. Кимлер Қоқанға, кимлер Бухараға, кимлер Дәўқара бойына, кимлер Қоныраттың шәхәрине барды. Еситиўимше қаракалпақлардың Түркстаннан бурынғы ата журты— хәзирги мәканларына келгенлери бурынғы халықтың үсиринди-ақ... Жигирма мың үйли. Және бир анғаратуғыным, хәзирети ханымыз солар уйтқы киби өзге мәканлардағы ултласларын әтирапына топламақта. Дәгеректен ел үстине ел келип атыр. «Биз де Бухар

әтирапынан келгенбиз», деп айтпакшы еди, әндийше қылып, иркилди. Енди олардың турмысын абат қылсақ, өмир-өмиринше сизин хызметиңизде болмас па?

— Халқыңыздың арғы дәрегинен не билесиз, бий баба?

— Оны меннен көре уламалар көбирек биледи. Мәўлана Жәмийдиң китабында жазылған, деп айтысады.

Хан ойланып қалды. Мәўлана Жәмий деген тарийхшы жәнинде еситпеген еди. «Агахийден сорап билермен», деп ойлады.

— Енди сол халықты тыныш хәм итаатта абат усламақтың жолы не болар, бий баба?

Ойландыратуғын сағал еди. Ережеп бас ийип, узақ ойланды.

— Хан хәзиретимиз, деди әлленемирде ойлардан бас көтерген Ережеп. Хәр кәўимниң бийлери бир адамға жуғынсын, хәр кәўимниң бийлерин басқарған адамлар өзинен үлкен текшедегиге бағынсын, мисли ләшкердегидей. Онлық жүзбасыға, жүзбасылар мыңбасыға, мыңбасылар қусбегиге қуллық қылса елде тәртип орнайды. Жаплар қазып, шәхәрлер қурсақ, мешитлер тиклесек ел абат болады, дейди пикири әзийзим, соң гилемге бас қойып, әдет бойынша қуллық қылды.

Өз гезегинде хан узақ ойға шүмди. Еле өжим түспеген шырайлы жүзинин бир түги қыймылдамай, ала көзлери сарайдың алыс мүйешине тигилди. Соң:

— Аталық, аталық... деп гүбирленди.— Бийлер аталыққа, аталықлар кимге? Соң тағы ойлады. Жаплар қазыў... Шымбай үлкен шәхәр, деп еситемен. Масжид, медреселер бар ма?

— Бар, хан хәзиретимиз. Масжид бар.

Хан бир қолын бир қолына урып, сес берди. Хызметкер келди.

— Сарай кәтибин шақырың!

Көп өтпей дәптери менен сыя сағытын көтерген кәтиб келди.

— Бий бабаға қағаз бенен сыя берин. Бизге қай жерден жаплар түсиў кереклигин сызып берсин.

— Бас үстине. Кәтиб жеңил хәрекет пенен бир парақ Самарқанд қағазын ала баслаған еди, Ережеп:

— Үзир таксыр, ол ушын қағаз заялап кәйтемиз, кенирек хантахта менен бираз шеге қум табылса, жетеди, — деп кәтибти иркти.

Хызметкерлер гилем үстине алаша төсеп, үстине хантахта қойды, оның үстине бир-еки пақыр жумсақ қум жайылған еди. Ережеп суқ бармағы менен қумға сызықлар сыза баслады, курсиде отырған хан ықкат пенен тигилди.

— Мынаў Үргениш жанынан ағып өтетуғын үлкен дәрья, — деди үлкен сызықты көрсетип Ережеп. Мынаў Көкөзек, оннан мына таманға арна қазылса, еки таманында жер мол, Куўанышжарма менен Кегейлиден былай қарай арналар қазылса... Мынаў Қарабайлы, оннан

шығыс арқаға арна алынса... Көптен берли елден шетте жүрип, жер атларын билмейтуғынлығына ишten өкинди...

— Ханлық салтанатымыздың арқа тамандағы жерлерин биз аз билер екенбиз, — деп мойынлады хан. Соң көпибке жүзленди. Машхур билимданлардан сорап, арқа мүликтин аймағының сызығын қағазға түсирмек дәркар.

— Бас үстине...

Сәўбетке алды бурын ханның, сонынан Ережеп бийдиң кеўли толып тарқасты.

Аралан хәпте өткерип, дийўанбегиге шақырды.

— Бий баба, — деди арық-турактан келген, көк сақалы жүзине қуп жарасқан, өзинен көре жасы киширек дуўпияз киси. Сизин кенесиниз бенен қаракалпақларда токсан бий, төрт аталық, еки беглербеги, еки найып хәмели болатуғын болды. Енди сол әмелге ылайық адамларды таңлап бересиз, — деди жағымлы хаўазы менен.

— Бас үстине таксыр, — деди коңыраўдай хаўаз сыйқырлаған киби кеўли көтерилген Ережеп бий. Бирақ ол ушын елге қайтып, хәр ким менен кенеспегим дәркар. «Кенесли ел азбас», дегенлер..

— Әлбетте, әлбетте. Қанша ўақыт дәркар болады, бий баба, — деди коңыраўдай жағымлы даўыс.

— Бир ай, болмаса, бир ярым ай дәркар болар. Бундай исте асығыслыққа орын болмас, — деп ойлайман.

— Әлбетте, — деди тағы да жағымлы даўыс ийеси Ережепти мақуллап. Әлкысса, бир ярым ай. Оннан артық созылмас, деп үмит қыламан. Дарўақия, Сизден сорамақшы едим... Жағымлы даўыс негедур тартынды ма, яки әндийше қылды ма, тағы даўам етти, сораўға руқсат бергейсиз, хан хәзиретлери Сизден еситкен екен, қаракалпақлардың ески тарийхы Мәўлана Жәмий жазған китапта баян қылынған емиш, деп...

— Уламалардан еситкенмен, сондай деп.

— Өзиниз ол китапты көрмегендурсыз?

— Мәгар көргендеймен. Атам Қулшы бий қолында. Таўарих деп басланар еди аты, умытпасам.

Дуўпияз киси ойланып қалды. Қыялына: «бул бий «Таўарихи гузида нусрат наме»ни көрген бе екен, хаслында Шайбаний тарийхынан алынған көширмелерден ибарат нусратнама деген колжазбаны биреўлер Мәўлана Валад жазған деп айтысады», деген пикир келди.

— Солайдур, солайдур — деди өзинен жасы үлкенирек бийди қысындырып қоймайын, — деп ойлаған жағымлы даўыс ийеси. — Сапарыңызды алла қоллап, бийкәтер болғай, — деп сыпайы хошласты.

Ол киси атын еситсе де өзин Ережеп көрмеген, атақлы шайыр, тарийхшы, билимдан, мурап хәм сазенде Агахий еди.

Ережеп елге келип, отаўында бир-еки түнеген соң, хабаршы жиберип, бас көтерген бийлерди шақыртты. Биразын билдирмей сынады, әңгимелести, елдиң, көўимниң, руўдың жағдайын билип отырды.

— Жерлеримиз, бағларымыз бенен үйлеримиз суў астында қалды, өзимиз зорға қутылдық, — деди Кусханадағы қытайлар бийи Жәнибек. Қазған арналарымыз-ғой, жер менен тең болып кетти. Енди Қарабайлы бойы бизге мәкан болмас. Таскыннан ханның хабары бардур?

— Сизлерден басқа қайсы көўимлер бўлинди? — деди Ережеп Жәнибек бийге.

— Қыпшақлар да жерсиз қалды. Мулки менен Кусхананың басына шыққанлар ғана жан сақлады.

«Таскыннан жәбир көрген руўларды көширип конысландырмақ дәркар», деп ойлады Ережеп.

Шымбай шәҳәри кенейип, үлкен саўда хәм өнерментшилик орайына айланған, бирақ бул шәҳәр ақсақалына бийлер мойынсынбас, өз гезегинде ақсақал да олар менен есапласпас, нәтийжеде еки ортада пайда болған даўлы ислер ханға шекем барып ғана шешимин табар еди.

— Сырым бий шәҳәр жерине аўыз салып атыр, — деди шәҳәр ақсақалы Юсуптен соң орнынан отырып, байып хәм пәнсып кеткен Бийназар. Орта бойына хәдден тыс семизлиги жараспай, мисли ғарбыздай доп-домалақ болып қалған бул адамның мурнын тарта беретуғын әдети болып, хәзир де соны тәкирарлады. Оны адамлар сыртынан «Бийназар пысылдақ», десер еди.

Сырым да усында еди.

— Шәҳәрдиң сыртындағы жерлер бизики, — деди Сырым. Онда атаның хақы жоқ.

— Малымыз қайда жайылады?

— Булардыки әне сол аўҳал, — деди кимдур.

Ережеп олардың даўын шешпек ушын келмеген еди.

Көп өтпей қайтып атланды. Жанында бир неше бийлер де бар еди.

Хан жарлығын күтип жаткан бийлер хәмел алып, көўиллери көтерилди. Қабыл бий коныpат пенен Сайыпназар манғыт уллы хәмелдар — беглербеги болды.

Коныратлардан Оразмухаммед бий, қыпшақлардан Сырым бий, қытайлардан Арзы бий, кенегеслерден Ерназар кенегес— аталық лаўазым ийеледи.

Қытай руўынан Шермухаммед пенен Бекмухаммед беглербегилердиң найыбы еди.

Ўақыглар өтип, хәмелдегилер алмасып турды. Бирақ қарақалпақлардың Хийўа ханлығы тусындағы дәслепки аталықлары — Оразмухаммед аталық, Сырым аталық, Арзы аталық хәм Ериазар кенегес аталық болып, тарийхка кирди. Дәслепки еки беглербеги Қабыл менен Сайыпназар еди.

Хан хўзиринен хәмел алып шыққан қарақалпақлар өзлерин баслап келген Ережеп бийге көз астыларынан урланып бағар, ишлеринен: «бизден көре ол киси хәмелге ылайық еди-ғой» деп ойласар еди. «Растан да хәмелсиз қалғаны ма?»

Хәмелдиң пуўы мәс қылады, деседи, көўиллери ҳалласлап, ханнан руқсат алып, елди нәзерлеп жолға түсип, атларына қамшы басқан қарақалпақ бийлери Қыпшақ жағыска келгенде изиринен шабарман жетти, хан хўзирине қайтсын, депти.

Бийлер ҳайран болысты, енди олар бийлер емес, беглербегилер менен аталықлар, найыплар еди.

Кимдур Ережеп бийдиң бурынғы хәм соңғы хызметлерин, аталықлар менен беглербегилерди таңлағанын, енди болса хәмелсиз, тысқарыда қалып баратырғанын ханның ядына салса керек,

— Ҳәй, қарақалпақ хәмелдарлары, — деди хан тахттан пәсте, басларын төмен салып, дизерлеп отырған бийлерге көз тигип, пәрманды уғып алынлар хәм булжытпай орынланлар. Ендигиден былай бийлер өз руўының аталығына, аталық беглербегиге жүгинеди. Биз беглербегилер үстинен тағы бир хәмел қойыўды шештик, — деп зәрре егленди.

Бийлердиң қыялында бир саўал айланар еди.

«Ким ол? Ким ол?»

— Беглербегилер сол ағабийге жүгинеди.

Араға тағы үнсизлик шөкти. Мисли қуяштан: «қамастырады», деп көзди паналаған киби, ханға тик нәзер салыўдан айбынып, еңиндеги қырмызы ренли гилемге тигилген бийлердиң геллесинде бир саўал айлана берди.

— Ал, Ережеп бий — қарақалпақлардың ағабийи! — деди хан сөзин салмақлап.

Бул сөзлер ҳәмменің көўлинен шығып, сарымайдай жағып кетсе керек, қозы тери телпек кийген баслар екшелип, теңселисип кетти.

Ережеп бий кол қаўсырып орнынан турды.

— Қуллық, қуллық хәзирети ханымыз.

— Мүбәрек болсын, бий баба! Сарпай келтиринлер!

Хызметкерлер шапан алып келип, ийнине жапты.

— Дәўлетиниз зияда болғай, хәзирети ханымыз. Аллаху акбар— деп Ережеп бий пәтияға кол ашты.

— Аллаҳу акбар!

Ережеп бас болған қаракалпақ хәмелдарлары елге қайтты.

Бул жерде оларды Қусханадан көшкен елди арналарға жақын жерлерге орналастырыў машқаласы күтип турар еди.

Бул пайытларда Көкөзек хәм Есим аяғын қоныратлар, өрге қарай қыпшақлар менен қытай руўлары, Кегейлинин батыс жағын кенегеслер менен маңғытлар мәканлап отырды. Кегейлинин шығысы менен аяғы қытайлар менен қыпшақлардики еди.

Қусхана өтирапындағы елдиң Қарабайлыдан сағa алған арналарын тасқынлар жуўып кеткен, оның үстине үлкен дәрьяның бир тармағы болған Қарабайлының аңғары да жер менен тен болған. Шортанбай бойы менен Қырантаў өтирапында ел бар, бирақ жыс тоғайлар шарўаларға қолай болса да, дийқаншылыққа жарамсыз, арналар қазып суў шығарыў қыйын, сол ушын тасқынынан жәбир шеккенлердиң үмитли нәзерлери Кегейли менен Лар аяғына тигилер еди, оған себеп биринширден, дөгеректе отырғанлар өз руўласлары болса, екиншиден жаўгершилик себепли көп көшиспени басынан кеширгенлердиң әўладлары Шымбай шәхәрин ес билип, қалаға арқа сүйегенинен болса керек.

Кегейлинин шығысындағы руўлар «арналарды өзимиз қаздық, енди өзгелерге суў берейик пе?», деп Қусханадан келгенлерге жер бермеди. Жер көп еди, бирақ арналар менен үлкен жапларға жақын болмаған соң не пайда?

Бири кенегес, бири маңғыт болған Ерназар аталық менен Сайыпназар беглербеги Ережепке суў бармайтуғын жерлерди көрсетип, қурғақ ўәде берип, «бийлер көнбеди» деп изге тарта берди, аўызбиршиликти қашырыўды көлемеген ағабий соңғы илажды қолланды, бөхәр жақын, Қусханадан көшкенлер жерге тұқым салмаса, есиклерин ашлық сығалайды, олар болса мың хожалықтан зыят.

Мәселени шешпек ушын Арзы аталық менен Сырым аталықты Қаракөл бойына, өз отаўына шақыртты. Мал сойып, қонақ қылды. Соңынан гәпти ортаға қойды.

— Алланың беремен десе, ғәзийнеси көп, жери кен, деп сөз баслады ағабий. Бир танап жери бар адам, оны он танапқа жеткизсем, — дейди бирақ канша жыйсақ та бир күн келип бәри артымызда калады.

Аталықлар гәптиң изи қай жерге барып тақалатуғынын сезсе де, ағабийдиң сөзин бөлмеди, Сырым бир ўақыттары Ережепке жаманлық қылғанын, сыртынан өсек гәп өршитпекши болғанын көпшилик биледи, бирақ хан алдында абырайы бөлент Ережептиң Сырымды аталыққа көрсеткенин де биледи, сол ушын Сарымсақтың өжет улы

Сырымбий бүгин өләмата жаман болмаса өз руўласының сөзинен шықпаслығы керек, посканлар да өз руўласлары, себеп пенен карамағында ел көбейсе дарамат пенен абырайы да өседи. Буны Арзы аталық та биледи, әлбетте.

— Әне солай, — деди ағабий отырғанларға аўыр қабақлары астынан сынлы нәзер таслап. — Қусханадан көшкен ағайинлерге өз сорамларыныздан жер бересиз.

— Акыр кенегес пенен маңғыт...

— Қусханалылар олардан көре сизлерге жақын, — деп гәпти бөлди ағабий. Ертеннен жер бөлип берип, көшириўди басландар. Лар бойы менен Кегейлинин аяғынан арналарға жақын жерлерден берилер, жаплар қазып суў апарыўға бас-кас болын. Ең болмаса арпа менен тары ексе де, аш қалмас.

— Мақул, мақул дести,— аталықлар. Бүгиннен иске кирисемиз.

«Кенегеслер менен маңғытларда да жерлер бар емес пе?», деп айтпақшы болған сөзлери айтылмады. Хошласып, атланды.

Шымбай аксақалы Бийназар карнын қушақлап, ғарбыздай домалап келип турар еди. Бүгин де руқсат сорап ағабийдиң отаўының есигин ашты да:

— Пинхамы гәпим бар, ағабаба, — деп сыбырлады.

— Кел, төсекке өт, — деди ағабий жақтырынқырамаған кейип пенен.

Бийназар төрдеги гилем үстине дизерледи. Семизликтен жумылып кеткен көзлерин кенирек ашып, қысқа мойнын бурып дөгеректи пинхамы барлады.

Бир сапары бул отырған Бийназарды отаўдан қалай қуўып шығарғаны көз алдына келди.

Онда да аса бир зәрүр ис пенен келген янлы, әтирапына аланлап қарап алып сөз баслағаны ядында.

— Ағабаба, — деп аянышлы даўысын созып гәп баслаған Бийназардың қысық көзлери бир орында турмай, ойнар еди. Бийлерден көресини көрсем де шыдап киятыр едим. Ерназар кенегес аталықтың жәбири өтип баратыр, айтсам тилим, айтпасам ишим күйеди. Кегейлинин өриегинде, суўға тийик төрт-бес танап жерим бар еди, «маңғытлардың жери», деп тартып алды, беглербегиге барсам екеўинин аўзы бир болса меннен көрмен, тыпламалы. Якшы, қудайдан көрдим, дедим, өткен жыл салыққа өткеремен, деп отыз тилла алды, үндемедим, қудайдан көрдим, быйыл жүз тилла қарыз-несийе алып еди, «аталық, тилхат берин, мөрлиздди басып берин», десем, «менин сөзиме исенбейтуғын болдың ба», деп бөлөәтледи, енди қайтып сорасам «салыққа өткиздим», дейди. Кеше адам жиберипти: «екы жүз

алтын берип турсын», деп... Мен бир кәмбағал адам болсам, қайдан аламан сонша алтынды.

Ақсақал «кәмбағал адам» емеслигинен, оның жуўазшылар аўылында бир неше жуўазы, Кегейлинин бойында жүзлеген танап жери, шәҳәрде бир неше дүканлары бар екенлигинен ағабий хабардар еди.

— Өзиңди әптада қылып көрсетемен, дей берме, Бийназар деген еди сонда ағабий.

— Енди Хәбий саўдагердин балларындай бай емеспиз, хәр калай, сонда да ағабий аға, мынаны алып, өзиниз ара түспесеңиз кенегес мени жеп қуртады, — деп Ережептин алдына бир хәмиян таслаған сонда.

— Бул не, пара ма?

— Жақ-жақ, бий баба, келим-кетим конағыңызға...

— Хәмиянынды ал, Бийназар, және екинши бундай ете көрме. Хәзир үйимнен шық, көзиме көринбе, деп қуўып салған еди. Сонынан Ерназар аталық пенен ашшыласты. Енди тонын терис кийип, сырт орай берип жүрипти. Оның берсе колынан, бермесе жолынан алатуғын әдети де халық арасына таркап кеткен көринеди.

Бул сапары да бир нәрсе бериўге умтыла ма, деген ой менен суўық күтип алған ағабий Бийназардың дәслепки сөзинен кейин-ақ сергекленди.

— Кеше Ерназар аталықтың адамлары бир адамды услап алып келди. Ханға қарсы жынаят қылған дейди, аты Алыўшы батыр.

— Алыўшы батыр? Ағабий оның атын еситсе де өзин көрмеген еди.

— Аўа, Алыўшы батыр, Ерназар Алакөздиң жанында ақырына шекем турған қусайлы. Аталық пенен беглербеги оны пинхамы түрде Хийўаға жөнетпекши.

Ағабий ойланып қалды. Жигитти ол жакка жиберсе, әлбетте хан дарға тартады. Қоңырат козғалаңында жигитлери менен катнаскан қытай бийи Қазыбектиң асып өлтирилгени ядына түсти. Алыўшы батырды қуткармақ керек.

Өзин колға алған ағабий ақсақалға жүзленди.

— Дәрхал алдыма келтириң. Хийўаға хабар кетпеди ме?

— Мениншe кеткен жок. Бирақ, Алыўшыны бул жерге келтире алмайман, ағабий. Жигит қамалған өжиренин гилти менде емес, сақшылар аталықтың адамлары.

— Бийназар ақсақал, деди Ағабий кескин даўыс пенен. Бүгин сақшылардың жумсақ жерде катты уйқылаўын тәмийинлейсең. Өжиренин капысының гилти кимде?

— Сақшыларда.

— Әжеп болыпты. Түн жарпында барған адамларға сақшыларға сездирмей жол көрсетесең. Қалғанын өзлери биледи. «Ақ түйени көрдиң бе?»

Бийназар жабық қабақлар астынан өзине тик бағып турған көзлерге қарай алмай, төмен тигилди.

— Як, ағабаба, «ақ түйени көргеним жоқ».

— Сөйтип азаматлық қыл, изинде жақсы ат қалсын. Бир Алыўшы өлген менен, жер толмас...

— Айтқаныңыздай қыламан, ағабаба.

Бийназар кеткен соң Ережеп егеде тарткан Жуманазарды шақырып, тайсалмай барып Алыўшыны қуткарып, егленбей алдына әкелиўди, ал атбағарларға ең мықлы атты таярлап қойыўды тапсырды.

Шәҳәр таманнан шаўқым көтерилмеди, соған қарағанда хәммеси камырдан қыл суўырғандай болған болса керек, қораздың екинши шақырымында уйқылап атырған шәҳәр көшелеринде төрт-бес адам урланып, беллериндеги қылышларының қыны сес бермеслиги ушын сапларды сығымлап, жедел қәдем таслап келер, ортада киятырған, қолы кисенлеўли ири жигит камактан қуткарылған Алыўшы батыр еди.

Олар Қаракөл бойындағы ағабий аўылына жеткенде аўыл коразлары үшинши шақырымды ада етиўге киристи. Оннан ары, ағабийдиң отаўына қарай еки киси кетти, калғанлар қаранғылыкка сиңип көзден ғайып болды.

Жуманазар отаўдың босағасында иркилип, тамағын қырынып, сес берди, ишкериден ақырын жөтелген даўыс еситилди. Бул шәртли белги болып, ағабий буларды күтпекте еди.

Келгенлер сәлемлеспей кирди, өзгелерди оятып жибериўден гуманланып, солай иследи. Сыбырласып сөйлести.

— Ўақыт тығыз, көп өтпей тан атады, — деди ағабий. Атлар таяр. Кисенди сол жерде шешеди, әспаблар хәзирленген, Кәрўан жолдан жүрмей, Қызылқум ишi менен кет. Еле суўық түспеген, шөлдиң аны аш емес, аннан емес, адамнан сақлан. Бухар сорамына кирген соң Аксуўат аўылын излеп таўып, Бектемир деген ғаррыны, онын баласын сорастыр. Болмаса Балсары табынды изле. Орналасып болып, хабар жибер. Хожалығынды, хаял, бала-шаганды жеткеремиз. Бәри тыныпп кеткенше бул таманларда төбе көрсетпе. Ал, бара ғой, сапарынды алла колласын, әўмийин...

Тан ағарып, көкте Шолпан жулдызы жаркырап турған пайытта аўылдан шыккан салт атлы еле каймакласа қоймаса да, салқынлығы етти түршиктиретуғын Лардың суўынан кешип өтип, күншығыс таманға карай ат желдирип барар, ол камактан босанып, хан дарынан кашып баратырған Алыўшы батыр еди.

26

Ерназар аталық келгенде Ережеп ағабий үйинде жоқ, бул ўақытлары әлемнен өткен Турымбийдиң аўылына кеткен еди. Екинши мәртебе келген аталық ағабийди үйинен тапты. Қонағасыны жеп отырып, Ерназар аталық кашып кеткен Алыўшы батырдан гәп козғалы. Оны қашырғанлардың ишинде шәхәр ақсақалының қолы барлығынан гуманланатуғынын, бул жөнинде ханға хабарлаў кереклигин айта баслағанда, үй ийеси оның сөзин бөлди.

— Аталық, — деди Ережеп ағабий хөктем даўыс пенен. Сен ағабийдиң үйине қонаққа келгенсең, арызды болса беглербеги, Сайыпназарға айт!

Соның менен әнгимеге нүкте қойылды.

— Ағабий, — деди хошласар пайытта бәрибир наразылығын билдирип қойыў шешимине келген Ерназар аталық. Алыўшы батыр қозғалаң баслаўшылардың шериги еди. Сол ушын ханға...

— Өзиң ше? Өзиң басында турған жоқ па едиң, қозғаланның?

Ерназар аталық Ережепке жаў карас пенен тигилген болса да, тилин тиследи, аўзынан сөз шыкпады. Хеш нәрседен тайсалыўды билмейтуғын хәм өзи, хәм тили батыр ағабий: «Алакөзди саткан сен емес пе?», десе не айтады?

Усылар қыялынан кешкен Ерназар кенегес аталық үнсиз атланды, бирақ Алыўшы батырды кисенлеп ханға тапсырса саўғаға алатуғын тиллалар көз алдынан кетпес еди. Туўры барып, Сайыпназар беглербегите жүгинди, Алыўшыны хан изледип атырғанын есине салып, қорқытпакшы болды.

Елин Жанадәрьядан көширип келген маңғыт бийи Орынбай бийдиң ақлығы Сайыпназар беглербеги аталықтық дүнья ушын хеш нәрседен тайынбайтуғын ашкөзлиги менен еки жүзлилигинен сескенетуғын еди, Ережеп ағабийге келди.

— Беглербеги, — деди Ережеп Сайыпназарға аўыр кабақлары астынан тигилип. Адамның көзи бир уўыс топыраққа толар, емиш. Ерназар кенегеске айта бар, менин қолымнан хәр нәрсе келеди, егер Алыўшы батырдың басынан бир тал шашы төгилиўине аталық себеп болатуғын болса, меннен аманлық күтпесин. «Тентек» деген атты бийкарға алмағанымды...

— Якшы, якшы, ағабий, — деди Ережептин кәхәринен сескенген беглербеги. Аталықтың тилин тыйғаным болсын.

Хәзир Алыўшы батыр Ерназар аталықтың қолы жетпейтуғын, алыста екенлигин билсе де, Ережеп бул иске үзил-кесил шек қойыў ушын солай иследи.

Бәхәр шыға Лар бойына орнықкан қытай-қыпшақ руўларының дийканлары Лардан саға алып тон жармадан жап казды, Наўрызда жерлерин суўғарып, жазлық бийдай екти.

Лар бойынан шардәре салыў қыялына келип, сол таманға барған Ережеп дийканлардың боз жерлерге дән таслап атырғанын көрип қуўанды. «Қарабайлы бойының басыўындай болмаса да зүрәәти кем шықпас», деп ойлады.

Каска жол шардәре тусынан өтип, бул жолдан базар күнлери базаршы тынбас, олардың ишинде Акжағыс пенен Буйдалыдан, оннан бериден аўыллардан базарлаўға шыққан дийкан да, шарўа да, базарда не арзан, не қымбатлығын көрип, тамашалаўға баратуғын бийталап та, аркадан мал айдап келетуғын, көмир тийеп келетуғын казак кәўимлериниң адамлары да болар еди.

Ағабий хәр базар Шымбайға барар, не арзан, не қымбатлығын гүзетер, адамлар менен әнгимелесип, жағдайын билип турыўды дәстүрге айландырды.

Күнлердиң биринде касына аткосшысын ерткен ағабий шардәреден шығып, Каска жолға түсти. Боз жорға үстинде козы териден тигилген, жүни өсик телпегин көзине түсирип кийген ағабийди көргенлер, оны алыстан танып, жол бойында қол қаўсырып турып қалар, қапталласып жүриўге хеш кимнин жүреги даўамас еди.

Қәпелимде алысыракта, Каска жол үстинде топарласып турған адамлар көзге тасланды. Ат айдап, жақынырақ келген ағабий арба жолдың шаңлы изинен шетиректе бетине шапан бүркелген адам менен оның тас төбесинде көз жасын көл дәрья етип, жылап отырған жигитти көрди. Ережепке адамлар жол берди.

— Жатырған ким? Оған не болды? — деди ат үстинде турып ағабий.

— Өмирбек ағам! — деп өксип жиберди басында отырған жигит ағабийди көрип. Усы жерде әжели жеткен қусайды. Жолға шыққанымызда әнедей еди! — Енди не қыламан! Я оның кисесинде, я менде бир тийин пул жоқ! Енди не қыламан.

— Аўырдым деп айтқанын еситпеген едик-ғой, — деди Ережеп. Өлимге шара жоқ, ийманлы болсын!

— Енди не қыламан!— деп өкиреди жигит.

— Хәй бала, сен кимисең Өмирбек лаққының?

— Ағайинимен, изине ерген шәкиртимен, айрылып қалдық...

— Сабыр қыл, мә, мынаны ал, — деп ағабий кисесинен хәмиян алып, бир уўыс теңгелерди жигитке узатты. Арба жаллап үйине апар, сөйтип мерекениң тәтәрригин көре беринлер. Көп өтпей айланып соғарман. Солай деди де, атын тебинди, боз жорға Каска жолдың шанын аспанға көтерип шәхәр таман асықты.

Шымбайдың ең үлкен базары — дән базары болып, ол жерде саўда бәркулла қызғын жүрип атар, бунда келип дәнниң арзан-қымбатына қарай халықтың хал-аўҳалын билип алыўға болатуғын, сол ушын ағабий усы базарда көбирек айланып жүретуғын еди. Оның үстине сада, ак кеўил дийканлардың гүрринине қулақ түрип, бираз хабарларды еситиў мүмкин.

Тершиген манлайына телпегин түсирип кийген, жүн шекпенниң белинен байланған кәмарында ағабийлик белгиси — қыны алтын менен өрнекленген, ак пышақ деп аталатуғын гезлик салбырап турған, аўыл арасында ағабий қылыш байламайтуғын еди, узын бойлы Ережепти ким алып, ким сатып атырғанлар, дәнди каптан алып, кепшик пенен пәлле тәрези табағына салып, өлшенген дәнди қолы-қолына тиймей алыўшы адамның ыдысына төгип турған, соның арасында өзлерин де умытпай өлшенген дәнниң онсеридан, сийсеридан, батпаннан зыят келген бөлегин өз кабына салып атырған кеппанлардың шаўқымы арасында адамлар анғара қоймады.

Ағабий өзинен онша алыс емес жерде үлкен ала каптың аўзын шыйырып ашып қойып, анда-санда «бийдайға келиң, бийдайға! Келип қалың, мут болды, арзан болды, батпаны гүмис теңге!» деп қойып, жанындағы өзи қусаған сатыўшы менен гүррилесип турған орта бойлы, көзи ғылай дийканның сөзлерин қулағы шалып қалды да, әнгименің өзи хаққында баратырғанын билгеннен соң қулақ түрди.

— Ағайинимиз ағабий болды, енди дегенимиз болады, жердиң жақсысын аламыз, — деп жүрсек, бизге суўдан қашық тың жер тийисти, — деп налынар еди, ғылай көз дийкан қасындағыға. Кегейлиниң арғы жүзиндеги жақсы жерлер кенегес пенен маңғытқа несип етти.

Ағабий олардың қасында егленбеди, тусынан өтип кете берди.

Оны балық базарында таңқаларлық ўақыя күтип турған еди.

Таңқаларлық демей не деў мүмкин? Жолда өлип атырғанын өз көзи менен көрген Өмирбек лаққы узын бойлы, муртлаш алыпсатар менен арбанын кегейиндей келетуғын сары сазаның саўдасы үстинде керилдесип атар еди.

Хайран болғанынан тили кәлиймаға келмей қалған ағабий көзлерине исенбей, бастырып кийген телпегин желкесине қарай ысырып қойды.

Алдында, қол созым жерде өзи балалықтан билетуғын, орта бойлы, карапөрен, жука жүзли, қасының үстинде кашарман топ ойыны дәстегинен алған тыртығы жасы өтсе де жоғалып кетпеген, бутинлиги қуўақы, өткир тили менен путин Хорезм хәм қарақалпақ журтына таныс болған Өмирбек лаққы балық саўдаласып атыр еди.

Көпшиликтин нәзери ағабийге түсти, тартыс токтады. Лаққы да адамлардың сам-саз болып қалғанынан бир нәрсениң болажағын сезсе

керек, изине айланып, аўыр қабақлары астынан өзине тигилип турған Ережепти көрди. «Мени көрип тура қашса керек», деп ойлаған ойы пушка шықты, лаққы хаялы ул туўған адамдай ыржыйып, «Ассалаўма әлейкум, бий баба» деп кос қолын ала жуўырса, оған не дерсең? Дениниз саў ма, көптен өзиниздн көре алмадық, бий баба, — деп жуўқылдайды.

— Хә атанның... Ережеп күлки қыстаса да өзин иркип тура алмады, бағана арба жолда кесе түсип өлип атырып един-ғой! — деп лаққының сәлемге созылған қолын алмаўға тырысты.

— Құдирети күшли алланың мархаматы да кең екен, ал қулым деди, мине аман-саў алдыңызда турыпыз.

Ережеп пәнт жегенин түсинип жетти.

— Теңгени қайтар! Ағабий Өмирбектиң белбеўинен тутты.

— Не теңге? — деди лаққы кас қақлай.

— Бағанағы, жол үстинде басында ўай-ўай салып отырған жигитке бергеним.

— Қойса, тентек жора. Өзиң «шық бермес шығабайсан», он тилланды өлип алып едик, оны да қайтып сорайсаң ба?

Ағабий лаққыға тағы бир себеп таўып бергенине өкинди. Балық базарда «гүр» етип, күлки көтерилди.

— Әй, саған даўа жоқ шығар, аўылдың шәўкилдек ийтиндей гә балактан, гә шалғайдан аласаң...

— Шәўкилдек ийтти...деп баслап еди лаққы, Хийўада Ережепти ашыўландырғаны, сондағы бийдиң қәҳәр еткени ядына түсип, тилин тиследи. Бирақ сөзден женилсе ақшам уйқысы келмейтуғын лаққы басқа таманнан хүжимге өтти. Оның үстине лаққының анасы қыпшақлардың қызы болғанлықтан бир жағын ойынға алды. — Ережеп ағабий, деди лаққы өзин бийлеп алып, еситтиң бе, Лар бойына конған ағайинлерин өкпелеп жүр, Кегейлиниң батысындағы халықтың жерлери суўға тийик, бизлер жап қазып, жерлеримизге машақат пенен суў апарамыз деп, қыпшақ болып, қыпшақларға саяң түспеди-ғой!

Буның менен көпшиликтин алдында ағабийди гәпген утып кетпекши еди.

— Ағайинлерим бийкарға өкпелеп жүрипти, — деди ағабий жай-парахат даўыс пенен. Кегейлиниң батысындағыларды мен күнсимир етип қойыппан!

— Қалай? Қәйтип? Яғ-әй? — деген гуманлы сеслер еситилди.

— Ол былай, — деп даўам етти ағабий. Шығысқа конысланғанлар да, батысқа конысланғанлар да хәптеге бир, болмаса еки рет Шымбайды базарлайсызлар, туўры ма?

— Туўры, туўры, — деп макуллады көпшилик.

— Туўры болса базарға киятырсын куяш қай таманыңыздан түседи?

— Аркамыздан!

— Ал, кайтарсын ше?

— Аркамыздан!

— Әне, батыстан келгенлер киятырсын да, баратырсын да куяш манлайларынан түсип, күнсимир болады.

— Әй, рас-әй, — деди кимниңдур даўысы көпшилик ишинен.

— Туўры, туўры! Батыстағылар күнсимир... Ағабийге рахмет деген даўыслар еситилип атты.

Бул бир сөз ойыны еди, оны Ережеп билмеди, деп ким айта алады. Оның үстине Кегейлиниң еки жағасындағы жерлер хәммеге тийисе бермейди-ғой. Булардың барлығын қыялынан өткизген Ережеп тапқырлық пенен халықты разы қылғанына кеўли көтериңки еди. «Заңғар, лаққы мени шалқамнан түсирди, бирақ», деп ойлады ишинен. «Өзине де тилди кудай аямай бере қойған» деп муртынан күлип қойды.

27

Кегейлиниң ағысындай токтамай алға зымыраған ўақыт Ережеп ага бабаның шаш-сақалына ақ қыраў болып конды. Қатарларының көпшилиги арадан кетти. Айтысып, шертисип жүретуғын Сырым бий аталық әлемнен өтип, орнына баласы Дәўлетназар аталық болды. Шымбай шәҳәри саўда орайы еди, бул жерде мешит болса да, уламалардан Әмиўдәрьяның арғы жүзинде Көк бойында Жантемир ийшан, Қырантаўда Имаматдин ийшан менен баласы Атаулла, Дәўқарағa жақын жерде Қутлыхожа ийшанлардың ашқан мектеплери менен өзлериниң абырайы өрлеп турды, жасы алпысты атлап, жетписке қәдем басқан Ережеп ағабий ақыретин ойлап, пирге қол берер ўақыт келди-аў, деген шамаға келсе де, аттан түсип, ялғаншы тәшўишлеринен ўаз кешиўге кеўли яр бермес, деген менен Турым молла бийден еле жаслығында яд алған Қуран сүрелери умыт болмаған, соның өзи бес ўақыт намазға жығылмақ ушын жетерли, деп ойлар хәм намазды қаза қылмас еди.

Ханлықтың Үлкен дәрьяның сол жағалығына орнатқан тәртиби ис берди шамасы, онлаған жыллар бул таманларда тынышлық хүким сүрди. Шымбайға ханның исенимли адамы — Мухаммеднияз ақсақал болып келди.

Бийлер менен бийлер, аталықлар менен аталықлар ортасында жер үстинде, суў үстинде даўлар хәрдайым болып турар, сондай даўлардың бири Ерназар кенегес маңғытлардың жерин бөлип алыўға умтылыўы менен жүзеге шығып, әдиллик излеген маңғытлар хан дийўанына Ережепти шетлеп өтип, шағым қылған еди.

Оннан сәл илгеректе хан хәзиретлери Шымбай әтирапынан бағ отырғызыўға қолайлы бес жүз танап жер бөлиўге хәмир еткенде он төрт руў бийлери хәр немени сылтаў етип, жер бөлиўди изге тартып, дийўанбегини ренжитип, ағабий араласқаннан соң ғана бул мәселе шешимин тапты.

Тахтта бир неше жыл дәўран сүрген Сейдмухаммед хан ақыретке сапар шеккеннен кейин тахтқа оның мийрасхоры отырды. Мухаммед Рахим хан II дәўлети өрлеп хан болғаны 1864-жыл еди.

«Мүбәрек болсын» айтыўға барған қарақалпақ бийлерин хан ашық жүз бенен қабыллады. Хәр ийнине бир адам жайласқандай, палўан денели, хоширей жүзине енди сақал-мурт тап берип киятырған, даўысы жағымлы, жас болса да хәр сөзин ойлап сөйлейтуғын, соңғылығында Феруз деген лақап алған жас хан илим-билимнен, көнерден хабардар, хәм хошхаўаз, хәм шебер сазенде, хәм палўан, хәм шайыр еди.

— Елиңизде атақлы бақсылардан, шайырлардан кимлер бар, — деди ол хәмелдарларға.

Қарақалпақлар бундай саўалға хазырында таяр емес, себеби бурынғы ханлардың шайырлар менен бақсылар жөнинде гәп ашқанын еситпеген еди. Кимниң қанша салық жыйғанын, қандай даўды шешкенин сораса, басқа гәп.

— Шайырдан Бердақ, бақсыдан Ақымбет бар, — деди кимдур.

Соңынан тағы бир неше адамлардың аты айтылды.

— Елиңизге барған соң бақсылар менен шайырларды жыйып, Хийўаға жибериңлер, — деди жас хан. Оларды өзим мийман қыламан.

— Қуллық, қуллық.

Елге қайтарсын, жолда гәп бақсылар менен шайырлар, Хийўада медреседе оқыған уламалар жөнинде болды.

— Хан илтипат қылды, елден хошхаўаз бақсыларды жыймақ керек. Олардың қәрежетин бийлер көтереди, — деди Ережеп. Бирақ хан көре жүре, ол узақ өмиринде бир неше ханларды көрген еди, хөнер адамлары жөнинде гәп айтқанын биринши еситиўим. Алла өмир берсе бул хан узаққа барар.

Ханның машқалалары да бисяр еди.

Рус патшалығы Түркстан үлкесин жаўлап алыў мақсетинен ўаз кешиўди қыялына да келтирмес, басып алған жерлерин Түркстан әскерий округинин күши менен услап турар хәм Хийўаға көз тигер еди.

Ханның избе-излик пенен алып барған урыныўлары хәр сапары нәтийжесиз тамамлана берди. Өз мәплерин гөзлеген Улыбритания ның еки таманды келистириў ушын ислеген хәрекетлери де нәтийже бермеди.

Қалай болмасын Хорезмнин ғәрезсизлигин сақлап қалыў ушын бар күш хәм имканиятларды иске салған Мухаммед Рахим хан Феруз

Рус патшалығы Хийўаға басып кирместен бир жыл бурын ак патшаға еки мәрте елши жиберди. Олардың бирин Ерназар кенегес аталық баскарды. Елшилер топары жигирмадан аслам каракалпак жигитлеринен ибарат болып, олар каракалпаклар атынан сөйлеўи тийис еди.

Елшилер Оренбург каласында иркилди. Талаплар тынланбады, ханның абырайы менен намысына тийетуғын карама-карсы талаплар койылды хәм Ерназар кенегес баслаған каракалпаклар Хийўаға қайтты.

1873-жылға келип Рус патшалығының Хийўаны басып алыў ушын жүрис қылатуғынлығы күндей рәўшан болған еди.

Мухаммед Рахим хан Феруз әмелдарларды ойласыққа шақырды. Олардың ишинде Ережеп ағабий менен Назархан төре де бар еди.

Ақпатшаның көп мың санлы тураклы армиясына төтепки бериў қыйын екенлигин сезген хан әмелдарлары менен Хийўаны тәрк етиўге мәжбүр болды. Шәҳәр дәрўазалары душпан ушын ашып берилди.

Көпшилик халық, әсиресе журтын жан-тәни менен сүйетуғын хорезмлилер өз шәҳәринде душпан емин-еркин жүргенин көрип, азатлықтан айрылғанына ғам шекти. Олардың бири атаклы шайыр, тарийхшы алым, өз елинин сүйикли улы Агахий еди. Елин жаўға берген, шарасыз шайырдың күйиги ишине түсти ме, арадан жыл өтпей жарық әлемди тәрк етти, ақыретин алла абад қылғай.

Гендимияндағы жазғы хан шардәресине генерал Кауфман ханды шақырғанда Ережеп ағабий хан жанында еди.

Ҳәўиз бойындағы кең ағаш сыпаның үстине қойылған төрт туяғы бәлент хантахта алдындағы күрсиде, үстине жез сәдеплери жалтыраған ак камзол менен ак шалбар кийген, жийрен муртын әбден мукыятлап пардозлаған, негедур шеке сакалы кырылмаған, көк көзлери тигилгенде өңменинен өтип кететуғын өткир адамның еки ийнине шашақлы алтын пөпек қондырып алғаны ағабийди танландырды. Генерал қолына қандайдур қағазларды услап, тап ийнине дөнип турған, өзине уксап кийинген, бирақ ийниндеги зер пөпеги киширек хәм ак камзолының көкирегине тақкан шытақлары кемирек, мурты енди тап берген, сары шашын өрлеп тарап қойған жас жигиттиң гәпине қулақ түрер, анда-санда бас ийзеп қояр еди.

Генералдың дыққаты келгенлерге аўдарылды, суўық жүзине калбеки күлки жуўырып, бас ийзеп койды, сон бул жерде өзи мәтибий екенлигин билдиргиси келди ме, қолы менен сыпадан жай көрсетти, русшалап: «мархамат отырынлар» деди.

«Күни кеше ханнан өзгелер отырыўға хәмир күтер еди, япырмай пөлек айланғанына қара», деп ойлады Ережеп.

Келгенлер гилем үстине дизе бүгип еди, генерал бир нәрсе деди, дилмаш түркий тилде:

— Жерге емес, көпшиликлерге отырынлар! — деди.

Ханнан баслап хәммелер көпшиликлер үстине жайласты.

Отырғанларды суўық нәзери менен бир шолып шыққан генерал ийнинде турған жигитке ишара қылып еди, ол түркий тиллерди араластырып, қолындағы қағазға қарап, сөйлей кетти. Олар жеңис ийеси болған рус генералының ханға қоятуғын талаплары еди. Отырғанлардың укканы: хан қайтып тахтқа отырып, Хийўа ханлығын баскарады, бирақ русларға ғәрезли болады, ал Әмиўдиң арқа таманындағы каракалпаклар енди руслар карамағына өтеди. Ол таман Әмиўдәрья бөлими болып аталар екен.

«Әне, ханнан айрылдың, ағабий», деп ойлады ишинен Ережеп.

Дилмаш қағазды оқып болса керек, иркилип генералға қарады, оның ишарасынан соң тилге кирди:

— Енди мына қағазға мөрлериңизди басасыз.

Ханнан соң Ережеп ағабий мөрин шығарды.

— Мына ғарры ким? — деди генерал танланып. Дилмаш аўдарды.

— Мен Әмиўдиң арғы жағындағы қаракалпаклардың ағабийи Ережеп бий, — деди аўыр кабақлары астынан генералға тигилип.

Қаракалпақшаны сөзбе-сөз аўдарған дилмаш генералға сораўлы нәзер менен тигилди.

— Мейли, — деди генерал. Мөрин бассын. Бул ўақытша питим. Дилмаш мөрди қағаздың қай жерине басыў кереклигин көрсетти.

Рус дилмаш Ережеп пенен Назархан төрени отырғызып қойып, басына қара орамал жамылып, бирнемелер қылды.

— Сүўретке түсиниз, — деди дилмаш. Тарийхта қаласыз.

Бир канша ўақытлар Хийўа әтирапында болып, бийлер елге қайтты.

— Хийўаға табанымыздың соңғы тийиўи шығар. Орыслар енди Палўан Махмуд зыяратына да жибермес, — деди Ережеп, Назархан төреге.

— Оны алла биледи, ағабий.

— Мәгар Төртқулге барармыз.

Ойға талып киятырған ағабийдиң сораўын еситпеди. Ережеп те қайталамады.

Орта бойлы, толық денели, шок сакаллы, жасы ортаға барған, Ережептен бир-еки мүшел киши еди, сөзге шешен Назархан төре Жанғазы төрениң улы болып, қыпшақ пенен Султан Увайс таўы ортасында жайлаған қазақ кәўимлериниң бийи еди. Дәрья бойындағы аўылы жанында хошласып калды.

Шымбайға шекемги мәнзил еле узақ еди. Елге жеткенде Хийўадағы ўақыялар хаққында еситип үлгерген таныс-билислер, бийлер менен аталықлар ағабийден жаңалықты билиўге асықты.

— Хийўа колдан кетти, — деди Ережеп сынық даўыс пенен. Оны орыс алды, жақында бизиң есигимизди қағып, келетуғын шығар.

«Құлақ еситкенди көз көреди» десетуғыны рас екен, көп өтпей руслар Шымбайға да келди.

Арбаға дәскелерин артып, Төртқүлден салт атлы келген руслар биринши жумысын халықтың есабын алыўдан баслады.

Шәхәрдиң Бозшилер аўылында жан есап алып атырған руслар менен халық арасында кәпелимде жәнжел шығып, оған руслар менен бирге әскерлер араласыўға мәжбүр болды. Жәнжелдиң себепшиси, Арзыбек деген бозши болып, онын әдети катын үстине катын алыў еди, мәгар бул қол мийнетин талап қылатуғын кәсиби себепдур, я өзге себеби бардур, қулласы сол Арзыбек жақында ғана дийқан қызына үйленген, енди таза түскен келиншекти қызғанып, үстине хеш кимди киргизбей жүргенде сақаллы орыс пенен жанындағы ноғай дилмаш келиншек отырған өжиреге киремиз, деп турып алса бола ма?

Орыс пенен дилмаш ол жайға есаптан кашкан адамлар тығылды, деп гүманланып, расында бундай халларды олар гезлестирген еди, жабық есикти ашыўға умтылса, олардың алдын кес-кеслеген Арзыбек бозши есикке жақынластырмаўға урынды. Акырында кескинлик алысыўға, сөгиниўлер менен жудырық жумсаўға барып жетти, сақаллы орыс пенен дилмашты сырттан бағып жүрген әскер аспанға мылтық атып, оқ сестине адам жыйналып калды. Бахытқа карай, хеш ким жараланбады, қызғаншақ күйеўдиң айтканы болмағанын есапқа алмағанда ўақыя парахатшылық пенен хәм өжиреге кирип, ол жерде енди ғана он төрт-он бес жасқа толған, тулымшағы салбыраған кара көзли дийкан қызының атын сораўлар хәм дизимге алыў аркалы аяғына жетти.

Шымбай базарларында сары сақаллы руслардың айланып жүриўлери, дилмаш аркалы хәркимнен хәр нәрселерди қызығып сораўлары әдет түсине кирип барар еди.

Бундай қызығыўшылық Қаракөл бойындағы ағабий отаўын да шетлеп өткен жоқ.

Сарытанның ыссы күнлериниң биринде қарақалпақ жолбаслаўшының изинде үш-төрт атлы Каска жолдан Қаракөл бойындағы ағабийдиң шардәреси таманға бурылды. Кийген кийимлери менен сөйлеген сөзлеринен олардың түркийлер емес екенлиги көринип турар еди.

Сырты пакса дийўаллар менен қоршалған шардәреник бәлент дәрўазасы ашылып, ишкериге кирген бийтаныс адамлар алдын ала хабарландырылғаны себепли оларды күтип отырған ағабий отаўының есигин ашты.

Жасы отыз бес-қырқларға келип калған, қырма сакал, суксырлай, ақ камзол менен шалбар кийген, көк көзли рус төреси, жанында

егеделеў адам және бет-әспети орыстан көре ноғайға кейип беретуғын, үстине ақ шапан кийип, белине кәмар байлаған, муртын тәрбият қылғанлығы билинип турған, жасы рус төреси менен катарға мегзеген адам үшеўи кирип келди.

Серсақал, белиндеги қылышлары салбыраған, басларына папақ кийген еки адам сыртта, атлар жанында калды.

— Ўалейкум ассалам, — деп сәлемге сәлем менен жуўап кайтарған Ережеп қонақларға төрден жай көрсетти.

— Саў жүрсизлер ме? Қаракалпақтың ыссысы албыратпады ма, жайласып отырыңлар. Соң даўыслап баласын шақырды.

— Палўанияз бий ишкериле.

Ағабийге мегзеген, узын бойлы, жигит ағасы жасына барған киси сәлем берип, қол қаўсырып турды. Ол Ережептин үлкен улы еди.

— Қонақлардан сора, ўақты болса мал сойып, күт, — деди. Мен-ақ сорар едим, тиллерин түсинбеймен-дә.

Әлбетте, Палўанияз да русшаны қарық қылмас еди. Бирақ дилмаш оларды әлле қашан түсинди.

— Күн ыссы, рус төре асығыс, мал соймай-ақ койынлар, жақсысы, шай болса болады, — деди дилмаш.

— Бас үстине. Хәзир, — деп Палўанияз сыртқа шықты.

Дилмаш биринши болып гәп баслады. Ол келген рус төрелерин қарақалпақ халқының өтмиш тарийхы қызықтыратуғынлығын, көп нәрсени билгиси келетуғынын, сол ушын сораўлар берсе, ренжимеў кереклигин айтты.

— Мейли сорай беринлер, билгенимди айтыўдан шаршамайман, — деди ағабий.

Киргели бери ағабийдиң жүзинен көз алмай отырған қырма сақал киси дилмашқа бир нәрселер, айтты.

— Рус төреси, биз руслардың елинизге келгенимиз сизлерге мақул түсе ме? — деп сорайды, — деди дилмаш.

Ережеп ағабий ойланып калды. Хийўада көрген рус генералының суўық күлкисин еследи. Соң «қонақ атаннан уллы, өкпелетип алмас па екенмен?», деген ойда төренің жүзине тигилди.

— Биз илажсыз едик, — деди соң акырын даўыс пенен. Даўысында ыза да, зил де жоқ, өкиниш ғана бар еди. Сизлердиң қылышыңыз бар, оны қыннан шығардыңыз, алланың болса қылышы жоқ.

Ағабийдиң қылыштай өткир сөзлерин аўдармаўдың илажын таба алмағанлықтан аўдарыўын аўдарса да, бул сөзлерден рус төрелери ренжип кала ма деп гүманланған дилмаш бийдиң гәпиниң изин жуўып-шайыўды гезлеп, өзи сөйледи.

— Сиз өзиниз, русларға бағынайық, рус пукарасы болайық, халықты пукара етип алынлар, деп айтпадыныз ба?

— Як, ондай болмаған, ол бийлердің қылған ойынлары еди.

Ережептің алдынғы сөзин жумсартыўды гөзлеп, ғарры бий руслардың кеўлине карап, «сондай болған» деп айтады, деп ойлаған дилмаштың бул ойы да пушқа шықты.

Кескинликти жумсартпақшы болды ма, орыс төре сөзге араласты.

— Жүзинизге не болған, анығында «көзинизге» деп айтпақшы еди, бирақ, «жүзинизге» болып шықты.

— Әй, түркменлер менен саўашта...деп қол силтеп қойды, ағабийдің ол хаққында айтыўды хош көрмегени билинип турар еди.

Қонақлар бәрибир капа болып кетпеди... Тарийхтан хабардар болған ағабийдің аўзынан қаракалпақлардың алыс хәм жақын өтмишинен өзлери билмеген дереклерди еситти. Ол және рус төрелерине қаракалпақлар тарийхын жазған Мәўлана Жәмий деген адам екен, деп қосып қойды.

«Жаман адамлар емес қусайды», деп ойлады Ережеп қонақларды гүзетер пайытта. «Бизин ата-бабаларымызыдың тарийхы менен қызықты-ғой».

Қонақлар да, Ережеп те жыллы жүз бенен хошласты.

— Қонақасы жемегениниз әнтек болды, төрелер, — деди Ережеп қонақлар атланар пайытта.

Олар күн ыссылығын, ўақытлары азлығын айтып, кеширим сорады.

28

Руслардың Хийўаны алып, Шымбайға келиўи Алыўшының қулағына жеткенде, ол Аксуўаттағы үйинде еди.

Көп өтпей Есим бойына көшип келди. Келиўден, елди жыйнап, той беріўдің таярлығына киристи. Максети, елге келгенин билдириў, көптен көриспеген ағайин-туўысқан, жора-жолдас, Алакөз қозғаланында зәңги қағыстырып, бирге ат жорттырған зәңгилеслери менен дийдарласыў еди.

Тойға айтыўға хәм сәлем беріўге Алыўшы батырдың өзи ағабийге арнаўлы келди.

— Жигит басы ғаўғалы келеди, аман-есен елге қуўысыпсаң, басың аман болсын, деди Ережеп, орта бойлы, толық денели, қырғый көзли, қол-аяғының жуўанлығы үлкен күш ийеси екенлигинен дәрек берип турған, елиў жаслардан асып баратырған Алыўшы менен қол берип сәлемлескеннен сон. Қәне, төрле, суўсын ишип, шөлиңди бас.

— Ол таманға кетип шеп болмадым, мал өсти, ул-қыз өсти. Аклай қуда болған достым бар еди, қызы ержетипти, енди ул үйлендирип, той бережақпан, — деди суўсын ишип шөл баскан Алыўшы.

— Макул болыпты. Той қашан?

— Алла буйырса, сүмбиледе. Соған айтып, сәлемге өзим келгеним.

— Қай жерге қондың?

— Есим бойына.

— Буйырса барғаным болсын.

Ағабийдің пәтиясын алған соң коныўға кеўли ярый бермеген Алыўшы батыр аўылына қайтты.

Сүмбиле де жетип келди. Бул айда мал семиз, күн салқын, барлық халық етинин жыйып, малын жайып, аркайын болады.

Есим бойында Алыўшы жүзбасы аўылына тойға ағылған адамлар Дәўқара бойынан, Қоңырат пенен Шоманайдан, Шортанбай әтирапынан, Шылпық дөгерегинен келер еди.

Ағабий бир топар аталықлар хәм бийлер менен тойдан үш күн бурын келип, арнап тигилген отаўға түсти. Хийўа ханлығы тусындағы аталықлардан: Оразмухаммед аталық, Арзы аталық, бул ўақытлары әлемнен өткен Сырым аталықтың орнын баскан баласы Дәўлетназар аталық, өлген ағасы Сайыпназар беглербегиниң орнына беглербеги болған иниси Худайназар беглербеги, казаклардан Йолдашбай аталық бар болып, ендиги жағында олар ханның хызметкери емес, тек ханлық тусындағы атақлары сақланып калған. Елге хожа болған рус төрелерине булардың хызмети дәркар ма, дәркар емес пе, ол жағы хәзиринше намәлим, сол ушын қаракалпакларды кеше ғана баскарып, ат үстинде жүрген хәмелларлардың баяғыдай хошы жоқлығын көрген адамлар: «хәмел қолдың кириндей нәрсе екен-ғой», деп гүрсинип ғана қойысар, хүрмет жүзесинен «аталық, беглербеги», деп атасар еди.

Тойдың тамашалары басланып, дәслеп палўанлар гүрес тутты. Қайырдың тунғыш улы, Жарқынайдан туўылған Ешмурат Шымбай өтирапында гүресип жүретуғын, жасы отыздан асып, нағыз толыскан ўақты еди. Бүгинги тойдың бас палўаны— адамлар «Ешим палўан» деп атайтуғын Ешмурат болды.

Жаңабазардан Аманбай палўан, Хийўадан Шырақ палўан, Дәўқарадан Өтесин палўан, олардан басқа аты белгили, белгисиз болған талабанлар бар еди.

Ешмурат Аманбай палўаннан көбирек кәўипсинди. Өз гезегинде ол да Шырактан көре Ешмурат пенен тутысыўды көбирек қәлемес, сол ушын той ийелери менен сөйлескенде: «Мен Шырақ пенен шығайын, жықсам я бақ, жығылсам, Шырақ Ешим менен беллессин, — деди.

Қыпшақлар да өз палўанының хийўалы палўан менен беллесиўин күп көрди.

Аманбай палўан менен Шырақ көп алысты, олар бурыннан бир-биринин әмелин билетуғын еди, сол ушын еле кешке шекем тутысса

да бир-бирин ала алмайтуғынын билген той баскарыўшы жигитлер ойласып, конақ деп сыйлап, оған байрақ бериўди келисип койды.

Шырақ Аманбайдан жасы киши, сол ушын күши де басымырақ болса керек, бирақ жаңабазарлы Аманбай палўан тис какқан, әмелди колланса көзди ашып-жумғанша карсыласын шалкасына түсиретуғын, хийлекер еди. Сол ушын екеўи де пайыт пайлап, бир-бирине әмел бермей алыса берди. Акырында Шырақ палўан жамбас салып, кайтарып еди, палўанлардың жаланаяқлары таплап таслаған топыраққа жаўырыны тийиўге бир сүйем калғанда өзин онлап алған Аманбай палўан кырынлап түсти де, ортадағы төреши гүрести токтатты.

— Шырақ палўан жықты, байрағын бер!— деп қышқырды.

Аманбай палўанның төрепи болып отырған қур «гүр» етип қышқырды.

— Як, як, Аманбай жығылған жоқ, шарма-шар!

— Шарма-шар, шарма-шар!

Шаўқым басылғанша Шырақ палўан байрағын алып болған еди. Ортаға жуўырып шығып, төрешиниң түйгишлегенлердиң хәрекетлери зая кетти.

Бир кесе шай ишим ўақыт дем алған Шырақ палўан бас палўан менен алысыўға таяр еди. Палўанлар ортаға шықты. Аманбай палўанға қылған төрешиниң нахақлығына наразы болған аламанның дыққаты енди қыпшақ палўанына аўды, Алыўшы қыпшақтың аўылы, өзлериниң ағайини санайтуғын Ешим палўанның жениске жетисиўин жан-тәни менен қалер еди.

Узын бойлы, денеси толық, алысырақтан қарағанда адамлар: «мынаў дәў шығар» деп қалатуғын Шырақ палўанның алдында турған Ешим хаққында оны айтыў қыйын болса керек, қайын денели, бойында артық-аспай ети жоқ, шымыры палўан жигит анлығаң анын алыў ушын тасланыўға таярланған жолбарыс киби, сәл ийилип турар, шынында да белги берилиўи мәттал, карсыласына тасланды.

Шырақ канша күшли, сумлықлы болса да корғаныўы қыйын кешип атырғаны алысыўдан көринип турар еди. Мапраштың пайыты келгенде қас-қағым ўақыт өтпей Шырақ палўан өзин Ешимнин ийнинде көрип, «ўақ» деп өкинемен дегенше, аяқ астындағы тепсең болған жерде шалкасына жатар еди.

Орнынан турған Шырақ палўан пәнтқумар калғанына ызасы келип, жерди бир теўип, өзиниң адамлары таман баратырғанда қурдағы аламан өз палўаны Ешимди алғыслап, шаўқымы көклерге көтерилди.

Песин пайытында Акжағыстан бәйгиге жиберилген атлар ак көбик болып терлеп, сызыққа жетип келди. Бас байрақты той ийеси Алыўшы батырдың атлары алды. Оның қуўанышында шек жоқ еди.

Кешқурын ортаға от жағылып, адамлар тағы да қурға жыйналды.

Олардың ишинде басына жүни өсик козы териден тигилген селкилдек шөгирме кийип, ойма жаға бөз көйлек, сыртынан пахтадан токылған, мөрелеп жылтыратылған шапан кийип тойға келген орта жаслы дийқанлар да, енкейип, таяғына сүйенген ғаррылар да, басларын айдынлы орамал менен хайўанкаслап орап, мурынларына алтын әребек кадап, қулақларына тилла сырғалар, колларына аўыр-аўыр гүмис билезиклер салған кейўанылар да, қырмызы атластан киймешек кийген кыпша бел келиншеклер де, гүлге малынған көк көйлек кийген қызлар да, қара телпек, өрнекли шапан кийип, косбаўларына пышақ байлаған жигитлер де, бас орап, ақ бөзден жаўлық жамылған кемпирлер де, қысы-жазы жаланаяқ жүре берип, табанлары түйениң табанындай болып қатып кеткен, бөз дамбаллары дизесине келетуғын балалар да бар, қулласы қаракалпақ аўылларында кимди көриў мүмкин болса, оларды усы жерде көриў мүмкин еди.

Қурдың басында, сабан үстине төселген текийнементте, кими дизерлеп, кими малдас қурынып, Ережеп ағабийдиң дөгерегинде бурынғы беглербеги менен аталықлар саўлат төгип отырды. Жасы жетпистен өтип баратырған болса да кәдди бүгилмеген ағабийдиң отырғандағы бойы келтелеў адамлардың тик турған бойына барабар, жаңа той шапанларын кийип, беллерине бийлик белгиси болған ак пышақларын тағып алған кешеги хан хәмелдарлары болған топардың ишиндеги ең бийиги болып көринди.

Қаракалпақлар арасында аты шыққан Акымбет бақсының:

Буннан барсам Рум елине,
Бәлент дағдан ашып келдим.
Хеш кимсе тең келмес менге,
Алғыр қустай ушып келдим...

— деп жырлаған ашық хаўазы өтирапты жаңғыртып, коңыр салқын гүз түнине пайыз киргизди.

Бақсы бир тыма айтып, қурды қызыпрғаннан соң той баскарыўшы ортаға шығып, тойға Бердақ шайыр конақ болып келгенин, той ийесинин өтиниўи менен ортаға шығып, өзиниң дастанларынан айта-жағын дағаза етип еди, қур демин иштен алып, силтидей тынып калды.

Той ийеси баслаған, орта бойлыдан узынлаў жүзине жарасып турған шоқ сақалына ак аралаған, колында дуўтар услаған киси шығып келгенде жыйылғанлар: «хәзир дуўтарын сазлап, косық айтады», деп ойлап еди, олай болмады.

Келген киси халыққа танылған шайыр хәм бақсы Бердақ (Бердимурат) еди. Ол дуўтарды шертиўге онтайлап, қулағын бурап, тарына бармак тийгизип, «дың» етип шыққан сес пенен сырласкан адам киби басын ийип, сәл егленди.

— Халайық, — деп сөз баслады, — ол қоңыр даўыс пенен адамлардың, «қосық айтады», деп күткен үмитлерин пушқа шығарып. Даўысы саз ҳәм қулақтың куршын қандырғандай еди. — Халайық, деп даўам етти қоңыр даўыс. Билемен, меннен қосық еситиўди қәлейсиз. Бирақ мен Айдос қыссасынан айтып берсем, не дейсиз?

— Айтып берин! Айтып берин, — деген ҳаўазлар еситилди.

Бердақ тамақ қырынып алғанда ҳаўазлар тынды.

— Кел баба, өтиниз төрге,
Ҳақ яратқан нәзеркарде,
Теңгени бөлдик төрт жерге,
Бир үлеси Айдос баба.

— Мәрт болған ўәделе турар,
Сөзин бузғанды ант урар,
Төрттен бирине дийқан турар,
Тең бөл! — деди Айдос баба.

.....

Қатарлар жигерли ҳәм қайғылы еди. Айдос бийди көрген адамлардың көз алдында оның батыр тулғасы, ақ сақаллы келбети елеследи.

Мисли ўақыт тоқтап қалғандай, адамлардың кеўлиндеги тәшўишлер менен ғалма-ғаллар гүз ақшамына сиңип, жоқ болып кеткендей, ҳәттеки ақшам да бир жақларға ғайып болғандай, ортада жанып турған от, оның қасында қысса оқып турған саз даўыслы адам менен онда жырланып атырған адамның тулғасы қалғандай туйылды.

Қыссаның оқылып болғанын адамлар аңламай қалған яқлы еди.

— Тағы, тағы, — дести адамлар. Ерназар қыссасын оқың, тыңлайық.

Кимдур шайырға бир кесе суў әкелип усынды.

— Якшы, тыңлаң Ерназар бий қыссасын...

— Әўел Айдос баба өлип,
Орнын тутты Ерназар бий.
Қаракалпақка аға болып,
Дәўран сүрди Ерназар бий.

.....

Ережеп ағабийдиң көз алдына Хийўа базарында, кур ишинде отырған, шашы тықырлап алынған, ийнинде гүрес шекпени, алп тулғасы келип тура қалды. «Ҳәй, ялғаншы, қандай батыр еди...». Соң оның кишкене өжиреси, онда отырып, сөўбетлескенлери ядына оралды. Мени дарға тартса, кесер ме един, — деген сөзлерин еследи.

Гөрүлды бектей ер еди,
Қатарда қоша нар еди,
Толы журттың дәркары еди,
Шахид болды Ерназар бий,

— деп шайыр қыссаны таўысып, атырғанда өзине келди. «Әх дүнья, мисли қызыл түлкидей, адамды алдайсаң-ә!» деген гүбирлини еситкен Ережеп изине қайрылып еди, орта жаслардағы адам көз жасынан сақал-мурты хөлленип, үнсиз жылап отырғанын көрди.

«Өттиң бе ялғаншы!», деп гүрсинди Ережеп. Оны ҳеш ким еситпеди, ишинен айтқан еди.

Кеўиллери босаскан халық шайырды ортадан жибергиси келмес, тағы, тағы қысса айтыўын өтинер, еди. «Ақмақ патша» дәстанына кирискен Бердақ пенен курдағы халайық шығыс тәреп қызарып, гүздиң узақ түни изинен таң атып киятырғанын аңғармай қалды...

Ертенине той таркады. Сыйлы конақларды сарпайлаған Алыўшы Бердакка ат мингизди. Пәтияның орнына Бердактың:

— Алыўшы ат берди үшинии менен,
Ер-турманы хәм де көпшити менен,—

.....

деп баслаған қосығының дәслепки еки қатары ғана ядында қалғанын жолда киятырып еслеген ағабий өзиниң умытшақ болып баратырғанына өкинип, бас шайқады.

Арадан жыл өтпей атырып, келеси жазда рус төрелериниң өткизген сайлаўынан кейин ағабий рус төрелериниң хан тусындағы хәмелдарларға исенимсизлик пенен қарайтуғынына көз жеткизди.

Аклатша Шымбай оязлығын дүзип, оның басына рус хәмелдарын койды. Орайы Шымбай шәҳәри болған оязлыкка бир неше болыслыклар (волост) қарайтуғын болды. Жаздың ыссысында, шәҳәрдиң жанындағы бағ әтирапына қара үйлер тигилип, адамлар жыйналып, ҳәр таманнан ўәкиллер келип, үлкен жыйынға айланған болыс сайлаўының тәртибин бурын адамлар көрмеген еди, сол ушын ол халықтың ядында узақ жыллар сақланып қалды.

Таллық болыслығына үш адам талабан шықты. Олардың бири Ережеп ағабий, бири Әдил аталық, ал үшиншиси ояз (уезд)болып келген рус төренин дилмашы еди.

Сайлаў күни жетип келгенде қара үйлерде иси еригип жатырған сайлаўшылар ўәкиллерине дуп-думалақ, сыйқақ таслар тарқатып берилип, үш адам үш жерде колларына қап услап: «Ережептиң қабы», «Әдилдиң қабы», деп бақырып турар колына сыйқақ тас шар берилген адам солардың қалегенине тас салып, даўыс бериўге хақылы.

«Ережеп Қулшиев, ен аз тас...», деп өзи болыслыққа талабан болып турған дилмаш даўыслағанда шетиректе турған ғарры бий изине қайрылып, аты байлаўлы таманға қарай кете берди. Күни кеше путкил қаракалпаққа хүкими жүрген ағабий ендиги дүзимге өзиндейлерден керек болмайтуғынлығын путкил денеси менен түсинип болған еди.

Арадан жыллар өтти.

Бул жыллар Ережеп ағабийге өткендеги қылған қәтелерин еслеп өкиниўден өзге, хүрмет те, дыққат-итибар да алып келмеди. Намаз-руўасын қаза қылмай, көнлин хаққа берди. Дүньяның өткиншилигин, изинде перзентлер менен халық, жақсылардың атлары ғана умытылмай қалатуғынын түсинип жетти, «қаракалпақ халқы ата журтқа әжеп мәкан басты, иншалла бул жер оларға, соның ишинде менин перзентлеримде мың жыллар мәкан болар», деген үмит ялғаншыдан суўынған кеўлин жылытар еди.

Күнлерден бир күни таң намазының тахаратына нийет қылып, орнынан турмақшы еди, негедур тура алмады. Сәскеде де турмаққа мәжалы келмеди. Аталары кеткен таманға атланбақ мезгили жеткенин сезди. Бул ўақытқа келип бәйбишеси де әлемнен өткен еди. Үлкен улы Палўанияз бийди шақыртты.

— Аға, не болды? Шайхалқаска турмады, деп хабарлады. Мазаңыз қашты ма, деди сақал-муртына ақ түскен Палўанияз бий.

— Сөзимди тынла, балам, — деди улының сораўларын жуўапсыз қалдырған ағабий. Алланың аманатын тапсыратуғын ўақтым шамаласқан көринеди, белинди беккем буўа бер. Мен олай-булай болсам албырама, Хийўадан, Қаныраттан, Дәўқарадан өзин билетуғын тамыр-таныслырға ат жибер, ел ишиндеги аталықлар менен бийлер де қалмасын. Бухарадағы ағайинлер умытылмасын.

— Койса аға, қаяқтағыны айтып, қорқытасыз, — деди Палўанияз.

— Гәпимди бөлме, — деди ағабий, күш-қуўатым тәнде турғанда, кеўлимдегини баян қылайын. Атам Қулшы бий Амантүбекте, атасының қасына барды. Бирақ мени ол таманға апарма, усы әтирапқа жерле. Бухарадан келгенимде он жаска толмаған едим. Шымбай әтирапында ойнап-өстим, енди усы жердин топырағында жатайын. Денемди Ахунбабаға қойың, қайталайман, Ахунбабаға. Менің қәбирим— атаның қәбири усы жерде болса, сенің, балаларыннын, әби-әўладыннын ата журты усы жер болады, енди бар, маған суўсын әкелсин, шөлледим...

Палўанияз көз жасларын сыпырып, отаўдан шықты.

— Суўсын келтиринлер, атам шөллепти, — деди есикте турғанларға.

Жума күни сәскеде ағабий әлемнен өтти.

Мерекесине Түркстан үлкесиниң бираз жеринен адамлар келди. Сондай адам жыйналды, бундай көп жыйын буннан бурын Шымбай әтирапында болмаған еди.

Келеси жума күни сәске пайыт бир топар адамлар Кегейли көпиринен өтип, арқа батысқа тартылған арба жолда жылдам жүрип барар, ақ бөз жабылған табытты ийиннен ийинге абайлап алмастырар еди. Ол соңғы сапарға атланған қаракалпаклардың ағабийи Ережеп бий еди...

ЭПИЛОГ

Ағабийдин зәңгилеслериниң көпшилиги өзинен бурын-ақ әлемнен өтип, Бектемир Қулшы бийдиң ески журтына кетип, сол таманда қаза қылған ҳәм Қулшының жанына жерленген, ал Сәрбийкеден туўылған баласы сол таманда қалған еди.

Қайырдан кейин Жарқынай менен Бәниў де бул жақты әлемди тәрк етти. Қайырдың баласы Ешим палўан, оннан Дошым палўан Шымбай әтирапына данқ таратты. Бәниўдиң қалмақтан ертип келген улы Қайырдың балаларына қосылып, қыпшақ руўын алды, бирақ оның әўладлары қыпшақларға мегзес шегир яки көк, я қой көзли емес, ал домбай қабақлары астындағы қара көзлер ийеси еди. Бул олардың анасы Бәниўге, яки намәлим қалмақ атасына тартқанлығынандур, ким билсин.

Алыўшы батыр менен Бердақ, Өмирбек лаққы асарын асап, жасарын жасап әлемнен өтип, излеринде ат қалдырды.

Заманлар алмасып, әўладлар өзгерди. Ал, бизин қәҳәрманларымыз көшелеринде жүрген Хийўа менен Шымбай шәҳәри арадан өткен жүз жыллықлардың гүўасы киби бүгинги күни де қәд тиклеп турыпты.

Ережеп ағабий әўладларының Шымбай жанында, бабасының ески мәканында жасап атырғанлары аз емес.

ЕКИНШИ КИТАПТЫҢ СОҢЫ

февраль, 2012,
март, 2013.

КЕҢЕСБАЙ КАРИМОВ

АҒАБИЙ

ТАРИЙХЫЙ РОМАН

I, II китаплар

(Екинши басылым)

«Билим» баспасы
Нөкис—2017

Редакторы *У. Юсупова*
Көрк редакторы *И. Сержанов*
Тех. редакторы *Б. Турымбетов*
Операторы *К. Атабаев*

Лицензия: Ал № 108, берилген ўакты 2008-жыл 15-июль.

Оригинал-макеттен басыўға руксат етилген ўакты 10.08.2017. Форматы 60x90 $^{1}/_{16}$ Тип «Times KRKP» гарнитурасы. Кегл 11. Офсет усылында басылды. Көлеми 29,75 б.т. 31,9 есап б.т. Нускасы 1000 дана. Буйыртпа № 17-640

Өзбекистан Баспасөз хәм хабар агентлигиниң «Өзбекистон» баспа-полиграфиялық дөретиўшилик үйинде басылды. Ташкент —011, Наўайы көшеси, 30.